

LUND UNIVERSITY

Pestens gåta : farsoter i det tidiga 1700-talets Skåne

Persson, Bodil

2001

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Persson, B. (2001). *Pestens gåta : farsoter i det tidiga 1700-talets Skåne*. [Doktorsavhandling (monografi), Historia]. Historiska Media.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

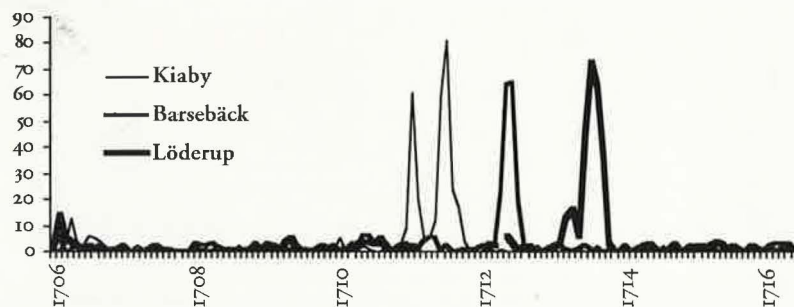
PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Pestens gåta

Farsoter i det tidiga 1700-talets Skåne

Bodil E B Persson

Antalet döda
per månad

Historiska institutionen vid Lunds universitet

Studia Historica Lundensia

PESTENS GÅTA

Studia Historica Lundensia
distribueras av
Nordic Academic Press
Box 1206
223 50 Lund
tel. 046-33 34 50
fax 046-18 96 85
www.historia.nu

© Bodil E B Persson
Sättning: Grad & Kägel, Lotta Hansson
Tryck Prinfo/Team Offset & Media, Malmö 2001
ISSN 1650-755X
ISBN 91-628-5060-1

Pestens gåta

Farsoter i det tidiga 1700-talets Skåne

Bodil E B Persson

Studia Historica Lundensia (SHL) är Historiska institutionens, Lunds universitet avhandlingserie. Den ersätter serierna Bibliotheca Historica Lundensis (BHL), Lund Studies in International History (LSIH) och Center for Studies in International Conflict (CESIC).

Till mor och far

Innehåll

Ordförklaringar	19
Förkortningar	20
Förord	23
Prolog	25
En vandring på pestkyrkogården	25
1 Frågor och utgångspunkter	33
Bidrag från olika vetenskapstraditioner	35
<i>Allmänmedicin och epidemiologi, nutida och historisk</i>	35
<i>Historisk och medicinsk antropologi</i>	38
<i>Medicinsk antropologi och kulturinriktad medicinshistoria</i>	41
Uppläggning	42
2 Pest och pestforskning	45
De tre pandemierna	46
Pestens ekologi	49
<i>Bakterie, värd och vektor</i>	51
<i>Pestbakterien själv</i>	52
<i>De permanenta pesthärdarna</i>	53
<i>Murin pest</i>	57
<i>Anademi och epidemi</i>	60
Utforskandet av pestens gåta	61
Historisk pestforskning	62
<i>De historiska pesternas identitet och epidemiologi</i>	65
Var pesterna verkligen pest?	65
Råtloppa eller människoloppa?	66
<i>Pestens försvinnande</i>	70
<i>Europeisk farsotsforskning – bekämpningen</i>	72
Forskningen om pesten i Sverige på 1700-talet	75
<i>Artiklar av mer översiktlig karaktär.</i>	75
<i>Demografiska studier.</i>	76
<i>Kampen mot pesten.</i>	79

Historisering av diagnosen	81
Avslutande reflektion	83
3 Källmaterialet	87
En rekonstruktion med förhinder	89
Regelverket	90
Praktiken	91
<i>Dispositionen av anteckningarna</i>	92
<i>Vilka personer skulle tas med?</i>	92
<i>Uppgifter om individerna</i>	93
<i>Den avlidnes liv och ändalykt</i>	95
<i>Ekonomiska spørsmål</i>	96
<i>Grausättningen</i>	97
De svaga punkterna	98
<i>Den gnagande tidens tand</i>	99
Kyrkoböckernas möjligheter	100
Kompletteringar ur andra källkategorier	102
Kort sammanfattning	103
4 Andra sjukdomar i tiden	105
Diagnospanorammat	106
Prästernas medicinska kunskaper	109
<i>Undervisningen</i>	114
<i>Den egna bokhyllan</i>	115
Kopporna och mässlingen.....	119
<i>...i dagens medicinska litteratur</i>	120
<i>...i dåtidens populärmedicinska böcker</i>	121
<i>...i dåtidens kyrkliga längder</i>	123
<i>...språklig förbistring och dialektala skillnader</i>	125
<i>...i dåtidens utländska litteratur</i>	129
<i>Beteckningen och det betecknade</i>	131
<i>Slutsatser – kopper och mässling</i>	132
De epidemiska sjukdomarna	133
<i>Kopporna</i>	134
<i>Mässlingen</i>	139
<i>Kikhostan</i>	141
<i>Blodsot, blodgång och röda siukan</i>	145
<i>Styng i sidan</i>	149

<i>Krampesjukan</i>	150
<i>Barndomens och svagårens sjukdomar</i>	153
Avslutande kommentarer	155
5 Pestens kontext	159
En storpolitisk översikt	160
<i>Politikens effekter på hemmaplan</i>	163
Ryttaren med balansvågen	164
<i>Kronan, köpmännen och spannmålshandeln</i>	166
<i>Den stränga vintern</i>	168
Ryttaren med svärdet	170
<i>Viceguvernörens beskrivning</i>	172
<i>Effekterna av kriget</i>	175
<i>Lånesäd till allmogen</i>	177
Ryttaren med pilbågen	180
<i>Böndernas skjutsskyldighet</i>	181
<i>Inkvarteringsbördan</i>	183
<i>Värvningarna</i>	184
Olagliga tvångsvärvningar	185
De lagliga värvningarna	187
<i>Ödehemmanen och den flytande befolkningen</i>	188
Den tidigmoderna människans natursyn	189
<i>De vilda rovdjuret</i>	190
<i>Råttorna</i>	194
<i>Loppor och löss</i>	199
Avslutande reflektion	203
6 Fältsjukan	205
Fältsjukan – ett innehållsrikt begrepp	206
<i>De typhösa sjukdomarna</i>	207
<i>Den ungerska brännsjukan</i>	211
<i>Skörbjuggen</i>	213
<i>Hemsjukan – nostalgia</i>	218
Epidemin före epidemin – fältsjukan 1709–1710	219
<i>I härens spår</i>	219
<i>Allerum och Fleninge</i>	223
<i>Sjukdomen i städerna</i>	225
<i>Epidemin i Malmö</i>	229

<i>Spridningen ut över Skåne</i>	232
<i>Att konstruera en karta</i>	234
<i>Ämbetsmän och präster</i>	237
<i>Mental påverkan</i>	239
Två farsoter samtidigt?	242
<i>Tidens viktigaste barnsjukdomar</i>	244
<i>Fältsjukan</i>	246
<i>Dubbelpuckeln i Ystad</i>	249
<i>Pestkurvor</i>	251
<i>Allerum och Fleninge vårvintern 1710</i>	252
<i>Argument mot pestens närvaro våren 1710</i>	255
<i>Epidemisk lusburen fläcktyfus, skörbjugg, återfallsfeber och/eller koppor</i>	257
Avslutande reflektioner	259
7 Pestens ankomst	263
Karantänssystemet	265
<i>Själland 1710–1711</i>	267
Skåne och Sverige under Stora Nordiska Kriget	269
<i>Karantäner till sjöss 1708–1709</i>	269
<i>Östersjöprovinserna sommaren 1710</i>	272
<i>Rådet och Stockholm sommaren 1710</i>	273
<i>Förbindelserna söderut</i>	275
<i>Landgränsen mot Halland, Småland och Blekinge</i>	276
Skogarna som gräns	280
<i>Avspärrningarnas geografi och organisation</i>	280
<i>Myndigheternas tolkning av reglerna</i>	285
<i>Lokalbefolkningen och spärrarna</i>	287
<i>Systemets strukturella svagheter</i>	290
Havet – särskiljande och förenande	292
<i>För snöd vinnings skull</i>	293
<i>Strandade fartyg</i>	295
<i>Kaperier och strandhugg</i>	298
<i>Rymningar och kontakter över Öresund</i>	299
<i>Öppna havet i söder – Navelsträngen till Svenska Pommern</i>	304
Avslutande reflektioner	307

8	Att diagnostisera pest	311
	Diagnostiken i Skåne	312
	Att diagnosticera pest	319
	<i>Dåtidens lärda beskrivning</i>	319
	<i>Pestens natur</i>	320
	<i>Den personliga erfarenhetens betydelse</i>	324
	Avslutande reflektion	325
9	Epidemin i landskapet	329
	Tidigare kartläggningar	329
	Kyrkböckernas vittnesbörd	331
	<i>Metoddiskussion</i>	334
	Tio socknar där enligt min bedömning pest kan ha förekommit	336
	Fem socknar där enligt min bedömning pest inte varit orsak till	
	dödligheten:	338
	Tidsförloppet	339
	<i>Socknen</i>	341
	<i>Skåne som helhet</i>	344
	<i>Intensitet och geografi</i>	347
	<i>Klimat och kulturgeografi</i>	352
	<i>Kronologi och geografi</i>	354
	<i>Spridningsvägar inom Skåne</i>	359
	Avslutande reflektion	365
10	Byn och familjen	371
	Valet av socknar	372
	<i>Dopvittnen – ett tecken på släktskap i vardagen</i>	374
	Rekonstruktionen	378
	<i>Kultur som struktur</i>	382
	<i>Släktkretsarna</i>	384
	Bröllopet och begravningen	389
	Pestens skördar	391
	Pestens spridning inom socknen	393
	<i>Pest i gården och familjen</i>	396
	<i>Ålder och kön på de döda</i>	407
	<i>En dödsbringande kultur</i>	411
	Återbefolkningen	416
	Avslutande reflektion	423

Sammanfattning	427
Sjukdomspanoramat	428
Historisering av diagnoserna	430
Det regionala mönstret	432
Krigets konsekvenser	434
En dödsbringande kultur?	434
Återhämtningen	436
Avslutande reflektioner	436

Summary	439
The spectrum of diseases	440
Historising the diagnoses	442
The regional pattern	444
A deadly culture?	446
Recovery	448
Final reflections	448

Bilaga 1

Utforskandet av pestens gåta.	449
------------------------------------	-----

Bilaga 2

Förekomsten av diagnosen ”Kopper” 1704–1718	451
---	-----

Bilaga 3

Bilaga 3: Förekomsten av diagnosen ”Mässling” 1704–1718	455
---	-----

Bilaga 4

Strandade fartyg längs Skånes kuster	457
4: a) <i>Strandat 1708</i>	457
4: b) <i>Strandat 1709</i>	458
4: c) <i>Strandat 1710</i>	458
4: d) <i>Strandat 1711</i>	460

Bilaga 5

5: a) <i>Danska raider mot kusten 1710</i>	460
5: b) <i>Danska raider mot kusten 1711</i>	461

Bilaga 6

Underlag för utbredningskartorna	465
6:a) Nordost – Villands, Gärds och Göinge 1710–1712	465
6:b) Mellanskåne – Frosta och Färs 1711–1715	467
6:c) Nordväst – Bjäre, Åsbo, Luggude, Onsjö och Rönneberga 1711–1714	469
6:d) Sydväst – Harjäger, Torna, Bara, Oxie, Skytts och Vemmenhög 1712 – 1713	472
6:e) Sydost – Ljunits, Herresta, Ingelsta, Jerresta, Albo 1711 – 1713 ...	475
6:f) Eftersläntrare?	477
Källor till bilaga 6	478
Källor och litteratur	483
Otryckta källor	483
Tryckta källor och litteratur	487
Studia Historica Lundensia	519

Tabellförteckning

Tabell 1: Förekomsten av diagnostiska kommentarer i begravningslängderna 1704–1718	108
Tabell 2: Posteringar ingående i Magnus Stenbocks ”cordon sanitaire”	283
Tabell 3: Strandvakter längs Öresund 1711–1712	300
Tabell 4: Summering av den retrospektiva pestdiagnostiken 1710–1713 enligt bilaga 6	340
Tabell 5: Dopvittnenas härkomst för familjerna i Södra Varalöv och Dockendal	379
Tabell 6: Dopvittnenas härkomst för familjerna i Humlarp.	381
Tabell 7: Brudgummens härkomst vid vigslar i Strövelstorps och Ausås socknar 1687–1710	381
Tabell 8: Årligen ingångna trolovningar och äktenskap i Näsums socken 1709–1714	417

Figurförteckning

Figur 1: Kända och troliga pesthärdar i världen	56
Figur 2: Pestens vandringar i Skåne 1710–1713.	87
Figur 3: Säng med loppor.	204
Figur 4: Borstning med lusborste.	204
Figur 5: Trupprörelserna under vinterfälttåget i februari 1710	235
Figur 6: Krismortaliteten i olika socknar i Skåne januari – juni 1710	235
Figur 7: Krismortaliteten januari – juni 1710. Uppgifter om kop- porna särskilt markerade.....	243
Figur 8: Magnus Stenbocks ”cordon sanitaire” respektive strand- vakterna längs Öresund	281
Figur 9: Socknar i vilka pest har förekommit någon gång under perioden 1710–1713	350
Figur 10–11: Till vänster årsmedeltemperaturen (°C) 1961 – 1990. Till höger ”Verklig årsnederbörd” (mm) 1961 – 1990.	353
Figur 12–13: Skånes bygder och byar	354
Figur 14–15: Pestens utbredning i Skåne. Till vänster november 1710 – mars 1711. Till höger april 1711 – mars 1712.	355
Figur 16–17: Pestens utbredning i Skåne. Till vänster april 1712 – mars 1713. Till höger april 1713 – mars 1714.	357
Figur 18: Pest? i Skåne april 1714 – mars 1715.	358
Figur 19: Pestens spridningsvägar och spridningslängd.	362
Figur 20: Skjutsgivande vägar med gästgiverier (fylld ring) och skjutsstationer (ofylld ring) i början av 1718.	364
Figur 21: Ur den tidigare brukaren Bengt Jönssons och gårdshus- mannen Knudt Larssons släktkretsar.	380
Figur 22: Ur den blivande bruden Kirstine Månsdotters släktkrets. Familjerna på Södra Varalöv 1 och 2 samt Dockendal	385
Figur 23: Lars Ohlsson och Hanna Swänsdotter på Södra Varalöv 3 och deras släktkrets.....	386
Figur 24: Ur den blivande brudgummen Siunne Jönssons släktkrets	388
Figur 25: Antal mantalsskrivna respektive pestdöda i byar i Strövelstorp och Ausås	394
Figur 26: Södra och Norra Varalöv, Dockendal och Rabbegård. Smittade gårdar i maj, juli respektive september 1711.	395

Figur 27: Två drabbade gårdar i Rävninge by, Hästveda socken, hösten 1711.	397
Figur 28: Pestens inledande stadium i Södra Varalövs by, Stövels- torps socken	401
Figur 29: Pestens inledande stadium i byarna Humlarp och Ausås, Ausås socken	403
Figur 30: Söndraby nr 4, Oppmanna socken, december 1710 – januari 1711.	409
Figur 31: Släktförbindelser mellan Humlarp och återbefolkarna, Markussönerna från Bjuv	418

Diagramförteckning

Diagram 1: Antal socknar som markerar dödlighet i koppor 1704–1718	135
Diagram 2: Åldern på de döda som fått diagnosen ”koppor”	137
Diagram 3: Sjukdomsförloppets längd på de döda som fått diagnosen ”koppor”	138
Diagram 4: Antal socknar som markerar dödlighet i mässling 1704–1718	140
Diagram 5: Åldern på de döda som fått diagnosen ”mässling”	141
Diagram 6: Sjukdomsförloppets längd på de döda som fått diagnosen ”mässling”	141
Diagram 7: Dödsfall i diagnosen ”keekhosta” i sex socknar c:a 1690–1718	142
Diagram 8: Åldern på de döda som fått diagnosen ”keekhosta” ...	144
Diagram 9: Åldern på de döda i utbrott av röda sjukan, blodgång och blodsot	146
Diagram 10: Åldern på de i blodsot och dysenteri döda i Osby och Loshult 1647–1650	147
Diagram 11: Markegångstaxor för Kristianstad 1700–1710 och Malmö 1700–1715	165
Diagram 12: Skörbjuggsfallen på Nicolai-Militärhospital i S:t Petersburg 1889	217
Diagram 13: Månatlig dödlighet juli 1709 – januari 1711 i nio skånska socknar	220
Diagram 14: Sjukdomsförloppets längd januari – juni 1710 i Hästveda och Farstorp	222
Diagram 15: Antal döda i olika åldersintervall januari – juni 1710 i fyra Göingesocknar	222
Diagram 16: Månatlig dödlighet 1709 – 1711 i Allerum och Fleninge	223
Diagram 17: Månatlig dödlighet 1708 – juni 1711 i fyra skånska städer	226
Diagram 18: Antal döda i olika åldersintervall januari – juni 1709 i Malmö och Ystad	227
Diagram 19: Månatlig dödlighet 1709 – juni 1711 i Malmö och tolv omgivande socknar	233

Diagram 20: Den årliga dödligheten bland det skånska prästerskapet 1700–1720	237
Diagram 21: Månatlig dödlighet bland det skånska prästerskapet 1708–1713	238
Diagram 22: Huvudyra och grasserande sjukdom bland drunknade. Göta Hovrätt 1700–1713	240
Diagram 23: Åldersprofilen på de döda i kikhostan. (Procent)	244
Diagram 24: Åldersprofilen på de döda i kopporna och mässlingen. (Procent)	244
Diagram 25: Åldersprofilen på de döda i fyra Göingesocknar januari – juni 1710. (Procent)	245
Diagram 26: Åldersprofilen på de döda i Malmö januari – juni 1710. (Procent)	245
Diagram 27: Dödligheten bland de insjuknade i fläcktyfus i olika åldrar hos en befolkning utan tidigare immunitet	246
Diagram 28: Åldersfördelningen på de döda i fläcktyfus i S:t Peters- burg 1877–1878	246
Diagram 29: Dödligheten i fyra Göingesocknar första halvåret 1710 jämfört med normalt. (Absoluta tal.)	248
Diagram 30: Dödligheten i Malmö första halvåret 1710 jämfört med normalt. (Absoluta tal.)	248
Diagram 31: Åldersprofilen på de döda i Ystad första halvåret 1710 (Procent)	251
Diagram 32: Åldersprofilen på de döda i Ystad januari – mars respektive april – juni 1710 (Procent)	251
Diagram 33: Åldersprofilen på de döda i Ystad april – juni 1710 jämfört med Malmö och fyra Göingesocknar våren 1710 (Procent)	251
Diagram 34: Åldersprofilen på de döda i pestdrabbade socknar. (Procent)	251
Diagram 35: Åldersprofilen på de döda i Allerum jämfört med fältsjukan i Göinge våren 1710. (Procent)	252
Diagram 36: Åldersprofilen på de döda i Allerum våren 1710 jämfört med pesten åren därefter. (Procent)	252
Diagram 37: En tredjedel koppor och två tredjedelar fläckfeber i Allerum 1710?	253
Diagram 38: Åldersprofilen på de döda i Allerum våren 1710 jämfört med Närkesocknar 1773. (Procent)	253

Diagram 39: Åldersprofilen på de döda i Fleninge våren 1710. (Procent)	254
Diagram 40: Åldersprofilen på de döda i Fleninge jämfört med fältsjukan i Malmö våren 1710. (Procent)	254
Diagram 41–48: Det kronologiska förloppet i några socknar.	342
Diagram 49: Antalet socknar i Skåne där ”förmodad pest” har förekommit under åren 1710–1715.	346
Diagram 50: Sjukdomstidens längd enligt prästens anteckningar i Strövelstorp och Ausås.	399
Diagram 51: Åldersfördelningen på de döda under pesten i Österslöv juni-oktober 1711 samt Lövestad maj-december 1713	406
Diagram 52: Antalet trolovade och vigda par i Näsums socken 1709–1714	415
Diagram 53: Antalet årligen döpta i Näsrum och Kiaby 1700–1720	421

Ordförklaringar

Agens	Verkande kraft eller medel
Bakteriologi	Vetenskapen om bakterierna
BSE	Bovin Spongiform Encephalopati (=Galna ko-sjukan)
Cellularpatologi	Läran att sjukdomarna orsakas av rubbningar i cellverksamheten
cordon sanitaire	Bevakningslinje
Endemi	Ständigt förekommande eller återkommande inhemsk sjukdom
Epidemi	Tidvis över en befolkning utbrytande smittosam sjukdom
Epizooti	Epidemi hos djur
Etnomedicin	Befolkningens egen inhemska medicin (Etnos = Folk)
Exanthem	Hudutslag
Holistisk	Representerar en helhetssyn på människan
Incidens	antal inträffade händelser under en viss period
Inkubationstiden	Perioden mellan smittotillfälle och insjuknande
Kasusdödlighet	dödlighet bland de insjuknade
Latent	dold, sovande
Letalitet	Dödligheten i en sjukdom i relation till antalet nyinsjuknade
Liberi	Bibliotek
Lingvistik	Språkvetenskap
Ministerialbok	Bok där kyrkliga förrättningar antecknas
Morbilli	Mässling
Mortalitet	Dödlighet
Mortalitetsintervall	Den tid som förflyter mellan två dödsfall
Neonatal mortalitet	Dödlighet inom den första månaden efter födelsen
Osteologi	Benlära
Pandemi	En epidemi som omspannar hela den kända världen
Patologisk anatomi	Sjukliga förändringar i kroppens strukturer
Petechialfeber	Fläckfeber
Plasmid	Ö av arvs massa utanför cellkärnan i en bakterie
Prevalens	antalet sjuka i en viss sjukdom vid en bestämd tidpunkt
Variolæ, <i>varioli</i>	smittkoppornas latinska benämning
Vektor	Levande varelse som bärare av sjukdomsalstrande smittämne
Virulens	giftighet, särskilt om smittämnen av den styrka att de verkar sjukdomsalstrande

Förkortningar

BBB	Bokförlaget Bra Böcker
BLT	Blekinge Läns Tidning
BMJ	British Medical Journal
CMR	Crisis Mortality Rate
CR	Comptes rendus
DBL	Danskt Biografiskt Leksikon
DNA	Desoxi Ribonucleic Acid
EAHMH	The European Association for the History of Medicine and Health
FRN	Forskningsrådsnämnden
GHA	Göta Hovrätts Arkiv
HAVH	Handlingar angående Villands Härad
HLA	Härnösands Landsarkiv
HT	Hösteting
HT (Danmark)	Dansk Historisk Tidsskrift
HT (Finland)	Historisk Tidsskrift för Finland
HT (Oslo)	Norsk Historisk Tidsskrift
INHPH	The International Network for the History of Public Health
JAMA	Journal of the American Medical Association
KA	Kammararkivet
KB	Kungliga Biblioteket
KFÅ	Karolinska Förbundets Årsbok
KLNM	Kulturhistoriskt Lexikon för Nordisk Medeltid
KrA	Krigsarkivet
KRP	Kungliga rådets protokoll
KVAh	Kungliga Vetenskapsakademiens handlingar
LLA	Lunds Landsarkiv
LPS	Local Population Studies
LUB	Lunds Universitetsbibliotek
LUF	Lunds Universitets Folkminnesarkiv
MSA	Malmö Stadsarkiv
NE	Nationalencyklopedin
PHT	Personhistorisk Tidsskrift
RA	Riksarkivet
SAJM	South African Journal of Medicine
SAOB	Svenska Akademiens Ordbok
SBL	Svenskt Biografiskt Lexikon
SIDS	Sudden Infant Death Syndrome (= Plötslig spädbarnsdöd)

Sk. Husarreg.	Skånska Husarregementet, Reg.exp., Konzept till utgående skrivelser,
SkGGKa	Skånska Generalguvernementskansliet
SkGKa	Skånska Guvernementskansliet
SkGKo	Skånska Guvernementskontoret
SNA	Sveriges Nationalatlas
ST	Sommarting
Suppl.	Supplement
UR	UR-Utbildningsradion
UUB	Uppsala Universitetsbibliotek
u.å.	utan ålder
VaLA	Vadstena Landsarkiv
VT	Vinterting
WHO	World Health Organization, Världshälsoorganisationen
ÖPD	Överpostdirektören

Förord

Det har varit en spännande resa. Från upptäckten av vad som hände i min hemby sommaren 1711 då pesten dödade upp emot två tredjedelar av befolkningen, fram till dagens avhandling. De dåtida händelserna var helt annorlunda och tolkningen av det som hände något främmande, som inte riktigt gick att placera in i en nutida medicinares tänkande. Jag kunde nog ta till mig tanken på *contagion*, smitta som tillförs utifrån, och *miasma*, att miljön och luften kunde vara farliga att vistas i. Svårare var det att inse den roll som religionen spelade, att det viktigaste av allt inte var de medicinska åtgärderna utan istället att blidka Gud så att han mildrade sitt grymma straff. Det tog mig också lång tid att stiga ur det naturvetenskapliga tänkandet och inse att läkarna på den tiden resonerade annorlunda, inte som idag i väl avgränsade sjukdomsentiteter allt efter vilken bakterie som vi anser är sjukdomens orsak utan tvärtom trodde att en farsot om förhållandena var de rätta mycket väl kunde övergå i en annan.

Jag har mött många personer under vägen, som jag nu står i tacksamhetskuld till, som har delat med sig av sitt vetande, som har stöttat i olika situationer och lett mig in på nya forskningsområden. Först av dem alla var Bengt Lindskog. Utan hans stöd i en kritisk situation hade det inte blivit någon avhandling alls. Min dåvarande chef på vårdcentralen i Bromölla, Åke Bengtsson, gav generöst tjänstledigt för alla mina studier. Arbetskamraterna på vårdcentralen följer fortfarande med stort intresse mina forskningsmödor.

Jag minns högskolelektor Gert Jeppssons smittande entusiasm i undervisningen om Skånes försvenskning. Lektor Rune Bunte bjöd på stimulerande samtal om den lokalhistoriska forskningens möjligheter, och professor Gunnar Fridlitzius delade generöst med sig av sitt demografiska vetande. På ett tidigt stadium kom jag också i kontakt med professor Ole Jørgen Benedictow i Oslo, som lärde mig vikten av att vara källkritiskt noggrann. Han bistod med svåråtkomlig lungpestlitteratur och förmedlade kontakten med Ole Moseng och Unni Løkkebø, som båda detaljstuderade skånska pestsocknar, däribland min egen hemsocken.

Timmarna på Landsarkivet i Lund har varit många. Personalen där har alltid varit hjälpsam och trevlig. Vid besök på Riksarkivet har arkivarie Per-Gunnar Ottosson varit mycket tillmötesgående. Han lät mig också ta del av sitt opublicerade manuskript om *Den stora nordiska pesten*. Personalen på Malmö Stadsarkiv, Folklivsarkivet i Lund, Lantmäteriet i Kristianstad och Krigsarkivet i Stockholm har lämnat god service. Här hemma gick en dag bokkännaren Björn Dal förbi och tyckte att jag behövde en Schmedemann. Det långtidslånet har jag haft stor glädje och nytta av.

Jag har under min tid som doktorand på historiska institutionen haft både professor Bengt Ankarloo och professor Eva Österberg som handledare, tillsammans och var för sig i olika kombinationer. Jag har också haft förmånen att få följa deras respektive doktorandseminarier. Det har varit en lärorik och mycket stimulerande tid. Bengts psykologiska stöd har varit viktigt, och de synpunkter han har fört fram på mina texter har alltid varit välgrundade. Han har med mild hand försökt styra mig fram mot målet. Det föll på Evas lott att se till att jag nådde dit. Hon har gett handfasta förslag och inom ramen för ett i övrigt jäktat program alltid gett snabb respons på de texter jag lämnat till henne.

I arbetets slutfas har hela eller delar av avhandlingen lästs och kommenterats också av professorerna Kim Salomon och Harald Gustafsson, professor em. Birgitta Odén och docent Lars Edgren. Professorerna em. Bengt Lindskog och Bengt Scherstén har framfört konstruktiv kritik.

Kerstin Sundberg, Yvonne Maria Werner, Birgitta Odén, Hanne Sanders och Harald Gustafsson har alla inviterat mig till konferenser och utfärder inom sina projekt och intresseområden. Sune Holmer på UB2 introducerade mig för Universitetsbibliotekets medicinhistoriska skatter. Stadsbiblioteket i Kristianstad har utöver Universitetsbiblioteket varit en viktig replipunkt. Särskilt fjärrlåneavdelningen med Astrid Larsson är värd en eloge för sin effektiva förmedling av artiklar och boklån från fjärran bibliotek.

Jag vill också tacka alla vännerna inom det Nordiska Nätverket för Humanistisk Hälsoforskning, vid Temainstitutionerna i Linköping, Sydsvenska Medicinhistoriska Sällskapet, Föreningen Gamla Christianstad, Villands Härads Hembygdsförening och Kristianstadsbygdens Släktforskarförening för stöd och uppmuntran, knypelgruppen *Sotrynet* och grannarna hemma i byn för deras idoga försök att ibland få mig att tänka på annat än avhandlingsskrivandet.

Mina föräldrar har genom alla åren stöttat i det tysta, klippt gräsmattor och lutat i rabatterna och sett till huset när jag varit på annat håll. Mina bröder, svägerskor och kritiskt granskande syskonbarn har bidragit med praktiska ting och förslag på skönlitterärt läsande allt ifrån Kenzaburo Oe till Harry Potter. Sist men inte minst har Ulf genom långa samtal delat med sig av sin livserfarenhet och sin inblick i gångna tiders medicinhistoriska verklighet.

Värdefullt ekonomiskt stöd och tryckningsbidrag har erhållits genom Medicinhistoriska Museets Vänners stipendium, Bengt Lindskogs pris för forskning i medicinsk historia vid Läkarsällskapet i Lund och Ebbe Kocks stiftelse. Till alla framför jag mitt varma tack.

Kjuge den 15 oktober 2001
Bodil E. B. Persson

Prolog

En vandring på pestkyrkogården

Det var en gråkulen mild och fuktig novemberdag. Arkeologerna hade grävt i tre veckor och de hade ytterligare två veckors arbete framför sig innan fältarbetet var avslutat. Platsen för undersökningen var högt belägen på norra delen av en grusås mitt inne i centrala Olofström. Anledningen till grävandet var att den närbelägna högstadieskolan behövde en bättre parkeringsplats. När bygglovets väl beviljats kröp det fram att detta var platsen för en gammal pestkyrkogård.¹

Nu var det dags att presentera för allmänheten vad de kommit fram till. Folk flockades i stora skaror utanför det mer än två meter höga stängslet. Söder om inhägnaden fanns en villatomt, där samtidigt febril aktivitet pågick. Huset var från trettioalet, uppfräschat och renoverat. Man var nu i full färd med att gjuta grunden för ett nytt garage. Inne bland gravarna rörde sig de båda arkeologerna. Den ene av dem, Bo Bondesson Hvid, fortsatte grävandet samtidigt som hans kollega, Bengt Jacobsson, med hjälp av en liten bärbar högtalarutrustning berättade om bakgrunden till utgrävningen och vad man hittat vid undersökningen. Alla gravsättningarna tycktes ha gjorts under en kort koncentrerad tidsperiod. Inget motsade därför att det verkligen var de pestdöda från 1711 års epidemi, som där funnit sin sista viloplats. Bengt Jacobsson trodde nog själv också att det var så, men helt hundra procentigt säkert ville han inte uttala sig. Den lokala traditionen är en sak, vetenskapligt hållbar datering av fynden något helt annat.

Trots att den nu aktuella utgrävningen bara berörde en del av gravfältet hade närmare 120 gravar identifierats. Skelett hade också hittats när villan byggdes på trettioalet, och ytterligare fynd hade gjorts på femtioalet i samband med att man lade ner ledningar. Parallellt med grävandet för den nya parkeringsplatsen hade man nu även grävt på platsen för det nya garaget. Där hade också funnits gravar.² Sannolikt var hela villatomten full av pestgravar. Kanske kunde det ha funnits så många som 300 stycken gravsatta inom området, trodde man.

Ordet *Pest* ger oss associationer till massinsjuknande och massdöd. Pesten är något som härjar, grasserar, går och rider.³ Arkeologerna verkade vara

¹ Utgrävningen och visningen följdes med stort intresse också i lokalpressen. Lodge 2000a. Lodge 2000b.

² Siffran "närmare 120" avser utgrävningarna både på platsen för det blivande garaget och den blivande parkeringsplatsen.

³ *Ordbok* ... 1954, sp. 750. Persson 1996c, s. 217. Harrison 2000, s. 22–24.

överraskade över att inte ha funnit någon massgrav. Istället var alla de döda pryddigt kistlagda i någorlunda rätt kristen riktning, låt vara att kistorna verkade ha varit av enkelt slag. I majoriteten av fallen rörde det sig om individuella nedgrävningar. Några gravsättningar var dock större. I den största fanns det spår av tre kistor tätt bredvid varandra innehållande vad som såg ut att vara en man, en kvinna och ett litet barn. En hel familj som begravts samtidigt? Prover hade skickats för DNA-analys. Inslaget av barn och ungdomar bland de döda tycktes vara stort.

I flera gravar hade man hittat små mynt i halsgropen på den döde. De hade sannolikt blivit lagda under tungan före kistläggningen. Några av de döda hade fått med sig pärlor och dräktsmycken. Ett bältesbeslag av brons hade hittats liksom örnslevar och till och med jaktknivar. Länknappar hade hållit ihop särkens och skjortans ärmlinningar. Hakar och hyskor vittnade om att de döda i flera fall begravts i sina vanliga gångkläder. En viss brådska tycktes ha varit för handen, men begravningarna var ändå gjorda med omsorg. Vem hade ansvarat för dem, undrade någon i publiken. Ja, de finns nog här de också, svarade Bengt Jacobsson. Först begravde de sina anhöriga. Sedan dog de själva också. En naturlig följdfråga blir då: Vem begravde i sin tur dem? Och vem stod för begravningen av det sista pestoffret? Blev det begravt över huvud taget?

Trots att platsen allmänt kallades för Pestbacken hade den inte blivit registrerad som fast fornlämning. Vid den efterföljande diskussionen framkom att det inne i Olofström kanske kunde finnas fler för länsstyrelsen okända fornlämningar. Det kröp fram att man hittat skelettresterna både här och där i orten, fynd som aldrig anmälts – kanske av rädsla för framtida krångel och kostnader. Fynd av människoben fascinerar. De bär vittnesbörd om personer som har levt före oss i en annan tidsperiod och under helt andra villkor både kulturellt, socialt och ekonomiskt. Man vill gärna veta mer om hur de hade det, hur de tänkte och handlade och vilken uppfattning de hade om världen, om barnafödande, äktenskap och sjukdom, liv och död. Intresset i bygden var stort, vilket inte minst kom till synes under arkeologernas visning och den efterföljande temakvällen på den närbelägna högstadieskolan.⁴

Det tycktes finnas gott om pestkyrkogårdar i trakten. Ett tiotal bara i Jämshögs socken och ett par stycken i annexförsamlingen Näsrum. Var de invigda så som kyrkogårdar skall vara? Hur och varför hade de tillkommit? Varför hade ingen vårdat sig om just denna, och varför var den inte särskilt markerad eller inhägnad? Hur hade den kunnat falla i glömska så till den grad att till och med ett hus blivit byggt mitt på kyrkogården? Åhörarna

⁴ Jag tackar Riksantikvarieämbetets båda arkeologer Bo Bondesson Hvid och Bengt Jacobsson liksom hembygdsföreningens ordförande Johnny Karlsson och traktens lokalbefolkning för trevlig samvaro under visningen och kvällsmötet på Högavångskolan i Olofström den 13/11 2000.

jämförde med hur dagens kyrkogårdar ser ut – omgivna av murar som de är och indelade i tydliga kvarter och fack med gravstenar och minnesmärken.

Ja, hur har denna pestkyrkogård en gång i tiden sett ut? Sannolikt har den varit inhägnad. Fragment av stolpar skulle kunna tyda på det. I övrigt måste vi tänka oss bort från dagens kyrkogårdskultur. Hur de efterlevande vårdar sina bortgångna anhörigas gravar varierar stort mellan olika tros-åskådningar. Det varierar också geografiskt och förändras med tiden. Hur många människor fanns i trakten som kunde vårda minnet av de döda decennierna efter epidemin? Fanns det över huvud taget några släktingar kvar i livet, då pesten väl hade ebbat ut? Ville man minnas? Eller var pestens besök så fasansfullt att de överlevande så fort som möjligt ville glömma alltsammans för att kunna gå vidare?

Hur många var det som dog? Det är en vanlig fråga, inte helt lätt att besvara, när som i Jämshög inga begravningslängder finns bevarade. Det finns tre vitt skilda svar. Den äldsta uppgiften är daterad redan i januari 1712, då epidemin nätt och jämnt hade avstannat. Johannes Carlqvist, vicepastorn i socknen, skrev då till biskopen:

Hwad älliest tillståndet här uthj församlingen beträffar, så har Gudj lof smittan nu så wida sachtat, att allenast här och ther, några få bortdö; Män hela sommaren öfwer har siukdommen så grufweligen fällt och härjat att wäl 3000 menniskior med döden afgångne, så att åthskillige hemman i synnerhet uppå skogarne stå så godt som alldeles öde.⁵

En helt annan uppgift finner vi i N. H. Sjöborgs *Blekinges historia och beskrivning*, tryckt åttio år senare, 1792. Sjöborg behandlar där hela Blekinge. Uppgiften ges i form av ett citat, vars ursprung dock inte anges i den löpande texten:

Antalet av dem, som dött i pesten, lär vara vid 20.000. Dock kan det ej så noga utsättas ty man vet ej reda på flera, än de som varit mantalsskrivna. /.../ Uti Bräkne och Listers häraders landsförsamlingar har man fått reda på de i pesten döda, vilka voro /.../ i Jämshög 1761...⁶

Hundra år senare har siffran krympt ytterligare. G. E. Axelson 1888, O. T. Hult 1915 och Per Hallerman 1916, alla räknar de med eller uppger i klartext att det i Jämshögs socken rörde sig om 176 döda. Och alla hänvisar de för

⁵ Johannes Carlqvist till biskopen 27/1 1712, LDA F I a:54, LLA.

⁶ Citatet är hämtat från den specialtryckta nyupplagan, Sjöborg 1792/1968, s. 75. Stavningen är där moderniserad. I originalet från 1792 står det som fotnot. Sjöborg 1792–93, del 1 fotnoten, s. 95–96.

denna upplysning till Sjöborg.⁷ Man behöver inte vara historiker för att se att här är något som inte stämmer.

Vilken av uppgifterna ska vi tro mest på? Vi börjar med att avfärda den lägsta som minst sannolik. Enbart på pestkyrkogården i Olofström räknar man med att det finns uppemot 300 begravda. Det utesluter Axelsons, Hults och Hallermans påstående att endast 176 personer skulle ha avlidit. De måste ha haft ett dåligt tryckt exemplar av Sjöborg till sitt föfogande, när de alla tre har lyckats läsa 1761 som 176.⁸

Vad kan man då säga om den högsta siffran, ”wæl 3000”? Den spontana reaktionen bland traktens lokalhistoriker var, att så många bodde det inte ens i socknen! Men vad vet vi egentligen om det? Folkmängdsberäkningar före tabellverkets tid är ett snårigt hantverk fullt av fallgropar. Två år före pestens ankomst, 1709, var antalet mantalsskrivna 1096 personer.⁹ Men hur stor del av befolkningen var mantalsskriven? Det varierar med konjunkturer, skulle Eli Heckscher ha svarat. Enligt hans åsikt var mantalslängderna ”en mätare på svenska folkets välståndsutveckling” mer än på dess antal.¹⁰

Johannes Carlqvist var visserligen präst på orten vid tiden för pestens härjningar, men socknen var mycket stor, han själv hade varit långvarigt pestsjuk och klockaren hade avlidit i början av sommaren.¹¹ Vilken överblick kunde han under sådana omständigheter själv ha över skeendet? Tre kvarts år tidigare hade han lämnat uppgifter om hur många som avlidit i annexförsamlingen Näsrum – ”Summa summarum 671”. Uppgiften åtföljdes den gången av en noggrann specifikation över hur många som avlidit i de olika byarna – män, kvinnor, barn, bönder, gårdsmän, tjänstefolk, ryttare, båtsmän...¹² En motsvarande specifikation saknas helt i redogörelsen från Jämshög. Man får onekligen ett intryck av att han som så många andra pestkrönikörer före honom har dragit till med en väl tilltagen siffra, hellre för hög än för låg, för att verkligen ge tyngd åt den fruktansvärda upplevelsen.

Återstår då Sjöborg. Var har *han* fått uppgiften ifrån? Enligt kännaren av Listers härads historia Hans Milton är den hämtad från avhandlingen *De Listria*, för några år sedan översatt från latinet och därefter utgiven på svenska.¹³ Den framlades 1748 vid Akademin i Lund under Sven Brings presidi-

⁷ Axelson 1888, s. 98. Hult 1916, s. 157. Hallerman 1916, s. 251.

⁸ Det stämmer! Den sista ettan i talet 1761 är mycket tunn! Sjöborg del 1, 1792, s. 95–96 fotnoten.

⁹ Uppgiften kommer från Hallerman 1916, s. 251.

¹⁰ Heckscher 1936a.

¹¹ Johannes Carlqvist till biskopen 2/7 1711, LDA F III:8 och 27/1 1712, LDA F I a:54. Båda LLA.

¹² Bilaga i brev från Johannes Carlqvist till biskopen 1/5 1711, LDA F III:8, LLA.

¹³ [Lager]bring, Sven, *Dissertatio Gradualis, Blekingie partem specialem adumbrans de Listria (Lister=Härad)*, Londini Gothorum, 1748. Översatt: *Gradualavhandling, beskrivande en särskild del av Blekinge, Lister härad / vilken, med medgivande av den ärofulla filosofiska*

um. Berättelsens jag – respondenten Petrus Mützell – var bleking. Han utpekade sin morfar Petrus Wirell som uppgiftslämnare. Denne omtalas några sidor senare i den latinska originaltexten som ”Præfecti Territorialis”. Respondentens egen far Christian Mützell bär samma titel men i annan böjningsform – ”Territorii Præfectus”.¹⁴ Wirell och Mützell hade båda anknytning till Elleholm, den gamla staden i gränslandet mellan Listers och Bräkne härad. Enligt domstolsprotokoll från 1710-talet var de befallningsmän.¹⁵ Både respondentens ”högt ärade Far, medan han levde” och morfadern bör därför ha varit väl insatta i det som hände. Disputationens præses Sven Bring, senare Lagerbring, har av Sten Lindroth karakteriserats som en av frihetstidens mest framträdande historiker, känd för att ha hållit hårt på de källkritiska principerna.¹⁶ Alla dessa omständigheter talar för att det sannolikt är Sjöborgs uppgift om 1761 döda som ligger sanningen närmast.

Hur var då tillståndet i Holje, den by som föregick Olofström och som låg närmast Pestbacken? En enstaka uppgift om antalet döda i hela socknen säger naturligtvis ingenting om hur pesten vandrade mellan de enskilda gårdarna. Vi kan dock få en liten aning om dess härjningar genom att jämföra namnen i mantalslängderna före och efter.¹⁷ Holje by bestod av sex gårdar, men de var inte som bruket oftast är idag bebodda bara av en familj per gård. På varje gård tycks det ha funnits både tre och fyra familjer. Ibland kan man ana att det har rört sig om olika generationer inom samma släkt, men det är inget vi kan ta för givet. Det går inte att bara utgående från mantalslängderna avgöra relationerna mellan de olika familjerna.

En jämförelse mellan de olika längderna visar ingen större skillnad mellan 1710 och 1711. Brukarna är i stort desamma, även om naturligtvis tjänstefolket och de inhyses delvis har bytts ut. Desto större är skillnaden mellan 1711 och 1714. I 1714 års längd finns knappt ett namn kvar från tiden före epidemin. Det behöver inte med nödvändighet betyda att alla de gamla brukarna har dött. Några av namnen dyker upp på andra gårdar i trakten, vilket skulle kunna tyda på att de har överlevt men flyttat. Brottet i namn-

fakulteten vid Kungliga Karolinska Akademien, under preses Sven Bring, Petrus Mützell framlägger att försvara. Utg. Sölvesborg, 1996. Sven Bring blev senare adlad Lagerbring. Se också Sjöborg del I, 1792, s. 109–113.

¹⁴ Översättaren verkar inte ha känt till begreppet befallningsman och har därför inte haft det lätt. ”Judex Territorialis” och ”Territoriali Judici” har korrekt översatts till häradshövding. ”Territorii Præfectus” har också blivit häradshövding medan ”Præfecti Territorialis” blivit landshövding. ”Magistro Territorii” har redan i det latinska originalet också benämnts länsman och ”Secretario Territoriali” har helt korrekt blivit häradsskrivare. Lagerbring 1996, s. 12–13 och 24 med motsvarande sekvenser i 1748 års utgåva.

¹⁵ Befallningsman Petter Wirell; passim, HT 1711–1714, Listers Häradsrätts arkiv A I a:9, LLA. Wirell efterträddes på posten av sin svärson Mützell.

¹⁶ Lindroth 1978, s. 678–687.

¹⁷ Dessa har välvilligt tillsänts mig av Maj-Britt Sundin, en flitig hembygdsforskare, som har skrivit av Riksarkivets bestånd av mantalslängder och jordeböcker för Jämshögs socken.

serierna får dock ses som ett starkt indicium på att något allvarligt har hänt i bygden. Vi har nog inte fel om vi gissar att en hel del av 1711 års brukare fanns med där uppe på Pestbacken, där de båda arkeologerna grävde.¹⁸

I Holje by verkar det som om pestgossen och pestflickan har både skyfflat och sopat. Det jag här anspelar på är en vida spridd sägen, av vilken en lokal variant är upptecknad i Gillesnäs bara en halvmil från Holje. Den lyder sålunda:

Julafton gingo en gosse med en träskyffel och en flicka med en kvast omkring. Där båda arbetade med att skyffla och sopa, dogo alla, men där bara pojken skyfflade, lämnades några kvar.¹⁹

Även i Östra Rösjö tycks kvasten ha gått fram, medan skyffeln eller krattan – redskapet varierar mellan olika uppteckningar av sägnen – kom till användning i Västra Rösjö, Hemmingsmåla och Biskopsmåla inte så långt därifrån. Där finns åtminstone några av namnen från 1711 kvar fortfarande 1714. Och folket i Baggeboda verkar i stort ha sluppit påhälsningen av de båda vandrande pestbarnen. Så ligger den gården också lite vid sidan av de stora allfartsvägarna, svårtillgängligt på västra stranden av sjön Halen. Om vi ska fortsätta tala i metaforiska termer berodde kanske den lyckliga utgången där på att pestgossen och pestflickan helt enkelt inte hittade dit. I vårt nutida mer prosaiska språk undrar vi istället om folket i Baggeboda kanske skyddade sig genom frivillig isolering och vägran att ta emot besökande utifrån. Socknens vicepastor kunde i början av maj 1711 rapportera hur enstaka bönder i byarna Östa och Sonarp i annexförsamlingen Näsium liksom folket i de avlägset belägna gårdarna Froeryd och Blistorp helt klarat sig från pesten just genom att dra sig undan från umgänget med de besmittade.²⁰ Det finns också sägner från andra håll i Blekinge och från angränsande trakter av Småland som omtalar sådana försök till isolering och hur illa det gick för dem som inte åtlödde den gemensamma överenskommelsen.²¹

En arkeologisk utgrävning ger påtagliga och konkreta resultat. Här ligger de döda, de där personerna som dog – sannolikt – i den epidemi jag själv bör-

¹⁸ "Pestbacken" enligt Harald Olssons grävningsrapport Till Riksantikvarien, 29/7 1952. Denna rapport har välvilligt tillsänts mig av Annika Blissing, arkivföreståndare på Olofströms kommunarkiv.

¹⁹ Uppteckning gjord 1930 efter Per Svensson, f. 1865 i Gillesnäs, Jämshögs socken. M 2768, s. 2, LUF.

²⁰ Johannes Carlqvist till Skytte 1/5 1711, SkGKa D III k:7, LLA.

²¹ En piga från Ballasjö besökte sina sjuka föräldrar i Fridlevstad och blev inte insläppt vid återkomsten. Hon dog på landsvägen vid Kularyd. Uppteckning A 795:7–12. En skomakare i Ugglekull i Urshults socken trotsade gårdsfolket, gick och skötte sitt arbete som vanligt. Han blev vid återkomsten gripen, forslad till kyrkogården och där levande begravd. Uppteckning A 3284, s. 2–3. Båda LUF.

jade studera för nu väldigt många år sedan. Man kommer pestoffren nära på ett annat sätt än man gör genom arkivens skriftliga vittnesbörd. Det är inte lika lätt att mentalt distansera sig från massdöden, eftersom ju kropparna finns där framför ens ögon som påtagliga tecken på vad som en gång i tiden har hänt. När man står där på Pestbacken och tittar ner i gravarna kan man inte låta bli att undra: Hur upplevde de sin situation? Hur försökte de hantera den?

En historiker och en arkeolog närmar sig ämnet från olika utgångspunkter och med olika metoder. Man lämnar olika bitar till det stora pussel som lite prosaiskt skulle kunna benämnas ”Utforskandet av pestens gåta”. Bitarna kompletterar varandra och hjälper till att ställa nya frågor, frågor som inte alltid kan besvaras med hjälp av den egna disciplinens källor och metoder. Just inom pestforskningen är det också tydligt att de olika disciplinerna behöver varandra. Jag tänker då inte bara på historia och arkeologi. Andra pusselbitar hämtas från bakteriologi, immunologi, molekylärbiologi, klinisk medicin, epidemiologi, ekologi, zoologi, entomologi, antropologi, zooarkeologi, osteologi, demografi, kyrkohistoria. Lite kunskap i 1600- och 1700-talslatin kan också vara bra att ha med sig i bagaget liksom en uppsättning moderna språk.

Uppräkningen påminner oss om att människan är både en biologisk och en kulturell varelse. Pestens hemsökelse är en händelse som ger spår i form av sjukdom, död och begravning. Skeletten finns där konkret och påtagligt, inte bara i det gemensamma sociala minnet, sägnerna, berättelserna och handlingarna i arkiven. På liknande sätt skulle man kunna säga att även pesten har två existenser. Den har en naturvetenskaplig biologisk sida där ute bland de levande varelserna, all världens gnagare och loppor. Där fortlever den helt utan människans hjälp. Dess andra existens finns i människans försök att fånga den – att beskriva och förklara hur den egentligen lever sitt liv och vad som gör att den kan åstadkomma sådan förödelse bland människorna när den väl släppts lös. Det jag som pestforskande historiker kommer i kontakt med är just denna pestens kulturella existens – talet om pesten, dess orsaker, spridning och effekter. Parallellt förekommer också ett sökande efter dess biologiska natur i arkeologiskt material. Molekylärbiologer tittar inte bara på mänskligt DNA i skelett från utgrävningar. Man har också gjort framgångsrika försök att isolera och artbestämma pestbakteriens arvsmassa i tandpulpa från förmenta pestoffer.²²

Mitt inledande exempel illustrerar ytterligare en sak – en inneboende motsättning som finns i allt farsotsstudium. Vi väljer gärna vårt undersökningsområde med utgångspunkt i kamerala enheter. I mitt fall kommer det att bli Skåne, som i början av 1700-talet var sammanhållet i ett guvernement

²² Drancourt, Aboudharam, Signoli, Dutour & Raoult 1998.

underställt en guvernör. Men smittsamma sjukdomar gör sällan halt vid administrativa gränser. Försök att stänga gränsen kan naturligtvis förekomma liksom mer eller mindre noggrann kontroll av de resande över gränsen. Då vi vill bedöma vilken effekt dessa försök har haft kan inte heller vi som historiker hålla oss strikt innanför det utvalda området. Vi måste träda ut på andra sidan avspärningen för att kunna bilda oss en uppfattning om hotets omfattning – vad det var man ville skydda sig emot och hur väl man lyckades i sitt uppsåt.

Jag har startat min berättelse i den gamla Holje by i Jämshögs socken. Byn med dess Pestbacke ligger utanför mitt egentliga undersökningsområde, Skåne, men bara delvis. Annexförsamlingen Näsrum ligger nämligen i Skåne, och Carlqvist var den förste präst som under ämbetsutövning på skånsk mark kom i kontakt med pestens offer och deras anhöriga. Det skedde i november 1710, långt innan epidemin tog fart i huvudförsamlingen. Jag har därför all anledning att hålla mig underrättad också om utvecklingen i Jämshög och Holje.

I Frågor och utgångspunkter

Den verkligt epidemiska pesten, den historiska pesten, den existerar inte längre i den moderna världen.¹

Det konstaterade den franske pestforskaren Marcel Baltazard 1959. Hans uttalande kan vara värt att ta fasta på, ty pesten är något undflyende, något som det är svårt att få riktigt grepp om. Dess ekologi skiftar från en kontinent till en annan och också mellan olika områden inom samma världsdelen. Och förhållandena kan ha förändrats över tid. Generaliseringar med utgångspunkt i ett område vid en tidpunkt är därför inte möjliga att göra.

Vi kan inte heller återskapa de ekologiska förhållanden som rådde under medeltiden och tidigmodern tid. Moderna iakttagelser är en osäker väg för den som vill veta hur spridningen gick till här i Europa för flera hundra år sedan. Pesten ruvar över sina hemligheter. Det lämnar fältet fritt för spekulation och vetenskapliga kontroverser. Sådana är pestforskningen full av – både inom den naturvetenskapliga och medicinska sfären och bland historiker. Dessa kontroverser tvingar sig på, fascinerar, väcker nyfikenhet och frågor. De går inte att komma förbi.

Om det nu inte går att generalisera mellan kontinenter och tidsperioder måste ambitionen begränsas. I fokus för mitt intresse befinner sig norra Europa under tidigmodern tid, närmare bestämt Skåne i början av 1700-talet. Ett viktigt mål för denna avhandling är därför att med utgångspunkt i ett empiriskt källmaterial så långt möjligt kartlägga pestens utbredning och spridningsvägar inom ett avgränsat område under denna period. Jag önskar pröva rimligheten i några av alla dessa påståenden om pestens uppträdande i forna tiders Europa, avfärda de mer vildvuxna teorierna och förhoppningsvis komma fram till en bild av hur spridningen kan ha gått till inom mitt undersökningsområde.

På ett mer jordnära plan kan undersökningens huvudsyfte koncentreras i följande frågor:

- 1) Hur passade pesten in i dåtidens samhälle – ekologiskt och kulturellt? Hur spreds den och vilka var mekanismerna för dess fortlevande?
- 2) Vilka egenskaper var det som gjorde just denna farsot så fruktad? Hur skiljde den sig från andra samtidigt grasserande farsoter?

¹ "La peste épidémique vraie, la peste historique, n'existe plus dans le monde moderne." Baltazard 1959, s. 521. Blanc 1961, s. 105.

- 3) Vilken förmåga att identifiera och diagnostisera pesten hade de i samtiden som gjorde sådana bedömningar – präster, administratörer, fältskärer och andra?
- 4) Vilken omfattning fick epidemin i mitt undersökningsområde, regionalt och lokalt?

Den enda pestepidemi på svensk mark som är tillgänglig för en undersökning av detta slag är den sista, den som härjade 1710–1713. Mer än femtio år hade då gått sedan förra gången pesten var på besök.² 1686 års kyrkolag med dess bestämmelser om ordnad kyrkobokföring hade börjat få genomslag. Även andra källor hemmahörande i den kyrkliga, världsliga och krigiska administrationen har bevarats till eftervärlden i ökande omfattning.

Jag har av flera skäl valt att koncentrera min undersökning till Skåne:

- En första viktig orsak är *tidsaspekten*. Epidemin där varade i tre år, från senhösten 1710 till senhösten 1713. Därmed är det möjligt att följa inte bara de årliga säsongvariationerna utan också pestens uppträdande under ett antal år, att jämföra begynnelsen och slutet. Ett år eller kortare brukar vara det vanliga i fallstudierna. Längre norrut i Sverige ebbade epidemin ut redan efter ett och ett halvt år, under vintern 1711–1712.³
- *Geografiskt* ligger Skåne i södra östersjöregionen inte så långt från Själland, norra Tyskland och Pommern, områden från vilka pesten ofta anlände. Skåne omges på tre sidor av vatten. Landskapet är därmed väl avgränsat. Det innebär att pestens ankomst till landskapet borde gå att identifiera med någorlunda säkerhet.
- *Källmässigt* utgjorde Skåne ett eget guvernement, inom vilket de militära och civila myndigheterna var samordnade. Källorna är rikligt bevarade och med undantag av en del i Riksarkivet och Krigsarkivet väl samlade. Både civila, militära och kyrkliga handlingar av intresse finns till största delen på Landsarkivet i Lund.
- Skåne var *krigsskådeplats* och drabbades i samband med det också av *andra epidemier*. Det innebär att studien måste breddas för att innefatta också dessa. Goda möjligheter ges för jämförelser mellan de olika farsoternas uppträdande inom samma tidsperiod och geografiska område liksom analyser av hur man resonerade i försöken att skilja dem åt.

Denna studie kommer således att handla om Sveriges sista pestepidemi med fokus på Skåne. Strävan har varit att studera pesten som både ett naturvetenskapligt och ett kulturellt fenomen. Analysen kommer att sönderfalla i två

² Med undantag av Gotland 1661–1662. Ottosson, Per-Gunnar 1988a, s. 315.

³ Hult 1916, s. 121(43), 146(68).

stora huvudblock. I det första stiftar vi bekantskap med tidens sociala förhållanden, krig, missväxt och inställningen till viktiga delar av den omgivande faunan. Pesten ställs i relation till övriga förekommande dödsorsaker så långt dessa går att kartlägga med kyrkobokföringens och berättande källors hjälp. Vilken var befolkningens erfarenhet av sjukdom och död i tider då pesten inte var närvarande? Hur skiljde sig denna erfarenhet från pestens uppträdande?

I nästa huvudblock kommer vi pesten närmare in på livet. Dess spridning analyseras på olika nivåer geografiskt och tidsmässigt – först makroplanet med hela Östersjöområdet och decenniet som scen, därefter ankomsten utifrån och försöken att hejda farsoten, spridningen regionalt i Skåne månad för månad under de tre år epidemin varade och slutligen på mikroplanet inom byn och familjen, där skalan är enskilda individer och händelserna dag för dag.

Vad jag däremot inte har möjlighet att gå in på denna gång är bekämpningen, de uppfattningar som fanns inom olika skikt av befolkningen om vad pesten var för något och hur dessa uppfattningar i sin tur formade de åtgärder man vidtog för att dämpa farsoten. Jag hoppas kunna återkomma till den frågan i annat sammanhang.⁴

Bidrag från olika vetenskapstraditioner

Närmandet till ämnet är tvärvetenskapligt. Flera forskningstraditioner har lämnat inspiration till arbetet. De viktigaste kan kort sammanfattas i begreppen allmänmedicin med epidemiologi, medicinhistorisk forskning och medicinsk antropologi.

Allmänmedicin och epidemiologi, nutida och historisk

Jag har som allmänmedicinare skolats att tänka både kliniskt och epidemiologiskt. På mottagningen möter jag enskilda individer, ibland åtföljda av anhöriga. Den diagnostiska processen med samtal, kroppsundersökning och eventuella laboratorieprover mynnar ut i en mer eller mindre väl grundad diagnos, prognos och förslag till behandling.⁵ Överfört till det som hände sommaren 1711 funderar jag över pesten som biologisk företeelse. Tankebarnorna går så som jag har skolats medicinskt. Pesten är en bakteriesjukdom, som med hjälp av bakteriologisk odling och provtagning går att avgränsa klart från andra farsoter. Och den går att identifiera i historiskt källmaterial. Men hur ställdes diagnosen på den tiden? Och vilka differentialdiagnoser

⁴ Jag har redan nu empiriskt underlag för ytterligare en bok om pesten i Skåne med fokus på bekämpningen av epidemin och folkliga föreställningar om pesten.

⁵ Swanström 1983, s. 191. Westman 1983.

var tänkbara? Hur spreds pesten? Hur gamla var de drabbade och av vilket kön? Vilka symtom hade de? Fick de någon behandling? Hur många dog och hur många överlevde?

Med dessa frågor närmar vi oss epidemiologin. Denna definierades 1883 av den tyske medicinaren August Hirsch på följande sätt. Det var...

...en vetenskap som för det första ger en föreställning om sjukdomarnas uppträdande och utbredning bland människorna i olika tider och olika delar av jorden, och för det andra gör det möjligt att förstå sambandet mellan sjukdomarna och de yttre förhållanden som omger individen och bestämmer hans levnadsvanor.⁶

Denna vetenskap har två huvudlinjer, en idag dominerande anglo-saxisk och en äldre kontinental. Den förra är främst inriktad på hela populationer. Centrala begrepp är incidens (antal inträffade händelser under en viss period) och prevalens (antalet sjuka i en viss sjukdom vid en bestämd tidpunkt), och statistiken är en viktig hjälpvetenskap. Den kontinentala är mer kliniskt inriktad. Man får kanske inte lika god uppfattning om frekvensen i befolkningen av den företeelse man studerar, men sambandet mellan orsak och verkan syns tydligare. En klassisk epidemiologisk undersökning i denna tradition är John Snows kartläggning av koleran kring vattenpumpen på Broad Street i London vid 1800-talets mitt.⁷ Som allmänläkare förväntas jag känna mig mest hemma med denna kontinentala tradition.

Epidemiologin har en lång historisk tradition. Redan i de gamla hippokratiska skrifterna diskuteras hur ”luften, vattnet och boningsorten” på olika sätt påverkar befolkningens levnadssätt och välbefinnande.⁸ Dessa idéer återupplivades av den engelske läkaren Thomas Sydenham, då han beskrev sin tids epidemiska konstitutioner, d.v.s. vilka akuta, epidemiska och kroniska sjukdomar som dominerade under olika år på 1660- och 1670-talen.⁹

Den nyss nämnde August Hirsch utkom under 1800-talets senare del med flera upplagor av en *Handbuch der historisch-geographischen Pathologie*. I denna beskrev han utförligt enligt den tidens vetande varje enskild sjukdoms förekomst historiskt och geografiskt så långt bakåt i tiden det över huvud taget gick att följa.¹⁰ En sentida mer kortfattad efterföljare är Folke Hen-

⁶ Citerat i Svanström 1983, s. 190–191.

⁷ Svanström 1983, s. 191. Helgason 1989.

⁸ Hippokrates 1994, s. 31–55.

⁹ Hans verk finns både på latin och i engelsk- och tyskspråkiga översättningar. På LUB finns bland annat Sydenham, Thomas, *Opuscula Omnia. A pluribus mendis repurgata*, Genevae, 1684; Sydenham, Thomas: *The whole works: wherein not only the history and cures of acute diseases are treated of... but also the shortest and safest way of curing most chronical diseases*, 9th ed., London, 1729.

¹⁰ Hirsch 1860. Hirsch Del 1–3, 1881–1886.

schens *Sjukdomarnas historia och geografi*. Henschen vill med hjälp av skriftliga dokument, avbildningar och arkeologiska lämningar kartlägga gångna tiders sjukdomsförekomst i nutida termer.¹¹ Båda verken är upplagda med utgångspunkt i de enskilda diagnoserna, deras utbredning i tid och rum och eventuella samvariation med andra faktorer. Perspektivet är uttalat diakront med inriktning på enskilda sjukdomars förlopp över tid. Parallellt med denna uppläggning fanns också ett delvis annat koncept, mer likt det Sydenham presenterade i sina verk. För nordiskt vidkommande finner vi det i Mansas *Bidrag til Folkesygdommenes og Sundhedspleiens Historie i Danmark* och Ilmonis *Bidrag till historien om Nordens sjukdomar*. Här undersöks hela befolkningen. Redogörelsen är uppdelad i kortare tidsperioder, gärna bara ett år i taget, och syftet är just att med hjälp av olika klimatförhållanden och naturfenomen lika väl som sjukdomsförekomsten kartlägga de olika periodernas ”epidemiska konstitution”.¹²

Dessa båda närmanden, det diakrona där man koncentrerar sig på endast en sjukdom över tid, respektive det synkrona, där man istället vill undersöka hela befolkningens hälsoläge, finns i olika kombinationer inom dagens medicinhistoriska och historisk-demografiska forskning.¹³ I olika verk avhandlas pestens, kolerans, smittkoppornas, de veneriska sjukdomarnas, tuberkulosens, spanska sjukans, polions historia. Listan kan göras lång. Även AIDS har hunnit få sina första monografier.¹⁴ Just då det gäller AIDS framträder tydligt behovet av att ta med även andra sjukdomar i analysen. Ty HIV-viruset försvagar kroppens immunförsvar och bereder därmed vägen för tuberkulos och ”opportunistiska” infektioner som under andra förhållanden inte skulle ha orsakat bekymmer. Det riktar fokus mot den franske medicinhistorikern Grmek:s begrepp *Pathocenosis*, den uppsättning av olika sjukdomar som förekommer i en befolkning vid en viss tidpunkt, och hur dessa sjukdomar påverkar varandra inbördes.¹⁵

Dessa olika närmanden till ämnet avspeglar delvis utvecklingen inom den medicinska vetenskapen men också två huvudinriktningar inom medicinhistorien och epidemiologin – att följa en sjukdoms förekomst under en längre tidsperiod eller att göra en tvärsnittsstudie under en kortare begränsad tid. Båda finns representerade i utgrävningen i Olofström, som jag berörde inledningsvis. Pestbacken är intressant inte bara för att så gott som alla de som ligger begravda där har dött i pesten utan också för att de har dött

¹¹ Henschen 1962, s. 9–15.

¹² Mansa 1873. Ilmoni Del 1–3, 1846–1853.

¹³ Imhof & Lindskog 1973; Sundin & Tedebrand 1981; Bengtsson & Fridlitzius 1984; Edvinsson 1992; Arcini 1999.

¹⁴ Några exempel: Arvidsson 1972; Puranen 1984; Slack 1985; Åman 1990; Grmek 1993; Gould 1995; Sköld 1996; Lundberg 1999.

¹⁵ Grmek 1969, s. 1474–1476.

under en kort väl definierad tidsperiod och sannolikt utgör ett tvärsnitt av befolkningen. En osteologisk undersökning av skeletten kan därmed förhoppningsvis säga oss något inte bara om pestens härjningar utan också om sjukdomsförekomsten i övrigt i området vid tiden för pestens ankomst. Befolkningens allmänna hälsoläge står i fokus för undersökningen lika mycket som den enskilda diagnosen, pesten.

Hur mycket av detta kan tänkas vara synligt i kyrkoböckernas begravningslängder? Jag tänker då inte i första hand på Olofström, varifrån inga kyrkböcker bevarats, utan principiellt, en fråga vi snart får anledning återkomma till.

Historisk och medicinsk antropologi

Hur definieras och benämns dessa olika sjukdomar? Det förändras ständigt, vilket skapar problem för alla dem som vill följa sjukdomspanoramats utveckling över en längre tid. Då Tabellverket startade 1749 skulle prästerna skicka in statistik över bland annat hur många som avlidit under året med specifikation på ålder, kön och orsaken till dödsfallet. På färdigtryckta blanketter reglerades vilka dödsorsaker som skulle användas. Med tio till tjugo års mellanrum reviderades blanketterna, nya dödsorsaker tillkom, andra försvann. Detta avspeglar den ständigt pågående medicinska utvecklingen, som innebär att sjukdomar omdefinieras, grupperas samman på nya sätt, uppstår, existerar och försvinner.¹⁶ Översättningar mellan dåtida och likalydande moderna diagnoser måste ske med försiktighet, ty själva innehållet i benämningen kan ha ändrats. Ett och samma tillstånd kan under olika perioder betraktas som kriminellt, en sjukdom, en sinnesstämning eller helt friskt. Karin Johannisson ger goda exempel på det med sina studier av naltalgi och andra kultursjukdomar.¹⁷

Mellan det tidiga 1700-talet och idag ligger också bakteriologins och den moderna medicinens genombrott. Idag definierar vi gärna sjukdomar efter deras upphov, då det gäller infektionerna rör det sig oftast om en bakterie eller ett virus. Det är organismer som går att odla och iaktta i mikroskopet, och då de släpps lösa ger de karakteristiska effekter på kroppens olika vävnader och organ. Tidigare utgick man i sin klassificering främst från sjukdomarnas symtom.¹⁸

En användbar teoretisk modell är uppdelningen i *etic* och *emic* perspektiv. Detta är grundläggande begrepp inom antropologin. Grovt förenklat kan man översätta dem med ”Utifrån-” och ”Inifrån-perspektiv”. Med det

¹⁶ Nordenfelt & Nyström 1986.

¹⁷ Johannisson 1990, s. 99–125. Johannisson 2001.

¹⁸ Nordenfelt & Nyström 1986, s. 75.

förra menas att forskaren studerar en befolknings sedvänjor och ritualer utgående från sin egen världsbild, beskriver vad den gör och bedömer dess handlingar och traditioner med sin egen kultur som norm. Då forskaren istället studerar en kultur ”inifrån” vill han/hon sätta sig in i dess tankevärld, förstå hur individerna resonerar och göra deras handlande begripligt utifrån deras egna normer och värderingar.¹⁹ Det ena perspektivet är inte bättre eller sämre än det andra. Båda behövs.

Antropologen studerar vanligen nutida kulturer, som oftast är geografiskt eller på annat sätt åtskilda från forskarens egen värld. I Frankrike har historiker länge intresserat sig för gångna tiders europeiska kulturer, och antropologiska perspektiv har kommit alltmer till användning även inom den svenska historieforskningen. Det särskiljande är då inte geografien utan tidsaxeln och insikten att människors sociala miljö och mentala världsbild såg annorlunda ut exempelvis på medeltiden jämfört med idag.²⁰

Då historikern gör sin beskrivning av historiska skeenden har han sin egen världsbild som bas. Han lägger gärna dagens normer och värderingar till grund för bedömningen av mänskligt beteende i gången tid. Men för att rätt kunna förstå och tolka agerandet hos personerna under en äldre tids-epok måste vi sätta oss in i deras miljö och subjektiva världsbild. Därmed undviker vi förhoppningsvis anakronismen att tillvita människorna i gångna epoker idéer och känslor som var främmande för dem men är desto mer karakteristiska för vår egen epok.²¹ Antropologen och historikern studerar således båda främmande kulturer, geografiskt respektive längs tidsaxeln. De har båda sin egen världsbild med sig, och båda konfronteras med andra uppfattningar om hur världen kan tänkas vara beskaffad. Genom uppspaltningen i *etics* och *emics* håller man dessa två uppfattningar åtskilda.

Denna ”annorlundahet” och behovet av de två perspektiven är lätt att acceptera då det gäller mer avlägsna perioder, men den är enligt min mening viktig att ha i åtanke också vid studier av modernare epoker. Vi ska inte ta för givet att den innebörd de tidiga bakteriologerna lade i olika begrepp är exakt likadan idag. Ett viktigt moment blir därför att hålla isär pionjärernas iakttagelser och deras tolkningar av dessa iakttagelser.

Ytterligare en distinktion är uppdelningen av sjukdomsbegreppet i de tre *Disease*, *Illness* och *Sickness*. Alla översätts till svenskans enda ord ”sjukdom”. *Disease*, sjukdom i biologisk mening, syftar på organiska förändringar och avvikelser i kroppen. *Illness*, sjukdom som subjektiv upplevelse, står för individens egen känsla av att något är fel, och *sickness*, sjukdomens sociala betydelse, är den process genom vilken oroande symtom hos en individ upp-

¹⁹ För medicinsk antropologi se Sachs 1987, s. 19–22.

²⁰ Klassiska exempel: Le Roy Ladurie 1980. Ginzburg 1983. Magnusson 1988.

²¹ Gurevich 1992, s. 150.

märksammas av omgivningen, vägen från förnimmelsen av att något är fel till engagemanget från anhöriga och de medicinska specialisterna.²²

Inom traditionella samhällen ligger fokus på *illness* och *sickness*, det subjektiva upplevandet av sjukdom och den sociala betydelse det får. Inom vår västerländska medicin sysslade man länge också med detta, men runt sekelskiftet artonhundrade slog den patologiska anatomin igenom, och senare under 1800-talet föddes cellularpatologin och bakteriologin. Sjukdomar började lokaliseras till kroppens organ och vävnader, och olika mikroorganismer identifierades som sjukdomsalstrare.²³ Tyngdpunkten hamnade alltmer på de sjukliga förändringarna, det som här kallas *disease*. Inom den västerländska skolmedicinen sammanfaller *illness* och *disease* endast delvis. *Disease* är den biomedicinska modellens arena. Det är läkaren som definierar vad som är friskt och sjukt.²⁴

Dessa begrepp, *disease*, *illness* och *sickness*, kan grovt illustreras av några olika typfrågor som man kan ställa vid studiet av sjukdom och behandling av sjukdom hos en befolkning. Man kan fråga sig: Vilka sjukdomar finns i det studerade samhället? Man är då intresserad av *disease* och anlägger ett helt naturvetenskapligt inriktat utifrån-perspektiv. Det ingår i *etic*-sfären, min referensram som västerländskt skolad forskare. Men man kan också fråga sig: Vad uppfattas som sjukt? Vad betraktas som friskt? Varför uppträder människorna som de gör? Här kommer *illness* i förgrunden. Man vill ta reda på hur sjukdom, hälsa och andra ingående faktorer uppfattas inifrån av de människor som själva lever i systemet. Då kartlägger man *emic*-sfären. Man upptäcker snart att svaren på dessa frågor om friskt och sjukt kan variera och är beroende av i vilket samhälle de ställs.

Ytterligare karakteristika för den medicinska antropologin är att man betonar människans mångdimensionella existens både som en biologisk, social och kulturell varelse. Människan organiserar olika sociala system för att hantera hälsa och sjukdom, och kommunicerar kulturella föreställningar och värderingar inom gruppen. Särskilt den medicinska antropologin med ekologiskt perspektiv är tvärvetenskaplig och holistisk. Man önskar studera mänskliga gruppers samspel med sin omgivande fysiska och biologiska miljö, hur hälsoläget påverkas av exempelvis miljöförändringar, tekniska innovationer, kulturella föreställningar, befolkningsutvecklingen osv.²⁵ Olika subdiscipliner bidrar med sina skiftande perspektiv, däribland arkeologin med osteologi / fysisk antropologi, kulturanthropologi, antropologisk lingvis-

²² Dess innebörd varierar hos olika forskare. *Sickness* kan också definieras som summan av all *disease* och *illness*. Young 1982. Sachs 1987, s. 50–55. Sjövall definierar *disease* och *illness* precis tvärtom. Se Sjövall 1987, s. 19–20.

²³ Foucault 1973.

²⁴ Young 1982, s. 264–266.

²⁵ McElroy & Townsend 1996, s. xxi.

tik, biomedicinska studier av anpassningen till sjukdom och etnomedicinska studier av hälsa, sjukdom och botande.²⁶

Medicinsk antropologi och kulturinriktad medicinshistoria

Min strävan i denna undersökning är att samtidigt som jag använder mig av dagens medicinska vetande om pesten och övriga uppträdande farsoter som biologiska fenomen hålla detta vetande åtskilt från dåtidens utsagor, att tillämpa den medicinska antropologins tänkande i form av *etic* och *emic*.

Ett viktigt moment blir därför den språkligt idéhistoriska analysen av de tidiga 1700-talets diagnosgrupper. Det säger mycket om den tidens tänkande och hjälper mig med min egen analys. Jag kan i nästa moment frikoppla mig från källornas utsagor och göra mina egna bedömningar efter andra mer moderna kriterier. Jag kan hysa en annan uppfattning än dåtidens experter till exempel om gränsdragningen mellan olika diagnoser eller om när pesten egentligen kom till en ort. Denna analys blir också viktig för hur jag ska hantera mina källor i samband med kartläggningen av sjukdomsmönster och förekomst av epidemier, särskilt de uppgifter jag finner i kyrkoböcker-nas begravningslängder om olika dödsorsaker. Samtidigt är det historiskt intressant att fixera just vad människorna i dåtiden tänkte och trodde.

Jag lägger stor vikt vid komparationen mellan olika sjukdomar, ty jag tror inte att det är så vist att bara studera en sjukdoms förekomst utan att veta något om det övriga sjukdomspanoramats – *pathocenosen*. Det gäller för det första diagnostiken, både i dåtiden för de präster, läkare och fältskärer som i praktiken tvingades ta ställning till om det var pesten eller något annat som drabbat den sjuke de kallats till, och idag retroaktivt, då jag som forskare vill bedöma deras utsagor. För det andra måste man vara öppen för möjligheten att olika sjukdomar kan ha påverkat varandra inbördes eller upp-trätt samtidigt i samma område. De andra sjukdomarna försvinner ju inte bara för att pesten visar sig.

I bakgrunden befinner sig också den för alla pestforskare ständigt närvarande frågan om pesten som biologiskt fenomen och dess spridningsvägar både i nutid och – särskilt – i historisk tid. Kontroversen har sträckt sig över mer än ett halvt sekel och visar ingen tendens att avmattas. Nya konstellationer uppstår både i form av dispyter och kompromisser. Dagens vetande är därför motsägelsefullt och jag tvingas att själv ta ställning. Jag kommer därför att källkritiskt granska vad olika forskare bygger sina utsagor på för att om möjligt reda ut trådarna i kontroversen och därefter forma min egen syn på pestens biologiska natur och spridningsmönster.

²⁶ McElroy & Townsend 1996, s. 7–11.

Upplägning

Avhandlingen består av ett antal delvis fristående men ändå sammanhängande undersökningar. Vi kommer att starta med en orientering om pestens naturvetenskapliga och medicinska sida, om bakgrunden till de vetenskapliga kontroverserna och varför det är så svårt att finna enighet, trots att man idag har helt andra metoder till sitt förfogande jämfört med för trettio eller femtio år sedan. Vi övergår därefter till de viktigaste faserna i den historiska forskningen om pesten. I kapitel tre stiftar vi bekantskap med det källmaterial som står oss till buds. Särskild tonvikt läggs vid kyrkoböckernas begravningslängder, vår viktigaste källa till det som hände, deras syfte och upplägningen – enligt kyrkolagen och i praktiken.

Nästa kapitel utgör en studie av innehållet i de begravningslängder som bevarats fram till idag. Prästerna är här en viktig grupp som tolkare och förmedlare av sina sockenbors *illness* och *sickness*, de omständigheter som ledde fram till dödsfallet och den efterföljande begravningen. Vilka dödsorsaker noterades och varför just dessa? Vad visste dåtidens präster om olika smittsamma sjukdomar? Hur kunniga var de, och vad representerar egentligen diagnoserna då de återfinns i begravningslängden? Är diagnoserna översättningsbara till modernt språkbruk? Och hur pålitliga är de? Det är frågor som dominerar detta kapitel. Kopporna och mässlingen är / var två av dessa återkommande epidemier. I våra nutida ögon har de typiska symtom och är lätta att identifiera och hålla åtskilda. De får tjäna som exempel i analysen av diagnoserna. Slutligen bekantar vi oss också med de olika sjukdomarnas uppträdande epidemiologiskt – en kartläggning av de vanligaste farsoternas kronologi, de åldrar som drabbades värst och sjukdomstidens längd.

I bokens femte kapitel ges en beskrivning av tidens politiska och sociala förhållanden, särskilt faktorer som även i andra sammanhang kan vara knutna till en stegrad dödlighet bland befolkningen – missväxt med svält, krig och en pressad ekonomisk situation. Vi befinner oss i det tidiga 1700-talet i en försekulariserad värld. Kyrkans ställning är stark och Bibeln intar en central position i befolkningens medvetande. Jag har därför valt att disponera kapitlet bibliskt med de metaforiska apokalyptiska ryttarna i centrum. Pesten brukar ibland kallas den fjärde ryttaren. Här diskuteras identiteten på de andra tre – missväxt, krig och de vilda djuren, både i överförd bemärkelse som världsliga tyranners utsugning av sina undersåtar och konkret. Vi ges därmed anledning att titta närmare på tidens natursyn och jämföra folkets inställning till de konkreta vilddjuren – vargarna – med fältsjukans och pestens förmedlare – råttor, loppor och löss.

Fältsjukan 1709–1710 får här representera den fjärde ryttaren. Efter en introduktion om de sjukdomar som redan i dåtiden förknippades med krig

och fältläger övergår vi i sjätte kapitlet till en epidemiologisk analys av händelserna under vintern och våren 1710. Samma hjälpverktyg anlitas som har kommit till användning tidigare – tid och rum för dödlighetens ökning, åldersfördelningen på de döda och sjukdomstidens längd. Därtill kommer kvalitativa beskrivningar av sjukdomsförloppet. Slutligen introduceras ett diagnostiskt snabbtest, ett verktyg för bestämning av de dödas åldersprofil. Det kan vara till hjälp som en grov orientering om vilken farsot det kan ha rört sig om – ty varje sjukdom har sina karakteristika och sin ålderstypiska dödlighetsprofil.

Efter denna analytiska inringning med komparation av olika epidemier och kontextualisering har turen så kommit till pesten själv. Upplägningen följer här den engelske pesthistorikern Paul Slack's indelning av pestens spridning i fyra stadier, från de stora geografiska sammanhangen över vatten och land via den regionala spridningen inom ett mindre område till spridningen inom byn och inom det enskilda hushållet.²⁷ Vi börjar med försöken att hålla pesten borta – karantänssystemet till sjöss och till lands – hur det såg ut på papperet, och hur det fungerade i praktiken. Varför misslyckades det? Vilken inställning hade olika befolkningsskikt till spärrarna? Det är viktiga frågor i detta kapitel bredvid den politiska viljan att stoppa farsoten.

I ett kortare åttonde kapitel återkommer vi så till diagnostiken. Pesten hade inte en lika enhetlig symtombild som kopporna respektive mässlingen. De frågor som visar sig här handlar dels åter om prästernas medicinska kunskande nu utökat med de fåtaliga läkarna och fältskärerna, dels också pestens uppträdande under epidemins olika faser. Hur samspelade dessa faktorer för att underlätta eller försvåra diagnostiken? Hur resonerade man i dåtiden? Vem var det som ställde diagnosen? Och i vilken fas av epidemin?

Efter detta tar vi oss an epidemins dynamik inom Skåne. Först en beskrivning av pestens utbredning i tid, rum och intensitet, årstidsvariationerna på sockennivå och i Skåne som helhet. Därefter går vi över till en analys av spridningsmönstret, sjukdomens förekomst under de olika åren, och dåtidens uppgifter om hur spridningen gick till.

Vi står så slutligen inför de tredje och fjärde stadierna i Paul Slack's modell – spridningen inom byn och familjen. Som underlag för denna analys har familjerna och släktkretsarna i två drabbade byar rekonstruerats. Särskilt betoning har lagts på valet av dopvittnen, eftersom detta kan säga något om vilka man umgicks med. Även här börjar vi med en beskrivning av smittans spridning innan vi går över till en djupare epidemiologisk analys. Av särskilt intresse i detta sammanhang är mortalitetsintervallen inom de enskilda hushållen. Vi får därmed tillfälle att återknyta till den tidigare presenterade kon-

²⁷ Slack 1985, s. 313–315.

troversen inom den medicinska pestforskningen – diskussionerna om identiteten på den skyldiga loppan och råttornas eventuella roll.

Till slut också något kort om återbefolkningen – en beskrivning av förloppet och olika aspekter som trolövnigar, vigsjar och flyttningar.

Målet är att skapa en god bild av pestens egenskaper och uppträdande jämfört med andra sjukdomar, att kartlägga pestepidemins omfattning och inte minst skärskåda den tidens förmåga att ställa diagnos.

2 Pest och pestforskning

Innan vi går vidare måste vi göra klart för oss vad vi egentligen menar med begreppet pest. Vad står det för? Vad har det genom tiderna varit? Svaren på dessa båda frågor är bara delvis överlappande. Enligt Per-Gunnar Ottosson har begreppet historiskt och i nutid använts i tre olika betydelser: 1) för en dödlig farsot i största allmänhet. 2) specifikt som en medicinsk term för böldpest och lungpest, eller numera den sjukdom som orsakas av bakterien *Yersinia pestis*. 3) metaforiskt för olyckor och fördärv i allmänhet.¹ Vi känner igen uttryck som ”pest och pina”, ”att välja mellan pest och kolera” osv.

Från den allmänna till den mer specifika betydelsen kan man också se en utveckling över tid – en allt snävare inringning av begreppets innehåll, där pest i sin mest allmänna betydelse bara innebär en mycket dödlig och utbredd sjukdom. En sådan epidemi var den pest som härjade i Aten på 400-talet f.Kr.² Ingen kan idag säga vad det var för sjukdom. Förslagen har varit många, men symtombeskrivningen passar inte in på någon nu känd farsot. Man har diskuterat böldpest, fläcktyfus, förgiftning med mjöldryga, mjältbrand, mässling, den tropiska blödarfebern Rift Valley fever, smittkoppor, streptokocksjukdom, toxic-shock syndromet och tularemi. Det allra senaste diagnosförslaget är ebola, också det en tropisk blödarfeber. Exemplet illustrerar de svårigheter som kan möta den som med utgångspunkt i äldre sjukdomsbeskrivningar (*illness* och *sickness*) vill identifiera nutida diagnoser (*disease*).³

Genom århundradena har begreppet pest successivt snävats in. Redan under Antiken förknippades det utöver dödligheten också med hög smittorisk, ”contagion”, och med feber. Galenos, verksam i Rom på 100-talet e.Kr., betraktade pestilentialisk feber som en underavdelning till det överordnade begreppet feber.⁴ Enligt Avicenna, ett av de stora namnen inom den arabiska medicinen vid förra millennieskiftet, fanns det olika grader av feber, och man hade föreställningen att en feber kunde omvandlas i en annan.⁵ Den fläckfeber som härskade på en ort kunde till exempel övergå till böldpest på nästa ort. Bölderna finns med i Paulus Diaconus’ beskrivning av den pest som hemsökte 500-talets Italien, och för 1300-talsläkaren Guy de Chauliac var de ett viktigt kännetecken för digerdöden. Den senare nämnde

¹ Ottosson, Per-Gunnar 1986, s. 81.

² Denna skildring bygger på Stettler 1979.

³ Carmichael 1993a med däri anförda referenser. ”Ebola det antika Atens öde?” *SDS*, 20/1 1997. Retief & Cilliers 1998.

⁴ Galenos (130–201 e.Kr.) var en berömd grekisk läkare verksam i Rom. Hans utformning av den antika grekiska humoralpatologin, den galeniska sjukdomsläran, ägde bestånd i nästan tvåtusen år. Gotfredsen 1964, s. 86–91. Nutton 1993, s. 286–290.

⁵ Avicenna levde 980–1037 e.Kr. enligt Gotfredsen 1964, s. 102.

också som ett annat tecken kontinuerlig feber med blodspottning. Bölden var dock viktigast av de två. Därmed började en specifik pestdiagnos skymta, men samtidigt ökade risken att andra sjukdomar som går med bölder också klassificerades som pest.⁶

Mot 1500-talets slut lades också föreställningen om *röta*, om inre förruttelse och sönderfall, till pestbegreppet. I analogi med de maskar man kunde se kräla på ett lik i förruttelse började man tala om parasitangrepp också som orsaken till rötfebern. Det banade så småningom vägen för bakteriologin och i förlängningen upptäckten av pestbakterien.⁷ Idag definierar vi pest som en avgränsad sjukdom, vars specifika orsak är bakterien *Yersinia pestis*, namngiven efter Alexandre Yersin, en av sina upptäckare:

The specific cause of plague is the bacillus which was discovered by Yersin and Kitasato in 1894.⁸ ... Plague is a bacterial infection of animals and man caused by *Yersinia pestis*.⁹ ... Plague is a disease caused by *Yersinia pestis*, which normally afflicts wild rodents and the fleas that are parasitic on them...¹⁰

Sjukdomen kan ha en hel rad symtom och ta sig skiftande uttryck hos olika personer. Men alla har de det gemensamt att de har drabbats av just denna bakterie – *Yersinia pestis*. Det är mötet mellan mikroorganismen och människan som orsakar sjukdomen. Den definieras via sin orsak, inte som tidigare via de följer den ger upphov till hos sin värd.

De tre pandemierna

Det är möjligt att några av de ”pester” som nått Medelhavsområdet före vår tideräknings början har varit pest också enligt vår mer snäva bakteriologiska definition. Det lämnar vi dock därhän, ty de nådde av allt att döma aldrig Europa.¹¹ Vi koncentrerar oss istället på pestens hemsökelse i Europa, vilka tidsmässigt brukar delas in i tre stora vågor eller pandemier.¹²

Den första av de tre kallas vanligen *Den Justinianska pesten*, eftersom den

⁶ Paulus Diaconus 1971, s. 34–35. Stettler 1979, s. 130–135.

⁷ Stettler 1979, s. 135–136. Gotfredsen 1964, s. 453.

⁸ Manson-Bahr & Bell 1987, s. 586.

⁹ Butler 1984, s. 340.

¹⁰ Craven 1994, s. 1302.

¹¹ Sticker ger en generös redovisning av många möjliga pester. Sticker 1908, s. 17–23. Pollitzer är mer återhållsam i sina tolkningar. Han redovisar det tidiga 1900-talets diskussioner gällande dels den filistinska pesten i *Första Samuëlsboken* kap. 5–6, dels Rufus av Efesos' omnämnanden av pest i Libyen, Egypten och Syrien c:a 100 f.Kr. Pollitzer 1954, s. 11–12.

¹² Grekiskans *pan + demos* = alla folk. En pandemi är en smittsam sjukdom som brett ut sig över flera länder. *Medicinsk terminologi* 1975, s. 417.

nådde Medelhavsvärlden år 541 e.Kr., då Justinianus var kejsare i Östrom. Den återkom flera gånger fram till mitten av 700-talet, men höll sig sedan borta i nästan sexhundra år.¹³ Den andra pandemin debuterade med digerdöden, som härjade under åren 1347–1352 e.Kr. Denna *Den stora katastrofen* och dess efterföljare, de ständigt återkommande pestepidemierna, satte sin prägel på alla samhällssektorer under resten av medeltiden och även in i tidigmodern tid. Från och med 1500-talet glesnade besöken och efter mitten av 1600-talet blev pesten allt sällsyntare.¹⁴ Den försvann tidigast från nordvästra Europa. Områdena runt Engelska Kanalen och Nordsjökusten drabbades 1666–1670, Centraleuropa och Skandinavien 1703–1716, Marseille och Sydfrankrike 1720–1722. Den sista stora epidemin i Polen och Ryssland härjade 1769–1772. Pesten lämnade det ottomanska sydöstra hörnet av Europa på 1830-talet.¹⁵

Några decennier efter pestens försvinnande från Europa började den sakta vandra från det inre av Kina. Den nådde Hongkong och Kanton 1894, och spreds därifrån med hjälp av järnvägar och ångfartyg ut över världen i det som brukar kallas den tredje pandemin eller *Oceanernas pest*.¹⁶ Nu kom pesten för första gången till Australien och den amerikanska kontinenten. Den fick fäste i Sydafrika och på Madagaskar, och Indien drabbades hårt.¹⁷

Inte heller Europa förskonades. Till Porto i Portugal kom smittan redan 1899.¹⁸ Enstaka ströfall konstaterades i London 1896 och Glasgow 1899, och i Suffolk i sydöstra England höll sig pesten kvar bland gnagarna på landsbygden under flera år på 1910-talet.¹⁹ 1907 anlöpte en pestsmittad ångare till Hamburg. Det var den tjugotredje sedan sekelskiftet. På färden från Buenos Aires hade besättningen kastat uppemot hundra döda råttor överbord, två man hade avlidit och en tredje var vid ankomsten till Hamburg illa sjuk.²⁰ 1920 diagnostiserades ett antal fall i Marseille och Paris, och 1931 stod Barcelona på tur.²¹ Malta har under 1900-talet drabbats av åtminstone tre utbrott. Det senaste inträffade 1945, då pesten tog sig i land också på Korsika och i södra Italien.²² Här hemma i Sverige kunde man sommaren 1927 läsa i tidningarna hur fyra besättningsmän på en norsk lastångare vid ankomsten till

¹³ Biraben 1975, del 1, s. 25–48. Biraben & Le Goff 1969. Harrison 1993a.

¹⁴ Denna andra pandemi har avsatt en närmast oöverskådlig mängd litteratur. Jag nöjer mig i nuläget med att hänvisa till Biraben 1975, del 1, s. 118–129; Harrison 2000.

¹⁵ Panzac 1986, s. 56, 60, 82, 95.

¹⁶ Pollitzer 1954, s. 15–16. Benämningen *Oceanernas pest* har jag hämtat från Baltazard 1960, s. 249.

¹⁷ Pollitzer 1954, s. 26–59.

¹⁸ Simpson 1905, s. 185.

¹⁹ London och Glasgow: Sticker 1908, s. 352, 374, 397. Suffolk: van Zwanenberg 1970.

²⁰ Sticker 1908, s. 397.

²¹ Panzac 1986, s. 124. *Krönika ...* 1988, s. 418.

²² Pollitzer 1954, s. 30–31.

Gävle visade tecken på böldpest. Smittan på ångaren misstänktes komma från Senegal. Hela fartyget med besättningen ombord skickades i karantän. För detta ändamål fanns sedan tidigare en karantänsanstalt på ön Fejan i Stockholms skärgård.²³

Den tredje pandemin har ebbat ut. Det beror på flera faktorer, främst att man började röka de internationella handelsfartygen med svavel, senare vätecyanid, för att bli av med råttorna. Cyanidrökningen var en effektiv metod mot råttorna men riskabel både för den som skötte rökningen och för besättningen ombord. Därtill kom att råttorna under sin livstid orsakade mycken skada på lasten. Bättre var därför att redan från början bygga fartygen råttosäkra. På 1930-talet infördes också cyanväterökning av lasten i särskilt utsatta hamnar för att göra främst spannmål och bomull fri från loppor.²⁴ Människor i riskzonen vaccinerades och så småningom blev det också möjligt att behandla de sjuka med antibiotika. I Indien gick pestbekämpningen hand i hand med kampen mot malarian. Insekticiderna gjorde ju inte någon skillnad på malariamyggor och pestloppor.²⁵

Vi lever idag i en postpandemisk era. Pesten fick ett uppblossande i Vietnam på 1960-talet, där krig och avlövningsaktioner rubbade den ekologiska jämvikten.²⁶ I övrigt möter vi mest små notiser om sjukdomsfall i Brasilien, på Madagaskar och i Kazachstan, i Kina och Mongoliet, notiser som påminner oss om att sjukdomen fortfarande existerar. I samtliga dessa områden cirkulerar pestbakterien stadigvarande bland de vilda gnagarpopulationerna. Den förorsakar enstaka mänskliga pestfall och ibland mindre epidemiska utbrott.²⁷ Under 1980-talet låg antalet rapporterade pestfall runt 1.000 varje år, men det senaste decenniet har visat en stigande tendens. Vid 1990-talets mitt anmäldes årligen närmare 3.000 nya pestfall till Världshälsoorganisationen, WHO. Orsaken till denna ökning är okänd, men den har medfört att man idag klassificerar pesten som en "reemerging disease", en sjukdom som är i tillväxt och som tycks ha framtiden för sig.²⁸

Även skräcken för pesten finns kvar. Det visades tydligt i samband med 1990-talets mest omtalade utbrott, lungpesten i Surat i Indien hösten 1994. Epidemin orsakade inte många dödsfall men desto mer skrivelser i all världens tidningar, panikartad flykt av både medicinsk personal och vanligt folk,

²³ 7 augusti 1927. *Krönika* ... 1988, s. 363–364.

²⁴ Hirst 1953, s. 394–405.

²⁵ Carniel 2000. Freeman 1985, s. 521.

²⁶ Akiev 1982. Butler 1984, s. 341.

²⁷ "Böldpest har drabbat Brasilien", *SDS*, 10/11 1986. "Åtta döda i pest på Madagaskar", *SDS*, 3/3 1990. "I karantän mot böldpest", *SDS*, 28/7 1990. "Pest hotar Sovjetstad", *SDS*, 21/9 1990. "Böldpest ökar i Kina", *SDS*, 19/4 1991. "Pestepidemi hot runt Aralsjön", *SDS*, 22/7 1991. "Pestepidemi i Mongoliet", *SDS*, 13/8 1992. "Kvinna sjuk i böldpest", *SDS*, 17/8 1999.

²⁸ Länder som drabbats av denna återkomst har varit Madagaskar, Malawi, Zimbabwe, Mozambique, Indien 1994, Zambia och några provinser i Kina 1996. Carniel 2000, s. 655.

inställda internationella flyg- och tågförbindelser och oerhörda ekonomiska följd effekter. Det globala samhället är sårbart.²⁹

Efteråt har det diskuterats om det verkligen var pest som visade sig i Surat. Dödligheten bland de insjuknade ansågs vara alldeles för låg. Flera forskare ville därför göra gällande att det istället rörde sig om *Melioidos*, en sjukdom som liksom pesten kan yttra sig som en akut lunginflammation eller blodförgiftning och vars agens, *Pseudomonas pseudomallei*, i mikroskopet kan påminna om pestbakterien.³⁰ DNA-analys av bakteriestammarna från patienter och gnagare i de drabbade områdena talar dock för att det var pest.³¹ Och denna identifiering, liktydig med ett mikroorganismernas fingeravtryck, får vi acceptera.

Tillsammans med andra högvirulenta mikroorganismer, däribland mjältbrandsbakterien och smittkoppsviruset, tilldrar sig pestbakterien också militärt intresse. Redan under andra världskriget släppte japanerna ut pestsmittade loppor över befolkningscentra i Kina. Sedan dess har tekniken fin-slipats, och en aerosol av pestbakterier utsläppt över ett tätbefolkat område skulle kunna orsaka mycket lidande.³² En föraning om vad som skulle kunna hända – dock med en annan bakterie inblandad – får man genom att studera skeendet i Sverdlovsk våren 1979 efter det att en militär forskningsanläggning av misstag släppt ut mjältbrandssporer. Mystiska insjuknanden och akuta dödsfall inträffade bland både människor och boskap i den aktuella vindriktningen.³³

Pestens ekologi

It is one of nature's supreme ironies that, during the unusual juxtaposition of circumstances that leads to an outbreak of plague, all the major participants in the drama are sick. This includes the humans, the rats, the fleas, and the very bacteria themselves.³⁴

Så uttryckte sig Christopher Wills för några år sedan i en populärt hållen

²⁹ Madan 1995. Persson 1996c. Wilson, Mary 1995.

³⁰ Båda är gramnegativa bakterier, som färgas bipolärt och kan ha utseende som stängda säkerhetsnålar. Corbel 1990, s. 497. Thurnheer, Novak, Michel, Ruchti, Jutzi & Weiss 1988, s. 560. Letters to the Editor, *Lancet* 1994, s. 1359–1360. Bharadwaj, Kagal, Deshpandey et al. 1994, s. 1574. Jayaraman & Butler 1994, s. 119. Jayaraman 1995a, s. 650. Jayaraman 1995b, s. 755. Müller 1995. Wills 1997, s. 90–102.

³¹ Shivaji, Bhanu & Aggarwal 2000.

³² Henderson, D.A. 1999, s. siv64. Kortepeter & Parker 1999 [Internet]. Inglesby, Dennis et al 2000, s. 2281–2290.

³³ Meselson, Gillemain, Hugh-Jones et al. 1994.

³⁴ Wills 1997, s. 89.

bok om *Plagues. Their origin, history and future*. Han skildrade hur människor dö, råttorna dö och lopporna blir galna av hunger och törst. Pestbakterien själv har i förhållande till sina närmaste släktingar förlorat förmågan att röra sig, att överleva på egen hand och att invadera levande celler. Trots detta handikapp räknas den som en av de farligaste bakterier vi känner.³⁵ Hur hänger allt detta ihop? Det finns ännu inget definitivt svar på den frågan, men förslagen till lösning är många. Detta kan tyckas vara delvis perifera saker för den som vill studera pestens uppträdande i det europeiska bondesamhället i gången tid. Men historisk och naturvetenskaplig forskning är djupt inflettade i varandra och bidrar till att hålla den vetenskapliga debatten vid liv. Var pesterna verkligen pest? Hur spreds de? Hur många dog? Och varför försvann pesten från Europa? I sökandet efter svar på dessa och andra liknande frågor går författaren ofta utanför sitt eget ämnesområde, hämtar argument från zoologisk, entomologisk och bakteriologisk forskning, lyfter iakttagelser och rön ut ur sitt sammanhang och införlivar dem i en helt annan forskningstradition. Men forskningsläget är snårigt och svårbedömt för den icke initierade och artiklar lösryckta ur sitt sammanhang blir näst intill omöjliga att värdera. Orsakerna är flera.

- Det ligger i själva forskningens natur, att nya rön ständigt tillkommer som motsäger eller bekräftar tidigare framförda hypoteser.³⁶
- En forskare som konfronteras med nytt källmaterial kan byta åsikt helt och hållet, något som uppmärksammas först då man följer hans forskning över tid.³⁷

³⁵ Wills 1997, s. 78–89.

³⁶ Mest extrem i detta avseende var Manfred Vasold, som 1991 byggde upp sin teori över pestens epidemiologi nästan uteslutande på de mycket tidiga pionjärernas slutsatser, de som var verksamma runt sekelskiftet 1900. På den tiden ansågs pestbakterien kunna överleva i flera veckor i både råttans urin och avföring, i spannmål och andra livsmedel, smutsiga textilier och pälsverk, jord, spott och djurkadaver, och ansågs också kunna spridas därifrån utan loppornas hjälp. Dessa teorier var experimentellt motbevisade redan 1911. Se Martin 1911. Vasold vidgar också perspektivet till en rad andra stickande insekter och förundrar sig över den stora skillnaden mellan den engelska och kontinentala synen på pestens spridningsvägar. Mer om detta senare. Vasold 1991, s. 72 not 4, s. 80 not 30, s. 85 not 49, s. 177. Jmf Kupferschmidt 1993.

³⁷ Jmf Stephen Ell i artiklarna från 1985, 1989 och 1993. I den förra argumenterar han allt ivrigare för att pestdödligheten är en spegling av olika befolkningsgruppers järnstatus, att denna kan förklara "the almost universal sex differential among adults and its absence among children". Det var de unga männen som dog, medan kvinnor, barn och äldre slapp lindrigare undan på grund av sina sämre järndepåer. Ell 1985. Han har därefter genomfört en noggrann demografisk analys av tre dagars pestdödlighet i Venedig 1630, en analys som gav precis motsatt resultat. Det var kvinnorna och barnen som dog. Hans tidigare hypotes om järnets roll nämns endast i förbigående i litteraturöversikten. Ell 1989. I en översiktsartikel om "Disease ecologies in Europe" några år senare nämns den inte alls. Nu är det kvinnorna, unga vuxna och barn över fem år som far mest illa. Slutsatserna är osäkra, menar han nu. Kanske den exakta epidemiologin varierade från plats till plats. Ell 1993, s. 513–514.

- Den som ivrigt argumenterar för en teori hänvisar gärna till artiklar som stödjer teorin men har ofta en tendens att missa eller med tystnad gå förbi resultat som går i en annan riktning.³⁸
- En pestforskare som skriver om vad som hände trettio år tidigare kan mycket väl minnas fel.³⁹

Låt mig med dessa reservationer i minnet försöka ge en kort orientering om den medicinska och naturvetenskapliga pestforskningens utveckling.

Bakterie, värd och vektor

I ett mikrobiologiskt uppslagsverk vars åttonde upplaga utkom 1990, sammanfattade författaren, A. B. Christie, pestens ekologi på följande vis:

The basic facts are simple: there is an organism, *Yersinia pestis*, often referred to as 'the plague bacillus'; a host, commonly a rodent; and a vector, commonly the flea, *Xenopsylla cheopis*. They interact and, if conditions are favourable, all 3 persist together in the natural world. ...⁴⁰

Det låter enkelt. Men i nästa mening ökar komplexiteten. Organismernas antal varierar över året under inflytande av både inre och yttre faktorer – däribland värdjurets varierande känslighet för pestbakterien och loppans varierande förmåga att överföra den, omgivningens temperatur och luftfuktighet, tillgången på föda och skydd för värdjuret allt efter årstidernas växlingar. Det finns inte bara två värdar, svartråttan och brunråttan, utan mer än trehundra olika gnagare och andra djurarter som kan smittas. Inte heller finns det bara två loppor, råttloppan *Xenopsylla cheopis* och människoloppan *Pulex irritans*, för över åttio av de mer än 3.000 kända arterna av

³⁸ Detta kan delvis förklaras med språkbarriärer och olika vetenskapliga traditioner, som innebär att franskspråkiga forskare helst hänvisar till franskspråkiga, engelskspråkiga till engelskspråkiga. Flinn 1979, s. 138. Man undrar naturligtvis också varför Ell 1985 väljer att stödja sin argumentering enbart på Hollingsworth & Hollingsworth, 1971, samtidigt som han faktiskt kan hänvisa till ett flertal fallstudier med helt andra svar på frågan i vilka grupper dödligheten var störst. Ell 1985.

³⁹ Det måste Ricardo Jorge ha gjort, då han 1933 beskrev hur de pestsjuka råttorna i samband med epidemin i Porto 1899 kom upp ur avloppsmyningarna och föll döda ner på trottoarerna. I de pestsmittade husen möttes man av den fruktansvärda stanken av ruttnade råttor, och kadavren av dem sköljdes fram ur avloppen så talrikt att man varnade folk för att fiska i ån. Strax därefter ökade också dödligheten bland människorna. Det finns ingen anledning att betvivla denna spektakulära råttöd, men en annan pestforskare, Georg Sticker, hade 25 år tidigare uppgivit att den berodde mer på att myndigheterna lade ut råttgift än på pesten i sig självt. Innan denna kampanj startade hade råttöden varit mycket diskret. Sticker 1908, s. 371–372. Jorge 1933, s. 443–446.

⁴⁰ Christie 1990, s. 401.

loppor kan överföra pesten.⁴¹ Dessutom kan pestbakteriens sjukdomsframkallande förmåga variera redan till följd av små förändringar i miljön. Det som i förstone ter sig enkelt, blir plötsligt mycket invecklat.⁴²

Än mer invecklat blir det då vi för in den franska forskningen i bilden. Enligt denna är pestbakterien inte bara anpassad till de två miljöerna hos varmblodiga djur, oftast gnagare, respektive loppor. Den kan också under vissa mycket speciella omständigheter överleva och föröka sig på egen hand i gnagarhålor under jorden.⁴³ Christie föreslår, att vi i tur och ordning studerar de tre ingående aktörerna bakterie, värdjur och loppa. Jag följer delvis hans råd och börjar med bakterien men väljer sedan en lite annorlunda väg: att presentera de olika ekologiska miljöer i vilka pestbakterien har funnit sin nisch.

Pestbakterien själv

Pestbakterien själv, *Yersinia pestis*, är kort, oval och någon tusendels millimeter stor. Den växer bäst vid 28°C men kan föröka sig vid så låga temperaturer som 4°C. Bakterien tål kyla väl men är känslig för värme, solsken, uttorkning och svavelrök. Den skaffar sig näring genom att jäsa olika sockerarter hos sin värd. Den är mycket nära besläktad med en annan bakterie, *Yersinia pseudotuberculosis*, så nära att det till och med har diskuterats om de två inte borde betraktas som varianter av en och samma art. Arvsmassan i cellkärnan är till mer än 90 procent identisk. Pestbakterien innehåller också tre plasmider, öar av arvsmassa utanför cellkärnan. Två av dessa är unika just för pestbakterien, medan den tredje finns också hos *Yersinia pseudotuberculosis* liksom hos en annan släkting, *Yersinia enterocolitica*. Jämfört med pestbakterien orsakar dessa en mildare sjukdomsbild bestående främst av diarréer, feber och buksmärtor.⁴⁴

Pestbakterien är således aggressivare, mer virulent, men i andra avseenden är den försvagad, ja enligt Wills rentav sjuk. I motsats till sina släktingar kan den inte röra sig på egen hand. En defekt i ämnesomsättningen (Krebs' cykel, citronsyracykeln) gör att den är helt beroende av olika värdjur för sin överlevnad. Släktingarna *Yersinia pseudotuberculosis* och *Yersinia enterocolitica* kan överleva länge på egen hand i jorden, i vatten och i födoämnen. Det klarar inte pestbakterien. Den har också svårt för att invadera levande celler och borde därför vara ett lätt offer för värdjurets immunförsvar. Men det är precis tvärtom. Samtidigt som den kan betecknas som en "krympling" i förhållande till sina närmaste släktingar är den oerhört mycket farligare för

⁴¹ Åtminstone 30 lopparter kan överföra pest, säger Christie 1990. Carniel har 2000 höjt siffran till över 80. Christie 1990, s. 401. Carniel 2000, s. 657.

⁴² Christie 1990, s. 401.

⁴³ Baltazard, Karimi, Eftekhari, Chamsa & Mollaret 1963.

⁴⁴ Pollitzer 1954, s. 104–107. Carniel 2000, s. 656. Freeman 1985, s. 522–523.

många av de värddjur den invaderar.⁴⁵ Ty pestbakterien kan kapsla in sig för att undgå de patrullerande fagocyterna, celler som bekämpar invaderande mikroorganismer. Och den kan tillgodogöra sig de låga nivåer av järn, hemin, som finns i blodet. Den behöver inte komma in i cellerna för att få sitt järnbehov tillfredsställt.⁴⁶ Men eftersom endast ett fåtal av pestbakteriens sjukdomsframkallande egenskaper – virulensfaktorer eller ”attackvapen” – är kända, är det ännu så länge oklart vad som mer exakt ligger bakom skillnaden. Intensiv molekylärbiologisk forskning pågår. Man hoppas mycket på att den kartläggning av hela bakteriens arvs massa som är på gång ska kunna ge svaren.⁴⁷

De permanenta pesthärdarna

Christie antyder att pesten fortlever i underjorden, att den är ”en jordens sjukdom”:

Unlike smallpox, plague can never be eradicated, for it is a disease of the earth, of creatures that run and burrow, and of the fleas that live on them. It is found mainly in wild regions, often far from man /.../ It has been there throughout and possibly before recorded time, and there it will remain. It need never attack man in order to persist, for it finds all it needs in wild places.⁴⁸

Kan pestbakterien gå över i ett annat mer jordnära stadium när djur och loppor försvinner? Eller är den ursprungligen en saprofytt i jordens innandömen som när den har slunkit ut därifrån sprider död och elände bland djur och människor? Detta diskuterades på 1960-talet av franska pestforskare. Under sina långvariga studier av pesthärderna i Kurdistan iakttog de hur pesten efter flera års bortavaro och utan några tecken på kvarvarande smitta bland gnagarna plötsligt dök upp igen, gång på gång, inom samma snävt begränsade lilla område. Detta fenomen förklarade de med att pestbakterien har två existenser. Den ena är den klassiska med djur och loppor inblandade. Här uppträder bakterien som en ren parasit – utan djuren och lopporna klarar den sig inte – men den påverkas av en mängd faktorer i den omgivande miljön, och tillståndet är därför alltid mer eller mindre instabilt. Den andra existensen är extraparasitär men i gengäld mer stabil och kan sannolikt bara äga rum i de djupast i underjorden belägna gnagargryten, där mikroklimat, temperatur och luftfuktighet är som mest gynnsamt och stationärt. Denna form kallades till en början *tellurisk pest*, jordpest, men fick senare

⁴⁵ Wills 1997, s. 78–89.

⁴⁶ Sikkema & Brubaker 1987. Perry & Fetherston 1997, s. 40–43.

⁴⁷ Carniel 2000, s. 659–660. Virulens = giftighet, sjukdomsframkallande förmåga.

⁴⁸ Christie 1990, s. 400

heta *endogen pest*. Namnbytet förklarades med att tillståndet är förbundet med de särskilda förhållanden som råder i gnagarnas hålor mer än med jorden i sig självt.⁴⁹

När pesten drabbar ett gnagarsamhälle och djuren börjar känna sig dåliga, drar de sig tillbaka ner i underjorden, där de dör. Lopporna lever lite längre, men eftersom smittan sprids genom loppans bitt kan den inte överföras från en loppa till en annan utan en mottaglig mellanvärd. Epizootin ebbar därmed ut. Gnagarhålorna överges på allt liv utom loppa och bakterie. Slutligen finns endast bakterien kvar, sannolikt bara i en liten del av alla hålor.

Efter en tid återbefolkas det underjordiska samhället. Först anländer arter som har hög motståndskraft mot pesten och därför finns kvar i närmiljön.⁵⁰ De kan komma i kontakt med föregångarnas loppor om sådana fortfarande finns i livet. Och när de gräver på platser där pestbakterien lever fritt i jorden kan de få in den i ögonens och näsans slemhinnor. Men det händer dem ingenting, eftersom de ju har sin motståndskraft. Efter ytterligare en tid kommer andra arter som har högre känslighet för pesten. Även de söker sig ner i de underjordiska gångarna, och har de otur stöter de på pestbakterien och smittas. En enda individ som insjuknar i pest är tillräckligt för att dess loppor ska bli infekterade och epizootin blossa upp på nytt. Hela händelsekedjan startar då om från början.

En kronisk pesthärd skapas enligt fransmännen genom denna växling mellan de två faserna, den parasitära och den endogena. Där den senare saknas kan infektionen aldrig bli annat än temporär. Mollaret framförde tanken att denna endogena fas existerar även på andra håll i världen.⁵¹ Men tanken är rent tekniskt svår att leda i bevis. Den har mottagits med skepsis

⁴⁹ *Tellus*: jord. *Endon*: inne, inom. *-genes*: födelse, skapelse. På franska *Peste tellurique* respektive *Peste endogée*. Baltazard, Karimi et al 1963, Mollaret 1968.

⁵⁰ Jämför här Lechleitner, Tileston & Kartmans skildring av en epizooti bland präriehundar, en storvuxen art av ekorrar, i Colorado, USA. Dessa lever i stora underjordiska samhällen med utvecklade gångsystem. Hela kolonin på flera hundra djur utrotades i en epizooti sommaren 1959. Ett år senare var de lediga gryten återbefolkade med andra arter, som i motsats till präriehundarna hade hög resistens mot pesten. Beskrivningen av denna ”die-off” bland präriehundarna publicerades 1962, året innan Baltazard, Karimi et al publicerade sin teori. Den återopas inte av dem men bör ha varit känd, eftersom en annan artikel av Kartman, publicerad i samma volym av *Zoonoses Research* finns med i deras referenslista. Lechleitner, Tileston & Kartman 1962.

⁵¹ Baltazard, Karimi et al 1963. Detta var ursprungligen en arbetshypotes, som bekräftades både i fält i Kurdistan och i ett mångårigt fullskaleexperiment på hemmaplan i Parisområdet. När pesten gick fram i området i Iran grävdes de underjordiska gallerierna upp och märktes. Flera månader senare undersöktes de igen, varvid levande pestbakterier kunde påvisas i jorden. I Parisområdet byggdes därefter fyra terrarier som befolkades med gnagare från Iran och deras loppor. De byggde underjordiska gångsystem av hjärtans lust. Så släpptes pesten lös och allt liv försvann. Tjuugoåttio månader senare återbefolkades terrarierna. I tre av dem hände inget anmärkningsvärt, men i den fjärde dök gnagaren efter några dagar inte längre upp. Efterforskningar visade att den hade dött i pest. Mollaret 1968. Mollaret 1969, s. 344.

och nämns oftast mycket summariskt eller inte alls i dagens stora encyklopedier.⁵² Den är också svår att förena med uppgifterna om pestbakteriens defekta ämnesomsättning och därav följande oförmåga att överleva på egen hand, så som den beskrevs av andra forskare på 1980-talet.⁵³

Alternativa förklaringar till pestens ständiga återkomst är att infekterade loppor om mikroklimatet är gynnsamt kan överleva länge i gnagarhålorna, kanske i flera år, eller att loppan precis som andra insekter kan minska sin ämnesomsättning – det kallas ”cold hardiness” eller ”diapause” – och genom det klara sig igenom besvärliga perioder.⁵⁴ Vanligast är dock att man förklarar pestens fortlevnad i naturen som resultatet av ett intrikat samspel mellan pestbakterien, motståndskraftiga och känsliga gnagararter och deras loppor, ett samspel som ser olika ut på olika håll i världen beroende på en mängd lokala faktorer.⁵⁵

För att skilja denna vildmarkens pest från de då mer kända råttpepizootierna i Indien införde den portugisiske pestforskaren Ricardo Jorge på 1920-talet benämningen *syvatisk pest*, efter latinets *Silvestris*, som betyder vild, pastoral, skogig.⁵⁶ Även termen *campestral pest* har förekommit efter latinets *Campestris*, lantlig, de vida slätterna. Nu anses båda dessa termer föråldrade, delvis beroende på att skiljelinjen mellan den vilda och den *murina* – råttburna – pesten inte är så knivskarp som man först trodde.⁵⁷ Det heter istället *enzootisk pest*, när aktiviteten i pesthärden går på sparlåga. Pesten finns där, i och omkring djuren, men den är svår att få syn på, eftersom de arter som angrips visserligen utvecklar sjukdomssymtom men vanligen tillfrisknar.⁵⁸ Det är bara enstaka individer som dör. Då pesten sprider sig till mer känsliga arter och därmed orsakar död och förödelse bland djuren kallas det *epizootisk pest*. Här har den första stavelsen bytts ut mot en annan som vi känner igen

⁵² Davis, Hallett & Isaacson 1975, s. 159–160 ansåg att så länge denna form av endogen pest inte har blivit brett studerad på andra håll i världen måste dess betydelse för pestens fortlevnad förbli en spekulaton. Christie 1990, s. 404 nämner det på tre rader. Butler 1984, Craven 1994 och Carniel 2000, s. 657 hoppar över det helt och hållet, liksom Gentilini & Duflo 1986.

⁵³ Wills 1997, s. 81, 306. Perry & Fetherston 1997, s. 37.

⁵⁴ Pollitzer 1960, s. 359. Freeman 1985, s. 520. Christie 1990, s. 402–404.

⁵⁵ Christie 1990, s. 403–404. Freeman 1985, s. 520. Gentilini och Duflo 1986, s. 313 försökte förklara intervallet mellan de olika epizootierna med att det är den tid det tar för de känsliga arterna att bygga upp stammen igen.

⁵⁶ Pollitzer 1954, s. 251.

⁵⁷ Machiavello föreslog exempelvis 1956 en ambitiös klassificering i nautisk, urban, urbanorural, murin rural, progressiv murin campestral, regressiv campestral och syvatisk pest. Pollitzer & Meyer 1961, s. 435–437. Begreppet *murin pest* kommer från den taxonomiska benämningen på råttorna: Ordning *Rodentia*, Familj *Muridae*, Subfamilj *Murinae*, Släkte *Rattus*. Delany 1984.

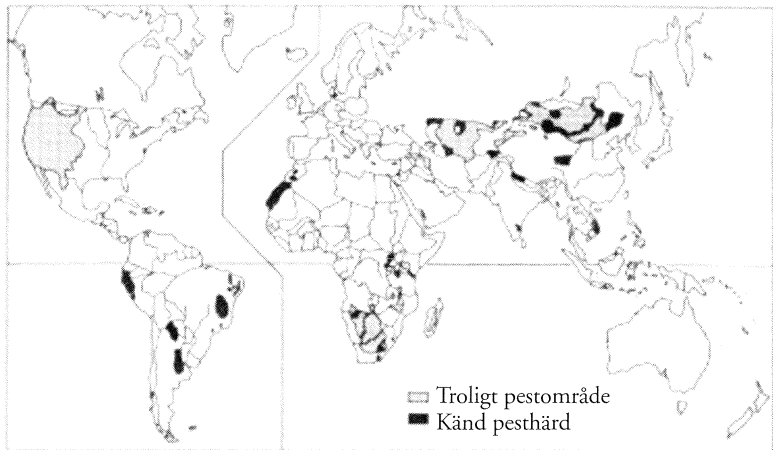
⁵⁸ Förstavelsen *en-* = i, inuti, vid, på och grekiskans *zoion* = djur. *NE* bd.5, 1991, s. 473. *NE* Bd.20, 1996, s. 306.

från ordet epidemi, en utbredd sjukdom men nu inte bland människorna (*demos*) utan bland djuren (*zoion*).⁵⁹

Teorierna är många, vilket dels är ett tecken på att det är svårt att göra pålitliga fältstudier, dels att de resultat man får genom experimentella undersökningar aldrig helt kan återspegla vad som verkligen händer ute i naturen.⁶⁰ Författarna påpekar också gärna att det inte finns några regler som gäller för alla naturliga pesthärdar. Det är inte möjligt att generalisera utifrån ett område, eftersom varje härd är unik med sitt klimat och sin uppsättning av gnagare och loppor. Den kräver studier på sina egna villkor.⁶¹

Ett har dock härdarna gemensamt. De kan vara farliga också för människan.⁶² Det mest kända exemplet på hur människor har smittats av pestsjuka vilda djur kommer från Manchuriet. Där jagade man tarabaganer, murmeldjur, för skinnens skull. Den inhemska befolkningen visste att man bara skulle jaga friska murmeldjur, men nyanlända kinesiska pälsjägare tog inga sådana hänsyn. Därmed spreds pestsmittan från djuren till människorna. Hösten 1910 utvecklade några av dessa smittsam lungpest och det slutade med att tiotusentals tarabaganjägare dog inom loppet av några få månader.⁶³

Figur 1: Kända och troliga pesthärdar i världen

Källa: Manson-Bahr & Bell 1987, s. 586.

⁵⁹ Grekiskans *epidemia nosos* = sjukdom utbredd bland folket. *Nosos* = sjukdom. *Demos* = folk, befolkning. *NE* bd.4, 1990, s. 495. *NE* Bd.5, 1991, s. 545. Se i övrigt Craven 1994, s. 1305. Butler 1984, s. 342.

⁶⁰ Christie 1990, s. 402.

⁶¹ Davis, Hallett & Isaäcson 1975, s. 160–161.

⁶² Christie 1990, s. 400.

⁶³ Wu Lien-Teh 1934, s. 13–20.

Från andra håll i världen finns berättelser om hur jägare som skinnar kani-
ner, familjer som äter pestsjuka kameler, får och getter liksom forskare som
fångar letargiska präriehundar insjuknar och ibland även avlider.⁶⁴ Katter
och hundar kan transportera pestsjuka gnagare och loppor till bebodda
områden. Katterna kan själva insjukna och föra smittan vidare till männi-
skorna.⁶⁵ Även hundarna kan smittas men de blir inte sjuka på samma sätt.
De tillfrisknar.⁶⁶

Pesthärdar finns idag i alla världsdelar med undantag av Australien. De
har aldrig varit så utbredda som under 1900-talet. Europa är dock relativt
förskonat. Här finns endast ett kvarvarande pestfokus – Astrakanområdet
runt nedre Volga samt norr om Kaspiska Havet mellan floderna Volga och
Ural.⁶⁷ Tidigare fanns också temporära pesthärdar på Balkan, men dessa
försvann några decennier in på 1800-talet.⁶⁸

Murin pest

Riktigt farlig för människa blir pesten då den sprids till sådana djurarter,
som mer eller mindre ständigt finns i människans närmiljö. Råttorna är far-
ligast, vilket har att göra med att deras loppor är effektiva pestspridare. Ef-
fektivast av dem alla är svartråttans följeslagare, den orientaliska råttloppan
Xenopsylla cheopis. Den blir sjuk själv och ändrar beteende då den blir smit-
tad. Pestbakterierna förökar sig nämligen i dess tarmkanal, i övergången
mellan matstrupe och magsäck. Efter några dagar bildar de en kletig gelati-
nös massa, som helt täpper igen matstrupen. Denna propp har en särskild
benämning – man säger att loppan är ”blockerad”. Den biter och suger blod
allt vad den kan för att släcka sin törst, men det enda som händer är att
innehållet i matstrupen, nu ordentligt uppblandat med pestbakterier,
strömmar tillbaka ner i bitsåret. Loppan biter allt mer frenetiskt och dör till
slut av hunger och vätskebrist.⁶⁹

Även råttorna ändrar beteende då de blir sjuka. De slarvar med toaletten
och kan inte på samma sätt som tidigare freda sig mot loppornas angrepp.
Det innebär att en sjuk råtta bär med sig fler loppor än en frisk, och när
råttan dör svärmar det plötsligt av hemlösa loppor på jakt efter en ny värd.⁷⁰
En råttloppa vill helst vara tillsammans med en råtta. Krisen för loppan

⁶⁴ Christie 1990, s. 405 med där angivna källor. Fedorov 1960. Christie, Chen & Elberg 1980.
Lechleitner, Tileston & Kartman 1962, s. 190–191.

⁶⁵ Se Christie 1990, s. 405 med där angivna källor. Gage, Dennis, Orlotski, et.al. 2000.

⁶⁶ Christie 1990, s. 405. Gabastou, Proano, Vimos et.al. 2000.

⁶⁷ Pollitzer 1966, s. 1–3, 8–10, 18–22.

⁶⁸ Panzac 1986, s. 80, 101–102.

⁶⁹ Christie 1990, s. 401.

⁷⁰ Redan Paul-Louis Simond, en av pestforskningens pionjärer, gjorde denna iakttagelse.
Audoin-Rouzeau 1999, s. 425.

kommer därför när alla råttor är döda. Den tvingas välja mellan att antingen svälta ihjäl eller hålla tillgodo med andra arter. Krisen för omgivningen kommer några dagar senare, när råttloppan har övervunnit sin aversion mot blod från andra arter och är beredd att kasta sig över de individer, djur eller människor, som befinner sig i dess närhet.⁷¹

Svartråttan och brunråttan är båda känsliga för pest. När de smittas och insjuknar är dödligheten hög. De drabbas av det som vi nyss benämnde epizooti. På grund av denna känslighet kan råttorna aldrig ensamma utgöra basen för en permanent pesthärd. De kan på sin höjd hålla epizootin vid liv under en kortare eller längre tid. Det kräver dock att smittan ständigt förflyttas, att tillgången på råttor är så stor att det hela tiden finns mottagliga råttkolonier som kan ta över smittan, när epizootin är på väg att dö ut på annat håll. Endast i en stor stad med en talrik råttpopulation eller över ett mycket stort landsbygdsområde kan det vara aktuellt för mer än en begränsad period. Denna period kan å andra sidan sträcka sig över flera år, kanske decennier, och det kan då vara svårt att avgöra om ett nytt pestutbrott beror på uppblussande av den redan befintliga smittan eller orsakas av ny import av pesten utifrån.⁷²

Hur fortplantas då pestsmittan mellan dessa olika råttkolonier? Det kan ske både utan och med människans medverkan. I det förra fallet är det råttorna själva och deras loppor som kommer i kontakt med varandra. Pesten kryper sakta från hus till hus utan människans hjälp. En sådan spridning kan gå mycket långsamt. Pollitzer och Meyer ger exempel från Indien på hur en råttepizooti på sex veckor bara förflyttade sig nittio meter. Smittan kan också förflytta sig hoppande (det kallas *metastatisk* eller *per saltum* spridning) och då går det mycket snabbare – lika snabbt som en människa kan färdas från ett kvarter till ett annat eller från en ort till nästa. Människan, hennes kläder och / eller bagage fungerar då som ofrivilliga transportörer av de smittade råttorna, eller kanske vanligare deras infekterade loppor.⁷³ Den person som på detta sätt introducerar smittan i nästa hus eller by kan ha blivit biten på vägen och därmed insjukna före råttorna. Men det är inte alltid så. *The Plague Research Commission* i Indien hade flera exempel på hur resenären själv klarade sig och hur det första man märkte efter dennes ankomst från en pestsmittad ort var en raglande sjuk och döende råtta.⁷⁴

Varför är det just råttorna, som är farliga för människorna? Varför inte mössen, som fortfarande idag gärna tar sig in och springer i väggar och bjälklag vintertid? Ett enkelt svar på den frågan är att mössen bär med sig mycket färre loppor än vad råttorna gör och att musloppan, *Leptopsylla segnis*, inte

⁷¹ Audoin-Rouzeau 1999, s. 425–426. Martin 1911, s. 1258. Liston 1924b, s. 997.

⁷² Hirst 1953, s. 55–56. Pollitzer 1954, s. 494–499.

⁷³ Pollitzer & Meyer 1961, s. 454.

⁷⁴ Martin 1911, s. 1259.

gillar människor. Den kan mycket väl tänka sig leva på råttor jämsides med mössen, men hur utsvulten den än är i brist på sin ordinarie kompanjon ger den sig endast med allra största tvekan och aversion på människan. Utan bett ingen smittoöverföring.⁷⁵

Ett mer komplicerat svar på samma fråga är att olika lopparter är olika effektiva som smittspridare. Det räcker inte med att loppan har fått ner pestbakterien i magen och att den kan tänka sig suga blod från människor. Bakterien måste på något vis också spridas ner i bitsåret i samband med att loppan äter. Vi såg hur effektivt råttloppan *Xenopsylla cheopis* bidrog till det genom blockeringen av matstrupen och återflödet uppåt av maginnehållet. Enighet råder om att detta är alla tiders mest effektiva pestloppa. Man är också överens om att musloppan är en usel pestspridare. Även då den biter är den nästintill oförmögen att överföra smittan.⁷⁶ Kattlopporna då? Alla kattägare känner till att de kan vara mycket obehagliga, för när katten är borta ger de sig på husse och matte. Men de hamnar i samma kategori som muslopporna. Alla experiment talar för att de är skrala vektorer, och de anses därför inte spela någon roll som smittospridare i pesttider.⁷⁷

Någonstans mittemellan på effektivitetsskalan hamnar en annan råttloppa, *Nosopsyllus fasciatus*. Den utvecklar blockering, betraktas som en relativt effektiv vektor och kan tänka sig bita människor. Den är av nordiskt intresse, eftersom den förekommer på råttorna på våra breddgrader. Det gör inte den orientaliska råttloppan *Xenopsylla cheopis* – åtminstone inte idag. Hur det var förr i tiden kan ingen med säkerhet uttala sig om, och därmed lämnas fältet fritt för olika åsikter. Tanken har framförts att det var den europeiska råttloppan *Nosopsyllus fasciatus* som var ansvarig för digerdödens härjningar.⁷⁸ En annan tanke är att det är människoloppan, *Pulex irritans*, vi bör kriminalisera. Människoloppan är en lite oegentlig benämning, ty den har ett brett register. Den ger sig på grisar och getter, rävar och grävlingar, hundar, katter, harar och kaniner, i mindre mängd också råttorna.⁷⁹

Detta är en av de frågor som under i stort sett hela 1900-talet har splittat forskarna i olika läger. Alla experiment talar för att *Pulex irritans* är en skral vektor, betydligt sämre än den europeiska råttloppan, men i enstaka fall har man faktiskt lyckats i sina överföringsförsök. Laboratorieexperiment kan dock vara svåra att översätta till verkligheten. Och just då det

⁷⁵ Pollitzer 1954, s. 332, 373. Pollitzer & Meyer 1961, s. 452–453.

⁷⁶ Pollitzer 1954, s. 368–371, 373.

⁷⁷ Kattloppan heter *Ctenocephalides felis felis*. (Sic!) Pollitzer 1954, s. 333, 376–377.

⁷⁸ Pollitzer 1954, s. 371–373.

⁷⁹ Detta skrevs 1954. En del av de observationer som Pollitzer hänvisar till från den amerikanska kontinenten kan ha handlat om andra *Pulex*-arter, som då inte var taxonomiskt åtskilda från *Pulex irritans*. Men den loppa som hittats på katter i Manchuriet och hundar i Kina, Sydafrika och England bör ha varit Gamla Världens *Pulex irritans*. Pollitzer 1954, s. 333.

gäller att bedöma *Pulex irritans*' betydelse för pestepidemier bland människor är oenigheten mycket stor.⁸⁰

Anademi och epidemi

När blir pesten förresten epidemisk bland människorna? Det kan tyckas vara en enkel definitionsfråga, men redan vid en ytlig titt visar sig svaret vara undflyende och svårt att fånga. En epidemi kan karakteriseras som:

...en farande sjukdom... stort antal fall av smittsam sjukdom under kort tid hos viss befolkning... A recent or sudden excess of cases of a specific disease or clinical syndrome... tidvis över en befolkning utbrytande smittsam sjukdom...⁸¹

En modern och praktiskt användbar definition av ordet är enligt smittskyddsläkaren Anders Lindberg helt enkelt ”fler sjukdomsfall än väntat”.⁸² Men hur många fall är ”väntade”? Den amerikanske medicinhistorikern Charles Rosenberg ser epidemin inte som ett matematiskt utan som ett sociologiskt fenomen, en i tid och rum avgränsad händelse, ett drama i olika akter, som ger påtagliga effekter och framkallar reaktioner från de drabbade.⁸³

Engelskspråkiga forskare har introducerat begreppen *zootisk* och *demisk* pest. Med det förra menar de att smittan bland människor för det fortsatta förloppet är beroende av infekterade gnagare och / eller deras loppor, d.v.s. i princip böldpest. Eftersom den sprids från djur till människa kallas den *zootisk*. Det senare begreppet står för den primära lungpesten, som när den väl har startat sprids bland människorna helt utan djurens och loppornas hjälp. *Demos* betyder ju folk.⁸⁴

Även här har fransmännen en avvikande uppfattning. I deras ögon är det inte bara lungpesten som sprids direkt från människa till människa. Även böldpesten spridd med hjälp av människoloppan *Pulex irritans* måste räknas dit. Det är först då denna spridningsmekanism träder i funktion som pesten bland människorna enligt dem kan bli verkligt epidemisk. Utan den rör det sig bara om *anademi* – spridda enstaka fall bland människorna, de som har haft otur att komma i en smittad rättloppas väg, när pesten är epizootisk bland rättorna i människans närhet. Den epidemiska pesten behöver i deras ögon inte ha något alls med rättorna att göra. Den kan lika väl ha nått

⁸⁰ Pollitzer 1954, s. 378–381.

⁸¹ Exempler är hämtade från Lindberg 1992 samt *Medicinsk terminologi* 1975, s. 150.

⁸² Lindberg 1992, s. 35.

⁸³ Rosenberg, Charles 1989. Också publicerat i Rosenberg, Charles 1992, s. 278–292.

⁸⁴ Pollitzer 1954, s. 484, 504. Pollitzer & Meyer 1961, s. 472–475.

människorna från någon halvild eller sylvatisk härd och sedan spridits utmärkt just genom *Pulex irritans* och dess förkärlek för människoblod.⁸⁵

Oenigheten visar sig således redan i definitionen av själva begreppet ”epidemi”.

Utforskandet av pestens gåta

Jag påpekade inledningsvis att pestforskningen är tvärvetenskaplig, något som också gäller de historiska kontroverserna. De kan ses som utlöpare av kontroverserna inom den medicinska och naturvetenskapliga forskningen, dels genom att både medicinare, epidemiologer och zoologer med pesten som studieobjekt gärna har uttalat sig om hur det gick till här i Europa förr i tiden, dels genom att historiker har vävt in sin tids medicinska och naturvetenskapliga vetande i sitt eget arbete.

Här är inte platsen att gå in på alla detaljer i den vetenskapliga utvecklingen. Litteraturen är omfattande och flera översikter har redan skrivits.⁸⁶ Jag har istället valt att som en snabb orientering över kunskapsutvecklingen i bilaga 1 föra in och datera några viktiga upptäckter och händelser som har ägt rum efter den tredje pandemins debut. Jag kommer vid senare tillfällen att koncentrera mig på några teman, som har blivit föremål för hetare diskussioner. Här är endast plats för några allmänna reflektioner delvis med utgångspunkt i denna översikt:

- Pestforskningen följer trender i stort inom medicinsk och naturvetenskaplig forskning alltifrån bakteriologins genombrott i slutet av 1800-talet till dagens molekylärbiologi och problemet med bakteriernas antibiotikaresistens.
- Pestforskningen speglar tidens koloniala intressen. Fransmännen var mycket aktiva i Sydostasien och Nordafrika, engelsmännen i Indien, ryska och kinesiska forskare i Manchuriet. Vietnamkriget och förekomsten av vilda pesthärdar på hemmaplan medförde på 1970- och 1980-talen att den amerikanska pestforskningen var högt prioriterad.
- Kartläggningen av de olika pestvarianterna hos människa och de spridningsvägar dessa är förknippade med hör främst till perioden före andra världskriget. Forskningen om de olika vilda pesthärdarna och deras ekologi har sin tyngdpunkt efter kriget, på 1950- och 1960-talen.
- Ett vaccin mot pest framställdes redan 1897. De effektiva vapnen DDT och antibiotika kom först under 1940-talet. Redan tidigare hade

⁸⁵ Blanc 1961, s. 105–110.

⁸⁶ Se ex. vis Hirst 1953; Pollitzer 1954; Kupferschmidt 1993.

cyanväterökning av den oceangående fartygstrafiken medfört att man fått kontroll över spridningen via handelsvägarna.

- Efter 1940-talet går det inte längre att studera en pestepidemi bland människor ”in natura”. Antibiotikan har revolutionerat behandlingsmöjligheterna samtidigt som förutsättningarna för en epidemis uppkomst är förändrade. Halten av loppor i de mänskliga boningarna är rent allmänt lägre än tidigare, och innan WHO:s pestexperter anländer till en drabbad plats har man lokalt bekämpat lopporna med insekticider. Det försvårar eller omöjliggör ekologiska studier av pågående pestutbrott.
- Resistensen är sedan länge ett problem vad gäller DDT, men den har börjat dyka upp också hos bakterierna. Kanske har vi här en av orsakerna till att antalet mänskliga pestfall nu ökar och att pesten idag betraktas som en ”reemerging disease”.

Historisk pestforskning

Den historiska pestforskningens rötter är sannolikt lika gamla som pesten själv. Klassiska skildringar finner vi exempelvis hos Thukydidens om pesten i Aten, Paulus Diaconus om den Justinianska pesten och Boccaccio om digerdöden i Florens.⁸⁷ Daniel Defoes skildring av pesten i London 1665 utgavs påpassligt 1722, då pesten åter var aktuell i Marseille och Sydfrankrike.⁸⁸ Albert Camus’ roman *La peste*, som kom 1947, några år efter andra världskriget, har också bidragit till att skapa vår bild av hur en pestepidemi yttrar sig. Erfarenheter från tidens indiska epidemier har av honom lyfts ur sitt sammanhang in i en helt annan kontext. Resultatet blir en kraftigt överdriven bild av råttedöden och dess synlighet, en bild som inte alls stämmer med den faktiska erfarenheten från verkliga epidemier i 1940-talets Casablanca. Som författare får Camus ta sig friheter som inte är tillåtna för vetenskapsmannen. Hans roman brukar också främst karakteriseras som en allegori över motståndsrörelsen, inte som en verklighetstrogen pestskildring.⁸⁹

Även Defoes *A Journal of the Plague Year* är en roman. Hur mycket återger den av de verkliga skeendena? Hur mycket är ren fantasi? Och hur mycket är litterära schabloner, som helt enkelt hör till genren? Vad kan sägas om Boccaccios *Decameron*? Och om Paulus Diaconus *Langobardernas historia*? Och Thukydidens skildring av pesten i Aten? Hur trogna är de mot befolkningens upplevelser av det som en gång har hänt?

⁸⁷ Thukydidens 1978, s. 152–157. Paulus Diaconus 1971, s. 34–35. Boccaccio 1995, s. 22–35.

⁸⁸ Defoe 1986.

⁸⁹ Camus 1985. Pollitzer 1954, s. 35. Sanguy 1945, s. 366–367. Johannesson, Hans-Erik 1990.

Då det gäller pesten är det främst den andra pandemin som har stått i centrum för intresset – den som började med digerdöden. Källmaterialet från den första pandemin (den justinianska pesten under 500–700-talen) är magert. Den vetenskapliga diskussionen handlar främst om dess utbredning och betydelse för en eventuell tidigmedeltida befolkningsnedgång.⁹⁰ En central fråga berör möjligheten att generalisera bakåt i tiden erfarenheterna från den andra pandemin. Det senaste inlägget kommer från den franske zooarkeologen Audoin-Rouzeau, som visar hur de litterära beläggen för den justinianska pestens utbredning stämmer väl överens med nutida arkeologiska fynd av smånagarben från samma århundraden. Svartråttan var etablerad i större centra och längs handelsvägarna. Det var hit den justinianska pesten nådde. Den trängde inte ut överallt på landsbygden så som digerdöden gjorde och kan därmed inte heller ha åstadkommit samma katastrofala ödeläggelse.⁹¹

Den tredje pandemin (med början i sent 1800-tal) befinner sig fortfarande alltför nära i tid för att ha gett upphov till någon större historisk forskning. Den hör i stort ännu hemma inom den medicinska sfären. Hirst, Pollitzer och författarna till de stora encyklopedierna i mikrobiologi, infektionssjukdomar och tropikmedicin ger korta översikter över dess utbredning i olika världsdelar under 1900-talet innan de går över till pestens epidemiologiska karakteristika.⁹² Undantag finns, men de är än så länge få. De handlar ofta om enskilda personers agerande i anslutning till en väl avgränsad epidemi och om pestpolitik på olika nivåer – lokalt, nationellt och internationellt.⁹³ Det har också publicerats en vetenskapshistorisk analys av forskningen om pestens epidemiologi från identifieringen av bakterien 1894 fram till 1960-talet.⁹⁴

De epidemier från den andra pandemin (Europa under perioden 1350–1800) som har tilldragit sig störst intresse har varierat men kan för 1900-talet kort karakteriseras som Den Första och Den Sista. Den första är digerdöden. Den var något nytt och tidigare okänt, vars chockverkan stimulerade krönikörerna att fatta pennan. Dess spridning ut över Europa är därför relativt väl kartlagd, senast i Dick Harrisons omfattande översikt *Stora döden. Den värsta katastrof som drabbat Europa*.⁹⁵

Intresset för Den Sista beror naturligtvis på att den är den bäst doku-

⁹⁰ Biraben & Le Goff 1969. För nordiska förhållanden se Flink 1986; Pedersen 1987, s. 199; Benedictow 1992, s. 235; Harrison 1993a; Harrison 1993b. Om 600-talets England: Shrewsbury 1949; Maddicott 1997.

⁹¹ Audoin-Rouzeau 1999.

⁹² Hirst 1953; Pollitzer 1954, s. 11–70.

⁹³ Några exempel: van Zwanenberg 1970; Viseltear 1974; Chernin 1989; Chandavarkar 1992; Risse 1992.

⁹⁴ Kupferschmidt 1993.

⁹⁵ Se t ex Ziegler 1984; Harrison 2000. För ytterligare litteraturhänvisningar, se Harrison 2000, s. 431–444.

menterade, men vilka år den grasserade varierar geografiskt. Det rör sig om 1660-talets England, Hamburg 1713, Marseille och Provence 1720–1722, Ryssland 1770–1775.⁹⁶ För svenskt vidkommande är det pesten 1710–1713, föremålet för denna studie.⁹⁷

De mellanliggande epidemierna är svårare att komma åt. De representerade något återkommande och skrämmande välbekant, som inte behövde kommenteras på samma sätt som digerdöden och därför har lämnat efter sig betydligt färre skriftliga källor. Det är först med de tidigmoderna staternas framväxt på 1500- och 1600-talen som nya källor av administrativ art mer allmänt börjar förekomma – längder över befolkningen och olika former av skatteobjekt, brev växlade mellan statliga och kyrkliga ämbetsmän, en ovanifrån påbjuden kyrkobokföring, tänkeböcker och rådstuguprotokoll från städerna.

Under 1800-talet, före bakteriologins genombrott, var dessa epidemier av medicinskt intresse i den historisk-geografiska kartläggningen av ett områdes skiftande ”konstitutioner”.⁹⁸ De har därefter varit näst intill bortglömda och först under de senaste decennierna åter börjat dra uppmärksamheten till sig. Sålunda kartlägger Jürgen Hartwig Ibs pesten i Schleswig-Holstein från 1350 till 1500-talets mitt.⁹⁹ Edward Eckert tar vid där Ibs slutar. Hans studie omfattar Centraleuropa under perioden 1560 till 1720.¹⁰⁰ Och Ole Moseng studerar långdistansspridningen i Östersjö-Nordsjö-regionen under hela perioden från 1300-talets mitt till pestens försvinnande på 1700-talet.¹⁰¹

Litteraturen inom området är således enorm, närmast oöverskådlig, och jag kommer inte att göra några försök att täcka in den helt.¹⁰² Den engelske pesthistorikern Paul Slack har särskilt pekat på fyra problemområden knutna till pesten som historiskt fenomen. Den första av dessa – varifrån pesten ursprungligen kom – har ingen större relevans för detta arbete. De två därefter näst följande – om pestens natur och med vilken loppa den egentligen spreds – är frågor som det inte går att komma förbi. Den fjärde slutligen berör orsakerna till pestens försvinnande från Europa. Den aktualiserar principiella tvärvetenskapliga frågor och kan därför också vara värd att kommentera.¹⁰³

Ett annat viktigt tema som Slack inte går in på har delvis anknytning till våra försök att identifiera gångna tiders epidemier. Det är den självklara frågan hur man på den tiden ställde diagnosen pest. Och hur skiljde man pesten från andra förekommande farsoter?

⁹⁶ Bradley 1977a; Wohlwill 1893; Biraben del 1, 1975, s. 230–306; Alexander 1980.

⁹⁷ Broberg 1854; Hult 1916.

⁹⁸ Se tidigare i detta kapitel samt Hwasser 1845; Ilmoni Del 1–3, 1846–53; Broberg, J. V. 1854; Mansa 1873.

⁹⁹ Ibs 1994.

¹⁰⁰ Eckert 1996; Eckert 2000.

¹⁰¹ Moseng 1996a.

¹⁰² Se ex.vis Sticker 1908; Ziegler 1969; Biraben Del 1–2, 1975–76; Eckert 1996; Harrison 2000.

¹⁰³ Slack 1989, s. 461–463

De historiska pesternas identitet och epidemiologi

”Pest” förr i tiden var som vi sett beteckningen på varje sjukdom som gick häftigt fram och medförde hög dödlighet. Dåtidsen term ”pestitis” eller ”plague” kan därför inte automatiskt översättas till det som vi idag kallar ”böldpest” eller ”lungpest”. Ytterligare kriterier måste till för att vi ska kunna identifiera pesten som pest.¹⁰⁴ Den etiologiska kontroversen inom den medicinska pestforskningen har självfallet påverkat denna identifieringsprocess.

En annan omdebatterad fråga är huruvida svartråttorna fanns i tillräckligt antal i Nordeuropa för att kunna ge upphov till en epidemi. Arkeologiska fynd är sparsamma, men de finns.¹⁰⁵ Och om nu råttorna fanns, hur var det med deras loppor? Den orientaliska råttloppan *Xenopsylla cheopis* är den som oftast nämns i samband med pest, men den finns idag främst i varma länder. Var det inomhus- eller utomhusklimatet som satte gränserna för dess spridning norrut förr i tiden? Ytterligare en stridsfråga behandlar lungpestens förmenta smittsamhet. Var dess våldsamma framfart i Manchuriet karaktäristiskt för lungpesten, eller var förhållandena där extra gynnsamma? Var dess framfart över huvud taget våldsam? Eller är lungpestens rykte överdrivet? Man är inte heller överens om hur många som dog till följd av digerdöden. Siffror mellan fem och femtio procent av Europas befolkning har nämnts i debatten.¹⁰⁶

Var pesterna verkligen pest?

Bakteriologen Shrewsbury höll sig strikt till det som kan kallas den indiska klassiska modellen. Han ansåg att pestens härjningar bland människorna stod i proportion till antalet svartråttor på en ort, som i sin tur var proportionella till befolkningstätheten. Enligt honom kunde därför digerdöden bara hemsöka de mest tätbefolkade sydostliga delarna av England. På vintrarna rörde det sig om andra sjukdomar, däribland *smittkoppor och fläckfeber*, och mortaliteten kan ha uppgått till högst en tjugondedel av befolkningen.¹⁰⁷ Den finske demografen Kari Pitkänen lät sig inspireras av Shrewsbury och förde några år senare ett liknande resonemang i sin analys av pesten i Finland 1710–1711, en epidemi som kulminerade under vintern. Epidemin var enligt Pitkänen en blandning av smittkoppor, fläckfeber och kanske lungpest.¹⁰⁸

Zoologen Graham Twigg fick inte uppgifterna från digerdöden att passa in på vare sig den klassiska indiska modellen eller de franska teorierna om

¹⁰⁴ Shrewsbury 1970, s. 1.

¹⁰⁵ Harrison 1993a och 1993b. Shrewsbury 1970, s. 7–16.

¹⁰⁶ Shrewsbury 1970, s. 122–123.

¹⁰⁷ Shrewsbury 1970, s. 21, 26–28, 36, 46, 55, 60, 125.

¹⁰⁸ Pitkänen 1977, s. 201–214.

människoloppans roll. Enligt honom var inte heller lungpesten så farlig som påstått. Twigg kom fram till att digerdöden i England inte var pest utan *mjältbrand*, en kreaturssjuka som också kan angripa människor.¹⁰⁹ Han intrasserade sig inte alls för digerdöden på kontinenten, ej heller för senare pestepidemier i England, vid vilka de kliniska symtomen är utförligare beskrivna.¹¹⁰ Det gjorde istället Scott, Duncan och Duncan. Med Twigg som sin auktoritet analyserade de pesten i Penrith 1597–1598 och kom fram till att även den skulle ha varit mjältbrand.¹¹¹ Precis som Pitkänen har de tagit steget till en helt annan tidsperiod och vill omdiagnostisera inte bara digerdöden utan också senare pestepidemier.

Philip Ziegler och Christopher Morris ifrågasatte inte att digerdöden var rättburen böldpest. Visserligen omnämns döda råttor inte i de samtida krönikorna, men det behöver inte betyda att sådana inte fanns, påpekade de. Morris såg digerdöden som en växling mellan *böldpest på somrarna och lungpest på vintrarna*. Robert Gottfried slutligen konstruerade en helt egen teori om pestens epidemiologi. Han såg de olika formerna av pest som distinkta epidemier helt fristående från varandra och beskrev hur böldpest i samband med temperaturfall kunde skifta skepnad och övergå i en lungpestepidemi. Han ville förklara digerdödens härjningar med att *olika stammar av pestbakterien* då *sammanstrålade* från olika håll.¹¹²

Rättloppa eller människoloppa?

Ernst Rodenwaldt och Jean-Noël Biraben följer den franska linjen. *Människoloppan* var boven. Enligt Rodenwaldt hade den kapacitet att ensam hålla liv i en epidemi över både sommar- och vintersäsongen. Hans exempel är pesten i Venedig 1575–1577, och *e silentio*-argumentet att vittnesbörd om samtidig råttöd i stort sett saknas är viktigt för honom. Biraben menar dock att det vid större utbrott måste finnas en råttpezooiti i bakgrunden.¹¹³

Det har också gjorts försök att med olika metoder komma fram till vilken av de båda teorierna, den indiska eller den franska, som ligger närmast sanningen. På olika sätt renodlar man då tre idealmodeller för pestens spridning,

¹⁰⁹ Twigg 1984, s. 13, 98–99, 116–124, 143–144, 161–170.

¹¹⁰ Recensenterna var kritiska och menade att redan Guy de Chauliac, en av digerdödens mest kända krönikörer, kunde se skillnad på ”Carboncle anthrax” (= mjältbrandsbölden) och pest. Mjältbrand har förekommit historiskt och utgjorde ett problem i 1700- och 1800-talens engelska textilindustri, där den kallades *woolsorter’s disease*. Den förekommer i två former. Hudvarianten med sina blåsor och svarta ruvor är godartad. Lungvarianten däremot har ett snabbt förlopp och en hög dödlighet. Wilkinson 1985; Carmichael 1986b; Tiggert 1986. Wilkinson 1993; Cieslak & Eitzen Jr 1999.

¹¹¹ Scott, Duncan & Duncan 1996.

¹¹² Ziegler 1984, s. 27; Morris 1971, s. 206–207; Gottfried 1983, s. 6–8, 66.

¹¹³ Rodenwaldt 1953, s. 4–5, 226–229, 234–241, 252–253. Biraben 1975, del 1, s. 13–17, 333–335.

lungpest, böldpest med hjälp av råttloppor respektive människoloppor, jämför med vad källorna säger om historiska pestepidemier – och kommer fram till helt olika resultat. Enligt den amerikanske radiologen Stephen Ell bestod de medeltida epidemierna av böldpest förmedlad av människolopporna.¹¹⁴ Roger Schofield, engelsk demograf, menade att den epidemi i 1600-talets England han analyserat var böldpest förmedlad av råttlopporna.¹¹⁵

Denna diskrepans har att göra med hur man bygger upp sina idealmodeller. Redan här kan det trots de bästa föresatser från forskarens sida smyga sig in antaganden som visar sig inte hålla för en senare granskning. Ell förutsatte således att den klassiska indiska modellen, enligt vilken pesten sprids via råttorna och deras loppor skulle vara direkt tillämpbar på Europa i gången tid, att råttpesten då borde vara väl synlig, att bara ett fall inträffade per hushåll och att pestlasarettet borde vara en säker plats att vistas i eftersom böldpesten inte smittade från person till person. Ell hänvisar till auktoriteterna Pollitzer och Meyer, som i sin tur hänvisar till en sammanfattning av den indiska pestkommissionen daterad 1908.¹¹⁶

Men på vägen har någonting viktigt tappats bort – indiernas kulturella beteende inför åsynen av de döda råttorna. Den norske historikern Ole Jørgen Benedictow modifierar också den klassiska indiska modellen. Att den ser ut som den gör beror på indiernas vana att sky de hus där pesten härjade. Om de stannat kvar i husen så som folk tvingades göra i Västeuropa skulle det också i Indien ha varit vanligt med många fall per hushåll, menar han. Enligt honom är pestens epidemiologi betydligt mer komplicerad än vad som brukar hävdas. Både råttan, dess loppa och människan måste beaktas liksom interaktionen dem emellan. Råttloppan tilldelas en viktig roll i hans modell, människoloppan ingen alls. Betydelsen av mänskliga aktiviteter betonas, exempelvis avlöning in natura, arbetsvandringar, handel och samfärdsel, seder och traditioner i samband med sjukdom och död. Han talar om ”exponeringsrisk” och ”pestens sociologi”. Pesten sprids genom de alldeles vanliga sociala och ekonomiska aktiviteterna i ett samhälle.¹¹⁷ Naturvetenskapliga aspekter är nödvändiga men otillräckliga som förklaring till dess spridningsförmåga.

Schofield å sin sida jämförde lungpesten med influensa i risken att smittas utanför hushållet. De är visserligen båda luftburna, men han diskuterar inte närmare likheter och skillnader dem emellan.¹¹⁸ Den ena är en virusjukdom, den andra bakteriell. En person övergår från att vara enbart smittad till att bli smittsam tidigt i sjukdomsförloppet då det gäller influensa, mycket

¹¹⁴ Ell 1980.

¹¹⁵ Schofield 1977, s. 102–108.

¹¹⁶ Ell 1980, s. 498–502. Pollitzer & Meyer 1961, s. 473, 586.

¹¹⁷ Benedictow 1992, s. 174–176.

¹¹⁸ Schofield 1977, s. 103.

sent då det gäller lungpest. Och den ena sjukdomen är nästan aldrig dödlig, den andra är det så gott som alltid. Jag har svårt att se att lungpesten och influensan under dessa förhållanden skulle ge samma familjära dödlighetsutfall.

Paul Slack urskiljde fyra stadier i pestens spridning – från kontinenten till England, till en stad, till ett enskilt hushåll och slutligen inom hushållet. I de två första stadierna gav han mänsklig aktivitet en avgörande roll – pesten spreds med fartyg och längs handelsvägar. I de två senare stadierna däremot blir epizootin bland råttorna viktig. Han utesluter inte spridning från människa till människa med hjälp av loppor men menar att härvidlag råttloppan likaväl som människoloppan kan komma ifråga.¹¹⁹

Island och Norge har under åttio- och nittioalet haft sin egen etiologiska kontrovers. I denna står två hypoteser tydligt mot varandra. Den ena har ett starkt fäste på Island och går i korthet ut på att det inte fanns några råttor på ön på 1400-talet, då Island två gånger drabbades av pest. Man är i stort sett överens om att Island koloniserades av råttorna först flera hundra år senare. Därför kan det enligt medicinhistorikern Jón Steffensen inte ha rört sig om böldpest. I sina försök att förklara de isländska pestepidemierna betonar han därför starkt lungpestens penetrationskraft och menar också – utan angivande av källa – att pestbakterien i det kyliga fuktiga isländska klimatet kunde hålla sig vid liv i flera månader i de pestdödas kläder och sängkläder.¹²⁰ De båda norska medicinarna Lars Walløe och Per Oeding tar uppgiften om människoloppans pestspridande förmåga på allvar. De hävdar dessutom att rena lungpestepidemier bland människor kan övergå i böldpest med tillhörande råttepizooti.¹²¹

Enligt den andra hypotesen, företrädd av Benedictow, har det också på Island rört sig om råttburen böldpest.¹²² Lungpesten har enligt honom mycket låg penetrationskraft.¹²³ Utöver att kritisera Steffensen, Walløe och Oeding avvisar han de franska teorierna om människoloppans roll som pest-spridare liksom den av Shrewsbury tillämpade principen om befolkningstäthetens betydelse för pestens härjningar.¹²⁴

Den isländske historikern Jón Ólafur Ísberg ansluter sig till Benedictow. Han hänvisar till både arkeologiska fynd och litterära uppgifter som säger att råttor fanns på åtminstone en del håll på Island under 1600- och 1700-talen. De kan mycket väl ha funnits där temporärt även tidigare. Den omständigheten att referenser till döda och döende råttor så gott som helt saknas i källorna kan förklaras med att råttorna dog på undanskymda platser utom

¹¹⁹ Slack 1985, s. 9–12, 313–315.

¹²⁰ Jón Steffensen 1974, s. 41, 53.

¹²¹ Walløe 1982, s. 10–17; Oeding 1988; Oeding 1990.

¹²² Nielsen 1983; Benedictow 1985; Benedictow 1992.

¹²³ Benedictow 1992, s. 220–223.

¹²⁴ Benedictow 1992, s. 156, 179, 243–258.

synhåll för människorna. Pestepidemierna är i sig själva beviset för att svart-rättorna var på plats. Han vill i övrigt tona ner de demografiska effekterna av de två epidemierna. De dödade ”bara” 25–45% av befolkningen – inte 50–70% som andra isländska historiker hävdar. Pest var inte heller den enda farsoten. Letala epidemier av smittkoppor var en annan viktig orsak till att befolkningen på Island hade svårt att återhämta sig, påpekar han.¹²⁵

Historikern Gunnar Karlsson instämmer helt i Steffensens åsikt att inga rättor fanns på Island. Han vill också visa att pestepidemierna där var av samma intensitet som digerdöden i resten av Europa och för fram tanken att bakterien sedan dess kan ha muterat. Diskussionen fortsätter på isländska i *Sagnir* 1997, ”Svartidaudi á Íslandi. Plágurnar 1402 og 1495”, mycket livlig men utan tecken på konsensus.¹²⁶

Den lärdom man kan dra av allt detta är att det inom den historiska pestforskningen inte gives något självklart ”facit”. Var och en som ger sig in på fältet tvingas förr eller senare själv efter bästa förmåga ta ställning i de olika kontroverserna. Det är dock inte omöjligt att framtidens arkeologi kan ge svaret. I sin sammanställning över fynd av smågnagarben konstaterade nämligen den franske zooarkeologen Audoin-Rouzeau att svartråttan aldrig har varit så rikligt förekommande som just på 1200- och 1300-talen, vid tiden för digerdödens ankomst.¹²⁷ Därmed skjuts *e silentio*-argumentet om rättornas ickenämmande och därmed frånvaro från Europa i sank. Rapporter från norsk och isländsk medeltid saknas dock i sammanställningen.

I frågan om vilken loppa som är inblandad har valet traditionellt stått mellan människoloppa *Pulex irritans* och den orientaliska råttloppan *Xenopsylla cheopis*. Audoin-Rouzeau vill helst avfärda båda. Klimatet är för kallt för råttloppan, och *Pulex* kan ju knappast ha något med svartråttans utbredning att göra. *Pulex* stämmer inte heller överens med den initiala latensfasen på ibland flera veckor mellan pestens introduktion och epidemins utbrott bland människorna. Detta fenomen iaktogs redan 1898 av Paul-Louis Simond, en av pestforskningens pionjärer, och förklarades med att det är den tid under vilken pesten grasserar bland rättorna. Denna latensfas finns också omvittnat från Marseille både 588 och 1720.¹²⁸ Audoin-Rouzeau för fram den europeiska råttloppan *Nosopsyllus fasciatus* som ett fullt möjligt alternativ. Han lämnar dock frågan öppen i väntan på tätare samarbete mellan de fem disciplinerna historia, biologi, entomologi, arkeozoologi och arkeoentomologi.¹²⁹

¹²⁵ Jón Ólafur Ísberg 1996, s. 217–218.

¹²⁶ Gunnar Karlsson 1996. Jag tackar professor Harald Gustafsson för hjälp med orientering om innehållet i *Sagnir* 1997.

¹²⁷ Audoin-Rouzeau & Vigne 1994.

¹²⁸ Uppgifterna från 588 hämtade ur Gregorius av Tours, *Historia Francorum*, IX, 22.

¹²⁹ Audoin-Rouzeau 1999.

Pestens försvinnande

Varför försvann då pesten så småningom från Europa? Precis som då det gäller hur pesten smittar råder det oenighet också på denna punkt, något som speglas i den livliga debatt som fördes i *Economic History Review* under åren 1976–1981.¹³⁰ I sin sammanfattning av diskussionen identifierar Paul Slack tre huvudgrupper av argument:¹³¹

- a) *Biologiska förändringar* i mikroorganismen eller i dess samspel med gnagarna. Det kan handla om att råttorna har utvecklat immunitet, som gör att pesten inte längre får fäste bland dem. Svenska molekylärbiologer under ledning av professor Wolf-Watz i Umeå har föreslagit att pestepidemiernas plötsliga uppdykande och försvinnande kan ha med mutationer i bakteriens arvs massa att göra. En mutation skulle plötsligt kunna göra en mindre aggressiv bakterie hypervirulent, en tillbakamutation skulle kunna förklara varför en pestepidemi upphör.¹³² En annan teori är att pestbakteriens nära släkting *Yersinia pseudotuberculosis* har spridits och att människorna genom mötet med den har utvecklat en immunitet som skyddar också mot pest.
- b) *Miljöfaktorer*. Förbättrad personlig hygien med tvål och vatten och mer frekventa klädbyten minskade trivseln för lopporna – ett argument som gärna poängteras av franska pestforskare.¹³³ Samtidigt förbättrades den offentliga renhållningen och man började alltmer bygga hus i tegel istället för i trä. Dessa faktorer ökade avståndet mellan människan och råttorna. Brunrätten anlände till Europa och fann sig väl tillrätta, samtidigt som svarträtten gick tillbaka – en förändring i faunan som har beskrivits som ett krig mellan brunrättor och svarträttor men som sannolikt har mer med miljöförändringar att göra. I Indien kan de båda arterna mycket väl leva sida vid sida, eftersom de delvis utnyttjar olika nischer.¹³⁴
- c) *Administrativa åtgärder* vidtagna av allt fler myndigheter i dåtidens Europa. Slack poängterar särskilt karantänerna och landkordongerna, vilka med tiden blev alltmer utbyggda och väl fungerande med internationellt utbyte av information, hälsopass och en allmänt ökad medve-

¹³⁰ Post 1976, s. 31–37. Appleby 1977, s. 508–510. Appleby 1980. Slack 1981.

¹³¹ Slack 1981. Slack 1989, s. 463.

¹³² Rosqvist, Skurnik & Wolf-Watz 1988. Se kommentarer i Lenski 1988 (samma nummer av *Nature*) och Wills 1997, s. 82–84.

¹³³ Blanc 1961, s. 105. Mollaret 1992, s. 158.

¹³⁴ En mytbildande berättelse över detta ämne har vi i Selma Lagerlöfs *Nils Holgerssons underbara resa*, där striden mellan svarträttor och gråträttor står hård på Glimmingehus. Vallby M 12324:4 och M 12345:26, LUF. Liston 1924a, s. 951–952.

tenhet om risken med långväga transporter. Det var hela tiden en fråga om delikat balans mellan sannolikheter. Krig och missväxt störde administrationen, ökade folks rörlighet och därmed risken att pestepidemier förvärrades. Rigorös administration med hårda straff för lagöverträdarna ökade istället chansen att bekämpningen skulle lyckas.

Olika forskare argumenterar gärna för den ena eller andra teorin, men Slack vill helst se en kombination av flera orsaker. Den immunitet som djur eller människor förvärvar efter en pestepidemi är endast kortvarig. Förändringar i bakteriens virulens, i den personliga hygien, husbyggnad och offentlig renhållning utvecklas långsamt. Tidsförloppet i denna utveckling stämmer inte med pestens försvinnande. Dessutom var epidemierna i Marseille 1720 och Moskva 1771 lika häftiga som tidigare, vilket talar emot teorin om minskande virulens.

Varför försvann då pesten så tidigt som på 1660-talet från de nordvästra delarna av kontinenten? Här menar Slack att karantänerna spelade en viktig roll. Även om åtgärderna inte var hundra procentigt effektiva var de ändå av betydelse. Förklaringen är komplicerad och multifaktoriell och det är orealistiskt att peka ut en enda faktor. De allt effektivare karantänerna kan förklara varför pesten en gång i tiden försvann från Europa, förändringar i miljön varför den inte fick bättre fäste när den återkom tvåhundra år senare i samband med den tredje pandemin. Detta låter i mina öron som en mycket rimlig förklaring. Men diskussionen har en fortsättning.

Industriellt tillverkad arsenik översvämde Europa under senare halvan av 1600-talet. Detta användes som råttgift och kan ha hållit nere råttpopulationerna så mycket att pesten ebbade ut i de områden där denna metod vunnit insteg, menade Kari Konkola. Underförstått i resonemanget var pesten överallt något ständigt närvarande, som blossade upp automatiskt då råttpopulationen på en ort översteg en viss ”kritisk massa”.¹³⁵ Konkola uppvisar stor kunskap om 1600-talets mellaneuropeiska bergshantering liksom om hur råttor reagerar inför råttgift, men den epidemiologiska kunskapen är mer diffus. Genom att inte skilja på epizooti och enzooti betraktar han hela Europa före arsenikens inträde på scenen som en permanent pesthärd. Det inger inget förtroende för hans hypotes.

Nya infallsvinklar på gamla problem är lovvärda i sig. Men pestens ekologi är invecklad och man kan lätt villa bort sig. Detta resonemang om biologiska förändringar, miljöfaktorer och administrativa åtgärder visar ännu en gång på nödvändigheten av ett tvärvetenskapligt närmande till pestens uppträdande. Resonemanget ger oss också anledning att ta steget från biologi och ekologi till administration och politik – områden som av tradition hör

¹³⁵ Konkola 1992. Se särskilt s. 204–205.

hemma inom det historiska forskningsfältet – d.v.s. hur man har försökt hantera och bekämpa pestepidemierna. Vi börjar med en allmän översikt.

Europeisk farsotsforskning – bekämpningen

En viktig milstolpe i studiet av hur man i Europa genom tiderna har försökt hantera pesten utgör Jean-Noël Birabens monumentala tvåbandsverk *Les hommes et la peste* – ”Människorna och pesten” från 1975–1976. Första bandet är epidemiologiskt och demografiskt inriktat. Det innehåller en kronologisk redovisning av alla pestepidemier som gått att spåra från antiken fram till 1800-talets mitt med uträkningar på hur många som kan ha dött i en del av dem. I andra bandet har fokus förskjutits till folks uppfattning om pesten, hur man försökte bekämpa den med hjälp av magi och religion och hur myndigheterna på olika nivåer försökte organisera kampen mot farsoten. Birabens verk presenterades för engelskspråkiga läsare i en utförlig recension av Michael Flinn, och det har därefter helt naturligt inspirerat andra att komplettera redovisningen av inträffade pestepidemier liksom att lokalt studera vilka åtgärder som vidtogs och hur dessa fungerade i praktiken.¹³⁶ I bakgrunden skymtar också HIV-AIDS-pandemin, som började uppmärksammas just under 1980-talet och ett alltmer känt behov av att förstå medicinska fenomen inte bara naturvetenskapligt utan också socialt och kulturellt.

1986 hölls ett tvärvetenskapligt kollokvium över temat *Maladies et Société* – ”Sjukdomar och samhälle” – vid centret för interdisciplinär forskning i Bielefeld. Syftet var just att öka kommunikationen mellan ”de två kulturerna”, medicinare och biologer respektive historiker och sociologer. Deltagarna kom främst från England, Tyskland, Frankrike och Italien. Ende skandinaviske representant var idéhistorikern Per-Gunnar Ottosson från Linköping. Fyra övergripande teman behandlades: 1) metodiska problem, inte minst vad gäller retrospektiv diagnostik, 2) farsoters ursprung, spridning och försvinnande, 3) myndigheternas åtgärder i kampen mot epidemierna, deras syfte, framgångar och misslyckanden, samt 4) individuella och kollektiva reaktioner inför epidemierna och de iscensatta åtgärderna. Utöver pest diskuterades spetälska, syfilis, malaria och mjöldrygeförgiftning. Man poängterade behovet av att bättre lära känna inte bara de enskilda sjukdomarna utan också den inbördes relationen dem emellan liksom hur förändringar i människans miljö återspeglas i ett förändrat sjukdomspanorama.¹³⁷

Under det senaste decenniet har detta internationella tvärvetenskapliga samarbete funnit nya former i grundandet av organisationer som EAHMH – *The European Association for the History of Medicine and Health* – och

¹³⁶ Biraben 1975–1976. Flinn 1979. Ottosson, Per-Gunnar 1984, s. 1.

¹³⁷ *Maladies et Société* 1989. Se ssk Bulst 1989, s. 8/12.

INHPH – *The International Network for the History of Public Health* – det senare med sitt sekretariat vid Tema Hälsa i Linköping.

Redan då Biraben publicerade sitt magnum opus var litteraturen om pesten enorm. Hans bibliografi innehåller inte mindre än 218 sidor med uppgifter om verk och artiklar med pesten som tema.¹³⁸ Och mycket har skrivits under de 25 år som gått sedan dess. Jag kan här endast ge några exempel för att visa på spännvidden inom området:

Karantänssystemets framväxt och allt större samordning internationellt:

- Paul Slack skildrar utförligt de engelska hushållskarantänerna, landkordongerna och sjökarantänerna i sitt innehållsrika verk *The Impact of Plague in Tudor and Stuart England*.¹³⁹
- Karantänssystemets framväxt i Frankrike från enstaka lokala initiativ till en samordnad nationell och internationell politik har skildrats av Biraben. Mest känd är finansminister Colberts *cordon sanitaire*, som 1668 skyddade Paris mot den epidemi som då grasserade i Nordfrankrike och längs kanalkusten. Den hade några år tidigare fått en egen studie av Andrew Trout.¹⁴⁰
- Cipolla och Filippini studerar framväxten av ett organiserat informationsutbyte med hälsopass och pestlasarett i medelhavsområdet. Filippini kartlägger de olika hemliga och officiella sätt som myndigheterna använde för att hålla sig underrättade om pestens framfart och hur de äldsta och bäst informerade Hälsokommissionerna fungerade som förebilder för de andra.¹⁴¹ Daniel Panzac ser lasaretten som nyckeln i systemet. Han beräknar deras effektivitet till 96 procent. Utan ett välfungerande pestlasarett fick hamnstäderna inte bedriva handel på Levanten.¹⁴²
- Huldrych Koelbing beskriver ett tidigt exempel på mellanstatlig samverkan över Alperna – kontrollen av Gotthardspasset. Vera Waldis har noterat de svårigheter det innebar att genomföra en effektiv pestbekämpning i Schweiz, ett område utan en stark centralmakt. Städerna dominerades av handelsintressen. Man tog till sig miasmateorin, men läran om kontaktsmitta höll man ifrån sig i det längsta.¹⁴³
- Erna Lesky skildrar hur Europas största landkarantän, den österrikiska pestkordongen, successivt växte fram. Den var 190 mil lång, gick tvärs över Balkanhalvön mellan nuvarande Kroatien och Bosnien och har

¹³⁸ Biraben 1976, del 2, s. 196–413.

¹³⁹ Slack 1985, s. 210–211, 327–332.

¹⁴⁰ Trout 1973, Biraben del 2, 1976, s. 104–106.

¹⁴¹ Cipolla 1981, s. 19–50. Filippini, 1989.

¹⁴² Panzac 1986.

¹⁴³ Waldis 1979 och 1982. Koelbing 1986.

enligt henne varit högst effektiv. Gheorghe Brâtescu studerar dess funktion under 1800-talet, då han menar att pestskyddet var ineffektivt och mest var ett svepskäl för mer övergripande politiska strävanden.¹⁴⁴

- Gunther Rothenberg i sin tur synar frågan: Var systemet effektivt eller inte? Han pekar på politiseringen i debatten, hur Georg Stickers liberala värderingar avspeglar sig i hans syn på landkordongen som ineffektiv. Erna Lesky å sin sida ville som österrikisk historiker försvara det habsburgska imperiet, menar Rothenberg.¹⁴⁵ Brâtescus kritik av Leskys slutsatser faller väl in i detta mönster. Han skrev ur ett rumänskt perspektiv, men samtidigt koncentrerade han sin studie på en sen period då pesten hade försvunnit från Balkan och inte längre utgjorde samma hot som tidigare.¹⁴⁶

Studier av enskilda städer, hur pestbekämpningen i dessa var organiserad och hur det fungerade i praktiken:

- Ann G. Carmichael koncentrerar sina studier på 1400-talets Florens, men hon gör utblickar mot flera av de övriga norditalienska inlandsstäderna. Hon studerar pestbekämpningen mot ett bakgrundsbrus av andra infektionssjukdomar, smittkoppor, dysenteri, mjältbrand, fläcktyfus och stelkramp.¹⁴⁷
- Giulia Calvi håller sig också till Florens och den epidemi som drabbade staden 1630, hur det dagliga livet där i samband med pesten plötsligt blev kriminellt, hur de drabbade familjerna försökte möta hotet om avspärningar och de historier som presenterades inför tinget för att ursäkta deras agerande.¹⁴⁸
- Carlo Cipolla studerar också 1630 års epidemi men med fokus på de mindre städerna Prato, Pistoia och Monte Lupo i Florens' närhet. Han vill peka på de olika svårigheter, inte minst ekonomiskt, som tornade upp sig för de ämbetsmän som organiserade kampen mot pesten, de många fronter på vilka denna kamp måste föras och alla de odds som talade emot ett lyckosamt resultat.¹⁴⁹

¹⁴⁴ Lesky 1957. Brâtescu 1979.

¹⁴⁵ Rothenberg 1973. Sticker 1908, I. Band, 2:a delen, s. 541.

¹⁴⁶ Brâtescu 1979.

¹⁴⁷ Carmichael, 1986a.

¹⁴⁸ Calvi 1989.

¹⁴⁹ Detta syfte går som en röd tråd genom alla verken men uttrycks klarast i Cipolla 1981, s. 5–6. Cipolla 1973 (Prato). Cipolla 1979 (Monte Lupo). Cipolla 1981, s. 51–88 (Pistoia).

Mentaliteter och känslomässiga reaktioner inför pestens härjningar:

- Jean Delumeau beskriver i *La Peur en Occident* – ”Skräcken i Västerlandet” – utförligt olika typer av kollektivt uppförande i pestens tid – mardrömsbilder, förnekanden, panik och flykt, sinneslugn och utsvävningar, feghet och hjältemod, sökandet efter syndabockar.¹⁵⁰
- Leo Noordegraaf och Gerrit Valk söker svar på frågan varför pesten i förhållande till krig och hungersnöd har fått en så dålig klang. Man beräknar det totala antalet pestår och varje individs erfarenhet av farsoten, epidemiernas inverkan på myndighetsutövning och själsoorg, flykt och maktvakuum.¹⁵¹

Olika förklaringsmodeller:

- Biraben räknar upp allt från Guds vrede till solförmörkelser, kometer, jordbävningar, orkaner, ”magiska årtal”, krig och missväxt, trollkarlar, fuktiga fördärvliga vindar och kontakt med pestsjukas kläder. Man trodde till och med att pestoffrens blickar var farliga, och sammansättningen av kroppsvätskorna kunde ha avgörande betydelse för individens mottaglighet.¹⁵²

Forskningen om pesten i Sverige på 1700-talet

Den svenska litteraturen om pest kan grovt om än med något flytande gränser indelas i tre stora grupper:

- 1) Artiklar av mer översiktlig karaktär.
- 2) Demografiska studier.
- 3) Kampen mot pesten.

Artiklar av mer översiktlig karaktär.

Ämnesvalet kan variera men ofta innehåller dessa artiklar vissa fasta moment, exempelvis en allmän översikt över pestens historia i tid och rum, citat ur tryckta förordningar och/eller medicinska skrifter, demografiska uppgifter hämtade ur traktens kyrkoböcker och kanske uppgifter ur domböcker om folkliga protester mot förordningarna. Det finns gott om sådana artiklar skrivna både av historiker, medicinare, ickeprofessionella amatörhistoriker

¹⁵⁰ Delumeau 1978, s. 98–142.

¹⁵¹ Noordegraaf & Valk 1988.

¹⁵² Biraben, del 2, 1976, s. 7–39.

och lokala hembygdsforskare. Jag kommer här bara helt kort att nämna några med relevans för mitt eget projekt.

Inga Bengtson skildrar pestens härjningar i nordvästra Skåne 1711. Hon hämtar uppgifter ur traktens kyrkböcker om farsotens ankomst och närvaro i socknarna.¹⁵³ Per Olof Nilssons artikel om pesten 1713 i Hagestad på Österlen innehåller en intressant analys av farsotens geografiska spridning inom byn.¹⁵⁴ Leif Olofsson har återgivit ett värdefullt material från Husby socken i Dalarna. Församlingsprästen där redogjorde mycket noggrant för de drabbades symtom, omgivningens reaktioner och inte minst sambandet mellan de olika sjukdomsfallen. Olofssons artikel består till nästan tre fjärdedelar av direkta citat ur Husby sockens begravningslängd.¹⁵⁵ Dessa tre artiklar får ses som exempel på vad den lokala hembygdsforskningen kan åstadkomma. Man lyfter fram ett material som annars kanske lätt hade förbigåtts, visar på var i källorna det finns uppgifter av intresse, gör en spännande analys eller redovisar ett fullödigt material, som läsaren sedan själv ges tillfälle bearbeta.

Inom denna grupp finner vi också historikern Sture Bolins skildring av pesten i Skåne 1710–1713 liksom tre artiklar som behandlar epidemin i Malmö 1712 skrivna av i tur och ordning historikern Hans Ersgård, medicinaren Stig Cronberg och amatörhistorikern Ove Dagneryd. De tre malmöartiklarna är tämligen likartade till innehållet, inte så konstigt eftersom de skildrar samma epidemi och i stor utsträckning bygger på varandra. I bakgrunden skymtar också A. U. Isbergs mycket utförliga sekelgamla *Bilder från det gamla Malmö*. Ersgård har varit mest ambitiös både i viljan att konsultera bevarade originalkällor, i utförlighet och antal sidor. Cronbergs artikel saknar fotnoter, men han redogör noga för sina källor. Han delger också läsaren sina funderingar över dödlighetens storlek och den eventuella effektiviteten i de åtgärder som vidtogs. Dagneryds artikel är helt deskriptiv, och han ger inte minsta antydning om varifrån han hämtat uppgifterna. Dessa tre närmanden till samma ämne visar att de är avsedda för läsekretsar med olika ambitionsnivåer. Bolins, Ersgårds och Cronbergs artiklar har relevans för min studie och jag återkommer till dem. Dagneryd är oanvändbar.¹⁵⁶

Demografiska studier.

Inom denna grupp finns flera forskare både från Sverige och utomlands representerade. Man har utnyttjat både stads- och landsbygdsmaterial. Analysnivåerna har också skiftat allt ifrån nationell nivå till hela landskap, punktstudier av enskilda socknar eller en enstaka pestdrabbad stad.

¹⁵³ Bengtson, Inga 1967–68.

¹⁵⁴ Nilsson, Per Olof 1989.

¹⁵⁵ Olofsson 1993, s. 1–3.

¹⁵⁶ Ersgård 1973. Cronberg 1986. Dagneryd 1986.

Immanuel Ilmoni ger i sina *Bidrag till historien om Nordens sjukdomar* uppgifter om antalet döda och smittovägar i samband med "Den stora Nordiska Pesten åren 1710 och 1711". Väderstrecken i vilka farsoten rör sig ges stor betydelse. Han redovisar samtidigt en del av de av myndigheterna vidtagna åtgärderna. Variationer i sjukdomens intensitet förklaras som effekten av väderlek och vindar. Fattiga uppges ha haft mindre benägenhet att dö än rika, och de döda kvinnorna anges vara två till tre gånger så många som männen.¹⁵⁷

O. T. Hults *Pesten i Sverige 1710* är tryckt 1916. Då var pestbakterien identifierad, man kände till råttornas och delvis också loppornas roll för pestens spridning. Hult redovisar landskap för landskap pestens framfart under åren 1710–1713 med uppgifter om antalet döda och smittovägarna. För Skånes del är redovisningen av förloppet något summarisk, medan Blekinge ges en utförligare presentation inbegripet också hälsotillståndet på flottan.¹⁵⁸ Även Hult skildrar myndigheternas åtgärder i kampen mot farsoten och slutligen "Pestens etiologi enligt vår tids rön". Han skiljer på den kontinuerliga och den diskontinuerliga eller metastatiska utbredningen. I det förra fallet sprids pesten från en råttkoloni till nästa, vilket går mycket långsamt. I det senare fallet sprids den hastigt över större avstånd med hjälp av smittade råttloppor i resandes kläder eller bagage. Uppgifter från 1710 års epidemi tolkas sedan i ljuset av denna teori.¹⁵⁹

Med utgångspunkt från bevarade begravningslängder har K. G. Kellgren försökt kartlägga pestens utbredning på Gotland under åren 1710–1712. Endast i 35 av 93 socknar går det att få fram uppgifter, och av dessa har mer än hälften, förblivit fria från pest.¹⁶⁰ Kellgren konstaterar att pestens framfart på den gotländska landsbygden inte alls har varit svår. Han kommer fram till en relativ dödlighet för hela Gotland på 11,9%, för landsbygden på knappt 7%.¹⁶¹

P. G. Vejde har behandlat pestens härjningar i framför allt Kronobergs län under samma period. Han möttes av stora svårigheter till följd av bristfälligt förda eller försvunna kyrkböcker och kompletterade därför sitt material med uppgifter från andra källor. Trakterna ner mot den gamla riksgränsen, mot Kalmarbygden och runt Jönköping var särskilt utsatta. I de sydöstra häraderna Konga och Uppvidinge uppgick dödssiffrorna i fem av sjutton socknar till tresiffriga tal.¹⁶² Farsoten spreds genom trupp- och provianttrans-

¹⁵⁷ Ilmoni del II, 1849, s. 332–372. Se särskilt s. 344.

¹⁵⁸ Hult 1916, s. 147–150(69–72), 152–158(74–80). Pesten i Blekinge och på flottan har blivit föremål för en än noggrannare beskrivning, se Hult 1915.

¹⁵⁹ Hult 1916, s. 174(96), 178–183(100–105)

¹⁶⁰ Kellgren 1930, s. 81–82, 99–100.

¹⁶¹ Kellgren 1930, s. 100–103.

¹⁶² Vejde 1938, s. 172–173, 175.

porter längs de stora härvägarna.¹⁶³ Vejde ger också flera exempel på smittans spridning i närområdet, från gård till gård, genom oförsiktighet och brott mot pestförordningarna, eller uttryckt på annat sätt – allmogens försök att vidmakthålla de ordinarie traditionerna kring död och begravning.¹⁶⁴

Mot bakgrund av en tidigare förd debatt om näringsstillståndets betydelse för variationer i dödligheten har Astrid Sondén studerat de fyra farsoterna smittkoppor, rödsot, fläckfeber och pest i Skåne under 1700-talets första decennier. Hon finner att kopporna var en ofta grasserande epidemi bland barnen. Rödsoten tog både unga och gamla under sommar- och höstmånaderna. Fläckfebern drabbade också alla åldrar. Den följde Stenbocks här på falttåget genom norra Skåne och spreds genom soldatinkvarteringar över större delen av landskapet under vintern och våren 1710. Pesten slutligen var värst där den först vann insteg men lämnade i övrigt stora områden orörda. Olika sjukdomar har således olika karaktär, både vad gäller spridningen i tiden, rummet och åldrarna. Sondéns slutsats är att inte bara näringsstillståndet utan också sjukdomarnas egenart måste beaktas vid en analys av dödlighetsvariationerna.¹⁶⁵

Roger Schofield poängterar samma sak. Han provar sin mikrodemografiska analysmetod på tre epidemier med känd identitet i Bräkne-Hoby – pestens inledningsfas vintern 1710–1711, rödsoten 1772 och ”febern” 1808–1809. Han beräknar överdödligheten i olika åldrar och familjestorlekar och kommer fram till signifikanta skillnader mellan de tre farsoterna. Pesten dödade främst 5–19-åringar, rödsoten barn och ungdom, och ”febern” små barn och åldringar.¹⁶⁶ Han har senare utvidgat analysen till att omfatta hela epidemin 1710–1711, placerar de döda geografiskt i respektive by och hushåll och kan på kartor visa pestens ojämna spridning över socknen. Dödsfallen tenderade att samlas i klungor. I en by rasade pesten intensivt alltmedan grannbyn tills vidare förblev oangripen. I vissa hushåll dog alla medan andra hushåll skonades helt och hållet. Då pesten så småningom utslöcknade hade den nått praktiskt taget varenda skrymsle från kusten upp till Smålandsgränsen. Schofield beräknar att 75% av befolkningen dukade under, vilket innebär att hela 94% bör ha insjuknat.¹⁶⁷

Inspirerade av den mikrodemografiska metoden har två studenter i Oslo analyserat pesten 1710–1711 i några landsbygdssocknar i Skåne. Unni Løkkebø studerade krismortaliteten i Kiaby och Ivö, där upp emot två tredjedelar av befolkningen dog, och en tredjedel av dödsfallen inträffade under vintermånaderna december och januari. I ett europeiskt perspektiv är detta inga

¹⁶³ Vejde 1938, s. 162, 173.

¹⁶⁴ Vejde 1938, s. 184–187.

¹⁶⁵ Sondén 1969.

¹⁶⁶ Schofield 1979, tabell s. 60.

¹⁶⁷ Schofield 1993.

typiska pestmånader, åtminstone inte vad gäller böldpest. Løkkebø diskuterar därför andra alternativ, närmast koppor och fläcktyfus, men också en eventuell ren lungpestepidemi. Hon analyserar en rad olika variabler, men alla resultat utom årstiden pekar entydigt på att krismortaliteten även under vintern orsakats av böldpest.¹⁶⁸

I sin studie av Allerum och Väsby utnyttjar Ole Moseng samma teknik. Pesten kom officiellt till trakten under vårvintern 1711. Dödligheten detta år var 10 till 15 gånger så hög som normalt. Men Moseng har att ta ställning till ytterligare en dödlighetstopp. Efter slaget vid Helsingborg i februari 1710 var dödligheten i de två socknarna 4 till 8 gånger det normala med topp under våren. Det mönster som framträder i analysen ser mycket olika ut för de två åren. Det är ingen tvekan om att 1711 års epidemi verkligen har varit pest. Men under 1710 var dödligheten spridd utan tendens till klungbildning. Moseng avvisar Astrid Sondéns åsikt att det då har rört sig om fläckfeber. Han drar slutsatsen att det även detta år har varit frågan om pest men med en hög andel lungpest.¹⁶⁹

Alla tre använder samma teoretiska modell. Vi får anledning återkomma till detta senare.

Jag vill så helt kort beröra demografiska studier av pest i stadsmiljö. Lars Preinitz har i en serie artiklar behandlat epidemin i Stockholm 1710–1711. Enligt hans beräkningar dog 22.000 personer i staden, i relativa tal 40% av befolkningen. Vissa skillnader kan noteras mellan församlingarna. Östra Norrmalm och Södermalm drabbades hårdare än västra Norrmalm. I staden mellan broarna var dödligheten än lägre.¹⁷⁰ Han kan också visa på stora skillnader mellan olika grupper av hantverkare, vilket kan förklaras med yrkesverksamhetens karaktär. Linvävare och skräddare var särskilt hårt utsatta. Läderarbetare och handelsmän klarade sig betydligt bättre.¹⁷¹

Kampen mot pesten.

Då Per-Gunnar Ottosson 1984 skrev sin projektpresentation *Synen på pesten* rörde han sig nästan i ett utforskat ingenmansland. Det s.k. nordiska ödegårdsprojektet hade behandlat effekterna av digerdöden och den senmedeltida befolkningsnedgången. Vi har mött några demografiska och historiskt epidemiologiska studier. Men på det idéhistoriska planet var det inte mycket gjort sedan O. T. Hult skrivit sitt stora verk sjuttio år tidigare.¹⁷² Uno Nord-

¹⁶⁸ Løkkebø 1992, s. 53–70, 116–134. Løkkebø 1993, s. 1–3, 31–32.

¹⁶⁹ Moseng 1990, s. 137–162. Moseng 1993.

¹⁷⁰ Preinitz 1985, s. 40, 61.

¹⁷¹ Preinitz 1988, s. 114, 117, 121–122.

¹⁷² Ottosson, Per-Gunnar 1984. Hult 1916. *Desertion and land colonization* 1981. Arbetsnamnet på Ottossons projekt var ”Pesten i Sverige: Attityder och konsekvenser under stormaktstiden”.

holm hade publicerat några kortare artiklar om 1500- och 1600-talens epidemier med fokus på Stockholm, apotek, barberare och läkemedelsanvändning. Gösta Gideon Molin behandlade delvis samma tidsperiod men med Uppsala universitet i centrum. Karl K-son Leijonhufvud hade tagit sig an prästerskapet i Strängnäs stift i samband med den sista pesten 1710–1711. Och Carl-Herman Tillhagen redovisade sägner och folktro kring pesten.¹⁷³ Dessutom hade Lars Öberg publicerat en större studie över Kängö Karantänsinrättning utanför Göteborg.¹⁷⁴

Ottosson studerar synen på pesten ur fyra perspektiv: medicinskt, religiöst, administrativt och folkligt. Han skildrar idéhistoriskt de långa utvecklingslinjerna och har hittills hunnit med tre av de fyra komponenterna. Hans bidrag i Bielefeld handlade om begravningskontroversen i samband med pesten 1710–1711, befolkningens religiöst grundade protester mot en i enlighet med dåtida medicinska idéer utformad förordning som förbjöd begravning av pestlik i de ordinarie kyrkogårdarna.¹⁷⁵ Han har också publicerat en sammanställning över medicinska pestskrifter i Sverige 1572–1711 med en analys av deras innehåll, en motsvarande sammanställning över synen på pest och pestbekämpning i den andliga litteraturen under reformations- och stormaktstiden, samt en översikt över det svenska karantänssystemets utveckling.¹⁷⁶ Ett opublicerat manus med övergripande kapitelrubrik *Den stora nordiska pesten* behandlar 1710–1713 års epidemi med fokus främst på Stockholm, Arboga, rikets högsta ledning och försöken att samordna kampen mot pesten.¹⁷⁷

Under senare år har enstaka ytterligare artiklar med skånsk anknytning publicerats. Utgående från äldre lantmäterikartor skriver Karl Erik Olsson om pestkyrkogården i Slotshagen i Helsingborg.¹⁷⁸ Själv har jag publicerat en studie av hur Magnus Stenbocks *cordon sanitaire* fungerade i praktiken.¹⁷⁹

Sammanfattningsvis kan man säga att systematiska analyser av pestens bekämpning på landsbygden i Sverige saknas. Ingreppen i det dagliga vardagslivet har hittills inte heller rönt så stort intresse. Jag hoppas att i en annan bok kunna återkomma också till detta tema.

¹⁷³ Leijonhufvud 1921. Molin 1953. Nordholm 1975a och 1975b. Tillhagen 1967.

¹⁷⁴ Öberg 1968.

¹⁷⁵ Ottosson, Per-Gunnar 1989.

¹⁷⁶ Ottosson, Per-Gunnar 1986, 1988a och 1992.

¹⁷⁷ Detta manus har välvilligt ställts till mitt förfogande av författaren själv. Ottosson, Per-Gunnar 1990.

¹⁷⁸ Olsson, Karl Erik 1989.

¹⁷⁹ Persson 1989.

Historisering av diagnosen

Hur ställdes då diagnosen pest? Denna fråga brukar behandlas ur två helt olika perspektiv, gärna i kombination. Det handlar dels om hur vi idag ska kunna bedöma vilken farsot som låg bakom en ökad dödlighet, att retrospektivt kunna ställa rätt diagnos i enlighet med vår nutida bakteriologiska definition. Detta problem ställs alla inför som vill göra demografiska och epidemiologiska studier av gångna tiders farsoter. I antropologisk terminologi handlar det om *disease* och forskarens *etic* perspektiv. Det handlar också om hur man gick till väga i dåtiden, hur den tidens människor tolkade de symtom som den sjuke drabbades av. Det vi då möter är beskrivningar av individens *illness* och forskarens *emic* perspektiv.

Ann G. Carmichael har en utförlig genomgång av de diagnostiska problemen i 1400-talets Florens. Det fanns många andra farsoter, däribland dysenteri, smittkoppor, influensa och epidemisk tyfus, som drabbade befolkningen och som kunde påverka dödligheten också under pestår. Namnen på dessa andra sjukdomar försvann visserligen från krönikor och dagböcker när pesten grasserade, men deras symtom fanns kvar i längderna mellan alla fallen med klara pestsymtom. Vi måste därför räkna med att pestepidemierna ofta har bestått av två eller flera farsoter. Hon pekar särskilt ut den andra epidemin 1360–1363, som brukar kallas "the plague of children". I Norge och Sverige brukar den gå under benämningen "barnedöden". Den har sannolikt bestått av både pest och smittkoppor, menar hon. Krönikörer i Siena och Florens kunde klart särskilja de två, och den heliga Katarina av Siena skall just peståret 1363 ha drabbats av smittkoppor. Epidemier av *varioli* (det latinska namnet för smittkoppor) hade grasserat i Neapel och Florens redan 1335–1336 och *varioli* återkom i Bologna 1393.¹⁸⁰

Olika "tecken" talade mer eller mindre starkt för att det rörde sig om verklig pest. Carmichael nämner först och främst bölden. Därtill mer allmänt fläckar i huden samt pusteln eller *carbone*, d.v.s. sår och blåsbildning på platsen för loppans bett. Dessutom feber, ett snabbt sjukdomsförlopp och *clustering*, en ansamling av dödsfall i ett och samma hushåll. Feldiagnos kan ha förekommit dels genom att hela den aktuella epidemin har varit något annat, dels kan enstaka sjukdomsfall ha tolkats fel. Det är ofta svårt att särskilja "äkta pest" från alla dessa andra "pester" som grasserade samtidigt, menar hon och låter därmed dessa "nonplague pestilences" ingå i analysen.¹⁸¹

Carlo Cipolla studerar norra Italien i sent 1500-tal och 1600-tal. Enligt honom var beskrivning av symtomen en sak. Det finns gott om sådana som är i våra ögon helt adekvata. Men att diagnostisera ett sjukligt tillstånd var

¹⁸⁰ Carmichael 1986a, s. 10–13. Ulsig 1991, s. 41.

¹⁸¹ Carmichael 1986a, s. 10–26.

något helt annat. Medgivandet att pesten hade anlät var alltid föremål för heta diskussioner och lingvistiska hårklyverier. Bakom dessa kontroverser skymtar en stark social press på doktorn, ty den som ställde diagnosen kunde räkna med impopularitet och otrevligt bemötande. Men det låg också i själva pestens natur. Det finns flera olika varianter, och många av symtomen var allmänna och gemensamma med andra sjukdomar. Det som enligt Cipolla till slut avgjorde kontroverserna var helt enkelt epidemins vidare spridning med ett snabbt stigande antal dödsfall.¹⁸²

Carmichael och Cipolla är båda starkt influerade av vår tids tänkande såtillvida att de bara resonerar om de sjuka individerna och de symtom dessa kan tänkas visa upp. Biraben breddar perspektivet genom att dela upp den diagnostiska processen i flera moment. Förebud i form av kometer, solförmörkelser och jordbävningar var för dåtidens betraktare värda att observera – likaså fåglarnas flykt och ormar och maskar som kröp upp ur jorden. Epidemier av smittkoppor kunde förbåda pesten och personer som överlevt tidigare pestepidemier fick som en föraning ont igen på platsen där bölden hade suttit. De kliniska symtomen delas upp i allmänna och specifika. Vi delges långa beskrivningar på symtomen, men Biraben går inte närmare in på hur man rent praktiskt gick till väga då diagnosen pest konstaterades.¹⁸³

Ottosson pekar på hur pest ansågs vara ett sjukligt tillstånd som inte bara drabbade individer. Hela samhället och naturen blev ruttet och besmittat. För dem som lade tyngdpunkten på den luftburna smittan, miasma, var det nästan viktigare att diagnostisera naturen och luften än den enskilde sjuke. Skildringarna liknar nästan röt månadsbeskrivningar. Kontagionisterna, de som trodde på kontaktsmitta, tog inte upp dessa tecken i sina beskrivningar. I dåtidens pestskrifter beskrivs de individuella symtomen med tyngdpunkt på de tidiga allmänna tecknen. Det gällde att snabbt söka hjälp. Det var viktigare än en säker diagnos. Precis som Carmichael menar Ottosson därför att feldiagnoser kan ha förekommit, att febertillstånd som orsakats av något helt annat har tillskrivits pesten.¹⁸⁴

Dessa beskrivningar av hela naturen som besmittad med förebud i form av olika kosmiska fenomen levde kvar långt in på 1800-talet. Vi möter dem 1845 i Israël Hwassers *Digerdöden, dess tidevarf och dess följder*.¹⁸⁵ Han betraktade där de epidemiska sjukdomarna som delfenomen i en stor process, vilken stod i nära sammanhang med hela släktets utveckling och fortgång. Han talade om olika *constitutioner*, formade som resultatet av en Orts lokala beskaffenhet, olika telluriska inflytelser och årstidernas växlingar. Jordbävningar, översvämningar, meteoror, väder och vind gavs stor betydelse för

¹⁸² Cipolla 1981, s. 89–96.

¹⁸³ Biraben 1976, del 2, s. 39–51.

¹⁸⁴ Ottosson, Per-Gunnar 1986, s. 81–92.

¹⁸⁵ Hwasser 1845.

framkallandet av en *pestilentiell constitution*, liksom förändringar i djur- och insektsvärlden. Gräshoppor, ormar och grodor i myckenhet samt omfattande fiskdöd sågs som förebud till vad som komma skulle.¹⁸⁶

Immanuel Ilmonis *Bidrag till historien om Nordens sjukdomar* är skrivet i samma anda.¹⁸⁷ Digerdödens förebud beskrivs som en stor kosmisk-tellurisk förvandlingsprocess, där *miasma* och *contagion* endast är av sekundär och partiell betydelse. Själva digerdöden ser han bara som kulmen på den *pestilentialiska constitution* som alltsedan ”den Justinianska grassationen” ruvat över Europa.¹⁸⁸ I tidigt 1700-tal hade eventuellt en *Inflammatorisk constitution* tagit sin början. Men pestepidemin måste förklaras. Den då aktuella *Pest-constitutionen* ser han som en övergående episod i tidens egentliga *grund-constitution*.¹⁸⁹ J.V. Brobergs *Om pesten i Stockholm 1710* utkom 1854, sist av de tre. Skildringen är blomsterrik och vi får oss också här till livs berättelser om kometer, jordbävningar och blodregn. Pesten beskrivs närmast i personifierad form.¹⁹⁰

Denna läran om *constitutio epidemica* är en vidareutveckling av den hippokratisk-galeniska läran om de fyra kroppsvätskorna och den individuella konstitutionens betydelse för om man blev sjuk eller inte. Den går tillbaka till en berömd engelsk 1600-talsläkare, Thomas Sydenham, och var förhärskande fram till det mikrobiologiska genombrottet strax efter 1800-talets mitt.¹⁹¹ Den låter för oss nutida människor helt främmande men lever delvis kvar i populärvetenskapliga pestskildringar. Alf Åberg betraktar det hela med distans, men hos Matts Bergmark ges jordbävningar och översvämningar fortfarande – i kombination med halvmodernt vetande om råttor och loppor – förklarande kraft. Bergmarks *Från Pest till Polio* ges ut i ständigt nya upplagor och är sannolikt ett av de idag mest lästa populärmedicinska verken.¹⁹²

Avslutande reflektion

Efter denna genomgång står det klart att vi vet mycket om pesten både som naturvetenskapligt och historiskt fenomen. Men det finns också mycket vi inte vet och sådant det råder oenighet om. Pesten gömmer på många gåtor.

Det är en farsot med en komplicerad ekologi. Fyra olika aktörer är inblan-

¹⁸⁶ Hwasser 1845, s. 2–9, 30–31.

¹⁸⁷ Ilmoni del I, 1846. Del II, 1849.

¹⁸⁸ Ilmoni del I, 1846, s. 175.

¹⁸⁹ Ilmoni del II, 1849, s. 379.

¹⁹⁰ Broberg, J.V. 1879. Andra uppl., s. 2.

¹⁹¹ Gotfredsen 1964, s. 219–221. Ottosson, Per-Gunnar 1986, s. 61.

¹⁹² Åberg 1963, s. 22–31. Bergmark 3:e uppl., 1983, s. 9–44.

dade: bakterien själv, loppan, gnagaren, och så människorna. Mycket finns skrivet om dessa olika aktörer liksom om relationen dem emellan. Men avgörande för hur en epidemi sprids är inte bara naturvetenskapliga och medicinska faktorer. Även kulturella förhållanden kan vara av betydelse – ett område som är värt betydligt större uppmärksamhet än vad som hittills varit fallet.

Omdiskuterade frågor är bland annat just spridningsmekanismerna och orsakerna till att pesten slutligen försvann från Europa. Vi kan här urskilja olika mer eller mindre nationella skolor. Engelska forskare har alltsedan den indiska *The Plague Research Commission* i stor utsträckning följt den klassiska indiska modellen med råttor och råttloppor som centrala aktörer (Shrewsbury, Twigg, Slack). I Frankrike har Biraben i sitt monumentala verk tagit upp trådarna efter Blanc och Baltazard och den tradition som sätter människoloppan i centrum. Denna tradition har via Rodenwaldt också förts över till centraleuropeiskt tyskspråkigt område där den lever vidare, om än i modifierad form, i verk av Kupferschmidt och Vasold. Frågan om råttornas roll är het också i Norge och Island (Benedictow, Ísberg, Karlsson, Oeding, Walløe), där ställningstagandet dock inte följer några nationsgränser. På svenskt område har dessa frågor knappast alls diskuterats, trots att varje pestforskare som kommer i djupare kontakt med särskilt den historiska epidemiologin förr eller senare tvingas ta ställning.

Det fanns flera andra farsoter som kunde sprida död och elände, men pesten var den mest fruktade av alla. För att rätt kunna förstå dessa skillnader mellan olika sjukdomar måste perspektivet vidgas till att omfatta även annat än pesten. Ett jämförande perspektiv blir nödvändigt. Enstaka ansatser i denna riktning har gjorts (Sondén, Schofield i Bräkne Hoby), men även här finns mycket kvar att göra.

Hur pålitliga är de dåtida diagnoserna? Kan vi lita på uppgifterna i kyrkoböckerna? Denna fråga är tvådelad, ty i en sådan pålitlighetsbedömning ingår också den retrospektiva diagnosen – vår tolkning av deras uppgifter. Vi har sett hur man i dåtiden delade in den sjukes symtom i allmänna och specifika – sådana som kunde finnas också vid andra sjukdomar, och sådana som var typiska just för pesten. Miasmatikerna, de som trodde på en förgiftad luft som sjukdomsorsak, var mer intresserade av tecken i naturen än av enskilda sjukdomssymtom. Många forskare poängterar också förekomsten av blandade epidemier och de differentialdiagnostiska svårigheterna.

För den fortsatta analysen är en historisering av diagnoserna viktig. En bättre kunskap om grunden för hur man ställde diagnoser underlättar översättningen från dåtid till nutid. En god kunskap om dåtidens diagnostiska skicklighet är också nödvändig då vi ska identifiera pestbekämpningens starka och svaga punkter och bedöma hur man hanterade pesten.

Det går inte att beräkna hur många som dog i pesten totalt i hela land-

skapet. Kyrkoboksmaterialet är alltför dåligt bevarat för att det ska vara möjligt. Dessutom blev inte alla pestdöda registrerade. Och i förhållande till dagens definition av pesten som biologiskt fenomen med modern laborieutrustning till hjälp får vi tänka oss att både över- och underdiagnostik kan ha förekommit.

Viktiga teman som kommer att genomsyra hela arbetet är just de diagnostiska svårigheterna med åtföljande behov av att jämföra olika farsoter och deras uppträdande. Ett annat viktigt tema kommer att bli det tvärvetenskapliga angreppssättet, där sociala och kulturella faktorerers betydelse för farsoters spridning får stort utrymme.

3 Källmaterialet

Historiker har således redan tidigare intresserat sig för pesten i Skåne 1710–1713. Det finns flera skildringar av hur den drabbat en socken eller en stad, skrivna av både lokala hembygdsforskare och professionella historiker. Men mig veterligt är det bara två som försökt ge en någorlunda fullständig översikt över pestens framfart i hela landskapet. Den ene är medicinaren O. T. Hult, som i sitt stora verk *Pesten i Sverige 1710* dels ger en värdefull genomgång av äldre litteratur, dels redovisar landskap för landskap hur pesten drog fram under de aktuella åren. Han lämnar också vissa uppgifter om smittovägar och hur många som dog.¹

Figur 2: Pestens vandringar i Skåne 1710–1713.

Källa: Bolin 1963, s. 35.

Den andre är historieprofessorn Sture Bolin. Hans föredrag om pesten i Skåne har efter hans död redigerats till skrift av hustrun, fil. mag. Sonja Bolin.² Det publicerades i en artikel i *Ale* 1963. I denna redovisas pestens vandringar till och inom Skåne. Han hinner också gå igenom innehållet i de viktigaste förordningarna. Skildringen är i huvudsak ur överhetens perspektiv och hänvisningarna till olika källor mycket summariska. Rimligen bör han åtminstone delvis bygga på Hult. Framställningen kompletteras med en enkel karta över Skåne på vilken pestens spridning illustreras med årtal och

¹ Hult 1916, s. 147–150(69–72), 152–158(74–80).

² Även Jörgen Weibull har enligt muntligt meddelande av Birgitta Odén varit inkopplad.

pilar. Om det är Sture Bolin själv eller någon annan som sammanställt kartan framgår inte av sammanhanget.³

Det finns både likheter och skillnader i hur dessa två beskriver pestens närvaro i Skåne 1710–1713. Båda har samma tidsmässiga avgränsning av epidemin och återger huvuddragen i dess vandringar på samma sätt. De anger att den började i nordost nära gränsen mot Blekinge i slutet av 1710 och att den våren därpå dök upp mellan Kullen och Helsingborg. Fiskeläget Domsten nämns av båda. Därifrån spreds den över nordvästra Skåne ner till Landskronatrakten. Under 1712 hemsöktes mellersta och södra Skåne i ett brett bälte från Landskrona ända bort till Ystad. Epidemin i sydöstra Skåne under senare halvan av 1712 och under 1713 omtalas mer diffust. Båda anger att 1713 var det sista och avslutande året för dess besök.

Deras skildringar innehåller också olikheter. Hult ger betydligt noggrannare besked med namn på drabbade socknar, både inom farsotens huvudstråk och utanför. För 1711 nämner han utanför det hårdast drabbade området både Gärdslov i Vemmenhög och Norra Rörum i Frosta som smittade.⁴ Bolin är ibland diffus i dateringarna. Han uppger att en ryttare ska ha haft pesten med sig från Svenska Pommern till Bjäresjö utanför Ystad (1710?) ”utan att dock sprida sig utanför socknen”.⁵ ”Löberöd och Skurup torde ha varit bland de mest hemsökta samhällena”, skriver han på ett annat ställe. Av sammanhanget framgår att det nog rör sig om 1713, ett antagande som bekräftas av att båda orterna markerats på kartan med denna datering.⁶ De flesta av uppgifterna är svåra att kontrollera. Löberöd ligger i Hammarlunda socken. Varken därifrån eller från Gärdslov finns några bevarade kyrkoböcker från denna tid. Begravningslängderna från Skurup visar inget anmärkningsvärt vare sig 1712 eller 1713.⁷ Bjäresjö drabbades av epidemisk dödlighet sommaren 1712. Prästen har inte uppgivit någon diagnos på dem som dog, men eftersom både Ystad och andra socknar i närheten samtidigt var drabbade av pest, ligger det nära till hands att tolka även epidemin i Bjäresjö som pest. Den hemvändande ryttaren och den epidemi han skulle ha varit orsaken till ett eller två år tidigare letar vi däremot förgäves efter i källorna från Bjäresjö.⁸

Ytterligare ett område där uppgifterna inte stämmer överens med de bevarade kyrkoböckerna är Bjäre härad. Med hänvisning till flera brev i Riksrådet berättar Hult hur smittan i juni 1711 hade ”tagit öfverhand i Grefvie och Förslöfs socknar, särskilt i byn Engelsbäck”. I begravningslängderna

³ Bolin 1963.

⁴ Hult 1916, s. 147–148(69–70).

⁵ Bolin 1963, s. 36.

⁶ Bolin 1963, s. 35, 37.

⁷ Skurup C:I, LLA.

⁸ Se t ex Sövestad C:I och Tranås C:I, LLA. Bjäresjö C:I, LLA.

härifrån noteras inget anmärkningsvärt. Antalet införda begravningar är till och med lågt jämfört med senare under decenniet.⁹

En rekonstruktion med förhinder

Det bör efter denna korta genomgång framgå att en kartläggning av pestepidemin, åtminstone med kyrkobokföringen som utgångspunkt, kan medföra problem. Många kyrkoböcker saknas, och de som finns ger inte alltid klara och entydiga besked om vad som har hänt. Det krävs en tolkande närläsning av de olika längderna, och denna närläsning behöver kompletteras inte bara med andra källor utan också med en omfattande inblick i hur begravningslängderna normalt brukade se ut. Längdernas utseende var i sin tur beroende av hur prästerna såg på sin roll som folkbokförare. Vad var det de registrerade? Vilka direktiv hade de att gå efter? Hur genomförde de rent praktiskt sin uppgift?

En annan viktig faktor är det normala dödlighetsmönstret. Hur identifierade man pestoffren bland alla de som dött av andra orsaker? Vilka sjukdomar förekom endemiskt? Vilka förekom epidemiskt? Visade sig några av dessa samtidigt med pesten? Kanske det på några ställen kan ha rört sig om blandade epidemier? Vi glömmer lätt bort att även under den tid då pesten grasserade folk naturligtvis kunde avlida av andra helt vanliga orsaker. Detta är en viktig poäng i Ann Carmichaels studie av pesten i 1400-talets Florens.¹⁰ Den engelske historikern John Henderson menar att många av pestepidemierna i större eller mindre utsträckning har varit en blandning av pest och fläcktyfus.¹¹ Och Per-Gunnar Ottosson är inne på samma tankegång då det gäller epidemin i Stockholm 1710–1711.¹² Shrewsbury och Pitkänen gick längst i detta resonemang i sin strävan att omidentifiera hela epidemier från pest till smittkoppor och fläcktyfus.¹³ Det finns också forskare som resonerar precis tvärtom. Den epidemi som drabbade stora delar av Skåne våren 1710, året före den av Hult och Bolin beskrivna pesten, skall enligt Astrid Sondén ha varit just fläckfeber. Men den norske historikern Ole Moseng argumenterar för att denna epidemi, åtminstone i Allerum och Väsby, stämmer bättre med en pestepidemi där andelen lungpest har varit hög.¹⁴

Uppfattningarna går således isär. För att lättare kunna orientera oss i denna snårskog av olika åsikter räcker det inte med uppgifter från kyrko-

⁹ Grevie C:1. Förslöv C:1. Båda LLA. Hult 1916, s. 147(69).

¹⁰ Carmichael 1986a, s. 10–26.

¹¹ Henderson 1996, föredrag.

¹² Ottosson, Per-Gunnar 1986, s. 90–92.

¹³ Shrewsbury 1970, s. 21, 26–28, 36, 46, 55, 60, 125. Pitkänen 1977.

¹⁴ Sondén 1969. Moseng 1990, s. 137–162. Moseng 1993.

bokföringen. De måste kompletteras med andra källor, främst bevarad brevväxling mellan kyrkliga och världsliga myndigheter men också handlingar från domböcker och städernas rådstuguprotokoll. För kartläggningen av epidemins utbredning är kyrkobokföringen den viktigaste och samtidigt den mest problematiska. Vi börjar därför med att granska den, dess bakgrund och praktiska handhavande. Vilka direktiv hade prästerna fått? Hur genomförde de sin uppgift?

Regelverket

Den äldsta kungliga förordningen om kyrkobokföring i Skåne är under tecknad av Christian IV den 17 maj 1646. I denna uppmanas superintendenten i Lund, Peder Winstrup, se till att det prästerskap han har under sig i fortsättningen...

...holder Richtig Kirchebøger wed dag och Datum paa huor mange udj deris Sogner fødte, huo der till Fadder staaer och huor mange Aarligen tillsamman Vies och Døer.¹⁵

Förordningen gav prästerna fria händer att utforma kyrkoböckerna efter eget huvud. Det är *antalet* födda, vigda och döda som tilldrar sig det kungliga intresset, inte deras namn eller hemvist. Inte heller behöver prästen notera namnen på dopbarnens föräldrar. Däremot betonas vikten av att faddrarna anges, kanske på grund av att de vid föräldrarnas bortgång hade en betydelsefull roll som garant för dopbarnets andliga fostran. Speciellt viktigt var detta naturligtvis i ett samhälle där medellivslängden var låg och barnsängsdödligheten stor.¹⁶

1600-talet var också en period med ofta återkommande krig. Christian IV:s förordning utfärdades året efter freden i Brömsebro, slutpunkten för det krig som i Skåne går under beteckningen "Gustaf Horns krig".¹⁷ Det gick hårt ut över civillbefolkningen, till följd både av truppernas plundringar och av de åtföljande grasserande epidemierna. Framför allt trakten runt Landskrona hade svårt att repa sig efteråt.¹⁸

¹⁵ Lext 1984, s. 26–27. Peder Winstrup distribuerade det kungliga brevet i oförändrad form och så kom det också att införas i Osby och Loshults äldsta ministeriallängder, som tar sin början 1647. Osby C:1, LLA. Loshult C:1, LLA. Citaten hämtade från Loshult C:1, vars version endast i enstaka bokstäver skiljer sig från den tryckt i Lext. Ämnet behandlas också av Gustav Bang i *Kirkebogsstudier*, København, 1906.

¹⁶ Bringéus 1971, s. 67–68.

¹⁷ Se t ex begravning i augusti 1707, Ravlunda C:1, LLA.

¹⁸ Mansa 1873, s. 323–328, 364–365. Johannesson, Gösta 1977, s. 156–159. Stille beskriver hur både svenska och danska trupper 1644 vandrade fram och tillbaka i västra Skåne. Stille 1910.

1658 övergick Skåne i svensk ägo. De första decennierna förblev allt vid det gamla, men efter Skånska Kriget 1675–1679 efterträddes Peder Winstrup av smålänningen Canutus Hahn och den kyrkliga försvenskningen tog fart.¹⁹ Ett exempel på de medel som användes är det påbud, som 1683 utgick från biskop Hahn, att prästerna i stiftet skulle upprätta förteckningar ”som utvisade, dels hur många barn, som kunde läsa, dels huru många, som lärt sig svensk katekes”.²⁰ De skånska katekismilängderna hade en klart politisk bakgrund.

I den svenska riksdagen hade man länge arbetat på en ny kyrkolag. Den stadfästes 1686 och kom att gälla också för de gamla danska landskapen i söder.²¹ Bestämmelserna om kyrkobokföring är i denna Kyrkolag betydligt utförligare och mer detaljerade än i Christian IV:s förordning. I enlighet med kapitel XXIV, § VIII, ska kyrkoherden vid biskopens besök först redogöra för tillståndet i församlingen, sockenbornas kristendoms-kunskaper och hur han själv lägger upp sina studier och predikningar. ”Sedan framtages Kyrkioböckerna, uti hwilka, under wissa Blad och Titlar införes...”

Det var mycket som borde protokollföras, bland annat kyrkans och prästgårdens inventarier, bänklängd, räkenskaper över inkomster och utgifter, beslut på sockenstämman, visitationsakter, remarkabla händelser i socknen. Den punkt som gäller begravningar kan vara värd att citera fullständigt, ty som vi snart kommer att se fanns det ett otal sätt på vilka man i den praktiska verksamheten kunde tolka dess innehåll:

ii. The aflednas namn, som i Kyrckian eller på Kyrckiogården äro begrafne, med kort underrättelse om theas lägerställen, stånd, wilkor, lefwerne och ålder...²²

Svenskarna ville inte som den danske kungen bara hålla reda på antalet döda. De intresserade sig också för personernas identitet.

Praktiken

Tillkomsten av både Christian IV:s förordning och 1686 års kyrkolag har helt naturligt stimulerat många kyrkoherdar att påbörja kyrkobokföringen i sina pastorat.²³ En senare startpunkt kan ofta sättas i samband med att en ny

¹⁹ Rosén 1963, s. 70–71, 77–78, 217–229.

²⁰ Lext 1984, s. 79. Fabricius 1958, s. 76–80, 124–150, 163–178.

²¹ Lext 1984, s. 85–88.

²² Kl.M.:tz Kyrkio-Lag och Ordning 1686, Cap.XXIV, §.VIII. Se Schmedeman 1706, s. 1054–1055.

²³ Exempel på det förra är Osby & Loshult, Kristianstad, Halmstad & Sireköpinge, Kviinge & Gryt. Exempel på det senare bara från Skytts kontrakt 1688 Västra & Fru Alstad, Håslöv & Bodarp, Trelleborg & Maglarp, Västra Tommarp & Skegrie. Från 1689: Gylle & Kyrköpinge, Hammarlöv o Västra Vemmerlöv.

präst eller klockare träder till eller att de gamla böckerna har gått förlorade i samband med en brand i prästgården.²⁴

Dispositionen av anteckningarna

Vid uppläggningsen av en ny bok hade prästen flera viktiga frågor att ta ställning till. Den första var att ett pastorat vanligen, men inte alltid, bestod av två församlingar. Skulle dessa ha var sin bok? Eller skulle de dela på samma? Och hur skulle de i så fall dela på den? Den ena socknen i början och den andra i slutet av boken?²⁵ Den ena på vänster sida och den andra på höger sida på samma uppslag?²⁶ Eller allt i löpande följd kronologiskt?²⁷ Alla varianter finns.

Hur skulle de olika kyrkliga förrättningarna bokföras? Även här finns alla varianter från den strikt kronologiska, där dop, vigslar, begravningar, absolutioner, nattvardsgång och sedlar för in- och utflyttning bokförs i löpande följd, till den praxis som slutligen utvecklades i städerna med separata böcker för respektive förrättning.²⁸ En ovanligare variant återfinns i S:t Ibbs, Husie och Västra Skrävlinge kyrkoböcker, där varje uppslag representerar ett hemmansnummer.²⁹ Här går det lätt att följa alla händelser i en familj så länge den är stationär, men det är betydligt svårare att få en årlig översikt över skendendet. Luckor i anteckningarna under ett år eller två blir omöjliga att identifiera utan en mycket noggrann kartläggning av samtliga förrättningar.

Det fanns präster som nästan bad om ursäkt om en anteckning råkat hamna fel samtidigt som andra präster medvetet eller omedvetet gjorde allt för att försvåra läsningen. I Svensköps socken är en svit med dop- eller begravningsanteckningar sällan längre än 5–10 sidor. Därefter har prästen börjat om på helt annan plats i boken.³⁰

Vilka personer skulle tas med?

Enligt Kyrkolagen skulle de avlidna bokföras ”som i Kyrckian eller på Kyrckiogården äro begrafne”. Självklart innefattade det invånarna i den egna socknen, men innefattade det alla? Det är svårt att avgöra om några kategorier systematiskt har uteslutits ur begravningslängden. De kategorier som

²⁴ Exempel på det senare Förslöv 1711, Torekov 1737, Gråmanstorp 1781. I Kristianstads kyrkoböcker från 1600-talet framgår det tydligt att det är ankomsten av ny klockare som motiverar till uppläggningsen av eller bytet till en ny bok.

²⁵ T ex Gustav Adolf (Viby) och Rinkaby i Gustav Adolf C:1, LLA.

²⁶ T ex Gullarp och Näs i Gullarp C:2, LLA.

²⁷ T ex Reslöv och Östra Karaby i Reslöv C:1, LLA.

²⁸ Se mera härom i Lext 1984, s. 141–145.

²⁹ S:t Ibb C:1, LLA. Husie C:1, MSA. Västra Skrävlinge C I:1, MSA.

³⁰ Se t ex Rya C:1, augusti 1717. Svensköp C:1. Båda LLA.

främst kan misstänkas inte vara införda är de dödfödda – de har ju inte avlidit – och de hemmadöpta barnen, samt självspillingar och avrättade personer som inte har begravts på ordinarie kyrkogård. Även de som begrovs i stillhet utan ceremonier men innanför kyrkogårdsmuren befinner sig i denna gråzon, där praxis mellan prästerna har varierat.³¹

Utombys personer som dog i socknen – resande ståndspersoner, tiggare på vandring, inkvarterade soldater och slagna danska krigsmän – blev i många fall registrerade, men hur ofta blev de det inte? Ur nutida perspektiv vill man gärna kunna skilja ”insocknes” tiggare från ”utsocknes”, men eftersom prästerna inte var så noga med att ange tiggarens hemvist är det inte alltid möjligt. Vi ställer också den principiella frågan hur länge en person ska ha bott i byn innan han räknas som ”insocknes”. Hur betraktades exempelvis hustrur och barn till soldater från främmande regementen, som låg i kvarter i Skåne? Denna inkvartering kunde ibland sträcka sig över både månader och år.

Ett dödsfall bland denna rörliga grupp påverkade inte direkt befolkningsutvecklingen bland de bofasta i byn, men det kunde ändå indirekt ha betydelse, eftersom tiggare och soldater ofta fungerade som smittbärare och spridare av olika epidemiska sjukdomar. En sentida forskare studerar därför även noteringarna om dem med stort intresse.

Uppgifter om individerna

Är de uppgifter som finns tillräckliga för en otvetydig identifikation av individen? Detta kunde skifta avsevärt mellan socknarna. I Förslöv identifierades avlidna barn endast genom faderns namn och hemvist. I Oppmanna däremot redovisades både den dödes namn, kön, ålder och hemvist, namn på båda föräldrarna, och för de vuxna även civilstånd och yrke, namn på maka/make, barnens antal och kön.³² Men också i Oppmanna kunde notiserna ibland vara av det mer lakoniska slaget. Det gällde då tiggare, som var mindre kända i socknen.

Detta för oss in på frågan hur prästen skaffade sig denna enastående personkunskap, som han redovisar i begravningslängden. Var det ett tecken på att han varit länge verksam i pastoratet och därför kände sina sockenbor väl? Eller stod det för något annat?

Hans Widingh var präst i Oppmanna i 56 år. Han kom dit redan 1688. Man vill därför gärna tro att han kunde sin församling och att det var denna kunskap han öste ur då han skrev. Kyrkoboken i Oppmanna börjar 1693,

³¹ Dock finns exempel på att både avrättade barnamörderskor (Svalöv C:1, juni 1717) och en desertör som hängts (Stora Köpinge C:2, sept. 1718) finns redovisade i begravningslängden. Se vidare Persson 1998, s. 136–138.

³² En allmän genomgång av utvecklingen finner vi i Lext 1984, s. 156–159.

men de mer utförliga anteckningarna börjar först 1698, vilket skulle kunna tala för en sådan tolkning. Men det kan finnas också en annan förklaring. Den får vi inblick i via en notis i Börringe kyrkobok år 1705. Den gamle Swän Bengtson i Lilla Bramstorp var död, ”men at intet blewe upräknat på Predikstolen eller öfwer grawen /.../ om hans död och ålder” berodde på att de anhöriga utan att först ha kontaktat kyrkoherden hade placerat liket i graven och sedan i en hast begärt att kyrkoherden skulle kasta jord på honom, vilket denne också gjorde.³³

Prästen kände sig bedragen på arvodet för likpredikan. Eftersom släktingarna inte tagit kontakt med honom i förväg kunde han inte heller hålla någon sådan. Och han hade inte fått de uppgifter han behövde för notisen i begravningslängden.³⁴ Detta skulle kunna tyda på att de utförliga uppgifter som vissa kyrkoherdar infört i längden har anknytning till den likpredikan som hållits över den döde. Detta antagande motsäges naturligtvis inte av att personer med prästerlig eller adlig anknytning ofta fått extra långa anteckningar i vilka den avlidnes alla förtjänster prisas.³⁵ Det finns också flera exempel på hur prästen ursäktar sin okunskap om den avlidne:

Hennes Man wiste intet huru gammal hon war, utan sade hon war bort emot 3 tiug åhr.³⁶ ...hennes ålder weet iag intet, ty ter war hwarken Prädjikan eller sång öfwer hennes graf begiärt.³⁷... Dragon-Enkian barnfödd i Småland, men när och hwarest etc okunnigt, inga Personalia.³⁸ ...en gammal Man kommen ifrån Slätten, döde i Karup, ingen wijdare kundskap fantz om honom.³⁹ ...dödde...sedan hon lefwat 26 åhr, som folcket meenar och hon sielf sagdt...dödde...sedan han lefwat ungefer 30 åhrs tid, som folket gissat till...⁴⁰

De åldersangivelser som återfinns i kyrkoböckerna, då sådana över huvud taget ges, återger de anhörigas uppfattning om hur gammal den döde varit.

³³ 1705, Denica XXI post Trinitatis. Börringe C:1, LLA.

³⁴ Vi kan misstänka att relationen mellan kyrkoherde och sockenbor i denna församling inte har varit den bästa. Carlquist Serie 2:3, 1951, s. 527–529.

³⁵ I juni 1707 begrovs unge löjtnanten Jacob Rosenkrantz på Örup ”med berömlig Process biledsagat”. Hela resten av sidan är lämnad tom, sannolikt för att lämna utrymme för en utbroderad anteckning. Denna har dock aldrig kommit till stånd. Benestad C:1, LLA. I december 1705 dog kyrkoherdens dotter i Stora Köpinge. Hela notisen om henne är författad på latin. Stora Köpinge C:1, LLA. Notisen om kyrkoherdehustrun Martha Floræa, död i Ravlunda i mars 1717, upptar en hel tätskriven sida. Ravlunda C:1, LLA.

³⁶ Hustrun Inger Andersdotter i Lökaröd. September 1713. Degeberga C:1, LLA.

³⁷ Gamla hustrun Toa i Bjärlöv. Juli 1709. Färlöv C:1, LLA.

³⁸ Februari 1707. Benestad C:1, LLA.

³⁹ Mars 1716. Blentarp C:1, LLA.

⁴⁰ Pigan Kerstin Olsdotter, oktober 1709 och en smedgesäll från Halland, april 1710. Båda Malmö S:t Petri F 1:1, MSA.

Och hur skulle det vid denna tiden kunna vara annorlunda? Det faktum att ett stort antal av ministerialböckerna startar strax efter tillkomsten av 1686 års kyrkolag tyder på att prästerna inte har haft så många äldre böcker att ta till, då de skulle ta reda på en persons kronologiska ålder, det som vi idag intresserar oss för.

Förhållandena är möjligen annorlunda då det gäller små barn. Här har prästen oftast haft tillgång till dopnotisen, och föräldrarna har åtminstone de första veckorna kunnat hålla räkning på hur gammalt barnet har varit. Åldersangivelsen får därför bedömas vara någorlunda riktig upp till fyra-fem månaders ålder.⁴¹ Sedan blir siffrorna även för barnen alltmer avrundade. Observeras bör dock att en avrundning till åldern ”8 dagar” eller ”14 dagar” lätt ger en skev fördelning av dödligheten under de första fyra veckorna av livet, det som kallas den neonatala mortaliteten.⁴²

Det finns flera längder i vilka åldern på de avlidna upp i tonåren anges inte bara i år utan också i månader eller veckor. Men hur stämmer det med den verkliga åldern? Denna fråga kan givetvis besvaras först efter noggrannare analyser, där koppling görs mellan dop- och begravningsnotis i varje socken för sig och för varje enskild präst – ett arbete helt utanför ramarna för denna studie.

Den avlidnes liv och ändalykt

Utöver de uppgifter som identifierar den döde till kön, ålder, hemvist och familj har enskilda präster allt efter intresseinriktning fört in en rad andra upplysningar med anknytning till likpredikan i kyrkobokföringen. Denna likpredikan bestod av ett antal på förhand fastställda delar, där den viktigaste delen, personalia, handlade om den döde själv. Detta ämne sönderföll naturligt i två delar, hans liv och hans ändalykt.⁴³

I denna likpredikan redogör prästen för den avlidnes levnadslöpp och hans moraliska karaktär, om han varit gudfruktig, trohjärtad, enfaldig, för-

⁴¹ Denna slutsats bygger på en analys av spädbarnsdödligheten, mortaliteten före ett års ålder, i födelsekohorten 1704–18 i Osby och Loshults pastorat. Jämförelser är gjorda mellan den ålder som uppges i begravningslängden och den ålder som på veckan när kan räknas ut med dopnotisen för det döda barnet som ”facit”. Längderna i dessa socknar är i motsats till förhållandena på många andra håll mycket noggrant förda.

⁴² Problemet kan illustreras med två veckoserier över den neonatala dödligheten. Den ena, hämtad från födelsekohorten 1704–1718 i Osby och Loshult, visar den högsta mortaliteten, 17 promille, under första veckan. I den andra, hämtad från Degeberga och Vittskövle under samma tidsperiod, har dödlighetstoppen, här 61 promille, förskjutits till andra veckan. [Dödligheten under barnets första 0–6, 7–13, 14–20 och 21–27 dagar var i Osby & Loshult 47, 20, 14 resp. 7 promille, i Degeberga & Vittskövle 15, 61, 24 resp. 19 promille.]

⁴³ Troels-Lund, *XIV Bog: Liusafslutning* 1914, s. 234–235. Om likpredikningar som historiskt källmaterial, se även Bergner 1997.

sett sig mot sjätte budet osv. I kyrkoboken övergår han i detta parti ibland till latin. Han anger vidare hur länge sjukdomen har varat och om/när den döende betjänats med Herrans Heliga Nattvard. I den tidens terminologi kan han ibland också kommentera den sjukdom som lett till döden, en karakteristik som kan vara nog så svår att översätta till modernt språkbruk.

Datum för begravningen har varit viktigast. Men datum för dödsfallet har inte sällan ändå ansetts vara värd en kommentar, ibland kompletterat med den tidpunkt på dygnet då det hela skedde. I samband med olycksfall och andra hastiga oväntade dödsfall kan man ibland återfinna långa utredningar och en beskrivning över platsen där det skedde. Det brukar då också anges om juridisk expertis har varit inblandad.

Efter personalia följde den egentliga likpredikan.⁴⁴ Uppgifter om dennas innehåll saknas mestadels, men några enstaka ordentliga och noggranna präster har redovisat också detta.⁴⁵ En kryptisk kombination av bokstäver och siffror anger då den text de utgått från i sin predikan, till exempel ”Text. Marc.13.v.33 ad fin” eller ”Text. Ψ 80. v.4.5.6”⁴⁶

Ekonomiska spörsmål

I städer som Malmö och Helsingborg, där det fanns flera präster, har man ansett det viktigt att ange *vem* som förrättade begravningen. Att officiera vid kyrkliga ceremonier gav prästerna extra inkomster, och ett vanligt klagomål från stadskomministrarna var att deras överordnade kyrkoherde behöll dessa inkomstbringande förrättningar för sig själv. En fortlöpande redovisning av officianter i begravningslängden kunde vara ett hjälpmedel för den som önskade bilägga sådana tvister. I städerna angavs ibland också datum för eventuell själarängning och hur lång denna varit.⁴⁷

Ekonomiska spörsmål ges ibland stort utrymme. Inför en begravningslängd där varje notis slutar med en anteckning om hur mycket de efterlevande har betalt, får man lätt känslan av att dess främsta uppgift varit att fungera som en kassabok över prästens och kyrkans inkomster. Mest extrem i detta hänseende är Lunds Domkyrkas Ringbok, i vilken det inledningsvis deklarerats:

⁴⁴ Troels-Lund, *XIV Bog: Livsafslutning* 1914, s. 235.

⁴⁵ En av dessa var Olof Halling i Östra Strö & Skarhult. Östra Strö C:1, LLA. Skarhult C:1, LLA. En annan Sven Litholander i Skartofta & Öved. Skartofta C:1, LLA. Öved C:1, LLA. En tredje Daniel Floræus i Ravlunda & Brösarp. Ravlunda C:1, LLA. Brösarp C:1, LLA.

⁴⁶ Exemplet är hämtade från Brösarp C:1, 1704, LLA, och ska uttolkas som: Evangelium enligt Markus, kapitel 13, verserna 33–37 (”Tagen eder till vara, vaken; ty I veten icke när tiden är inne...”) och Psaltarens 80:e psalm, verserna 4–6 (”Gud, uppräta oss, och låt ditt ansikte lysa, så att vi varda frälsta...”).

⁴⁷ Ex. Malmö S:t Petri, där kyrkoherden Johannes Hofwerberg hade svårt att hävda sig gentemot sina komministrar, ffa Jöran Stensson och Petrus Electrín. Carlquist Serie 2:2, 1948, s. 54–59, 129.

Uthi dhenna book warda upteknade alla lijk som här wid domkyrkian blifwer ringt före, och på dess grund warda begrafne, /.../ och warder altijd betahlingen härföre till domkyrkio Inspectoren Levererad....⁴⁸

De som inte har betalt något finns inte heller förtecknade. Andelen barn bland de döda är ovanligt liten. De framträder bara i samband med koppepidemierna och om de råkar tillhöra stadens allra översta skikt. Detta selektiva urval gör naturligtvis att man undrar, om det har funnits ytterligare en längd över begravingar frikopplad från de ekonomiska spörsmålen, en längd som bättre har följt intentionerna i 1686 års kyrkolag.

Gravsättningen

Efter likpredikan kom gravsättningen. Förnämt folk fick sin sista vilostad inne i kyrkan, vanligt folk på kyrkogården, självspillingar och mördare i backen utom kyrkogården.⁴⁹ De förnäma liken var inte många. Prästen kunde kosta på sig att ange var i kyrkan de fått sin vilostad. Ibland blev de också avhämtade för begraving på annan ort. Det kunde för de riktigt förnäma liken gå flera år mellan bisättning och begraving.⁵⁰ I Lund insattes två barn till professorn i teologi, Johan Poppelman, i mars 1706 ”uthj Dionysj Capel till wijdare...” Tillsammans med ytterligare två döda syskon ned-sattes de ”i Nya Choret på stora gången” först i oktober 1709. Även kollegan Thomas Ihre utnyttjade vid samma tid Dionysii kapell som tillfällig förvaringsplats för sina avlidna barn.⁵¹

De flesta källor saknar angivelse om var på kyrkogården en begraving ägt rum. Endast enstaka präster har lämnat uppgifter om det. En av dessa, Hans Feuk i Vittsjö, noterade hur den döde lagts ”söder om kyrckian”, ”neder hos kyrckiogårdsmuren”, ”uth för wapnhuus dören”, ”uthför Prädijkkostolsfönstret”.⁵² Feuk nedtecknade också sina välgångsönskningar till de döda:

Han war eländig, ock eländigt har han också ändt sitt lif, gudh som slicht tillåtit hafwer frögde hans siäl i de ewiga Boningar, ock förläne honom medh alla Guds barn en frögdefull upståndelse. (12-årig gosse) ... hon war både dööf ock dumb, men gudh som henne de korsen pålagt hade, har ock hulpit henne

⁴⁸ Lunds domkyrkoförsamling F:1, LLA.

⁴⁹ Troels-Lund, *XIV Bog: Livsafslutning* 1914, s. 258–287. Persson 1998, s. 194–200.

⁵⁰ Ebbe Ulfeldt, Christian IV:s svärson och sedermera excellens i svensk tjänst stod bisatt i Kristianstads Heliga Trefaldighets Kyrka i nästan åtta år innan han begrovs i november 1689. Hans hustru som begrovs samtidigt, kungadottern Fröken Hedewig, hade stått bisatt i över elva år. Kristianstad E:1, oktober 1678, februari 1682. Kristianstad F:1, november 1689. Alla LLA.

⁵¹ Lunds Domkyrkas Ringbok F:1, LLA.

⁵² December 1701, maj 1702, januari och februari 1707, Vittsjö C:1, LLA.

de samma medh tolamod at draga, tils han änteligen behagat ända för henne detta timeliga och jämmerliga lijfwet. Gudh frögde hennes siäl i de ewiga Boningar. (41-årig piga)⁵³

De svaga punkterna

Att föra ministerialböcker var enligt Gösta Lext en kyrklig idé, som låg i tiden. Möjligen var drivkraften ursprungligen ekonomisk, att hålla reda på kyrkans inkomster i samband med förrättningarna.⁵⁴ Inom kyrkan var man främst intresserad av att registrera de religiösa ceremonierna. Från världslig sida kunde man tänka sig prästerligt stöd vid upprättandet av olika mantals- och utskrivningslängder. Detta intresse kan spåras i kyrkolagens bestämelse om att också flyttningarna mellan olika församlingar skulle registreras.⁵⁵ Tankegången utvecklades vidare med Tabellverket vid 1700-talets mitt. Systemet hade både före och efter Tabellverkets tillkomst sina svaga punkter, av vilka några kan vara värda ett närmare studium.

I otaliga kyrkoböcker hittar man då och då förargliga luckor på ett eller ett par år. Oftast finns det en naturlig förklaring – den gamle prästen har blivit gammal och skröplig, och det har dröjt innan en duglig medhjälpare eller efterträdare har hunnit träda till.⁵⁶ Mycket tyder också på att prästen eller klockaren förde kladdanteckningar, som vid ett senare tillfälle skulle renskrivas i kyrkoboken. Dessa måste naturligtvis förvaras på ett säkert ställe, ty kom de bort stod man utan minnesanteckningar.⁵⁷ Det gällde också för präst och klockare att komma överens om när och var denna renskrivning skulle ske. I enstaka fall kan vi spåra en dragkamp dem emellan, där klockaren inte ville komma till prästgården och skriva under kyrkoherdens överinseende och kyrkoherden vägrade släppa ifrån sig kontrollen över böckerna genom att låta dem lämna prästgården.⁵⁸

Bortfall av enstaka anteckningar är svårare att komma åt. I sällsynta fall

⁵³ Båda från mars 1702, Vittsjö C:1, LLA.

⁵⁴ Lext 1984, s. 77.

⁵⁵ Lext 1984, s. 72–74, s. 86 not 13, s. 116–117.

⁵⁶ Otaliga fall, varav här endast några exempel. Brösarp & Ravlunda: Lucka sept 1709 – maj 1711. Prästen dör i april 1710. Gårdstänga & Holmby: Lucka okt 1707 – feb 1712. Prästen dör i sept 1710. Benestad & Övraby: Lucka april 1711 – maj 1713. Prästen död juni 1711. Borrbj: Lucka 1707 – maj 1708. Prästen död april 1707.

⁵⁷ I Kiaby förvarades notiserna om dop och faddrar under 1730-talet i kyrkans klockarestol. Men så skulle kyrkan renoveras, och i samband med det försvann anteckningarna. Orsaken sades vara ”målaledrängens oförsiktige vållande”. Kiaby C:1, LLA. Enligt Lext var bruket med kladdanteckningar mycket utbrett. De började användas under 1600-talet och var i bruk in på 1800-talet. Lext 1984, s. 139–141.

⁵⁸ Carlquist Serie 2:6, 1957, s. 366–368.

kan man genom ett omnämmande i en senare notis sluta sig till att en tidigare anteckning saknas. Och man blir naturligtvis misstänksam då, som i Västra Tommarp före 1709, bara vuxna finns redovisade i begravningslängden. Barnadödligheten var ju normalt ganska hög. Förhållandet kunde också vara tvärtom. En och samma person infördes flera gånger i begravningslängden. Och dessa multipla anteckningar behöver inte på något vis innehålla samma uppgifter om exempelvis den avlidnes ålder eller ens namn.⁵⁹ I enstaka fall kan man också se hur små barn begravs innan de är födda, på söndagar som inte existerar, prästen har räknat fel på åldern osv. En av dessa slarviga präster var Olof Plantin i Östra och Västra Vemmenhög, en man som på grund av grav misskötsel av sitt ämbete var aktuell både inför Domkapitlet och Göta Hovrätt. Han var suspenderad i ett par omgångar innan han slutligen efter flera år fick prästerligt biträde och avstängdes från församlingsarbetet.⁶⁰

Den gnagande tidens tand

De längder jag är intresserad av fördes under 1700-talets första decennier. Mycket kan naturligtvis ha hänt under de århundraden som gått sedan dess, vilket medfört att anteckningar som en gång i tiden funnits inte längre finns kvar. I enstaka fall kan detta vara en mycket medveten handling från någon som har haft tillgång till kyrkböckerna. Hela blad kan vara försvunna, sannolikt för att någon där har skrivit vad som senare bedömts som kränkande eller mindre lämpligt. I Osby sockens protokollsbok saknas ett blad, som att döma av en hänvisning dit från begravningslängden innehållit en skildring av Marklunda gästgivares illgärningar. Denne hade under fjorton år också varit länsman, så det fanns kanske anledning till att han var illa omtyckt. Allt vi idag får veta är:

Lefde på sidstone sålunda, att ingen hade behag utj hans lefwerne och wandel.
Vide Protocollet Anno 1704 den 3. Novembr.⁶¹

⁵⁹ Den fattige drängen Christopher i Gårdstånga, begravnen 5:e söndagen efter Påsk 1712 står i originallängden införd tre gånger. Gårdstånga C:1, LLA. Wingane Bengts och hans hustru Pernilla på Stora Werket är begravda två gånger, både i april och i maj 1716. Andrarum C:1, LLA. I november 1710 har Anders Tollessons hustru i Bolsachra begravts. Hon har dött i barnsäng 22 år 5 veckor och 5 dagar gammal. Den 22:a söndagen i Trefaldighet heter hon Anna Pehrsdotter. I nästa notis en vecka senare är övriga uppgifter oförändrade, men hon är omdöpt till Kirsti Persdotter. (Jonstorp C:1, 1710)

⁶⁰ Se speciellt notiserna för 1705, Västra Vemmenhög C:1, LLA. Cavallin skröder inte orden om honom. Cavallin Andra delen, 1855, s. 234–236 och Fjärde delen, 1857, s. 351–352. Herdaminneskommittén är mer försonande. Man menar att Plantin var hård, girig, elak och nonchalant i ämbetet men sannolikt inte mentalt sjuk. Carlquist Serie 2:11, 2001, s. 191–194.

⁶¹ Osby C:2, LLA, begravning augusti 1705.

Ett annat exempel är Bjärshög i Bara härad, där prästen låg i fejd med klockaren. Då Thomas Ihre år 1708 som prost visiterade pastoratet noterade han hur klockaren i kyrkoboken hade...

...inflickat en hop med skamlösa formalier på sin kyrkoherde och det nästan var söndag, så att när pastor straffat för fylleri och dryckenskap etc., har klockaren strax annoterat det i kyrkoboken.⁶²

Klockaren blev suspenderad och det hela skulle tas upp vid häradstinget. Men otidigheterna har enligt Carlquist vid något tillfälle senare avlägsnats ur kyrkoboken, ty i Bjärshög saknas anteckningar helt för åren 1705–1715.⁶³

Tidens tand har också gnagt på många av böckerna. Sidor sist i boken har trillat bort, och fukt och mögel har gjort att delar av text försvunnit eller blivit oläslig.⁶⁴ Den sannolikt vanligaste orsaken till att hela böcker har försvunnit är prästgårdsbränderna. Vådeld var en vanlig företeelse, och då prästgården brann kunde hela kyrkoarkivet bli lågornas rov.⁶⁵ Ibland lyckades man rädda enstaka volymer, där kvarvarande defekter och spår av sot påminner om vad som skett.⁶⁶ Endast cirka 60% av de kyrkoböcker som bör ha funnits och förts under 1700-talets första decennier i Skåne har i mer eller mindre fullständigt skick bevarats fram till idag.

Kyrkoböckernas möjligheter

Inom internationell demografisk forskning har det svenska kyrkobokföringsmaterialet ett mycket gott rykte som något unikt och pålitligt. Flera faktorer har samverkat till det. Bland de viktigaste kan nämnas: Den lutherska enhetskyrkan med sina församlingar som var nästan uteslutande territoriellt organiserade.⁶⁷ 1686 års kyrkolag som ålade prästerna att föra bok över alla döpta, vigda och begravda i deras respektive ämbetsområde. Husförhörslängderna med sina kontinuerliga uppgifter om vilka som bodde tillsammans och om flyttningar mellan olika fastigheter. Världens äldsta ännu i bruk varande civila befolkningsstatistiska ämbetsverk, Tabellverket, som

⁶² Carlquist Serie 2:5, 1954, s. 265. Carlqvist har hämtat uppgifterna ur Prostvisitation 9/8 1708, LDA, LLA.

⁶³ Carlquist Serie 2:5, 1954, s. 265. Bjärshög C:1, LLA.

⁶⁴ Hårt åtgångna är exempelvis Sövestad C:1, Balkåkra C:1 och Snårestad C:1, LLA. Sidorna sist i boken har trillat bort i Hallaröd C:1, LLA.

⁶⁵ På detta sätt har stora delar av kyrkoarkivet från Västra Ljungby & Gualöv försvunnit 1825, Hjärsås och Knislinge 1895, Hov & Båstad 1870 o.s.v.

⁶⁶ Exempel på detta är Djurröd C:1 och Träne C:1, LLA.

⁶⁷ Enda undantagen i det tidiga 1700-talets Skåne är Caroli församling (Tyska kyrkan) och Garnisonsförsamlingen i Malmö samt uppdelningen i S:t Petri och S:ta Maria i Ystad.

startade 1749 och som gav kontinuerlig information inte bara om demografiska händelser utan också om antalet levande personer fördelade efter ålder, kön, civilstånd och yrke.⁶⁸ Det svenska befolkningsstatistiska källmaterialet ligger till grund för teorin om den demografiska transitionen, som lanserades på 1940-talet. Och internationella forskare använder gärna Sverige som exempel, då de vill illustrera 1700-talets befolkningsutveckling.⁶⁹

Min genomgång av de bevarade kyrkoböckerna och deras tillstånd kan i förstone ge ett intryck av att detta positiva omdöme inte riktigt stämmer, att ryktet är överdrivet. Men vi måste ta hänsyn till att det är en mycket tidig period som här är aktuell. Den ligger 30–45 år före tillkomsten av Tabellverket, och systemet med husförhörslängder var inte heller infört. I deras ställe har vi katekismilängder från spridda år, visserligen främst med inriktning på ungdomen, men det händer att även de vuxna i aktiva åldrar förtecknats gård för gård med uppgifter om födelseort och aktuell ålder.

Någon exakt avbildning av dödlighetsmönstret i Skåne i det tidiga 1700-talet är således inte möjlig. Målet för dåtidens präster och klockare har aldrig varit att föra minutiös bok över födda och avlidna. I fokus för deras intresse stod dopet och begravningen, vilket inte är riktigt detsamma. De notiser som skrevs in i ministerialböckerna har silats genom ett filter, som kunde ha en högst skiftande karaktär beroende på vem det var som förde pennan. I nästa led har människor och tillfälligheternas spel avgjort vad som finns kvar till idag. En del av anteckningarna innehåller värdefulla upplysningar om vilka sjukdomar som var gångbara och hur man ansåg att ett normalt döende borde gå till. Många präster lämnade aldrig någon upplysning om dödsorsaken. Andra var mer generösa med diagnoser. Men det var diagnoser i den tidens terminologi, och de var aldrig någonsin konsekvent uppgivna – inte ens för hälften av dödsfallen i en socken. De diagnoser som trots allt finns är tillkomna genom en aktiv handling från kyrkoherdens sida och bör kanske därför betraktas som mer pålitliga än de styrda diagnosgrupper som prästerna hade att välja på efter 1749. I stor utsträckning tog de då sin tillflykt till de utöver åldersuppgifterna fullständigt intetsägande ”okänd barnasjuka” och ”ålderdomssvagheter”.

Kunskapen om vilka sjukdomar som låg bakom kyrkoböckernas notiser måste alltså analyseras fram via det filter som utgörs av prästernas kompetens att ställa diagnos, något som i sin tur hänger samman bland annat med dåtidens medicinska idéer över huvud taget. En diskussion av denna kunskaps- och kategoriseringsprocess kommer att löpa som en röd tråd genom hela avhandlingen. Det går inte att göra någon fullständig rekonstruktion varken av pestens eller andra epidemiers utbredning. Därtill saknas alltför

⁶⁸ Bengtsson & Ohlsson 1993, s. 117–121. Heckscher 1936, s. 257–258. Hofsten 1983. Lundh & Bengtsson 1989, s. 8.

⁶⁹ Bengtsson & Ohlsson 1993, s. 118. Riley 1993, s. 232.

många kyrkoböcker. Men tillräckligt många är bevarade för att det ska gå att identifiera trender. Och anteckningarna i enstaka utvalda socknar kan bilda underlag för intressanta analyser.

Kompletteringar ur andra källkategorier

Som komplement till kyrkoböckerna där dessa saknas eller är ofullständiga har jag också använt mig av ett stort antal andra källkategorier.

- Katekismilängder – används främst i kapitlet om pestens spridning i byn och familjen, där längderna kommit till användning i rekonstruktionen av familjerna.
- Mantalslängder – kan om de infaller vid ”rätt” tidpunkt ge upplysningar om nyttillkomna ödesmål eller växling av brukare i pestens spår. Komparation över tid, ”före” och ”efter”, blir då viktigt.
- Städernas rådstuguprotokoll – ger upplysning om hur man inom magistraten och bland städernas invånare betraktade den annalkande pestfaran. Säger mer om hur man försökte blunda och dölja än när / om pesten verkligen anlände till staden i fråga. Har ofta också rikliga upplysningar om hur kampen mot pesten organiserades och om brott mot pestförordningarna. I bilagor och brev från magistraterna kan också finnas långa listor med namn på de pestdöda, uppgifter som saknas helt i motsvarande kyrkliga begravningslängder. Exempel på det finns i både Landskrona och Lunds stads arkiv.
- Landsbygdens häradsrätter – skulle ställas in när pesten härjade i området, men ibland tvingades man utannonsera extra ting för att behandla just brott mot pestförordningarna. Här finner vi uppgifter om smittade gårdar och byar liksom de anklagades försök att bortförklara och urskulda.⁷⁰
- Brev från kyrkoherdar och världsliga befattningshavare ställda till biskopen och guvernören / viceguvernören.
- Koncept till utgående brev från guvernören / viceguvernören – dubbelriktad korrespondens, där vi finner både frågorna och svaren. Även strykningarna i konceptet kan vara intressanta att studera, eftersom de avslöjar något om brevskrivarens tankegång, vad han ansåg lämpligt att ha med i brevet och vad han har plockat bort.
- Koncept till utgående brev från biskopen – dito
- Koncept till utgående brev från chefen för Norra Skånska Kavalleriregementet – Vid dubbelkontroll med de brev som verkligen skickades

⁷⁰ Jmf med Calvi 1989, som bygger just på denna källkategori.

till guvernören och som finns i Skånska Guvernementskansliets arkiv visar det sig att dateringen kan skilja sig något åt, men i övrigt överensstämmer de väl. I samlingen ingår också ett stort antal koncept till brev avsedda för lägre befattningshavare, en kategori som annars är svår att komma åt. Dessa brev innehåller oftast rent praktiska upplysningar om implementeringen av olika åtgärder, bland annat i pestens spår.

- Guvernören till Kunglig Maj:t – vad ansåg han vara lämpligt att skicka vidare? Hur lade han upp argumenteringen? Redovisningen av pestsocknar kan vara bristfällig såtillvida att det är läget just då brevet skrivs som är det viktiga. Brevet är en sekundär källa, som bygger på de inkommande rapporterna från befallningsmännen. Om Hult haft möjlighet att gå till dessa, att gå bakom guvernörens rapport, hade han aldrig pekat ut Gärdslov i Vemmenhög som smittat 1711. Då skulle han ha upptäckt att han läst fel och att det istället skulle vara Bårslöv i Luggude.⁷¹

I de olika brevsamlingarna vidarebefordrar avsändarna uppgifter om händelser i socknen eller framför sina farhågor och sin syn på det som hänt. Brevens uppgifter om förekomsten av pest betraktar jag som pålitliga i så måtto att avsändaren varit övertygad om att det verkligen var pest – i den betydelse man då lade i begreppet. Det var en mycket allvarlig diagnos som man inte tog till i onödan. Även misstankar om pest måste därför tas på största allvar.

Kort sammanfattning

Olika typer av källmaterial aktualiseras alltså i den undersökning jag står i begrepp att genomföra. Schematiskt uttryckt handlar det om tre huvudtyper: källor från de kyrkliga förrättningarna, handlingar från andra rättsliga eller fiskala förrättningar samt brev till eller från olika världsliga och kyrkliga funktionärer i Skåne. Samtliga källor har sina svagheter, även kyrkoböckerna som ändå är den viktigaste gruppen. Uppgifter från alla typerna av källor måste ingå i analysen, en analys där hänsyn tas bland annat till det filter som utgjordes av de dåtida aktörernas sjukdomssyn, deras uppfattning om vad som var orsaken till olika epidemier och hur dessa bäst borde bekämpas. Genom en noggrann rekonstruktion och kombination utifrån alla dessa olika källor är det möjligt att fastställa tendenserna i utvecklingen och att få en god bild av pestens spridning i landskapet.

⁷¹ Befallningsman Brandt till Skytte 8/6 1711, SkGKa D II a:18, s. 1223–1224, LLA. Jmf med innehållet i breven från befallningsman Landby i samma volym.

4 Andra sjukdomar i tiden

I och med Tabellverkets införande år 1749 blev prästerna skyldiga att ange dödsorsaken för samtliga avlidna. Men under hela perioden från 1600-talet och fram till 1830, då de partiellt befriades från denna plikt, klagade de över stora svårigheter. De ansåg sig sakna utbildning för uppgiften. Två räddningsplankor stod dem till buds – de diffusa och utöver åldern på den drabbade fullständigt intetsägande diagnoserna ”Okänd barnasjuka”, 1774 ändrat till ”Oangiven sjuka”, samt ”Ålderdomssvaghet”.¹ I de fall då mer specificerade diagnoser brukats har man utgått från ett helt annat klassifikationssystem än det vi är vana vid idag.² Möjligheten finns också att själva sjukdomen har ändrat karaktär, att inte bara klassifikationssystemet utan också det som skulle klassificeras är annorlunda jämfört med för trehundra år sedan.³ Det gör att ”översättningen” till modern terminologi måste ske med stor försiktighet om den alls är möjlig.

Jag är som medicinare övertygad om att det inte går att studera förekomsten av en enda sjukdom helt lyft av sitt sammanhang. Man måste ha någon kunskap om det normala sjukdomspanoramat, inte minst för att kunna bedöma de differentialdiagnostiska problemen. Flera forskare har pekat på svårigheten att hålla de olika sjukdomarna isär och hur det kan ha lett till att inte bara individuella fall utan hela epidemier har feldiagnostiserats, både på den tiden och idag när forskare vill artbestämma gångna tiders epidemier.⁴ För att i möjligaste mån undvika sådana misstag vill jag i detta kapitel studera det normala sjukdomspanoramat och prästernas diagnostiska kompetens. Genom det läggs grunden för en kommande jämförelse: Hur skiljde sig pesten från andra sjukdomar som grasserade samtidigt?

I ett första steg återvänder jag till den normala kyrkobokföringen. Vilken bild ger den av befolkningens sjukdomserfarenhet från tider då pesten inte gick? Denna bild kan aldrig bli heltäckande, eftersom det i det tidiga 1700-talet var högst individuellt vilka uppgifter prästerna valde att föra in i begravningslängderna. Det var bara en del av dem som noterade orsaken till en persons död, och det fanns ingen som gjorde det helt konsekvent för samtliga avlidna församlingsbor. Vid denna tid fanns det inte heller, som efter Tabellverkets tillkomst, en önskan uppifrån att styra nomenklaturen. Prästerna var fria att själva avgöra vilka dödsorsaker de ville uppge. Denna brist på konsekvens kan vändas till ett intressant problem: Vad var det som gjorde att prästen i ett fall noterade dödsorsaken men inte i ett annat? Var det bara

¹ Nyström 1986. Lindahl 1986, spec. Appendix, s. 151–155.

² Sundin & Tedebrand 1981, s. 95–101. Imhof & Lindskog 1973. Nyström 1986.

³ Detta diskuteras mest påtagligt då det gäller syfilis. Arrizabalaga 1993. Ramenofsky 1993.

⁴ Se kapitel 3 – ”En rekonstruktion med förhinder”.

vissa diagnoser som noterades? Och i så fall varför just dessa? Var det de som var lättast att känna igen? De där prästen och sockenborna var överens om terminologin? Eller kan det ha funnits någon teologisk eller juridisk tanke bakom notisen?

I nästa steg vill jag veta vilken kompetens prästerna hade att ställa diagnoser. Med fokus på kopporna och mässlingen, två relativt tydliga och i dåtiden vanligt förekommande sjukdomar, studerar jag de böcker med medicinskt innehåll som stod på bokhyllorna i prästhemmen och vilket budskap dessa förmedlade. Jag diskuterar också eventuella geografiska skillnader i terminologin liksom huruvida prästerna höll de två – kopporna och mässlingen – isär i begravningslängderna. Till sist en närmare studie av några av dessa mer vanligt förekommande epidemiska sjukdomar. Vad kan de berätta om befolkningens sjukdomserfarenhet från tider då pesten inte gick?

Diagnospanoramats

Som bakgrund till det kommande resonemanget börjar vi med en mycket grov översikt över de vanligast förekommande kommentarerna i prästernas dödböcker. Jag har preliminärt valt att indela dessa i sex större grupper, låta att avgränsa från varandra: 1) de dödfödda barnen, 2) barnsängskvinnorna, 3) späda barn som blivit ”förkvävda om natten” eller ”ihjälliggnna av modern”, 4) andra snabba oväntade dödsfall, ibland våldsamma såsom olyckor, självmord och mord, 5) epidemier av koppor, mässling, kikhosta och blod-sot, samt 6) övriga kommentarer. I denna sista grupp är spridningen mycket stor mellan olika dödsorsaker, och en del av dem förekommer bara någon enstaka gång.

Dessa grupper kan kvantifieras på åtminstone tre olika sätt, beroende på vad det egentligen är vi vill mäta. Tyvärr är inget av sätten helt problemfritt.

Om vi för det första vill veta hur vanligt förekommande en viss dödsorsak var, absolut och i förhållande till andra dödsorsaker, börjar vi med att räkna hur många av de döda som har fått denna diagnos. Men ger det en rättvis bild? Majoriteten av de döda begrovs vid denna tid utan att vi får veta vad de dog av – även i socknar där medicinska kommentarer var vanliga. Vi vet inget om hur stort mörkertalet för en viss dödsorsak var eller hur det varierade mellan olika diagnosgrupper och socknar. Det kunde också variera mellan olika präster.

Man kan också räkna det antal präster, som uppgav exempelvis dödfödda barn, olyckor och barnsängar. Men hur ska då vicepastorerna, hjälpprästerna och de tillfälliga nådårspredikanterna bedömas? Och då det var klockaren som förde pennan – vems syn förde han fram? Har han själv författat notisen, eller är den en renskrift efter prästens förlaga? I några socknar

kan man iakttaga hur stilen på notiserna plötsligt skiftar markant utan att det kan förklaras med byte av präst.⁵ Vanligare är dock att en lucka i begravningslängden kan sättas i samband med den ordinarie prästens sjukdom och död. Metoden är svår att handha, då det gäller hela prästkollektivet, men den kan vara användbar vid analysen av en diagnos som bara förekommer i ett begränsat antal socknar.

Slutligen finns möjligheten att räkna de socknar i vilka en viss diagnos eller kommentar över huvud taget förekommer. Även detta tillvägagångssätt har sina brister. Många av längderna är ofullständiga med kortare eller längre luckor under den period vi vill undersöka. Det sätt en präst använde för sina notiser kunde genom pastoratsindelningen få utslag i två eller flera socknar, särskilt om han flyttade från ett pastorat till ett annat.⁶ Byte av präst kunde i en enskild socken innebära en mer eller mindre total omläggning av bokföringen. Resultatet påverkas naturligtvis också av relationen mellan socknens storlek och hur vanligt förekommande det fenomen var, som vi vill undersöka. Då det gäller exempelvis mord och självmord, som trots allt var relativt sällsynta, ger samma antal händelser helt olika resultat beroende på om området består av många små eller få folkrika socknar. Det kan vara av viss betydelse främst vid jämförelser mellan olika geografiska områden.

Jag har valt detta tredje alternativ, eftersom det trots allt är lättare att räkna socknar än att räkna präster, och jag bedömer att det i slutändan ändå kan ge en viss grov uppfattning om hur utbrett användandet av de olika diagnostyperna var. I tabell 1 har jag därför angett det antal socknar, i procent av samtliga där kyrkoböcker finns bevarade från delar av eller hela perioden 1704–1718, i vilka kommentarer vid något tillfälle har nedtecknats, som kan hänföras till någon av de aktuella grupperna.

Den mest utbredda kommentaren gäller de dödfödda barnen. Den återfinns i fyra femtedelar av samtliga socknar. Därefter följer de snabba oväntade dödsfallen. Notiser om olyckor, mord och självmord förekommer i över hälften av socknarna. Vi finner också flera anteckningar om barnsängskvinnor och förkvävda barn.⁷ Gemensamt för alla dessa dödsorsaker är att de

⁵ I Röddinge förde klockaren på 1720-talet annotationsböcker, vars anteckningar sedan skulle föras in i kyrkoboken. Hans förman var kyrkoherde i pastoratet under trettio år, hela perioden 1701–1730, men noteringarna i begravningslängden skiftar karaktär från och med 1714. Vad beror det på? Klockaren i Röddinge begrovs i oktober 1710. Har hans efterträdare avlidit redan hösten 1713? Hur har präst och klockare delat upp bokföringen mellan sig? I Vanstad skiftar stilen markant i augusti 1709, och i annexförsamlingen Tolånga inträder vid samma tid en lucka i längden, men prästen är densamme från 1696 till 1734. Carlquist Serie 2:6, 1957, s. 342–344, 366–368. Röddinge C:1 och Ramsåsa C:1. Vanstad C:1 och Tolånga C:1. Båda LLA.

⁶ Se särskilt Mårten Florel, vilken fram till 1711 var präst i Röke och Västra Torup, därefter i Östra o Västra Venmenhög. Carlquist Serie 2:3, 1951, s. 443–444.

⁷ Persson 1996a.

Tabell 1: Förekomst av diagnostiska kommentarer i de begravningslängder som bevarats mer eller mindre fullständigt under perioden 1704–1718. (N = 241 begravningslängder)

Grupp	Procent	Undergrupp	Procent
Dödfödda barn	82		
Kvinnor döda i samband med barnsäng	47	– barnsörden nämnd	39
		– dödfött barn eller barn under 2 veckors ålder nämnt i moderns notis	15
Förkävda barn	36		
Våldsamma och oväntade dödsfall	54	– olyckor	45
		– mord/själv mord	17
		– övrigt	15
Epidemier	27	– koppor	26
		– mässling	7
		– kikhosta	2
Övriga kommentarer	21	– i riklig mängd	4

kunde ha juridiska och teologiska konsekvenser – eller att det ansågs viktigt att poängtera just att det var något som INTE hade några sådana konsekvenser.⁸ Olyckan måste separeras från mordet, där det fanns en mördare att jaga, och från självmordet, där den döde själv straffades genom en avvikande begravning.⁹ De dödfödda barnen skulle på samma sätt hållas åtskilda från de i lönnmord dödade spädbarnen. Och liksom barnsängskvinnorna som avled befann de sig i en övergångsfas mellan två olika stadier i livscykeln, i gränslandet mellan separationen från en fas och integrationen i nästa.¹⁰ Det kunde också ha betydelse för begravningen.

Det finns också några diagnoser som var relativt vanligt förekommande, men där det inte går att direkt knyta några juridiska eller teologiska motiv till användandet. Det gäller främst epidemiska sjukdomar som koppor och mässling, i mindre utsträckning också kikhosta, hetsig feber och blodot. Vilken var anledningen till att dessa diagnoser noterades? Och hur pålitliga – från vårt nutida perspektiv – var de? Vilken utbildning hade 1600- och 1700-talens präster, och vad menade de då de noterade att sockenbor hade avlidit i smaa-koppor, wattusot, blodgång eller keghosta? Detta är en fråga som kan ha många svar beroende på vilken tidsperiod och vilket område vi intresserar oss för, men den är viktig för att vi i fortsättningen ska kunna bedöma också hur säker diagnosen pest var. Den är därmed väl värd att stanna upp inför innan vi går vidare.

Prästernas medicinska kunskaper

Då det svenska Tabellverket startade sin verksamhet 1749, ålåg det som nämnts prästerskapet att rapportera in en mängd olika uppgifter från sina församlingar, däribland hur många som årligen hade begravts, kön och ålder på de avlidna och också orsaken till varför de dött. Detta beslut föregicks av en diskussion om prästernas grad av kompetens i medicinska frågor. Pessimisten menade att prästerna var alltför okunniga. Det skulle aldrig gå att få fram en pålitlig statistik över dödsorsakerna. Optimisten menade att det nog skulle gå. Ingen begärde att prästerna skulle vara lika kunniga som läkarna i dessa frågor. Det borde räcka med den folkliga beteckningen på den sjukdom som lett till döden.¹¹

Carl Linnæus, som vid denna tid var professor i medicin i Uppsala, var pessimist. Det saknades universitetsundervisning i medicin för de blivande prästerna, menade han, och hans uppfattning om hur åtminstone den

⁸ Om detta se Alter & Carmichael 1996 som i sin tur hänvisar till Landry & Lessard 1996.

⁹ Om utredande av drunkningar ur detta perspektiv se Persson 1998; Persson 2000a.

¹⁰ Sachs 1987, s. 131–141.

¹¹ Nyström 1986, s. 113–114.

värsta okunskapen kunde avhjälpas var klar.¹² I sin Skånska resa 1749 nedtecknade han följande reflektioner över relationen mellan allmogen, läkaren och prästen:

Den fattiga lantmannen flyr för apoteket, där ofta livet säljes dyrt, är rädd för *medicis* och *chirurgis*, dem han ej vet åtskilja och välja, har största förtroende till sin själesörjare och rådför sig gärna med honom i nöden. Det vore en stor sak för riket, om de meste präster på landsbygden förstodo att kurera de allmännaste sjukdomar, som årligen borttrycka så många tusende av allmogen, och som merendels lättast botas, såsom dysenteri, skörbjugg, rosen, sura ben, brännsjukan, frossan. Hela denna vetenskapen vore lätt lärd av de studerande, då de ännu äro vid akademien, högst på åtta dagars tid. Huru lycklige vore icke inbyggarne, om prästerne förstodo att bota desse sjukdomar med den medicin, som växer utan penningar för vars och ens dörr? Vad förmån vore icke detta för riket? Vad nöje och heder vore det icke för dem själva?¹³

Det var således klen beställt med det medicinska kunnandet bland landets präster. Men prosten Lindewall i Everlöv var ett efterföljansvärt undantag. Han var läkekunnig, och det var en övernattning hos honom som föranledde Linnæus att kommentera problemet. Om vi istället vänder oss till F.V. Mansa, får vi en helt annan bild. Han skriver att det inte var ovanligt i det sena 1600-talets Danmark att finna präster, ”der havde lagt sig efter Lægevidenskabten og udøvede den”. Därefter följer en lång uppräknning av namn på präster som var...

felix in arte medica...medicus, botanicus et chymicus...meget lærd og hvis studium privatissimum var Physica og Medicina...den der havde Ord for at være en erfaren Medicus...den, der havde taget medicinsk Examen...lærd curieus...ikke uerfaren i Medicinen...¹⁴

Mansa poängterar således speciellt hur duktiga prästerna var också i medicinska ting.

Hur var då förhållandena i det tidiga 1700-talets Skåne? För merparten av prästerna lämnas vi i total okunnighet om deras eventuella kompetens, men vi finner också en del läkekunniga präster. Sålunda tituleras Johannes Wangzonius i Dalköpinge i en dedikation ”*Medicinae Licentiato peritissimo & Pastori*”.¹⁵ Caspar Schönbeck i Vålinge var sonson till en bardskärare. Han var ”lärd, dugande och nitisk” och sades enligt en familjetradition

¹² Nyström 1986, s. 116.

¹³ Linnæus 1975, s. 305–306.

¹⁴ Mansa 1873, s. 522.

¹⁵ Carlquist Serie 2:3, 1951, s. 309.

ha ”förvärvat insikt i läkarekonsten”.¹⁶ I Kropp inte så långt därifrån bodde Casten Aulin, som också hade ord om sig att vara mycket lärd. Enligt ett anonymt griftekväde ägde han ”kunskap i flera europeiska språk, visste mycket i historien, ägde god kunskap i medicinen, kemien och historia naturali”.¹⁷ I Halmstad utanför Landskrona och i Osby uppe vid Smålandsgränsen verkade Jöns och Petrus Thomæus.¹⁸ De var bröder till en av Skånes få läkare, med.lic. Johan Tomsson, och deras morfar Hans Hansson Winsloff, som också en gång i tiden varit präst i Osby, hade under sin tid i Köpenhamn ”i 3 år flitigt studerat under prof. O. Worms handledning”. Ole Worm, en polyhistor med ett brett register, blev professor i medicin 1624.¹⁹

Denna snabbskiss skulle kunna ge ett intryck av att förhållandena försämrats, att prästerna i 1600-talets Danmark visste mer i medicinska frågor än deras kollegor i 1740-talets Sverige. Men denna bild av en utveckling från ljus mot mörker är sannolikt vilseledande. Mansa och herdaminnenas tecknare framhäver de präster som hade ord om sig att vara medicinskt kunniga. Linnæus och hans samtida satte sökarljuset på de präster som inte kunde hävda sig i dessa frågor.²⁰ I praktiken har sannolikt prästernas medicinska beläsenhet varierat allt efter familjeförhållanden, studiegång, fallenhet och intresse, både under 1600-talet och hundra år senare.

Hur avspeglade sig då denna deras kunskap i de kyrkliga längderna? Ja, inte heller här finns något enkelt svar. Den stora kunskapen hos Schönbeck och Aulin går inte att spåra i kyrkobokföringen. Endast pest, förkvävda barn och några enstaka olyckor och dråp har ansetts värda att kommentera.²¹ Det omvända kan också gälla. Längden flödar över av intressanta medicinska uppgifter, vilket tyder på att den prästman som hållit i pennan har haft en viss medicinsk insikt. Vi lämnas dock i okunnighet om var och på vilket sätt han inhämtat allt detta vetande.²²

Ibland kan vi av sammanhanget sluta oss till att familjetraditionen sannolikt varit stark. Det fanns gott om släktförbindelser mellan medicinare och präster. Bröderna Thomæus är redan nämnda. Andra exempel är den kände danske medicinaren och teologen Caspar Bartholin, son till en Malmöpräst,²³ och de likaledes berömda anatomerna Niels Steensen och Jacob Benignus Winsløw, vilka också hade släktingar bland det skånska präster-

¹⁶ Carlquist Serie 2:8, 1961, s. 152–160.

¹⁷ Carlquist Serie 2:2, 1948, s. 72–74. Carlquist Serie 2:8, 1961, s. 195.

¹⁸ Carlquist Serie 2:8, 1961, s. 483–484. Cavallin Fjärde delen, 1857, s. 418–419.

¹⁹ Cavallin Fjärde delen, 1857, s. 414–416. Gotfredsen 1964, s. 230.

²⁰ För diskussionerna om prästernas medicinska utbildning under senare delen av 1700-talet se Puranen 1984, s. 59–64.

²¹ Kropp C:1 och Mörarp C:1. Kattarp C:1 och Vålinge C:1. Alla LLA.

²² Lars Frost: Hästveda C:1 och Farstorp C:2. Mårten Florel: Røke C:2 och Västra Torup C:1. Alla LLA. Cavallin Fjärde delen, 1857, s. 351, 395–396.

²³ Carlquist Serie 2:2, 1948, s. 104–106.

skapet.²⁴ Och Carl Linnæus, själv prästson, hade genom sin mormor, prästdotter från Visseltofta, flera förgreningar bland de skånska prästfamiljerna.²⁵

Längderna från Ravlunda och Brösarp under 1700-talets första decennium är fyllda av latinska sentenser, personalia och iakttagelser av oväntade symtom och dödsorsaker. De innehåller också en utförlig diskussion om det tidsmässiga sambandet mellan solförmörkelser och epidemier.²⁶ Mannen som förde pennan, Daniel Floræus, var omvittnat mycket lärd. Han var bondson från Småland, hade efter universitetsstudier på hemmaplan rest utomlands och promoverats till fil.mag. i Wittenberg. Efter hemkomsten hade han varit föreståndare för konviktoriet vid Lunds universitet innan han 1695 fick kyrkoherdetjänsten i Ravlunda.²⁷ Hans lärdom kan åtminstone delvis ha grundlagts genom studierna vid de utländska universiteten.

Casten Aulin i Kropp hade däremot inte varit utomlands. Han måste ha skaffat sin lärdom antingen under studietiden i Lund eller genom egna studier som kyrkoherde i Luggude.²⁸

Linnæi gode vän, prosten Lindewall i Everlöv, hade ord om sig att vara ”en stor botanicus och en lycklig practicus i medicinen”. Sjuka uppsökte honom både från Skåne, Köpenhamn och andra orter på Själland. Men inte heller i hans fall nämns någon utländsk studieresa.²⁹ Linnæus vittnar istället om hur Lindewall ”hade fått mycken smak för medicin, varföre han ock läst åtskilliga *auctores*, såsom Sennertum och dess *epitomator* danska Schmidt, med flere äldre auktorer”.³⁰

”Danska Schmidt” känner vi lätt igen. Det var Henrick Smid, vågmästare i Malmö, som runt 1500-talets mitt gav ut en rad små läkeböcker, vilka senare samlades i ett band – *Henrick Smids Lægebog*. De fem delarna hette 1) ”Tredie Urtegaard” 2) ”Ffierde Urtegaard – Quindfolckernis och unge Spædebørns Siugdømmer” 3) ”En skøn Nyttelig Lægebog” 4) ”En Bog om Pes-

²⁴ Gofredsen 1964, s. 202–206, 248. Anatomen Winsløw i Paris och kyrkoherden Winslöff i Osby var, så vitt jag kunnat utröna, inte släkt med varandra. Det gemensamma efternamnet berodde på att både kyrkoherdens far Hans Hansson (1577–1619) och anatomens farfar Jacob Hansen (1605–1651) verkat som kyrkoherdar i Vinslövs och Nävlinge pastorat – och båda kom från Colding. *DBL* 1984, s. 602. Cavallin Fjärde delen, 1857, s. 313–315. Ahlström, Ekström & Regnell 1988, s. 7 och 26. Carlquist Serie 2:5, Lund, 1954, s. 381–382.

²⁵ Han var bl.a. släkt med prosten Laurentius Blanxius i Österslöv, far till kyrkoherdarna Ivar, Pridbjörn och Christopher. Laurentius Blanxii hustru Pernilla var dotter till kyrkoherden i Visseltofta Jörgen Simonsson Schee. Hennes syster Marna (Anna enligt Elgenstierna) var gift med Samuel Brodersonius, pastor i Stenbrohult. Deras dotter Christina Brodersonia var Carl von Linnés mor. Cavallin Fjärde delen, 1857, s. 364–365. Cavallin Femte delen, Lund, 1858, s. 74–75. Elgenstierna Band V, 1930, s. 40–41.

²⁶ Maj 1706, Ravlunda C:1, LLA.

²⁷ Carlquist Serie 2:9, 1963, s. 21–25. Rosén 1968, s. 218–221, 298.

²⁸ Carlquist Serie 2:2, 1948, s. 72–74.

²⁹ Citatet efter Elmgren återfinnes i Carlquist Serie 2:4, 1952, s. 239–241. Se också Linnæus 1975, s. 305–306.

³⁰ Linnæus 1975, s. 305.

telentzis Aarsage” och 5) ”En liden Bog om Menniskens Vand”.³¹ ”Sennertum”, Daniel Sennert (1572–1637), var professor i medicin i Wittenberg i början av 1600-talet. Denne nämns antingen inte alls eller bara i förbigående i svenska och danska medicinhistoriska verk.³² Lärdomshistorikern Sten Lindroth har däremot i en rad arbeten betonat Sennerts betydelse för stormaktstidens svenska medicin.³³

Sennert var sin tids mest berömde tyske medicinare. Hans inflytande märktes fortfarande in på 1800-talet. Enligt en modern hävdateknare tycks hans berömmelse i förstone vara svårförklarad, ty han gjorde ingen stor upptäckt och utvecklade ingen egen ny teori. Istället verkade han som medlare mellan det gamla och det nya medicinska lärosystemet. Sennert accepterade inte okritiskt varken den gamla skolastiska medicinen, som byggde på de antika auktoriteterna Hippokrates och Galenos, eller den nya Paracelsismen, som vuxit fram under 1500-talet. Ett centralt metodologiskt problem i den tidens tänkande var rangordningen mellan medicinens tre grundpelare *Authoritas*, *Ratio*, och *Experientia* (etablerade auktoriteter, logiska resonemang och den egna erfarenheten). Sennert vände upp och ner på ordningen mellan de tre och förklarade ihärdigt att den egna erfarenheten och iakttagandet av ting i naturen formar vår kunskap och är viktigare än tilltron till både gamla – väl kända men sannolikt felaktiga – och nya – osäkra och förkastade men troligen korrekta – auktoriteter.³⁴

Detta var delvis ett arv efter Paracelsus. En annan arvtogare som också strävade efter att kombinera det bästa hos det gamla med de nya strömningarna var Petrus Severinus Danicus. På sikt ledde denna strävan till att medicinen frigjordes från de gamla klassiska lärofäderna, ett viktigt steg i medicinens reformering och framväxten av tidens naturfilosofiska strömningar.³⁵ Flera av Sennerts skrifter fanns tidigt på Lunds Universitetsbibliotek. Ett välläst exemplar av *De febribus* har ingått i Christopher Rostius' boksamling, som 1690 övergick i universitetets ägo. Rikedomerna av marginalanteckningar tyder på att boken kan ha använts som underlag för föreläsningar. Rostius var universitetets förste professor i praktisk medicin, och enligt en tryckt föreläsningsskatalog från 1671 erbjöd han kostnadsfri privat undervisning just i ”den så nyttiga läran om febersjukdomarna”. En uppsättning av flerbandsverket *Practicae medicinae* ägdes också 1710 av Magister Rummel, pastor vid Tyska kyrkan i Malmö.³⁶

³¹ Henrik Smids *Lægebog 1577. Rare and Important Books* 1989, s. 22–25.

³² Han nämns ö.h.t. inte av Robin Fåhræus. Hos Gotfredsen får vi i förbigående veta att Sydenhams beskrivning av scharlakansfeber var bättre än Sennerts och att Sennert var närvarande då ett kejsarsnitt utfördes 1610. Fåhræus 1970. Gotfredsen 1964, s. 220, 229.

³³ Lindroth 1941. Lindroth 1943, passim. Lindroth 1950, s. 727.

³⁴ Eckart 1983.

³⁵ Eckart 1983, s. 132–136. Bastholm 1970, s. 57, 61, 68. Webster 1995.

³⁶ I Christopher Rostius' boksamling ingick ca 500 volymer, varav ett tiotal titlar av Sennert.

Efter dessa korta exempel kan vi konstatera att en lärd präst inte nödvändigtvis innebär fylliga anteckningar i längderna, och att det fanns många olika sätt på vilka man kunde skaffa denna sin lärdom. Så länge Skåne tillhörde Danmark skedde prästutbildningen vid universitetet i Köpenhamn. Efter 1658 har så småningom allt fler av de präster som fick tjänst i Skåne fått sin utbildning i Uppsala eller i Lund. Vår nästa fråga blir därför: Hur fungerade undervisningen i medicin vid universitetet på hemmaplan?

Undervisningen

De universitet som nystartades efter reformationen innehöll också medicinsk fakultet, men den utbildning som erbjöds studenterna var till en början mycket sporadisk. Undervisningens utformning var också noga reglerad. Vid universitetet i Köpenhamn var professorerna i medicin enligt 1539 års statuter skyldiga att föreläsa över de gamla auktoriteterna Hippokrates och Galenos, Razes och Avicenna.³⁷ I Sverige var det under 1500-talet dåligt beställt med undervisningen. Uppsala universitet återupprättades visserligen mot 1500-talets slut, men läkarutbildningen började få betydelse först under senare delen av 1600-talet.³⁸

Lunds Universitet grundades 1666. Under de första åren fanns två professorer i medicin, efter restaurationen 1682 bara en. Antalet medicinstudenter var inte stort, och det är svårt att få grepp om hur mycket undervisning som verkligen bedrevs. Den låg periodvis nere, ibland hela år på grund av att professorn var sjuk, fungerade som rektor eller var inkallad till armén. Professorerna hade också svårt att kombinera sin tjänst med verksamheten som guvernementsmedicus och praktiserande läkare, eftersom de långa sjukresorna omöjliggjorde undervisningen.³⁹ I Lund var en prövning inför teologiska fakulteten obligatorisk för alla studenter som ville avlägga högre examen vid någon av de övriga fakulteterna.⁴⁰ Denna prövning innebar i praktiken, att de blivande medicinarna var teologiskt välutbildade, men det omvända förhållandet gällde inte. De blivande prästerna var inte tvungna att läsa medicin, men en del av dem var under sin studietid innehavare av medicinska stipendier.⁴¹ Innebar det att de också studerade medicin? Fick Rostius några åhörare då han föreläste om febersjukdomarna? Hur var det med de

Sjöberg nämner flerbandsverket *Practicae medicinae*. Sjöberg 1987, s. 191. Sjöberg 1997, s. 40–41, 115, 240. Lunds Universitetsbibliotek äger idag 14 titlar, där Sennert anges som författare eller där andra författare argumenterar för hans räkning i striden med skolastikerna. Sjöberg 1982, s. 127. Bastholm 1970, s. 57, 61.

³⁷ Gotfredsen 1964, s. 101, 179.

³⁸ Lindroth 1975b, s. 376.

³⁹ Rosén 1968, s. 174–176. Sjöberg 1997, s. 40–43.

⁴⁰ Rosén 1968, s. 188–189.

⁴¹ Askmark 1943, s. 204.

blivande prästernas kunskaper i praktisk vardagsmedicin? Och varifrån hämtade de denna sin eventuella kunskap? Låt oss titta på de böcker som fanns i prästhemmens bokhyllor i början av 1700-talet!

Den egna bokhyllan

Hans Hansson, sochneprest i Vinslöv, var förföljd av otur. Prästgården brann för honom två gånger, först som en följd av Gustav II Adolfs infall i Skåne 1612, sedan sex år senare på grund av våld. Denna gång förlorade han...

...sit sköne boskab, klæder, kobber, tin och det som hand end gaff sig mest för, sit sköne liberi, huilcket hand end fick reddet fra de Suenske.⁴²

Det skrivna ordet tillhör det kollektiva sociala minnet. Kunskap från igår och förrgår ligger inaktivt i böckerna, en kunskap som kan plockas fram och aktiveras vid behov.⁴³ Krig och brand har genom tiderna utgjort de största hoten mot det skrivna ordet. Boksamlingar var på 1600-talet begärligt krigsbyte, och Hans Hanssons bibliotek var inte det enda som blev lågornas rov.⁴⁴ Innehavet av en bok betyder naturligtvis inte automatiskt att ägaren aktivt besitter de kunskaper som beskrivs i boken. Det innebär endast att han då nuet så fordrar kan vända sig dit för att inhämta den kunskap han behöver och därefter anpassa den till nutidens och framtidens krav.

Ett enskilt bibliotek kan avspegla innehavarens hela bildningsgång, hans intressen, studietid vid akademien och eventuella utlandsresor.⁴⁵ Men ärvda böcker komplicerar bilden genom att de representerar tidigare ägares yrkesval och studieinriktning, kanske flera generationer bakåt i tiden. Ett bibliotek kan således vara sammansatt av skikt från olika tidsperioder. I 1700-talets bouppteckningar är de så gott som aldrig åldersbestämda.⁴⁶

Innehavet av böcker varierade starkt mellan olika präster liksom deras välstånd i övrigt. En del av dem levde hela sitt liv i fattigdom och efterlämnade stora skulder. I enstaka fall fanns inte ens en bibel i huset.⁴⁷ Andra präster byggde upp betydande bibliotek på upp till 250 – 300 volymer.⁴⁸ En bok-

⁴² Cavallin Fjärde delen, 1857, s. 313–314, citerat från personalerna över honom i Sommel.Samll. *Liberi* = bibliotek.

⁴³ Fentress & Wickham 1992, s. 14–15.

⁴⁴ Nielsen 1946, s. 65.

⁴⁵ Gierow 1966.

⁴⁶ Nielsen 1946. Se exempelvis Jens Rosenkrantz' och Karen Brahes bibliotek, s. 96–122, 141. 1600-talets auktionskataloger var också vanligen ”meget mangelfulde”. Lauritz Nielsen kommenterar detta ett flertal gånger, se exempelvis s. 140, 142, 154, 168, 220.

⁴⁷ Clemens Axtrup i Stora Harrie. Carlquist Serie 2:7, 1959, s. 285–288. Olof Myræus i Västra Hoby. Carlquist Serie 2:4, 1952, s. 323–326.

⁴⁸ Johan Eriksson Uhr i Håslöv 1710, Skytts häradsrätt F II a:1, s. 840–845 – 137 volymer.

samlare av det större formatet var Pridbjörn Blanxius i Köpinge och Lyngsjö, prost i Gärds härad, som vid sin död 1739 ägde över 1.000 volymer.⁴⁹ Ett annat stort bibliotek, nära 2.000 band, fanns hos Salomon Rummel vid Tyska Kyrkan i Malmö, som dog i mars 1710.⁵⁰

Boksamlingarna förtecknades framför allt i samband med bouppteckningar. Niten i inventeringen kunde dock variera stort. Många gånger redovisades böckerna i klump, men vi kan också hitta långa listor över författarnamn och titlar. Tyvärr finns ingen garanti för att dessa förteckningar är fullständiga. Främst det minsta formatet duodecima, som innehöll många billiga småtryck, har i en del bouppteckningar helt utelämnats.⁵¹ Men listorna ger ändå en översiktlig, om än inte uttömmande, bild av vilka böcker som var gångbara och också om hur innehavet varierade mellan individuella präster.

Bouppteckningar finns bevarade efter endast en fjärdedel av de präster som var verksamma i Skåne under 1700-talets två första decennier. Bokinhavet har specificerats i knappt två av fem bevarade bouppteckningar, och i flera av dessa saknas litteratur i duodecima-formatet. Böcker med teologisk inriktning dominerade naturligtvis, men även den klassiska lärdomens fält var på många håll väl representerat. Böcker med medicinsk inriktning var, då de förekom, insprängda bland den övriga litteraturen. Innehavet var högst individuellt och spridningen på titlar stor.

Den praktiska sjukdomsbehandlingen presenterades för gemene man i tidens populära läkeböcker. Dessa var skrivna på folkspråket, och deras existens motiverades med den skriande bristen på utbildade läkare. Det var en konservativ genre, som hörde hemma någonstans i ingenmanslandet mellan den folkliga växtkunskapen och tidens naturfilosofi.⁵² Precis som Henrick Smids tidigare nämnda *Lægebog* var de ofta indelade i flera mindre böcker, som i tur och ordning kunde behandla de salernitanska hälsoreglerna, sjuk-

Samuel Lunnæus i Båstad 1708, Bjäre häradsrätt F II b:1, pag. 48–55 – cirka 300 volymer. Per Thomason Leth i Bjärshög 1731, Bara häradsrätt F II b:2, Nr 12 – ”ett ganska betydande bibliotek”. Jonas Wahr i Ausås 1719, Södra Åsbo häradsrätt F II a:2, s. 535–538 – ca 250 böcker. Alla LLA.

⁴⁹ Tyvärr är endast en femtedel, döttrarnas arvslott, förtecknad. Den bevarade delen av bouppteckningen innehåller rubriker som *Theologica*, *Homiletica*, *Philologica*, *Oratoria*, *Historica*, *Philosophica*, *Poetica* och *Miscellanea*, allt vitnande om en mycket varierad sammansättning av titlar. Det enda som saknas är, konstigt nog, de medicinskt inriktade böckerna. Ägde han inga sådana? Eller gick de till andra arvingar? Cavallin Femte delen, 1858, s. 140–142. Pridbjörn Blanxius i Köpinge, död 1739, Gärds häradsrätt F II a:3, nr 3 och 4, LLA.

⁵⁰ I detta bibliotek var det medicinskt inriktade inslaget betydande. Sjöberg 1982, s. 119–136. Se s. 120.

⁵¹ Bengt Wallgren i Össjö 1732, Norra Åsbo häradsrätt F II b:6, pag. 29. Jöns Munthe i Stora Slågarp 1724, Skytts häradsrätt F II a:1, s. 1321–1323. Johan Eriksson Uhr i Håslöv 1710, Skytts häradsrätt F II a:1, s. 840–845. Johan Gabriel Nykiörck i Höja, Bouppteckning efter hustrun Maria Stobæa 1733, Södra Åsbo häradsrätt F II a:2, s. 838–846. Alla LLA.

⁵² Krook 1987, s. 14–15. Ottosson, Per-Gunnar 1986, s. 9–13.

domar från hjässan till fotabjället, kvinnosjukdomar, barns sjukdomar, sårbehandling och åderlätning, febrar, veterinärmedicin, astrologi, regler för årets tolv månader, örtmedicin, magiska droger, theriak, brännvin osv.⁵³

I och med boktryckarkonsten fick genren stor popularitet och spridning. Århundradens kunnande hade i dessa sammanställts i lättläst form, av Smid och andra kompilatorer som Christiern Pedersen, Benedictus Olai, Arvid Månsson, Andreas Sparman och Niels Michelsen Aalborg. Tre av dessa författare hade skånsk anknytning. Christiern Pedersen var kanik i Lund och Henrick Smid vågmästare i Malmö. Niels Michelsen Aalborg hade ett förflutet som prost över Villands härad och sockenpräst i Helsingborg, innan han så småningom blev den förste kyrkoherden i Holmens Kirke i Köpenhamn.⁵⁴

Dessa läkeböcker finns representerade i bouppteckningarna, både Henrick Smids och Niels Michelsens *Lægebog*, liksom böcker tryckta på annat håll. Två av dessa var Sparmans *SundhetzSpegel* och *Den Barmhertige Samariten*, den senare sannolikt en översättning från tyskan av Elias Beynons *Der barmhertzige Samariter*. Jonas Wahr i Ausås ägde vid sin död 1719 alla fyra.⁵⁵ Sparmans *SundhetzSpegel* ingick också i Samuel Lunnæi bibliotek i Båstad, då det skingrades på auktion efter hans död 1708.⁵⁶ Samuel Lunnæus hade läst i Uppsala och varit huspredikant hos Pontus Fredrik de la Gardie.⁵⁷ Denna bakgrund ger sannolikt förklaringen till att vi i kvarlätenskapen efter honom finner flera svenskspråkiga böcker med medicinskt innehåll, däribland Paulinus Gothus *Loimoscopia eller Pestilentz Spegel*, Johan von Horns *Swenska Jordegumma* och Schraggens *Hälsokällor*.⁵⁸ Detta var ovanligt. Svenskspråkiga medicinska författare var sällsynta i de skånska prästernas bokbestånd. Benedictus Olai och Arvid Månsson har jag inte alls sett till i bouppteckningarna. Så mycket mer påtaglig är inriktningen mot danska, tyska och nederländska auktoriteter, kanske naturligt med tanke på de gamla förbindelserna med Köpenhamn och att de resor som gjordes gick söderut till främst tyska och holländska universitet.

Bland tyska läkeböcker hittar vi bland annat Wolf Helmhards *Läkarebook*,⁵⁹ Oswald Gäbelkhovers *Artzneibuch*⁶⁰ och en *Kräuter und Artsnei buch* utan författarnamn.⁶¹ Några latinska klassiker går också att identifiera – *Di-*

⁵³ Riha 1995, föredrag. Lindroth 1943, s. 37–41. Aalborg 1638. Beynon 1680.

⁵⁴ Troels-Lund 1900, s. 166–170. Lindroth 1975a, s. 338–339. Mansa 1873, s. 165–166, 176. Carlquist Serie 2:8, 1961, s. 221. Om Aalborgs författarskap se vidare Persson 1996–97.

⁵⁵ Jonas Wahr i Ausås 1719, Södra Åsbo häradsrätt F II a:2, s. 535–538, LLA.

⁵⁶ Samuel Lunnæus i Båstad 1708, Bjäre häradsrätt F II b:1, pag. 48–55. Bok nr 215, LLA. Kanske är det samma bok som elva år senare figurerar också i bouppteckningen efter Jonas Wahr.

⁵⁷ Carlquist Serie 2:10, 1985, s. 530–536.

⁵⁸ Samuel Lunnæus i Båstad 1708, Bjäre häradsrätt F II b:1, 1708, pag. 48–55 (= 313–320), LLA.

⁵⁹ Bok nr 214. Samuel Lunnæus i Båstad 1708, Bjäre häradsrätt F II b:1, pag. 48–55, LLA.

⁶⁰ Margareta Aqvilonia och Paul Frisi Önnestad 1710, Västra Göinge häradsrätt F II a:1, nr 33, LLA.

⁶¹ Jacob Orman i Broby 1733, Östra Göinge häradsrätt F II a:3, nr 16, LLA.

*oscorides de arte medica*⁶² och *Schola Salernitana opusculum de conservanda bona valetudine*, en av de otaliga utgåvor som behandlade Salernoskolans mycket välkända hälsoregler.⁶³

Det kan finnas anledning att helt kort också nämna Jacob Ormans bibliotek i Broby. Det innehöll vid inventeringen 1733 en större samling 1500- och 1600-talslitteratur med anmärkningsvärt många verk i den tidens moderna ”vetenskaper” – anatomi, iatrokemi, astrologi, mineralogi och filosofi. Där fanns böcker av Francesco Petrarca, Thomas More och Thommaso Campanella, några av renässanshumanismens mest kända tänkare. Vi känner igen Petrus Severinus Danicus’ *Idea Medicina Philosophica* och René Descartes’ *Passiones animae*. Och verk av Urban Hiärne och Magnus Gabriel von Block, framträdande personer inom den svenska vetenskapshistorien – helt naturligt med tanke på att Orman var sörmlänning.⁶⁴ Men av all denna bokliga lärdom syns knappt ett spår i de kyrkliga längderna. Noteringarna från Ormans tid i Broby och Emitslöv är mycket kortfattade. Frånsett enstaka omnämmanden om olyckor och några pestfall innehåller de aldrig en diagnos.⁶⁵ Man undrar därför hur hans egna intressen speglas i boksamlingen. Vilka av verken hade han skaffat själv? Vilka hade han övertagit efter föreläsaren? Och vilka var arvegods efter hustruns släkt? Hustruns morfar hade varit kyrkoherde i Vinslöv, tillika styvson till den tidigare nämnde otursföljande boksamlaren, sochnprästen Hans Hansson. Genom henne var Orman befryndad med stora delar av det nordskånska prästerskapet.

Denna snabbskiss av prästernas innehav av böcker med medicinsk anknytning är naturligtvis mycket summarisk. Den kan ge en bild av vilka titlar som förekom och hur innehavet kunde variera mellan olika präster både vad gällde antal och inriktning. Stora lärdomsbibliotek omfattande volymer i tusental, så som hos Salomon Rummel och Pridbiörn Blanxius, var sällsynta. Däremot var det inte helt ovanligt med bokbestånd på ett- till tvåhundra böcker, och att bland dessa finna något halvdussin medicinska titlar, oftast representerade av ett par välkända läke- och / eller örtaböcker och några mer sofistikerade verk på latin. De äldsta kunde vara mer än 150 år gamla. De yngsta var inlägg i tidens aktuella vetenskapliga debatt.

Ett privatbibliotek betjänade inte bara ägaren och hans familj. I 1600-talets Danmark vallfärdade vetenskapsmän och resenärer till de ryktbaraste privata samlingarna.⁶⁶ Även i 1700-talets Göinge bedrevs bokutlåning i mindre skala. ”Hr Schartou har thenne bok til låns”, kan vi således läsa vid

⁶² Johan Eriksson Uhr i Håslöv 1710, Skytts häradsrätt F II a:1, s. 840–845, LLA.

⁶³ Bok nr 123, Samuel Lunnæus i Båstad 1708, Bjäre häradsrätt F II b:1, pag. 48–55, LLA.

⁶⁴ Jacob Orman i Broby 1733, Östra Göinge häradsrätt F II a:3, nr 16, LLA. Sammanlagt 318 nummer.

⁶⁵ Östra Broby C:2, Emitslöv C:2. Båda LLA. Cavallin Fjärde delen, 1857, s. 402–403.

⁶⁶ Nielsen 1946, s. 106–107, 135, 141, 227–228.

ett par titlar i Ormans bouppteckning. Även den präst som saknade eget bibliotek, kunde på detta sätt, om än med lite omak, således bli delaktig i det kollektiva sociala minnet. Och därmed är vi tillbaka till avsnittets huvudfråga. Vilka kunskaper hade prästerna mer konkret i medicinska ting. Vilken var deras bild av de sjukdomar som befolkningen drabbades av? Och hur pålitliga – i den tidens och vår nutida terminologi – är deras medicinska iakttagelser i begravningslängderna?

Kopporna och mässlingen...

Jag kommer i det följande att utgå från koppor och mässling, två farsoter som båda var tämligen vanligt förekommande i det tidiga 1700-talets Skåne. För oss bereder det inte några svårigheter att skilja dem åt. Båda är virusinfektioner med hudmanifestationer, men dessa har olika karaktär och orsakas av två inbördes helt obesläktade virus.⁶⁷ Idag definierar vi dem med hjälp av blodprover och det typiska sjukdomsförlopp de orsakar. Vi vill ringa in deras mikrobiologiska upphov.

Men hur gjorde man förr i tiden? Det har diskuterats hur duktiga man var på att hålla både dem och andra infektionssjukdomar isär. Thomas McKeown påstod 1976 i *The modern rise of population* att man inte kunde skilja på fläcktyfus och pest förrän framemot mitten av 1800-talet.⁶⁸ Och då Mansa utreder om den danske adelsmannen Gyldenløve verkligen hade drabbats av mässlingen 1644, skriver han: ”Morbilli og Variolæ bleve paa den Tid meget hyppigt forvexlede.” Symtomen nämns i ett brev till medicinprofessorn Ole Worm, och de stämmer bättre med koppor än med mässling, tycker Mansa. Han kritiserar också Benedictus Olai, Johan III:s livläkare, som 1578 i *Een nyttigh Läkere Book* för första gången beskrev kopporna på svenska. ”Han kalder vel Sygdommen ’Mässling’, men de af ham anførte Charakterer gjøre den kjendelig nok”, menar Mansa.⁶⁹ Vi begriper underförstått att Benedictus Olai har gjort ett misstag. Men som vi ska se i det följande kan det finnas andra förklaringar till denna till synes förvirrande terminologi. Det viktiga för oss är emellertid inte att avgöra om Benedictus Olai hade rätt eller fel. Vi vill veta hur man resonerade i Skåne 1710, då pesten anlände. Hur definierades farsoterna i den tidens terminologi? Vad stod de olika benämningarna för?

⁶⁷ *Review of Medical Microbiology* 1972, s. 402–406, 412–422.

⁶⁸ McKeown 1976, s. 70.

⁶⁹ Morbilli = Mässling. Variolæ = Koppor. Mansa 1873, s. 215, 324.

...i dagens medicinska litteratur

Smittkoppor och mässling är enligt vårt nutida sätt att se två olika infektioner, var och en orsakad av sitt specifika virus. Men sjukdomarna har samtidigt mycket gemensamt. Båda är exklusivt knutna endast till människan och sprids via luften. Kopporna kan också spridas indirekt genom att virus i de intorkade ruvorna följer med i den sjukes kläder och andra tillhörigheter. Smittsamheten är för båda farsoterna hög och den drabbade får 10–14 dagar efter smittotillfället feber och karakteristiska hudutslag. Den som överlevt den akuta sjukdomsfasen är immun resten av livet. Där dessa sjukdomar finns endemiskt uppträder de som återkommande epidemier bland barnen – de ännu inte immuna.

Förloppet vid mässlingen brukar indelas i två stadier. Först uppträder tre till fyra dagars snuva, hes hosta, irritation i ögonen och hög feber. Mot slutet av detta stadium sjunker febern, men den stiger igen då utslaget kommer på fjärde dagen. Detta består av röda lätt upphöjda fläckar, som börjar i ansiktet och sedan sprids över bålen, armarna och benen. Fläckarna ökar i storlek och flyter samman, och då de försvinner kvarstår en tid lätt pigmentering på utslagets plats. I svåra fall uppträder blåsor och blödningar i utslagen, och följsjukdomar i öron och lungor liksom diarréer, hjärn- och hjärnhinneinflammation kan förekomma.⁷⁰

Utgången av en mässlingsinfektion är beroende av näringsläget. Hos barn som är undernärda eller av andra anledningar har nedsatt immunförsvar kan dödligheten vara så hög som 5–10 procent.⁷¹ Men påverkan kan gå också i andra riktningen genom att mässlingen nedsätter motståndskraften mot andra sjukdomar. Dess relation till tuberkulos var förr i tiden väl känd. I Sverige har dödligheten i mässling sjunkit från cirka 375 årligen under perioden 1911–1915 till endast 3–4 årligen ett halvt sekel senare.⁷² Numera vaccineras alla barn i Sverige och ”vild” mässling förekommer knappast.

Även vid smittkoppor kunde sjukdomsförloppet genomlöpa flera olika stadier. Det debuterade med frossa, feber, huvudvärk och illamående, ibland också ett kortvarigt övergående utslag. Efter två till fyra dagar sjönk febern. Istället framträdde i ansiktet, på bålen och händerna, små röda fläckar, som efter ytterligare några dagar utvecklades till vätskefyllda blåsor. Vätskan var först klar men blev sedan grumlig, och efter åtta till tio dagar började blåsorna torka in till hårda sårskorpor. Dessa kunde då de trillade av efterlämna djupa ärr. Om en blåsa satte sig på ögats hornhinna, var det risk att synen skadades. I elakartade fall kunde blödningar uppstå. Det kunde ske på

⁷⁰ Ström 1974, s. 28–37.

⁷¹ Kim-Farley 1993. Bellagio Conference 1985, s. 308.

⁷² Ström 1974, s. 34–35.

olika stadier i förloppet. Om utslaget övergått i blåsor antog dessa en svart färgton. De kallades av infektionsläkaren Justus Ström för ”svarta kopporna” och ansågs vara särskilt olycksbådande, eftersom dödligheten då steg till 75–100 procent.⁷³

I allmänhet låg dödligheten vid en koppepidemi på mer modesta – men naturligtvis fortfarande höga – 25–30 procent, om det rörde sig om *Variola major*, den aggressivaste varianten. Det har också funnits snällare varianter. Även kopporna kunde ge upphov till följdinfektioner i lungorna, de påverkade hjärtat och cirkulationen, och pojkar kunde få problem med fertiliteten. Jag har här gått över till imperfektum, eftersom smittkopporna inte längre förekommer. Efter en intensiv vaccinationskampanj i WHO:s regi förklarades de 1979 officiellt utrotade.⁷⁴

Flera andra sjukdomar ger blåsor i huden. En av dessa, vattenkopporna, kan vid en snabb titt vara svår att skilja från smittkopporna. Den uppträder oftast utan det inledande stadiet med feber och frossbrytningar. Blåsorna är mindre och mer samlade på bålen, i armhålorna och ljumskarna. De kommer i skov successivt under sjukdomsförloppet, deras innehåll är klart och de går lätt sönder. Den som en gång haft vattenkoppor är immun för resten av livet. Däremot kan man få bältros, ibland decennier efter den ursprungliga infektionen. Smittan från en äldre bältrospatient kan ge upphov till vattenkoppor hos den yngre generationen. Dödligheten i vattenkoppor är i det närmaste obefintlig. Därmed är sannolikheten för att vi ska hitta noteringar om dem i kyrkoböckernas begravningslängder mycket liten.⁷⁵

...i dåtidens populärmedicinska böcker

Den förste som beskrev både mässling och koppor var Rhazes, en persisk läkare som verkade på 900-talet. Enligt hans uppfattning var de varianter av samma sjukdom.⁷⁶ Både Rhazes och hans nära samtida Avicenna betraktade kopporna som en godartad och närmast fysiologisk process, genom vilken slaggprodukter från olika jäsningsprocesser i blodet avlägsnades. Avicenna förklarade, att barnet under fosterstadiet hade blivit förorenat av moderns menstruationsblod, och det måste barnet nu genom vätskan i koppblåsorna renas ifrån.⁷⁷ Enligt Rhazes var blåsbildningen vid vattenkopporna emeller-

⁷³ Ström 1974, s. 55–66.

⁷⁴ Ström 1974, s. 59–60. Crosby 1993.

⁷⁵ Undantagen från regeln är barn som smittats strax före födelsen, personer som är svårt nedgångna av andra orsaker och de som drabbas av hjärninflammation – encephalit. Ström 1974, s. 47–55.

⁷⁶ Gotfredsen 1964, s. 100–101. Arvidsson 1976.

⁷⁷ Carmichael & Silverstein 1987, s. 152. Rhazes 1960.

tid inte tillräcklig för denna reningsprocedur. Enligt en modern engelskspråkig översättning skriver han:

It is necessary that blood should be taken from children, youths and young men who have never had the smallpox, or who have only had the chickenpox ...before they are seized with a fever, and the symptoms of the smallpox appear in them.⁷⁸

Liknande tankar finns också i Henrick Smids *Fierde Urtegaard*, som utkom första gången 1557. Smid skriver:

Børnene faa de smaa Kopper aff Moderens hede forbrende Blod / huilcken wrenhed Barnet til sig tager / oc endog at Barnet i Moderens Liff spisis aff det reniste oc beste Blod / alligeuel bliffuer Barnsens blod wrent / saa att huert Barn skal en gang udi det mindste rensis ved smaa Kopper før det døer. Men faa de dem mere end en gang / da skeer det faar den skyld / at Børnene holdis icke skickelige oc tilbørlige som dem burdis. Merck oc at smaa Børn faa almindelige gierne fra de ere tu eller try aar gamle oc ind til de bliffue siu aar disse kopper.

Härefter beskriver Smid de tecken vid vilka man kan märka om barnet ska få kopporna – hetta, törst, andnings- och sömnbesvär, huvudvärk, irritation i ögonen, de skälver och skakar och spottar mycket. Det är det inledande stadiets symtom som här beskrivs. Han ger en del förebyggande råd och fortsätter därefter med prognosen:

Du skal vide / at de Sorte / Blaa oc Mørck afftige Kopper oc Blegner ere onde / Thi de Børn som dem faa / de dø almindelige gierne. Men de som ere Huide oc Røde / De lægis vel / naar som foresagde Tegen mindskis / Oc om saadanne Tegen icke mindskis / Da er det it Tegen / der til at de ere icke vel utslagne. Oc om de snart utslaes effter at Barnet bleffuet siugt / som er paa den anden / fierde eller siunde dag / da er det it Tegen der til / at de lægis vel igjen. Men udslas de først paa den siunde dag / da ere de farlige...⁷⁹

Det förefaller som om Smid här, dock utan att närmare separera dem, beskriver både de svarta kopporna, smittkopporna och de mer godartade vattenskopporna. Och han nämner över huvud taget inte mässlingen.

Inte heller hos Aalborg kan man finna några råd om mässlingen. Hans

⁷⁸ Rhazes 1960, s. 74.

⁷⁹ Smid, Henrick, *Unge og Spæde børns Urtegaard*, s. 42–43. Ingår som en del i *Fierde Urtegaard* och också i den större *Henrik Smids Lægebog* 1577.

Medicin- eller Lægebog, som utkom med flera upplagor från 1633 och framåt, innehåller endast sporadiska symtombeskrivningar – då det gäller kopporna inga alls. Han ger under rubriken ”Smaakopper / Børnepocker” råd och recept på hur man kan undvika blindhet och fula ärr.⁸⁰ Benedictus Olai uppe i Stockholm nämner å sin sida inte kopporna. Han beskriver samma fenomen som Henric Smid, men ger det rubriken ”Om Meslingen”.⁸¹

...i dåtidens kyrkliga längder

Epidemier av koppor och mässling är svåra att spåra i källmaterial från tiden före kyrkobokföringen. Det kan bero på att symtomen varit så knapphändigt beskrivna att det inte gått att identifiera farsoterna. Man har också fört fram tanken att kopporna under loppet av 1500- och 1600-talen har ändrat karaktär från en relativt godartad barnsjukdom – den som ständigt återkommer i beskrivningarna från Avicenna till Henrick Smid och Benedictus Olai – till en mer aggressiv variant. Variola minor ska ha ersatts av variola major.⁸²

I kyrkliga längder från 1600-tal och tidigt 1700-tal är kopporna den epidemiska sjukdom som oftast finns nämnd. I Osby, Loshult och Brönnestad startar begravningslängderna 1647 och redan 1649 inträffar den första kopp-epidemin, en epidemi som bär alla de karakteristika som sedan ständigt återkommer. Det var en sjukdom som främst drabbade barn och orsakade en kraftigt ökad dödlighet under några månaders tid. I Osby har inte mindre än 23 barn som dött under våren och sommaren 1649 fått denna diagnos. Alla utom fem var under två års ålder. Det talar för att föregående epidemi inte var långt avlägsen. 1657 var det dags igen. Under ett halvår dog 21 koppdrabbade barn. Även denna gång hade de flesta ännu inte fyllt två år. Därefter återkom kopporna mer eller mindre intensivt två till tre gånger per decennium.⁸³

Mässlingen visar sig mer sparsamt i källorna. Enstaka fall förekom i Osby 1652 och 1658. En distinkt epidemi inträffade våren 1665, då åtta personer avled. Här var åldrarna mer spridda. Endast ett av barnen var under två år. Äldst i skaran var en 35-årig tjänstepiga.⁸⁴

Det är svårt att bedöma epidemiernas utbredning, eftersom så få begravningslängder finns bevarade från denna tidiga period. Vi står på betydligt säkrare mark, då det gäller början av 1700-talet, även om längderna från många socknar fortfarande saknas och, som vi har sett, präster och klockare

⁸⁰ Aalborg 1638, s. 201–202.

⁸¹ Benedictus Olai 1578, Cap. LXXXVI, fol. XCIX.

⁸² Detta komplicerar naturligtvis den gängse bilden av koppornas våldsamma härjningar på den amerikanska kontinenten redan under 1500-talet. Se resonemanget i Carmichael & Silverstein 1987, s. 165–168.

⁸³ Osby C:1. Loshult C:1. Brönnestad C:1. Alla LLA.

⁸⁴ Osby C:1, LLA.

fullgjorde sin bokföringsskyldighet på mycket varierande sätt. Under seklets två första decennier uppträdde kopporna i fyra distinkta epidemivågor, mässlingen i två. De präster som angett båda diagnoserna har hållit epidemierna isär. Under några månader försommaren 1706 förekom visserligen båda sjukdomarna i några socknar, och om vi ska tro Petrus Thomæus i Osby hände det att en person kunde drabbas av båda samtidigt. I två fall har han nämligen angett att den avlidne dött ”af kopper och Mässling”.⁸⁵ Andra präster formulerade sig försiktigare. ”Warit siukt först Koppar, sedan Messling 14 dagar”, skrev Hans Widing om en tvååring i Vånga. Och en ettårig flicka i Hästveda ”blef siuk d.7 April af Messling och sedan af Kopper”. Hon dog på morgonen den 20 april.⁸⁶

Diagnosen mässling inrapporterades från åtta socknar i nordöstra Skåne under april, maj och juni 1706. Samtidigt inträffar fall i Albo, Ingelstad och Harjager, vilket skulle kunna tyda på en snabb spridning över hela Skåne och en kort intensiv epidemi. Det sista fallet som går att identifiera begravs i Vånga i september.⁸⁷ Även 1715 är mässlingens besök kortvarigt. Ett tiotal fall med dödlig utgång inträffar under vintern i Oppmanna, Vånga och Farstorp.

Därutöver förekommer enstaka spridda fall under andra perioder och i andra områden av Skåne.⁸⁸ Frågan är hur dessa ströfall bör tolkas. Endast ett av dem förekommer i anslutning till en koppepidemi, och här kan förväxling mellan de två farsoterna naturligtvis inte uteslutas.⁸⁹ En annan möjlighet är att det bakom benämningen ”mässling” dolde sig flera olika orsaker, att epidemierna 1706 och 1715 representerar – i våra ögon – en sjukdom och ströfallen under övriga år något annat. Det finns ju fler barnsjukdomar som ger utslag. Från vår egen tid känner vi exempelvis till Röda hund, Tredagarsfebern, Scharlakansfebern och Femte sjukan. Med undantag av scharlakansfebern, som ibland kan ge komplikationer, brukar de dock ha ett godartat förlopp. Även allergiska utslag kan ibland påminna om mässlingsutslaget. Och allergiska reaktioner kan faktiskt i allvarliga fall leda till döden.⁹⁰

Prästen i Röke och Västra Torup, Mårten Florel, har i några fall, spädbarn, använt termen ”Masell” eller ”Mäsele”.⁹¹ Denna term verkar i förstone snarlik mässlingen, men de två bör inte förväxlas. Enligt Aalborgs *Medicin-*

⁸⁵ Osby C:2, april och juni 1706, LLA.

⁸⁶ Vånga C:2, juni 1706. Hästveda C:1, april 1706. Båda LLA.

⁸⁷ Osby och Loshult, Hästveda och Farstorp, Visseltofta, Önnestad i Göinge, Oppmanna och Vånga i Villand, Ravlunda och Brösarp i Albo, Benestad och Övraby i Ingelstad, Västra Karleby i Harjager. Se i övrigt Bilaga 3.

⁸⁸ Benestad C:1, okt 1710 (gosse 4 år). Borlunda C:1, 1716 (flicka 11 månader). St Peters Kloster C:1, aug 1715 (flicka 8 månader). Västra Torup C:1, dec 1710 (flicka 6 veckor). Västra Vemmenhög C:1, mars 1717 (flicka knappt 6 år). Alla LLA.

⁸⁹ Västra Karleby C:1, april 1706 (gosse 7 år 4 månader), LLA.

⁹⁰ ”Femte sjukan” kallas också Ringelrödein. För kliniska beskrivningar se ex.vis Ström 1974.

⁹¹ Röke C:2, jan 1709. Västra Torup C:1, maj 1701, febr 1711. LLA.

eller *Lagebog* var "Masel eller Udslet" detsamma som grov skorv eller skabb, blandat med blod, vilket små barn kunde få i huvudet eller ansiktet.⁹²

...språklig förbistring och dialektala skillnader

Det är uppenbart att de präster som använde diagnoserna "barnekopper" / "smaakopper" och "mässling" förde koppor och mässling till två olika sjukdomskategorier. De sammanblandas inte i källorna, och då de våren 1706 uppträder samtidigt markerar prästerna att det handlar om två olika sjukdomar. Men i tidens populära läkeböcker finns bara en av de två beskriven. Samma fenomen som hos de skånsk-danska författarna Smid och Aalborg kallas "de smaa kopper" heter hos Benedictus Olai "Meslingen". I Sverige är det först Nils Rosén von Rosenstein som i sin bok om barnsjukdomarna och deras botande beskriver både koppor och mässling var för sig i separata kapitel.⁹³ I Tabellverkets diagnoslista finns båda med, till en början i en gemensam grupp. De får egna separata rubriker först 1774.⁹⁴

Denna språkliga förvirring väcker en del frågor. Benedictus Olai var enligt Sten Lindroth starkt påverkad av Henrick Smid och hämtade mycket från dennes skrifter.⁹⁵ Varför kallar han då kopporna för mässling? Kunde han verkligen inte skilja dem åt? Eller fanns det dialektala skillnader i terminologin? Hette kopporna vid denna tid helt enkelt mässling i Sverige? Några anmärkningar av Röke-prästen Mårten Florel i samband med 1701 års kopp-epidemi skulle kunna tyda på det. De två först avlidna barnen får av honom diagnoserna "barnemesling eller koppar" respektive "stoore mässling eller Koppar".⁹⁶ För Florel är "Koppar" uppenbarligen synonymt med "barnemesling" och "stoore mässling". Denna tolkning återfinns också i värmlänningen Petrus Magni Gyllenii dagbok från 1600-talets mitt, i Carl Lindhs *Huusz-apoteek och läkie-book*, daterad Wijsingsborg 1675 och i Haquin Spiegels *Swensk Ordabook*, tryckt i Lund 1712.⁹⁷ Den blivande Karl XII drabbades 1694 av "de så kallade kåpporna eller stora mässlingen".⁹⁸ Och sommaren 1702 dog i Gräsgård på södra Öland två av kyrkoherdens barn "af Kopporne eller meslingen". I samma socken inträffade hösten 1717 många

⁹² Aalborg 1638, s. 310.

⁹³ Boken utkom 1764, men dess innehåll hade några år tidigare publicerats i en serie artiklar i den svenska Almanackan. Jägervall 1990, s. 22.

⁹⁴ Nyström 1986, s. 118, 124, 126. Tabellverket startar 1749.

⁹⁵ Lindroth 1943, s. 38.

⁹⁶ Röke C:2, juni 1701, LLA.

⁹⁷ "Anno Christi 1623 Om sommaren hadhe iagh kåpporna (eller the stoore Messlinger) och ganska myckit aff them uthi ansichtet. . .", *Diarium Gylleniarum* 1962, s. 8–9. "Om Mässlinger eller små Koppar", Lindh 1675, s. 225. "Koppor : stor Mesling / varioli", Spegel 1712.

⁹⁸ Nordberg del 1, 1740, s. 19.

dödsfall bland de små barnen, och vi får då veta att mässlingen härjade. Samtidigt grasserade kopporna för fullt i Skåne.⁹⁹

En naturlig fråga vi måste ställa oss blir: Om ”småkopporna” var detsamma som ”store mässlingen”, fanns det då något annat som hette ”småmässlingen”?¹⁰⁰ Ja, drottning Christina drabbades faktiskt våren 1645 av ”den små mässlingen”.¹⁰¹ Och Gustav Horns son Ewert hade 1654 ”uthstådt alle barnkranckheeter, såsom lille och stoor messlingen medh mere siukdoomar, som små barn pläger påkomma”.¹⁰² För att göra saken än mer komplicerad bör även ”den röda mässlingen” föras in i bilden. Agneta Horn skriver i sin dagbok hur hon var ”rätt sjuk” av den röda mässlingen.¹⁰³ Vid samma tid diskuterades den ärrbildning som kunde fördriva unga damers skönhet. Hovmannen Johan Ekeblad hänförde den till de fula kopporna samtidigt som Olof Rudbeck i sin *Atlantica* skyllde på mässlingen.¹⁰⁴ Olika begrepp har således använts samtidigt och delvis synonymt.

En tyskspråkig storsäljare var Elias Beynons *Der barmhertzige Samariter*. Inte heller här möter vi mer än en beskrivning, och det är utan tvekan smittkoppor det handlar om.¹⁰⁵ Men i Lars Robergs svenska översättning (1697) hittar vi i registret ”Ansichts-ärr af Messling”, och på den anvisade sidan två överskrifter: ”Att barnen som hafwa Kåppor eller Messling inte få feel uppå sitt Ansichte eller mista sin syyn.” – ”Att utaf Kåppor eller Messling, inga gropar eller ärr blifwer.” Översättaren har precis som Benedictus Olai valt det överordnade begreppet ”Mässling”. Men han har garderat sig i den löpande texten, där det heter ”Kåppor eller Messling”.¹⁰⁶

Det fanns dessutom andra varianter på temat, däribland ”Stenkoppor” och ”Fransos-koppor”. De senare kallades också ”franska pocker” – väl att

⁹⁹ Gräsgård C.1, VaLA (SVAR fiche nr 23849 kort 3/4).

¹⁰⁰ Terminologin vid olika infektionssjukdomar är över huvud taget förvirrande, framför allt då man översätter mellan svenska, engelska, tyska och latin. Se därom bl.a. i Ström 1974, passim. Measles = Mässling = Masern. German measles = Rubella = Röda hund = Röteln. Rubeola kan betyda både mässling och röda hund. Ringelröteln = femte sjukkan. Pox kan vara både liten och stor. Smallpox = smittkoppor, grandpox = syfilis.

¹⁰¹ Lars Kagg till Axel Oxenstierna, 23/4 1645. *Rikskanslern Axel Oxenstiernas skrifter och brefväxling*, senare afd., Bd 9, 1898, s. 629.

¹⁰² Gustaf Horn till Axel Oxenstierna, 8/7 1654. *Rikskanslern Axel Oxenstiernas skrifter och brefväxling*, senare afd., Bd 8, 1897, s. 228.

¹⁰³ Horn, Agneta [Gustafsdotter]: *Agneta Horns lefverne* 1908, s. 46.

¹⁰⁴ Ekeblads brev daterade 1649 och 1654. Ekeblad, *Bref*, del 1, 1911, s. 22 (1649) och s. 371–372 (1654). Rudbeck 1679–1702, del 2, s. 520.

¹⁰⁵ Dess Duodecima-upplaga 1680 försäkrades vara åttonde tryckningen. Beynon, Franckfurt am Mayn, 1680. Collijn anger Nürnberg, men det måste vara en annan upplaga.

¹⁰⁶ En utgåva på danska kom 1677, på svenska 1697. Bibl.Danica 1:800, Collijn: Sveriges bibliografi, 1600-talet. De uttryck Beynon använder sig av – ”Pocken der Kinder”, ”die Bocken / oder Kinderblattern” – skulle vi idag nog också översätta till Koppor. Beynon 1680, registret samt s. 112–113. Jmf Beynon 1697, registret samt s. 90

observera inte detsamma som Aalborgs ”Børnepoeker”.¹⁰⁷ I Sturearkivet finns flera brev från tidigt 1500-tal i vilka nämns hur Svante Nilsson (Sture) och några av hans närmaste medarbetare har drabbats av ”poeker” och hur de har behov av att anlita en pockeläkare eller koppeläkare. Peter Sköld pekar i förbifarten på att dessa brev kan vara de tidigaste omnämningarna av smittkoppor i Sverige, medan Nils Thyresson utförligt analyserar brevens innehåll och med betydligt större övertygelse menar att det var syfilis som nu hade nått Norden.¹⁰⁸ Men ”grande vérole”, ”great pox” eller ”poeker och värk”, betecknade detta samma sjukdomstillstånd som det vi idag kallar syfilis? Eller har själva sjukdomsentitetens innehåll på något vis ändrats? Även om detta finns det olika åsikter.¹⁰⁹ Någonstans bör det också finnas plats för det som vi dag oftast möter, vattenkopporna. De fick sin egen latinska benämning först 1765. Då började de kallas varicellae, ett ord som i översättning faktiskt betyder de små kopporna.¹¹⁰

Denna terminologiska mångfald som för en nutida läsare upplevs så förvirrande var inte mindre i dåtiden. Johan Lindestolpe, assessor vid Collegium Medicum, beklagade sig 1721 över språkförbistring i Stockholm och föreslog inrättandet av en Akademi som skulle avgöra vad olika sjukdomar borde kallas.¹¹¹ Samma sjukdom har haft olika namn inom olika geografiska områden. Orsaken till att Benedictus Olai döpte om Henric Smids småkoppor till mässling har sannolikt varit att han ville anpassa sig efter en annan läsekrets. Läkeböckernas användbarhet var knuten till att det fanns en någorlunda konsensus mellan bokens författare och läsare om hur olika sjukdomar yttrade sig.¹¹²

Problemet kan illustreras med det plakat som kungen i februari 1722 skickade ut med innebörd att sjukbesöken och storleken på begravningsföljerna vid ”den nu gångbahre Mässlings- eller Fläck-Sjukan” skulle begränsas.¹¹³ Detta var åtgärder som tidigare endast tillämpats i samband med pestepidemier. Vid denna tid härjade pesten bland människor i Syd-

¹⁰⁷ Stenkopporna översätter SAOB till ”svinkoppor” eller ”vattenkoppor”. SAOB, sp. S II.458. Alternativa benämningar på ”fransoskopporna” var ”franska mässlingen” och ”franska sjukan”. SAOB, sp. F 1404.

¹⁰⁸ Sköld hänvisar till en sekelgammal sammanställning av Dahlgren 1896, s. 607–609. Sköld 1996, s. 61. Thyresson 1991, s. 15–21. Se också resonemanget hos Ilmoni Del II, 1849, s. 28, 100–101.

¹⁰⁹ Arrizabalaga 1993.

¹¹⁰ Det kan slutligen tilläggas att vattenkopporna också har andra namn. Hos Ström 1974, heter de fortfarande ”Vattenkoppor – Chickenpox – Windpocken”, men i NE får man vid uppslagsordet ”Vattenkoppor” endast veta att det är en ”annan benämning på vattkoppor”. Ström 1974, s. 47. NE Bd.19, 1996, s. 292.

¹¹¹ Lindestolpe, 1721, s. 54–56.

¹¹² Mellemsgaard 1998, s. 62–66.

¹¹³ *Kongl. Maj:ts Placat, Huruledes förhållas skal wid timande Dödzfällen / så länge den nu gångbare Mässlings- eller Fläck-Sjukan wahrar. Dat Stockholm den 17. Februarii, Åhr 1722.*

frankrike och dessutom var det stor boskapsdöd i Skåne. Ryktet gick nere i Lübeck att många människor i Kristianstad dött av en grasserande smittosam farlig sjukdom. Utrikeshandeln var i fara och man tvingades till en officiell kunglig demeri¹¹⁴

Collegium Medicum ställde samman en underrättelse om hur den gångbara farsoten kunde ”igenkännas, skiötas och näst Gudz hielp botas”.¹¹⁵ Målet för detta igenkännande var emellertid inte i första hand att särskilja ”Fläcksjukan” från andra liknande farsoter. Tyngdpunkten låg istället på att så tidigt som möjligt innan fläckarna visade sig konstatera att sjukdomen var på gång och att genom olika åtgärder försöka mildra dess förlopp. Fläckarna ansågs uppenbarligen så välkända och karakteristiska att de inte krävde någon särskild beskrivning, ett faktum som lämnar den nutida läsaren villrådig. Var det kopporna eller mässlingen som gick? De symtom som nämns är allmänna och kan förekomma vid båda sjukdomarna. Betoningen av torrhostan och de röda rinnande ögonen för tanken till våra dagars mässling samtidigt som kommentarer om att fläckarna brister ut, tränger igenom, slår ut och torkar bort antyder att beskrivningen skulle kunna avse kopporna. Inte heller Johan Nordenheims välmentat tankar om *Barna-Mässlingens eller så kallade Fläcksiukans Efter-Sjukdomar*, som utkom samma vår innehåller någon ytterligare diagnostisk hjälp.¹¹⁶ Vi får helt enkelt gå till de skånska begravningslängderna för att se vilka kommentarer vi kan hitta i dem.

Dessa kommentarer är inte många men de ger enahanda besked. Mässlingen komplicerade en svår barnsbörd, barnen ”blefwo döde i mässlingen”, pigan ”blef siuk af Messlinger” osv. Flera av de avlidna var ungdomar och vuxna, ett faktum som kan ha medverkat till att myndigheterna agerade.¹¹⁷ Men var det ”en gemen ock wanlig mässling eller en starkare ock owanlig fäsiuka”? Därom vågade landshövdingen i Kristianstad inte ge besked.¹¹⁸ Mässlingen är fortfarande det överordnade begreppet, men undertiteln

¹¹⁴ Kungl. Sundhets Collegium till landshövding von Hyltén i Kristianstad, 12/3 1722. Dennes svar, 19/3 1722. Kristianstads Läns Landskansli, D I:6 respektive A I:4, s. 236–238, LLA. *Förklaring och Underrättelse / Om det utgångne PLACATET, Angående Barne-Mässlingen. Dat. Stockholm den 13. Martii, Åhr 1722.*

¹¹⁵ *Underrättelse, som uppå Hans Kongl. Maj:ts Sundhets Collegii begiäran af det Kongl. Medico är utgifven, huru den nu gängse-warende Fläck-sjukan eller så kallade Mässlingen igenkännas, skiötas och näst Gudz hielp botas kan*, Stockholm, 1722, 1/3.

¹¹⁶ Skriften ger ingen beskrivning av symtomen vid Barnemässlingen utan hänvisar i detta ämne till Collegium Medicums nyligen utgivna skrift om mässlingens igenkännande och skötande. Nordenheim, 1722.

¹¹⁷ Jag har här inte gjort någon fullständig kartläggning av hela Skåne utan koncentrerat mig på några socknar där båda diagnoserna tidigare förekommit. Loshult C:2, febr – maj 1722. Farstorp C:2, maj 1722. Brösarp C:1, mars-april 1722. Ravlunda C:1, april-maj 1722. Vänga C:3, mars 1722. Alla LLA.

¹¹⁸ Landshövding von Hyltén i Kristianstad till Kungl. Sundhets Collegium, 19/3 1722, Kristianstads Läns Landskansli A I:4, s. 236–238, LLA.

”Fläck-Siukan” blir i sammanhanget viktig, ty genom den säger man att det var fläckar och inte koppor det handlade om.

...i dåtidens utländska litteratur

Var hade då prästerna i Skåne lärt sig skilja på koppor och mässling? Smid, Aalborg och Beynon talade ju bara om koppor. Hade de läst något mer? Eller var det helt enkelt de folkliga beteckningarna som prästerna använde? Heinrich Haeser menade på 1800-talet rent ut att folket i praktiken särskilde de olika sjukdomsformerna långt innan läkarna gjorde det i sina publikationer.¹¹⁹ Som vi har sett i bouppteckningarnas boklistor fanns det många andra titlar med medicinsk anknytning i prästhemmen. Utbudet av ”Kräuter und Artsnei bücher” var stort nere på kontinenten, och man skaffade sig sådana både på originalspråket och i översättningar. Men dessa böcker innehöll sällan några utförligare beskrivningar av symtom och sjukdomsförlopp så som hos Smid och Olai. Och även på tyska fanns det dialektala benämningar, som inte kan ha hjälpt till att reda ut begreppen på hemmaplan.¹²⁰

Vi vänder oss istället till den vetenskapliga litteraturen. 1600-talets mest kände nosolog var Thomas Sydenham i London. Ett exemplar av hans *Methodus Curandi Febres* tryckt 1666 har ingått i Christopher Rostius’ boksamling, och därmed från 1690 i Lunds Universitetsbibliotek. Den är sammanbunden med ett annat nosologiskt verk, holländaren Francesco Piëns’ *Tractatus de Febribus in Genere & Specie* från 1669.¹²¹ Sydenhams beskrivningar av mässling och scharlakansfeber har blivit klassiska.¹²² Men de utgavs först under 1600-talets senare del, och som vi har sett återfinns mässling och koppor redan på 1640-talet som dödsorsak i några Skånesocknar.¹²³

Vi går vidare till den av Linnæus utpekade auktoriteten Daniel Sennert. Han författade en bok om febrar, *De febribus*, vars andra utgåva utkom redan 1628. Det exemplar som finns på Lunds Universitetsbibliotek är mycket välläst och kan som jag skrev tidigare ha använts av Christopher

¹¹⁹ Haeser, 1882, s. 421.

¹²⁰ Hos Osswald Gäbelkhouver möter vi således begreppen ”die Urschlechten oder rote Flecken” och ”die Hundslatern”. Det förra är utan tvekan kopporna, men det senare? Kanske vattenkopporna? Gäbelkhouver 1599, s. 144f.

¹²¹ Båda förefaller olästa. De innehåller inte en enda kommentar i marginalen. Sydenhams *Opuscula Omnia*, tryckt 1684, finns också på LUB. Denna har emellertid inte ingått i ”Biblioteka Rostiana”. Sjöberg 1997, s. 121, 275.

¹²² Sydenham, Thomas: *Processus integri*, 1692, översatt till engelska och delvis återgiven i *Source Book of Medical History*, 1960, s. 194–196. Sydenham, Thomas: *Observationes medicae circa Morborum acutorum historiam et curationem*, 1676, också översatt och delvis återgiven i *Source Book of Medical History*, 1960, s. 198–199.

¹²³ I bouppteckningarna efter präster från tidigt 1700-tal har jag inte lyckats identifiera en enda av Sydenhams titlar, vilket naturligtvis inte utesluter att enstaka exemplar ändå kan ha funnits i prästerlig ägo.

Rostius som underlag för hans föreläsningar om febersjukdomarna.¹²⁴ I denna förs ett långt resonemang om feberns natur, och han går igenom olika febervarianter. Vi finner utförliga skildringar av bland annat fläckfeber, engelska svetten och smittsam hosta, ”Tussis epidemica maligna”.¹²⁵ Koppor och mässling har fått generöst med utrymme, hela 26 sidor. Rubriken är gemensam, ”De Variolis & Morbillis”, men författaren skiljer dem åt. Inledningsvis skärskådar han kritiskt tidigare auktorers syn på koppor och mässling. Han skriver om skillnaderna mellan de två, om den dialektala förvirringen, om diagnostiska tecken, prognos, behandling och diet. Han konstaterar att benämningarna på sina håll kan vara rakt motsatt den enligt honom gängse, att sjukdomen med varblåsorna och ruvorna kallas morbilli och den med de röda fläckarna variola. För att underlätta översättningen till och från latinet går han också in på de lokala tyska benämningarna på olika andra sorters koppor och utslag.¹²⁶ Slutligen slår han fast att kopporna utmärks av blåsor med varigt innehåll i huden. Febern är i motsats till frossorna kontinuerlig.¹²⁷ Vid äkta mässling rör det sig istället om fläckar och små röda knölar, som slår ut i huden. Febern är även här kontinuerlig.¹²⁸

Francesco Piëns för i *Tractatus de Febribus* ett liknande resonemang om olika utslag och skillnaderna dem emellan. Här möter vi de folkliga holländska benämningarna. Smittkopporna kallas ”de Kinder pokken”, mässlingen ”de Mazelen”. I övrigt diskuterar han ”Water-pokken & Windt-pokken”, ”Steenpokjes”, ”Roodjonk” och ”Roodhond”.¹²⁹ Det finns också utslag som bara visar sig på en del av kroppen. Då mellangärdet är engagerat kallas det *Een omloop*, om det istället sitter på huvudet bär det namnet *De Belroos*.¹³⁰

Både hos Sennert och Piëns möter vi en hel flora av folkliga benämningar på utslag, vilka genom sitt mer godartade förlopp särskilde sig från de farliga kopporna och mässlingen. Den som kan sitt latin och kanske helst också lite tyska eller holländska, har i fortsättningen inga svårigheter att bestämma utslagens natur, då han står inför ett febrigt barn med fläckar och eventuellt blåsor i skinnet. Från latinet gäller det sedan att översätta till det

¹²⁴ Sjöberg 1997, s. 41, 115, 240.

¹²⁵ Sennert 1628, s. 535, 557, 565.

¹²⁶ Han diskuterar ”die Blattern & die Bocken”, ”die Masern”, ”die Schaffsblattern und Windbocken / die Steinbocken / Ritteln oder Rötteln”. Sennert 1628, citat s. 511.

¹²⁷ ”... variolæ sunt pustulæ in summa cute /.../ cum febre continua propter ...”, Sennert 1628, s. 513.

¹²⁸ ”Morbilli verò sunt maculæ aut tubercula parva, rubra, in cute erupentia, cum febre continua ...”, Sennert 1628, s. 514.

¹²⁹ ”quæ à Germanis ob ruborem *Rötelen*, nostratibus autem *Roodjonk*, seu *Roodhond* vocantur; & hæc species iterum differt à Petechiis vulgò *de Blits*” Piëns 1669, Senare delen, s. 215–229.

¹³⁰ ”Si autem aliquam occupet partem; uti Hypochondria, appellatur *Een omloop*; Si caput saltem, *De Belroos*.” Piëns 1669, s. 217.

egna språkets korrekta termer. I Skåne bör dessa ha varit ”smaakopper” eller ”barnekopper” respektive ”mässlinger”. Och om det passar in på någon av de andra beskrivningarna, ja, då är det kanske vattenkoppor, röda hund eller bältros. Rimligen bör det ha funnits olika dialektala benämningar på dessa andra sjukdomar också i Skåne. Men det är magert i folktrouppveckningarna, och eftersom de inte var dödliga hittar vi dem av naturliga skäl inte alls i de kyrkliga begravningslängderna.¹³¹

Beteckningen och det betecknade

Notiserna i samband med koppepidemierna är enhetliga och tyder enligt min mening på en klar medvetenhet om terminologins roll. Man använder beteckningarna kopper, barnekopper eller smaakopper. Då mässlingen blandas in sker det antingen på grund av att en epidemi av det man uppfattade som mässling verkligen förekom samtidigt, eller i översättande och förklarande syfte. Storemässlingen var detsamma som smaakopporna. Inte en enda gång har jag funnit belägg för att Aalborgs alternativa benämning på kopporna, Børnepocker, har använts. Aalborg hade visserligen under en lång period tjänstgjort i Skåne, men denna benämning har han sannolikt hämtat från annat håll i det danska riket. Att den inte var helt allmän framgår av hans egen formulering: ”Mod Smaakopper / som nogle steds Kaldis Børnepocker.”¹³²

En beteckning måste kopplas samman med det betecknade. Ett sjukdomsnamn hör ihop med en viss uppsättning symtom. Var det de folkliga namnen på sjukdomssymtomen som prästerna noterade i begravningslängderna? Svaret är inte självklart. Frågan leder istället till ytterligare frågor: Vems folkliga terminologi? Prästens eller sockenbornas? Och vad känner vi egentligen till om kulturområden vad gäller just sjukdomsbenämningar? Vet vi säkert att den folkliga terminologin var helt enhetlig över hela Skåne? Och om nu enhetligheten har funnits, hur långt upp i angränsande landskap kan den ha sträckt sig?

En sak vet vi säkert – det tidiga 1700-talets skånska prästerskap var inte enhetligt. Två tredjedelar kom vid sekelskiftet 1700 visserligen från Skåne, och ytterligare nästan en tiondel från Danmark och Halland. Av den resterande fjärdedelen var de flesta uppvuxna i Småland, Öster- och Västergötland. Men också Härnösands stift var väl företrätt, vilket kan förklaras med att biskopen, Mathias Steuchius, kom därifrån.¹³³

Vilka präster använde diagnosen koppor respektive mässling i sina begravningslängder? Här framträder faktiskt en markant skillnad. Koppor

¹³¹ Tillhagen 1983, s. 369.

¹³² Aalborg 1638, rubrik, s. 322.

¹³³ Pleijel i Carlquist Serie 2:1, 1980, s. 155. Carlsson 1964, s. 48.

som dödsorsak har använts i samma utsträckning av alla kategorier oberoende av var de härstammade ifrån. Men av de tretton präster som vid olika tillfällen under åren 1704–1718 använt diagnosen mässling var endast en född utanför Skåne. Det var den lärde smålänningen Daniel Floræus i Ravlunda.

En möjlig förklaring till denna skillnad är att symtomen vid kopporna var lättare att känna igen. De var väl beskrivna i tidens populära läkeböcker. Visserligen kallades dessa symtom ”Mässling” uppe i Mälardalen, men att döma av Lars Robergs Beynon-översättning och enstaka andra belägg har benämningen ”koppor” använts parallellt. Då kopporna anlände till den skånska socknen, var det därför inget större problem för präst och församlingsbor att komma överens om vad det hela rörde sig om – inte ens för Nils Nyman i Ystad eller Andreas Ehrensand i Billinge, som båda var födda i 1680-talets Härnösand.¹³⁴ Ingen av dessa mellansvenska präster har frestats att kalla koppfallen för ”mässling”. Det kanske kan bero på att de uppgifter som nedtecknades i begravningsnotisen också förekom i likpredikan över den nyss döde och att samförstånd mellan prästen och den dödes anhöriga var en viktig del i dess sammanställning.

Men då det gällde det som i våra ögon kallas mässlingen var det annorlunda. Denna sjukdom, där utslagen inte gick över i blåsor eller koppor, fanns inte beskriven i de folkliga läkeböckerna. Det kan ha gett problem för de präster som var födda på annat håll och som därför kan ha varit uppfostrade med en annan benämning på symtomkomplexet än vad deras sockenbor var vana vid. De Skånefödda prästernas närmast totala dominans då det gäller användandet av diagnosen mässling kan förklaras med att deras terminologi låg närmare befolkningens än vad redan de småländska prästernas gjorde.

En annan möjlighet är att prästen ifråga hade läst något mer, någon bok där även mässlingens symtom och förlopp fanns beskrivet, och kanske också andra sjukdomar som barn brukar drabbas av. Så kan mycket väl vara fallet då det gäller undantaget från regeln, Daniel Floræus i Ravlunda. Han hade som vi minns promoverats till fil.mag. nere i Wittenberg och efter hemkomsten också tillbringat några år vid Universitetet i Lund.

Slutsatser – koppor och mässling

De präster som angav mer specificerade dödsorsaker såsom koppor och mässling var enligt min mening medvetna om vad de gjorde. Det kan i det enskilda fallet vara näst intill omöjligt att avgöra var och hur de hade lärt sig att hålla de olika sjukdomarna isär. Möjligen speglar deras bruk av diagnoser helt enkelt de folkliga namnen på sjukdomssymtomen, ett bruk som förut-

¹³⁴ Nyman: Carlquist Serie 2:5, 1954, s. 496. Bjäresjö C:1, 1717–1718, LLA. Ehrensand: Carlquist Serie 2:7, 1959, s. 142–145. Billinge C:1, 1717–1718. Röstånga C:1, 1717. Båda LLA.

sätter att det fanns konsensus mellan präst och sockenbor om vad olika symptomkomplex borde kallas. Om vi inte helt vill acceptera denna förklaring måste vi istället fråga oss vad prästerna hade läst.

Prästernas bokinnehav varierade stort – från lärdomsbibliotek på tusen böcker eller mer till fattiga präster som vid bouppteckningen inte ens hade en bibel i huset. I deras bokhyllor fanns ofta några böcker med medicinsk inriktning, vanligen någon eller några läkeböcker på folkspråket. Dessa är ofta fattiga på symtombeskrivningar och kan därför främst ha använts av läsare med samma uppfattning som författaren om hur de olika sjukdomarna yttrade sig. Det kan förklara varför inriktningen mot Danmark, Tyskland och Holland var så påtaglig i de skånska prästhemmen. Svenskspråkiga böcker var främst knutna till svenskfödda präster.

I läkeböckerna på folkspråket fanns vanligen bara kopporna med under skiftande benämningar. För att finna både kopporna och mässlingen beskrivna måste vi gå till den internationella medicinska litteraturen på latin. Anknytningen till Wittenberg framträder då som högst trolig. Det var ett populärt resmål för de nordiska studenter som for utomlands. Där fanns en medicinsk fakultet, vars mest framträdande namn under 1600-talet, Daniel Sennert, skrev ett flertal medicinska verk, som behandlade bland annat febrar. Intresserade studenter hade möjlighet att komma i kontakt med hans feberlära redan på hemmaplan, eftersom flera av hans böcker tidigt fanns på universitetsbiblioteket i Lund och där kan ha använts som utgångspunkt i undervisningen. Dessutom förespråkade han den vetenskapssyn, som började spridas under 1500-talet i Paracelsus' efterföljd, vilken innebar att de egna sinnesintrycken och iakttagelserna av naturens tecken ställdes framför kända auktoritetens påståenden, ett budskap som naturligtvis i sig självt kan ha stimulerat prästerna att nedteckna sina observationer.

Det går inte att identifiera något rakt samband mellan de enskilda prästernas bokinnehav och förekomsten av medicinska kommentarer i de begravningslängder de fört. Vi kan bara konstatera att det vetande som längderna ger uttryck för kan ha inhämtats på flera olika sätt.

De epidemiska sjukdomarna

Missväxter, grasserande koppor och fältsjukor kunde gå hårt fram och orsaka stor dödlighet. Men pesten är den sjukdom som framför andra har bitit sig fast i befolkningens kollektiva minne. Vad var det som gjorde pesten så exceptionell? På vilket vis skilde den sig från andra epidemier som grasserade vid samma tid? Koppor, mässling, kikhosta, hetsig feber och rödsot bildade den bakgrund mot vilken pesten sedan framträdde. Rimligen borde även dessa erfarenheter ha satt spår i befolkningens medvetande. Men i det dåtida

källmaterialet hittar vi inte mycket. Undantaget är kyrkoböckernas begravningslängder, med vars hjälp vi kan bilda oss en överblick, om än inte fullständig, över epidemiernas förlopp.

En sjukdom identifieras inte bara genom den dödlighet den orsakar. Varje sjukdom har ett karakteristiskt mönster för sin förekomst och spridning i tid och rum, åldersfördelningen på dem som drabbas, symtom och sjukdomsförlopp före tillfrisknande eller död. Vissa sjukdomar är särskilt förknippade med missväxter och dåligt näringsläge, ibland också med krig.

Låt oss stanna ytterligare en stund vid kopporna och mässlingen. Omnämmandet av koppor som dödsorsak förekom i över en fjärdedel av socknarna. Det var den i särklass vanligaste medicinska diagnosen i det tidiga 1700-talets begravningslängder. Mässling var som vi har sett betydligt mer sparsamt förekommande. Kikhosta, blodsot och hetsig feber har noterats bara i enstaka socknar. Vilken bild ger detta av de olika farsoternas förekomst i Skåne? Hur skildras spridningen? Vilka åldrar var det som drabbades? Går det att spåra prästens och befolkningens syn på de olika sjukdomarna?

Vi startar med kopporna, den dödsorsak som på alla sätt är bäst företrädd i källorna. Som vi redan har sett uppträdde den i fyra distinkta vågor under seklets två första decennier.

Kopporna

Kopporna betraktades på sina håll som den eländiga sjukdomen.¹³⁵ De kunde precis som pesten ibland till och med få epitetet ”den smittosamma”.¹³⁶ Vi anar att en koppepidemi var något utöver det vanliga, då vi i kyrkoboken från Hästveda för 1690 finner en marginalanteckning som förkunnar: ”då begynte Kåpporne att grassera”. Sexton personer begrovs, alla barn. Tio var under två års ålder. De ”dödhe af desse nu för tijdhen gångbare småkopper.”¹³⁷ Några månader senare läser vi i grannförsamlingen Farstorp: ”Då begynte kopporne å Nyo grassera”.¹³⁸ En koppepidemi var en seg företeelse. Den kunde visserligen spridas snabbt över stora delar av Skåne, så som den gjorde hösten 1717. Då uppträdde den nästan samtidigt i socknar både på Österlen, i Lund- och Landskronatrakten och i Göinge.¹³⁹ Men då den väl fått fäste kunde den snurra runt mellan olika områden i ett par år innan den slutligen ebbade ut, och det hände inte sällan att den blossade upp på nytt

¹³⁵ Östra Äspinge C:1, sept 1705, LLA.

¹³⁶ Vallkärra C:1, mars 1706, LLA. Stångby och Vallkärra var prebendepastorat till teologie professorn Johan Poppelman. Carlquist Serie 2:4, 1952, s. 392.

¹³⁷ Hästveda C:1, 1690, LLA.

¹³⁸ Farstorp C:1, LLA.

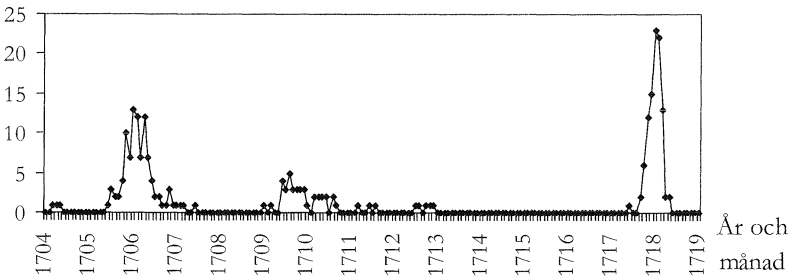
¹³⁹ T.ex. Bjäresjö, Norra Nöbbelövs, Glumslövs och Farstorps socknar. Se vidare sammanställning i bilaga 2.

redan efter några månader. Det kan förklaras med, att så länge det fanns tillräckligt många icke immuna barn i området, så länge kunde den också hålla sig kvar och ge nya utbrott.

Den första av 1700-talets koppepidemier har jag inte studerat i detalj. Den debuterade i Hästveda i augusti 1700 och spreds så småningom ut över åtminstone Villands och de båda Göinge-häraderna. Den höll sig sedan med skiftande intensitet kvar i olika delar av Göinge i nästan två år, in på sommaren 1702. 1703 var ett år fritt från koppor. Våren 1704 gjorde farsoten ett kort gästspel i Osby socken, troligen som en effekt av epidemisk aktivitet på andra sidan Smålandsgränsen, men övriga Skåne var förskonat fram till juni 1705. Då började kopporna skörda dödsoffer i Ravlunda och Brösarp nere i Albo härad, månaden därpå också i Önnestad nordväst om Kristianstad. Ånyo spreds farsoten ut över Skåne, till socknar på Österlen, vid Smålandsgränsen och på Lundaslättan. Överallt var det barnen som drabbades värst. Längst höll sig farsoten kvar uppe i Göinge, där det sista diagnostiserade fallet, en femårig flicka från Farstorps socken, begrovs i juni 1707.¹⁴⁰

Diagram 1: Antal socknar som markerar dödlighet i koppor 1704–1718.

Antal socknar

Källa: Bevarade skånska kyrkoböcker för hela eller delar av perioden 1704–1718. (N = 241) LLA och MSA.

1708 var åter ett år fritt från koppor, men på nyåret 1709 var det dags igen. Då begrovs befallningsmannen Ludwigh Landbys 1½-åriga dotter Elsa-Stina i Önnestad. Hon hörde inte till socknen, ty Landby var sedan sommaren 1708 befallningsman över Oxie, Skytts och Vemmenhögs härad. Ingen dödsorsak anges i hennes fall, men det är frestande att tro att familjen har varit på väg söderut till faderns befallning och att hon har haft smittan med sig norrifrån. Knappt tre veckor senare begrovs nämligen ”Nils Gunnars

¹⁴⁰ Farstorp C:2, LLA.

3:ne barn som dödde af Kopporna” i Ullstorp, också det i Önnestads socken.¹⁴¹ Under sommaren spreds också denna epidemivåg ut över Skåne, främst de norra och östra delarna.¹⁴² Våren 1710 finns indikationer på att kopporna uppträtt också i Harjager, Torna och Ystad.¹⁴³ De följande två åren förekommer spridda notiser om koppdöda i mellersta och södra Skåne, men epidemin är denna gång svårare att följa.¹⁴⁴ Intervallet till föregående epidemi var kort, och i de socknar där diagnosen förekommer, var det betydligt färre personer som avled 1709–1712 jämfört med 1705–1707.

Åren 1713–1716 uppvisar ingen aktivitet på koppfronten. Hösten 1717 kom så det fjärde svepet. Denna epidemi var koncentrerad i tid. Enstaka fall förekom under sensommaren 1717 och i april/maj 1718, men kulmen på epidemin var densamma över hela Skåne – vintermånaderna november 1717 till mars 1718.

Spridningen mellan olika socknar var således snabb. Att döma av kommentarer i anslutning till en del dödsfall hade prästerna en ganska klar bild av hur den gick till. Så berättas exempelvis från Oppmanna hur en knappt årsgammal pojke i januari 1701 ”blef siukt hiit til byen fört med des föräldrar gångandes Personer”.¹⁴⁵ Epidemin i socknen med 24 koppdöda startade några veckor därefter och kulminerade i mars. I inledningsskedet till epidemin i Västra Torup några månader senare begrovs ett barn, ”som war blefwet siukt på vägen frå Christianstad til Helsingborg af barnekopper”.¹⁴⁶ Barnet hette Gabriel, och dess föräldrar bar de för skånska förhållanden exotiska namnen Augustinsson och Gabrielsdotter. Det kan tyda på att de var resandefolk.¹⁴⁷

Även i anslutning till övriga koppepidemier finns anteckningar om tiggare från andra orter i Skåne och från Mellansverige, ofta en avdankad soldat, en gammal ryttare eller ”krigsman förlofwat”, som kom till byn åtföljd av hustru och ett litet barn, som sjuknade av koppor och avled,¹⁴⁸ ”ett främmat barn her i församlingen som dödde af koppor”¹⁴⁹ eller ”tvenne barn af koppor döde, som tilhörde wandrande hestegillarefolk”.¹⁵⁰ Ibland

¹⁴¹ Önnestad C:1, LLA. SkGKa, D III d:19, LLA.

¹⁴² Hästveda C:1. Osby C:2. Oppmanna C:1. Vånga C:2. Andrarum C:1. Brösarp C:1. Benestad C:1. Hedeskoga C:1. Ystad S:ta Maria C:1. Alla LLA.

¹⁴³ Igelösa C:1. Västra Karleby C:1. Saxtorp C:1. Ystad S:ta Maria C:1. Alla LLA.

¹⁴⁴ Lemmeströ C:1, mars 1711. Öved C:1, juni – aug 1711. Stora Köpinge C:2, juli 1712. Blentarp C:1, aug 1712. Skabersjö C:1, okt 1712. Skårby C:1, nov – dec 1712. Alla LLA.

¹⁴⁵ Oppmanna C:1, LLA.

¹⁴⁶ Västra Torup C:1, LLA.

¹⁴⁷ Om tattarnas val av namn för sina barn, se Svensson, Birgitta 1993, s. 80.

¹⁴⁸ Reslöv C:1, dec 1705, LLA. Ytterligare ett barn kom till Reslöv i december 1705 ”siukt och full med barnekopper”. Se också Ravlunda C:1, maj 1705, Östra Sallerup C:1, sept 1710, Loshult C:2, juni 1717, Reslöv C:1, okt 1717, Vittskövle C:1, nov 1717. Samtliga LLA.

¹⁴⁹ Modern hade rymt från Köpenhamn till syster och svåger i Skåne. Ängelholm C:1, juni 1709, LLA.

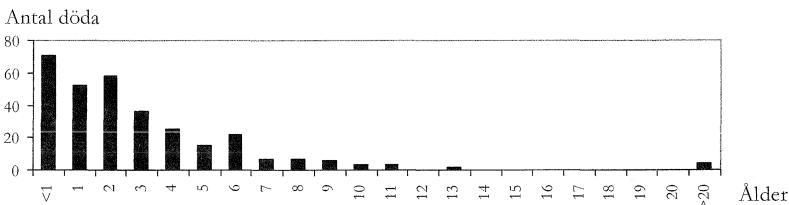
¹⁵⁰ Vånga C:2, nov 1717, LLA.

har prästen inte angett vad som orsakat tiggebarnets död, men eftersom det första explicit uppgivna koppfallet begravs två veckor senare, är det högst sannolikt att också tiggebarnet avlidit av detsamma.¹⁵¹ Dessa kringstrykande tattare, avdankade soldater och tiggekonor med sina koppsjuka barn bör ha fungerat som effektiva förmedlare av smittan. Kommentarererna i begravningslängderna tyder på att åtminstone en del av prästerskapet varit medvetna om faran. Mönstret återkommer också senare under 1700-talet, då särskilt fiskare och sjömän, zigenare, tiggare och andra resande pekades ut. Marknaderna gav också utmärkt tillfälle till spridning.¹⁵²

Kopporna återkom således i täta intervaller och betade av de årgångar som tillkommit sedan förra gången. Eftersom de som en gång haft kopporna och överlevt var immuna resten av livet, var det en utpräglad barnsjukdom. En vuxen person som avled i kopporna var så anmärkningsvärt att det kunde framkalla särskilda kommentarer från prästens sida. Främst gällde det unga pigor, som insjuknat och avlidit i kopporna strax efter förlovning eller giftermål.¹⁵³ Åldern på de döda kunde variera något beroende på hur många år som gått sedan förra epidemin, men generellt var dödligheten högst i de årskullar som tillkommit sedan sist, hos barn upp till 3–4 års ålder. Påtagligt många av koppornas offer var under året. Yngst var en flicka som var endast sex dagar gammal då hon avled.¹⁵⁴

Nils Rosén von Rosenstein gjorde senare under 1700-talet uppskattning-

Diagram 2: Åldern på de döda i Osby och Loshult, Hästveda och Farstorp, Röke och Västra Torup, Oppmanna och Vånga, som fått diagnosen ”koppor” under perioden 1700–1718.

Källa: Farstorp C:2. Hästveda C:1. Loshult C:2. Oppmanna C:1 och C:2. Osby C:2. Röke C:2. Vånga C:2 och C:3. Västra Torup C:1. Alla LLA.

¹⁵¹ Ravlunda C:1, maj 1705, LLA.

¹⁵² Sköld 1996, s. 145–147.

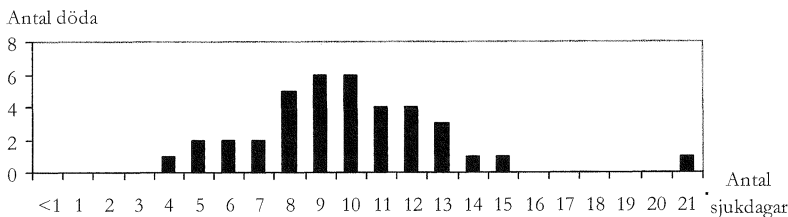
¹⁵³ Se exempelvis Oppmanna C:1, mars 1701, och Lövestad C:1, jan 1718. Båda LLA.

¹⁵⁴ Om diagnosen på denna flicka var – i våra ögon – riktigt måste hon ha smittats via modern redan före födseln. Osby C:2, mars 1718, LLA. Ström 1974, s. 56.

en att vart sjunde barn dog i kopporna.¹⁵⁵ Enligt Peter Sköld har dödligheten bland de insjuknade i olika epidemier legat på mellan 10 och drygt 20 procent.¹⁵⁶ Men denna dödlighet kunde vara mycket ojämnt fördelad. Det hände att två eller flera syskon avled i samma epidemi och ibland också begrovs samtidigt.¹⁵⁷ I november 1705 miste sålunda Pehr Nilsson i Södra Åkarp fem söner inom loppet av en vecka.¹⁵⁸ Familjen i Ullstorp som förlorade tre barn 1709 hade dessutom förlorat sitt förstfödda i epidemin 1701 och var nu åter helt barnlösa.¹⁵⁹ En hårt drabbad familj i Osby förlorade i november 1701 tre döttrar och miste därmed så många barn de hade.¹⁶⁰

Kopporna kom ständigt tillbaka. Det fanns familjer som drabbades om och om igen. Nils Joansson i Hissosatorp förlorade två söner i epidemin 1705–1706, och i epidemin 1710 en dotter.¹⁶¹ Truls Ormarsohn i Amentorp hade under 32 års äktenskap fått åtta barn. Endast tre döttrar överlevde honom. Samtliga de fem i förtid avlidna barnen hade gått hädan i samband

Diagram 3: Sjukdomsförloppet på de döda i Hästveda och Farstorp, som fått diagnosen ”koppor” 1706–1707 och 1717–1718.

Anm.: N = 38. Uppgift saknas i 9 fall med diagnos.

Källa: Farstorp C:2. Hästveda C:1. Båda LLA.

¹⁵⁵ Jägervall 1990, s. 109.

¹⁵⁶ Sköld 1996, s. 72.

¹⁵⁷ Benestad C:1, nov 1705. Billinge C:1, nov 1705, dec 1717. Bjäresjö C:1, febr 1718. Börringe C:1, febr 1718. Hästveda C:1, sept – okt 1706, dec 1717. Lemmeströ C:1, mars och april 1718, 3 syskonpar. Norra Nöbbelöv C:1, sept – okt 1718. Osby C:2, mars 1704. Röke C:2, april 1706. Saxtorp C:1, febr och april 1706, 2 syskonpar. Vallkärra C:1, jan/febr 1706. Visseltofta C I:2, april 1706. Samtliga LLA.

¹⁵⁸ Södra Åkarp C:1, nov 1705, LLA.

¹⁵⁹ Nils Gunnarson o Kirstena Biörnsdotter vigda 12/2 1700. Dottern Kirstena född 1/7 1700, död 19/5 1701. Sonen Kirsten född 24/6 1702, begravd 24/1 1709. Sonen Jon född 3/4 1705, begravd 24/1 1709. Dottern Else född 19/1 1708, begravd 24/1 1709. Samtliga notiser i Önnestad C:1, LLA.

¹⁶⁰ Nils Trulsson och hans hustru Elin, Osby C:2, nov 1701, LLA.

¹⁶¹ Västra Torup C:1, dec 1705, jan 1706, maj 1710, LLA.

med olika koppepidemier.¹⁶² Informationen om sjukdomsförloppet är ytterst knapphändig. Ett undantag utgör kyrkoherden i Hästveda och Fars-
torp, Lars Frost, som i samband med epidemierna 1706–1707 och 1717–1718
mycket ordentligt har redovisat hur många dagar som förflutit mellan
insjuknande och dödsfall. Sjukdomsförloppet för koppoffren var oftast mel-
lan en och två veckor långt, men i något enstaka fall kunde det dröja upp till
tre veckor innan döden inträdde.¹⁶³

För den som överlevde fanns risken att ansiktet blev vanställt genom
ärren och att man på grund av skador på ögats hornhinna miste synen. I
Vånga socken möter vi 1706 ett av dessa offer, en 82-årig inhysesman som
blev blind av koppor ”i sit 20:de år”.¹⁶⁴ Räknar vi baklänges bör, om ålders-
uppgifterna stämmer, denna epidemi ha inträffat 1643 eller 1644, före den
tid som går att nå via kyrkobokföringen. Vi kan dra slutsatsen att alla de
människor som levde i Skåne i början av 1700-talet oberoende av ålder har
haft egen personlig erfarenhet av kopporna, oftast i den tidiga barndomen
eller möjligen i ungdomen, och att en del av dem bar spåren efter farsoten
för resten av livet.

Mässlingen

Mässlingen var som vi har sett en betydligt mer problematisk diagnos. Den
förekommer i längderna dels epidemiskt 1706 och 1715, dels i form av ströfall
under övriga år. Detta skulle kunna tyda på att mer än en sjukdom – i våra
ögon – kan dölja sig under detta begrepp. De uppgifter som redovisas är
knapphändiga. Inget sägs om kringvandrande tiggare med sjuka barn. Det
händer inte att hela syskonkullar raderas ut, så som kunde ske vid kopporna.
Den utförligaste notisen handlar om bonden Tufwe Lassons syster Kirstena
i Sparrarp, som i mars 1715 hade varit instämd till tinget i Röinge på grund av
en utomäktenskaplig graviditet:

Blef siuk på vägen från Röinge af mässling /.../ och blef liggiandes i Bubbarp,
födde der et dödfött barn, men wardt heemhämpter til Sparrarp d.12 Mart:
hwarefter Messlingen sig alt mehr och mehr förökat.¹⁶⁵

Hon mottog nattvarden den 20 mars och dog två dagar senare. Bevekelse-

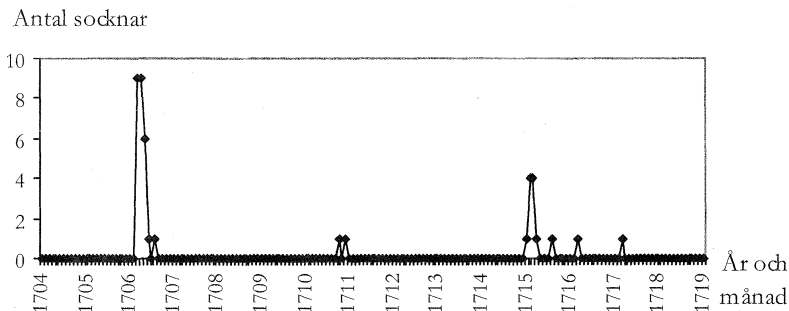
¹⁶² En dotter Dn.13.p.Trin. 1690, två döttrar och en son sept – okt 1700 och en son i okt
1706. Endast två av de fem har uttryckligen fått diagnosen, men alla har avlidit under
perioder då barnadödligheten har varit mycket hög. Själv avled han i mars 1710. Ingen
dödsorsak angiven i hans fall. Hästveda C:1, LLA.

¹⁶³ Hästveda C:1. Farsorp C:2. Båda LLA. Cavallin Fjärde delen, 1857, s. 395–396.

¹⁶⁴ Vånga C:2, mars 1706, LLA.

¹⁶⁵ Farsorp C:2, mars 1715, LLA.

Diagram 4: Antal socknar som markerar dödlighet i mässling 1704–1718.

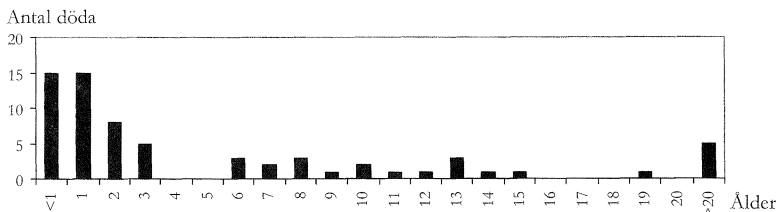

Källa: Bevarade skånska kyrkoböcker för hela eller delar av perioden 1704–1718. (N = 241) LLA och MSA

grunden för denna utförliga notis var sannolikt juridisk. Kirstena Lassesdotter var blivande ogift mor, men graviditeten avbröts. Prästen ville framhåva, att det var mässlingen och inte hon själv som varit vållande till det. Notiser-na är för övrigt närmast standardartade:

Blef siuk d:12 Mart: af Mässling, och sedan continuerade intill d.23 April då hon afsomnade¹⁶⁶...do af den så kallade Mässling-siukdom¹⁶⁷...dess siukdom war Messling¹⁶⁸... Warit siukt 3 wekor af Mässling.¹⁶⁹

Diagram 5: Åldern på de döda i Osby och Loshult, Hästveda och Farstorp, Oppmanna och Vånga, som fått diagnosen ”mässling” 1706 och 1715.

Källa: Farstorp C:2. Hästveda C:1. Loshult C:2. Oppmanna C:1 och C:2. Osby C:2. Vånga C:2 och C:3. Alla LLA

¹⁶⁶ Farstorp C:2, april 1715, LLA.

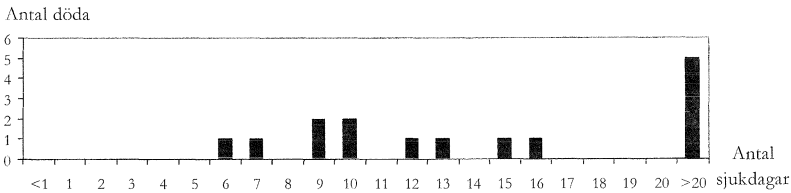
¹⁶⁷ Borlunda C:1, mars 1716, LLA.

¹⁶⁸ Västra Vemmenhög C:1, mars 1717, LLA.

¹⁶⁹ Vånga C:2, juli 1706, LLA.

Åldersfördelningen på de döda påminner om kopporna såtillvida att det i båda fallen är små barn som drabbats värst, men vid mässlingen är spridningen större. Det förekommer betydligt oftare att ungdomar och vuxna personer avlider. Kyrkoherde Frost har även då det gäller mässlingen redovisat datum för både insjuknande och död. Fallen är få, bara femton stycken, men de ger en antydning om att sjukdomsförloppets längd liksom vid kopporna ligger på en till två veckor, ibland en månad och till och med däröver.

Diagram 6: Sjukdomsförloppets längd på de döda i Hästveda och Farstorp, som fått diagnosen ”mässling” 1706 och 1715.

Anm.: N = 15. Uppgift saknas i 1 fall med diagnos. De långa sjukdomsförloppen (fem fall) har varat: c:a 3 veckor, mindre än 25 dagar, i 27 dagar, 28 dagar och 42 dagar.

Källa: Farstorp C:2. Hästveda C:1. Båda LLA.

Kikhostan

Kikhosta är enligt vår nutida erfarenhet en långvarig barnsjukdom med envisa besvärliga hostattacker. Sjukdomsförloppet brukar vanligen indelas i tre stadier, där det första karakteriseras av ospecifik hosta och ibland lätt feber. Hostan ökar, den har en benägenhet att komma attackvis, särskilt på nätterna, men först efter ungefär två veckors sjukdomsförlopp uppträder de typiska kikningarna. Då börjar det konvulsiva stadiet. Efter ytterligare ett par veckor börjar anfällen gå tillbaka. Det är det tredje stadiet, återgången. Hela sjukdomsförloppet beräknas ta sex till sju veckor.¹⁷⁰

Kikhostan var väl etablerad redan då den beskrevs första gången i Frankrike 1578. Thomas Sydenham betraktade den på 1600-talet som en allvarlig sjukdom, men den förekommer i Londons *Bills of Mortality* först från 1701.¹⁷¹ I Sverige beskrevs den mer utförligt av Rosén von Rosenstein i hans bok om barnsjukdomar vid 1700-talets mitt. Under perioden 1749–1764

¹⁷⁰ Ström 1974, s. 135–137.

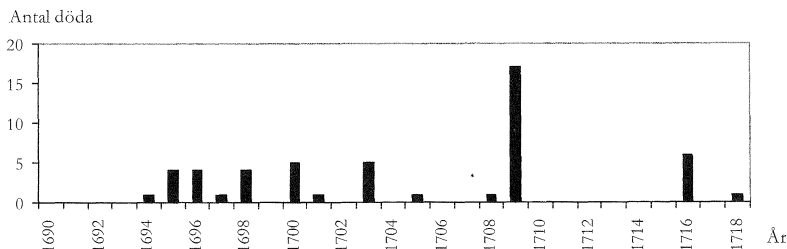
¹⁷¹ Hardy 1993b.

uppges 43.000 barn ha dött av kikhosta i Sverige. Folke Henschen menade att en del av dessa barn i verkligheten avlidit av lungtuberkulos, men mot denna förmodan talar en analys av dödsorsakerna i Sydsverige 1749–1773. Här framträder kikhostan som en epidemisk sjukdom, vilken precis som kopporna spred sig över hela området, skördade många dödsoffer under två eller tre år och sedan höll sig borta fram till nästa hemsökelse. Under de tjugofem studerade åren identifierades fyra epidemier. Det var främst små barn som avled och dödsfall i åldrar över tio år var extremt sällsynta.¹⁷²

Detta stämmer väl överens med den bild vi har av dagens kikhosta. Dödligheten är visserligen genom vaccinationer, antibiotika och ett allmänt gott omhändertagande mycket låg, men en viss risk finns fortfarande främst hos de allra yngsta spädbarnen, eftersom de har svårast för att på egen hand klara upp hostattackerna.¹⁷³ Kikhostan tillhör också den grupp infektionssjukdomar, där näringsläget anses ha betydelse för utgången.¹⁷⁴

Kikhostan förekommer knappast i de tidiga dansk-skånska läkeböckerna. Den var ännu inte beskriven som ett separat symtomkomplex, då Henrick Smid skrev sin bok. Han nämner den därför inte alls, men ger en del recept mot hosta och mot ”en stacket oc trang Aande”.¹⁷⁵ I Aalborgs

Diagram 7: Antal dödsfall årligen som fått diagnosen ”keekhosta” i Osby och Loshult (1690–1718), Oppmanna och Vånga (1693–1718), Röke och Västra Torup (1691–1711).

Källa: Loshult C:1 och C:2. Oppmanna C:1 och C:2. Osby C:1 och C:2. Röke C:2. Vånga C:2 och C:3. Västra Torup C:1. Alla LLA.

¹⁷² Henschen 1962, s. 88. Imhof & Lindskog 1973, s. 136–137.

¹⁷³ Ström 1974, s. 134–142.

¹⁷⁴ Bellagio Conference 1983/1985, s. 506/308.

¹⁷⁵ Capitel iii, xii och xx i ”Henrik Smids fierde Urtegaard / flitelige tilsammen læst aff lærde Lægers Bøger / faar Quindfolckes oc unge Spædeborns Siugdomme”. Ingår i *Henrick Smids Lægebog 1577*.

Medicin- eller Lægebog, som kom några decennier senare, diskuteras också främst rent allmänt recept mot hosta, men han nämner åtminstone ”Kig-hoste oc en trang Aande”.¹⁷⁶

Inte heller i de kyrkliga längderna har kikhostan efterlämnat mycket spår. Diagnosen dyker upp första gången redan senhösten 1650 i samband med begravningen av en nio månader gammal flicka i Osby. I samma socken inträffade två fall 1657 och ett 1671. En epidemi med sju dödsfall, samtliga hos barn under två års ålder, inträffade vårvintern 1662.¹⁷⁷

Kikhosta var en sällan använd diagnos. I det tidiga 1700-talets Skåne är det bara tre av prästerna som har noterat dess närvaro. En av dessa, Petrus Thomæus, var precis som fadern och morfadern före honom stationerad i Osby och Loshult.¹⁷⁸ Sjukdomen uppträdde under 1690-talets senare hälft nästan årligen, men i övrigt förekom den bara vissa år, under 1700-talets första decennier särskilt 1703, 1709 och 1716. Antalet registrerade fall är visserligen lågt, men det kan ändå vara värt att notera toppen 1709. Vintern 1708–1709 var extremt lång och kall. Markegångstaxorna steg redan i februari 1709, en indikation på att näringsläget sannolikt inte var det bästa under det år som följde.¹⁷⁹ Är det detta som avspeglas i kikhostedödligheten detta år? Samma mekanism ligger kanske också bakom 1690-talets dödsfall?

Sjukdomen var farlig främst för små barn. Mer än hälften av de döda var under ett år gamla. I några fall kan man se att också ett större syskon till spädbarnet har drabbats och avlidit.¹⁸⁰ Så långt stämmer bilden väl överens med vad vi känner till om kikhostan från senare perioder, både under 1700-talet och i modern tid. Men Hans Widing i Oppmanna har i fem fall också gett upplysningar om sjukdomsförloppet längd. Fyra av de fem hade avlidit redan under sjukdomens åtta första dagar.¹⁸¹ Den fråga som då inställer sig är: Hur bestämde han diagnosen? Och när ansåg han att sjukdomen började? Idag tar vi bakterieodlingar som ger en specifik orsakdiagnos. För den som inte odlar bakterier är det kikningarna som är det typiska och som har gett sjukdomen dess namn. Men de uppträder först efter 10 till 14 da-

¹⁷⁶ Aalborg 1638, s. 149, 315.

¹⁷⁷ Osby C:1, LLA.

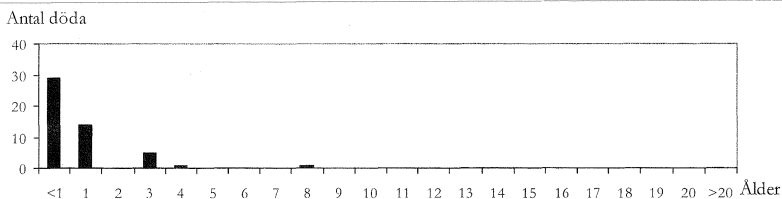
¹⁷⁸ Petrus Thomæus i Osby och Loshult, Mårten Florel i Röke och Torup, Hans Widing i Oppmanna och Vånga.

¹⁷⁹ Bjurling 1945, tabell 52, s. 264. Brev från magistraten i Christianstad 10/4 1711 med bifogad lista över torgpriserna vid Kyndelsmäss 1700–1711. SkGKA D II a:18, s. 646–647, LLA.

¹⁸⁰ Sexagesima 1696 begrovs systern Pernilla och Swenborg Swensdotter från Bökebergå, den ena fyra, den andra tre kvarts år gammal. Tredje advent år 1700 begrovs på samma sätt bröderna Jeppe och Anders Jonsson från Gullarp, 3½ år respektive 17 veckor gamla. I samtliga dessa fall angavs dödsorsaken vara ”keekhosta”. Osby C:2, LLA.

¹⁸¹ 3 fall från Oppmanna (1709, 1709 och 1716) och 2 från Vånga (1698 och 1701): 4, 6, 8, 8 och 14 dagar. Oppmanna C:1. Vånga C:2. Båda LLA.

Diagram 8: Åldern på de avlidna som fått diagnosen ”keekhosta” i Osby och Loshult 1690–1718, Oppmanna och Vånga 1693–1718, Röke och Västra Torup 1691–1711.

Anm.: N = 51 fall. Både dop och begravningsnotis har identifierats i 50 fall, endast begravningsnotisen i 1 fall.

Källa: Loshult C:1 och C:2. Oppmanna C:1 och C:2. Osby C:1 och C:2. Röke C:2. Vånga C:2 och C:3. Västra Torup C:1. Alla LLA

gars förlopp. Hur kunde då Hans Widing redan första veckan veta att det rörde sig om kikhosta?

Denna paradox kan förklaras på tre helt olika sätt. Om man väljer ett traditionellt perspektiv, där man menar att sjukdomar kan definieras likadant i gången tid som idag, då måste Hans Widing ha varit fel ute. Det han kallar kikhosta måste vara något annat än dagens diagnos. En andra möjlighet är antagandet att han hade rätt men att kikhostan har ändrat karaktär sedan dess. Men det går inte att leda i bevis. Och Rosensteins beskrivning från 1700-talets mitt stämmer inte överens med en sådan tolkning.¹⁸² Om man för det tredje istället vill sätta sig in i hur Widing och hans sockenbor resonerade, måste man bortse från den moderna bakteriologiska sjukdomsklassifikationen och istället fråga sig hur man förr i tiden skiljde olika sjukdomstillstånd åt. I just detta fall bör vi fråga oss hur man såg på det inledande stadiet innan kikningarna började. Har man knutit det till kikhostan? Eller har man betraktat det som en helt annan sjukdom, vilken av någon anledning sedan har övergått i kikhosta?

En parallell kan finnas i 1831 års kolerakungörelse, där Kungliga Sundhets-Collegium skiljer på ”Tecken, som förebåda den epidemiska Choleran” och ”Tecken till själfwa sjukdomens utbrott”. Bland de förebådande tecknen finns allmän sjukdomskänsla, illamående och begynnande lösa avföringar, men sjukdomen anses bryta ut först med kräkningarna och de karakteristiska risvattentunna diarréerna.¹⁸³ Vi resonerar gärna i absoluta sjukdomsentiteter.

¹⁸² Se Jägervall 1990, s. 145–148.

¹⁸³ ”Kongl. Sundhets-Collegii underrättelse om sjukdomen Cholera, dess kännetecken, sättet att deremot sig skydda, och om de medel, som böra användas till botande af densamma, innan Läkarehjelp kan erhållas”, SFS 30/1831, Bil. I, s. 206–210. Se § 2–4, s. 206–207.

Sjukdomen finns eller finns inte beroende på om den utlösande mikroorganismen kan påvisas eller ej. Enligt vårt sätt att se finns koleran redan tillsammans med de förebådande tecknen, ja, även hos bakteriebärare som är helt symtomfria. Före det bakteriologiska genombrottet tycks man istället ha resonerat i relativa termer – en glidande skala där symtomen blir allt värre, och där sjukdomen bryter ut först när en viss tröskel har passerats.

En möjlig tolkning av Hans Widings observationer är att han har placerat denna tröskel mellan kikhostans förstadium och utbrott just till den tidpunkt då kikningarna infinner sig. Om man ansåg att kikhostan började först med kikningarna, då blir Hans Widings tidsuppgifter fullt logiska och begripliga. Det kan ge en ledtråd i diskussionerna om hur man förr betraktade också andra smittsamma sjukdomar och relationen dem emellan.

Uppgifterna från de tre prästerna tillåter i övrigt ingen mer detaljerad bild av kikhostans närvaro i det tidiga 1700-talets Skåne. Detsamma gäller några andra diagnoser som ibland skymtar fram i längderna – blodsoten eller blodgången och de mer ospecifika benämningarna håll och styng respektive bröstsjuka.

Blodsot, blodgång och röda siukan

I tre av socknarna, Vånga, Hästveda och Brösarp, finner vi vid olika tillfällen små utbrott, koncentrerade i tid och oftast också i rum, där en handfull personer avlidit i en sjukdom som fått benämningen ”blodgång”, ”blodsot” eller ”röda siukan”. Det är ospecifika beskrivande diagnoser, där den första endast betyder att den sjuke utsöndrar blod via någon av kroppsöppningarna. De två senare brukar anges som synonyma med rödsot eller dysenteri.

För oss är dysenteri en bakteriell tarmsjukdom kännetecknad av måttlig feber, kolikartade buksmärter och blodiga diarréer.¹⁸⁴ Den sprids via vatten, mjölk, förorenade födoämnen och flugor. Sjukdomen är oftast endemisk i fattiga länder, men utbredda epidemier kan också förekomma. Alla åldrar är mottagliga. Barn och åldringar drabbas dock värst. Frekvensen ökar då hygien försämras. Dysenterin tillhör precis som mässlingen och kikhostan de infektionssjukdomar, där näringsläget anses ha betydelse för utgången. Den är också en av de klassiska fältsjukorna, en farsot som följer i arméernas och krigens spår. I 1800-talets städer var den också en viktig orsak till ”sommarsjuka” och för tidig död hos spädbarn som skulle avvänjas från bröstet och överföras till komjölk diet.¹⁸⁵

Både Henrick Smid och Elias Beynon diskuterar ”Bugløb / Durchlauff”. De anser att det finns tre sorters lösa avföringar. För det första den vanliga ”Diarrhæa”, vilken i Henrick Smids skånska dialekt beskrivs som...

¹⁸⁴ Den orsakas av en särskild tarmbakterie, vanligen *Shigella sonnei*. Ström 1974, s. 208–211.

¹⁸⁵ Pattersson 1993a. Ström 1974, s. 208–209. Bellagio Conference 1983/1985, s. 506/308.

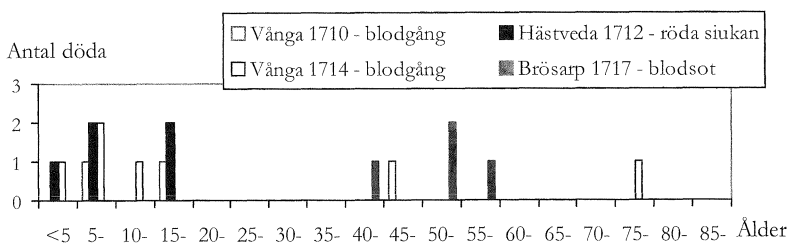
...den Bugløb / naar som Maden oc Dricken som er fordøffuet udgaar uden Blod / oc kaldis almindelige paa vort Tungemaal / met Aarloff sagt / Rendeskide.¹⁸⁶

Nästra Bugløb kallas ”Lienteria”. Den kännetecknas av att mat och dryck ”gaar bag ud wfordøffuet / lige som de ere offuen til indgangne”.¹⁸⁷ Den allvarligaste magåkomman är så ”Dysenteria” eller ”die rothe Ruhr”. Då är avföringen blandad med blod. Den indelas av Henrick Smid åter i tre grupper, beroende på om den kommer från blodet, gallan eller slemmet. Han beskriver röd, gul och vit blodsot, vilka i tur och ordning kombineras med...

...stor pine udi den høyre Side...hos Nafflen...nedenfaar Nafflen / udi Lenderne / eller hos Lenderne...oc stolgangen er sort oc blandet met Blod / eller er grøn / stundem gul oc bleg.¹⁸⁸

Denna indelning i olika varianter har sin bakgrund i humoralpatologin och idéerna om att sjukdom består av obalans mellan de olika kroppsvätskorna. Hur mycket den samtidigt motsvarades av tre olika kliniska varianter av blodsot är svårare att uttala sig om. Vi kan bara konstatera, att den som önskade artbestämma bugløben hos en magsjuk behövde noga studera avföringen både vad gällde färg och konsistens.

Diagram 9: Åldern på de döda i fyra små utbrott i Vånga, Hästveda och Brösarp.

Anm.: N = 17. Dessutom en dotter och en piga, där åldersuppgifter saknas.
Källa: Brösarp C:1. Hästveda C:1. Vånga C:2. Alla LLA.

¹⁸⁶ Beynon 1680, s. 286. Smid, ”Det lxxxv.Capittel” ur Tredie Urtegaard, *Henrick Smids Legebog 1577*.

¹⁸⁷ Beynon 1680, s. 287. Smid, ”Det lxxxiiij.Capittel” ur Tredie Urtegaard, *Henrick Smids Legebog 1577*.

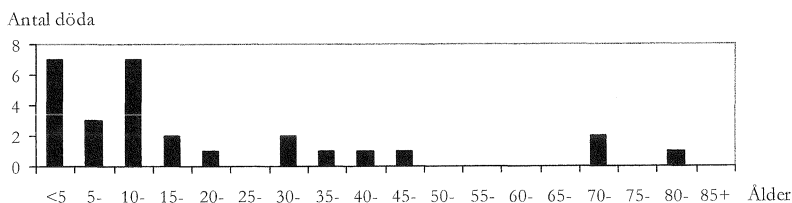
¹⁸⁸ Beynon 1680, s. 287. Smid, ”Det lxxxiiij.Capittel” ur Tredie Urtegaard, *Henrick Smids Legebog 1577*.

I det tidiga 1700-talets Skåne finner vi fyra små utbrott utan något som helst inbördes sammanhang. De benämndes på tre olika vis, inträffade under olika år och på olika platser. Någon säker årstidsvariation går inte att urskilja. Två av utbrotten ägde visserligen rum under sensommaren, men de andra två inträffade i mars och december.¹⁸⁹ Barn och ungdomar dominerade bland de avlidna, men spridda fall förekom också i högre åldrar. Sjukdomstidens längd från insjuknandet till dödsfallet anges i Vånga och Hästveda. Den varierade mellan 4 och 17 dagar.

Blodsoten förekom precis som kopporna och kikhostan tidigt i begravningslängderna. I Osby och Loshult finns epidemier med klar årstidsvariation registrerade både 1647, 1649 och 1650. Samtliga fall inträffade där under sommarhalvåret med topp under juni, juli och augusti.¹⁹⁰ Sockenprästen vid denna tid, Hans Hansson Winsloff, hade enligt Cavallin under sin studietid i Köpenhamn även studerat för Ole Worm, den store medicinprofessorn.¹⁹¹ Han förde sina begravningslängder på en blandning av dansk-skånska och latin. Den sjukdom vi nu diskuterar benämndes av honom omväxlande "Blodsott" och "Dysenteria". Uttryck som "döde ogsaa af samma Smitteliga Siugdomb" och "Mortus Dysenteriaë Contagio inferis" tyder på att han uppfattade sjukdomen som smittosam.¹⁹²

Åldersfördelningen på de döda i Osby och Loshult 1647–1650 ser likadan ut som vid 1710-talets utbrott. Två tredjedelar var under tjugo år gamla, men spridda fall förekom i alla åldrar. Även i Brönnestad grasserade blodsoten under sommaren 1650. Här avtecknar sig bilden av en socken under svår

Diagram 10: Åldern på de i blodsot och dysenteri döda i Osby och Loshult 1647–1650.

Anm.: N = 28 samt 7 fall utan åldersangivelse.

Källa: Loshult C:I. Osby C:I. Båda LLA.

¹⁸⁹ Vånga C:2, dec 1710. Hästveda C:I, aug – okt 1712. Vånga C:2, aug – okt 1714 och Brösarp C:I, mars 1717. Alla LLA.

¹⁹⁰ Osby C:I och Loshult C:I. Båda LLA.

¹⁹¹ Cavallin Fjärde delen, 1857, s. 414–416.

¹⁹² Loshult C:I, juli 1649. Osby C:I, sept 1650. Båda LLA.

press. Dödligheten är tre gånger så hög som normalt, och mellan blodsotsfallen interfolieras kommentarer som:

War udslebit aff arbeide och Udmattet aff Hunger och sult...hindis største och meste siugdum war hunger och sult ... arme stackaste allesammen.¹⁹³

1650 var ett svårt hungerår, som länge stannade kvar i befolkningens minne. 1644–1645 hade Gustaf Horn plundrat och bränt i stora delar av landskapet.¹⁹⁴ Nu hade det varit missväxt flera år i rad och situationen var desperat med mord, överfall och stölder. Oären släppte inte förrän med 1653 års skörd.¹⁹⁵ Köpenhamn drabbades sommaren 1652 av en svår epidemi av ”Dysenteri med Petechier og ondartet Diarrhoe uden Feber”. Medicinska fakulteten utgav en ”kort Underviisning i Modersmaalet”. En skolmästare i Köpenhamn utgav samtidigt ”en Underviisning om Blodsot”. Och i Stockholm författade Andreas Sparman PalmChron ”Consilium Anti-Dysentericum” med förtydligandet att det var ”En kort och enfaldigh Berättelse / huruledes man i thessa Tijder / i hwilka allahanda Buchflusser / i synnerheet Rödsoten / mäst öfwer hela Landet grasserar / rätt förhålla skal”.¹⁹⁶

I Röstånga noterade prästen: ”Anno 1650 var her i Skaane en stor hunger og dyr tiid, saa at fattige folck paa adskillige steder aff hunger døde....”¹⁹⁷ Under sådana förhållanden bör man inte förvånas över att blodsoten spreds och antog epidemisk karaktär. Men denna blodsot kan ha varit något mer än den bakteriella tarmsjukdom vi idag lägger i begreppet. Det kunde också vara ett tecken på terminal svält – att tarmarna helt enkelt hade upphört att fungera.¹⁹⁸ Precis som ”pesten” eller ”digerdöden” har ”den stora hungern” traditionellt använts som ett viktigt historiskt vägskäl – för att datera om en händelse har inträffat ”före” eller ”efter”.¹⁹⁹

Utbrotten under 1700-talets första decennier var annorlunda. De pekar snarast på att blodsoten då uppträdde endemiskt, om än under ett antal lokalt skiftande benämningar. Någon högre dödlighet har det sannolikt inte heller varit tal om, även om beläggen naturligtvis är alltför få för att man ska våga sig på några mer generaliserande slutsatser. Vi kan bara konstatera att blodsoten var något välkänt, som fanns mer eller mindre ständigt bland befolkningen. Den har sannolikt ingått i det ordinarie sjukdomspanoramats, och chansen att överleva har under normala omständigheter varit relativt god.

¹⁹³ Brönnestad C.1, juni – sept 1650, LLA.

¹⁹⁴ Johannesson, Gösta 1977, s. 156–159. Stille 1910.

¹⁹⁵ Mansa 1873, s. 329–330, 379–389.

¹⁹⁶ Skolmästaren hette Vilhelm Pedersen Trellund. Mansa 1873, s. 386–387. PalmChron 1652.

¹⁹⁷ Lilja 1871, s. 198.

¹⁹⁸ Appleby 1978, s. 8, 133–134. Keys, Brocek, Henschel, Mickelsen & Taylor 1950, del I, s. 587–590. Mayer 1975, s. 572.

¹⁹⁹ Arnold 1988, s. 11–19.

Styng i sidan

Avslutningsvis bör något också sägas om den övriga medicinska information, som återfinns i begravningslängderna. Här var spridningen på diagnoser stor. Det rörde sig om en blandning av i vår terminologi svårdefinierade och mer eller mindre kroniska tillstånd såsom vattusot, rosen, fluss, kolik, kräftan, moderens uppstigelse, apoplexi, krampesjuka osv. Förekomsten av dessa uppgifter i begravningsnotiserna varierar starkt. Den är klart knuten till individuella präster med särskilt intresse av att notera vad deras sockenbor lidit av. Daniel Floræus, Hans Widing och Mårten Florel är tre präster som gett särskilt utförliga beskrivningar av symtom och förlopp.²⁰⁰

I enstaka fall, som i Brösarp och Ravlunda vintern 1706, ser vi en ansamling av dödsfall med likartad diagnos. Andelen vuxna och äldre bland de avlidna är hög och orsaken anges vara...

...styng i sijdan och för hiertat...bröstiuka och ålderdomsswaghet...sting och swulnad i armar och benen...styng för hiertat...några dagars siukdom för bröstet...bröstiuka och styng för hiertat...årgångssiukan, styng i sijdan och för bröstet.²⁰¹

Vilken epidemi var det då som drabbade invånarna i socknen? Frågan är svår att besvara. Möjligen en smittsam lunginflammation eller influensa. Epidemin går inte att följa i andra omkringliggande församlingar, och ”håll och styng” var i övrigt en endast sporadiskt använd diagnos. Prästen, Daniel Floræus, uppfattade denna ansamling av likartade sjukdomsförlopp som ett tecken från ovan, ett tecken som förstärktes av att både kopporna och mässlingen också hade visat sig. Då solförmörkelsen så kom i början av maj utbröt ”en stoor förskräckelse ibland oss arma menniskior på jorden ... Hwarföre om morgonen blef i bägge kyrkiorna hållen Böön” med önskan att Gud inte skulle låta någon förmörkelse ske – varken i läre-, värje- eller näreståndet och varken genom synd eller syndastraff. Förra gången solen förmörkades, 1652, följdes det av gruvliga epidemier, noterade han, först blodsot, sedan på många orter en ödeläggande pest.²⁰²

Inte bara solförmörkelser utan också ljusstarka kometer hade tidigare under 1600-talet uppfattats som Guds vredes tecken och vid flera tillfällen föranlett regenterna att utlysa särskilda böndagar. Denna tro på ett samband

²⁰⁰ Daniel Floræus i Ravlunda och Brösarp, Hans Widing i Oppmanna och Vånga och Mårten Florel i Röke och Västra Torup. Florel flyttade 1712 till Östra och Västra Vemmenhög. Carlquist Serie 2:3, 1951, s. 443–444. Carlquist Serie 2:9, 1963, s. 21–25. Cavallin, Femte delen 1858, s. 70–71.

²⁰¹ Brösarp C:1 och Ravlunda C:1, jan – april 1706, LLA.

²⁰² Ravlunda C:1, maj 1706, LLA.

mellan astronomiska händelser och tillståndet här på jorden var i början av 1700-talet på tillbakagång bland de lärde. Det är sällsynt att den formuleras så tydligt som i kyrkoboken från Ravlunda.²⁰³

Krampesiukan

I Röke berättar Mårten Florel våren 1710 om en 15-årig piga från Harastorp, som under tretton års tid hade lidit av en sjukdom ”som kallas Krampesiukan; Men lät sig ansee som fallande siuka med Krampesiuka blannat. Fase- ligt at see på.”²⁰⁴ Detta var inte det första fallet. I juni 1705 hade han begravt en hustru från samma by, som i nio år hade varit sjuk ”af bråt och krampe- siuka”.²⁰⁵ Så tidigt som i mars 1696 begrovs en fyraårig flicka, också hon kommen från Harastorp. Prästen berättar att hon...

...warit siuk til döden af en sälsam siukdom 1/4 åhrs tijd; Siukdommen wille somblige kalla *drage=siukan* af dän åhrsaaen alla dhes ledamoter droges hårt samman, och strechtes uht igän, mäd stort skrij och roop, Ansichtet och munnen wendes sälsampt.²⁰⁶

Den 15-åriga pigan var sannolikt född i februari 1694 och således ett år äldre än vad prästen angav i begravningslängden.²⁰⁷ Samtliga tre notiser leder därmed tillbaka till åren 1695 och 1696. Något hände i Harastorps by, som medförde att dessa personer insjuknade ungefär samtidigt i denna förfärliga sjukdom.

1690-talets mitt var svåra år för jordbruket. Våren 1695 var sen i hela Europa, sommaren kylig och regnig, och nattfrosten kom tidigt, i Danmark redan i slutet av september. Även 1696 var vädret besvärligt med hällregn och översvämningar. Resultatet blev missväxt, svält och epidemier. 1697 var dödens år, särskilt i sydöstra Finland, där befolkningen minskade med mer än en tredjedel.²⁰⁸ Detta område drabbades flera gånger på 1800-talet av dragsjukeepidemier och karakteriserades då också som dragsjukans stamhåll i Finland. Dess förekomst före 1700-talets mitt och eventuella roll i 1690-talets befolkningskatastrof är emellertid okänd.²⁰⁹ 1698 slutligen steg dödligheten i vissa områden i Närke och Dalarna till runt 10 procent. Även i Skåne var den på sina håll förhöjd 1697, men det kan åtminstone delvis förklaras

²⁰³ Hedberg 1985, s. 108–116, 142–146. Lindroth 1973, s. 116–124.

²⁰⁴ Kirstina Nielsdotter, Röke C:2, april 1710, LLA.

²⁰⁵ Walborg Niels Tufwessons, Röke C:2, juni 1705, LLA.

²⁰⁶ Jöns Pärns fyraåriga dotter Karina, Röke C:2, mars 1696, LLA.

²⁰⁷ En Kirstina Nielsdotter från Harastorp döptes 2/2 1694. Röke C:2, LLA.

²⁰⁸ Mansa 1873, s. 492–493. Johansson, Inger 1983. Mäntylä 1988. Se s. 50–54. Jutikkala 1991. Se s. 102.

²⁰⁹ Savolax och Karelen. Spooft 1872, s. 18–19, 26, 37. Moderna finska demografer har mig veterligt inte diskuterat frågan.

med en samtidigt grasserande koppepidemi.²¹⁰ Jag har inte funnit några tecken på att dödligheten skulle ha varit exceptionell, så som i Finland, men sannolikt har vädret påverkats även här. Laurentius Blanxius i Österslöv klagade hösten 1696 över ”wintersädesrågens i detta år langsomme beställande”, vilket skulle kunna stöda ett sådant antagande.²¹¹

Prosten Öller i Jämshög beskrev hundra år senare epidemier av dragsjuka i nordvästra Blekinge. Sjukdomen var den fasligaste han visste. Den orsakades av finnrågen på svedjemarken och de mjölokör som under fuktiga somrar växte på axen. Sjukdomen visade sig inte på slättbygden i Skåne, trots att mjölokör förekom på vinterråg och korn också där. Mjölokörnas giftighet tycktes på något vis vara knuten till sädesslaget.²¹² Epidemierna inträffade inte ofta, med de som drabbades kunde få kvarstående besvär i årtal efteråt. Öller nämner särskilt åren 1747–1748 och 1785–1786 – svåra missväxtår, då potatisodlingen ännu inte hade slagit igenom och man därför var hänvisad till att äta bröd bakad av just finnrågen.²¹³ Men potatisen gav ingen garanti mot dragsjukans återkomst. 1841 var åter ett vått och kallt år med fullkomlig missväxt på vintersäden men desto ymnigare skörd av mjöldrygor. Många personer insjuknade och några avled. ”Färska mjöldrygor, gifne åt svinkreatur, hafva visat sig ovillkorligt dödande”, konstaterades i det årets befolkningstabell för västra Blekinge.²¹⁴

Sjukdomen kunde yttra sig på ett flertal olika vis. Svenska symtombeskrivningar från 1760-talets Småland och Västergötland domineras av attackvis återkommande smärtsamma dragningar och ryckningar i muskulaturen ibland påminnande om stelkramp eller epileptiska anfall. Attackerna avslutades med att den drabbade föll i tung sömn och utsöndrade illaluktande klibbig svett. Däremellan förekom krypningar, domningar och ”morlande” i händer och fötter, ofta också ”yra eller raseri, eller fäniga upptåg, räddhåga och grillar”.²¹⁵ I Frankrike kallades sjukdomen ergotism och dominerades av störningar i blodcirkulationen med smärtsam kallbrand i händer och fötter. I Tyskland hette det Kriebelkrankheit och visade sig främst som kramp, myrkrypningar i skinnet och hallucinationer.²¹⁶ Sjukdomen förekom i Holstein 1717, 1743 och 1767–1771. På många håll i Europa grasserade epidemier av Ergotism och Kriebelkrankheit även under åren 1710–1717.²¹⁷

Enligt en inte helt lättydd beskrivning av Johan Lindestolpe, assessor vid

²¹⁰ Utterström 1965, s. 538–539. För Skåne se Loshult C:2 och Osby C:2, LLA.

²¹¹ Cavallin, Femte delen 1858, s. 74–75.

²¹² Öller 1800, s. 140–155.

²¹³ Öller 1806, särskilt s. 14–16. Se också Öller 1800, s. 140–155. Lindvall 1786.

²¹⁴ 1841 års befolkningstabeller för Bräkne och Listers prosteri H:2, LLA.

²¹⁵ Wählin 1771, s. 15–23. En sammanfattning av Wählins beskrivning finns i Odhelius 1806.

²¹⁶ Haeser 1882, s. 386–388. Haller 1993. Kriebel betyder krypningar, klåda.

²¹⁷ Salomonsen 1854, s. 128–131. Haeser 1882, s. 450. Wählin 1771, har ett flertal hänvisningar till utländska skrifter i ämnet tryckta just 1717.

Collegium Medicum, förekom från och med 1714 epidemier i Stockholm och Mellansverige av något som han kallade ”Rogfubben”. Sjukdomen hade varit vanlig 1575, uppgav han, men den hade sedan dess inte omtalats förrän nu. Den hade fått sitt namn eftersom den på något vis hade med rågens växtcykler att göra.²¹⁸ Lindestolpe hade i förstone tolkat den som en ordinär vardagsfrossa men senare kommit fram till att den faktiskt var något helt annat:

Rogfubben är en Skörbuggs Feber, som ibland hwar dag / ibland hwarannan / hwar tredie och fierde dag kommer igen på sätt och wijs / som följer / och kallas therföre af Eugaleno, Mendax Quotidiana, emedan hon the Gamlas hwardags Feber är olijk.²¹⁹

Skildringen av symtomen stämmer relativt bra överens med beskrivningar av dragsjukan från Småland och Karelen liksom med rapporteringen från en epidemi av akut mjöldrygeförgiftning i Frankrike 1951.²²⁰ Hos den drabbade uppträder sjukdomen i mer eller mindre regelbundet återkommande attacker, som dessutom delvis kan skifta karaktär från en vecka till nästa.²²¹ Sannolikt var det denna periodicitet som gjorde att Lindestolpe till en början tolkade sjukdomen som en variant av frossan. Den kallades ju också av hans förebild Eugaleno för *Mendax Quotidiana* – falsk frossa.²²² Hans uttalande om Rogfubben som en Skörbuggs Feber kräver också en kommentar, men det väntar vi med tills vidare. Vi får anledning återkomma till skörbuggen så småningom.

En epidemi av dragsjuka var naturligtvis en exceptionell händelse. Vår förklaring är att den orsakas av mjöldrygesvampen, som under fuktiga år växer på rågen och som man får i sig via det bröd som lagas av förorenat rågmjöl. Mjöldrygan tillverkar en hel kaskad av gifter, som har delvis olika effekter. Skillnaderna i hur olika människor drabbas kan utöver individuella faktorer som kön, ålder och kroppsstorlek förklaras med att sammansättningen av de svampgifter som utsöndras ser olika ut allt efter geografiska och klimatiska förhållanden.²²³ Dessa samband var inte kända för Florel och

²¹⁸ Benämningen ”Rogfubben” har han hämtat hos Benedictus Olai tillsammans med uppgiften om 1575 års epidemi. Identifieringen av Olais mycket knapphändert beskrivna ”fierde dags skellfuuo” med Lindestolpes ”Rogfubb” är för mig oklar. Antingen är det ren spekulation eller så måste Lindestolpe ha haft tillgång till annan information som han inte redovisar i sin skrift. Benedictus Olai 1578, pag. XCIII.

²¹⁹ Lindestolpe 1721, s. 56–58. Linder 1717, s. 6–7.

²²⁰ Wählin 1771, s. 15–22. Odhelius 1806. Spoof 1872, s. 40–50. Epidemin i Sydfrankrike sommaren 1951, då 230 personer insjuknade, orsakades av bröd bakat på illegalt mald och såld mjöldrygeförgiftad spannmål. Giraud & Latour 1952a, 1952b och 1952c.

²²¹ Giraud & Latour 1952a.

²²² Lindestolpe 1721, s. 58.

²²³ Matossian 1989, s. 8–14. Enligt en annan förklaring spelar dietens större eller mindre

hans samtida. Både Florel och Öller beskrev sjukdomen med ord som sällsam, faslig, förskräcklig, orsak till mycket elände. I början av 1800-talet förklarade allmogen i Jämshög att dragsjukan berodde på ”ohäll”, missöde, eller att någon fiende hade ”förgifvit dem”, ett uttryck för att skadlig magi ansågs vara inblandad.²²⁴ Hur betraktades den av de drabbade sockenborna i Röke och deras anhöriga? Däröfvet vi tyvärr ingenting.

Barndomens och svagårens sjukdomar

Det är dags att sammanfatta situationen vad gäller epidemierna i Skåne omkring 1710.

Kopporna var något som ständigt återkom och för varje gång betade av de årgångar som tillkommit sedan sist. Visserligen var det en del som dog, men de som överlevde kunde känna sig trygga resten av livet. Tanken att kopporna var en obligatorisk reningsprocess som alla måste gå igenom ligger då nära till hands.²²⁵ Sjukdomsförloppet på vanligen en till två veckor får betraktas som optimal för hur man på den tiden ansåg att döendet borde gå till. Alla släktingar och anhöriga hade tid att ta farväl av den döende.²²⁶ Koppornas offer var främst små barn på ett eller ett par år. I jämförelse med vuxna personer i aktiv ålder var de lättare att ersätta. Familjeenheter splittrades inte och gårdsbruket kunde drivas vidare utan avbrott. Denna allmoghet kan vara en viktig orsak till tystnaden i arkiven. Samtidigt har präster med medicinskt intresse samlat observationer i begravningslängderna om vem som först insjuknade och hur smittan kom till socknen.

Mässlingen uppträdde på liknande vis, bara med den skillnaden att den kom med längre intervaller och därför gick högre upp i åldrarna. Det hände något oftare att ungdomar och vuxna personer avled. Om epidemin var intensiv och samtidigt även andra farsoter grasserade kunde det upplevas som ett hot mot det bestående samhället. Då kunde det också finnas anledning att ge ut information om hur just mässlingen kunde ”igenkännas, skiötas och näst Gudz hielp botas”.²²⁷

Kikhostan drabbade nästan uteslutande de riktigt små barnen. Även den kunde uppträda epidemiskt. Samtidigt tycks utgången mer ha varit knuten till näringsläget. Vi såg ju hur dödsfall inträffade särskilt under

innehåll av A-vitamin – och i bakgrunden förekomsten av nötboskap – en viktig modifierande roll. Haller 1993. Se också Demeke, Kidane & Wuhib 1979.

²²⁴ Öller 1806, s. 19.

²²⁵ Smid, I Ientrik: *Unge og Spæde børns Urtegaard*, s. 42h. Ingår i *Fierde Urtegaard* och i den större *Henrik Smids Lægebog* 1577.

²²⁶ Troels-Lund, *XIV Bog, Lifsafslutning* 1914, s. 23–34.

²²⁷ *Underrättelse, som uppå Hans Kongl. Maj:ts Sundhets Collegii begiäran af det Kongl. Medico är utgifwen, huru den nu gängse-warande Fläck-sjukan eller så kallade Mässlingen igenkännas, skiötas och näst Gudz hielp botas kan*, Stockholm 1722, 1/3.

perioder av missväxt – senare delen av 1690-talet och efter svagåret 1708 och den kalla vintern 1708–1709. Blodsoten å sin sida drabbade alla åldrar, men en stor andel av de avlidna var just barn. I sin epidemiska form var den ännu mer explicit knuten till besvärliga tider, något som var uppenbart redan i dåtiden. Gud hade sedan några år tillbaka hemsökt fäderneslandet med hunger och dyrtid. Det tvingade de fattiga att livnära sig på ovanliga och olämpliga saker, och på grund av det hade ”en starck Blodgångh” fått fäste på åtskilliga orter i riket, skrev Andreas PalmChron i sin *Consilium Anti-Dysentericum* 1652.²²⁸

Dragsjukan hade också med växtligheten och vädret att göra. Den visade sig i samband med fuktiga år, och främst var det fattigt folk som drabbades. Det var dessa som måste hålla till godo med den mjöldrygeförgiftade spannmålen. I Skåne var denna sjukdom sannolikt inte särskilt utbredd – den har mer haft sitt fäste i de småländska och blekingska skogsbygderna – men de uppeendeväckande symtomen har föranlett kommentarer i begravningslängden, och ansträngningarna att finna en förklaring till sjukdomen har senare under 1700-talet varit stora.

Översättningen mellan de diagnoser som förekommer i begravningslängderna och dagens bakteriologiskt definierade sjukdomar kan ibland verka nästan självklar, ibland är den problematisk eller näst intill omöjlig. Då det gäller kopporna och mässlingen stämmer symtombeskrivning, sjukdomsförlopp och åldersprofil på de döda väl överens med vad vi idag vet om smittkoppor och mässling. Rödsoten och blodgången kan naturligtvis över sättas med dysenteri, men diagnosen är beskrivande, och det innebär att det kan finnas andra alternativ. Detsamma kan sägas om diagnosen ”styng i sidan”. Den är svårhanterbar, frestar till spekulation och går över huvud taget inte att översätta till någon mer väldefinierad enhetlig sjukdom. Dåtidens koppling mellan epidemier och himlafenomen känns för oss också mycket främmande.

Kikhostan hamnar någonstans mitt emellan dessa båda ytterligheter. Den verkar i förstone ha mycket gemensamt med dagens kikhosta, dock med den påtagliga skillnaden att barnen dog redan på fjärde till åttonde dagen, medan vi menar att kikningarna inte börjar förrän efter tio till fjorton dagar. Denna ekvation går ihop endast om vi antar att man på 1700-talet resonerade mer i form av glidande övergångar mellan olika sjukdomar. Kikhostan skulle i så fall börja först med kikningarna och det inledande stadiet betraktas som en annan form av hosta eller ett förebud men inte som den fullkomliga kikhostan.

²²⁸ Palmchron 1652.

Avslutande kommentarer

Utformningen av begravningslängderna och de uppgifter man väljer att notera i dem säger oss något om samhället, om relationen mellan religiösa, rättsliga och medicinska intressen, mellan staten och dess undersåtar.²²⁹ I detta kapitel har jag försökt kartlägga

- dels vilka dödsorsaker som förekom i dåtidens längder och varför,
- dels den medicinska kunskap som 1700-talets präster kunde ha om dåtidens sjukdomar och var de hämtade den ifrån,
- och slutligen vad som karakteriserade de vanligast förekommande farsoterna.

I början av 1700-talet begrovs de flesta utan några kommentarer alls om dödsorsaken. I de fall en sådan finns angiven handlade det oftast om endera av tre orsaker – antingen ett barnafödande med olycklig utgång för modern och / eller barnet, eller ett snabbt oväntat dödsfall, ibland våldsamt som olycka, mord eller självmord, eller för det tredje en sjukdom som uppträdde epidemiskt. Vi kan även spåra en fjärde mer vetenskapligt inriktad anledning till prästernas kommentarer – viljan att observera och notera det avvikande.

Tonvikten låg på *hur* döendet hade skett snarare än på att fastställa exakt *vad* personen i fråga hade dött av. Döendet överordnades sjukdomen. Dess identitet var av mindre intresse i en tid då man allmänt ansåg att ”*det var ikke Sygdommen, der virkede Døden, men omvendt Døden, der virkede Sygdommen*”. När tiden var kommen sökte döden sin ingång hos personen ifråga. Döden ville ha en orsak, men vilken den valde var av sekundär betydelse i jämförelse med förberedelsen för livet efter detta.²³⁰ Men då döden kom oväntat var situationen annorlunda. Den avlidne ansågs inte vara rätt förberedd. Prästen hade inte gjort hembesök eller gett den döende nattvarden, en omständighet som kunde föranleda en kommentar av religiösa skäl.²³¹ Det kunde också finnas en juridisk önskan att reda ut händelseförloppet, att inför framtiden klarlägga den rätta arvsgången eller ta reda på om ett mord blivit begånget. Då den döde hade begått självmord behövde man veta om det fanns några förmildrande omständigheter. Både religiösa och juridiska omständigheter kunde leda till att begravningen ibland fick en annan utformning än den gängse. Det kunde i sin tur ge konsekvenser för bokföringen, ty prästen hade enligt kyrkolagen bara skyldighet att notera de begravningar han själv medverkade i.

²²⁹ Alter & Carmichael 1996.

²³⁰ Troels-Lund, *XIV Bog, Lifsafslutning* 1914, s. 27. Kursivering i originalet.

²³¹ Landry & Lessard 1996.

De i kyrkobokföringen vanligast förekommande epidemiska sjukdomarna var koppor och mässling, två farsoter med relativt enhetliga symtombilder och sjukdomsförlopp. De drabbade främst små barn och orsakade förhöjd dödlighet under kort tid. Sjukdomar som rödsoten och dragsjukan, delvis också kikhostan, var mer tydligt knutna till svagår med missväxt och livsmedelsbrist. I dessa fall kunde det ligga i den världsliga myndighetens intresse att hålla sig informerad om utvecklingen, ty missväxt kunde medföra politisk oro och kräva någon form av agerande från statens sida. Svält och farsoter tullade också på befolkningsresurserna och i förlängningen på antalet presumtiva soldater. Ty som det står i Salomos Ordspråk:

Ther en Konung mycket folck hafwer, thet är hans härlighet: men ther litet folck är, thet gör herra blödig.²³²

1640-talet var i Skåne en period av krig och svåra nödår. Det är sannolikt ingen slump att den äldsta förordningen om kyrkobokföring i Skåne är daterad just 1646.²³³ Även de återkommande pestepidemierna utgjorde ett viktigt incitament för myndigheterna att hålla sig informerade om dödlighetspanoramat. Tidiga exempel på det finns i renässansens italienska stadsstater och i Londons *Bills of Mortality*. Genom att studera siffrorna över den gångna veckans dödlighet kunde myndigheterna avgöra när det var dags att sätta in olika former av motåtgärder, och de som hade möjlighet därtill kunde bestämma sig för när det var dags att fly fältet och resa till sundare ort.²³⁴

De vetenskapligt inriktade observationerna slutligen kunde gälla hur kopporna kom till socknen, sambandet mellan epidemier och himlafenomen och sist men inte minst de förfärliga symtom som dragsjukan kunde ge upphov till.

Prästernas medicinska kunskaper har sannolikt varierat stort. En del begravningslängder flödar över av kommentarer med medicinskt innehåll, medan andra inte innehåller minsta antydning om sådant samtidigt som bouppteckningen efter prästmannen i fråga kan avslöja ett betydande bokinnehav. Det finns inget enkelt samband mellan privatbibliotekets storlek och utformningen av kyrkobokens anteckningar. Enstaka präster hade inte ens en bibel i huset medan andra ägde lärdomsbibliotek på tusen böcker eller mer. Två- till trehundra böcker var relativt vanligt, och av dessa kunde då ett dussintal utgöras av medicinska titlar. Vanligast förekommande var de skånsk-danska författarna Smid och Aalborg, som skrev på folkspråket. In-

²³² Johannisson 1988, s. 97. Citatet ursprungligen hämtat från Ordspråksboken, (Salomos Ordspråk), Kap. 14:28. *Bibeln eller Den Heliga Skrifft*. "Karl XII:s Bibel", tryckt 1703.

²³³ Lext 1984, s. 26–27. Osby och Loshults äldsta ministeriallängder tar sin början 1647. Osby C:I. Loshult C:I. Båda LLA.

²³⁴ Alter & Carmichael 1996, s. 44–48. Nyström 1986, s. 108–109. Johannisson 1988, s. 16.

riktningen var i övrigt internationell, oftast med ett antal holländska och tyska läkeböcker och några klassiker på latin. De svenskspråkiga böckerna med medicinskt innehåll var få och klart knutna till präster med ursprung längre norrut i Sverige. Den tidsmässiga spännvidden var också stor. De äldsta böckerna var tryckta på 1500-talet. Henrick Smids *Lægebog* hade drygt hundrafemtio år på nacken, Aalborgs sjuttiofem.²³⁵ De yngsta utgjordes av färska inlägg i tidens vetenskapliga debatt.

De präster som använde medicinska diagnoser i begravningslängderna har enligt min mening gjort detta medvetet. Men varifrån har de hämtat diagnoserna? Just då det gäller de infektionssjukdomar som ger olika former av utslag kan terminologin lätt upplevas som förvirrande – ett faktum som gäller både dagens situation och det tidiga 1700-talet. Åtminstone då det gällde koppor och mässling fanns klara dialektala skillnader mellan Skåne och Mellansverige. Smids ”Kopper” och Aalborgs ”Smaakopper” blir ”Mësslingen” hos Benedictus Olai.²³⁶ Benämningen ”kopper” kunde de i Skåne verksamma prästerna använda sig av oberoende av ursprung, medan benämningen ”mässling” var mer problematisk. Den användes nästan uteslutande av präster som också var födda i Skåne. Jag tolkar detta som att ”mësslingen” för de norrifrån kommande prästerna betydde något annat och att en nödvändig förutsättning för att det alls skulle bli någon diagnos i begravningslängden var någon form av konsensus mellan prästen och den dödes anhöriga om vad denne hade lidit av.

Det är min bestämda uppfattning att de präster som noterade dödsfall i koppor och mässling kunde skilja de två sjukdomarna från varandra. Men hur de hade lärt sig det är svårare att komma åt. Läkeböckerna på folkspråket är allmänt fattiga på symtombeskrivningar, och då sådana gives handlar det enbart om kopporna. Vi måste gå till internationell litteratur på latin för att finna båda beskrivna. Ett troligt spår leder då till Wittenberg, ett populärt resmål för nordiska teologer. Här verkade under tidigt 1600-tal Daniel Sennert, författare till *De febribus* – en lärobok om febersjukdomar. Denna bok fanns också på hemmaplan, användes av medicinprofessorn Rostius då han föreläste om febrar och ingick senare i Universitetsbibliotekets samlingar. Men i dessa samlingar fanns fler verk i vilka både kopporna och mësslingen behandlades, exempelvis Francesco Piëns’ *Tractatus de Febribus in Genere & Specie*.²³⁷ Spåren leder här till Holland. Den lärda elit i vilken de skånska prästerna ingick var i början av 1700-talet klart införstådd med att koppor och mëssling, variola och morbilli, skilde sig åt. Influenserna har sannolikt kommit från flera olika håll.

²³⁵ Henrick Smids *Lægebog* utkom 1557. Företalet i Aalborgs *Medicin eller Læge-Boog* är daterat ”Kiøbenhaffn den 4. Aprilis 1633”.

²³⁶ Se också Ilmoni Del 2, 1849, s. 100–101, not 38.

²³⁷ Piëns 1669. Se ”in Specie”. Kap. VII, s. 215–229.

Begravningslängdernas fokus på smittsamma sjukdomar ger lätt intrycket att dåtidens sjukdomspanorama helt dominerades av just infektioner. Sannolikt var det till stor del också så, men samtidigt måste påpekas att det är den verklighet vi kommer åt. Kroniska och mer svårdefinierade sjukdomar är inte lika lätta att känna igen och har bara hos ett fåtal präster i enstaka fall gett anledning till kommentarer.²³⁸ Kopporna, mässlingen och kikkhostan återkom ständigt bland barnen. Rödsot, blodgång och styng i sidan härjade också bland de äldre. Kopporna och mässlingen hade sin egen rytm medan flera av de andra diagnoserna var mer knutna till missväxt med försämrat näringsläge och ökad social rörlighet. Förloppet mellan insjuknande och död var oftast en till två veckor, ibland längre. Ett extremt undantag utgör här dragsjukan med sina fasaväckande symtom, som kunde vara i decennier, men den tycks å andra sidan inte ha varit särskilt utbredd i Skåne.

Översättningen mellan de dåtida diagnoserna och dagens bakteriologiskt definierade sjukdomar kan te sig enkel då det gäller kopporna och mässlingen. Rödsoten och blodgången är mer diffusa och svårdefinierade. Dessa diagnoser är beskrivande och kan därmed i våra ögon innefatta flera olika tillstånd som går med likartade symtom. Försiktighet krävs i översättningen mellan då och nu, om en sådan alls är möjlig.

Slutligen vill jag också hävda att våra förfäder resonerade i relativa sjukdomsentiteter, inte som vi i absoluta. För att bättre förstå deras resonemang måste vi stiga ur vårt bakteriologiska synsätt, sluta resonera i termer av *an-tingen / eller* och istället försöka tänka *både / och*, i termer av *förebud och förstadium* och först så småningom *fullkomlig sjukdom*. Ty det var först när utvecklingen nått detta stadium av fullkomlig sjukdom våra förfäder ansåg att den hade brutit ut. Åtminstone gällde det kikkhostan. Övriga diagnoser är svårare att konkret komma åt på samma sätt, men kanske samma resonemang kan gälla även dem? Går det att spåra också då det gäller fältsjukan och pesten? Vår nästa undersökning får ge svar på den frågan. Men först något om pestens kontext, de politiska och ekonomiska förhållanden som rådde då farsoten nådde Norden.

²³⁸ Jämför resonemanget i Alter & Carmichael 1996.

5 Pestens kontext

En farsot uppträder inte i ett vakuum. Dess spridning och de åtgärder man vidtager för att dämpa dess framfart påverkas av det aktuella samhällets struktur politiskt, socialt, kulturellt och ekonomiskt. Detta påpekas inte minst inom den ekologiskt inriktade medicinska antropologin, där man vill betona att människan inte bara är en biologisk och kulturell varelse utan också kan sägas vara en ekologisk.¹ Vi kan spåra det också i Paul Slacks resonemang om orsakerna till pestens försvinnande – den intrikata balansen mellan sannolikheter som avgjorde om en karantän eller landkordong fungerade eller inte. Krig och missväxt med sina kringvandrande flyktingar försvårade fungerande administrativa åtgärder. Hårda straff mot lagöverträdare ökade befolkningens vilja att följa förordningarna. Och slumpen spelade också in.²

Apokalypsens ryttare är fyra till antalet, och de brukar ofta avbildas tillsammans. De är i tur och ordning utrustade med pilbåge och segerkrans, svärd, balansvåg och lie som symboler för rovdjurens härjningar, krig, missväxt och dödliga farsoter. Var och en av dessa katastrofer kan naturligtvis uppträda isolerat på egen hand, men ofta finns det ett samband dem emellan. Hur detta samband ser ut har varit föremål för långa vetenskapliga diskussioner. Dessa gäller dock i huvudsak krig, svält och farsoter. Rovdjurens roll brukar vanligen utelämnas – om vi nu inte sluter upp kring den alternativa tolkning som Karl XII:s Bibel ger oss, att ryttaren med pilbågen också kan uttydas som ”förföljelse af tyranner”.³

Vi tror oss veta att undernäring och vitaminbrist minskar den biologiska motståndskraften mot vissa infektioner, exempelvis tuberkulos, medan andra som smittkoppor och pest påverkas mindre eller inte alls.⁴ I vårt förra avsnitt såg vi också hur våta år med missväxt i vissa områden kunde ge upphov till dragsjuka och hur krig befördrade svält och epidemier av dysenteri. Men hungersyndromet har fler komponenter. De flesta forskare betonar idag den funktionella relationen mellan klimat, stress och epidemier och de sociala effekterna av ett dåligt skördeutfall. Bristen på livsmedel tvingar folk

¹ Ekströmer 1998, s. 53–77. McElroy & Townsend 1996. Edward Wellin presenterar i sin artikel en högt generaliserad beskrivning av en ekologisk modell med kulturella och biologiska parametrar. Wellin 1977.

² Slack 1981, s. 473–475.

³ Joh. Upp. 6:1–8. I Karl XII:s Bibel 1703, kommenteras de fyra ryttarna på följande sätt: 1) ”(En hwijt häst) Thetta är then första plågan: nemliga förföljelse af tyranner, som somlige thet uthyda.” 2) ”(En rödh häst) Then andra plågan: Krijg och blodz uthgiutelse.” 3) ”(En swart häst) Hunger och dyrr tijd.” 4) ”(En black häst) Pestilentie och döden.”

⁴ Bellagio Conference 1983/1985, s. 503–506/305–308. Komplexiteten i sambandet diskuteras i Walter & Schofield 1989, s. 17–21.

att livnära sig på olämplig föda som i sig självt kan ge upphov till sjukdomar. Spridningen av farsoter underlättas också av de drabbades beteende och bristande hygien, deras benägenhet att ge sig ut på vandring och handeln med kläder och andra personliga ägodelar.⁵

Den lusburna fläckfebern förekom endemiskt inte minst i arméerna. Den kunde i tider av social oro och stress, som exempelvis ett dåligt skördeutfall eller krig, plötsligt blossa upp och orsaka förödande epidemier.⁶ Sådana härjade i Östeuropa åren efter ryska revolutionen. K. David Patterson nämner en rad nyckelord i detta sammanhang. De viktigaste är trupp- rörelser, flyktingströmmar, demobiliserade soldater, desertörer, fängstransporter, brist på tvål och ved, missväxt, tvångsrekvisitioner av livsmedel till olika stridande fraktioner, svält och desperation. Folk flydde i hundratusenttal undan städernas kollaps, hungern på landsbygden och de utbredda inbördesstriderna. Epidemierna avklingade inte förrän oroligheterna avstannade och förhållandena i samhället återgick till det normala.⁷

Pesten var på våra breddgrader alltid utifrån kommande. Det samband som fanns mellan pest och missväxt var indirekt. Både svartråttan och dess loppa trivs bland spannmål. Brist på spannmål ger incitament till import från annat håll, och i dessa transporter liksom i ull, hudar och textilier kunde smittan dölja sig. Tiggare på vandring och handeln med kläder och andra ägodelar kunde sprida smittade pestloppor till nya miljöer.⁸ Oberoende av om vi följer den engelska eller franska linjen går det inte att studera pesten isolerat. Vår skånska epidemi måste placeras i ett större sammanhang politiskt, ekonomiskt och inte minst socialt.

De år då pesten spreds i Skåne, 1710–1713, var inga normala år. Mycket var annorlunda jämfört med hur livet gestaltade sig under fredstid, och detta måste man ta hänsyn till i diskussionerna. Vi börjar med en storpolitisk orientering och fortsätter sedan med de olika medlemmarna i ryttarföljet – Svälten, Kriget och Vilddjuren. Därefter går vi över till den fjärde ryttaren, Liemannen på den blekgula hästen, och hans inledande besök – fältsjukan 1710.

En storpolitisk översikt

Det svenska väldet var vid sekelskiftet 1700 geografiskt spritt runt hela Östersjön. Utöver kärnlanden Sverige och Finland hade man besittningar runt det inre av Finska Viken, i Baltikum och Pommern. De tidigare danska landskapen Skåne, Blekinge, Halland och Gotland och de norska

⁵ Post 1976. Appleby 1977. Post 1984. Arnold 1988, s. 22–26.

⁶ Appleby 1977, s. 511–512. Post 1984, s. 23–26.

⁷ Det var främst epidemier av lusburn fläcktyfus. Patterson 1993b, s. 373–374, 379.

⁸ Post 1976, s. 31–36. Arnold 1988, s. 22–26.

Bohuslän, Jämtland och Härjedalen hade under 1600-talet i omgångar tillförts det svenska väldet.

Det medeltida Hanseförbundet hade gått tillbaka politiskt och upplöstes vid mitten av 1600-talet. I dess ställe hade holländarna kommit. De bedrev en omfattande handel på Baltikum och Pommern. Deras fartyg fraktade stora kvantiteter spannmål från de östeuropeiska storgodsens till befolkningscentra runt Nordsjön och Engelska Kanalen. Holländarna önskade fri sjöfart genom Öresund, vilket lättast realiserades om stränderna öster och väster om Sundet tillhörde olika stater. Fredssluten i Köpenhamn 1660 och Lund 1679 hade dikterats inte bara av de interna svensk-danska styrkerelationerna utan också av internationella storpolitiska intressen.

I norra Europa var det svenska väldet omgivet av revanschhungliga grannar. I öster växte sig Ryssland starkt under tsar Peter. Handeln med Västeuropa och holländarna expanderade. Men de svenska besittningarna i Baltikum låg i vägen. Ryska handelsintressen önskade egen kontakt med Östersjön och dess hamnstäder. Nere i Polen hade August II, kurfurste av Sachsen, blivit vald till polsk kung. Han siktade främst in sig på Livland och Riga med sitt stora uppland. Mellan Sachsen-Polen och svenska Vorpommern hade kurfursten av Brandenburg under 1600-talets lopp konsoliderat sina domäner. Största delen av Hinterpommern ingick efter Westfaliska freden i hans besittningar. Den dåvarande kurfursten blev 1701 krönt till kung av Preussen under namnet Fredrik I. Samtidigt engagerade han sig på kejsarens sida i Spanska tronföljdskriget och kunde därför tills vidare inte blanda sig i maktkampen runt Östersjön. I väster önskade danskarna Roskildefreden ogjord. De östansundska landskapen Skåne, Blekinge och Halland borde återföras till moderlandet. Ett försök i den riktningen hade gjorts utan större framgång på 1670-talet. Nu ansåg den danske kungen att tiden var mogen för ett nytt försök.⁹

Svenskarna försökte i sin tur inringa Danmark, bland annat genom en lång rad äktenskapsallianser mellan det svenska kungahuset och hertighuset Holstein-Gottorp. Hertigens domäner låg i norra Tyskland, inklämda i det i övrigt danska Schleswig-Holstein, nära den svenska besittningen Bremen-Verden. Hertigen var delvis vasall till den danske kungen men ville gärna vara självständig. Både Karl IX och Karl X Gustav hade hämtat sina drottningar från hertighuset, och 1698 hade Karl XII:s syster Hedvig Sofia gifts bort med den dåvarande hertigen Fredrik IV.¹⁰

Stora nordiska kriget hade brutit ut år 1700. Spanska tronföljdskriget, som engagerade så gott som samtliga västeuropeiska nationalstater, hade startat året därpå. Karl XII hade dragit i fält och befann sig efter ett inledan-

⁹ Behre, Larsson & Österberg 1985, s. 165–167. Norborg 1994. "Fredrik I", *NE*, Bd.7, 1992, s. 2.

¹⁰ Behre, Larsson & Österberg 1985, s. 110, 166. "Holstein-Gottorp", *NE*, Bd.9, 1992, s. 86–87.

de kort fälttåg mot Danmark alltsedan hösten 1700 på andra sidan Östersjön. Han hade 1704 förmått en riksdag i Warszawa att förklara August II avsatt. I dennes ställe hade adelsmannen Stanislaus Leszczyński valts till ny polsk kung och Karl XII hade ingått förbund med honom. Hösten 1707 inledde Karl XII så sin marsch österut, en marsch som slutade med slaget vid Poltava den 28 juni 1709 och kapitulationen vid Perevolotjna två dagar senare. Hela den svenska huvudhären hamnade därmed i rysk fångenskap.¹¹ Beskedet om den svenska huvudhärens nederlag nådde Stockholm i början av september 1709. Under de följande åren vistades Karl XII i Turkiet. Han kom hem först i december 1715. Anfällsförbundet mellan kung Fredrik IV av Danmark, August av Sachsen och tsar Peter i Ryssland återupplivades sommaren 1709, samtidigt som danskarna rustade för ett nytt anfall mot Sverige.¹² Invasionen kom de första dagarna i november strax söder om Helsingborg. Fyra månader senare, i början av mars 1710, utrymde danskarna åter Skåne efter att ha blivit besegrade av en nyuppsatt svensk här under ledning av fältherren och guvernören över Skåne Magnus Stenbock. Slaget stod vid Helsingborg den 28 februari 1710.

Kriget fortsatte till sjöss och på andra sidan havet. Danska krigskepp kryssade i södra Östersjön och satte av och till iland trupper som gjorde strandhugg på den svenska sidan av Öresund. Nere i Polen blev kung Stanislaus avsatt och August av Sachsen återtog sin tron. Tsar Peter hade redan 1703 erövrat de svenska besittningarna vid inre delen av Finska Viken. Här placerade han sin nya huvudstad S:t Petersburg med fästningen Kronstadt. Han byggde också upp en skärgårdsflotta, vars fartyg de svenska högsjöskeppen hade mycket svårt att komma åt. Sommaren 1710 erövrades Sveriges återstående baltiska besittningar liksom finska Viborg av ryssarna.

Då danskarna inte lyckades i Skåne riktade de istället sina ansträngningar söderut. Trycket mot de svenska provinserna i Nordtyskland ökade. Pommern anfölls 1711 av en kombinerad dansk-polsk-sachsisk-rysk armé. Stralsund, Wismar och Stettin belägrades. Följande sommar tågade danskarna in i Bremen-Verden, vars huvudfästning Stade tvangs till kapitulation. Belägringen av Stralsund intensifierades. En svensk här under Magnus Stenbocks ledning skeppades sensommaren 1712 över till Pommern. Den vann initialt en del framgångar och besegrade en dansk här vid Gadebuch, men det fanns också en polsk-rysk här på marsch. Stenbocks här blev över vintern innesluten i fästningsstaden Tönning i Holstein och tvingades till kapitulation våren 1713. Vid denna tid fortsatte ryssarna sitt avancemang mot Finland, och senvintern 1714 var också Finland ockuperat.¹³ Ryssarna satte sig fast på Åland och började göra strandhugg längs Norrlands kuster.

¹¹ Jonasson 1995. Behre, Larsson & Österberg 1985, s. 168–174.

¹² Stille 1903, s. 1–6.

¹³ Behre, Larsson & Österberg 1985, s. 170–171, 174–177. Rosén 1963, s. 364–367.

Nere i Skåne fruktade guvernören Burenschiöld att danskarna skulle komma tillbaka och göra ett nytt försök till återerövring. Rykten om detta cirkulerade i Danmark och Tyskland både 1713 och 1714.¹⁴

Politikens effekter på hemmaplan

Karl XI efterlämnade vid sin död 1697 ett i jämförelse med andra europeiska stater välordnat finanssystem. För varje post på inkomstsidan var det nogt planerat och bestämt vilka utgifter just denna post skulle täcka. Statsskulderna från tidigare krig hade till stora delar betalats. Men redan vid krigsutbrottet 1700 var läget betydligt sämre. Flera missväxtår hade undergrävt befolkningens ekonomiska förmåga. De svåra hungeråren 1696–1697 hade enbart i Finland medfört att befolkningen minskade med mellan en fjärdedel och en tredjedel. Och när kriget väl bröt ut rusade utgifterna snart i höjden. Genom den ryska ockupationen av de baltiska provinserna försvann samtidigt en betydande del av de ordinarie inkomsterna.¹⁵

Den svenska huvudhären på andra sidan Östersjön kunde någorlunda klara sig genom att leva på och av fiendelandet, men på hemmaplan behövdes stora kontanta summor till flottan, fästningarna och de hemmavarande truppstyrkorna. I statskontorets budgetmangling prutades summorna vanligen ner rejält. Men inte heller de summor som beviljats kom alltid fram till den avsedde förbrukaren. Landshövdingarna i de olika län där medlen samlats in lade inte sällan beslag på pengarna till andra kostnader, som i deras ögon var mer angelägna, exempelvis durchmarscher eller inköp av artillerihästar. Det innebar i slutändan att flottan i brist på tågvirke och proviant inte fick fartygen i sjön och att de anställda inte fick ut sina löner.¹⁶ Läget var lika bekymmersamt inom armén. De båda skånska kavalleriregementena hade hösten 1709 satts upp på nytt efter katastrofen vid Poltava. Majoriteten av regementenas officerare var helt utan likvida pengar. De var inte heller betrodda med kredit och behövde därför hjälp både till mat och utrustning.¹⁷

Det var missväxt i stora delar av Sverige både 1708 och 1709. Det nya anfällsförbundet medförde ökad fientlig aktivitet till sjöss, vilket resulterade i stora problem för handeln till och från Sverige. Pestens ankomst till södra Östersjökusten och Svenska Pommern, förlusten av de baltiska provinserna och så småningom också Finland innebar mindre skatteintäkter,

¹⁴ Rosén 1953.

¹⁵ Lindeberg 1946, s. 4–6. Jutikkala 1991, s. 101.

¹⁶ Enbart till flottans lönedel, skeppsbyggeri och kostnader för att hålla flottan i sjön äskade amiralitetskollegiet årligen 8–900.000 daler silvermynt. Berg, Lars O. 1974, s. 60–65, 79–81, 85–86.

¹⁷ Skytte till defensionskommissionen 29/12 1709, SkGKA A I:51, Dec s. 36, LLA. Överste-löjtnant Gyllenbielke till Rådet 30/3 1710, Sk. Husarreg., Suppl. vol. 2:1, s. 36–41, KrA.

ett minskad befolkningsunderlag för rekryteringen av nya soldater och minskad tillförsel av spannmål.¹⁸

Försörjningsläget försämrades således drastiskt, och trycket på de kvarvarande områdena ökade. Skåne, som i vanliga fall var ett överskottsområde på spannmål, var vintern 1709–1710 krigsskådeplats. Visserligen blev danskarna besegrade och drog sig tillbaka väster om Öresund, men det dröjde innan läget i Skåne normaliserades. Provinsen tvingades under resten av kriget försörja stora delar av den svenska armén. Ett antal regementen stannade kvar i Skåne flera år efter slaget vid Helsingborg, eftersom man hela tiden fruktade nya danska landstigningsförsök.¹⁹ Från och med nu betraktades Skåne också "lika som SpijsCammaren för CarlsCrona och flottan". Det var många intressenter som ville vara med och dela på den skånska kakan.²⁰

Ryttaren med balansvågen

De brev som skickades från olika kungliga myndigheter i Stockholm till guvernementet i Skåne åren före danskens och pestens ankomst talar entydigt om dåliga skördar och svåra tider. Statskontoret höll sig underrättat om årsväxtens utveckling genom att begära in rapporter från landshövdingar och guvernörer ute i periferin. Med början hösten 1708 vidtogs successivt allt fler åtgärder med syfte att inskränka brännvinsbränningen och underlätta spannmålshandeln.²¹ Från de kungliga ämbetsverkens horisont var det besvärliga tider i hela landet, men då det gäller situationen i Skåne är bilden inte enhetlig. De historiker som studerat perioden har kommit fram till helt olika resultat, främst vad gäller 1709 års gröda. Karl Enghoff hävdar att Skåne 1708 var förskonat från egentlig missväxt och anser liksom Arthur Stille att även årsväxten 1709 var god. Det fanns stora förråd av spannmål, särskilt i Malmö, både på nyåret 1709 och ett år senare då dansken kom.²² Axelsson å sin sida förmodar att Skåne 1709 fick en knapp skörd, och C. G. Weibull betecknar särskilt åren 1709, 1714, 1718 och 1719 som missväxtår.²³ Uppgif-

¹⁸ Behre, Larsson & Österberg 1985, s. 178–179. Stille 1903, s. 6–7. "Til Kongl. Commerce-Collegium, angående Förordningens emot Brännwinets brännande af Spannmål hwilande. Dat. Arboga d.8. November 1710". Se Stiernman 1775, s. 27–28.

¹⁹ För situationen 1714 se Rosén 1953.

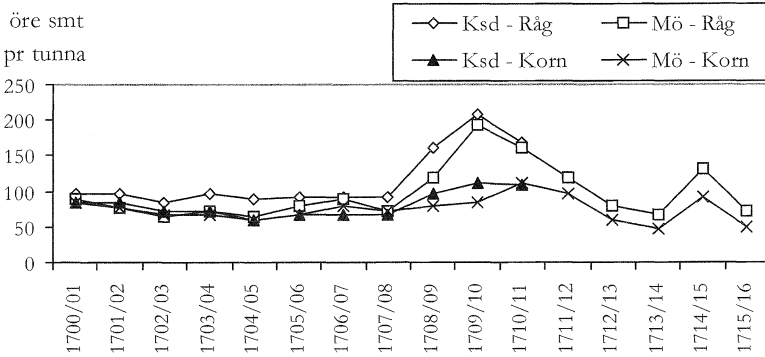
²⁰ Rådet till Stenbock 17/12 1710. SkGKa D II b:17, s. 114–115, LLA.

²¹ Från Statskontoret, 11/1 1708, SkGKa D II b:15, s. 253. Från Kammar- och Kommerskollegium, 15/10 1708, SkGKa D II b:15 s. 209. Dito 5/1, 25/5 och 20/9 1709, SkGKa D II b:16, s. 337, 339–340, 349. Dito 17/11 1710, enligt diarium, SkGKa B I:17. (För detta brev se också Stiernman 1775, s. 27–28.) Utgående till befallningsmän och magistrater, 20/2, 10/6 och 16/10 1709, SkGKa A I:51, febr s. 29, juni s. 24 och oct s. 44. Utgående till samtliga sjöstäder, 27/9 1709, SkGKa A I:51, Sept s. 40. Alla LLA.

²² Enghoff 1889, s. 86–87. Stille 1903, s. 49, 134.

²³ Axelsson 1888, s. 18–19. Weibull, C. G. 1923, s. 114.

Diagram 11: Markegångstaxor för Kristianstad 1700–1710 och Malmö 1700–1715. Taxan är satt vid Kyndelsmässotiden under nästföljande år. Omräknat till öre silvermynt / tunna.

Källor: Bjurling 1945, tabell 52, s. 264. Brev från magistraten i Kristianstad 10/4 1711 med bifogad lista över torghöjderna vid Kyndelsmässotiden 1700–1711. SkGKa D II a:18, s. 646–647, LLA.

terna är motstridiga. Om vi vill veta hur det var med skördarna i Skåne måste vi därför gå till källorna själva. Vi börjar med de officiellt fastställda priserna på spannmål – städernas markegångstaxor.

Prishistoriker brukar skilja på två typer av prisuppgifter, dels data från verkliga transaktioner, som avgjordes mellan köpare och säljare varje gång en affär avslutades, dels officiellt uppgjorda prislister på en rad varor. De senare kallas i Sverige markegångstaxor och fastställdes omedelbart efter Thomasmäss, den 21 december. I Danmark hette de ”kapitelstakster” och sattes ”Tiden närmest efter Nytaar” eller vid Kyndelsmässotiden i början av februari. Så var också fallet i Skåne fortfarande i början av 1700-talet.²⁴

Spannmålspriserna låg generellt lägre i Skåne än i Mellansverige.²⁵ Som framgår i diagram 11 visar kurvorna över rågpriserna i Skåne förhöjda nivåer 1708–1710 och 1714. Utvecklingen på korn visar en delvis likartad bild, dock med den skillnaden att prisstegringen i Malmö inföll först 1710. Tre av de fyra kurvorna är som högst vintern 1709–1710, vilket talar för att 1709 var ett besvärligt år. Men vid Kyndelsmässotiden 1710 pågick kriget för fullt. Vi kan inte utesluta att det har haft effekt på prissättningen. Möjligen också pestens

²⁴ Instruktioner om detta finns i cirkulär 1729 och landshövdinginstruktioner 1734, men man hänvisar samtidigt till äldre förordningar från 1600-talets slut. Jörberg Del 1, 1972, s. 8–9, 15. Bjurling 1945, s. 101, not 54.

²⁵ Jämför med uppgifterna i Jansson, Andersson Palm & Söderberg 1991, s. 82, 107–108.

ankomst till södra Östersjökusten, som ju också bör ha påverkat spannmåls-handeln. Vi förflyttar oss till nästa led i informationskedjan – de brev som utväxlades mellan guvernementet i Malmö och de lokala befallningsmännen och magistraterna.

Kronan, köpmännen och spannmålshandeln

Tidpunkten för fastställandet av de skånska städernas markegångstaxor – drygt en månad senare än i det egentliga Sverige och på andra sidan nyåret – tycks ha haft med den lokala årsrytmen vad gäller sådd, skörd och spannmålshandel att göra. Under hösten var lantmannen sysselsatt med att så vinterrågen och handelsmännen i städerna fick därför bara infört små mängder till försäljning.²⁶ Tröskningen var en syssla som hörde vintern till. På Söder-slätt låg spannmålen vid jultiden fortfarande till största delen otröskad.²⁷ Den råg som växte i Malmötrakten kunde först framemot följande sommar transporteras sjöledes utan risk att fördärvas.²⁸

För att kunna besvara Statskontorets förfrågan begärde guvernören i Skåne i sin tur in information från magistrater och befallningsmän. Dessa brevserier kan enligt min mening säga oss en del om magistraternas attityder till affärer med Kronan. De berättar också om den årliga rytmen i affärerna. Hanteringen från sådd till skörd, tröskning, torkning, försäljning och utsklippning var en process som åtminstone vad gällde det höstsådda kunde dra ut på tiden i närmare två år. Vintern var den tid då årets skörd tröskades på logarna. Då kunde man sannolikt inte göra annat än svara undvikande och avvaktande. Kanske önskade man också vänta till sommaren, då priset brukade vara som bäst och utsklippningen som störst. Dessutom var Kronan en trög betalare. Handelsmännen i Ystad hade ännu inte fått betalt för sina leveranser till Karl XII:s inledande fälttåg år 1700.²⁹

Magistraternas rapporter ger en ganska sammansatt bild av 1708 års skördeutfall. Rågskörden tycks ha slagit fel inte bara i Mellansverige utan också i Skåne. Detta var emellertid ingen stor exportvara. Det mesta konsumerades lokalt. Det man sålde var främst korn och havre, ett överskott som producerades på slättlandet söder om Malmö, i Ystadstrakten och i närheten av Landskrona. Utskippningen gick huvudsakligen över hamnarna i Malmö och Ystad. I Kristianstadstrakten producerades inget större spannmålsöverskott, och i området runt Helsingborg var produktionen oansenlig.³⁰ Dessa lokala variationer märks också i magistraternas svar.

²⁶ Från magistraten i Ystad 9/12 1708, SkGKa D III d:19, s. 352–355. Från magistraten i Malmö 3/12 1708, SkGKa D III d:19, s. 101. LLA.

²⁷ Från befallningsman Landby 21/12 1708, SkGKa D III d:19, s. 745. LLA.

²⁸ Från magistraten i Malmö 20/1 1709, SkGKa D III b:21, s. 98–101, LLA.

²⁹ Ersgård 1977, s. 274–278. Bjurling 1956, s. 146.

³⁰ Bjurling 1945, s. 25–27.

I Helsingborg och Landskrona hade man inte ens så mycket spannmål som man behövde själva.³¹ I Lund hade man bara råd att köpa in så mycket som behövdes till det allra nödvändigaste.³² Inte heller i Malmö förväntade man sig något större rågöverskott, men man hade gott om korn, och ärtor kunde man skaffa från annat håll.³³ I Ystad fanns varken råg eller ärtor till salu, däremot en del korn. Där, precis som i Kristianstad, irriterades borgerskapet över den olaga handel och de landsköp som förekom ute på landsbygden.³⁴ Senare under sommaren var spannmålshandeln i Malmö livlig. Vid en inventering gjord runt midsommar 1709 upptecknades 16.412 tunnor av olika sorter, ansevärliga mängder var redan sålda, och mer förväntades komma in från landsbygden.³⁵

Kornet hade åtminstone i Malmötrakten givit god skörd. Markgångstaxan vid Kyndelsmässotiden 1709 visade närmast normalpris på denna vara. Däremot hade priset på råg redan skjutit i höjden. Men hur mycket berodde denna prisstegring på brist lokalt, och hur mycket var det en effekt av prisstegringar på annat håll? Pesten närmade sig Litauen och Preussen, och en första karantänsförordning hade distribuerats från rådet i slutet av oktober 1708.³⁶ Från Ystad utskeppades under 1709 mer än 25.000 tunnor spannmål, varav sextio procent under juli och augusti.³⁷ Hos köpmännen i Malmö och Ystad, Skånes båda viktigaste spannmålshamnar, finner vi således inga säkra spår av 1708 års missväxt. Men hur stod det egentligen till hos bönderna?

Redan i april 1708 anhöll befälningssmannen över Luggude, Rönneberga och Onsjö härader om lånesäd för allmogen. Många bönder i trakten runt Helsingborg och Landskrona var så fattiga, att om de inte varje vår gavs möjlighet att låna utsäde måste de låta en stor del av sina åkrar ligga obesädda med överhängande risk för ödesmål.³⁸ Sannolikt var det ett tecken på att allmogen i området fortfarande led av sviterna efter 1600-talets krig.³⁹ Men 1708 var skörden mager och på några av herrgårdarna i trakten måste man redan i december köpa säd nere på slätten för de egna behoven.⁴⁰ Våren

³¹ Från magistraten i Helsingborg 17/2 1709, SkGKa D III b:21, s. 477–480. Från magistraten i Landskrona 27/1 1708, SkGKa D III d:19, s. 410–412 och 6/2 1709, SkGKa D III b:21, s. 209–211. Alla LLA.

³² Från magistraten i Lund 7/12 1708, SkGKa D III d:19, s. 624, LLA.

³³ Från magistraten i Malmö 20/1 1709, SkGKa D III b:21, s. 98–101, LLA.

³⁴ Från magistraten i Ystad 9/12 1708, SkGKa D III d:19, s. 352–355 samt 3/2 1709, SkGKa D III b:21, s. 269–276. Från magistraten i Kristianstad 7/12 1708, SkGKa D III d:19, s. 248. Alla LLA.

³⁵ Från magistraten i Malmö 19/6 samt 5/7 1709, SkGKa D III b:21, s. 78 resp. s. 73–77, LLA.

³⁶ Brev från Rådet 9/10 1708, SkGKa D II b:15, s. 70f. Stenbock till samtliga städer och sjötullnärer, 24/10 1708, SkGKa A I:50, s. 45–46. Båda LLA.

³⁷ Bjurling 1956, s. 146.

³⁸ Från befälningssman Holst 12/4 1708, SkGKa D III g:18, LLA.

³⁹ Se härom i Leide 1971. Johannesson, Gösta 1984, s. 145–150. Ankarloo 1988, s. 42–43.

⁴⁰ Från befälningssman Holst 12/12 1708, SkGKa D III d:19, s. 1006, LLA.

1709 kom också klagomål från magistraten i Kristianstad över hur tiggare från landsbygden i stora skaror invaderade staden. De kom främst från Blekinge, där förhållandena var eländiga, bönderna utfattiga och myndigheterna hade svårt att klara av situationen.⁴¹

Försörjningsläget har således sett olika ut i olika delar av landskapet. Värst tycks det ha varit i trakten av Landskrona och Helsingborg samt i nordost, bort emot Blekinge. Upplanden runt Malmö och Ystad, normalt överskottsområden, har klarat sig bättre.

Den stränga vintern

Vintern 1708–1709 kallades fortfarande efter 30 år ”then stränga vinteren”.⁴² Kölden kom i mitten av december 1708. Därefter ökades den alltmer ända till julhelgen, då det var snöfall och en köld utan like i mannaminne. Kreatur, får och ungdjur dukade under i kölden.⁴³ Isen i Sundet bar redan vid nyåret 1709.⁴⁴ Runt Kyndelsmässotid inträdde tre dagars töväder, men sedan återkom vintern. Marken frös till tre alnars djup, och på många håll i Skåne kunde de som avlidit under vintern inte jordfästas förrän i april.⁴⁵ I kyrkoboken från Vitaby och Södra Mellby berättas:

d. 9 April begynte isjen bräcka loss widh landet och drifva borto men strax der efter kom tillbakars och beteckte hela hafwet så långt man se kunde och warade isjen in till den 7 Majj innan han aldeles bortgick. Gudh förbarme sigh öfwer oss arme syndare!⁴⁶

Först den 27 april började rågsådden i Björnekulla. Den 8 maj var all kornjorden upptagen. Hela tiden var det nattfrost och kalla dagar. Vipan och lärkan var två månader försenade. Vinterrågen syntes inte till. Man fick så på nytt med annan säd.⁴⁷

I Ystad var postjaktens första ankomst från Stralsund ett viktigt vårtecken. Då började en hektisk tid för oxhandlarna med export av adelns stalloxar till Lübeck och Travemünde. 1708 hade postjakten anlant redan den 10 mars, men denna vår kom den först i början av maj.⁴⁸ Samtidigt hade några

⁴¹ Från magistraten i Kristianstad 12/4 1709, SkGKa D III b:21, s. 412–413, LLA.

⁴² Norra Vram C:1, s. 153, LLA.

⁴³ Björnekulla C:1, s. 138–139, LLA.

⁴⁴ Från befallningsman Holst 31/12 1708, SkGKa D III d:19, s. 1017, LLA.

⁴⁵ Björnekulla C:1, s. 138–139, LLA. Se också begravningsnotiser febr – april 1709 i Övraby C:1, Svalöv C:1 och Örja C:1, samtliga LLA.

⁴⁶ Södra Mellby C:1, LLA.

⁴⁷ Björnekulla C:1, s. 138–139, LLA.

⁴⁸ Från magistraten i Ystad med förteckning på passagerarna 10/3 1708, SkGKa D III d:19, s. 376–378, LLA.

farkoster från Lübeck ankommit och ytterligare sju skepp var i anseglande, ”hwilcket een stoor frögd hoos Oxeköpmennen förorsakat”.⁴⁹ Detta var sista säsongen på länge då utförsel av oxar förekom. Det uppblossande kriget med Danmark hade återverkningar till sjöss. Kungen av Danmark förklarade svenska hamnar i blockad och lät sina örlogsskepp kryssa i Östersjön. De var synliga också i Ystadstrakten, där de skeppare som bröt blockaden hotades med konfiskation av både varor och fartyg.⁵⁰ Även 1711 omintetgjordes oxutförseln från Ystad av danska krigsfartyg, beredda att använda sina kanoner mot de skepp som låg i trakten.⁵¹

Köldvägen vintern 1708–1709 drabbade hela Europa. Den gav Karl XII och hans armé allvarliga problem i Ukraina.⁵² I Sydeuropa frös både Adriatiska havet och franska medelhavskusten till, och överallt dog människor av kyla och hunger. Frostknäckte fruktträd och kastanjer långt ner i Sydeuropa, och höstsådden ruttnade på fälten. Vintern följdes sedan av en regnig vår och försommar, vilket ytterligare spädde på missväxten. De båda år som nu följde, 1709 och 1710, markerar en av Europas största hungerkatastrofer i tidigmodern tid. Bidragande till svårigheterna var också, att pesten sommaren 1709 hade nått fram till Östersjökusten. Det innebar ett allvarligt avbräck i den baltiska spannmålsexporten, vilket naturligtvis ytterligare spädde på försörjningsbekymren.⁵³

Hur blev då grödan i Skåne efter en sådan vargavinter? De lokala vittnena är tyvärr inte så många. En av dem, Magnus Darin, kyrkoherde i Norra Vram och Bjuv, skrev mer än trettio år senare att den stränga vintern inte gjorde någon större skada utöver att många träd gick ut, och följande sommar blev det en härlig årsväxt överallt.⁵⁴ Darins anteckning stämmer med Malmö magistrats argumentering, då man sommaren 1709 önskade fri utskeppning av föregående års gröda. Som ett av skälen till att detta borde tillåtas framhävdes just att man förväntade sig en god årsväxt.⁵⁵ Och då Stenbock i november 1709 organiserade Skånes försvar mot dansken förutsatte han att det i de skånska städerna fanns en del köpmän med ansenliga förråd av spannmål, som efter ”denne wälsignade åhrs växten” kommit in till städerna.⁵⁶ I detta fall bör vi uppenbarligen sätta mest lit till Enghoffs och

⁴⁹ Brev från Oluf Carlsson, 5/5 1709, SkGKa D III b:21, s. 240, LLA.

⁵⁰ Till överstelöjtnant Ducker 2/4 1710, SkGKo A I:12, april s. 2, LLA. Till amiralitetskollegiet 25/4 1710, SkGKo A I:12, april s. 45, LLA.

⁵¹ Bjudling 1956, s. 148. Se också brev från Magnus Stenbock 12/4 1711, SkGKa D III a:15, s. 5, LLA.

⁵² Englund 1998, s. 69, 102–103, 136–137, 221–222.

⁵³ Pallach 1986, s. 102–103.

⁵⁴ Daterat den 2/9 1740. Norra Vram C:1, s. 153, LLA.

⁵⁵ Från magistraten i Malmö 5/7 1709, SkGKa D III b:21, s. 73–77, LLA.

⁵⁶ Stenbock till magistraterna i Kristianstad, Ystad, Lund o Simrishamn 24/11 1709, SkGKa A I:51, Nov. s. 39, LLA.

Stilles skördebedömningar. C. G. Weibull hade fel då han utpekade 1709 som ett missväxtår i Skåne. Och orsaken till toppnoteringarna på råg- och kornpriserna vid Kyndelsmässotiden 1710 måste vi leta efter på annat håll.

Ryttaren med svärdet

Hösten 1709 intensifierades dragkampen om Skånes resurser. Utöver den lokala befolkningen och de ordinarie skatteuppbärarna fanns det tre viktiga intressenter, som var och en på olika sätt försökte komma i besittning av så mycket som möjligt av livsförnödenheterna. Det var den danska invasionsarmén, Skånes försvarare och flottan i Karlskrona. Amiralitetets anspråk vidarebefordrades brevlades. De två andra intressenterna framförde sina krav betydligt mer handgripligt. För både svenska och danska strateger gick taktiken ut på att samlå så mycket som möjligt av de livsviktiga förnödenheterna för egen del och att i görligaste mån undanhålla fienden resurserna.

Danskarna landsteg mellan Råå och Helsingborg de första dagarna i november, och några dagar senare ryckte man in i själva staden. Skåne skattlades under den danska kronan. Man startade genast ett ivrigt proviantsamlande, först i närområdet runt Helsingborg, men snart skickades expeditioner också till Ängelholmstrakten och södra Halland. Magasin anlades i Helsingborg och på Vegeholm. I mitten av november inkvarterades den danska hären i byarna mellan Helsingborg och Landskrona, och ett par veckor senare intensifierades proviantsamlandet i norra Skåne.⁵⁷

Svenskarna försökte hindra fiendens avancemang söderut genom att riva broarna över åarna, men danskarna hämtade furubjälkar från traktens herrgårdar för reparationen av Kävlinge bro. I mitten av december hade de gått över Kävlingeån och var komna in i staden Lund.⁵⁸ Därmed kunde Lundslätten läggas under kontribution. De danska provianteringsexpeditionerna utsträcktes till Söderslätt, Ystad och ända bort mot Simrishamn. På gårdar som tillhörde den svenska adeln eller där ägaren hade flytt norrut lade man beslag på allt som fanns. De avresta professorerna vid Akademien i Lund förlorade också alla sina förråd. Danskarna upprättade ytterligare magasin i Lund och Vidarp.⁵⁹

Även svenskarna samlade proviant. Inför en hotande belägring fyllde man på förråden i fästningarna Malmö och Landskrona, och man upprätta-

⁵⁷ Med viss variation beroende på varje trakts beskaffenhet krävdes varje gård på en tunna råg, en tunna korn, tre till fyra tunnor havre, tio tunnor hackelse, ett till två lass hö. Således underhåll för både manskåp och hästar. En del bönder ålades dessutom att leverera ved i stora kvantiteter till hären. Stille 1903, s. 41–62.

⁵⁸ Stille 1903, s. 53. Skytte till defensionskommissionen 15/12 1709, SkGKa AI:51, Dec s. 15, LLA.

⁵⁹ Stille 1903, s. 51–65.

de magasin på flera orter i nordöstra Skåne. På Söderslätt och Österlen opererade både danska och svenska proviantsamlare.⁶⁰

Under krigets gång avancerade danskarna österut in i Blekinge. De kom så långt som till Mörrum innan de drog sig tillbaka. I samband med det kunde de lägga beslag på stora delar av de förråd som svenskarna hade samlat i nordost.⁶¹ Som så mycket annat transporterades det västerut till Helsingborg, och det var Skånes bönder som fick stå för skjutsen. En natt i januari lyckades danskarna också bränna ner tre väderkvarnar utanför Malmö, vilka bagarna i staden in i det sista hade använt för malning av kronospannmål.⁶² Folket i fästningen fick därefter mala sitt mjöl på handkvarnar, ett slitsamt och inte särskilt högt prioriterat arbete.⁶³

Danskarna besegrades i slaget vid Helsingborg den 28 februari 1710 och dagarna därefter utrymde de staden för återfärden till Själland. Redan en vecka före slaget hade de låtit antända magasin förråden på Vegeholm, och innan de nu försvann såg de till att förstöra även provianten i Helsingborg. 10.000 tunnor spannmål hällades ut på gatorna, liksom förrådet av ärtor och salt. Inte heller hästarna kunde de transportera hem. Istället stacks de ihjäl och vräktes på torg och gator, ovanpå säden, inne i husen, i kamrar, kök, källare och brunnar.⁶⁴ Inte nog med att denna åtgärd gav den svenska armén försörjningsproblem, där den låg kvar i stadens omgivning. De döda hästarna behövde komma bort så fort som möjligt. Redan deras antal – de kunde räknas i tusental – gjorde företaget besvärligt. Vidare var vägarna fasliga, bönderna fullt sysselsatta med andra uppgifter och dessutom ”här i Skåne af det sinnet, at heldre wilja dö, än utsläpa något As”.⁶⁵

Danskarnas åtgärd kan ses som en tidigmodern variant av både kulturell och bakteriologisk krigföring. Skåne ingick i intensivområdet för motståndet mot att hantera kadaver av döda hästar, hundar och katter. Ingen ärlig man kunde befatta sig med bortforslandet av sådana as. Det var rackarens sak, och rackarnas antal var inte stort.⁶⁶ En vecka efter slaget befarade Stenbock, att stanken från de ruttnande hästkadavren under inverkan av vårvärmen skulle medföra ”en Contagion”, d.v.s. ge upphov till smittsam sjukdom. Istället för detta fasansfulla spektakel hade det varit bättre om danskarna bränt ner hela

⁶⁰ Magasin fanns i Åhus, Ljungby och Broby, och Loshult uppe vid Smålandsgränsen. Stille 1903, s. 64, 76–94.

⁶¹ Förråd fanns i Kristianstad och Åhus, på Ljungby, Bäckaskog och Hammar. Stille 1903, s. 115. Brev till kammarkollegium 8/2 1712, SkGKo A1:12, febr s. 2, LLA.

⁶² Från överinspektör Stiernblad 25/1 1710, SkGKa D III a:14, s. 413, LLA.

⁶³ Stille 1903, s. 297. Johannesson, Gösta 1980, s. 120. Loenbom 1758, s. 91–92.

⁶⁴ Citerat efter Stenbock i Loenbom 1758, s. 91–92. Stenbock uppgav i ett brev till defensjonskommissionen, att de dödade hästarnas antal var över 5.000. Stille menar dock att det uppgivna antalet är för högt. Stille 1903, s. 365–366.

⁶⁵ Egardt 1962, s. 206–210, 222. Carlquist 1928, s. 32–33.

staden, tyckte han.⁶⁷ Situationen i Helsingborg var enligt den tidens synsätt en hälsofaror, både för stadens kvarvarande invånare och för den där omkring stående svenska armén.⁶⁸ Traktens fiskare och bönder kommanderades in i staden för att göra rensningsjobbet. Motståndet mot detta uppdrag var mycket stort, och det tog flera veckor innan det var slutfört.⁶⁹

Viceguvernörens beskrivning

Sommaren 1711, då pesten höll på att sprida sig som värst, rapporterade viceguvernören Carl Gustaf Skytte till rådet i Stockholm om tillståndet i Skåne och de svårigheter han mötte i pestbekämpningen. Armodet var utbrett.⁷⁰ Det fanns nästan inga bönder som hade bröd i sitt hus. De flesta måste köpa eller tigga i städerna för sig själva och de soldater de hade inkvarterade hemma hos sig. En stor del av åkern låg obesädd av brist på utsäde, och de som sått hade måst låna till utsädet. När lånet var avdraget och inkvarteringen ätit sitt skulle det bli för lite kvar till nästa års utsäde. Inte heller skulle det räcka till att betala alla de skatter som kronan ville ha in, särskilt som säden på en del håll stod gles och skulle ge mindre än halv skörd.

Det fanns mer än tolvhundra ödehemman. Där pesten hade härjat skulle stora delar av säden sannolikt förbli obärgad. Många hade tvingats skära rågen medan den fortfarande var grön i axen. Det rådde stor brist på arbetskraft. Skjutsningarna var många och knäckte böndernas hästar. Den kommande utskrivningen, som man anade var på gång, hade gjort allmogen ”ovillig och desperat”. Varje rusthåll skulle nu betala 36 daler silvermynt för rekryteringen till tre- och femmänningsregementet, en summa som en stor del av rusthållarna inte kunde komma ut med. Enligt fogdarnas pantlistor fanns det bara boskap kvar att ta hos allmogen. Men tog man boskapen blev rusthållet öde.⁷¹ Således en ond cirkel utan slut. Pesten hade vid denna tidpunkt enligt Skytte endast fått fäste i två härader. Orsakerna till den desperata situationen måste därför sökas på annat håll.

Det låter som en nattsvart beskrivning av tillståndet i Skåne, och man kan naturligtvis fråga sig: Stämmer den verkligen? Eller överdriver Skytte för att lätta på trycket för den egna provinsen? Kanske alla landshövdingar gjor-

⁶⁷ Loenbom 1758, s. 91–92.

⁶⁸ För ett mer allmänt resonemang om detta, se exempelvis avsnittet om ”likbärares sjukdomar” i Ramazzini 1991, s. 86. *Kort Underrättelse Huru man sig förhålla skal, när Gud Land och Rike med en grym Pestilentialisk Fahrsoot straffa täckes. Uppå Höga Öfverbetens Nädiga Befällning Upsatt af Kongl. Collegio Medico I Stockholm åhr 1710*, s. 6–7.

⁶⁹ Mårtensson 1969. Johannesson, Gösta 1969, s. 102–103.

⁷⁰ Skytte till Rådet 10/7 1711, SkGKA A I:52, Juli s. 39, LLA.

⁷¹ Enghoff 1889, s. 82, 91–92. Enghoff bygger sin resumé på ett brev från Skytte till defensionskommissionen, 4/8 1711, Guvernörer till Kungl. May:t, 3) Skåne, vol. 31, 1708–1711, RA. Koncept saknas i SkGKA, LLA.

de likadant? Ingick det i spelet mellan centralmakt och lokalsamhälle om var bördorna skulle placeras? Skyttes skildring motsvaras i områdena utanför Skåne av landshövdingarnas rapporter. Olika forskare som studerat det inre tillståndet i Sverige under stora nordiska kriget har värderat dessas tillförlitlighet mycket olika, främst beroende på att man har konfronterat dem med olika källmaterial.

Axelson och Enghoff, som båda skrev på 1880-talet, målade sin mörka bild direkt från landshövdingarnas och guvernörernas skrivelser. På 1910-talet var forskarna betydligt mildare stämda mot Karl XII. Landsböckernas avkortningar för ödehemman stämde inte alls med landshövdingarnas uppgifter, konstaterade man. Antalet ödehemman var i verkligheten mycket lägre och ökade endast obetydligt under krigets gång. Läget var inte alls så eländigt. Landshövdingarna var helt enkelt åldriga och kraftlösa och hade svårt att hålla reda på sina underlydande, argumenterade Schartau och Hallerman.⁷² Adlersten i Blekinge däremot var en sträng och kraftig herre. Även han klagade men han gjorde det i bästa välmening för att förmå rådet i Stockholm att befria just hans landsända från de betungande inkvarteringarna. Kriget inverkade inte i någon större grad på folkets bärkraft, menade Hallerman. Alla landshövdingarna överdrev. Sverige stod sig förvånansvärt bra under kriget.⁷³

Mothugget kom på 1940-talet. Olander försökte då nyansera bilden genom att skilja på gamla och färska ödehemman, och genom att dela upp orsakerna till ödesmålet i sådana som hade direkt med kriget att göra – utskrivningar, rekryteringar och skatter, och sådana som hade andra orsaker – främst pest och missväxt.⁷⁴ Jörgen Weibull följde denna linje ännu ett steg. Genom utnyttjande av ytterligare kameralt material fick han en betydligt dystrare bild än de optimistiska Hallerman och Schartau. I ödeavkortningarna finner vi bara gammalt öde. Den jord som enstaka år förblev osådd ger istället effekter i befallningsmännens balanser och restantier. En sammanvägning av alla dessa källor måste till om man vill skildra tillståndet i Skåne under en viss period.⁷⁵

Helga Leide tecknar en liknande komplex bild i sin studie av hur några byar utanför Landskrona återbefolkades efter Skånska kriget. Öde var sådana gårdar där det inte fanns något gällande städjekontrakt mellan bonde och myndigheter. Den tidigare brukaren och hans familj kunde mycket väl befinna sig vid liv i grannskapet eller ha sökt sin tillflykt på annan ort. Men även om ett städjekontrakt fanns och gården därmed inte stod som öde i

⁷² Både Lindhielm i Jönköping och Hoghusen i Uppland var mellan sjuttio och åttio år gamla. Schartau 1912. Schartau 1915, s. 223–224. Hallerman 1916. Hallerman 1919, s. 279–282.

⁷³ Hallerman 1916, s. 242, 266–267.

⁷⁴ Olander 1946, s. 51–61.

⁷⁵ Weibull, Jörgen 1958.

jordeboken, kunde hela eller delar av gården ändå ligga obrukad. Just under 1680-talet visade det sig som restantier i tiondelängderna, obetalda skatter till kyrkan.⁷⁶

Uppgifterna om antalet ödehemman är således sammansatta och svårtolkade. De kan innehålla många bottnar och bör brukas med försiktighet.

Även adeln i Skåne var angelägen om att pressen på deras gods och underlydande minskade och Skytte var en av dem. Han hade gods i provinserna och därmed egna ekonomiska intressen att bevaka. Detta framgår tydligt just våren 1710. Det var ständermöte i Stockholm och den skånska adeln hade inte kunnat skicka någon representant dit. Men Stenbock var där, och ombads ”så vähl å deras som mine egne (=Skyttes) wägnar” verka för befrielse från inte bara den stora och svåra redan beslutade kontributionen för 1710 utan också alla andra pålagor som ständermötet kunde tänkas besluta om. I den skånska adelns frånvaro var risken stor att dessa pålagor inte skulle bli mindre för Skåne än för de andra provinserna, som inte hade haft fienden hos sig.⁷⁷

Efter genomläsning av en stor mängd brev mellan olika befattningshavare inom guvernementet och mellan guvernementet och kollegierna i Stockholm och Karlskrona, är mitt intryck att Skyttes skildring stämmer i stort. Den bild som vidarebefordras uppåt av både Stenbock, Skytte och senare också Jacob Burenschiöld, Skånes näste guvernör, är väl underbyggd genom rapporter från både civila och militära befattningshavare. Men ändå hade de svårt att vinna gehör för sina synpunkter. Detta har fått mig att undra hur man vid amiralitetet i Karlskrona och rådet i Stockholm uppfattade situationen i Skåne. Skrivelserna från de kungliga ämbetsmännen ger intryck av att man hade en mycket idealiserad bild som stämde dåligt med verkligheten. Det kan naturligtvis ha berott på de långa avstånden, som innebar att nyhetsförmedlingen var långsam och gles. Det tog tid att skriva brev och skicka dem landvägen mellan Malmö och Stockholm. Och allt kunde inte förmedlas brevledes. Kanske ingick det också i spelet att inte sätta hundraprocentig tilltro till de rapporter man fick in. Alla landshövdingar klagade ju över det usla tillståndet i just deras provins.⁷⁸ Men ibland verkar råden ha hemfallit åt rena önsketänkandet. Detsamma kan sägas om amira-

⁷⁶ Leide 1971, s. 456.

⁷⁷ Enligt Elgenstierna skrev han sig bl.a. till Sinclairholm i Gumlösa socken samt Skeinge och Björkeberga i Verums socken i Västra Götaland. Hans avlidna hustru Anna Catharina Ulfeldt var dotter till Ebbe Ulfeldt och Christian IV:s dotter grevinnan Hedwig. Ebbe Ulfeldt hade ägt ett flertal gods i nordöstra Skåne, och på ett av dessa, Råbelöv, residerade Skytte då han inte uppehöll sig vid guvernementskansliet i Malmö. Elgenstierna, bd. VII, 1932, s. 317–318. Elgenstierna, bd. VIII, 1934, s. 488–489. Skytte till Stenbock 27 april 1710, SkGKo A I:12, April, s. 52, LLA.

⁷⁸ Schartau 1912, s. 264–266. Schartau 1915, s. 209–210, 216. Hallerman 1916, s. 253–254, 259. Hallerman 1919, s. 277–278.

litetet i Karlskrona – för hur ska man annars kunna förklara generalamiralens och rådets tro på att en nyss krigshärjad provins med en tung inkvarteringsbörda och en allmog som på våren har måst lämna stora delar av sina åkrar obesädda på grund av brist på utsäde, ändå ett halvår senare ska kunna fungera som flottans spiskammare?

Jag har naturligtvis svårt att bedöma situationen i Skåne i förhållande till provinserna längre norrut. Ett genomgående tema i klagobreven från både Stenbock och Skytte är att Skåne genom den tunga soldatinkvarteringen och alla durchmarscher av regementen som via Ystad utskeppades till Svenska Pommern var extra belastad och därför borde få lättnader i beskattningen. Rådet i Stockholm beklagade provinsens torftighet, men hela riket var fattigt och något undantag kunde därför inte göras för Skåne. De medel man förväntade sig få in var redan anslagna till flottans behov, och kom de inte från Skåne hade man ingen möjlighet att få in dem från något annat håll heller.⁷⁹ Flottans kapitalbehov var enormt. Sjökrigföringen var enligt generalamiralen Wachtmeister ett allt-eller-inget-spel, där hela flottan måste rustas och i sjön samtidigt för att kunna bjuda dansken motstånd. Dess styrka hängde på den samlade slagkraften, och på den hängde i sin tur hela ”Rijkets och Fädernäs Landets välfärd”.⁸⁰ Men den svenska statens kreditvärdighet var vid det här laget obefintlig. Ingen köpman ville släppa ifrån sig spannmål till kronan utan kontant betalning. Därför måste pengarna fram om flottan skulle komma i sjön.

Effekterna av kriget

Tre kavalleriregementen hade hösten 1709 skickats till Skåne. Särskilt vid ett av dessa, det skånska tre- och femmänningsregementet, var förhållandena eländiga. Då armékåren efter den danska landstigningen retirerade mot Kristianstad rymde en del av de skånska ryttarna över till danskarna. Andra höll sig undan på landsbygden, där de fick sällskap med salpetersjudare och andra nyrekryterade ryttare, som också var på rymmen. De ställde till ofog på landsbygden alltmedan de försökte ta sig till sina hemtrakter, vanligen skogsbygden i norra Skåne och Småland.⁸¹ De ryttare som stannade kvar vid sina förband uppträdde som om de befann sig i fiendeland. Befolkningen tvingades gömma sig eller fly till skogs.⁸² Stenbock fick dagliga klagomål

⁷⁹ Enghoff 1889, s. 78–82. Trupperna som skeppades ut över Ystad till de svenska provinserna i Pommern skulle ha hjälp lokalt från de områden de tågade genom med mat för soldaterna och foder för hästarna. De utnyttjade också systemet med hållskjutsar, som så betungade bönderna.

⁸⁰ Berg, Lars O. 1974, s. 72–94. Brev från Rådet 17/12 1710, SkGKa D II b:17, s. 114–115, LLA.

⁸¹ Stille 1903, s. 25–26, 29–30, 73–74, 77.

⁸² Stille 1903, s. 74.

över hur ryttare och trossdrängar lade beslag på böndernas kläder och husgerådssaker och hur officerarna tvingade bönderna till skjutsningar och sedan behöll eller sålde deras hästar.⁸³ För att råda bot på dessa övergrepp beordrades truppernas befälhavare publicera ”Kongl. May:ts utfärdade Marode Placat” och se till att det verkligen efterlevdes.⁸⁴

Stenbocks eget fälttåg några månader senare genomfördes mitt i vintern och effekterna i de områden där hären dragit fram blev långvariga. Bönderna längs vägen fick leverera spannmål och kreatur, och deras gärdesgårdar och humlestöror, ibland också lämpliga delar av husen, omvandlades till ved.⁸⁵ Enbart i Hästveda socken fick 11.860 humlestänger och 4.351 famnar gärdesgård tjäna som bränsle i lägereldarna.⁸⁶ De försvunna gärdesgårdarna tog tid att ersätta, och så länge detta inte var gjort fick bönderna problem med att freda åkrarna för kringströvande boskap. Även från andra håll i Skåne klagades över ruinerade gärdesgårdar, och i Lund var alla risgården runt kummin- och frukthagar ödelagda.⁸⁷

Kungsgårdarna Herrevadskloster, Tommarp, Billesholm och Hjelmshult var alla indelade som löneboställen för officerare vid Norra Skånska Kavalleriregementet. Här hade danska patruller stått posterade hela vintern, och innan de försvann förstörde de, bröt upp, förde bort och förbrände. Det skulle dröja länge innan dessa gårdar var återställda. Dessutom hade fienden konsumerat förråden och på många håll tagit med sig allt som lantmannen ägde.⁸⁸

Ett stort antal hemman skulle komma att bli mer eller mindre obesädda våren 1710, men till det fanns fler orsaker än enbart fiendens härjningar och den egna armens provianteringsbehov. De bönder som hade blivit av med sina hästar fick problem med plöjning och sådd, om de nu hade någon spannmål kvar att strö ut på åkrarna.⁸⁹ Bördorna för provinsen blev inte heller mindre av att en stor del av den svenska armén stannade kvar i Skåne. Det som fanns kvar i visthusbodarna blev uppätet av de inkvarterade soldaterna. Stenbock utfärdade visserligen någon vecka efter slaget vid Helsingborg en kvarterordning, som i detalj skulle reglera soldaternas mellanhandvanden med lokalbefolkningen.⁹⁰ Fortsatta klagomål och behov av räfst

⁸³ Stenbock till generalmajor Gyllenstierna 17/11 1709, SkGKa A I:51, Nov s. 20, LLA.

⁸⁴ Detta Marode Placat var ursprungligen utfärdat i september 1706 för den svenska armén i Sachsen och avsett att förhindra just sådant överväld, som de svenska ryttaravdelningarna nu gjorde sig skyldiga till mot lokalbefolkningen i Skåne. Marode Placatet är publicerat i Nordberg 1740, del 1, s. 739–741.

⁸⁵ Stille 1903, s. 293. Wallin 1990.

⁸⁶ 1 famn = 1,78 m. Svensson, Sigurd 1992, s. 40–45.

⁸⁷ Från magistraten i Lund 14/9 1710, SkGKa D II a:17, s. 493ff, LLA.

⁸⁸ Överstelöjtnant Gyllenbiele till Stenbock 25/4 1710, Sk. Husarreg., Suppl. vol. 2:1, s. 69–73, KrA.

⁸⁹ Wallin 1990.

⁹⁰ Kvarterordningen är tryckt i Gahn Persson 1814, s. 1415–1422.

visar att den inte alltid följdes.⁹¹ Anledningen därtill var strukturell, bristen på medel för arméns underhåll och landets utarmade tillstånd. Då frusna och hungriga soldater inte kunde betala för sig tog de med våld vad de behövde från allmogen.⁹²

Lånesäd till allmogen

Det tog lång tid från sådd till skörd och bakning innan den färdiga limpan låg på bordet. Det som hände i samband med vårbruket 1710 hade effekter långt in på det följande året, och kanske också på det därefter följande. Skytte rapporterade sommaren 1711 hur en stor del av åkern låg obesädd av brist på utsäde, och de som sått hade måst låna till utsädet. Den spannmål som allmogen hade fått låna förra året, d.v.s. 1710, hade den inte kunnat betala igen.

Från alla håll i Skåne kom våren 1710 rapporter om behovet av lånesäd både till allmogen och till kungsgårdarna. En stor del av bönderna hade mist all sin spannmål genom gärder både till svenska och danska trupper och den därefter ”swära inquarteringen”.⁹³ Fienden hade plundrat, ruinerat och fört bort spannmålen.⁹⁴ Överstelöjtnant Gyllenbielke vid Norra Skånska Kavalleriregementet rapporterade hur en stor del av rusthållen under hans regemente hade blivit antingen delvis obesädda eller helt fallit i ödesmål. Om ett hemman i ett rusthåll föll ifrån, klarade de kvarvarande bönderna inte av att ställa upp med karl, häst och mundering. Risken var stor att alla hemmanen i rusthållet hamnade på obestånd.⁹⁵ I Osby socken blev flera hemman 1710 helt obesädda och ohöstade. Från Eretal berättades hur bonden blev frångående både spannmål och kreatur. Då det blev dags för vårbruket hade bonden själv avlidit, och änkan klarade inte av att plöja och bruka jorden.⁹⁶ Flera av hemmanen i Osby socken var obesädda fortfarande 1715.⁹⁷

Då viceguvernören våren 1710 reste mellan sitt gods Råbelöv norr om Kristianstad och residenset i Malmö fick han en bild av lantmannens situation som enligt hans egen utsago var mycket värre än han någonsin hade kun-

⁹¹ Se bl.a. brev till samtliga generalmajorer 22/3 1710 ”Ang. trouppernes olaga procede i deras quarter, att sådant förekommes”, mars s. 24, samt till generalauditören Sylvin 19/7 1710 ”Ang. Inquisition och Ransackning öf.r borttagne wagnar och Hästar”, juli s. 29, SkGKo A I:12, LLA.

⁹² Stenbock till Rådet 7/11 1710, SkGKo A I:12, Nov. s. 6, LLA.

⁹³ Skytte till befälningssman Löfberg 27/4 1710, SkGKo A I:12, april s. 50, LLA. Löfbergs distrikt innefattade Ljunits, Herresta, Ingelsta och Jerresta häradar.

⁹⁴ Från befälningssman Ohlman 18/4 1710, SkGKa D II a:17, s. 745, I.I.A. Viceguvernör Skytte till generalkrigskommissarien Malmberg 23/4 1710, SkGKo A I:12, april s. 40, LLA. Från överste Ridderschiöld, odat, 1710, SkGKa D III a:14, s. 201–202, LLA.

⁹⁵ Från överstelöjtnant Gyllenbielke 30/8 1710, SkGKa D III a:14, s. 264–266, LLA.

⁹⁶ Östra Göinge dombok, VT 1711, återgivet i Wallin 1990, s. 102–104.

⁹⁷ Wallin 1990, s. 110.

nat föreställa sig.⁹⁸ På flera håll hade bonden inte något kvar att livnära sina inkvarterade soldater med. Många bönder lämnade sina gårdar öde utan att kronobetjänter och godsherrar hade en aning om var de tog vägen.⁹⁹ Även adeln drabbades av gärder, kontributioner och inkvarteringar. Många godsägare hade måst lämna en stor del av sin jord obrukad, på grund av brist på utsäde, dragare och frälsebönder som skulle utföra arbetet på åkrarna.¹⁰⁰

I mars 1711 undrade befallningsmannen för Gärd och Villands om inte bönderna precis som förra året kunde få låna spannmål till utsädet. De var hårt pressade av inkvarteringen och de flesta hade inget kvar att så. Risken var stor att hela området skulle falla i ödesmål.¹⁰¹ Från Harjager, Torna och Bara kom brev i samma ärende med beskrivning av hur ett ödesmål närmast ”smittade av sig” på de övriga hemmanen i byn. Föregående år hade i många byar fyra, fem hemman blivit öde. Det medförde stor risk också för de hemman som ännu var behållna, ty om bönderna ville ha sin säd i fred måste de täppa och dika och se till att även de gårdsgårdar som hörde till ödehemmanen var uppsatta. Det innebar extra arbete och körslor.¹⁰²

Skytte gick ut med en förfrågan till alla befallningsmännen om hur stort behovet av lånesäd var. Samtidigt skrev han till Stockholm och bad om tillåtelse att åter få låna ut spannmål från kronomagasinerna.¹⁰³ Men rådet prioriterade det militära beredskapsläget och tyckte istället, att Skytte skulle övertala borgerskapet i städerna att ställa upp för kronobönderna. Och den lokala adeln och ståndspersonerna borde själva ansvara för sina frälsebönder.¹⁰⁴ De tilltänka utlånarna ville gärna på något vis hjälpa allmogen, var den officiella attityden, men invändningarna var entydiga. Man hade inte ens så mycket som man behövde till sig själva och sin inkvartering.¹⁰⁵ Borgerskapet köpte sin säd från officerarna och det lilla extra man köpt upp hade redan omvandlats till malt och gryn för Amiralitetets behov.¹⁰⁶ Endast i Malmö fanns två köpmän, som kunde tänka sig att bidra med mindre mängder korn, men de ville ha ordentligt betalt i reda penningar. Det de hade att erbjuda var också långt under behovet.¹⁰⁷

⁹⁸ Skytte till Stenbock 23/4 1710, SkGKo A I:12, april s. 41, LLA.

⁹⁹ Skytte till Stenbock 6/5 1710, SkGKo A I:12, maj s. 5, LLA.

¹⁰⁰ Skytte till Stenbock 27/4 1710, SkGKo A I:12, april s. 52, LLA.

¹⁰¹ Från befallningsman Berghult 25/3 1711, SkGKa D II a:18, s. 1088, LLA.

¹⁰² Från befallningsman Ebbe Jönsson 31/5 1711, SkGKa D II a:18, s. 1309, LLA.

¹⁰³ Brev till samtliga befallningsmän 27/3, till Kungliga Kammarkollegium 30/3 och till överståthållar Posse 5/4 1711, SkGKa A I:52, Mars s. 127 o 135, April s. 3, LLA. Citatet ur brevet till Posse den 5/4.

¹⁰⁴ Från Stenbock 12/4 och Rådet 13/4 1711, SkGKa D III a:15, s. 5 och D II b:18, s. 43–44, LLA.

¹⁰⁵ Från magistraten i Landskrona 3/5 och Helsingborg 6/5 1711, SkGKa D II a:18, s. 550–551 resp. 907, LLA.

¹⁰⁶ Från magistraten i Kristianstad 8/5 och Ystad 9/5 1711, SkGKa D II a:18, s. 650 resp. 789, LLA.

¹⁰⁷ Köpmännen önskade betalt vid Michaeli med 17 mark/tunna korn. Markegångstaxan vid

Beskedet från befallningsmännen var lika nedslående. En del av herrgårdarna i Ingelstad och Herrestad behövde själva köpa utsäde.¹⁰⁸ I Luggude, Onsjö och Rönneberga intygade den ene efter den andre att de inte hade ens till de egna behoven, och hur skulle de då kunna hjälpa andra?¹⁰⁹ I Bjäre och Åsbo måste prästerskapet själva köpa säd. Befallningsmannen hade med stor möda och löfte om lånekorn lyckats övertala allmogen att bereda åtminstone en del av sin kornjord.¹¹⁰

Nu fanns inte tid för fler böneskrifter till de kungliga råden. Lantmannen var i högsta trångmål och hade dessutom blivit förespeglad att få låna säd. Skytte gav därför allmogen tillåtelse att låna tusen tunnor från magasinerna. Han trodde sig också veta att det fanns råg hos en och annan i Malmö och räknade med att det om nöden så krävde skulle kunna ersätta det som nu lånades ut.¹¹¹

Skytte klagade senare under sommaren 1711 över att säden på en del håll inte beräknades ge mer än halv skörd och att många tvingades skära rågen medan den fortfarande var grön i axet.¹¹² Kyrkoherden i Norra Vram, Magnus Darin, ville också många år senare peka ut just 1711 som ett år med gruvlig missväxt och dyrtid.¹¹³ Hur det egentligen förhöll sig med detta har jag inga närmare uppgifter om. Markegångstaxorna på både råg och korn hade sjunkit något i Malmö vid Kyndelsmässotiden 1712, men nivån var fortfarande förhöjd. Våren 1712 avlöpte utan någon ny diskussion om lånesäd, och 1713 handlade det om fri spannmålsutförsel till Stralsund och förfrågan om allmogen fick betala sin kontribution med spannmål eftersom reda pengar var en bristvara. I februari 1713 var rågpriset normaliserat och priset på korn låg till och med under det normala.

I redogörelsen ovan kan vi sammanfattningsvis identifiera främst 1710 och 1711 som svåra år med brist på både livsmedel och utsäde. En differentiering geografiskt är inte helt lätt att göra. 1710 kom klagomålen från i stort sett hela Skåne. 1711 var det besvärligt både i Villands härad i nordost och i Ystadstrakten. På Söderslätt har återhämtningen sannolikt gått ganska raskt. Man hade inte varit lika hårt ansatta av danskarna som längre norrut och våren 1710 hade man haft nära till magasinerna i Malmö, där utsäde vid behov kunde lånas. På västra sidan av Skåne tycks förhållandena ha varit besvärliga-

kyndelsmäss 1711 var 14 mark/tunna. Under normala år låg priset på 8–9 mark/tunna. Se diagram II! Från magistraten i Malmö 6/5 1711, SkGKa D II a:18, s. 434–435, LLA.

¹⁰⁸ Från befallningsman Rassenius 7/5 1711, SkGKa D II a:18, s. 1387–88, LLA.

¹⁰⁹ Attester som bilagor till brev från Nils Lindh 11/5 1711, SkGKa D II a:18, s. 1191–1205, LLA.

¹¹⁰ Från befallningsman Ekwall 11/5 1711, SkGKa D II a:18, s. 1471, LLA.

¹¹¹ Brev till Rådet 8/5 1711, SkGKa A I:52, Maj s. 35, LLA.

¹¹² Enghoff 1889, s. 91.

¹¹³ Norra Vram C:1, s. 153, LLA.

re ju längre norrut vi kommer. Trakten runt Helsingborg och Landskrona var områden där bönderna även före danskarnas invasion hade lidit brist på utsäde. Här hade danskarna hållit till under krigets första månader, det hade varit krigsskådeplats och den svenska armén hade rört sig här både före och efter slaget vid Helsingborg. Skogsbygden i norr hade genomkorsats av Stenbocks här och fältsjukan hade härjat. Domböckerna ger antydningar om en ökning av ödemålen även i dessa områden, vilket inte var fallet i någon större utsträckning under Skånska Krigets gerillarörelse.¹¹⁴

Spannmål var förr en viktig basvara i mathållningen, och tillgången eller bristen på spannmål har därför haft stor betydelse för näringsläget. Dåligt näringsläge gör individen mer mottaglig för vissa sjukdomar. Det finns också, vilket poängterats av flera forskare, ett socialt samband mellan dåligt skördeutfall och epidemier, ty den som inte kan finna föda hemmavid ger sig ut på vägarna och farsoter följer i hans spår.¹¹⁵ Då det gäller pest brukar man framhålla att både svartråttorna och de smittofarliga råttlopporna mycket väl kan leva på enbart spannmål. Transport av och handel med spannmål är därför inte ofarlig i pesttider.

Ryttaren med pilbågen

Presentationen av de apokalyptiska ryttarna sammanfattas i Johannes Uppenbarelsebok med att de ”skulle få dräpa med svärd och genom hungersnöd och pest och genom vilddjuren på jorden”. Ryttaren med pilbågen kan därför tolkas som en symbol för de vilda rovdjuren. Men han var också utrustad med en segerkrans, och som vi har sett fanns det i Karl XII:s Bibel en alternativ tolkning: ”Thetta är then första plågan: nemliga förföljelse af tyranner, som somlige thet uthtyda.”¹¹⁶ Kanske har William McNeill hämtat inspiration härifrån, då han i sin bok om farsoterna i historien diskuterar ”mikroparasitism från sjukdomsorganismer och makroparasitism från större rovdjur, bland vilka vi först och främst har andra människor”. Lejon och varg dödar genast, medan andra makroparasiter tillåter värdorganismen att leva vidare. Alla civilisationer vilar på en mer eller mindre tydlig makroparasitisk grund, menar han. Befolkningen levererar skatter i form av livsmedel och penningar, och en del av deras söner får tjänstgöra med vapen i hand. I gengäld erbjuds ett mer eller mindre osäkert skydd mot plundrare från annat håll.¹¹⁷

Modellen är naturligtvis förenklad, men fritt översatt skulle vi kunna

¹¹⁴ Weibull, Jörgen 1952, s. 108–113, 123. Wallin 1990.

¹¹⁵ Post 1976. Arnold 1988, s. 23–24. Häkkinen 1992. Pitkänen 1992. Jutikkala 1991, s. 108. Mäntylä 1988, s. 56–57.

¹¹⁶ Joh. Upp. 6:8 i 1917 års version. Kommentarer till Joh. Upp. 6:2–8 i 1703 års version.

¹¹⁷ McNeill 1984, s. 13–14.

tolka ryttaren med pilbågen och segerkransen på två olika sätt. Han symboliserar dels överhetens krav på sina undersåtar – alla Kronans pålagor i form av beskattningar, gärdar, kontributioner, utskrivningar och andra behov av arbetsprestationer. Han symboliserar också vilddjuren i traditionell mening – rovdjuren som lever på andra djur, både vilda och tama, och som i enstaka fall också kan utgöra ett hot mot människan. Först några exempel i enlighet med den första tolkningen.

Böndernas skjutsskyldighet

Sjukdom och död innebar en absolut brist på arbetskraft, men bristen kunde också vara relativ. I krigets spår anlätades bönderna till en rad arbeten å kronans vägnar. Deras skyldighet att ställa upp med dragare och vagnar i samband med transporter åt kronan blev särskilt betungande just våren 1710, då många regementen skulle förflyttas och det också var trängande behov av andra skjutsningar.

I mitten av april skulle en större mängd krut transporteras från garnisonen i Malmö till flottan i Karlskrona. Befallningsmännen längs vägen till Blekinge beordrades att i tur och ordning ordna fram 170 förspända vagnar och 6 lösa hästar.¹¹⁸ Men de betraktade det som helt omöjligt att verkställa ordern. En stor del av allmogen befann sig vid Helsingborg för att köra pontoner, lavetter och palissader. Bönderna från Harjager transporterade ett regemente till Helsingborg, och över hundra vagnar hade just skaffats fram till överste Björnbergs regemente som skulle upp mot Blekinge. Detta regemente skulle nog inte släppa skjutsen från sig vid första ombytet utan behålla den ytterligare en sträcka, trodde befallningsmannen, ty det hade många sjuka som måste skjutsas på vagnar.¹¹⁹

Det hände ofta då transporter krävdes fram att bönderna flydde till skogs med hästarna av rädsla för att bli av med dem helt och hållet.¹²⁰ Stora stråkvägen från Lund över Getinge bro, Hörby och Västra Vram mot Kristianstad var hårt utsatt. Allmogen ansågs vara ”trög till att skiutza”. Då de fick budet sade sig bönderna först vara villiga, men sedan rymde de till skogs och gömde hästar och vagnar ute i markerna.¹²¹ Men bönderna hade nog anledning att försöka hålla i sina hästar. Överste Björnbergs regemente släppte inte ifrån sig de ekipage man lyckats uppbåda. Bönderna som skjutsat fick

¹¹⁸ Brev skrivna 19/4 1710 till generalmajor Taube, april s. 21, befallningsman Landby s. 22, befallningsmännen Ebbe Jönsson, Brandt och Ohlman s. 24, landshövding Adlersten s. 25, SkGKo A I:12, LLA.

¹¹⁹ Från befallningsman Ebbe Jönsson 21/4 1710, SkGKa D II a:17, s. 731, LLA.

¹²⁰ Från befallningsman Brandt 2/5 1710, SkGKa D II a:17, s. 711, LLA.

¹²¹ Från befallningsman Lars Eneroth 18/8 1710, SkGKa D II a:17, s. 797–799, LLA. Intyg från länsman Nils Hansson s. 798.

dem inte tillbaka. En del av hästarna togs med ut ur Skåne, andra kördes tills de stupade på vägen – ”hwarigenom händt, att Allmogen icke kunnat bruka och beså dess Åker”.¹²²

Skjutsskyldigheten betraktades som en olidlig börda. Värst var det för de bönder som bodde längs de stora stråkvägarna. Bönderna i Gualöv strax innanför Blekingegränsen hade under större delen av 1711 hemsökts av pesten och därmed varit förskonade från skjutsandet, men då pesten försvunnit återgick allt till det gamla. En bit in i januari 1712 skickade de en supplik till guvernören, i vilken de beskrev sina vedermödor. Suppliken innehåller en hel provkarta på sådant de bönder som bodde ”mitt på Landsvägen” kunde drabbas av och kan därför vara värd att studera närmare.

Så snart man får skaffat sig en häst kommer genast en obekant resande och tvingar hästen av oss i skjuts långt bort, berättade de. Man får inte igen hästen, ingen betalning eller kvittens för skjutsandet och inte vet man vem man ska klaga på. Under julhelgen hade 200 man sachsiska infanterister varit inlogerade i byn i över en vecka. Deras officerare lånade böndernas hästar för att rida än hit och än dit, så att hästarna blev alldeles uttröttade. Därefter fick bönderna skjutsa dem ned mot Ystad, och de hade inte blivit avbytta förrän vid Tryde och Tranås, långt ner på Österlen fast de rätteligen skulle ha sluppit ifrån sachsarna vid närmaste ombyte och gästgivaregård. Knappt hade de sedan kommit hem förrän båtsmännen kom marscherande från Karlskrona, med hot och våld tilltvingade sig skjuts ”och förskrächte många frå sitt egit huus och heem”. Oberoende av vem det var de skjutsade eller hur långt, fick de aldrig betalt, inte heller kvittens eller attest på att de hade skjutsat. Och det var inte bara på länsmannens befallning de måste stå till tjänst. Den som inte hade skriftlig order tvingade till sig skjutsen med våld och hot om våld.¹²³

Detta är en partsinlaga där vi inte har möjlighet att få veta den andra partens version. Bönderna i Gualöv fick dock några år senare stöd av sin kyrkoherde, vilken med gott samvete intygade hur de var ”af skiutsning och inqvartering och andra utgifter utarmade”.¹²⁴ Deras brev ger oss också en inblick i hur allmogen själv uppfattade situationen, och vi kan därmed få mer förståelse för varför bönderna i Hörby och Hurva stack till skogs när fjärdingsmannen kom med budet att de skulle skjutsa. Vid gästgivargården i Västra Vram mellan Hörby och Kristianstad var det också ständiga pro-

¹²² Samma sak gällde Jönköpings Infanteri Regemente. Skytte till överste Biörnbergh (Kalmar regemente) och överstelöjtnant Flettvod (Jönköpings regemente) 13/5 1710, SkGKo A I:12, Maj s. 16, LLA.

¹²³ Supplik från Gualövs byamän 17/1 1712, SkGKa D IV c:27, Nr 143, LLA.

¹²⁴ Intyg skrivet av kyrkoherde Nils Muller 22/2 1716, Villands Häradsrätt A I a: 12, VT 27/2 1716, Nr 99 o 100, LLA.

blem. Just under åren 1710–1714 blev traktens bönder ideligen instämnda till tinget på grund av att de försummat sina skjutsskyldigheter.¹²⁵

Vad innebar det att leva vid stora landsvägen i pesttider? Där kom många resande förbi, och skjutsbönderna själva for genom trakter som de inte kände och där pesten grasserade för fullt. Resande och varor betraktades i tidens pestskrifter som farliga. Hur upplevde bönderna i Gualöv sin situation då pesten grasserade i förhållande till då de besvärades med alla dessa krav om skjutsningar?

Inkvarteringsbördan

För allmogen gällde det inte bara att få behålla sina hästar. Man skulle helst också ha något att utfodra dem med. Precis som då det gällde sädeskorvet till bönderna själva och deras familjer var det konkurrens också om fodret till kreaturen. De inkvarterade ryttarna hade hästar med sig, som skulle förses med foder lokalt. Varje vår inkom klagomål över att ryttarna inte ville släppa ut sina hästar på bete, utan ”taga i det yttersta hwad Bonden något lijtet kan hafwa qwarlemnad, till deras Underhåld”, eller framhärdate i att ge hästarna korn dagligen trots att förrådet var alldeles på upphållningen och hotade bondens möjlighet att så.¹²⁶ När så höet var slaget i vångarna i mitten av juli passade ryttarna på att släppa ut hästarna på bete där höet var inbärgat, trots att säden stod i samma vång och inte kunde fredas.¹²⁷ Och i slutet av augusti eller början på september kom det alltid någonstans ifrån klagomål över att ryttarna intagit sina hästar på stall, där de sedan i förtid tärde på vinterförråden.¹²⁸ Sommaren 1712 var extra besvärlig, eftersom en envis torka det året ödelade betet. På sensommaren gick stora trupptranporter till Pommern, och då behövde hästarna vara i god kondition för att kunna klara transporten och marscherna. Frestelsen för befälen har då av naturliga skäl varit stor att sätta in dem på stall för att låta dem äta upp sig.¹²⁹

¹²⁵ Nilsson, Lennart 1997, s. 13–27. Uppgifterna är huvudsakligen hämtade från Gärds häradsrätts domböcker samt inläggande handlingar. Förf. har tyvärr endast ofullständigt gett närmare källhänvisningar. Se också brev till befallningsman Berghult 12/6 1711, i vilket Skytte hotar de försumliga bönderna med rättsliga åtgärder. SkGKa A I:52, Juni s. 68, LLA.

¹²⁶ Från befallningsman Berghult 4/5 1711, SkGKa D II a:18, s. 1068, Brev till generallöjtnant Skytte 4/5 1713, SkGKa A I:54, Maj s. II, LLA. Överstelöjtnant Gyllenbielke till Stenbock 26/3 1711, Sk. Husarreg., Suppl. vol. 2, s. 295–297, KrA.

¹²⁷ Från befallningsman Ohlman 16/7 1711, SkGKa D II a:18, s. II49, LLA.

¹²⁸ Från befallningsman Rassenius 4/9 1711, SkGKa B I:18, från Ohlman 29/8 1712, SkGKa B I:19. Brev till befallningsman Ewerlöf resp. ryttmästar Bång 20/8 1713, SkGKa A I:54, Aug. s. 119, 121. Alla LLA.

¹²⁹ Från överstelöjtnant Gyllenbielke den 16/5, 8/7, 16/7 och 21/7 1712, Sk. Husarreg., Suppl. vol. 3:2, s. 182, 272–283, 296–297, KrA. Brev till Generallöjtnant Skytte och överstelöjtnant Gyllenbielke 30/8 1712, SkGKa AI:53, Aug. s. 331, 335, LLA.

När artillerihästarna hade ätit slut på förråden måste bönderna tidigare än de tänkt sig släppa ut sina egna hästar på marken. Och då budet sedan kom om kronoskjuts mitt i vårbruket ledde det inte bara till att bonden försummade sådden. Risken var också stor att hästen fördärvades. En skjutsning som väckte särskild irritation kommenderades våren 1711, då bönderna i Lundatrakten med sina hästar och vagnar skulle köra till Malmö för att hämta 400 tunnor havre till just artillerihästarna, själva orsaken till det eländiga tillståndet för deras egna kreatur. Låt artillerihästarna och deras kuskar, som annars ändå inget gör, hämta den havre som de själva kommer att äta upp, tyckte bönderna, och så blev det också.¹³⁰ Artilleri- och ryttarhästarnas behov av foder var att döma av de många klagomålen en ständig källa till tvister mellan bönderna och de inkvarterade ryttarna.

Värvingarna

En stat i krig har ett i det närmaste omätligt behov av rekryter. Även när de aktiva krigshandlingarna äger rum på annat håll märks kriget på hemmaplan just genom utskrivningarna. Och de ägde rum ofta under 1700-talets första decennier. De båda skånska kavalleriregementena, vardera bestående av 1.000 ryttare, var liksom ryttarna vid Adelsfanan från krigets början med på andra sidan Östersjön. I de bortdragna ryttarnas ställe uppsattes ett tre- och femmänningsregemente om drygt 1.000 man, som stannade kvar hemma för den egna provinsens försvar.¹³¹ Stora utskrivningar genomfördes 1707 och 1708.¹³² Den svenska huvudhärens undergång vid Poltava medförde att båda kavalleriregementena liksom adelsfanan måste sättas upp helt från början. Det innebar nya rekryteringar under hösten 1709, och avsevärda utgifter för rusthållarna som skulle skaffa fram häst och utrustning till de nya ryttarna. 1712 uppsattes två helt nya infanteriregementen i Skåne under Carl Gustaf Skyttes ledning. Därutöver hade de regementen som låg i garnison i Landskrona och Malmö rätt att sända ut värvare på landsbygden för att efter hand ersätta avgångarna i de egna leden.

Soldater i krig har förhöjd dödlighet, både i form av fältsjukor och som en följd av fientliga aktiviteter. Det var inte många som kom hem igen av de som en gång rest ut. Den årliga avgången vid Karl XII:s huvudarmé har

¹³⁰ Från befälningssman Ebbe Jönsson 31/3 1711, SkGKa D II a:18, s. 1307, LLA. Kommentarer i brevet: ”d.5 April afgåt bref till Maj. Meck?”.

¹³¹ Enghoff 1889, 36–40. Tre- och femmänningsregementet stod under generalmajor Göran Gyllenstiernas befäl. Enghoff uppger att Gyllenstierna var överste, men i SkGKa tituleras han under hela perioden 1709–1712 generalmajor.

¹³² Enligt Enghoff värvades under 1707 421 man, ryttare och trossdrängar, till det norra och 53 man till det södra skånska kavalleriregementet. Enghoff 1889, s. 31–36, 42. Cronholm 1851, s. 406–408.

beräknats till i genomsnitt 20–22%. Endast en av tio som åkte ut återsåg så småningom sin hembygd. Detta var inget exceptionellt för Stora nordiska kriget. Det var ungefär likadant på 1630-talet.¹³³

Olagliga tvångsvärningar

De skånska drängarna var måttligt roade. Allra minst av de patruller som sändes ut från garnisonerna. Salpetersjudarna var inte villiga att bege sig till fästningen i Malmö hösten 1709, och de var långtifrån ensamma. Redan 1703 klagade magistraten i Landskrona hos kommandanten över att deras söner och drängar inte lämnades i fred för garnisonens värvare. När som helst riskerade de att föras bort till Slottet, ...

...hvilket nu åter å nyo i går skedde, då några af Solldaterne togo Borgaren Mårten Wäcktares Sohn uthaf een wagn, som han kom körandes med på gatan.¹³⁴

Värvarna från Landskrona gjorde ibland exkursioner ut på landsbygden.¹³⁵ Lösa rykten om att drängar hållit sig undan vid utskrivningsmöte eller skattebetalning togs som förevändning för nattliga överfall, då de med våld bröt sig in i bondens gård och tog med sig både hans lagligen anställda drängar och småpojkar och ibland till och med bonden själv.¹³⁶ I Kvistofta och Felestad vågade drängarna och gossarna sommaren 1711 inte längre vara hemma. De hade drabbats av sådan skräck, att deras husbönder inte kunde förmå dem att sköta sitt arbete, ”utan de går ljka som de woro förtappade utj marcken”.¹³⁷ En bortförd gosse var enligt kyrkoherdens attest endast tretton år gammal.¹³⁸ Kommandanten i Landskrona ställde sig oförstående till varför gossarna gömde sig. Han kunde inte se att de hade någon anledning alls till det, om de nu verkligen var lagligen anställda, riktigt mantalsskrivna och hade erlagt sina skatter och kontributioner. Men det behövde man inte för rän man fyllt femton, så i realiteten var gossarna inte – och skulle inte heller vara – mantalsskrivna.¹³⁹

Dessa värvingar var olagliga. De uppskattades inte heller på högre ort, där man menade att så unga drängar inte var tjänliga som knektar. De

¹³³ Lindegren, manus 1992, s. 163, 176–177.

¹³⁴ Citatet återfinns i Jönsson, Åke 1993, s. 185.

¹³⁵ Överstelöjtnant Gyllenbielke till Skytte 29/10 1712, Sk. Husarreg., Suppl. vol. 4, KrA.

¹³⁶ Från befallningsman Brandt 17/6 1711, SkGKa D II a:18, s. 1230–1237, LLA. Från häradshövding Tollsten 24/12 1708, SkGKa D II a:15, s. 435–438, LLA.

¹³⁷ Intyg från 4 bönder i Fillesta socken och by i juni 1711, s. 1236. Intyg med samma innebörd från 4 bönder i Qwistofta, s. 1232. SkGKa D II a:18, LLA.

¹³⁸ Intyg från fjärdingsman och två bönder i Härslöf, juni 1711, s. 1233. Attest från Pet: Clivin, s. 1235. SkGKa D II a:18, LLA.

¹³⁹ Svar från W: Sinclair, kommandant i Landskrona, 16/6 1711, SkGKa D II a:18, s. 1234, LLA.

skulle helst vara över sexton år.¹⁴⁰ Tingsrätten ansåg att detta inte bara var ett brott mot 1692 års förordning om värvingar utan också våldsamhet och hemgång, ett edsöresbrott, för vilket straffet var dryga böter. I riktigt allvarliga fall skulle dessutom den skyldige lemlästas genom att få högra handen avhuggen.¹⁴¹

Våldsamma värvingar och värvningsförsök gav upphov till ständigt återkommande klagomål. Oftast hörde värvarna hemma vid garnisonen i Landskrona, men efter 1710 hände det att också andra regementen skickade ut värvningspatruller. Detta sågs inte med blida ögon av den lokale regementschefen, Håkan Gyllenbielke. En vårmorgon 1711 hade två ryttare från Överste Bennets regemente kommit till ett torp under Tommarps gård, Gyllenbielkes eget boställe. Därifrån tog de med sig en gosse som bara var 14 år gammal under förevändning av att han var lösdrivare. De tvingade honom att ta emot värvningspenningar och ”swärja Estandaret”. Gyllenbielke var upprörd, inte bara över det våld som förövats mot gossen, utan han uppfattade det också som en skymf mot honom själv.¹⁴² Överste Bennets Regemente hade sin egentliga rekryteringsbas i Mellansverige, och den borde man hålla sig till, var Gyllenbielkes uppfattning.¹⁴³ Konkurrenten om de unga drängarna började långt innan de uppnått lagstadgad ålder för värving.

Jag har ingen egen uppfattning om hur vanligt det var med dessa överfall. I förhållande till det stora antal soldater som fanns i Skåne är det inte många som förekommer i guvernementskansliets brevmaterial. Men vi vet naturligtvis ingenting om mörkertalet, och det är möjligt att fler figurerar i domböckerna.¹⁴⁴ Hur många gånger lyckades värvarna i sitt uppsåt utan att det resulterade i en upprörd skriftväxling? Under alla omständigheter får vi inte glömma den psykologiska effekten. Även enstaka överfall blev snabbt kända i bygden. De fungerade ur överhetens perspektiv kontraproduktivt,

¹⁴⁰ Brev från justitierevisionen, rådet och defensionskommissionen 18/2 1709 med anledning av ett ”Swar ang: några unga Soldater som försedt sig och eij swurit fahnan”, SkGKa D II b:16, s. 15–16, LLA.

¹⁴¹ Rönnebergs Härads Extraordinarie Tings Rätts dom avkunnad 21/12 1708. Kopia som bilaga till brev från häradshövding Tollsten 24/12 1708, SkGKa D II a:15, s. 435–438, LLA.

¹⁴² Överstelöjtnant Gyllenbielke till Skytte 14/6 1711, Sk. Husarreg., Suppl., Vol. 3:1, s. 95–105, KrA. Följande år var värvare från Livregementet på Riseberga marknad för att värva trossdrängar. ”Kommit och i färde mäd Corporalen Cronquists dräng där till welat antaga, då min Regimentz Fältskiar till maintinera Corporalens dräng, är mig sagdt, emellan kommit, och af Lijf Regimentets Ryttare fått några träffelige slängar, så att han mäd nöd kom att salvera sig”. Överstelöjtnant Gyllenbielke till Skytte 29/10 1712, Sk. Husarreg., Suppl., Vol. 4:1, s. 122–127, LLA.

¹⁴³ Överste Bennets Regemente = Upplands tre- och femmänningsregemente. Stille 1903, s. 371.

¹⁴⁴ En genomgång av den lokalhistoriska litteraturen skulle säkert ge fler napp. Tor Flensmarck redogör exempelvis för hur värvarna drog omkring bland hus och gårdar i Färs härad. En av dem, korpralen Carl Kämpe, tog med sig en bondson som inte var mer än 13 år gammal. Flensmark 1978.

ty värvarna statuerade exempel på fel sätt. Drängarna stack till skogs, höll sig undan och gick som om de var förtappade ute i markerna. Denna skräcken för värvarna var sannolikt mycket utbredd. Jag har stött på den i samband med ett rättsfall i Villands härad 1716. Gossen Hellje ombads resa till Kristianstad för att hämta fältskären, då hans matmoder hade skurit sig mycket illa, men han vågade inte. Han var rädd för att bli fasttagen av värvarna.¹⁴⁵

De lagliga värvningarna

Livet i fält var inget som de unga bondsönerna traktade efter. Det var mycket annorlunda än livet som dräng och så småningom bonde hemma på den egna gården. De lagliga värvningarna var inte populärare än de olagliga. När det blev dags för utskrivningar flydde drängarna av räddhåga till Blekinge och Kullen, och 1708 gav de sig iväg till Danmark.¹⁴⁶ Trafiken över Sundet var vintern 1708–1709 dubbelriktad. Redan i början av december berättades om ett kvinnfolk uppe i Bjäre, som förmedlade kontakt, så de skånska drängarna kunde resa västerut.¹⁴⁷ Överfärden underlättades av den ihållande kylan, som gjorde att Sundet frös till. Strax före nyår började de första danska överlöparna komma till Skåne. Det skapade genast oro bland svenska befattningshavare att de skånska drängarna skulle göra detsamma och i stora skaror rymma över isen i andra riktningen.¹⁴⁸ Strandridarna beordrades till skärpt vaksamhet och befolkningen i fiskelägen och hus längs stränderna utlovades riklig belöning, om de tog fast en rymmare och hårda straff om de teg, dolde vad de visste eller kanske till och med hjälpte till.¹⁴⁹ I samband med krigsförberedelserna hösten 1709 har vi redan sett hur både salpetersjudare, ryttare från tre- och femmanningarna och nyvärvade ryttare vägrade låta sig inspärras i fästningen i Malmö.¹⁵⁰ Och deserteringar ägde rum både från svensk sida till dansk och från dansk sida till svensk i samband med olika faser i kriget.¹⁵¹

1711 planerades så ännu en stor rekrytering. Två nya infanteriregementen skulle sättas upp, och utskrivningsmötena ägde rum under februari 1712 på olika håll i Skåne.¹⁵² I slutet av januari varnades officerarna, att åtskilliga

¹⁴⁵ Extra Ordinarie Ting 30/5 1716, Villands Häradsrätt A I a:12, LLA.

¹⁴⁶ Cronholm 1851, s. 408.

¹⁴⁷ Från befallningsman Ekwall 3/12 1708, SkGKa D III d:19, s. 1061–1062, LLA.

¹⁴⁸ Brev till Rådet 19/12 1708, SkGKa A I:50, Dec s. 70. Från befallningsman Holst 31/12 1708, SkGKa D III d:19, s. 1017. Båda LLA.

¹⁴⁹ Brev till strandridarinspektör Aulin resp. befallningsman Holst 1/1 1709, SkGKa A I:51, Jan s. 2–3, LLA.

¹⁵⁰ Stille 1903, s. 29–30, 74, 77. Platen del 2, 1911, s. 164–165.

¹⁵¹ Stille 1903, s. 50, 59, 66, 74, 290.

¹⁵² Skytte till Rådet 6/12 1711, SkGKa A I:52, Dec s. 29–32, LLA. Utskrivningsorter och terminer: Klörup 5/2, Röinge 19/2, Åby 21/2 och Annelöv 26/2. Överstelöjtnant Gyllenbielke

personer skulle komma att söka anställning som drängar hos officerarna. Sådant var strängt förbjudet. En dräng skulle vara lagligt städslad på rätt tid.¹⁵³ Man kunde också förvänta sig att en och annan skulle försöka smyga över gränsen till Småland och Halland, vilket inte heller var tillåtet. Ingen skånsk invånare fick passera in i angränsande landskap utan behörigt resepass utfärdat av någon av generalerna.¹⁵⁴ Men naturligtvis försvann drängarna. Redan den 12 februari hade en hop från Göinge gett sig iväg till Blekinge, och nere i Lundatrakten klagade bönderna över att deras drängar av räddhåga för utskrivningarna tog till flykten. De enrollerade sig istället hos – just det, officerarna.¹⁵⁵ De som inte lyckades hålla sig undan och hade oturen att bli utskrivna nöjde sig inte stillatigande med det. En del av dem blev våren 1712 inspärrade i Malmö i garnisonen, vilket inte var så muntert när pesten så småningom kom dit. Och hur gick det egentligen för Göingedrängarna som gav sig in i Blekinge? Lyckades de hålla sig fria från pestsmittan? Hade pesten i Blekinge stillats då de anlände?

Ödehemmanen och den flytande befolkningen

Under det första decenniet på 1700-talet steg antalet ödesmål i Skåne aldrig över 70, men så sommaren 1711 hade situationen förändrats. Deras antal uppskattades då till 1.200–1.300, skyhögt över tidigare nivå. Fortfarande 1718 var situationen besvärlig. Antalet ödehemman uppskattades då till nästan 950.¹⁵⁶ Vad låg bakom denna utveckling? Sommaren 1711 hade pesten fått fäste både öster om Kristianstad i Villands härad och i trakten runt Helsingborg. Den kan naturligtvis ha orsakat att en del hemman blivit demografiskt öde, men den förklarar inte hela stegringen. Vi måste leta efter fler faktorer. Redan våren och sommaren 1710 fanns som vi har sett gott om iakttagelser från olika håll i Skåne över gårdar som blivit öde på grund av bondens frånfalle, brist på utsäde, svårigheter med att plöja och så eller oförmåga att klara alla gårdar och utlagor. Skytte kunde våren 1710 rapportera, hur många bönder löpte från gården och lämnade den öde utan att krono-

till rytmästarna Hård, Simson, Hammarberg och löjtnant Baranoff 30/1 1712, Sk. Husarreg., Suppl. vol. 3:2, s. 3–4, KrA.

¹⁵³ Överstelöjtnant Gyllenbielke till regementet 30/1 1712, Sk. Husarreg., Suppl. vol. 3:2, s. 2–3, KrA.

¹⁵⁴ Överstelöjtnant Gyllenbielke till de vakthavande officerarna vid gränsvakterna i Margretetorp, Markaryd och Florshult 3/2 1712, Sk. Husarreg., Suppl. vol. 3:2, s. 6, KrA.

¹⁵⁵ Från befälningssman Ohlman och Ebbe Jönsson 12/2 1712, SkGKa D II a:19, s. 1333 o 1684, LLA. Andra sätt att hålla sig undan var att sticka sig undan på frälse eller att ge sig i lag med nattmannen. Dyrlund 1872, s. 113–114.

¹⁵⁶ 1700: 22 9/32 ödehemman. 1705: 68 1/16 öde. 1707: 32 17/48 öde. Aug 1711: 1.200–1.300 öde. Juni 1712: 4.000 behållna av 7.859. Nov 1712: så när till 1/4 öde. Maj 1713: 1.353 öde. Nov 1713: 1.263 öde. 1718: 944 397/480 ödehemman. Axelson 1888, s. 82–83.

betjänter och godsherrar hade en aning om vart de tog vägen.¹⁵⁷ Det skulle kunna tyda på att ödesmålen var kamerala, d.v.s. att bönderna nog fanns där någonstans i närheten, men att de helt enkelt inte orkade med alla pålagor och extrabeskattningar och att hemmanet därför ur skattemässigt hänseende måste bokföras som öde. Stegringen tyder på att allmogen redan före pestens härjningar var satt under stark press till följd av kriget och de svårigheter det hade i sitt följe.

I nordöstra Skåne klagade man över tiggarna från Blekinge och den omgivande landsbygden, som våren 1709 invaderade Kristianstad.¹⁵⁸ I övrigt är notiserna om den flytande befolkningen få. Det fanns folk på skogarna, om än inte i samma utsträckning som under Skånska Kriget.¹⁵⁹ Det sjövana enrullningsmanskapet gömde sig i skogar och kärr, när tidpunkten för avmarschen mot Karlskrona närmade sig.¹⁶⁰ Och en bonde från Västra-by hade tagit till flykten efter att ha bedrivit både hor och lägersmål. Han höll sig undan på skogarna i Oppmanna och Vånga socknar, där han hade sin släkt. Befallningsmännen i trakten uppmanades vid flera tillfällen våren 1711 spana efter honom och ta fast honom. Inte ett ord sägs i något av breven om att pesten just då frodades i båda socknarna.¹⁶¹

Den tidigmoderna människans natursyn

Den tidigmoderna människans syn på naturen var annorlunda än vår. Det var en antropocentrisk syn med traditioner tillbaka till både Bibelns skapelseberättelse och de klassiska filosoferna. Allt hade ett syfte, och människan hade av Gud givits makten att styra över de skapade djuren. Syndafallet gav upphov till en viss oordning i detta förhållande. Törnen och ogräs började växa, loppor, mygg och andra skadedjur visade sig och många djur blev vilda och började slåss med varandra och med människorna. Efter syndaflo den återupprättades dock människans styre över djuren. Dessa var antingen till nytta eller till skada. De förra uppföddes till slaktdjur. De senare var skadedjur som skulle jagas och utrotas. De grymma djuren kunde också användas av Gud som medel för att visa hans vrede.¹⁶²

Ovanstående skildring av historikern Keith Thomas fokuserar på hans hemland England. I motsats till Sverige var där inte mycket vildmark kvar.

¹⁵⁷ Skytte till Stenbock 6/5 1710, SkGKo A I:12, maj s. 5, LLA.

¹⁵⁸ Från magistraten i Kristianstad 12/4 1709, SkGKa D III b:21, s. 412–413, LLA.

¹⁵⁹ Från befallningsman Ekwall 31/3 1712, SkGKa D II a:19, s. 1600, LLA.

¹⁶⁰ Från befallningsman Efwerlöf 13/6 1712, SkGKa D II a:19, s. 1541, LLA.

¹⁶¹ Brev till befallningsmännen Berghult och Ohlman 4/3 resp bara Berghult 22/5 1711, SkGKa A I:52, Mars s. 17–18 och Maj s. 108, LLA.

¹⁶² Thomas 1988, s. 15–24, 341–344.

Boskapskötseln dominerade och vargen var redan utrotad. Sverige var gle-sare befolkat. Här fanns mer vildmark, och i denna strövade varg och björn, järv och lo. Vargen har enligt Gunnar Broberg hos oss innehaft rollen som den onde personifierad.¹⁶³

Djuren tillvitades gärna diverse mer eller mindre dåliga mänskliga egen-skaper. I Olaus Magnus' *Historia om de nordiska folken* möter vi en talrik fauna av väldiga björnar, glupande ulvar och järvar, skarpsynta lodjur och svekfulla uttrar, vilda, blodtörstiga och utomordentligt fräcka vargar, mård med tänder som rakknivar och vassa klor, starka, listiga och illfundiga björn-honor liksom listiga och ondskefulla rävar som låtsar sig vara döda och har ett alltigenom illfundigt sinnelag.¹⁶⁴ Beskrivningarna är fulla av mer eller mindre osannolika exotiska detaljer, som sedan envist har levt kvar i de lär-des beskrivningar. Gunnar Broberg har visat hur talet om järven var något helt annat än järven i verkligheten. Nordens fauna var exotisk och säljbar. Olaus Magnus använde djuren som moraliserande exempel.¹⁶⁵

De vilda rovdjuren

Vid tiden för pestens ankomst var denna antropocentriska natursyn fortfa-rande dominerande. Ändringen i riktning mot en ny inställning till naturen ägde rum först senare under 1700-talet.¹⁶⁶ Gärdesgårdarna var till för att skydda åker och äng, kummin- och frukthagar mot den kringströvande bo-skapen. På slätten rörde det sig främst om nötkreatur och får. De skulle hållas på de gemensamma fäladsmarkerna, vaktade av beridna fåherdar. I skogsbygderna släpptes särskilt under goda ollonår svinen ut i bokskogarna för att äta sig feta.¹⁶⁷ De vilda rovdjuren upplevdes som ett hot mot boska-pen. De tullade också på älg, hjort och rådjur, högvilt som endast fick jagas av ridderskapet och adeln. Under vissa omständigheter kunde de också ut-göra ett hot mot människoliv. Därmed låg det i både allmogens och adelns intresse att hålla rovdjursstammen på så låg nivå som möjligt.¹⁶⁸

Det eventuella sambandet mellan rovdjurens härjningar och krig, miss-växt och farsoter nämns knappast alls i modern historievetenskaplig diskus-sion. I äldre litteratur är rovdjurens närvaro dock mer påtaglig. I Tredje Mosebok, *Leviticus*, hotas den som bryter mot lagen med att vilddjuren

¹⁶³ Broberg, Gunnar 1988.

¹⁶⁴ Olaus Magnus 1976, kap. 16:20, 17:F, 18:13, 18:15, 18:19, 18:26, 18:39.

¹⁶⁵ Broberg, Gunnar 1971–72.

¹⁶⁶ Thomas 1988, s. 342.

¹⁶⁷ Szabó 1971, s. 50–53. Linnæus 1975, s. 176, 200, 277, 429–430.

¹⁶⁸ Tillhagen 1987, s. 125, 144–146. Se också Andersson, Thomas B. 2001.

kommer att ”upåta edor barn / och förderfwa edar boskap / och förmindka eder; och edra wägar skola warda öde”.¹⁶⁹

I 1600-talets jaktstadgor var jakten på björn, varg, räv, lo och mård lik-som på ett antal rovfåglar fri för alla. Den som dödade björn och varg utlo-vades dessutom pekuniär belöning. Redan i de medeltida landskapslagarna föreskrevs också skalljakt på björn och varg och hållande av nät och varggår-dar. Bestämmelser om detta återkom i Kung Christoffers landslag, Johan III:s ”Patent om Skallande”, i 1647 och 1664 års kungliga jaktstadgor och i 1681 års husesynsordning.¹⁷⁰ Så gott som alla hushållsföreståndare på lands-bygden var skyldiga att hålla fyra famnar nät redo och utan protester inställa sig när skallbudet gick.¹⁷¹ Även i det danska riket var vargen enligt en jaktlag från 1500-talets mitt uttryckligen fritt villebråd. De vargar som fångades hängdes både i Danmark och Sydsverige upp sida vid sida med avrättade tjuvar och banditer i galgar och träd längs landsvägarna – allt för att skräm-ma iväg deras artfränder från trakten.¹⁷²

Både 1575 och 1664 års jaktstadgor motiverades med att björn och varg, dessa ”the skadeligeste Willdiur här i Rijket”, förökade sig mer och mer.¹⁷³ Kanske har det därefter skett en naturlig tillbakagång, ty på 1750-talet kunde skånska vargar och rävar hittas liggande döda ute i skogarna, drabbade av skorv och skabb. ”Sådan sjukdom är ej så särdeles at beklaga, när han stadnar i sådana skadedjurs utrotande, som Wargar och Räfwar äro”, konstaterade den naturvetenskapliga expertisen nöjt.¹⁷⁴

Vargplågan ansågs vara som värst vintertid. Olaus Magnus återkommer flera gånger till hur vargarna särskilt under januari månad slöt sig samman i stora skaror, överföll vägfärande och trängde in i människoboningarna, kas-tade sig över dragdjuren, slukade dem på stället eller släpade dem sönderslit-na med sig ut i skogen.¹⁷⁵ Vargen visade sig på Jylland i större antal än tidigare i samband med de svåra vintrarna 1674 och 1695. Då bröt sig ut-hungrade vargar in i böndernas fåhus och färkättar.¹⁷⁶

Vargarna är närgångna och aggressiva också i folkminnet. De skrapar på dörrarna, kikar in genom fönstren i stugorna, ligger på lur när man ska ut på dasset, jagar upp folk i träd och biter ihjäl barn, så att bara trasor av kläderna hittas långt efteråt.¹⁷⁷ De skånska vittnesmålen om varg och vargjakt härrör

¹⁶⁹ 3.Mos. 26:22 enligt Karl XII:s Bibel 1703.

¹⁷⁰ Berg, Gösta 1971, s. 83–87. Schmedemann 1706, s. 66–67, 263–269, 360–366, 744–745.

¹⁷¹ Undantagna var endast präster, klockare och enstaka kvinnor. Schmedemann 1706, s.

267, 364, 745.

¹⁷² Trocls-Lund, *Bind I* 1914, s. 57–59. Tillhagen 1987, s. 147–148.

¹⁷³ Schmedemann 1706, s. 66, 364.

¹⁷⁴ Bergius 1756, s. 59–60.

¹⁷⁵ Olaus Magnus 1976, kap. 1:19, 4:13, 18:13.

¹⁷⁶ Mansa 1873, s.468, 493.

¹⁷⁷ Tillhagen 1987, s. 144.

främst från skogstrakterna i norr och längs Linderödsåsen.¹⁷⁸ Även här finns berättelser om hur vargen vintertid kunde överfalla vägfarande, visa sig vid gårdarna, bita svansen av en ko eller klättra upp på halmtaget och den vägen ta sig in i fåhuset.¹⁷⁹ Från Farabol i nordvästra Blekinge finns också en berättelse om hur vargen på 1840-talet rövade bort en liten pojke från ett torp i skogen. Modern som just badade minstingen, släppte vad hon hade för händer för att försöka rädda sitt äldre barn ur varegens gap. Då hon efter flera timmars fruktlös jakt återkom till torpet upptäckte hon att minstingen under tiden hade drunknat i vattenbaljan. Kvarlevorna efter den äldre gossen påträffades dagen därpå i vinterskogen.¹⁸⁰

Så långt stämmer berättelserna överens med bibelorden, att vilddjuren ”skola upäta edor barn / och förderfwa edar boskap”.¹⁸¹ Men hur stämmer de med verkligt inträffade händelser? Nästan exakt samma sak som i Farabol uppges ha hänt i 1730-talets Ångermanland – och i Värmland och i Dalarna.¹⁸² Torparfamiljens katastrof har inte lämnat några spår i de blekingska prosteritabellerna.¹⁸³ Inte heller i den uppgivna socknen i Ångermanland finns minsta vargspår.¹⁸⁴ Detta är en utbredd vandringsägen, där berättaren utnyttjar människans oro för det okända för att skapa spänning, väcka opinion och varna: Släpp inte ut barnen ensamma på gårdsplanen! Berättaren vill bli trodd, men händelsens förankring i verkligheten är svag eller helt obefintlig.¹⁸⁵

Många av folktrons övriga vilddjursberättelser kan misstänkas ha en liknande bakgrund. Några av dem finns också med i Münchhausens äventyr och äldre årgångar av Folkskolans läsebok.¹⁸⁶ Men enligt Tillhagen innehöll de ändå en kärna av sanning. Runt 1830, då rovdjursplågan var som störst, fälde jägarna under en tioårsperiod drygt 1.300 björnar, 2.500 lodjur och enbart i norrlandslänen och delar av Småland 2.300 vargar.¹⁸⁷ Även berättelserna om vargar som överfaller barn kan ha verklighetsbakgrund. Tillhagen menar dock att det tidiga 1800-talets rovdjursplåga delvis var framkallad av människorna själva. De vargar som trängde in i fåhusen, dödade boskap och

¹⁷⁸ Folkdivsarkivets databas (Realia), LUF.

¹⁷⁹ Varg överfaller vägfarande: Örkened M 6411:20–21. Varg visar sig vid husen: Espinge M 6210:3, Örkeljunga M 11638:1. Rumpebitna kor: Broby M 467:120, Örkeljunga M 10172:03. Varg tar sig in i husen: Fagerhult M 11894:3, Rya M 14386:3. Varg biter ihjäl boskap: Örkeljunga M 10076:7, Össjö M 7006:21–22 och Örkened M 6411:19. LUF.

¹⁸⁰ Kyrkhult M 8485:18–21, LUF.

¹⁸¹ 3.Mos. 26:22 enligt Karl XII:s Bibel 1703.

¹⁸² Olsson, Herman 1984. Strand 1984, s. 49–50.

¹⁸³ Befolkningsstabeller för 1830-, 1840- och 1850-tal, Bräkne o Listers prosteri H:2, LLA.

¹⁸⁴ Kontrollerat 1730–1740 utan minsta omnämnande av varg. Anundsjö C:2, HLA. Fiche nr 60835, SVAR.

¹⁸⁵ Se resonemanget i Klintberg 1972, s. 12–13. Klintberg 1986, s. 7–11. Strand 1984, s. 49–50.

¹⁸⁶ Salomonsson 1955, s. 67–68.

¹⁸⁷ Tillhagen 1987, s. 127–128.

barn hade tvingats till alternativa strategier, då deras normala bytesdjur, högviltet ute i skogarna, i det närmaste utrotats av allmogens hämningslösa jakt.¹⁸⁸ De vargar som specialiserade sig på barn som byte hade av någon anledning förlorat sin normala rädsla för människor.¹⁸⁹ De var inte många – i 1800-talets svårt vargplågade Finland kan de nästan räknas på ena handens fingrar. Men varje sådan varg var en för mycket och tillräcklig för att sätta skräck i en hel bygd.¹⁹⁰

På 1600-talets Jylland förvärrades vargplågan inte bara av de stränga vintrarna. Även andra katastrofer bidrog. 1627 invaderades området av kejserliga trupper, vilket ledde till plundring och utsugning av befolkningen, hungersnöd och laglöshet. Flera naturkatastrofer förvärrade situationen, pest och andra farsoter följde i krigets spår. Både djur och människor led brist på mat. Så visade sig då vargen. Den ansågs ha kommit från Tyskland i spåren av den invaderande krigshären. Vilddjurens hemsökelse föranledde Christian IV att utge en ”Forordning om disse Rovdyrs Ødelæggelse”.¹⁹¹

Också i Finland visade sig björn, varg och lo i ovanlig myckenhet och ställde till skada både under 1690-talets hungerår och på 1710-talet, då området var ockuperat av ryssarna och befolkningen decimerad av hunger och epidemier.¹⁹² Varken på Jylland eller i Finland var detta normala år. Vi kan ana att balansen mellan rovdjur och bytesdjur, mellan vilda djur och kringströvande boskap har rubbats och att den jakt på rovdjuret som under normala förhållanden skulle ha ägt rum på grund av olika faktorer inte kunde genomföras. Rovdjursplågan skulle därmed kunna ses som ett tecken på det normala samhällslivets kollaps.¹⁹³

Vad som är orsak och verkan kan dock vara svårt att avgöra. Kanske ökar iakttagelserna i vissa situationer för att man förväntar sig just det. Vargen ansågs äta döda människor på krigens slagfält och det fanns berättelser om hur silhuetterna av hungriga vargar hade iakttagits uppe på högar av döda under den stora pestens tid.¹⁹⁴ Vargens förhållande till de pestdöda är dock tvetydig. I digerdödens Split berättades att vargar kom ner från bergen för att kalasa på de döda. I Steiermark drog de sig tvärtom i förfäran undan, när

¹⁸⁸ Högviltjakten hade släppts fri 1789. Tillhagen 1987, s. 125–126, 144–146.

¹⁸⁹ Strand 1984, s. 69–70. Se också Pousette 1989.

¹⁹⁰ Teperi 1977, s. 172–174. Tillhagen 1987, s. 144–146.

¹⁹¹ Mansa 1873, s. 294–305, 365.

¹⁹² Ilmoni del II, 1849, s. 262 samt del III, 1853, s. 40.

¹⁹³ Om människoätande råttor, gamar, vargar och hundar som tecken på samhällers sönderfall, se också Arnold 1988, s. 18–19.

¹⁹⁴ Odstedt 1943, s. 170, not 1. Lopez 1981, s. 216. Tyvärr ger Lopez ingen närmare hänvisning till varifrån han hämtat dessa uppgifter. Dick Harrison har inte stött på varg i denna roll i någon enda av alla de medeltida berättelser om Digerdöden han gått igenom inför sin bok *Stora döden*. Pers.medd. 21/5 2001.

de insåg vad det var de hade framför sig.¹⁹⁵ En uråldrig undergångssymbol var också Fenrisulven, en fruktansvärd best som skulle slippa lös i samband med Ragnarök, också kallat Vargold eller Vargatiden.¹⁹⁶

Vi finner omnämnande av varg också i Skåne. Sommaren 1712 visade sig några av dem i en skog vid Tranås, där de dödat ”ung fänadt sampt föhl och fähr”. Detta var precis i kanten av Linderödsåsens sydligaste del, och enligt den lokale befallningsmannen hade sådana odjur aldrig tidigare setts så långt söderut i Skåne. Han kontaktade genast hejderidaren och vidtog åtgärder ”att effter bem:te wargar må blifwa Jagat”.¹⁹⁷ Vi får dock inga detaljer om hur denna jakt genomfördes. Sommaren 1712 höll pesten på att sprida sig i Ystadtrakten, men två mil åt norr i Tranås var det ännu friskt.¹⁹⁸ Det fanns inga hinder mot en väl organiserad vargjakt. Denna har sannolikt varit framgångsrik. Några fler omnämmanden av vargarna har jag inte funnit i Guvernementskansliets arkiv.¹⁹⁹

Ryttaren med pilbågen – i det här fallet utan segerkransen – är den vars effekt är svårast att kartlägga. Han visar sig inte lika handfast som de andra tre, men när han väl kommer kan det vara ett tecken på ett samhälle i grav ekologisk och politisk obalans.²⁰⁰ Och trots alla påfrestningar i form av krig och farsoter var man i Skåne år 1712 ännu inte där. Ryttaren tittade in men stannade inte. Det är i varje fall svårt att i källorna finna belägg för en allvarlig vargplåga. Mycket av senare uppgifter visar sig vid närmare granskning också vara vandringsäpner och dramatiska överdrifter.

Råttorna

Ett mer vardagligt vilddjur, som åtminstone i Skåne sannolikt har ställt till mer förtret för allmogen än en och annan varg, har vid denna tid varit svartråttan. Den är en god klättrare men simmar och gräver inte gärna. Den lever inomhus, håller gärna till i murhål och trossbottnar och bygger sitt bo i

¹⁹⁵ Harrison 2000, s. 119, 215.

¹⁹⁶ Strand 1984, s. 9. Brundin & Kjellström 1998, s. 39.

¹⁹⁷ Från befallningsman Rassenius 4/8 1712, SkGKa D II a:19, s. 1434, LLA.

¹⁹⁸ Under 1800-talet kunde drevet gå över flera socknar med hundratals personer inblandade. Tidigare hade skallen varit begränsade till en socken eller några närliggande byar, lokala jakter med ofta ett gott resultat. Nilsson (Eskeröd) 1940, s. 112–116. Tranås C:1, LLA.

¹⁹⁹ Skalljakter så långt söderut i Skåne var dock inte problemfria. Då bönderna instämdes till tinget för att ha försummat en påbjuden vargjakt kunde de hävda att de som slättbygdsbor borde vara befriade från vargjakt och skallgång, eller de urskuldade sig med att kallelsen nått dem först sent kvällen innan. Hejderidaren kunde också få kritik för att han hade befriat dem från jakten p.g.a. att de var antingen åldriga eller krymplingar. Wallin & Lander 1985, s. 85–87. Se också Cronholm 1851, s. 460–461.

²⁰⁰ Jämför med vandringsgräshopporna, som blir ”en plåga av bibliskt format” när krig och torra har utarmat bönderna och omöjliggjort den ordinarie bekämpningen. Holmertz *SDS*, 31/5 2001.

skrymslen bakom bjälkar och träfodringar och bland uppstaplade varor. Den är mest aktiv på nätterna. Då rör den sig snabbt i korta löp på bjälkar och taksparrar, sätter sig sedan blickstill och sonderar terrängen innan den löper vidare.²⁰¹ Beskrivningen låter inte helt olik den man som husägare på landet kan uppleva när mossen under sensommaren och hösten flyttar inomhus.

Hur långt tillbaka i tiden har svartråttan funnits i Europa? Det är en fråga som fortfarande är föremål för en livlig debatt. Den franske zoologen Georges Cuvier föreslog i början av 1800-talet att den kom till Europa under medeltiden.²⁰² En annan 1800-talszoolog, engelsmannen Thomas Bell, menar att den är känd först från mitten av 1500-talet, en uppgift som fortfarande finns i *Bra Böckers Lexikon*.²⁰³ I *KLNM – Kulturhistoriskt Lexikon för Nordisk Medeltid* – pekar man på nomenklaturförvirring. Alla gnagare har en gång i tiden kallats *Mus*, och då är det naturligtvis inte lätt att skilja dem åt. Dessa *Mus* kan lika väl ha varit såväl råttor som mullvadar, sorkar eller andra smågnagare. I *KLNM* förläggs rättans skandinaviska ankomst till vikingatiden. På 1300-talet måste det ha funnits gott om dem, ty hur skulle annars pesten ha kunnat spridas? De äldsta arkeologiska beläggen är från 1000-talets Lund, vilket kan stödja en sådan teori.²⁰⁴

Denna diskussion om tidpunkten för svartråttans ankomst är idag starkt knuten till författarens föreställning om hur pesten sprids. Om man tror på att den sprids via svartråttan och dess loppor resonerar man som John Bernström i *KLNM*. Digerdöden i sig blir ett starkt indicium för svartråttans närvaro. Om man har andra åsikter gör man som den amerikanske zoologen David E. Davis eller som den isländske historikern Gunnar Karlsson. Svarttråttans frånvaro blir istället ett starkt indicium på att pesten måste ha varit en helt annan sjukdom eller spridits annorlunda förr i tiden.²⁰⁵

Davis menar att svartråttan nog steg iland från skeppen, men den kunde inte överleva någon längre period i vårt nordliga klimat, inte ens i de medeltida städerna. Därför måste populationen hela tiden fyllas på utifrån via skeppsråttor. Visst har arkeologerna funnit ben av svartråttor både i brittiska och tyska städer från romartiden liksom i det vikingatida Hedeby och i Lund. Men arkeologiska fynd är svårtolkade, menar han. Det faktum att man hittar resterna efter en eller två råttor vid en utgrävning bevisar inte att de har varit där i riklig mängd. Omnämmanden i skrift och bild är svåra att tolka och kan lika gärna röra sig om andra gnagare, hävdar han. Det gäller också den berömda råttfångaren från Hameln. I en uppteckning från 1376 nämns visserligen råttorna, men de finns inte med i äldre versioner. Och i

²⁰¹ Jensen 1994, s. 135–138.

²⁰² Cuvier 1831, s. 221. Cuvier levde 1769–1832. Regnéll 1990.

²⁰³ Bell 1874, s. 302–303. Bell levde 1792–1880. *Bra Böckers Lexikon*, band 20, 1995, s. 114.

²⁰⁴ Bernström 1982.

²⁰⁵ Davis 1986, s. 455–470. Gunnar Karlsson 1996, s. 264, 283–284.

samband med pestepidemier finns råttedöd omnämnd först på 1600-talet, inte under digerdöden.²⁰⁶

Gunnar Karlsson använder i stor utsträckning biologiska argument. Han trycker också hårt på att råttor inte nämns i den medeltida litteraturen. Först på 1700-talet omtalas råttorna, och de uppges då vara nykomlingar på ön. Zooarkeologer på Island har fram till 1996 inte hittat några råttben i arkeologiska lager före 1600-talet. I sanningens namn inte heller musben. De råttor man hittat uppges ha varit brunråttor.²⁰⁷ Det måste i så fall vara mycket tidiga sådana, eftersom brunråttan allmänt anses ha kommit till Europa österifrån först en bit in på 1700-talet.²⁰⁸

Arkeologerna har först under 1900-talets sista decennier systematiskt börjat leta efter smågnagarben i samband med sina utgrävningar. Och det har gett resultat. Den franske zooarkeologen Audoin-Rouzeau har kommit fram till att rättans utbredning under olika tidsperioder stämmer väl överens med pestpandemiernas spridningsområden. På 500-talet fanns svartråttan bara i medelhavsområdet och i städerna längs de större handelsvägarna. Femhundra år senare hade den spridit sig också över resten av Europa, och den har aldrig varit så rikligt förekommande som just under 1200- och 1300-talen, tidpunkten för digerdödens ankomst.²⁰⁹ Han bygger sitt resonemang på en sammanställning i vilken ingår även utgrävningar där man inte har påträffat några råttben men väl rester efter andra gnagare. I denna saknas Norge och Island helt.²¹⁰ Varken positiva eller negativa fynd finns redovisade därifrån, en omständighet som skulle kunna stödja de forskare som menar att zooarkeologin i dessa båda länder fortfarande befinner sig på ett rudimentärt utvecklingsstadium.²¹¹ I förlängningen innebär det också att Gunnar Karlssons slutsatser måste betraktas som preliminära hypotetisk-deduktiva antaganden, inte som något definitivt.

Svartråttan förekommer knappast längre i Sverige. Den har under de senaste århundradena ersatts av sin mer storvuxna släkting brunråttan. Den förra lever enbart på spannmål, fröer, frukter och gröna växtdelar. Den senare äter också organiskt avfall som den hittar i soptunnor och på avskrädeshögar. Brunråttan kan därför anpassa sig till ett större antal miljöer. Den söker

²⁰⁶ Davis 1986.

²⁰⁷ Gunnar Karlsson 1996, s. 276–280.

²⁰⁸ Man nämner gärna en spektakulär händelse år 1727 då brunråttorna simmande tog sig över Volga, invaderade husen i Astrachan och sedan fortsatte västerut. Brunråttan är enligt Matts Bergmark känd i Norge från 1762, i Sverige från 1790. Bergmark 1983, s. 42. Det finns dock betydligt äldre fynd från arkeologiska utgrävningar, särskilt i Italien. Audoin-Rouzeau & Vigne 1994, s. 129–132.

²⁰⁹ Audoin-Rouzeau 1999.

²¹⁰ Audoin-Rouzeau & Vigne 1994.

²¹¹ Benedictow 1992, s. 159–160. Gunnar Karlsson 1996, s. 279.

sig gärna till lantgårdar och lagerbyggnader men kan också klara sig utomhus på soptippar och i städernas kloaksystem.²¹²

I folktroupteckningarna är råttorna så gott som aldrig artbestämda. Svartråttan nämns uttryckligen endast i två uppteckningar från Österlen, vilka i Selma Lagerlöfs efterföljd berättar om svart- och gråråttorna på Glimmingehus.²¹³ Det finns också en uppteckning som nämner att den ”gamla svenska husråttan” har hållit till på Spannarps herrgård i nordvästra Skåne.²¹⁴

Råttorna – vilken sort det nu är – visar i uppteckningarna ingen större skygghet för människor. Hovmannen Johan Ekeblad berättar 1661 i ett brev hem till pappa hur en råtta letat sig in under kjolen på en av hovdamerna på Stockholms slott.²¹⁵ I prästgårdsköket sitter de på hushållerskans axel och knarar på hennes smörgås.²¹⁶ De springer kors och tvärs över möllesvennens ”fjerdyna”, där han nattetid sover i den oeldade kvarnkammaren.²¹⁷ Upp i Dalsland minns prosten Lignell hur han i sin ungdom i början av 1800-talet fick sova över på ryggåsstugornas långbord:

Man sof der godt, utom vid tillfällen då det föll husets råttor in att anställa enviges-kamp på stängerna i taket och man låg med fruktan att den tappande parten kunde komma neddimpande i ansigtet.²¹⁸

Då man senare under 1800-talet övernattade på härbärke i Stockholm gällde det att dra filten över huvudet om man ville undvika bli klöst i ansiktet av en råtta.²¹⁹ Jan Georg van Vliets kända etsning av en tidigmodern råttfångare visar inte heller någon större skygghet från råttornas sida.²²⁰

Relationen mellan människorna och djuren var en annan än idag. Inne i bondstugan bodde utöver familjen också hundar och katter, lamm, kalvar, gäss, duvor och smågrisar. Att få sova på bordet var för den främmande resenären en ära. Där slapp han åtminstone att under sömnen bli slickad i ansiktet av smågrisarna.²²¹ I de jylländska sängbottnarna kunde det bo både möss, snokar och illrar.²²² Även råttor kunde finnas i de väggfasta sängarna. Den ”som aff rottom bepissader varder om nath i seng” behövde nämligen

²¹² Jensen 1994, s. 130–138.

²¹³ Uppteckningarna är gjorda av Curt Wallin 1940. Vallby M 12324:4 och M 12345:26, LUF.

²¹⁴ Ausås M 1517:7, LUF.

²¹⁵ Broberg, Gunnar 1996, s. 29–30.

²¹⁶ Västra Göinge M 11896:58, LUF.

²¹⁷ Kvärrestad M 13873:15–16, LUF.

²¹⁸ Lignell 1851, s. 93.

²¹⁹ Rosander 1970, s. 110–111.

²²⁰ Denna finns återgiven bland annat i Villner 1986, s. 105.

²²¹ Skildringarna är hämtade från Samuel Kiechels resa i Norden 1586, då han besökte Rya i nordvästra Skåne och Blekinge. Rasmussen 1994, s. 33–34.

²²² Rasmussen 1994, s. 22.

enligt en 1500-talshandskrift kraftiga motmedel om inte hull och hud skulle ruttna.²²³ Rätt- och muslortar i mjöl och sädesbingar ansågs också som något helt normalt.²²⁴

Både den svarta och den bruna råttan bör ha upplevts som konkurrenter till bönderna om spannmålen. Mellan skörden och tröskningen låg sädeskornen oskyddade i strået i ladorna. Vi har redan i samband med spannmålshandelns årliga rytm konstaterat att tröskningen kunde dra ut ganska långt på tiden. I Mellan- och Västsverige skulle man helst vara klar till Lucia eller jul, men på Söderslätt låg den mesta spannmålen då fortfarande otröskad.²²⁵ Därför gällde det naturligtvis att skydda säden mot gnagarangrepp. I folklivsarkiven finns gott om recept på hur detta kunde ske. Första lasset från åkern borde helst köras in och lavas på loggolvet under fullkomlig tystnad.²²⁶ Ett avsteg från tigandet som på sina håll rekommenderades var att berätta för råttorna: ”Här kommer jag me ett lass katta.”²²⁷ Denna skrämsetaktik kunde användas också då sista lasset kördes in.²²⁸ Man provade med att lägga malört och losticka bland kärvarna och att strö salt över sista lasset.²²⁹ Och strån som fallit från sädeslassen skulle kastas, inte räfsas, över tröskeln till logen.²³⁰ I Väsby hade man tid på sig fram till Vårfrudagen den 25 mars. Den säd som inte var tröskad då åt råttorna och mössen upp.²³¹

Man kunde också med diverse magiska medel försöka få råttorna att flytta bort. Uppgifterna om när detta lämpligen borde ske varierar stort alltifrån Valborgsmässoafton till Larsmäss (10 augusti), Rufusdagen (27 augusti), Mickelmäss (28 september), Lucia och Thomasmäss (21 december).²³² Man kunde feja ut möss och råttor på skärtorsdagen eller sticka bolmört i råtthålen på midsommarafon,²³³ gå upp på loftet i bara linnet lucianatten och säga upp rättorna eller gå från rum till rum genom hela gården och överallt tala om för rättorna och mössen ”att nu får I flötta te nåd annat ställe, for I får ente bo här längre.”²³⁴

²²³ Bernström 1982, sp. 582. Hämtat från Klemming 1883–86, s. 392.

²²⁴ Rosander 1970, s. 110

²²⁵ Se avsnittet om Kronan, köpmännen och spannmålshandeln. Schön 1989, s. 112–113.

²²⁶ Schön 1989, s. 97. Färingtofta M 7896:28–29. Häglinge M 3524:9. Väsby M 3529:10. Brösarp M 529:4. Alla LUF.

²²⁷ N Mellby M 3526:8. Tjörnarps M 9921:2. Alla LUF.

²²⁸ Kägeröd M 4416:5, LUF.

²²⁹ Häglinge M 3524:7. N Mellby M 3526:8. Frosta och Harjager M 3732:9. Blekinge M 2734:46, M 2790:14 och M 3537:3. Alla LUF. Losticka = Libsticka. ”Fläe” = Igelknopp. Lyttkens 1981, s. 484, 1399.

²³⁰ Lövestad M 3569:1, LUF.

²³¹ Väsby M 3528:3, LUF.

²³² Valborg: Gumlösa M 466:119. Larsmäss: Fjelie M 402:1. Rufus: Väsby M 3528:3–4 och M 6126:11. Mickelmäss: Fru Alstad M 3527:38–39. Lucia: Gårdstånga M 7041:11. Thomasmäss: Häglinge M 3523:4. Stoby M 14129:72. Vanstad M 6817:2. Alla LUF.

²³³ S:t Olof M 482:169. Stoby M 14129:72. Båda LUF.

²³⁴ Gårdstånga M 7041:11. Väsby M 6126:11–12. Båda LUF.

Alla dessa uppteckningar tyder på att smågnagarna upplevdes som besvärande. Nog skulle det vara trevligt om de försvann av sig själva, kan man tycka. Men det verkar inte ha varit så. Det var tvärtom ett dåligt tecken om råttorna och mössen rymde bort utan att vara uppsagda. Då kunde man snart vänta ”fängesjukan”, en smittsam sjukdom, berättas det i en uppteckning från Stora Herrestad.²³⁵ Som pestforskare får man genast sina associationer. Denna fängesjukan, är det en omskrivning för pesten, ett minne av att när pesten gick försvann råttorna? En i dåtiden gångbar förklaring till att råttorna var borta då pesten exploderade bland människorna?

Loppor och löss

Våra förfäder hade fler sängkamrater, som kunde vara besvärliga – särskilt sommartid, i halmstrasserna och i drängkamrarna.²³⁶ Det var lopporna, vilka precis som råttorna aldrig var artbestämda i uppteckningarna. Deras närvaro var liksom råttornas självklar. De troddes bli till av sig själva i ruttande avskräde och var därför omöjliga att helt undvika. Det finns många olika sorters loppor – kattloppor, hönsloppor, råttloppor, och de som anses ha orsakat våra förfäder mest obehag – människolopporna, *Pulex irritans*. Var och en har sina favoriter bland de varmblodiga djuren, och om denna saknas kan de mer eller mindre motvilligt hålla till godo med blodet från andra alternativa värdar. Enbart i Sverige finns det över femtio olika arter och underarter, var och en med sina vanor.²³⁷ En del av dem är hungriga ofta och väljer därför att följa med i värddjurets päls. Den orientaliska råttloppan *Xenopsylla cheopis* tillhör denna variant. Andra äter med längre intervall och ligger istället och lurpassar i boet. Den europeiska råttloppan *Nosopsyllus fasciatus* och människoloppan *Pulex irritans* kan räknas hit. *Pulex* är ett skymningsdjur. Den äter i mörkret och sängen blir då dess jaktmark.²³⁸

Man försökte freda sig genom att ”loppa” särken innan man gick och lade sig, gnida sängbotten med malört som gjorde lopporna slöa och lätta att fånga, sopa golvet med kvastar av pors eller strö ut klibbiga alelöv på golvet och hoppas att lopporna fastnade i dem.²³⁹ Andra sätt att bli av med blodsugarna var att låta dem följa med sängkläderna in i bakugnen och steka dem, eller piska dem utomhus och förfrysa dem, eller lägga dynor och kuddar i en myrstack och låta myrorna äta upp dem.²⁴⁰ Man kunde också försö-

²³⁵ St Herrestad M 4367:22, LUF.

²³⁶ Espinge M 8643:12 och M 7062:5. St: Olof M 14239:18–19. Alla LUF.

²³⁷ Bernström 1971, sp. 498–499. ”Loppor”, *NE*, Bd.12, 1993, s. 141.

²³⁸ Pollitzer & Meyer 1961, s. 458–470. Rosander 1970, s. 101.

²³⁹ Loppa särken: Örkelljunga M 11638:2. Malört: Hör M 14689:16–17. Pors: Stoby M 14129:54. Alelöv: Sillhövda M 3174:5. Alla LUF.

²⁴⁰ Het bakugn: Torsås M 2819:1–2. Kyla utomhus: Vissefjärda M 13675:33. Myrstack: Pjätteryd M 4473:24. Sillhövda M 2965:7. Alla LUF.

ka mana bort lopporna eller helt enkelt ge dem till någon annan genom att dymmelonsdag eller skärtorsdag sopa alla skrymslen och vrår i huset – avigt, motsols – sedan i soluppgången lämpa över soporna till grannen och kanske be dem ”Dra för Oen i våld, o ta alla sina likar mä se!”²⁴¹ Det måste göras med finesse, ty om grannen blev vittne till soptömningen blev det bråk. Vi kan gissa att denne utförde samma ceremoni för att bli av med *sina* loppor och inte alls såg fram emot att få påfyllning från grannen.²⁴²

Det kunde till och med sluta i rätten. Vid Vemmenhögs härads sommar-ting år 1694 dömdes en hustru för ”otillbörligt häxeri” till fjorton dagars fängelse på vatten och bröd samt att stå uppenbar kyrkoplikt just för att hon skärtorsdagsmorgonen samma år i soluppgången hade burit ut en mängd sopor ur sitt eget hus, förbi sin egen åker och under bön strött dem en aln innanför renen på grannens sida av gränsen. Ceremonins syfte att bli kvitt lopporna i det egna huset hade inte lyckats. Däremot hade grannen fått en mängd loppor i sitt hus, och han besvärades också mer än tidigare av både råttor och annan ohyra. Han hade ingen anledning betvivla kraften i denna vardagsmagi trots att den hade misslyckats för hustrun som utförde riten.²⁴³ I finare kretsar användes istället små skinn av mård som loppåls. Lopporna drogs dit och kunde hålla sig dolda i pälsen. Från och med 1600-talet upp-
rätthöll rosetter och spetsar samma funktion. Lopporna fick inte synas, inte vandra ut på ”öppen hud”. Det var viktigare än att vara dem helt kvitt.²⁴⁴

En annan grupp små blodsugande parasiter är klädernas och huvudets ohyra, klädlöss och huvudlöss. De kan förmedla epidemisk fläcktyfus och återfallsfeber. Precis som lopporna troddes lössen uppstå spontant men inte i avskräde utan i själva huden hos den drabbade. De utgjorde därför en naturlig och oundviklig del av tillvaron.²⁴⁵ Även i detta har vi idag en annan mening. Den viktigaste faktorn för om en person förr i tiden bar på många eller få löss var i våra ögon inte självalstring utan istället den individuella hygien. Framför allt de löss som håller till i kläderna trivs hos dem som sällan eller aldrig badar, byter eller tvättar sina kläder.²⁴⁶ Huvudlusen är inte lika beroende av usel hygien. Den kan trivas bra på sina håll också i dagens moderna samhälle. Förr i tiden fanns det gott om båda sorterna.

Utpekade som ”avlare av lus” var framför allt kringvandrande gesäller, tiggare, ”barn på socknen” och familjer där fattigdomen gjorde att hygien

²⁴¹ Mana bort: Asarum M 4350:4. Ge till någon annan: Tving M 723:33. Strö sopor på grannens ägor: Östergötland, Vifolka M 1516:2. Alla LUF.

²⁴² Östergötland, Styra M 1504:1, LUF.

²⁴³ Resumé från domboken gjord och insänd av Olof Christoffersson, Fru Alstad M 7144:4, LUF.

²⁴⁴ ”Loppåls”, *NE*, Bd.12, 1993, s. 441.

²⁴⁵ Bernström 1966, sp. 153–156.

²⁴⁶ Riley 1986, s. 849–850.

stod mycket lågt. Ibland bytte de inte skjorta ens vid månskiptena. Den behölls på tills den föll sönder.²⁴⁷ Pehr Johnsson nämner också en ”kringgångsgubbe” som varit med i Pommerska kriget och som ”de hemska kräken” slutligen tog livet av.²⁴⁸

I folklivsarkivens uppteckningar framträder bilden av en viss ambivalens inför lössen. De var äckliga ungefär som spindlar och möss. Precis som de ansågs också lössen kunna orsaka sjukdom, och de kunde användas som magiska medel i botande syfte. Det fanns många sjukdomar som man trodde sig bli av med om man åt löss. På sätt och vis kan vi därför säga, att tillgång på löss var något positivt. Lite löss skulle man helst ha. Om lössen trivdes var det ett tecken på att man var frisk. Men de borde helst inte vara allför talrika. Huskurererna för att minska beståndet var många. Då de helt självmant började ge sig iväg från en person var det inte heller bra. Det var ett tecken på att man var illa ute och att döden var nära förestående.²⁴⁹

Denna iakttagelse stämmer bra med lusens temperaturkrav. Den vill helst ha några grader under kroppstemperaturen, och det brukar det ju vara i kläderna. Men om bäraren av kläderna får feber stiger temperaturen, och då han avlidit sjunker den. I båda fallen vill lusen flytta till någon annan. Det kan naturligtvis inte gå helt spårlost förbi om personen i fråga har gott om löss. I situationer då lusförekomsten är hög är det inte alls ovanligt med fyra-femhundra löss per person. Då det är riktigt illa kan lössen krylla i så stora mängder att kläder och lakan ser ut som om de lever ett liv för sig själva helt oberoende av sjuklingen som ligger där under lakanen. Så var det om vi vågar tro beskrivningarna på de estniska militärsjukhusen under tyfusepidemin där 1919.²⁵⁰

Visst kunde de vara irriterande och ibland behövde man hjälp för att bli av med dem. ”I sängen, vid eldstaden, vid fönstret löskade Béatrice Pierre, och i denna handling förenades omsorgen om rudimentär hygien och tillgivenhetens konventionellt ritualiserade åtbörder”, skriver Le Roy Ladurie om slottsfrun och byprästen, kärleksparet i 1300-talets Montailou.²⁵¹ Troels-Lund nämner hur seden att löska förr spelade en framträdande roll som tecken på kärlek och tillgivenhet. Det var en akt som framkallade ett dåligt välbehag hos den person som sattes under behandling. I ett känt danskt bibeldrama, *Samsons Fängsel* skrivet 1599, utnyttjade Delila detta knep för att söva Samson. Bergmannen Daniel på Sveden använde framgångsrikt en likartad strategi då han for på friarstråt. Den tilltänkta bruden var först inte så hågad. Då bad han henne att före hans avresa löska honom, och sedan

²⁴⁷ S:t Olof M 9994:5–6, LUF.

²⁴⁸ Informant Ek. Fjälkestad M 466:578, LUF.

²⁴⁹ Tillhagen 1977, s. 130, 152, 167, 178, 182, 236, 302. Tillhagen 1983, s. 348–351.

²⁵⁰ Riley 1986, s. 849. Patterson 1993b, s. 375.

²⁵¹ Le Roy Ladurie 1980, s. 197.

hon gjort det ändrade hon snart sinnelag och svarade ja på hans frieri.²⁵² Samma knep användes långt senare av deras son Jesper Svedberg, biskopen i Skara. Han hade rest till Bara prästgård en bit utanför Malmö för att samtala med dottern i huset, som ryktades vara besatt av Djävulen. ”För att få thesto bättre lägenhet at i förtroende tala med henne, bad jag henne luska mig, thet hon ock gjorde”, berättar han långt senare i sin levnadsbeskrivning. Han fick den kontakt han önskade och kunde gå vidare i sin undersökning.²⁵³

Då den unge bonden Per Bengtsson i Grönby nere i Vemmenhögs härad efter en dags arbete i skogen hade kommit frisk hem och ätit sin kvällsmat blev han sittandes vid bordet och bad pigan löska sig. Hon gjorde som hon blivit ombedd, ”och som han tå bäst sat segnade han ned och dödde”.²⁵⁴ Att han råkade dö på detta sättet var inte pigans fel. Tvärtom vill prästen med denna anmärkning sannolikt framhäva, att dödsfallet visserligen var oväntat, men att det var så långt man kunde komma från ond bråd död, att det inte berodde på mord eller självmord och därför inte borde påverka begravningen.²⁵⁵

Lösningen har genom århundradena varit ett tecken på intimitet och känslomässiga band. Oftast var det moderns uppgift att löska barnen. Man och hustru löska varandra, och var man fästfolk eller ett älskande par gick det också an. Däremot var det inte fint att knäppa löss och loppor i åsynen av andra, mer avlägsna bekanta.²⁵⁶ Det var under 1600-talet säkert också mer än en herreman som fick anledning klaga över att den tjugiga peruk hans perukmakare just försett honom med var full av gnetter.²⁵⁷ Löss har således förekommit i alla samhällsskikt, men de har med tiden alltmer förknippats med de fattiga. Då tiggaren under 1800-talet varit på besök hände det att man behövde både sopa och skura golvet för att få ut alla avdröslade löss, snö, jord och tuggtobak som han passat på att spotta ut på golvet.²⁵⁸ Det skapades också nidvisor om lössens gång i hårbenor och på kragar.²⁵⁹ Helt klart förelåg det ingen brist på dessa sjukdomsspridare.

²⁵² Det folkliga bibeldramat *Samsons Fængsel*, skrivet 1599 av den danske författaren Hieronymus Justesen Ranch, tillhör skolkomedins höjdpunkt i Danmark. Troels-Lund, *IX Bog: Troløvelse* 1914, s. 238–240. ”Ranch, Hieronymus Justesen”, *NE*, Bd.15, 1994, s. 423.

²⁵³ Carlquist Serie 2:5, 1954, s. 85–90. Citatet efter *Jesper Swedbergs Lefvurnes beskrifning* 1941, s. 565f.

²⁵⁴ Grönby C:1, dec 1717, LLA.

²⁵⁵ Han dog den 22/11 och begravs först den 13/12. Det kan tyda på att man möjligen gjort en mindre utredning eller sammankallat ett urtima ting. Några sådana handlingar finns emellertid inte bevarade. Bara häradsrätt A I a:4, LLA. Se i övrigt resonemanget i Persson 1998, s. 122–125.

²⁵⁶ Tillhagen 1977, s. 166.

²⁵⁷ Busvine 1976, s. 75–77, 90–95.

²⁵⁸ Uppteckning (LUF M 5890) efter en sagesman f.1861 från Väsby socken återgiven i Egardt 1962, s. 229.

²⁵⁹ En skämtvisa som har sjungits i många varianter i Sverige är ”Tösorna från Simris”, *Visor i Sverige. Visor i Skåne*, UR-Utbildningsradion, odat., s. 10.

Avslutande reflektion

De år då pesten spreds i Skåne, 1710–1713, var inga normala år. Det var mycket som var annorlunda jämfört med hur livet gestaltade sig under fredstid. Vi inledde detta avsnitt med den bibliska bilden av Apokalypsens fyra ryttare. Vi har här mött tre av dem och dessutom en del antydningar om den fjärde. Det går inte att klart separera de härjningar som de olika ryttarna symboliserar. Tvärtom är de insnärjda i varandra på en rad olika sätt:

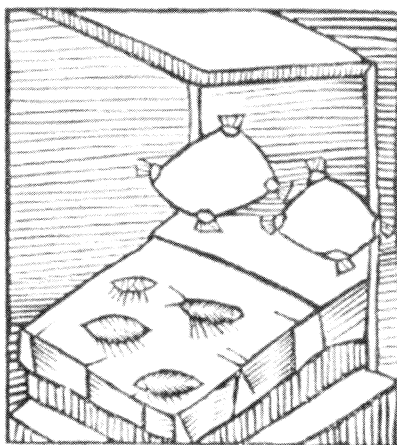
- Onaturligt väder orsakar missväxt och livsmedelsbrist.
- Det kan också medföra problem för rovdjuren, som reagerar genom att bli mer närgångna mot människorna och deras boskap. Bevisen för detta i Skåne kring 1710 är dock svaga.
- Bristen på mat medför inte bara svält utan också ökad mottaglighet för sjukdomar och en rad sociala reaktioner i sökandet efter alternativa näringsmedel – vilket i sin tur också kan göra att farsoter spreds lättare.
- Kriget orsakar inte bara våldsamt död på slagfältet. Det medför också svält och ökade påfrestningar på det civila samhället, vilket i sin tur också kan underlätta spridningen av smittsamma sjukdomar.
- Dessutom ökar pålagorna på befolkningen i form av beskattning, utskrivningar och andra prestationer, ur överhetens perspektiv nödvändiga åtgärder för att kunna föra det penningsslukande kriget vidare.
- De små vilddjuren i husväggarna och de blodsugande parasiterna har haft stor betydelse för befolkningens väl och ve. De var ständigt närvarande och betraktades därmed som något oundvikligt som man inte kunde göra mycket åt. Men samtidigt har de fungerat som förmedlare av sjukdomar till människorna och därmed orsakat mer död och elände än vad de stora rovdjuren någonsin lyckats med.

De skånska markegångstaxorna antyder att redan 1708 har varit ett besvärligt år. Situationen har dock sett olika ut i olika delar av landskapet. Värst har det varit i Landskrona- och Helsingborgstrakten samt i nordost, i gränstrakterna mot Blekinge. Vintern 1708–1709 var den strängaste i mannaminne och den efterföljande våren sen. Uppfattningarna om 1709 års gröda är emellertid inte samstämmiga. Visserligen hade markegångstaxorna i februari 1710 stigit ytterligare, men det kan ha haft med kriget att göra lika väl som med vädret. Det mänskliga agerandet kompletterade och efterträdde naturkrafterna som orsak till livsmedelsbristen. Till detta kommer så Kronans krav på undersåtarna, krav som dessa inte alltid var så angelägna om att tillmötesgå. Motståndet visade sig i form av drängar på rymmen, desertörer på väg hem och skjutsbönder som drog till skogs då budet om skjutsning

anlände. Spannmålsbristen gav upphov till lokal handel, tiggeri och ökande antal ödegårdar.

Den bild som växer fram ur källorna är att stämmingsläget i Skåne under den aktuella perioden var dystert och präglad av katastrofökanslor. Detta måste överheten ta hänsyn till och försöka bemästra om den ville nå framgång med sina åtgärder för att hindra pestens spridning. Ty folk stannar inte kvar där man ställer dem. De har sina egna mål, som kan vara helt annorlunda än överhetens. Därför måste vi titta på olika sociala faktorer som kan ha underlättat sjukdomens spridning och påverkat myndigheternas möjligheter att bekämpa farsoten.

Vi går nu att möta den fjärde ryttaren, Döden på den blekgula hästen, eller som man förklarade honom i Karl XII:s Bibel – Pestilentie och döden – ännu så länge dock inte i pestens utan i fältsjukans gestalt. Och här spelar just lössen en central roll.

Figur 3: Säng med loppor.

Figur 4: Borstning med lusborste.

Träsnitt från 1400-talet. Återgivet i Rosander 1970.

6 Fältsjukan

Apokalypsens fjärde ryttare, mannen på den blekgula hästen eller ”Pestilentie och Döden”, symboliserar inte bara pesten utan också andra farsoter som kunde drabba mänskligheten och orsaka sjukdom, elände och död.¹ De var inte lätta att hålla åtskilda i dåtiden och är det inte heller för oss som med dagens vetande till hjälp försöker reda ut vad det kan ha rört sig om. Vi har i inledningen mött Ottossons åsikt att pesten lätt sammanblandades diagnostiskt med andra febertillstånd, Hendersons teori att många pestepidemier bestod av både pest och fläcktyfus och Carmichaels slutsats att både individuella fall och hela epidemier kunde feldiagnosticeras liksom att vi måste räkna med att alla de andra farsoterna som var vanliga förr inte försvann bara för att pesten kom. Tvärtom fortsatte de, smälte samman med pestepidemierna och kunde ge dem karakteristiska särdrag. Den heliga Katarina av Siena drabbades ju av kopporna mitt under pågående pestepidemi, den epidemi som brukar kallas ”barnedöden” – pestens första återkomst efter digerdöden.²

Vi har redan analyserat kopporna och mässlingen och fått en bild av hur de vanligtvis uppträdde. Nu går vi vidare till den epidemi som åtföljde kriget 1709–1710. Olika uppfattningar finns om dess identitet. Sondén säger att det var fläckfeber. Moseng kommer fram till att det åtminstone i Allerum rörde sig om lungpest. Och i kapitel fyra fick vi klart för oss att även kopporna just vid den tiden var aktuella på olika håll i Skåne.³

Vi har således tre olika diagnosförslag: fläckfeber, lungpest och kopporna. Frågan vi ställer oss blir: Vilket av förslagen är det mest sannolika? Eller var det en blandning av flera olika farsoter? I så fall vilka? För att finna svaren på dessa frågorna och förhoppningsvis komma fram till en retrospektiv diagnos i nutida terminologi behöver vi analysera sjuklighetens utbredning i tid och rum, identifiera vilka åldrar det var som drabbades, kartlägga tidsförloppet mellan insjuknande och död liksom sjukdomsbilden hos de drabbade. Men vi är också intresserade av den tidens syn på skeendet. Hur tolkades sjukligheten i samtiden? Trodde man att det var pest? Hittar vi några sådana spår? Eller tolkade man det som något annat, åtskilt från pesten?

¹ Kommentar till Joh. Upp. 6:2–8 i Karl XII:s Bibel 1703, s. 953.

² Carmichael 1986, s. 10–26. Ottosson, Per-Gunnar 1986, s. 81–92. Henderson, John 1996.

³ Sondén 1969, s. 48–51. Moseng 1990, s. 137–162. Moseng 1993. Se också kapitel 4, diagram 1.

Fältsjukan – ett innehållsrikt begrepp

Den sjukdom som kommer i krigets följe brukar allmänt kallas fältsjukan. Det är ett innehållsrikt begrepp, som allt efter de lokala omständigheterna kunde innefatta flera olika sjukdomar – ensamma eller i kombination med varandra. I vår strävan att reda ut begreppen börjar vi med ett vittnesbörd från Carl von Linné daterat 1765:

Soldater (militēs) ådraga sig genom smutsen och stanken i lägren, den salta maten och det förorenade vattnet *blodsot* och *ungersk brännsjuka* (*amphimerina*). Av den fuktiga kylan på fälten få de *hemsjuka* (*nostalgia*) och av den salta maten utan kropps rörelse *skörbjugg*.⁴

I Linnés definition av fältsjukan ingår flera benämningar på sjukdomar, som vi idag inte riktigt känner igen. Förlagan till Linnés skrift är Bernardino Ramazzinis *De Morbis Artificum Diatriba*, som utkom i flera upplagor under 1700-talets första decennier.⁵ I avsnittet om ”Sjukdomar i militärläger” nämner Ramazzini med hänvisning till Daniel Sennert den ungerska feber som 1566 drabbade kejsar Maximilian II:s armé i ett fälttåg mot turkarna. I övrigt indelar han lägersjukdomarna i två stora grupper – elak feber och rödsot. Den elaka febern beskrivs som en sensommarepidemi. Dess orsak anges vara att luften i lägret blivit förgiftad av soldaternas bristande hygien och usla latrinhantering liksom av utdunstningarna från obegravda döda människor och djur. Vidare ger han råd om hur rödsot bör behandlas och nämner svårigheten att vid långvariga belägringar i fästningar bota även de lättaste sårskador. Han fortsätter med att beskriva hur ”Heimweh” eller hemlängtan kunde drabba både meniga och befäl. Det var nästan alltid ett dåligt tecken, ty den som trodde att han skulle dö under fälttåget gjorde det oftast också. En sådan själslig sjukdom kunde bara botas med skrivna trollformler och amuletter, som via inbillningens kraft befriade fjättrade kroppsandar, ingöt mod och utplånade dödsfruktan.⁶ Låt oss nu närmare studera några av dessa sjukdomar!

⁴ Linné 1983, s. 6.

⁵ Ramazzinis verk räknas idag som en viktig milstolpe inom arbetsmedicinen. Gideon Gerhardsson och Telemak Fredbärj, vilka har skrivit företal till den svenska översättningen av Ramazzini respektive efterskriften till Linné, ger olika uppgifter om vilken version av Ramazzinis verk som var Linnés förlaga – Utrecht 1703 eller Padua 1713. Båda uppges finnas på Linnés Hammarby. Gerhardsson 1991, s. 7, 19. Fredbärj 1983, s. 14.

⁶ Ramazzini i sin tur tycks inte ha haft någon större erfarenhet av krig. Han hänvisar i detta avsnitt hela tiden till sin gode vän militärläkaren. Ramazzini 1991, s. 169–175.

De typhösa sjukdomarna

Först en påminnelse om själva sjukdomsbegreppet. Jag beskrev helt kort i inledningskapitlet hur vi idag främst ser infektionssjukdomen som en process, som utspelar sig inne i kroppens vävnader alltifrån introduktionen av den främmande mikroorganismen till det förhoppningsvis slutliga tillfrisknandet. Vi klassificerar sjukdomen efter dess orsak etiologiskt. Den får sitt namn efter den mikroorganism som är dess upphov. Så gjorde inte Ramazzini och hans samtida. De iakttog den sjukas symtom och upplevelse av sjukdom och försökte sedan med botaniken som föredöme klassificera sjukdomen som art, symtomatologiskt, i olika huvud- och undergrupper.⁷

Idag betraktar vi feber som ett symtom. Det är ett tecken på sjukdom, men det utgör inte sjukdomen i sig självt. På 1700-talet var det annorlunda. Alla febrar hade vissa gemensamma drag, men med hjälp av olika karaktäristiska kännetecken kunde man sedan skilja den ena typen från den andra.⁸ Denna klassificering efter symtom möter vi i Tabellverkets tablåer, där man laborerar med begrepp som Hetsig sjukdom, Brännsjuka, Fläckfeber, Smitosam sjukdom, Pästen, Rödsot, Rosen och Skörbjugg.⁹ Den diagnos som prästen valde kunde variera allt efter hur han uppfattade skeendet. Då det var stor epidemisk dödlighet borde man, kan vi tycka, kunna förvänta sig att de olika prästerna hade någorlunda samma åsikt om vilken farsot det var som grasserade. Men så var långt ifrån alltid fallet. Ett bra exempel på det utgör nödåret 1773 i Närke. Dödligheten var där förhöjd i alla åldrar, men enligt Tabellverkets statistik av helt olika anledningar i olika delar av landskapet. I Örebro uppgavs det bero på en röt- och fläckfeber. Där inträffade inga fall av hetsig sjukdom. I Stora Mellösa och Hällefors var det precis tvärtom. En hetsig sjukdom grasserade alltmedan röt- och fläckfebern lyste med sin frånvaro.¹⁰

I Ramazzinis arbete beskrevs den elaka febern som en sensommarepidemi, som klingade av så fort nätterna blev kyligare. Symtomen var sådana som kan förknippas med många olika infektionssjukdomar. Det var frossa,

⁷ Nordenfelt & Nyström 1986.

⁸ Nordenfelt & Nyström 1986, s. 79.

⁹ Nyström 1986, s. 118.

¹⁰ Att viss förvirring kan förekomma även idag framgår ur samma artikel. Författaren har hämtat sitt medicinska vetande från Matts Bergmarks bok *Från Pest till Polio*. Han har översatt den dåtida diagnosen röt- och fläckfeber med dagens term tyfus. Den kliniska beskrivning han lämnar är korrekt, men den gäller enbart tyfoidfieber, eller som det kallades förr, Typhus abdominalis, en främst under sensommaren förekommande tarmsmitta. Han nämner inte de andra tyfusvarianter som kan uppträda i Sverige, den klassiska epidemiska fläckfebern, Typhus exanthematicus, och återfallsfebern, Typhus recurrens. Norman 1983, s. 12–13, 15. Bergmark 1983, s. 151–189.

sömnlöshet, yrsel, huvudvärk, oro i bröstet, hög kroppsvärme, svettning,¹¹ Denna sjukdomsbild låter sig inte så lätt översättas till dagens bakteriologiska terminologi. Den uppgivna årstiden, sensommaren, skulle kunna tala för att han främst haft med tyfoidfieber att göra, men naturligtvis utan att använda detta begrepp, eftersom det ännu inte existerade.

De tre sjukdomarna, tyfoidfiebern, den epidemiska fläckfebern och återfallsfebern, har alla fått sin benämning tyfus på grund av det omtöcknade tillstånd som den sjuke drabbas av då febern är som högst.¹² Samtliga kan också förekomma i epidemisk form i samband med missväxter, krig och eländiga levnadsförhållanden. Men de orsakas av tre helt olika mikroorganismer, och det finns också andra skillnader dem emellan.¹³

Vid tyfoidfieber stiger febern första veckan sakta upp emot 40 grader och ligger därefter högt i två till tre veckor. Då febern är som högst blir den sjuke psykiskt påverkad med omtöckning och hallucinationer. Efter den första veckan visar sig också spridda blekröda fläckar på bröstkorgen och bålen. Dödligheten ligger i nivån 10–25 procent. Konvalescensen efter en genomgången infektion är långvarig och återfall kan förekomma. Utsöndringen av bakterier via avföringen fortsätter under hela sjukdomsperioden och kan i enstaka fall bli kronisk. Sjukdomen sprids via avföring som förorenar vatten och matvaror, genom direktkontakt från person till person eller medflugor som förmedlare. Där sjukdomen förekommer endemiskt hålls smittan vid liv just genom de kroniska bärarna, som utan att ha symtom utsöndrar bakterien via avföringen. Större mer explosiva epidemier hänger samman med förorenade vattentäkter eller situationer då hygien drastiskt försämras, exempelvis vid krig. Tyfoidfiebern har samma säsongvariation som rödsoten och turistdiarréerna, d.v.s. den har en tendens att uppträda främst under sensommaren och hösten.¹⁴

Som en kontrast till tyfoidfieberns långsamma temperaturstegring karakteriseras fläckfebern av ett abrupt häftigt insjuknande med frossa, hög feber, muskelsmärter och huvudvärk. Därefter fortsätter temperaturen att ligga på en hög nivå i omkring två veckor innan den långsamt börjar dala. Utslagen som har gett sjukdomen sitt namn kommer efter första veckan. De sitter på bålen och ryggen. Under andra och tredje veckan kan medvetandestörningar, delirier och en rad andra symtom förekomma. Dödligheten ökar med åldern. Den ligger sällan på mer än 5 procent hos barn och

¹¹ Ramazzini 1991, s. 171.

¹² Gr *typhos*, rök, dunst: beteckning för olika med omtöcknat sensorium förlöpande sjukdomstillstånd. *Medicinsk terminologi* 1975, s. 587.

¹³ Det rör sig om en salmonella-bakterie (*Salmonella typhi*), en spiroket (*Borrelia recurrentis*, en skruvformad bakterie släkt med syfilisbakterien) och en rickettsia (*Rickettsia prowazeki*, en organism mindre än bakterierna men betydligt större än virus).

¹⁴ Ström 1974, s. 197–203. Parker 1990. *The New Encyclopædia Britannica* vol.12, 1990, s. 88.

ungdomar, stiger till 10–15 procent i 40-årsåldern, 50 procent vid 50 år och nästan 100 procent hos personer över 60 år. Immuniteten efter genomgången infektion är god och långvarig.¹⁵

Fläcktyfusen sprids med klädlöss och huvudlöss, vilket innebär att dess huvudsakliga säsong är vintern och våren. Då trängs folk samman inomhus under dåliga hygieniska förhållanden och lössen kan lätt krypa över från en person till en annan. Lusen smittas då den suger blod från en tyfussjuk patient. Den utsöndrar sedan smittämnet i sin avföring. Krålande och bitande löss ger klåda. Den som då kliar sig skrapar ner avföring från lusen under skinnet och blir därmed smittad. Torkad lusavföring kan också stanna kvar i kläder och lakan. Då dammet från dem skakas upp kan personer i närheten också smittas via andningsvägarna eller ögonens slemhinnor.¹⁶ Mellan epidemierna överlever organismen dels i dammet i ostädade vrår i rum där tyfuspatienter har funnits, dels i latent form hos personer som tillfrisknat från fläckfebern. Decennier senare då en sådan person utsätts för stress, exempelvis vid krig eller missväxt, kan sjukdomen blossa upp igen, men nu i en mildare variant. Prognosen för just denna person är god, men smittämnet sprids i blodet i tillräcklig mängd för att lössen ska bli infekterade – och så kan en ny epidemi av lusburen fläckfeber ta sin början.¹⁷

Även återfallsfebern debuterar abrupt med huvudvärk, frysningar och hög feber. Attacken varar cirka en vecka. Tio, femton dagar senare följer en andra attack, så småningom kanske en tredje och i sällsynta fall till och med en fjärde. För varje gång blir attacken allt mildare. Återfallsfebern kan bland annat orsaka gulsot och mjältraktur, missfall och förtidsbörd. De utslag som kan förekomma sitter på benen och armarna. Dödligheten bland de drabbade är under gynnsamma betingelser inte högre än fem procent. I samband med krig, missväxt och andra påfrestningar kan den stiga upp till 60–70 procent. Näringsläget har stor betydelse för utgången. Efter andra världskriget var dödligheten mer än dubbelt så hög bland fattiga vuxna som bland välbärgade. Barnen drabbades värst med en dödlighet på hela 65 procent. Återfallsfebern frodas i miljöer som utmärks av dålig renhållning och bristande personlig hygien, trängsel, dåligt näringsläge och smutsiga kläder fulla med ohyra. Huvudlöss och klädlöss är precis som vid fläckfebern de förmed-

¹⁵ Duma gör ingen separation efter ålder då det gäller kausdödligheten. Han skiljer istället på epidemisk och murin tyfus, där den förra i obehandlade fall uppges ha en mortalitet på 30–70%, den senare mindre än 5%. Murin tyfus orsakas av *Rickettsia typhi*, har rättan som reservoar och sprids främst under sommar och tidig höst med rättloppan som mellanvärd till människorna. Duma 1994, s. 980. Harden 1993, s. 1081.

¹⁶ Marmion 1990, s. 675. Duma 1994, s. 979.

¹⁷ Latent = fördold, hemlig; om sjukdomar och sjukdomsanlag utan igenkännbara tecken. *Medicinsk terminologi* 1975, s. 297. Marmion 1990, s. 674–679. Duma 1994, s. 979–980.

lande bovarna i dramat, dock med den skillnaden att smittan inte sitter i lössens avföring. Kontakt med lusblodet är nödvändig.¹⁸

Tyfus och återfallsfeber är båda lusburna, vilket innebär att de har samma säsongsvariation. Till detta kommer att alla tre farsoterna, tyfoidfiebern, den epidemiska fläckfebern och återfallsfebern, delvis liknar varandra i sin symtombild. Utöver febern och det påverkade psykiska tillståndet kan de alla orsaka utslag, och de förknippas med dåliga sanitära förhållanden, svältkatastrofer och krig. Först i samband med att båda grasserade epidemiskt i Philadelphia på 1830-talet började man få klart för sig att den tyfoidfieber som uppträdde i Paris var något helt annat än den epidemiska tyfus som var så vanligt förekommande i England och på Irland. Några decennier senare separerade man så återfallsfebern från fläckfebern.¹⁹

Till svårigheterna att separera dessa tre, fläcktyfus, tyfoidfieber och återfallsfeber, bidrar inte bara de delvis likartade spridningsvägarna, säsongsvariationerna och symtombilderna. De kunde dessutom uppträda samtidigt och gjorde också det, alla tre, i S:t Petersburg 1864–1865. I skuggan av världens hittills största tyfusepidemi, Ryssland efter första världskrigets slut, då uppskattningsvis mellan 15 och 25 miljoner individer insjuknade och 2,5 miljoner avled, grasserade dessutom återfallsfebern både i Ryssland och Centraleuropa. Det var enligt medicinhistorikern K David Patterson den största epidemi av lusburna återfallsfeber som någonsin skådats.²⁰ I S:t Petersburg och Moskva var tyfus under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal en utpräglad vinter-vår-sjukdom. Den härjade som värst under månaderna mars, april och maj.²¹ I de stora städerna fanns tyfus endemiskt. Både i London och S:t Petersburg gick det på 1800-talet att peka ut vissa områden och till och med vissa hus som veritabla tyfushärdar. I dessa blossade farsoten upp gång på gång och fann bränsle i alla de mottagliga individer som flyttat in sedan sist. När så arbetsvandrarerna återvände till hemorten framemot vårkanten, tog de lössen och smittan med sig. Det gav i sin tur upphov till sporadiska epidemier på landsbygden i de områden varifrån arbetspendlingen var som störst.²²

Dödligheten bland de insjuknade vid tyfusepidemierna i 1800-talets London uppskattas till mellan 25 och 40 procent, och de var inte bundna enbart till vintermånaderna. Tyfus dök upp i Preston i juli 1862, i Whitechapel runt midsommar 1873, och sommaren 1868 intogs nästan 500 patienter med tyfus på Londons Fever Hospital bara under månaderna juni till augusti.²³

¹⁸ Pritchard 1990, s. 606–608. Hardy 1993a.

¹⁹ Wilson 1978. Patterson 1993b, s. 363. Hardy 1993a, s. 968.

²⁰ Patterson 1993b, s. 363, 379. Hardy 1993a, s. 969.

²¹ Patterson 1993b, s. 364–368, 377. Även James Riley uppger att epidemisk tyfus var vanligast förekommande ”during the winter and spring”. Riley 1986, s. 846.

²² Patterson 1993b, s. 365, 368. Hardy 1988, s. 411.

²³ Hardy 1988, s. 406, 413, 420–421.

Tyfus ansågs särskilt farligt för den medicinska personal, som vårdade de sjuka. I den tidigare nämnda epidemi som härjade i Ryssland efter första världskrigets slut, var dödligheten bland doktorerna i Petrograd inte mindre än sex gånger så hög som bland befolkningen i gemen.²⁴ I London gjordes samma erfarenhet. Den medicinska tidskriften *Lancet* karakteriserade 1872 tyfus som ”that scourge of our profession” – läkaryrkets gissel.²⁵ Trots det kan forskningen om tyfus och tyfoïdfeber inte på långa vägar omfångsmässigt mäta sig med pestforskningen. Ett klassiskt verk inom den historiska tyfusforskningen, Hans Zinssers *Rats, Lice and History*, kom redan 1935, men studier med historisk demografisk inriktning har inte kommit igång förrän de allra senaste decennierna.²⁶

Den ungerska brännsjukan

Tidigare försök att identifiera olika särdrag i febrarna har naturligtvis förekommit. Man brukade dela in febrarna i kontinuerliga och periodiska, intermittenta och remitterande, inflammatoriska febrar utan delirium och med delirium.²⁷ Daniel Sennert i Wittenberg delade in sin feberbok i fyra mindre böcker, vilka han tillägnade efemär (=flyktig, övergående) feber, kontinuerlig och intermittent rötfeber, hektisk feber samt pest, pestilentialisk och malign (=elak) feber.²⁸ Thomas Sydenham i London diskuterade 1666 kontinuerliga och intermittenta febrar samt variola, kopporna.²⁹ Carl von Linné lanserade på sin tid en sjukdomsentitet, som han kallade ”Uppsalafebern”. I våra ögon verkar den ha varit en blandning av fläckfeber, magsjukdom och malaria, varför det kanske inte är så konstigt att sjukdomen inte längre existerar.³⁰ Det gör inte heller den engelska svetten, som grasserade särskilt i England på 1500-talet och vars natur fortfarande är hölj d i dunkel.³¹

Den ungerska brännsjukan, *Morbus Ungaricus*, omnämnd hos både Linné och Sennert, är också helt bortglömd. Den har ingen egen rubrik i Tabellverkets diagnospanorama och finns inte heller med i *Haartmans Läkarebok av år 1765*, tryckt samma år som Linnés avhandling.³² Däremot nämns den i *Daniel Ludvigs Korta Afhandling om Fält-Sjukor*, översatt från tyskan 1717. I kapitlet om hetsiga sjukdomar, huvudsjukor och fläckfeber

²⁴ Patterson 1993b, s. 364, 373–374, 379.

²⁵ Hardy 1988, s. 413.

²⁶ Zinsser 1935. Se t ex referenserna hos Patterson 1993b.

²⁷ Wilson 1978, s. 386–388.

²⁸ Sennert 1628.

²⁹ Sydenham 1666.

³⁰ Linné 1959.

³¹ Carmichael 1993b.

³² Den kan naturligtvis ha sorterats in under rubriken ”Hetsig sjukdom och Brännsjuka”.

Nyström 1986, s. 118, 126. *Haartmans läkarebok av år 1765*, 1963.

beskriver han först allmänna febersymtom, som frossa, matthet, törst och huvudvärk, vilka är gemensamma för alla de hetsiga sjukdomarna. Den som därutöver upplever särskilt kraftig huvudvärk, brännande smärtor och tryck i hjärtgropen, elak hals och sinnesförvirring har drabbats av ”Then Ungerska Krankhet eller Hufwdsiuka”. Hos den som efter en veckas sjukdomsförlopp märker små fläckar som loppbett på ryggen och armarna kan den hetsiga febern också kallas ”Fläckfeber”.³³ En liknande distinktion möter oss hos Daniel Sennert. Fläckar och utslag kan ibland observeras vid den ungerska sjuknan, men det är långtifrån alltid fallet. Den kan förekomma även utan utslag. Malign eller elak kallas den dock, både med och utan fläckar.³⁴

Morbus Ungaricus karakteriserades 1873 av den danske medicinhistorikern Mansa som ”en pestagtig Sygdom”. Han beskrev en frodig symtomflora med brännande hetta, huvudvärk, hjärtmärtor, törst, kraftlöshet, delirium, diarré, dövhet, svullna salivkörtlar, karbunklar på fötterna och utslag, särskilt på bröstet och över ryggen. Han nämnde inget om bölder. I hans ögon liknade den ungerska febern mer en krigstyfus än en böldpest.³⁵ Så tolkades den också på 1930-talet av Hans Zinsser i *Rats, Lice and History*. Zinsser ger flera exempel på sjukdomens härjningar, däribland ett med svensk anknytning. Då Gustav II Adolf sommaren 1632 belägrade Nürnberg grasserade ”the Hungarian disease (typhus) and scurvy”, fläcktyfus och skörbjugg, såväl bland kejsrerliga trupper, flyktingar och invånare inne i staden som bland de belägrande svenska trupperna utanför. Dödsoffren kunde räknas i tiotusentals och då belägringen hävdes återstod en kraftigt decimerad befolkning, som i sin jakt på livsmedel spred farsoten vidare över stora områden.³⁶

Värt att notera är att Zinsser kopplar samman fläckfebern och skörbjuggen. Det gjorde också provinsialläkaren i Östergötland Magnus Gabriel Block i sin bok om pesten 1711. Fältjukan var enligt honom inget annat än en hetsig skörbjuggsfeber, som ibland kallades den ungerska sjuknan, ibland ”Bruno Gallicus”, ibland ”Morbus novus luneburgensis”. Det var en fältfeber, som främst förekom vid långvariga krig.

Och är i sanning altsammans intet annat än en smittosam Skörbiuggs Feber / som til Symptomata varierar, i anseende til tidernas och orternas beskaffenhet / han må kallas hwad enom hälst lyster.³⁷

Blocks teori är numera avskriven. *Morbus Ungaricus* identifieras helt med fläcktyfus, en sjukdom som alltsedan 1500-talet intimt förknippats med krig

³³ Ludwig 1742, s. 11–13.

³⁴ Sennert 1628, s. 543–557.

³⁵ Mansa 1873, s. 203–204.

³⁶ Zinsser 1943, s. 267–270, 275–276.

³⁷ Block 1711, s. 67, not 5a.

och hunger. I Centraleuropa kallades den också *Kopferankheit*, *Petechialfeber* och *Pestilenzfeber*.³⁸ Den kunde i särskilt utsatta städer medföra att var fjärde invånare dog. I hela Bayern har den totala folkminskningen under åren 1631–1636 beräknats till mellan 26 och 40 procent, i de sydvästra delarna kanske så högt som 50 procent. Men då var inte bara Gustav II Adolf, fläcktyfus och skörbjugg inblandade. Även rödsot och böldpest grasserade och krävde sin tribut.³⁹

Skörbjuggen

Vad säger då andra författare om skörbjuggen? I motsats till Linné nämner Ramazzini inte detta begrepp, men indirekt figurerar det ändå i hans beskrivning i form av sår som i sig gömmer något elakt och inte vill läka.⁴⁰ Idag förknippas vi skörbjuggen främst med de långa sjöresorna under segelfartygens tid, innan sjömännen i förebyggande syfte började äta citroner. Begreppet används om ett tillstånd av allvarlig C-vitaminbrist, som påverkar hud och slemhinnor och kan orsaka bristningar i blodkärlens väggar. Färskasår blir svårläkta och gamla sår som en gång har läkts kan ånyo öppna sig.⁴¹ Men har det alltid varit så? Eller har skörbjuggen tidigare varit ett bredare begrepp som innefattade mer än bara de rena vitaminbristsymtomen?

Före 1800-talet och introduktionen av potatisen var skörbjuggen enligt flera författare mer eller mindre endemisk i norra Europa, främst under vintermånaderna.⁴² August Hirsch redovisade 1860 ”alla dittills kända epidemier av sjukdomen”. Han utelämnade all förekomst på fartyg, men den tabellariska redovisningen fyllde ändå drygt fem sidor. Sjukdomen uppträdde vanligen på våren, ibland utsträckt till vintern och sommaren. Höstepidemier var sällsynta. Hirsch gav exempel från krig och belägrade fästningar, från fångelser och sjukhus – miljöer där vi kan antaga att födans sammansättning varit bristfällig. För Sveriges del nämner även han Gustav II Adolfs trupper utanför Nürnberg, dessutom matroserna vid flottan i Stockholm 1739–1741 och befolkningen i Jämtland och Ångermanland 1783–1784.⁴³

Skörbjuggen var ett problem också i Danmark. Den diskuterades särskilt intensivt under 1640-talet, då medicinska fakulteten i Köpenhamn på kungens uppdrag författade en liten ”Underviisning om Skjørbug”. Tre år senare kom också Simon Paullis *Flora Danica eller Dansk Urtebog*. Orsaken till sjukdomen ansågs vara fuktiga och kalla bostäder, dåligt diet i form av bröd

³⁸ D.v.s. huvudsjuka, fläckfeber och pestilensfeber. Eckert 1996, s. 49.

³⁹ Eckert 1996, s. 49–51, 147–154.

⁴⁰ Ramazzini 1991, s. 172.

⁴¹ Schilling 1968, s. 410–411.

⁴² Knorr & Schadewaldt 1979, s. 9–10. Salomonsen 1854, s. 126–128.

⁴³ Hirsch 1860, s. 532–538.

gjort på halvfördärvt korn, saltat och rökt kött och härskan fisk, brist på grönsaker och motion, men också arv och smitta. Särskilt pekade man ut den gemensamma dryckespokal som gick runt från gäst till gäst på kalasen. Mansa beskrev också värtaligt nordbons förkärlek för starka berusande drycker och hur denna förkärlek på 1600-talet ytterligare stegrats genom den kände medicinaren Thomas Bartholins välmentade råd att dessa drycker var nödvändiga för hälsan, att vatten nog var en stor naturens välgärning men att dess dagliga bruk var skadligt.⁴⁴ Mansas skildring ger intrycket av att orsaken till skörbjuggen låg att söka i dryckesvanorna likaväl som i den ensidiga dieten. I vår terminologi skulle det då vara en kombination av kronisk alkoholism och vitaminbrist, där alkoholismen inte bara gör C-vitaminbristen värre utan också bidrar till andra störningar i ämnesomsättningen.⁴⁵

Skörbjuggen kunde precis som den ungerska febern / fläckfebern ge upphov till fläckar i huden. Förloppet var dock mera kroniskt. Johan Lindestolpe delade 1721 in sjukdomens förlopp i fyra stadier, alltifrån en begynnande matthet och smärta i lår och ben över andra stadiets blödningar i tandkött och hud till stinkande andedräkt, tandlossning och slutligen en fullt utvecklad sjukdom med hetsig feber, ibland med fläckar, vattusot, blåsor och kallbrand i tårna, kräkningar, blodgång och till sist döden.⁴⁶ Skörbjuggen visar sig mest om våren, noterade han, och den som en gång drabbats får alltid igen den vid samma tidpunkt varje år. Krigsårens sorg, ångslan och förskräckelse hade bidragit till skörbjuggens utbredning, ansåg han och räknade upp en hel rad tänkbara orsaker – luft och mark, mat och dryck och bostadsorten, oseden att suppa brännvin, kaffehusen, att dricka snövatten, sitta i fånghus, arv från föräldrarna, ammor som ger spädbarnen tuggor i vilka de ”inblanda sin leda Skörbuggs spott”, o.s.v..⁴⁷

Dessa olika förklaringar hör hemma i en värld, som känns främmande för oss, men de symtom han redovisar stämmer åtminstone i de lindrigare stadierna ganska bra överens med nutida beskrivningar av C-vitaminbristens följder. Förloppet är progressivt. Det dröjer flera veckor innan de första symtomen visar sig, men sedan blir situationen mer och mer allvarlig, och det kan i värsta fall sluta med döden.⁴⁸

⁴⁴ Thomas Bartholin var 1600-talets mest kände läkare i Danmark. Mansa 1854, s. 240–244. Mansa 1873, s. 325–328.

⁴⁵ Hornig, Moser & Glatthaar 1988, s. 427.

⁴⁶ Lindestolpe 1721, s. 6–11.

⁴⁷ Lindestolpe 1721, s. 12–31.

⁴⁸ De allvarligare stadierna är svårare att bedöma, eftersom de är potentiellt livsfarliga. De experimentella studier i vilka man observerade ren C-vitaminbrist har därför avbrutits innan sjukdomen utvecklats så långt. Hodges, Baker, Hood, Sauberlich & March 1969. Hodges, Hood, Canham, Sauberlich & Baker 1971. French 1993, s. 1001. Skörbjugg är idag ett sällsynt men alls inte utrotat fenomen. Det kan förekomma hos socialt isolerade missbrukare, äldre, personer med psykiska störningar och dietentusiaster, som, får vi förmoda, väljer bort färsk frukt, grönsaker och potatis från sin mathållning. Hürlimann & Salomon 1994.

I övergången till det sista stadiet nämner Lindestolpe emellertid ”Krampedrag”, och symtomen får alltmer gemensamt med dragsjukans yttningar – ett tillstånd som vi ju inte förklarar med C-vitaminbrist utan tvärtom med en förgiftning orsakad av mjöldryga i spannmålen.⁴⁹ Lindestolpe brottades själv med problemet hur olika sjukdomskomplex bör klassificeras och avgränsas från varandra. Då en för honom ny sjukdom dök upp 1714 ville han först föra den till frossorna. ”Then förtreteliga Skörbiuggs = Frossan” hade med den ombytliga kalla och våta väderleken att göra. Några år senare hade den fått ett nytt namn – ”thenna förtretelige Rogfubben eller hwardags Skörbuggs Feber”. Den var något annat men samtidigt besläktat, ty precis som skörbjuggen och frossorna hade den med väder och klimat att göra, och han ansåg att den borde behandlas som skörbjugg.⁵⁰

För en nutida läsare ger den livfulla symtombeskrivningen dock åter associationer till dragsjukan, och man lämnas i osäkerhet om vad de dåtida läkarna egentligen innefattade i begreppet ”thenna Lernæiska hundradehöfdada ormen ... then faseliga Skörbuggen”.⁵¹ Hur mycket mer än ren C-vitaminbrist inrymdes under skörbjuggen och ”den scorbutiska konstitutionen”? Hur har sjukdomsinnehållet snävats in fram till vitaminernas födelse och mellankrigstidens identifiering av C-vitaminet?⁵² Står vi på säkrare mark då vi närmar oss 1900-talets epidemier? Möjligen men inte säkert, om vi ska försöka tolka några av de forskare som på 1960-talet kartlade C-vitaminbristens följder. Den kliniska bilden av skörbjugg grumlades av att andra brister i viktiga dietfaktorer uppträder samtidigt, menar de.⁵³

Jag har stött på två präster i det tidiga 1700-talets Skåne, som i några fall har angett skörbjugg som dödsorsak – prosten Blanxius i Österslöv och Mårten Florel i Röke. Blanxius rapporterade till biskopen i september 1713 att Knut Bergsteen, kyrkoherden i Fjälkestad, sakteligen hade avlidit ”effter en swår udstånden Skörbuchs och starka watusichtighets siuchdom”.⁵⁴ I Röke begrovs en före detta ryttare i början av maj 1704, en 58-årig man i oktober året därpå. Florels kommentarer:

Warit döder af en stark skörbuuk ... Dess siukdom bestod af swår sköörbuuk, som på någon tijd hade wist sig med swulnat och mycken Näsebloo, war sängliggande 6 weekor.⁵⁵

⁴⁹ Lindestolpe 1721, s. 10–11.

⁵⁰ Linder 1717, s. 17–21. Lindestolpe 1721, s. 54–68.

⁵¹ Citatet från Lindestolpe 1721, s. 12.

⁵² Teorin om vitaminerna lanserades 1912. C-vitaminet beskrevs första gången 1932. French 1993, s. 1005.

⁵³ Kinsman & Hood 1971, s. 455.

⁵⁴ Prostén Blanxius till biskopen 7/9 1713, LDA F I a:57, LLA.

⁵⁵ 4/5 1704 och Dom 18 Trin. 1705, Röke C:2, LLA.

Den första kommentaren ger inte utrymme för några spekulationer, men i det senare fallet kan associationsbanorna nog gå också i andra riktningar.⁵⁶ Detsamma kan sägas om Knut Bergsteens frånfälle. Visst kan man bli svullen i kroppen av grav C-vitaminbrist, men det kan man också av många andra orsaker.⁵⁷ Dessutom var hösten den tid på året då C-vitamindepåerna brukade vara som mest fyllda, och dessutom rör det sig här om ett enstaka fall. Det är svårare att hitta alternativa förklaringar om det är många som insjuknar samtidigt med likartade symtom. Och det var just så skörbjuggen brukade uppträda. I Köpenhamn nådde den epidemiska nivåer vid flera tillfällena under 1700-talets sista decennier.⁵⁸ Under tidigt 1800-tal var det vetenskapliga intresset för skörbjuggen lågt, men så kom potatispesten och med den återvände skörbjuggen.⁵⁹ Det är sannolikt ingen tillfällighet att dess förekomst på sjukhus, hospital och fängelser i Stockholm diskuterades vid Svenska Läkare-Sällskapets sammankomster just runt 1850.⁶⁰

Skörbjuggen härjade i de kaliforniska guldfälten och bland soldaterna under Krimkriget. I amerikanska inbördeskriget ökade förekomsten för varje år striderna pågick, och värst var det inom sydsidans fångläger, där vart fjärde dödsfall direkt orsakades av skörbjugg.⁶¹ Under första världskriget insjuknade soldaterna i tusentals på vissa frontavsnitt. Bland de ryska trupper som sommaren 1916 låg förskansade i sumpiga jordhyttor runt Riga med salt fläsk och salt fisk som huvudsaklig föda drabbades nästan fem procent.⁶² I Mesopotamien insjuknade hösten 1916 mer än elvtusen av de brittisk-indiska soldaterna, och under de två följande åren ytterligare drygt tretusen.⁶³ Skörbjugg i epidemisk form finns nämnd också i samband med Paris belägring 1870 och i det inneslutna Port Arthur under rysk-japanska kriget 1905.⁶⁴

Skörbjuggen var inte bara en kameleont med många egna yttringar. Den kunde också komplicera bilden vid andra sjukdomar, exempelvis tyfoidfeber och tuberkulos. Svårighetsgraden i den andra sjukdomen avgjorde inte om patienten fick skörbjugg, men den som fick skörbjugg också förvärrades i sin

⁵⁶ Varför inte en akut leukemi som orsak till svullnaden och näsblödet?

⁵⁷ De idag vanligaste är hjärtsvikt och njursvikt.

⁵⁸ Salomonsen 1854, s. 127.

⁵⁹ Carpenter 1986, s. 98–103.

⁶⁰ Skörbjuggen visade sig på Serafimerlasarettet, Garnisonssjukhuset, Danvikens hospital och fångelserna. De behandlingar som nämndes var kreosot, saltsyra, svavelsyra, citronsyra, kinasalt, trädättika, diet och frisk luft, surkål, brännvin in- och utvärtes, bischoff, vört, *Cochlearia* (=Skörbjuggsört). Bäst resultat lämnade behandling med citroner, men den ”var särdeles dyr”. Man letade efter billigare alternativ. Potatisen lyser helt med sin frånvaro. ”Förhandlingar vid Svenska Läkare-Sällskapets sammankomster, 1849–50. Den 2 Juli. Constitutio epidemica – Discussion om skörbjuggs behandling”, *Hygiea*, vol. 13, 1851, s. 367–369.

⁶¹ Carpenter 1986, s. 109–125.

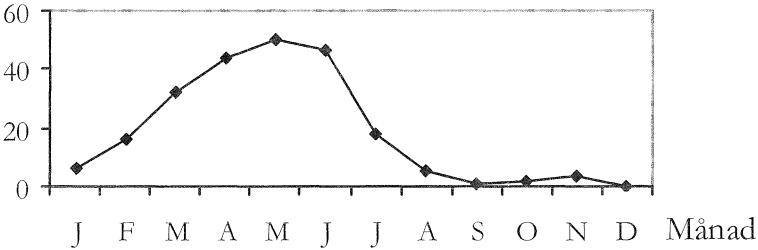
⁶² Hoerschelmann 1917.

⁶³ Willcox 1920.

⁶⁴ Holmgren & Salén 1933, s. 114–115. Carpenter 1986, s. 123–128.

Diagram 12: Statistik över skörbjuggsfallen på Nicolai-Militärhospital i S:t Petersburg 1889.

Antal fall

Källa: Berthenson 1892, s. 128–129.

Anm.: 76 av de 225 patienterna utvecklade skörbjugg på sjukhuset. Av 19 dödsfall var bara 3 ren skörbjugg. De andra var kombinerade med andra diagnoser, främst tarntyfus.

andra sjukdom. Det medförde längre konvalescenstid före tillfrisknandet, högre dödlighet och för de som avled ett snabbare förlopp mot slutet.⁶⁵ Den satte sin stämpel på nästan varje annan sjukdom, enligt Mansa särskilt petechialfebrarna och dysenterierna.⁶⁶ Pestepidemin i Köpenhamn 1711 förvärrades också av att skörbjugg och hetsiga febrar grasserade samtidigt på militär-sjukhuset. Den som redan led av skörbjugg hade en ökad tendens att redan tidigt i pestens sjukdomsförlopp få ”Blodflod”, vilket förklarades bero på en kemisk förändring och upplösning av blodet. Blodförlusten kunde vara stark och våldsam och dräpa de sjuka på mycket kort tid. Det blödde från munnen, näsan, lungorna, magen, tarmkanalen, urinblåsan och livmodern. Havande kvinnor for illa, oberoende av hur långt gången graviditeten var då de angreps, vanligast just genom blodstörtningar från livmodern.⁶⁷

For den Lægekyndige Læser behøver jeg neppe at fremhæve, at det for en stor Deel just var ved den hyppigere Forekomst af Blodflod, at det her i Danmark herskende scorbutiske Sygdomsanlæg gav sin ovenfor antydede Indflydelse paa den Kiøbenhavnske Pestepidemie tilkiende.⁶⁸

⁶⁵ Berthenson 1892, s. 131, 134–135.

⁶⁶ Mansa 1873, s. 325. (Petechialfeber = fläckfeber)

⁶⁷ Mansa 1854, s. 244–246.

⁶⁸ Mansa tecknar sin bild av pesten så som han efter Böttichers beskrivning har uppfattat det. Johan Gottlieb de Bötticher var läkare i Köpenhamn i början av 1700-talet och är känd bland annat genom sina uppteckningar om pesten 1711. Mansa 1854, s. 244–246, fotnot nr 1 (s. 246). Om Bötticher se Mansa 1873, s. 517–518.

Mansa ansåg att skörbjuggen var en av de fördärligaste endemiska sjukdomar som fanns i landet, och att den i sin akuta form hade en påfallande likhet med pesten.⁶⁹ Han gick inte närmare in på hur denna likhet manifesterades. Därför blir det svårt att se hur han har tänkt och bedöma hans resonemang. Med tanke på att den akuta skörbjuggen föregåtts av ett längre stadium med mildare symtom medan pesten tvärtom karakteriseras av bölder och ett mycket kort sjukdomsförlopp har jag svårt att hålla med honom. Synergism mellan två olika åkommor är en sak, deras eventuella likhet då de grasserar var för sig är inte riktigt detsamma.

Hur ställer vi oss idag till dessa uppgifter om skörbjuggens fördärlighet? Vad händer, då en person med latent eller manifest skörbjugg – i den betydelse vi idag lägger i begreppet – drabbas av pest? Hur påverkar det sjukdomsförloppet och utgången av pesten? Ser symtomen annorlunda ut jämfört med om den sjuke hade haft normala vitaminnivåer? Nutritionsläget i allmänhet anses vanligen inte påverka utgången av en pestinfektion, men jag kan inte minnas mig ha sett, att just relationen pest och C-vitamin diskuteras någonstans i litteraturen.⁷⁰ I en handbok med titeln *Modern Nutrition in Health and Disease* poängteras just att mer forskning behövs för att värdera betydelsen av subklinisk C-vitaminbrist på olika fysiologiska processer.⁷¹

Hemsjukan – nostalgia

Innan vi går vidare kan det vara på sin plats att säga några ord om hemsjukan – nostalgia. Denna var på Linnés tid relativt ny sjukdom, ”uppfunnen” så sent som 1678. Till en början applicerades den främst på schweiziska legosoldater, som vistades långt hemifrån. Men den gjorde snabbt succé och infogades under 1700-talets lopp i flera olika medicinska klassifikationssystem.⁷² Jag har dock inte kunnat spåra den i källorna från 1710-talets Skåne, även om det fenomen som begreppet applicerades på nog fanns där också – alla de unga män som deserterade från de marscherande arméerna och efter att ha rymt från det bistra garnisonslivet i Malmö försökte ta sig till hemtrakterna längre norrut i Skåne.⁷³ Deras beteende var så att säga ännu inte klassificerat som sjukdom.

⁶⁹ Mansa 1854, s. 244.

⁷⁰ Bellagio Conference 1983/1985.

⁷¹ Hornig, Moser & Glatthaar 1988, s. 428.

⁷² Johannisson 2001, s. 17–21.

⁷³ Johannisson 2001, s. 83–86.

Epidemin före epidemin – fältsjukan 1709–1710

Hur gick det då med Stenbocks farhågor efter slaget vid Helsingborg? Blev de besannade? Orsakade nidingsdådet inne i staden en allmän ”Contagion”? Jag nämnde kortfattat att stora delar av Skåne vårvintern 1710 drabbades av ökad dödlighet. Vad berodde det på? Vilken sjukdom gällde det? Hur spreds den? Och gick den över i pest?

I härens spår

Astrid Sondén hävdade i en artikel om ”Farsoter och dödlighet” redan 1969 att den epidemi som grasserade vårvintern 1710 skall ha varit fläckfeber.⁷⁴ Hon utgick i sin studie från dödligheten i Osby och Loshult, två folkrika socknar belägna i norra delen av Göinge. Prästerna här förde noggranna anteckningar över sina församlingsbor, deras vandel, sjukdomar och hädanfärd. I dessa längder kan vi identifiera epidemier av koppor och rödsot redan på 1640-talet, kikhosta och mässling strax därefter. Under tidigt 1700-tal hette kyrkoherden Petrus Thomæus. Han blev 1711 prost över hela Göinge kontrakt och 1713 riksdagsman. En bror till honom, med. lic. Johan Tomsson, kallades i februari 1710 till Malmö ”till at betiena de siuka här i Guarnizonen” och kom så småningom också att engageras som pestmedikus.⁷⁵

Då danskarna under vintern 1709–1710 behärskade större delen av landskapet hade Skånes guvernör, Magnus Stenbock, dragit sig upp mot Småland. I trakten av Växjö samlade han en ny armé, som i slutet av januari 1710 satte sig i rörelse söderut, anlände till Loshult den 1 februari och till Osby dagen därpå. Där låg man sedan stilla, samlade proviant och inväntade ytterligare regementen, innan man den 13 februari marscherade vidare över Hästveda, Vankiva och Finja för att så småningom besegra danskarna i slaget vid Helsingborg.⁷⁶

Sjukdom följde i härens spår. Det började redan i Växjö, där drygt 500 sjuka soldater lämnades kvar, då armén avtågade. Under uppehållet i Osbytrakten ökade antalet sjuka enbart i Västmanlands infanteriregemente på mindre än en vecka från 42 till 72 stycken.⁷⁷ I mitten av februari skickades ytterligare tusen sjuka och utmattade soldater till Kristianstad. Av alla dessa

⁷⁴ Sondén 1969, s. 48–51.

⁷⁵ Cavallin, Fjärde delen, 1857, s. 418–419. Skytte till Johan Thomæus 15/2 1710, SkGKa A 1:12, Febr s. 6, LLA. Brev från Rådet 26/5 1711, SkGKa D II b:18, s. 51, LLA.

⁷⁶ Stille 1903, Sondén 1969, s. 48–51.

⁷⁷ 5/2: 42 sjuka. 6/2: 45 sjuka. 7/2: 42 sjuka, 2 blesserade. 8/2: 43 sjuka. 9/2: 60 sjuka. 11/2: 72 sjuka. Se Wallin 1976, vilken har hämtat uppgifterna ur *M.v.Falckenberghs Journal under fälttåget i Skåne 1710*, Lund 1910.

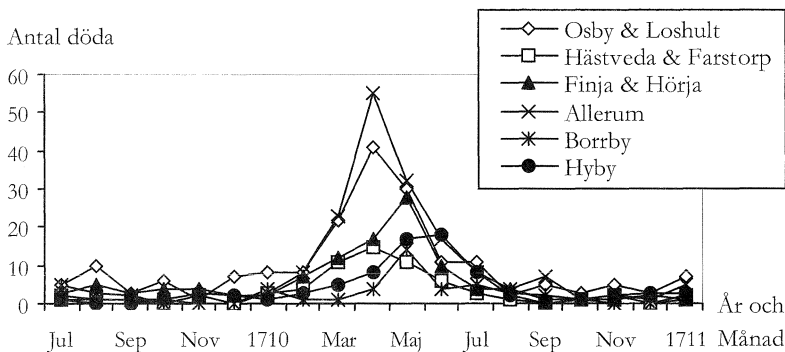
tillfrisknade så småningom de flesta. I början av april fanns bara 280 sjuka soldater kvar i Kristianstad, och två tredjedelar av de som lämnats i Växjö hade återgått till sina regementen.⁷⁸

Det gick inte många dagar efter arméns ankomst till Osbytrakten, innan sjuka soldater började dö. Den 10 februari begrovs en soldat av Jönköpings läns infanteriregemente, som blev sotsdöd i sitt kvarter i Gullarp.⁷⁹ Tre dagar senare begrovs en av hans kamrater som dog under marschen i Loshult. ”Dess namn, lefverne och ålder wiste ingen at berätta för mig.”⁸⁰ De närmaste dagarna därefter begrovs sedan...

...en soldat af Calmare lähns Regemente, som blef sootdöd her i byen...en Soldat af Cronobärgs lähns Infanterie, som under marchen dödde i Loshult ...en Ryttare af Jönkiöpings lähns Cavallerie, som under marchen blifwit siuk.⁸¹

Alla var de för prästen lika anonyma. Ingen kunde ge prästen tillförlitliga upplysningar om deras namn, leverne och ålder. Sjukdomen spreds från soldaterna till civilbefolkningen. Dödligheten i båda socknarna steg kraftigt under månaderna mars till juni.⁸² Det var liknande förhållanden i andra

Diagram 13: Antal döda per månad (absoluta tal) juli 1709 – januari 1711 i några socknar från olika delar av Skåne.

Källor: Allerum C:1. Borrby C:1. Farstorp C:2. Finja C:1. Hyby C:1. Hästveda C:1. Hörja C:1. Loshult C:2. Osby C:2. Samtliga LLA.

⁷⁸ Stille 1903, s. 199, 259. Kapten Peter Lannéer till Stenbock 4/4 1710. SkGKa D III a:14, s. 346, LLA.

⁷⁹ Osby C:2, februari 1710, LLA.

⁸⁰ Loshult C:2, februari 1710, LLA.

⁸¹ Osby C:2 och Loshult C:2, februari 1710, LLA.

⁸² Idem. Därutöver Sondén 1969, 48–49.

socknar, där den svenska hären drog fram. I Västra Torup begrovs exempelvis i februari två soldater ”af folcket som war kommen med lägret som gick nidföre, blef döde lagdt in af en officerare, uti Kläckestapelen”.⁸³

Sondén följer den svenska hären bort mot Allerum, den socken i vilken slaget stod. En bit in i mars skulle så de olika regementena fördelas över Skåne. Sjukdomen tog de med sig till sina nya kvarter, vilket bland annat medförde epidemier i Hyby utanför Malmö och i Borrby på Österlen. I båda fallen startade dödligheten just med ryttare och soldater.⁸⁴ I Ullstorp på Österlen läser vi om hur en soldat tillhörande Västmanlands regemente avled på marschen till sitt kvarter.⁸⁵ En annan soldat ur samma regemente inlades...

...wed Marchen från Slaget wed Helsingborg ... siuk hoos ållerman den Christen Andersson i Röddinge som på stunden blef dödh så hans Cammerater Marcherade ifrån honom och gåfwo intet hans Namn tillkiänna.⁸⁶

Överallt var det under vårvintern som farsoten grasserade. I diagram 13 har alla döda med militär anknytning uteslutits. Kurvorna avser således endast civilbefolkningen. Överensstämmelsen är stor mellan de olika socknarna, trots att de ligger spridda över större delen av Skåne. Kulmen infaller lite senare i Borrby och Hyby, helt följdriktigt, eftersom de soldater som med största sannolikhet hade smittan med sig dit begrovs först under senare delen av mars.⁸⁷

Vad var det då för sjukdom som drabbade befolkningen? I kyrkoböckerna är symtombeskrivningarna mycket knapphändiga om de alls förekommer. Sjukdomen benämns bara ”hedsig feber”, ”dän nu swäfwande hedsiga feber” eller ”nu swäfwande krankheten”. En inkvarterad ryttare i Röke var sjuk i ”durchlop”, men han utgjorde sannolikt ett undantag. Diarré var inget framträdande symptom.⁸⁸ Det förekom också enstaka fall av koppor.⁸⁹ Och någon sällsynt gång får vi veta att den döde ”låg först i 14 dagar var sedan uppe och kom åter ikull”.⁹⁰

Oftast dröjde det mellan en och två, ibland mer än tre veckor, innan döden infann sig för de personer som inte klarade upp situationen. Uppgifterna till diagram 14 har hämtats från Hästveda och Farstorp, där i merpar-

⁸³ Västra Torup C:1, Esto mihi 1710, LLA.

⁸⁴ Sondén 1969, s. 49–51.

⁸⁵ Ullstorp C:1, 29/3 1710, LLA.

⁸⁶ Röddinge C:1, 1/5 1710, LLA.

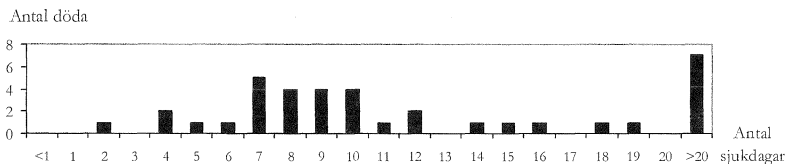
⁸⁷ Borrby C:1, Hyby C:1. Samtliga LLA.

⁸⁸ Röke C:2, Långfredagen 1710. Västra Torup C:1, maj – juni 1710. LLA.

⁸⁹ I norra Skåne är denna diagnos uttryckligen använd i Perstorp C:1, april 1710. Västra Torup C:1, maj – juni 1710. Vånga C:2, mars 1710. Alla LLA.

⁹⁰ Hästveda C:1, april 1710, LLA.

Diagram 14: Sjukdomsförloppets längd på de döda (antalet dagar mellan insjuknande och död) januari – juni 1710 i Hästveda och Farstorp.

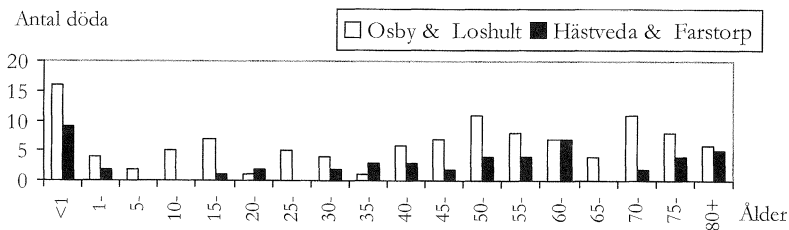

Anm.: N = 37. De långa sjukdomsförloppen (sex fall) har varat mellan 21 och 32 dagar. 2 personer, 89 och 76 år gamla, har varit sängliggande sedan månader. De ingår inte i diagrammet ovan. Uppgift saknas i 11 fall samt för samtliga soldater. Källa: Farstorp C:2. Hästveda C:1. Båda LLA.

ten av fallen prästen har antecknat datum för både insjuknande och död. Han har däremot inte skrivit något om varför en person avlider. Det innebär att enstaka personer kan ha dött av annat som inte hade med epidemin att göra men ändå finnas med i diagrammet. I gengäld saknas alla soldater, även de som dog sotdöden. Av lätt insedda skäl kunde prästen i deras fall bara veta när de dog, inte vilken dag de började känna sig dåliga. Alla dessa brasklappar förändrar dock inte huvudintrycket – sjukdomsförloppet var långvarigt, en vecka eller mer, i några fall över en månad.

I diagram 15 kan vi se, att mortaliteten bortsett från den sedvanliga höga spädbarnsdödligheten var väl spridd över vuxenåldrarna. Med tanke på att befolkningspyramiden på den tiden smalnade av tidigt, redan i barnaåren,

Diagram 15: Antal döda i olika åldersintervall (absoluta tal) januari – juni 1710 i Osby och Loshult, Hästveda och Farstorp.

Anm.: N = 113+50 samt 6 vuxna sockenbor och 45 soldater utan åldersangivelse. En del av soldaterna var dock inte sotdöda utan hade fallit i strid. Källor: Farstorp C:2. Hästveda C:1. Hörja C:1. Loshult C:2. Osby C:2. Samtliga LLA.

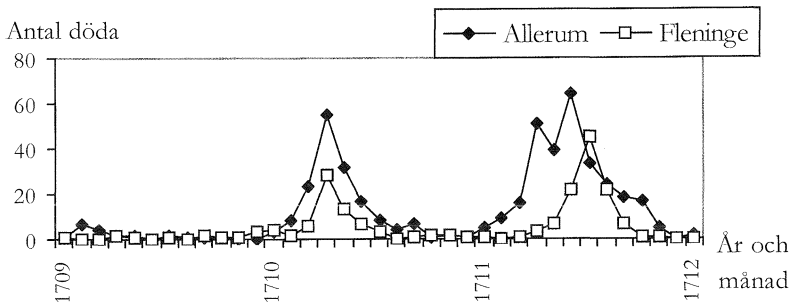
talkar diagrammets utseende för att dödligheten ökade med stigande ålder. Det var således medelålders och äldre som drabbades värst. Och det betyder, att epidemin inte kan ha varit koppor, inte mässling och inte heller rödsot. Dessa sjukdomar skördade ju sina flesta offer bland barn och tonåringar.⁹¹

Allerum och Fleninge

Allerum och Fleninge var de två socknar i Skåne som drabbades i särklass värst vårvintern 1710. Vid en jämförelse med hur det normalt brukade se ut under perioden januari till juni var dödligheten i Allerum tiodubblad. I diagrammet ser det kanske inte så farligt ut i Fleninge. Topparna där är betydligt mindre. Men skenet bedrar. I relativa tal var stegringen i Fleninge ännu våldsammare än i Allerum, kanske femton, sexton gånger så hög som normalt.⁹² I båda socknarna inträffade klimax under april månad.

Året därpå drabbades båda socknarna av pesten. Den kom först till Allerum ute vid kusten, där vi i diagrammet ovan kan se att dödligheten steg redan under vintern, i januari – februari. I Fleninge ser vi tydligt att epidemin startade först flera månader senare. Men nu är det 1710 vi diskuterar. I Fleninge var denna vår enligt ett tingsvittne många personer sjuka och sängliggande, ”och een stoor myckenhet døde, så att den eena snart icke kan hielpa den andra”.⁹³

Diagram 16: Antal döda per månad (absoluta tal) januari 1709 – januari 1712 i Allerum och Fleninge.

Källa: Allerum C:1. Fleninge C:1. Båda LLA.

⁹¹ Se kapitel 4!

⁹² Beräkningarna i Fleninge försvåras av en lucka i kyrkobokföringen under perioden augusti 1703 till maj 1707. Allerum och Fleninge ingick i samma pastorat. Kyrkoherden där, Nicolaus Stenhoff, tillträdde 1/5 1707. Företrädaren hade avlidit 10/5 1705. Carlquist Serie 2:8, 1961, s. 15–17.

⁹³ Citatet är hämtat ur utredningen avseende Per Helgassons dödsfall den 24/5 1710 vid Luggude Häradsrätt A I a:14, LLA.

En av de drabbade var den 32-årige bonden Per Helgasson i Annexegården. Han hade varit sjuk och sängliggande i fjorton dagar ”af den her gångbare siuukdommen”, eller som den också kallades – ”den nya siuukdommen”. Han hade blivit bättre men så åter insjuknat. Den 21 maj gick han ”uthi hufwud yrheet... uth och omkom uthi een Watten Puss”.⁹⁴ Det var en liten damm, som användes för att vattna kreaturen och som ibland var helt uttorkad. Nu uppskattades vattendjupet till en halv aln, knappt tre decimeter.⁹⁵ Där blev han på söndagskvällen funnen av några grannkvinnor. Han var redan död, när de lyfte upp honom ur vattnet. Så blev han hemburen av grannarna, men innan han kunde komma i jorden måste orsaken till dödsfallet utredas. Luggude härads ordinarie sommaring pågick för fullt vid tingsstället i Mörap mindre än en mil därifrån. Kyrkoherden i Fleninge, herr Nills Stenhoff, anmälde skriftligt det inträffade till häradsövdingen och skickade samtidigt två män från byn till tinget för att vittna. Båda två kunde berätta att Per Helgasson hade varit mycket sjuk. Den ene av dem hade också på lördagen sett honom röra sig utanför gården stödd på en käpp. Dagen därpå hade han inte gått mer än två steg ut i vattnet innan han fallit över ända, och då han väl trillat omkull hade han strax drunknat. Därtill kunde grannarna berätta, att ”des Naboo som bodde i gården med honom”, en annan bonde som hette Per Persson, nyligen hade avlidit, och både dennes hustru och Per Helgassons egen hustru var sjuka och sängliggande. Ingen hade därför kunnat sköta om honom så som en sjukling borde bli omskött.⁹⁶

Den unge bondens död betraktades som en olycka och han fick en kristlig begravning, men först sedan Göta Hovrätt i Jönköping sagt sitt. Och det tog sin tid. Då beskedet från hovrätten så småningom anlände, hade också hustrun avlidit efter flera veckors sjukdom. De båda begrovs samtidigt den 29 juni. Den andra hustrun i gården, Per Perssons efterlämnade änka Anna Olas dotter, var också död. Hon kom i jorden redan den 5 juni.⁹⁷ Vi kan misstänka att inte heller de båda kvinnorna fick den vård som sjuklingar borde få.

I samband med utredningen som gällde Per Helgassons död sammanfattade nämndemännen den 24 maj förhållandena i trakten på följande vis:

Såsom her i provincien och i synnerhet omkring Helsingborg een starck siuukdom gengse är af hwilcken folcket med hufwudswaghet och yhra plågas, och många menniskior derigenom dagel[igen] bordtdö, warandes dett

⁹⁴ Fleninge C:1, 29/6 1710, LLA.

⁹⁵ Lagerqvist & Nathorst-Böös 1985, s. 29.

⁹⁶ 24/5 1710, Luggude Häradsrätt A I a:14, LLA. Grannen Per Persson begrovs den 17/4 1710. Fleninge C:1, LLA.

⁹⁷ Fleninge C:1, LLA.

äfwenwehl Tings Rätten kunnogt att samma siuukdom är mehr än annorstädes utj Allrom och Fleninge socknar mycket hefftig, så att få menniskior utj Fleninge by äro på frisk foot stadde...⁹⁸

Sjukligheten var således mycket utbredd. De mest framträdande symtomen var huvudsvaghet, yra och allmän kraftlöshet. Sjukdomsförloppet var långdraget, flera veckor. En sjuklighet som är så stor ”att den eena... icke kan hielpa den andra” är i sig en orsak till att dödligheten stiger. Den förknippas vanligen med det som brukar kallas ”virgin-soil-epidemier”, exempelvis när smittkoppor eller mässling drabbar en befolkning för första gången. Alla är mottagliga för sjukdomen, och så gott som alla insjuknar nästan samtidigt eller inom en kort tidsrymd. Då avlider många som mycket väl skulle ha tillfrisknat, bara de hade fått ett minimum av omvårdnad. Även hushållningen i stort blir eftersatt. Det finns ingen som planterar och sår, ingen som skördar, ingen som ser till boskapen, eldar i spisen eller sköter matlagning och planering inför den närmaste framtiden.⁹⁹ Denna beskrivning kan naturligtvis stämma bra in också på en pestepidemi. Även den kan framkalla en situation där sjukligheten och döden är så utbredd att inga friska finns kvar som kan ta hand om de sjuka.¹⁰⁰

Vad var det då som grasserade i Allerum och Fleninge våren 1710? Det långdragna förloppet talar emot att det skulle ha rört sig om pest, som vanligen har ett betydligt snabbare förlopp. Istället går tanken till någon av de fältsjukor vi beskrev inledningsvis. Årstiden skulle kunna stämma med den lusburna fläckfebern eller återfallsfebern. I nuläget väntar vi lite med att föra resonemanget vidare på denna punkt. Först måste vi titta på vad som hände i resten av Skåne vårvintern 1710.

Sjukdomen i städerna

Astrid Sondén har följt Stenbocks här men hon har inte gjort någon fullständig kartläggning av epidemin i Skåne. Det är knappast heller möjligt, dels eftersom så många kyrkböcker saknas, dels på grund av att de flesta prästerna inte angav någon orsak till dödsfallen. Hon har inte heller studerat vad som hände i städerna, i Helsingborg, där danskarna hade slagit sig ner, eller i Malmö, där svenskarna hade dragit sig tillbaka in i fästningen. Dödlig-

⁹⁸ 24/5 1710, Luggude Häradsrätt A I a:14, LLA.

⁹⁹ Crosby 1986, s. 94.

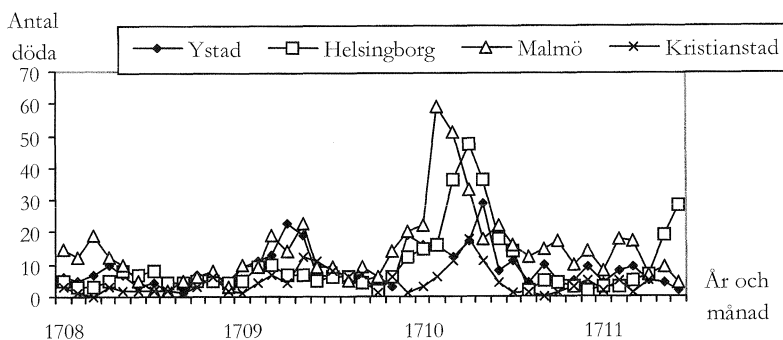
¹⁰⁰ Det hände på Island när ”the Black Death” anlände dit från Europa, noterar Alfred Crosby utan att reflektera över att digerdöden aldrig nådde Island. Den första pestepidemin där brukar dateras till 1402. Men bortsett från den detaljen har han säkert rätt. Crosby 1986, s. 94. Oeding 1988.

heten var förhöjd i båda dessa städer. Det var den också i Ystad och Kristianstad, om än i mindre omfattning.

I följande diagram jämförs städerna Malmö, Helsingborg, Ystad och Kristianstad. Dödligheten i absoluta tal har redovisats månad för månad. Det betyder att höjden på kurvorna inte är jämförbar. Däremot kan deras form och den tidsmässiga förskjutningen dem emellan berätta något av intresse. Vi ser då hur förloppet startade tidigast i Malmö. Dödligheten började där stiga redan i december 1709 och den kulminerade under februari – mars 1710. I Helsingborg ses en lätt ökning ungefär samtidigt som i Malmö, men begravingarna ökade inte på allvar förrän i mars 1710, d.v.s. efter slaget, och kulmen inträdde under april, två månader senare jämfört med i Malmö.¹⁰¹

I Kristianstad ses en mindre stegring, precis som i Helsingborg med kulmen i april månad. I Ystad är kurvan mer komplicerad. Det beror på att epidemin där var blandad. Under perioden december 1709 till mars 1710 dominerade barnadödligheten. I flera fall anges dessutom att barnet ”dödde af Koppe= siukdomen som grasserade”. Men i april 1710 ändras ålderssammansättningen på de döda, samtidigt som diagnosen ”hitzig siukdom” dyker upp. Ystad hade vid denna tid fler invånare än Helsingborg. Av kurvan kan vi därför sluta oss till att dödligheten i den epidemi vi försöker spåra rent allmänt måste ha varit lägre i Ystad än i Helsingborg. Vi ser också att kulmen var sen. Den inträffade först i maj 1710.¹⁰²

Diagram 17: Antal döda per månad (absoluta tal) januari 1708 – juni 1711 i Ystad, Helsingborg, Malmö och Kristianstad.

Källor: Ystad Sta Maria C.:I. Ystad S:t Petri C.:I. Helsingborg F.:I. Kristianstad F.:I. Alla LLA. Malmö S:t Petri F I.:I. Malmö Caroli C I.:I. Malmö garnisonsförsamling C.:I. Alla MSA.

¹⁰¹ Malmö S:t Petri F I.:I. Malmö Caroli C I.:I. Malmö garnisonsförsamling C.:I. Samtliga MSA. Helsingborg F.:I, LLA.

¹⁰² Ystad S:ta Maria C.:I. Ystad S:t Petri C.:I. Båda LLA. Lilja, Sven 1994, s. 246, 249, 254–256.

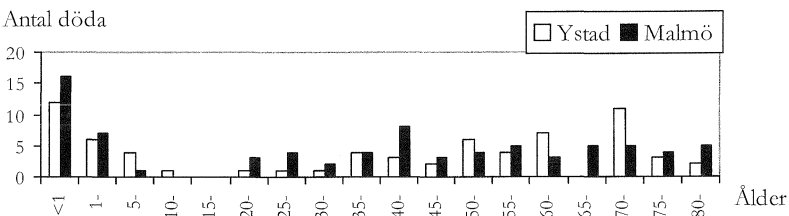
Diagram 17 avslöjar ökad dödlighet redan vårvintern 1709, faktiskt både i Malmö och Ystad, och framemot försommaren också i Kristianstad. Om vi går ännu längre tillbaka i tiden ser vi en likartad topp i Malmö redan vintern 1708. Diagnosen anges i några enstaka fall i Ystad, ibland också hur länge den döde legat sjuk. Denne hade...

...i en hitzig sjukdom dött, ... hastigt sjuknade blef mållös och nästa fredagen därefter afled, ... länge af ett beenbrått legat eländig och hastigt dödde, ... någon tid legat mycket siuk, ... länge legat siuk, ... hastigt sjuknade och christeligen beredd dödde...¹⁰³

Diagnosen "hitzig sjukdom" dyker upp i Ystad också vårvintern 1711 och i mars 1712, då Mäster Andreas Wäderhofs 28-åriga hustru Karina Niclasdotter dog i barnsäng "af en hitzig fläckfeber angripen".¹⁰⁴ Ur detta magra panorama är det naturligtvis svårt att komma fram till en diagnos. Vi kan bara ana oss till vad som kan ligga bakom denna återkommande vinterdödlighet. En tredjedel av de döda var barn. Det är alldeles för få för att det ska kunna röra sig om en koppepidemi. Smittkopporna kom visserligen till Ystad men först hösten 1709. Istället infinner sig misstanken att det var samma sjukdom som grasserade i Skåne vårvintern 1710 som härjade i Ystad och Malmö redan året innan, och i Malmö kanske redan så tidigt som 1708.

I Malmö och Ystad, där prästerna har antecknat åldern på de döda, framträder den sedvanliga höga spädbarnsdödligheten tydligt – se diagram 18! I övrigt är mortaliteten spridd över vuxenåldrarna. Åldersfördelningarna

Diagram 18: Antal döda i olika åldersintervall (absoluta tal) januari – juni 1709 i Malmö och Ystad.

Anm.: Malmö: N = 79 samt 5 fall utan åldersangivelse. Ystad: N = 68 samt 13 fall utan åldersangivelse. Av dessa är 2 barn, 2 änkor, 2 gamla och 7 vuxna.
Källa: Malmö Caroli C I:I. Malmö S:t Petri F I:I. Båda MSA. Ystad S:t Maria C:I. Ystad S:t Petri C:I. Båda LLA.

¹⁰³ Ystad S:t Maria C:I, april – maj 1709, LLA.

¹⁰⁴ Ystad S:t Maria C:I, mars – maj 1711 och mars 1712, LLA.

på de döda i Malmö respektive Ystad visar i dessa grupper stora likheter. De påminner också mycket om mönstret uppe i Göinge året därpå – se diagram 15! Vintern 1708–1709 var som vi har sett den kallaste i mannaminne. Det kan ha ökat frekvensen av både lusburna och luftburna infektioner. Kanske en och annan till och med frös ihjäl. Det är således möjligt att den farsot som grasserade i Malmö under vintern 1709–1710 fanns i staden mer eller mindre permanent och att den endast behövde de rätta förutsättningarna för att ånyo blossa upp. Men den kan också ha kommit från annat håll.

I motsats till Ystad var Malmö vid denna tid en befäst stad med garnison. Våren 1709 skedde ett utbyte av trupper i staden. De militärer som varit förlagda i fästningarna längs Öresund skickades söderut som förstärkning till de svenska besittningarna i Pommern. De bortdragande skulle ersättas med manskap från Mellansverige. Den 29 maj gick transportskeppen från Stockholm till Karlshamn. Ett av skeppen hade över 130 sjuka soldater ombord, och för att de sjuka skulle slippa marschera den sista biten mellan Karlshamn och Malmö, ordnades så att deras skepp skulle gå direkt till Malmö.¹⁰⁵

En månad senare då fartyget anlände hade drygt sjuttio man avlidit och de som på grund av sjukdom var odugliga för tjänstgöring var inte mindre än 295 stycken. Även efter ankomsten till Malmö fortsatte soldaterna att sjukna och dö.¹⁰⁶ Den 5 augusti kunde kommandanten berätta om ”den ibland Solldaterne inrijtade fläckfebern”. Orsaken angavs vara dåliga kvarter, som gav upphov till stor olägenhet och elak stank.¹⁰⁷ Guvernementsmedikus Johan Jacob Döbelius fick order att resa dit och se till att de sjuka fick goda och tjänliga medikamenter och att de blev flitigt omskötta av regementsfältskären, så att inte någon smittosam sjukdom ”sig der sammastädes inrijta måtte”.¹⁰⁸

Vad menade Stenbock med det? Fläckfebern grasserade ju redan bland soldaterna. Var ”den smittosamma sjukdomen” en omskrivning för pesten som grasserade på andra sidan Östersjön? Bara några dagar tidigare hade det kommit nyheter ”Angående Contagionen uti Dantzig”, och samtliga Skånes magistrater och sjötullnärer hade informerats om ”den smittosamma Siukdommens inritande i Pählen och Dantzig”.¹⁰⁹ Pesten var framme vid Östersjö-kusten.

Från Landskrona klagades denna höst över rekryternas dåliga kläder,

¹⁰⁵ Från kommandanten Hugo Hamilton 29/5 1709, SkGKa D III b:15, s. 132–133, LLA. Hugo Hamilton var överste vid Smålands fyr- och femmännings regemente till för och tjänstgjorde som kommandant i Malmö. Stille 1903, s. 25, 375.

¹⁰⁶ Från kommandanten Hamilton 1/7 och 5/7 1709, SkGKa D III b:15, s. 136 och 134, LLA.

¹⁰⁷ Från kommandanten Hamilton 5/8 1709, SkGKa D III b:15, s. 142, LLA.

¹⁰⁸ Skytte till guvernementsmedikus Döbelius 6/8 1709. SkGKa A I:51, Aug s. 15, LLA.

¹⁰⁹ Stenbock till samtliga magistrater och sjötullnärer 2/8 1709, SkGKa A I:51, Aug s. 4, LLA.

men där förefaller det inte ha varit någon epidemi på gång. Likadant tycks det ha varit i Helsingborg.¹¹⁰

Epidemin i Malmö

I Malmö vistades hösten 1709 utöver guvernementsmedikus Döbelius också provinsialapotekaren Christoph Dieterich med en gesäll, två stadsfältskärer med vardera en gesäll samt en regementsfältskär med tre gesäller och en lärpojke.¹¹¹ Döbelius hade under hösten inrättat en sjukstuga till vars finansiering utöver Malmö även de övriga städerna i Skåne förväntades bidra.¹¹² Då Stenbock i början av december 1709 lämnade Malmö för att organisera fälttåget mot danskarna, tog han Döbelius och Dieterich med sig. De var nu utnämnda till fältmedikus respektive fältapotekare. Kvar i staden lämnades apotekargesällen samt stads- och regementsfältskärerna med sina gesäller. Samtidigt hade garnisonen fått förstärkning i form av flera hundra salpetersjudare från norra Skåne och Småland och två skånska kavalleriregementen, nyuppsatta efter Poltava.¹¹³

Livsmedelsförråden i staden var det inget större fel på, men det var trångt i logierna och brist på ved. Redan före jul kom de första klagomålen över den usla inkvarteringen, att ryttare insjuknade i stor myckenhet och att det var svårt att ge dem adekvat skötsel och vård.¹¹⁴ I mitten av februari inflöt rapporter om att sjukdomen tilltog alltmer och att en och annan ”mycket vårdslöst blifver lemnat och utan efterfrågan bortdör”.¹¹⁵

Det fanns sjuka soldater överallt i staden och de förde sjukdomen vidare både till sina kamrater och till borgerskapet. De låg ”utj smittosam sjukdom”. Överinspektören Stiernblad kritiserade kommandanten för att officerarna inte skickade de drabbade till sjukstugan, trots att där fanns åtta, nio tomma sängar.¹¹⁶ Kommandanten försvarade sig med det besked han fått av fältskären – att det var förenat med livsfara för de sjuka att förflyttas från ett logi till ett annat. Dessutom saknades ved för uppvärmning av sjukstugan.

¹¹⁰ Kommandanten i Landskrona von Wicken till Skytte 3/8 1709, SkGKa D III b:15, s. 272–273, LLA.

¹¹¹ Stadsfältskärerna med gesäller: Brev till överståthållare Posse 30/9 1709, SkGKa A I:51, Sept s. 48–49, LLA. Regementsfältskären: Kommandanten Hugo Hamilton till Skytte 18/2 1710, SkGKa D III a:14, s. 164–165, LLA.

¹¹² Kristianstads Rådhusrätt A I:a 15, 6/12 1709, s. 91h, LLA. Borgerskapet i Kristianstad förväntades bidra med 130 Daler, vilket man inte hade. Den 15/12 kom order från Stenbock att pengarna skulle ut. Assignment (utbetalningsorder) på beloppet lämnades 5/1 1710. Se s. 95h–96v.

¹¹³ Stille 1903, s. 29–30.

¹¹⁴ Ryttmästare Gyllenbielke till Skytte 21/12 1709, SkGKa D III b:15, s. 163, LLA.

¹¹⁵ Överinspektör Joshua Stiernblad till Skytte 15/2 1710, SkGKa D III a:14, s. 420, LLA.

¹¹⁶ Ibid.

Och vad förslog åtta, nio sängar, då 260 man låg sjuka – ”hwaraf den största deelen ligga af fleckfiber”? Han menade också att sjukhuset mest var avsett för sådana personer som var behäftade med andra smittosamma sjukdomar och därför ”ifrån sina cammerater apart nödwändigt behöfwä cureras. Men Gudj lof sådant fins ännu intet i blant mitt folck.”¹¹⁷

Vilka dessa andra smittosamma sjukdomar var får vi ingen närmare upplysning om. Kanske var det ”Contagionen uti Dantzig”. Vilken betydelse lade överinspektören i det begreppet? Menade han detsamma som kommandanten? I vilket fall som helst tycks Stiernblad ha sett mer allvarligt på situationen än vad kommandanten gjorde, och denna oro smittade av sig på viceguvernören, Carl Gustaf Skytte. Denne, som hade tagit över ledningen i Malmö efter Stenbocks avresa, befallde doktor Thomæus att genast resa in till staden för att i Döbelii frånvaro ta hand om de sjuka.¹¹⁸ Samtidigt skrev han till magistraten, att...

...man på alt sätt bör wara betänkt huruledes den här i staden tilltagande Smittosamma sjukdomb måtte kunna hämas och stillas innan den igenom wåhrens annalkande som elliest til befarandes är, kommer aldeles att öfwerhanden taga, ...

Han ordinerade fyra åtgärder. För det första borde stadsfiskalen och en god fältskär visitera apoteket. Där skulle de kontrollera att gesällen och lärpojkar-na skötte sig, att de blandade medikamenter på rätt sätt och att de inte tog för mycket betalt. För det andra instruerades magistraten att kalla till sig stadsfältskärerna och förmana dem att med all flit och försiktighet besöka och sköta de sjuka. För det tredje skulle varje husägare i staden allvarligen förmanas att genast låta föra bort all den orenlighet som samlats på gatorna vid husen. När nu solen värmdde alltmer började den ge ifrån sig ”en fördärfwelig stanck”.¹¹⁹ Och stank förknippades som vi har sett med både det ena och det andra i farsotsväg. Dagen därpå tillkom en fjärde punkt – magistraten beordrades sammanställa en förteckning på alla dem av borgerskapet som avlidit sedan den 1 december, d.v.s. de senaste tio veckorna.¹²⁰

De sista två punkterna – om orenlighetens bortförande och om särskilda listor över de döda – är åtgärder som typiskt förekommer vid pestepidemier. Var det rent allmänna åtgärder som vidtogs även vid andra epidemier? Hade det att göra med hur man uppfattade epidemin, åldern på de drabbade och omfånget av sjukligheten / dödligheten? Eller tillgrep man dem för att man

¹¹⁷ Kommandanten Hugo Hamilton till Skytte 18/2 1710, SkGKa D III a:14, s. 164–165, LLA.

¹¹⁸ Skytte till Thomæus 15/2 1710, SkGKa A I:12, Febr s. 6, LLA.

¹¹⁹ Skytte till magistraten i Malmö 17/2 1710, SkGKo A I:12, Febr s. 10, LLA.

¹²⁰ Dito 18/2 1710, SkGKo A I:12, Febr s. 12, LLA.

befarade att fläckfebern annars skulle övergå i pest? Enligt min mening kan i detta resonemang en glidande definiering av pest i förhållande till fläckfeber tydligt spåras. De ledande militärerna i Malmö var klara över att den farsot som härjade bland soldaterna och borgerskapet inte var pest. Man kallade den fläckfeber. Än hade den inte övergått i den fullkomliga pesten. De åtgärder man tog till visar samtidigt att man fruktade pestens ankomst, att den när som helst då vädret blev varmare skulle kunna blossa upp och ta överhanden över fläckfebern. Eller helt enkelt att fläckfebern skulle gå över i pest.

Detta ansågs nämligen ha hänt förr. I Lunds Universitetsbibliotek fanns den holländske läkaren Isbrand van Diemberbroecks *De peste libri quatuor*, tryckt 1646, i vilken han beskrev pesten i Nijmegen 1635–1636. Där hade förloppet startat med allmänna tecken på förruttnelse och elaka febrar. Koppor, mässling, diarréer och rödsot av värsta sort grasserade både här och där, men framför allt pestilentialiska febrar. Dessa förvärrades dag för dag ända tills de till slut gick över i den fullkomliga pesten. Visserligen fanns pesten i Leiden innan den bröt ut i Nijmegen, men om vi vågar lita på Pascal Joseph Ferros tyskspråkiga sammanfattning finns i Diemberbroecks skrifter om pesten inte minsta antydning om att smittan skulle ha kommit därifrån.¹²¹

Denna uppfattning att pesten kunde utvecklas lokalt ur förruttnelseprocesser och andra elakartade febrar fanns parallellt med tron på att den kom utifrån. Den levde kvar ännu mot slutet av 1800-talet särskilt hos tyska medicinhistoriker. Heinrich Haesers lärobok i medicinhistoria är full av resonemang om hur en farsot kan gå över i en annan, hur godartade tyfösa epidemier är framsprungna ur malaria, växelfeber, fylleri och skörbjugg och hur pesten kan ses som den högsta stegringen av en föregående fläckfeber. Vad gäller det tidiga 1700-talets pestvåg ansåg han helt följdriktigt att det var omöjligt att skilja på vad som kunde tillskrivas insläppandet av *Contagium* utifrån respektive utvecklingen av en inhemsk feber till pestartad elakhet. Säkert var endast, menade han, att båda orsakerna i fullaste mått hade varit verksamma.¹²² Denna åsikt kommer till tydliga uttryck också i Adolf Wohlwills studie av pesten i Hamburg 1712–1714, intressant nog utgiven 1893, året mellan koleran i Hamburg 1892 och identifieringen av pestbakterien 1894.¹²³ I denna återger han flera röster från 1710-talet, däribland en läkare från Ditmarschen, som menade att de giftiga hetsiga febrarna ofta var nästan lika förfärliga och bara gradvis skilde sig från den så kallade pesten själv. En medicinare från Hamburg skrev vid samma tid – 1710-talet – att det inte var

¹²¹ Ferro använder detta som ett argument i kampen mot den permanenta militärgränsen mellan de habsburgska och osmanska imperierna på Balkan. Ferro 1787. Se också Sjöberg 1997, s. 172 och 333.

¹²² Haeser 1882, s. 454.

¹²³ Wohlwill 1893. Om koleran i Hamburg se Evans 1987. Om upptäckten av pestbakterien se Cunningham 1992.

mer skillnad mellan pest och fläckfeber än det var mellan å ena sidan pestens begynnelse och tillbakagång och å andra sidan pesten i sin fulla kraft.¹²⁴

I Malmö hade man vintern 1709–1710 all anledning att intensifiera kampen mot orenligheten på gator och torg och allt annat som kunde ge upphov till otrevlig stank. Pesten fanns i Danzig, och därmed fanns risken att den skulle blossa upp även i Malmö.

Spridningen ut över Skåne

Epidemin i Malmö kulminerade tidigt, redan i februari 1710. Förloppet på den omgivande landsbygden var förskjutet med två månader. Kulmen kom här först i april – maj 1710. Ett rimligt antagande är att epidemin i denna del av Skåne har startat i Malmö, varifrån den sedan spritts ut till byarna på landet. Detta gällde inte bara området närmast staden i sydvästra Skåne. Hemvändande salpetersjudare och nyvärvade ryttare kunde föra smittan med sig över stora områden. I Hästveda blev en 30-årig man ”siuk på hemvägen ifrån Slätten”. Han blev efter hemkomsten strax sängliggande och avled. Och i Loshult och Vånga finns flera anteckningar som berättar, att den döde varit i Malmö garnison under två månader – ”kom siuk derifrån”.¹²⁵

Även i Helsingborg kan vi se en begynnande ökning av dödligheten redan i december 1709, men epidemin blossade inte upp på allvar förrän i mars året därpå. (Se diagram 17!) I Helsingborg hade danskarna sitt brohuvud. Även de var dåligt materiellt utrustade, och det förvånar oss därför inte att de också hade problem med sjukdom i armén. I mitten av februari tvingades ingen mindre än överbefälhavaren själv, Kristian Ditlev Reventlow, inta sängläge. Orsaken var en häftig förkylning, ansåg Stille. Nej, det var på grund av fälttågets strapatsor och ”Sindskrænkelse” över den urusla planeringen och uppbackningen från högre ort, menade den danske medicinhistorikern Mansa. Båda är dock överens om att denna härförarens indisponibilitet vid en avgörande fas i fälttåget starkt bidrog till att det gick som det gick.¹²⁶

Men Reventlow var inte den ende som var sjuk. Strax före slaget evakuerades tusen sjuka soldater hem till Helsingör, och än värre blev det då alla de sårade efter slaget också hade skeppats över och skulle tas om hand. Senare under våren var dödligheten förhöjd i Helsingörstrakten och smittan spreds med de hemvändande soldaterna både till flottan och till Köpenhamn, där inte mindre än 6.000 personer avled.¹²⁷ Mansa är mycket be-

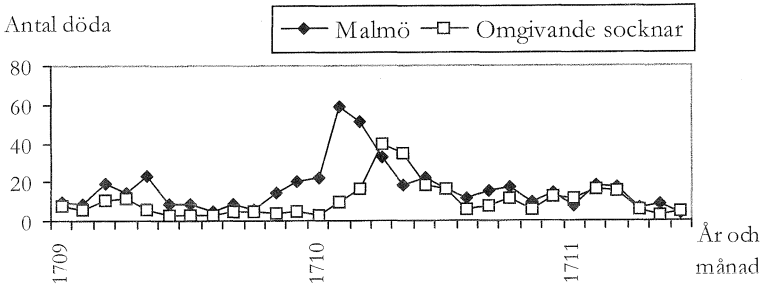
¹²⁴ Wohlwill 1893, s. 346–347.

¹²⁵ Hästveda C:1, april 1710. Loshult C:2, Judica 1710. Vånga C:2, 27/4, 28/4 och 2/7 1710. Alla LLA.

¹²⁶ Stille 1903, s. 255, 275–283, 369. Mansa 1854, s. 9–10.

¹²⁷ Stille 1903, s. 290. Mansa 1854, s. 10–14.

Diagram 19: Antal döda per månad (absoluta tal) januari 1709 – juni 1711 i Malmö och tolv omkringliggande socknar i Oxie härad.

Källa: Arrie C:I. Hököpinge C:I. Mellangrevie C:I. Svedala C:I. Södra Åkarp C:I. Törringe se Skabersjö C:I. Alla LLA. Fosie C I:I. Husie C I:I. Hyllie C I:I. Lockarp C I:I. Malmö Caroli C I:I. Malmö garnisonsförsamling C:I. Malmö S:t Petri F I:I. Tygelsjö C I:I. Västra Skrävlinge C I:I. Alla MSA.

Anm.: Omgivande församlingar som ingår i analysen: Arrie, Fosie, Husie, Hyllie, Hököpinge, Lockarp, Mellangrevie, Svedala, Södra Åkarp, Tygelsjö, Törringe, Västra Skrävlinge, alla belägna i Oxie härad. Kyrkoböcker för övriga socknar i Oxie härad saknas eller uppvisar luckor för de aktuella åren.

stämd på en punkt. Denna epidemi som grasserade i den danska hären efter slaget vid Helsingborg och ombord på flottan senare under sommaren, hade inte något med pesten att göra. Pesten kom till Köpenhamn först 1711. Istället kallar han sjukdomen en ”heftig Forraadnelsesfeber”, en ”meget smitsom Forraadnelsesfeber med Petechier”, ”den typhøse (Lazareth-)Feber”.¹²⁸ Vi börjar känna igen beskrivningen. Tyfös feber med fläckar, petechier. Föruttnelsefeber, eller rötfeber som det vanligen kallas på svenska, är ytterligare en av dessa i våra ögon svårdefinierade symtombaserade diagnoser.

Den danska hären fungerade också som smittospridare i Skåne. I kyrkboken från Farstorp noteras exempelvis hur en bonde ”blef siuk uthe wijd fältet sedan han hade skutsat de danska hen moth Helsingborg och dödde på hemwägen”.¹²⁹ Sjukdomen har således spridits kors och tvärs i landskapet från flera olika håll under vintern och vårvintern 1710.

¹²⁸ Mansa 1854, s. 12–14.

¹²⁹ Död 24/2, begravd 13/3 1710, Farstorp C:2, LLA.

Att konstruera en karta

Vilket blev då resultatet av denna spridning ut över landskapet? Det illustreras enklast med hjälp av en karta, och jag vill gärna ta en sådan i bruk för att kunna ge en bild av överdödligheten i olika delar av Skåne under det första halvåret 1710. Men först måste denna karta konstrueras, och då måste vi börja med att beräkna överdödligheten i de olika enheterna – socknarna. Det kan man göra på många olika sätt. Problemet är bara vilken metod man ska välja och att man inte är överens inom forskarvärlden om vilken av dem som är den bästa. Vid en konferens med just detta ämne som tema – metodologiska studier av demografiska kriser i det förgångna – kunde kommentatorn Andrew Appleby endast konstatera den stora variationsrikedom i tillvägagångssätt som fanns mellan de olika konferensdeltagarna. Han kunde inte göra mycket mer än ge allmänna synpunkter på för- och nackdelar med deras olika metoder.¹³⁰ Den slutsats man kan dra är att det sannolikt inte heller finns en metod som är optimal i alla situationer. Krisens natur och det källmaterial som står till buds blir avgörande för den metod man väljer att använda sig av.

I vår tidsperiod, det tidiga 1700-talets Skåne, saknas pålitliga uppgifter om befolkningens storlek. Vi hänvisas därför till de uppgifter som finns i främst begravningslängderna och att med hjälp av dem på något vis räkna fram en kvot, som anger ett mått på krisens – överdödlighetens – intensitet. Vi gör då en jämförelse med den dödlighet som finns ”normalt”. Krismortalitetskvoten (CMR = Crisis Mortality Rate) beräknas som dödligheten under en viss tidsperiod dividerad med genomsnittet av dödligheten för samma period under ett antal normala år. Men hur väljer vi de år som ska räknas som ”normala” referensår? Ska vi beräkna medeltalet av dödligheten under tio år före krisåret? Eller tolv eller fjorton? Eller fem år före och fem år efter krisåret? Eller löpande elvaårsintervall med krisåret i centrum? Ska själva krisåret ingå i beräkningen? Året närmast före och året närmast efter? Hur gör vi om det finns ett annat krisår inom det valda intervallet? Kan vi stryka några av åren med den högsta och / eller den lägsta dödligheten för att på så vis minimera effekterna av andra krisår respektive brister i bokföringen i det vi kommer att kalla ”normalt”?

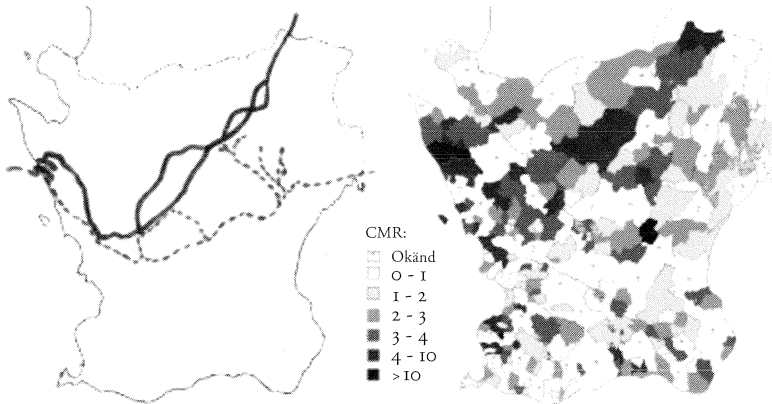
Hur graderar vi krisen? Som ett mått på avvikelser från medelvärdet – ”det normala”? Eller ska vi blanda in de normala svängningarna – standarddeviationen – i beräkningarna? Den senare metoden tar mer hänsyn till att socknar är olika stora och att en dubbling av dödligheten i en storstad inte är detsamma som en dubbling av dödligheten i en folkfattig landsortsocken. Men den är samtidigt svårare att använda med mer komplicerade beräk-

¹³⁰ Appleby 1979, s. 283.

ningar. Och kvar står ändå frågan: Vilka år ska betraktas som normala? Och var sätts tröskeln för det onormala? Även valet av tidsenhet kan diskuteras. Bör det vara månader eller år? En mindre kris som är koncentrerad i tid kan upplevas värre än samma dödlighet utspridd över en längre tid. Och om vi väljer kalenderåret som enhet, hur gör vi då med de kriser som överlappar årsskiftet? Ytterligare frågor behandlar åldersfördelningen på de döda, kris-mortalitetens utbredning geografiskt, tendensen till demografisk återhämtning. De illustrerar en del av den debatt som förts främst under 1970- och 1980-talen bland demografiskt inriktade historiker.¹³¹

Fler frågor finns, men jag stannar här. Den epidemi jag vill illustrera var i stort sett begränsad till månaderna februari till och med juni. Därefter avklingade den överallt. Under senhösten 1710 började så istället pesten dyka upp. För att i görligaste mån renodla fältsjukan och undvika inblandning av

Figur 5–6: Till vänster trupperörelserna under vinterfälttåget i februari 1710. Heldragen linje = den svenska hären under Magnus Stenbock. Streckad linje = den danska härens reträttväg. Till höger krismortaliteten januari – juni 1710.

Anm.: Krismortalitetskvoten (CMR = Crisis Mortality Rate) beräknas som dödligheten under första halvåret 1710 dividerad med genomsnittet av dödligheten första halvåret under ett antal normala år. Se vidare förklaring i den löpande texten! Uppgifter om fälttåget är hämtade från Ramel, 1915, s. 76. Till grund för beräkningen av CMR ligger en bearbetning av samtliga bevarade skånska kyrkoböcker för perioden 1704–1718, LLA och MSA.

¹³¹ Se vidare Schofield 1972. *The great Mortalities* 1979, passim. Del Panta & Livi Bacci 1980. Se också källhänvisningarna hos Norman 1983, s. 5–7 och 18.

pesten har jag därför valt att jämföra dödligheten under första halvåret 1710 med dödligheten under samma period åren 1704–1708 och 1714–1718. Det är viktigt att jämförelseperioden är densamma, eftersom dödligheten även under normala år varierade med årstiderna. Jag har också utslutit de två åren med den högsta och de två åren med den lägsta dödligheten, detta för att så gott det går undvika att andra epidemiår eller år med bristande redovisning ingår i beräkningarna av det som kallas normal dödlighet. Valet av jämförelseår hänger samman med att jag har velat undvika pestår – pesten grasserade på olika håll i Skåne från november 1710 till senhösten 1713. Men inte heller 1709 var ett normalt år och på några håll började den krigsrelaterade dödligheten stiga redan före årsskiftet 1709–1710. I socknar där något eller några av de valda referensåren saknas har de i görligaste mån ersatts med närbelägna år. I de fall jag tvingats till dessa kompromisser har jämförande beräkningar gjorts på ett par olika varianter av ”normalårsurval”. Dödfödda, främmande militärer och tiggare är inte heller medtagna i beräkningarna.¹³²

I större delen av Skåne var dödligheten vårvintern 1710 förhöjd. Norr och väster om en linje från Falsterbonäset i sydväst diagonalt upp mot Skånes nordöstra hörn var den i de flesta socknar med undantag av Bjärehalvön längst i nordväst mer än tre gånger så hög som normalt. Söder och öster om samma linje hade många socknar, särskilt på Kristianstadsslätten, på Söderslätt och Österlen, endast lätt ökad dödlighet. Det hindrar oss dock inte från att även i dessa områden finna socknar som drabbades betydligt värre. I en del av dem möter vi det nu välkända mönstret med epidemi främst under våren och början av sommaren och militär inblandning.¹³³ Men i andra socknar är bilden annorlunda. I Vitaby var exempelvis dödligheten hög under januari och februari, och det var främst barn som drabbades. Det skulle kunna tyda på att vi här precis som i Ystad har stött på en utlöpare av den koppepidemi, som startade 1709, d.v.s. den hade inget med kriget att göra och fördes inte runt av soldaterna men härjade samtidigt som fältsjukan och bidrar därmed till att grumla bilden.¹³⁴

Epidemin har drabbat så gott som hela Skåne, men värst tycks den ha härjat inom det område där Stenbocks här tog sig fram genom skogsbygderna i norr, i trakten av Helsingborg och Landskrona, där danskarna provianterat som mest och slutligen det avgörande fältslaget stod, inne i Malmö där svenskarna förskansat sig samt runt Malmö där i sin tur danskarna legat och bevakat fästningen. Även området mellan Kristianstad och nuvarande Hässleholm liksom några socknar i anslutning till stora landsvägen över Linderödsåsen har varit drabbade. Vi ser på kartan att detta var områden i

¹³² Jmf Schofield 1972. Del Panta & Livi Bacci 1980, s. 658–659.

¹³³ Se exempelvis Everöd C:1. Ramsåsa C:1. Simris C:1. Skårby C:1. Alla LLA.

¹³⁴ Se Södra Mellby C:1, LLA.

vilka den danska armén rörde sig. Tillståndet var allra värst i Luggude. Inne i Helsingborg och i flera socknar öster om staden var dödligheten under våren fyra till fem gånger så hög som normalt. Strax norr om staden, i Allerum och Fleninge, var den mer än tio gånger så hög som normalt.¹³⁵ Så var det också här som slaget hade stått och stora delar av den svenska armén stannat kvar den närmaste veckan därefter för att bevaka danskarna och kontrollera att de verkligen gav sig iväg från Helsingborg.

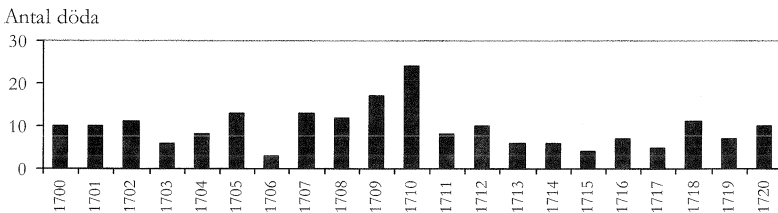
Kartorna i figur 5–6 visar tydligt på sambandet mellan de tågande arméerna, krigshandlingarna och den efterföljande förhöjda dödligheten bland civilbefolkningen.

Ämbetsmän och präster

Inte heller officerarna och ämbetsmännen var immuna. Den kapten som ledsagat alla de sjuka soldaterna till Kristianstad drabbades själv i mitten av juni av ”en starck feber hwaraf iag allaredan 8 dagar hållitz wed sängen”.¹³⁶ Generalmajor Ascheberg ursäktade sig i början av april att han inte på givna befallning kunde infinna sig hos Stenbock i Malmö:

...men som iag i dag då iag ärnade begifwa mig på wägen af en särdeles händelse blifwit opasslig, att iag intet för dristar mig resa ifrån qwarteret, för än iag får see huru det blir;¹³⁷

Diagram 20: Den årliga dödligheten bland det skånska prästerskapet 1700–1720.

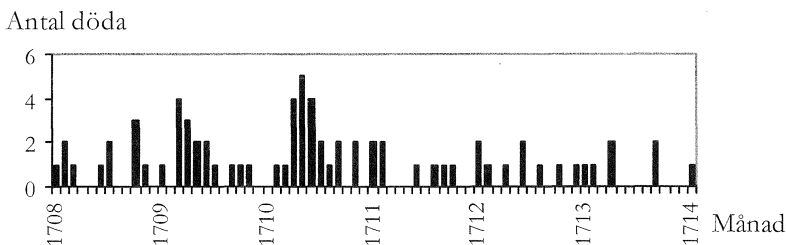
Källa: Carlquist, Serie II:1 – II:10, 1948–1985. Cavallin, Tredje till femte delen, 1856–1858.

¹³⁵ Över 4 ggr i Frillestad och Kattarp. Över 5 ggr i Farhult, Helsingborg, Kropp och Mörarp. Över 6 ggr i Ekeby. Över 7 ggr i Halmstad. Se Ekeby C:1. Farhult C:1. Frillestad C:1. Halmstad C:2. Helsingborg F:1. Kattarp C:1. Kropp C:1. Mörarp C:1. Alla LLA.

¹³⁶ Brevet är skrivet av kapten Peter Lannéer, vilken följande år återfinns som major och kommandant i Helsingborg. Lannéer till Skytte 22/6 1710, SkGKa D III a:14, s. 348, LLA.

¹³⁷ Generalmajor Ascheberg till Stenbock 4/4 1710, SkGKa D III a:14, s. 158, LLA.

Diagram 21: Den månatliga dödligheten bland det skånska prästerskapet 1708–1713.

Källa: Carlquists och Cavallins Herdaminnen enligt diagram 20.

Anm.: Fem präster saknas, där uppgift bara finns om året för dödsfallet, inte om vilken månad det skedde. De avled 1708, 1709, 1710, 1710 och 1712.

Det kan naturligtvis vara fåltsjukan som döljer sig bakom begreppet ”opasslig”, men det kan också vara något helt annat. Generalmajoren var emellertid inte ensam om att skylla på opasslighet. Även landsbokhållaren Monthan fick under våren anledning beklaga, att han ”medelst tillstötande opasslighet inntet kan komma utaf huset” och därför inte kunde göra viceguvernören sin ödmjuka och hörsamma uppvaktning.¹³⁸

För prästerna var sjukdomen rent av farligare än den efterföljande pestepidemin. De skulle ju som goda själasörjare besöka sina sjuka församlingsbor, ge dem tröst och andlig styrka och erbjuda dem nattvarden en sista gång inför avfärden från jordelivet. Under ett normalt år avled ungefär tio präster i Skåne. Änkorna fick njuta nådåret och under den perioden skulle en efterträdare utses. Men både 1709 och 1710 var dödligheten bland prästerna förhöjd, främst under månaderna mars till juni. 1709 avled 17 präster, 1710 inte mindre än 24 stycken. Under de tre år därefter, då pesten gick runt i Skåne, var det till och med *färre* präster än normalt som avled.

Vi återvänder till frågan: Vad var det som grasserade? Vilken var den tidens syn på saken, åsikten bland prästerskap och militärer?

¹³⁸ Landsbokhållare Montan till Skytte 6/5 1710, SkGKa D III a:14, s. 502, LLA.

Mental påverkan

Pastor Thomæus i Osby menade att den sjukdom som gick var fläckfeber. Han noterade:

Uti detta innewarande åhr, in Martio, Aprili, Majo, Junio et Julio grasserade i desse Sockner och annorstädes, en starck Siukdom, till anseende såsom en fläckfeber, hwarigenom mångas ögon måtte tillyckas.¹³⁹

Sjukdomen kallades fläckfeber också i Malmö, även om en och annan där började diskutera en övergång till ”smittosam sjukdom”. Antydningar finns också om att skörbjugg förekommit. Det Köhlerska infanteriregementet hade vistats ombord på flottan i Karlskrona hösten 1709, och då det i januari anslöt sig till Stenbocks här var det svårt angripet av skörbjugg. Endast 800 man var i tjänstbart skick, och även bland dessa visade många symtom på sjukdomen.¹⁴⁰ Skörbjugg nämns också i samband med regementsskrivaren Erik Klöfwe's död. Denne vistades i Malmö då dansken var i landet. I april reste han hem till Riseberga, och allt sedan dess hade han enligt flera vittnen varit förändrad. Han var...

...till sinnet angzligh och i kroppen swagh af skiörbiugg... underligh och hastigh till sinnes såsom han icke skulle wara wid sitt rätta förstånd.

Han skar sig i armvecket i augusti 1710 med döden som följd.¹⁴¹ Klöfwe var inte den ende som begick självmord eller råkade omkomma på ett olyckligt sätt. Det förekom flera fall både i Skåne och uppe i Småland, där tidigare friska personer under sjukdomens inverkan dränkte sig själva i hav och åar eller kastade sig i brunnar. Oftast var det inte skörbjugg utan hetsig feber och huvudsjuka man brukade åberopa som förmildrande omständighet. Vart och ett av dessa fall måste utredas noga, och det innebär att vi kan finna utförliga beskrivningar av epidemin i domböckerna.

Vi har ju redan stiftat bekantskap med Per Helgasson i Fleninge, en av de socknar som drabbades hårdast av sjukdomen. En nästan identisk berättelse möter oss från St Olof. Där hade socknens klockare, Theodosius Christiern Holm, 26 à 27 år gammal, legat svårt siuk ”af en hitzig fläckfeber, hwilken därom kring både nu och förr i år häftigt i swang gått”. Han hade varit sjuk i flera veckor och klagat över svår huvudvärk, då han en natt i

¹³⁹ Loshult C:2, protokollsanteckningar, 1710, LLA.

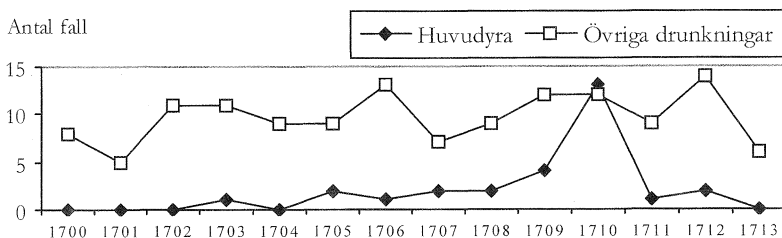
¹⁴⁰ Köhlerska infanteriregementet = Västgöta tremänningsregemente till fot. Nordensvan 1920. Stille 1903, s. 125.

¹⁴¹ Göta Hovrätt till Skytte 27/8 1710. SkGKa D II a:17, s. 44, LLA.

början av juli gick ut i bara skjortan. Han gick till en källa strax intill bostaden, i vilken han av maktlöshet och svaghet hade drunknat. Så tolkades det skedda av grannarna. Hans situation var i övrigt inte så olik Per Helgassons. Hustrun var död, och han var ensam med två minderåriga barn, varav den 12-åriga styvdottern också var illa sjuk och inte kunde klara sig själv. Fläckfebern grasserade sedan länge häftigt i trakten och många personer hade redan dött. Helt följdriktigt kom både tingsrätten och Göta Hovrätt fram till att klockaren borde få en kristlig begravning.¹⁴²

Nere i Ystad hade skräddarhustrun Marna Jönsdotter länge gått sjuk, allra värst de senaste fjorton dagarna, då hon i början av maj försökte lindra sin stora huvudplåga genom att söka svalka i havet. Hon återfanns död i vattnet under skeppsbyggan. Det blev begravning i stillhet utan ceremonier. Även i hennes fall noterades hur en hetsig sjukdom grasserade.¹⁴³ Denna sjukdom kunde också ge en påtaglig mental påverkan. Hustru Catharina Jochums dotter hade precis som skräddarhustrun sökt svalka i havet, men hon gjorde det med sitt lilla spädbarn på armen, och det slutade för barnets del illa. Hustru Catharina överlevde, men hon kunde inte ge ett enda förnuftigt svar på de frågor som ställdes till henne vid den efterföljande rannsakingen, och hon hade svårt för att gå. Vittnen berättade, hur hon nattetid hade legat och spelat med fingrarna och munnen, sjungit och talat osammanhängande. Rådhusrätten i Ystad hade dömt henne till döden för barnamord, men eftersom det tydligt framgick för hovrätten i Jönköping att sjukdomen gjort henne galen ändrades domen till risslitande och uppenbar kyrkoplikt.¹⁴⁴

Diagram 22: Antal fall (absoluta tal) med huvudsjuka, huvudvärk, huvudvärk och grasserande sjukdom bland drunkningsfall som remitterats till hovrätten. Hela Göta Hovrätts område 1700–1713.

Källa: Persson 1998, s. 191.

¹⁴² Albo härads Ordinarie sommaring 6/7 och 8/7 1710, Gälds Häradsrätt A I a:13, s. 166–168, 192–194, LLA.

¹⁴³ Från Göta Hovrätt 23/5 1710, SkGKa D II a:17 s. 24–26, LLA.

¹⁴⁴ Från Göta Hovrätt 21/5 1710, SkGKa D II a:17 s. 20–23, LLA.

Denna epidemiska huvudyra betraktades som en förmildrande omständighet. Det var uppenbart att dessa som förolyckades i vattensamlingar och brunnar inte dränkt sig med vilje. De närmade sig vattnet för att söka svalka och släcka sin törst. Den kroppsliga och själsliga svaghet som sjukdomen orsakade gjorde resten. De trillade omkull i vattnet och kunde sedan inte styra det som hände.

Under ett normalt år återopades huvudsjuka eller huvudyra som orsak till den olyckliga utgången endast i ett eller två fall i hela Göta Hovrätts upptagningsområde. För 1710 ser det helt annorlunda ut. Detta år innehar toppnoteringen vad gäller totala antalet handlagda drunksningsfall. I mer än hälften av dem återopades huvudyra, huvudsjuka, svår huvudvärk eller helt enkelt bara ”den på orten grasserande sjukdomen” som förmildrande omständighet. Värst drabbade var Skåne samt några häradar i Jönköpings län. Tolv av tretton fall med huvudyra behandlades under sommarperioden maj till september 1710. Samtliga blev begravda på ordinarie kyrkogård. Tre av fem fall från Skåne och ett från Blekinge fick helt vanlig kristlig begravning. Samtliga fall norr om Smålandsgränsen blev däremot nedgrävda avsides, dock fortfarande innanför kyrkogårdsmuren. Värt att notera inför det som hände sedan, när pesten hade kommit, är att inte någon av dessa huvudsjuka, till en början misstänkta självspillingar, i slutändan blev förvägrad plats på kyrkogården.¹⁴⁵

Det finns också exempel på hur unga ogifta pigor just under april och maj då fältsjukan grasserade som värst har framfört sitt foster i förtid. I sitt omtöcknade tillstånd har de sedan själva begravt fostret eller på annat sätt försökt röja spåren ur vägen utan att avslöja för någon att de fått barn. Den ena av dem tjänade hos en änka i Önnestad, som också var sjuk och sängliggande då förtidsbörden inträffade. Den andra, klockardottern i Hyby, hade assisterats vid förlossningen av sin mor, som dog två dagar senare. Den grannhustru som fann efterbörden i kakelugnen kunde också intyga att alla i huset var sjuka. Båda pigorna drogs inför tinget misstänkta för barnmord. Även i deras fall betraktades sjukdomen som en förmildrande omständighet och åtminstone klockardottern slapp döden och bålet. Hur det gick för pigan från Önnestad känner jag inte till.¹⁴⁶

Sjukligheten har således varit mycket hög också inom de delar av Skåne där dödligheten varit endast obetydligt förhöjd. De fall som återfinns i rättegångsprotokoll och utlåtanden från hovrätten ger stort utslag i drunksningsstatistiken. Kanske orsakar de en topp också i statistiken över misstänkta

¹⁴⁵ Uppgifterna är hämtade från Yvonne Werners sammanställning över Göta Hovrätts utslag avseende ”Själv mord och andra olyckliga dödsfall”. Se också Persson 1998, s. 190–194.

¹⁴⁶ ”Ärendet underställdes Hovrätten, och domen har inte noterats”, skriver Ivar Johansson om pigan från Önnestad. Johansson, Ivar 1979, s. 17–18. Angående klockardottern i Hyby se brev från Göta Hovrätt 12/10 1710, SkGKa D II a:17, s. 54–56, LLA.

barnamord. Men de är trots allt få och utgör bara toppen på ett enormt berg av epidemisk sjuklighet.

Två farsoter samtidigt?

Hur ser då sambandet ut mellan fältsjukan och kopporna? I ett tidigare avsnitt konstaterade vi att kopporna kom tidigt under 1709 och att sjukdomen höll sig kvar på olika håll i landskapet både 1710, 1711 och 1712. Just vårvintern 1710 finns tecken på att kopporna förekom bland annat i Vånga i nordost, Västra Torup och Perstorp i nordväst, Igelösa i Torna härad, Västra Karleby och Saxtorp sydöst om Landskrona.¹⁴⁷ I Ystad möter vi vintern 1709–1710 en tvåpucklig kurva, där den första stegringen orsakas av kopporna, den andra av hetsig sjukdom.¹⁴⁸ Även i Vitaby och Trelleborg förekommer delade stegringar, där den ena domineras av just förhöjd barnadödlighet. Tyvärr har prästen i dessa fall – liksom i 75 procent av de övriga socknarna – inte gett oss några ledtrådar i form av diagnostiska kommentarer.¹⁴⁹ Det ger oss dock en antydning om att kopporna kan ha varit betydligt mer utbredda än vad som går att påvisa genom direkta utsagor i källorna och att kopporna utgör en viktig komponent i krismortaliteten våren 1710. Denna koppornas spridning över stora delar av landskapet jämsides med fältsjukan framgår också tydligt på kartan. Se figur 7!

I hur många av socknarna har den stegrade dödligheten vårvintern 1710 orsakats av enbart det vi kallar fältsjukan och i hur många kan det ha rört sig om en blandning av både koppor och fältsjuka? Kan det rentav vara båda farsoterna samtidigt i de hårdast drabbade socknarna Allerum och Fleninge? Det skulle kunna förklara inte bara den mycket höga dödligheten där utan också de svårigheter som mötte den norske historiker, som 1990 gjorde en mikrodemografisk analys av pesten i Allerum 1711. Han mötte helt oväntat inte en utan två dödlighetstoppar, där endast den senare visade sig vara typisk för pest. Efter ett långt resonemang kom han fram till att även den första berodde på pesten – men med ett stort inslag av lungpest, som man lyckats dölja diagnosen på.¹⁵⁰

Stämmer detta verkligen? Som jag kommer att visa kan situationen i Allerum istället förklaras genom en kombination av koppor och fläcktyfus. Inför den fortsatta analysen vill jag diskutera med hjälp av diagram. Vi har redan mött en rad diagram som visar åldern på de döda i kopporna, mäss-

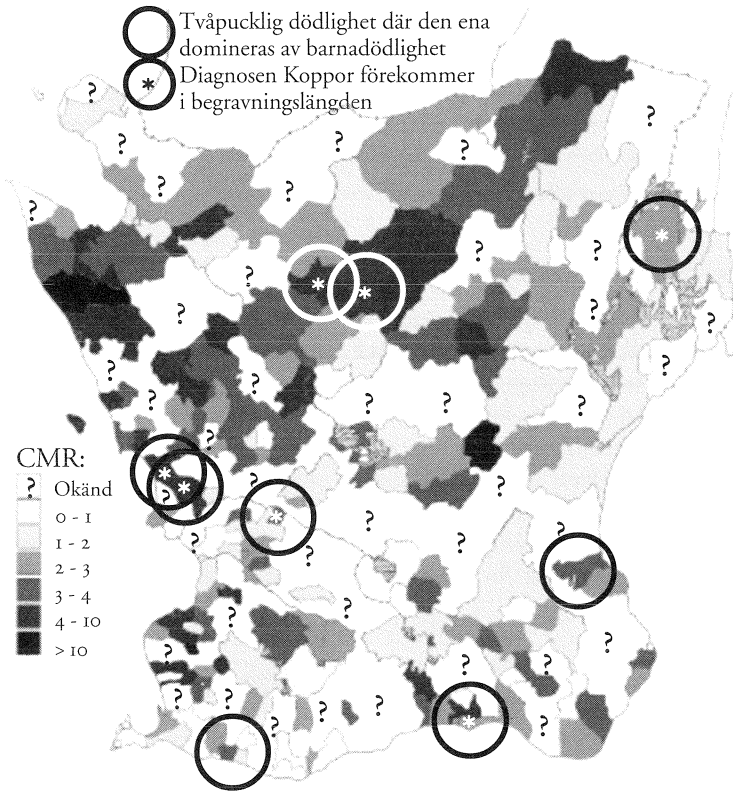
¹⁴⁷ Perstorp C:1, maj 1710. Västra Torup C:1, maj 1710. Igelösa C:1, april och juni 1710. Västra Karleby C:1, mars 1710. Saxtorp C:1, april 1710. Alla LLA.

¹⁴⁸ Ystad Sta Maria C:1. Ystad St Petri C:1. Båda LLA.

¹⁴⁹ För Vitaby se Södra Mellby C:1. Trelleborg C:1. Båda LLA.

¹⁵⁰ Moseng 1990, s. 62–64, 145–162.

Figur 7: Krismortaliteten januari – juni 1710. Kartan här kompletterad med uppgifter om förekomsten av koppor i begravningslängderna samt några tvåpuckliga dödlighetstoppar där den ena domineras av barnadödlighet.

Källa: Se figur 6! Se i övrigt Igelösa C:1. Perstorp C:1. Saxtorp C:1. Södra Mellby C:1. Trelleborg C:1. Vänga C:2 och C:3. Västra Karleby C:1. Västra Torup C:1. Ystad S:t Petri C:1. Ystad S:ta Maria C:1 och F:1. Alla LLA.

lingen och kikhostan liksom i socknar där fältsjukan grasserade vårvintern 1710. Vi kommer nu att återvända till några av dessa men i en annan utformning. Eftersom åldersfördelningen på de döda var skev kommer jag att överge den strikta indelningen i ettårs- eller femårsintervall till förmån för den åldersindelning Hans Norman har använt i sin studie av 1770-talets krisår. Han delar in de döda i femtonårsintervall. Det första av dessa – under 15 års ålder – indelas i ytterligare tre intervaller – spädbarn under ett år, småbarn

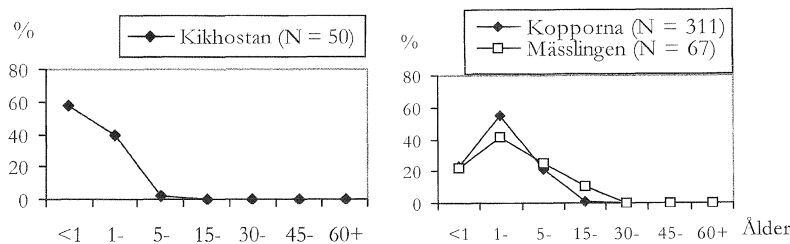
mellan ett och fyra samt barn mellan fem och fjorton år. I skalans andra ända har han slagit samman alla sextio år och äldre i en grupp.¹⁵¹ Norman redovisar sina resultat i tabellform men de åskådliggörs ännu tydligare i form av diagram. Eftersom mitt syfte med indelningen är att tydligare visa den dåtida typiska åldersprofilen i olika sjukdomars dödlighetsmönster och på så sätt underlätta jämförelserna har jag valt detta senare framställningssätt. En sådan analys kan betraktas som en första diagnostisk snabbtest genom att ge vissa fingervisningar om vad det kan ha rört sig om. För en mer definitiv diagnos måste vi därefter fördjupa analysen med fler aspekter, främst det tidsmässiga förloppet, spridningen i rummet och så långt det går också föra in andra källor i analysen. Med dessa förbehåll övergår vi så till analysen.

Tidens viktigaste barnsjukdomar

Vi börjar med några diagram, nummer 23 och 24, där den tidens viktigaste barnsjukdomar, kikhostan, kopporna och mässlingen är införda. Här gäller det avlidna, som uttryckligen har fått någon av dessa diagnoser i begravningslängden. Vi kan se skillnaden mellan de tre, hur kikhostan drabbar de allra minsta spädbarnen hårdast, hur kopporna och mässlingen skördar de flesta offren i småbarnsåren och hur mässlingen planar av uppåt i åldrarna lite långsammare än kopporna.

Att kikhostan slår allvarligast hos de riktigt små är känt också från dagens samhälle. De har svårast för att klara upp hostattackerna.¹⁵² Profilen för

Diagram 23–24: Åldersprofilen på de döda i kikhostan, kopporna och mässlingen. (Procentuell fördelning.)

Källa: Farstorp C:2. Hästveda C:1. Loshult C:2. Oppmanna C:1 och C:2. Osby C:2. Röke C:2. Vånga C:2 och C:3. Västra Torup C:1. Alla LLA.

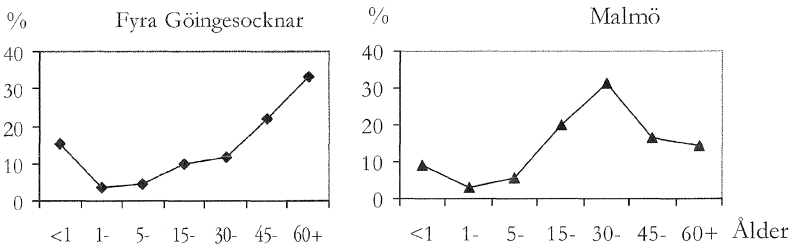
¹⁵¹ Norman 1983, s. 15.

¹⁵² Ström 1974, s. 136, 139.

kopporna respektive mässlingen däremot är mer beroende av immunitetsläget. I en helt ovaccinerad befolkning bestäms det främst genom det tidsmässiga avståndet mellan de olika epidemierna. Vi har i ett tidigare avsnitt sett hur kopporna i Skåne i början av 1700-talet kom två till tre gånger per decennium, mässlingen med något längre intervaller. I områden där dessa farsoter grasserade med längre tidsmellanrum, gick dödligheten betydligt högre upp i åldrarna. Typexempel på det är isolerade öbefolkningar som Island och Färöarna, där en ny epidemi var beroende av tillförsel av smitta utifrån. I den stora smittkopps epidemin på Island 1707 avled uppskattningsvis mer än en tredjedel av hela öbefolkningen.¹⁵³ Och då mässlingen kom till Färöarna 1846 drabbades alla utom de allra äldsta, de som varit med förra gången mässlingen gick 65 år tidigare.¹⁵⁴ Väl kända är också smittkopps härlningar i Mellan- och Sydamerika några decennier efter Columbus upptäcktsfärd. Där mötte viruset en befolkning helt utan immunitet – med katastrofal dödlighet som resultat.¹⁵⁵

Efter vaccinationens införande modifierades åldersprofilen för kopporna. Vid 1800-talets mitt var det främst spädbarn under ett års ålder som dog, samt en allt större andel vuxna. De förra var ännu inte vaccinerade. Den senare gruppen var väl vaccinerad, men immuniteten var inte som tidigare livslång. Den hade ebbat ut och skyddade därför inte längre mot infektion.¹⁵⁶ De kur-

Diagram 25–26: Procentuell fördelning av de döda i fyra Göingesochnar jämfört med Malmö januari – juni 1710. Osby och Loshult, Hästveda och Farstorp (N = 163 + 6 utan känd ålder) Malmö Caroli och S:t Petri (N = 189 + 2 utan känd ålder)

Källa: Farstorp C:2. Hästveda C:1. Loshult C:2. Osby C:2. Alla LLA. Malmö Caroli C I:1. Malmö S:t Petri F I:1. Båda MSA.

¹⁵³ Enligt medicinhistorikern Jón Steffensen avled i epidemin 1707 18.000 personer och cirka 34.000 överlevde. Jón Steffensen 1963, s. 130.

¹⁵⁴ Burnet & White 1972, s. 132.

¹⁵⁵ Crosby 1986, s. 198–208. Om virgin-soil-epidemier se Burnet & White 1972, s. 138–143.

¹⁵⁶ Sköld 1996, s. 480–482 samt Appendix 6–10, s. 576–590.

vor vi får fram är således inte en gång för alla givna. Istället avspeglar de biologiska processer, där hänsyn måste tagas till immunitetsläget i just den befolkning som studeras och som är väl definierad i tid och rum.

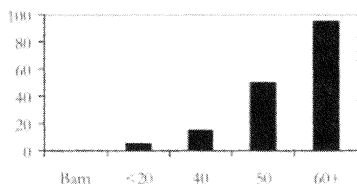
Fältsjukan

Vi övergår så till fältsjukan. Här är diagnostiken mer diffus. Jag har inte funnit någon socken där just de döda i fältsjukan pekas ut med någon större konsekvens. Därför tvingas vi arbeta med åldersprofilen på den totala dödligheten i de aktuella socknarna. Jag har här valt att först presentera dels fyra Göingesocknar under fältsjukans härjningar första halvåret 1710, dels dödligheten i Skånes största stad Malmö under samma period.

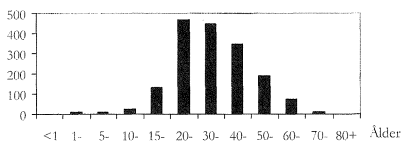
Vi ser direkt att här finns både likheter och skillnader. Likheter i de yngre årgångarna med den traditionella spädbarnsdödligheten och en låg barnadödlighet, markanta skillnader i vuxenåldrarna, där dödligheten i Malmö är proportionellt sett betydligt högre mellan 15 och 45 medan den i Göinge främst domineras av åldersgruppen 45 år och äldre. Ändå vittnar den tidens sakkunniga från båda områdena om att den sjukdom som grasserade var fläckfeber. I Osby noterade prästen Petrus Thomæus hur det under vårmånaderna ”grasserade i desse Sockner och annorstädes, en starck Siukdom, till anseende såsom en fläckfeber”.¹⁵⁷ Och i Malmö beklagade sig kommandanten Hugo Hamilton över ”den quantitet af siuka som nu förtijden finnes under Regimentet, Nembl. 260 hwaraf den största deelen ligga af fleckfiber.”¹⁵⁸ Samma dåtida benämning på sjukdomen, men ändå ser kur-

Diagram 27–28: Epidemisk lusburen fläcktyfus. Till vänster dödligheten bland de insjuknade i olika åldrar hos en befolkning som saknar tidigare immunitet. Till höger åldersfördelningen på verkligt inträffade dödsfall i fläcktyfus i S:t Petersburg november 1877 – augusti 1878 (N = 1.719).

case-fatality
rate (%)

Antal döda

Källor: Marmion 1990, s. 675. Patterson 1993b, s. 366.

¹⁵⁷ Loshult C:2, protokollsanteckningar, 1710, LLA.

¹⁵⁸ Kommandanten Hugo Hamilton till Skytte 18/2 1710, SkGKa D III a:14, s. 164–165, LLA.

vorna så olika ut. Hur hänger det ihop? Är det också samma sjukdom? Eller två olika som bara råkar benämnas på samma sätt?

I våra dagars bakteriologiska terminologi brukar denna fläckfeber närmast översättas till epidemisk lusburen fläcktyfus, en av de typhösa sjukdomar jag presenterade tidigare i detta kapitel. För att vidare reda ut begreppen vänder jag mig därför till modern medicinsk och medicinhistorisk litteratur. Och jag börjar med att presentera ännu en paradox.

I det vänstra diagrammet, nummer 27, presenteras dödligheten bland de insjuknade i en befolkning som saknar tidigare immunitet mot fläcktyfusen. Vi ser hur dödligheten bland barnen är närmast obefintlig medan den sedan stiger med stigande ålder och hos de äldre närmar sig hundra procent.¹⁵⁹ Men i praktiken, i epidemiernas S:t Petersburg, (diagram 28) är det främst yngre vuxna som dör, personer mellan 20 och 50 års ålder – faktiskt inte så helt olik 1710-talets Malmö. De båda diagrammen stämmer helt enkelt inte överens inbördes.

Denna inkonsekvens kan förklaras med att fläcktyfusen var ständigt närvarande i S:t Petersburg. Mest sårbara var de yngre och medelålders vuxna, främst män, som varje höst efter skörden sökte sig in till staden i jakt på arbete över vintern. Dessa bodde tätt tillsammans under miserabla förhållanden i ohygieniska kyffen, ibland i hus som i sig själva var kända som ”tyfushärdar”. De var också mer exponerade för de infekterade lössens attacker än vad den stationära stadsbefolkningen var. De fast boende hade allmänt bättre levnadsförhållanden, och många av dem hade också mött tyfusen tidigare och hade därmed skaffat sig en viss grad av immunitet.¹⁶⁰

Jag har tidigare antytt att förhållandena kan ha varit likartade i Malmö. Där var dödligheten ökad två vintrar i rad redan före fältsjukans uppblossande. Vintern 1708–1709 var den kallaste i mannaminne. Kalla vintrar var det också i samband med missväxtåren 1771–1773. I en analys av det sena 1700-talets dödlighetsmönster pekar Gunnar Fridlitzius och Rolf Ohlsson bland annat ut Malmöhus län som ett område, där de hygieniska förhållandena vintertid var gynnsamma för spridningen av fläcktyfus. Vedbristen var konstant. Ved behövdes för att värma vatten och för att få upp värmen i de rum man bodde i. Brist på ved förde med sig att man hoppade över tvättningen och att man kröp samman tätt intill varandra under tjocka lager av textilier. Under sådana förhållanden frodas lössen, och de kan lätt krypa över från en person till en annan. Just åren 1771–1773 gick fläcktyfus epidemiskt i Malmöhus län, främst beroende på väderleken, mindre på grund av missväxten, som inte var lika grav i Skåne som längre norrut, menar Fridlitzius och Ohlsson.¹⁶¹

Denna bild stämmer bra med förhållandena i Malmö också vintern

¹⁵⁹ Marmion 1990, s. 675.

¹⁶⁰ Patterson 1993b, diagram s. 366.

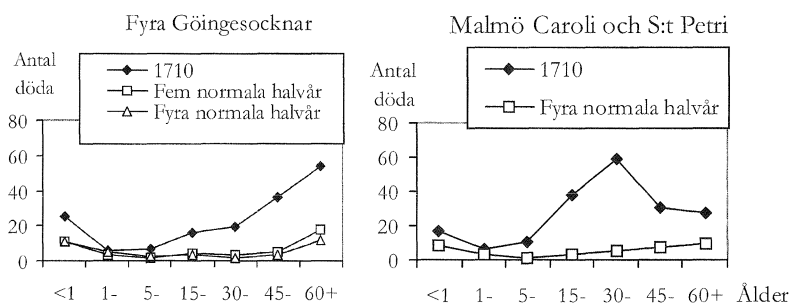
¹⁶¹ Fridlitzius & Ohlsson 1984, s. 315–324.

1709–1710, där både regementschef och kommandant just klagade över stor vedbrist och trånga usla logier.¹⁶² Förhållandena i fält kan knappast ha varit bättre. Fläckfebern spreds med soldaterna till civilbefolkningen. Kurvan från Göinge kan i motsats till Malmö illustrera ett område där ingen åldersgrupp var skyddad – sannolikt på grund av att fläckfebern *inte* var ständigt närvarande där. Bebyggelsen var i skogsbygden mer spridd, och smittämnet kunde inte hålla sig kvar där någon längre tid på samma sätt som i stadens trånga gränder och osunda kvarter.

Kurvorna från Göinge och Malmö skiljer sig emellertid på en väsentlig punkt både från dödligheten i 1870-talets S:t Petersburg och det vi idag vet om den lusburna fläcktyfusen. Det gäller barnadödligheten som borde vara i det närmaste obefintlig men inte är det varken i Göinge eller i Malmö. Där framträder tvärtom en tydlig spädbarnsdödlighet. Har den något med epidemin att göra? Eller kan vi räkna den till den ”normala” dödligheten? För att kunna ta ställning till det bör vi innan vi går vidare se lite på hur dödligheten var fördelad mellan åldrarna under perioder då inga epidemier förekom.¹⁶³

I nästa diagram, nummer 29 och 30, har jag istället för procenttalen fört in de absoluta talen för dödligheten i olika åldrar under första halvåret 1710 och för jämförelsens skull det genomsnittliga antalet döda för samma period

Diagram 29–30: Dödligheten i absoluta tal, till vänster i fyra Göingesocknar, till höger i Malmö, under perioden januari – juni 1710 jämfört med genomsnittet samma period under andra halvår då inga synliga epidemier grasserar.

Källa: Farstorp C:2. Hästveda C:1. Loshult C:2. Osby C:2. Alla LLA. Malmö Caroli C I:1. Malmö S:t Petri F I:1. Båda MSA.

Anm.: Osby och Loshult (N=113 + 6 vuxna utan känd ålder). Hästveda och Farstorp (N=50). Malmö (N = 189 + 2 utan känd ålder)

¹⁶² Ryttmästare Gyllenbielke till Skytte 21/12 1709, SkGKa D III b:15, s. 163. Kommandanten Hugo Hamilton till Skytte 18/2 1710, SkGKa D III a:14, s. 164–165. Båda LLA.

¹⁶³ Jmf resonemanget hos Schofield 1972, s. 11 och Del Panta & Livi Bacci 1980, s. 658–659.

under ett antal år före respektive efter 1710 – år som kan betraktas som ”normala” utan vare sig koppor, mässling eller kikhosta.¹⁶⁴ Området är fortfarande våra fyra Göingesochnar samt Malmö stad.

Vi ser där hur dessa ”epidemifria” kurvor före respektive efter 1710 har mer eller mindre uttalat samma profil. Dödligheten är som lägst i åldrarna fem till fjorton och stiger sedan med åldern. Även i spädbarnsåldern finns i båda kurvorna en tendens till ökad dödlighet, en tendens som dessutom ökar under fältsjukemånaderna. Men vad beror det på? Om det nu inte är fläcktyfusen i sig själv, måste vi leta andra förklaringar. Kan det bero på att spädbarnen indirekt genom mödrarnas sjukdom får sämre vård och därmed löper större risk att avlida? Kanske också kikhostan spelar en roll i sammanhanget – åtminstone i Göinge. Kikhostan hade nämligen visat sig i Osby och Loshult under sensommaren och hösten 1709. Efter nyåret 1710 försvinner kikhostan som uppgiven dödsorsak. I begravningslängderna finns endast spridda notiser om ”dän nu swäfwande hedsiga feber”.¹⁶⁵ Men vi har ingen möjlighet att separera de två, att följa kikhosteepidemin efter årsskiftet 1709–1710. Vi kan inte heller identifiera andra dödsorsaker. Vi tvingas helt enkelt antaga att de som har avlidit under den tid fältsjukan grasserat alla har gjort det av samma orsak.

Den ”hedsiga feber” som nämns i begravningslängden motsvaras under Tabellverkets första decennier närmast av röt- och fläckfeber eller hetsig sjukdom. I Närke 1773 förekom den förra diagnosen i Örebro, den senare i Stora Mellösa och Hällefors. Hans Norman har i sin studie kunnat skilja ut de personer som vid dödsfallet har fått just dessa diagnoser. Dessa hade i alla tre socknarna en åldersprofil med ökad dödlighet i de högre åldrarna precis som fältsjukan i Göinge. Däremot var spädbarnsdödligheten i dessa diagnoser låg.¹⁶⁶ Spädbarnen dog istället av ”Okänd barnsjuka”, ”Koppor och mässling” och ”Kikhosta”.¹⁶⁷ Den förhöjda spädbarnsdödligheten i våra skånska fältsjukesocknar kan således vara ett fenomen utan sammanhang med fältsjukan. Möjligen har det delvis rört sig om kikhosta. Närmare en diagnos än så tror jag inte det är möjligt att komma.

Dubbelpuckeln i Ystad

Nästa kurvor vi tar oss an gäller Ystad. Här var som tidigare nämnts dödligheten tvåpucklig med en första fas av grasserande ”Koppe=siukdom” och en

¹⁶⁴ För valet av samma period som jämförelseperiod se: Fridlitzius 1984, s. 89–95. Se Sondén 1969, s. 43–44.

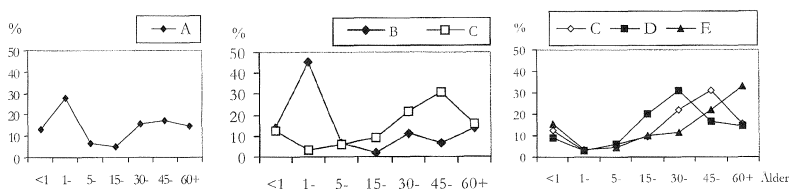
¹⁶⁵ Se exempelvis maj 1710, Västra Torup C:1, LLA.

¹⁶⁶ Norman 1983, s. 15.

¹⁶⁷ Diagnoser uppräknade i tabellerna. Norman 1983, s. 13 och 15.

andra senare fas där diagnosen ”hitzig sjukdom” förekommer.¹⁶⁸ Detta ger också starkt utslag i vårt snabbtest, kurvan över den procentuella åldersfördelningen av de döda. Även denna är nämligen tvåpucklig med en topp i småbarnsåldern och en annan i vuxenåldrarna. I nästa steg, diagram 32, har jag separerat de båda faserna i två olika kurvor – januari till mars respektive april till juni. Antalet fall i varje år inte stort, men profilerna är ändå lätt igenkännliga. Den tidiga fasen visar koppornas typiska topp i åldrarna ett till fyra, den senare visar dominans av åldrarna mellan 30 och 60 med en viss minskning hos de allra äldsta.

Diagram 31–33: Åldersprofilen på de döda i Ystad A) första halvåret 1710, B) januari – mars 1710 respektive C) april – juni 1710 jämfört med D) Malmö första halvåret 1710 och E) fyra Göing socknar första halvåret 1710 (Procentuell fördelning)

Anm.: Ystad: januari – mars (N = 44 + 9 u.å.), april – juni (N = 32 + 13 u.å.), januari – juni (N = 76 + 22 u.å.). Malmö: januari – juni (N = 189 + 2 u.å.)
Källa: Malmö Caroli C I:1. Malmö S:t Petri F I:1. Båda MSA. Farstorp C:2. Hästveda C:1. Loshult C:2. Osby C:2. Ystad S:ta Maria C:1. Ystad S:t Petri C:1. Båda LLA.

I en tredje fas slutligen har jag i diagram 33 för jämförelsens skull fört in profilerna för Malmö och för våra fyra Göing socknar under första halvåret 1710. Och återigen är likheterna påfallande. Den sena fasen i Ystad har en profil som faller mitt emellan storstaden Malmö och landsbygden i norr. Det tyder på att samma fläckfeber som härjade i Malmö och Göinge har visat sig också där, att viss immunitet förekom i de äldre åldersskikten men att sjukdomen inte har varit lika ständigt närvarande som i Malmö.

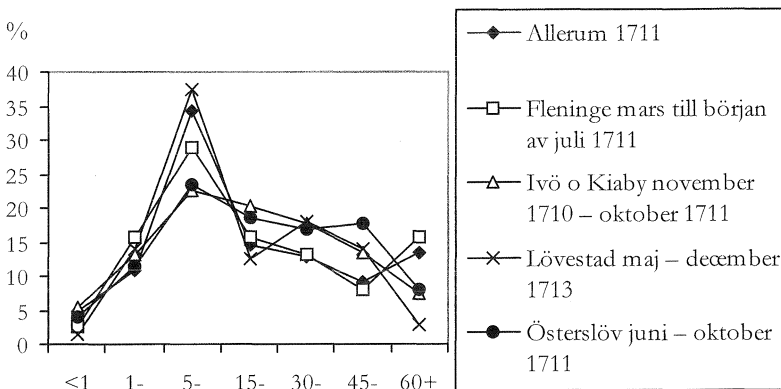
¹⁶⁸ Ystad S:ta Maria C:1. Ystad S:t Petri C:1. Båda LLA.

Pestkurvor

I nästa diagram går jag händelserna lite i förväg genom att visa åldersprofilen på de döda i sex pestdrabbade socknar. Endast i Lövestad har det varit möjligt att särskilja de pestdöda från övriga dödsfall. I övriga socknar tvingas vi arbeta med den totala mortaliteten – och det i detta sammanhang rimliga antagandet att majoriteten av de döda har avlidit i den just då grasserande pestepidemin. Detta är socknar som drabbades hårt med en ökning av dödligheten på mellan sju och över tjugofem gånger det normala.¹⁶⁹ Då finns rimligen inte så mycket utrymme kvar för ”naturliga” dödsfall.

Likheten mellan dessa fem pestkurvor är slående. Samtliga har i relation till övrig mortalitet en närmast normal spädbarnsdödlighet. Dödligheten är som högst i åldersgruppen fem till fjorton år, ligger relativt högt i vuxen- och medelåldern men tenderar sedan att minska. Den variation som förekommer i de högre åldrarna skulle möjligen kunna bero på att befolkningens ålderssammansättning före epidemin har sett olika ut i de olika socknarna. Det kan också vara ren slumpvariation beroende på att det antal döda som beräkningarna gjorts på är lågt, i några av kurvorna långt under hundra personer.

Diagram 34: Åldersprofilen på de döda i ett antal socknar drabbade av pesten. (Procentuell fördelning)

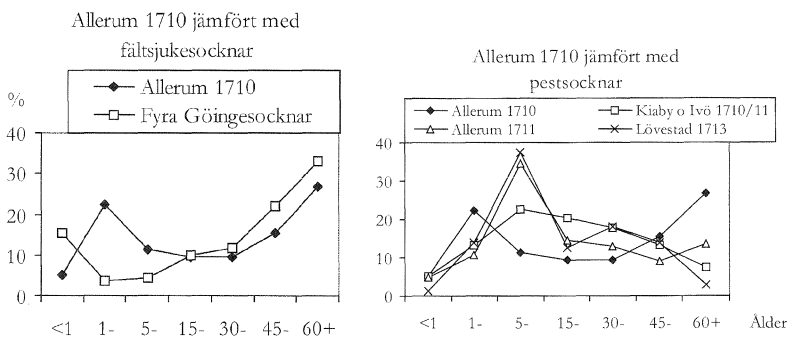
Källor: Fleninge C:I. Lövestad C:I. Österslöv C:I. Alla LLA. För Allerum 1711: Moseng 1990, s. 91. För Kiaby och Ivö: Løkkebø 1992, s. 71–81.

¹⁶⁹ Krismortalitet (CMR) för hela peståret: Allerum 13, Fleninge -12, Ivö 28, Kiaby 17, Lövestad -4, Österslöv 7. Allerum C:I. Fleninge C:I. Ivö C:I. Kiaby C:I. Lövestad C:I. Österslöv C:I. Alla LLA.

Allerum och Fleninge vårvintern 1710

Hur såg det då ut i Allerum vårvintern 1710? Ja, i diagrammen 35–36 ser vi att åldersprofilen på de döda där varken liknar fåltsjukan eller pesten. Profilen har en markant topp i åldersintervallet ett till fem år, vilket närmast för tanken till kopporna. Därefter sjunker dödligheten för att sedan precis som vid fåltsjukan i Göinge åter stiga med stigande ålder. Skulle det också i Allerum kunna vara inte en utan två epidemier som har grasserat i socknen – både kopporna och fåltsjukan – men inte som i Ystad i två distinkta faser utan samtidigt? Vi går vidare och konstruerar nästa diagram.

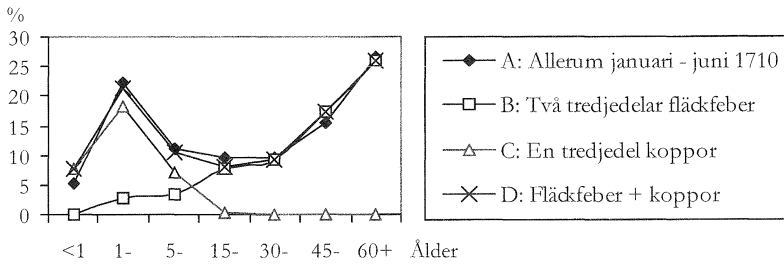
Diagram 35–36: Åldersprofilen på de döda i Allerum januari – juni 1710 jämfört med fåltsjukan i Göinge under samma tid och med pesten åren därefter. (Procentuell fördelning)

Källa: Allerum C:1. Farstorp C:2. Hästveda C:1. Loshult C:2. Lövestad C:1. Osby C:2. Alla LLA. För Allerum 1711: Moseng 1990, s. 91. För Kiaby och Ivö: Løkkebø 1992, s. 71–81.

Jag gör här det teoretiska antagandet att epidemin i Allerum (Kurvan A i diagram 37) har bestått av två tredjedelar fläckfeber och en tredjedel koppor. Jag fördelar därefter två tredjedelar av procenten på den profil vi har mött i socknar drabbade av fåltsjukan, dock minskade med spädbarnsdödligheten eftersom vi har sett att den inte har med fläckfebern att göra utan sannolikt har andra orsaker. (Kurvan B i diagrammet) Den resterande tredjedelen fördelas på koppornas profil. (Kurvan C i diagrammet) Jag har därefter adderat de båda procenttalen i respektive åldersgrupp och får då fram en ny kurva (D i diagrammet med summan 100 procent) vilken teoretiskt skulle kunna motsvara denna sammansättning av dödligheten.

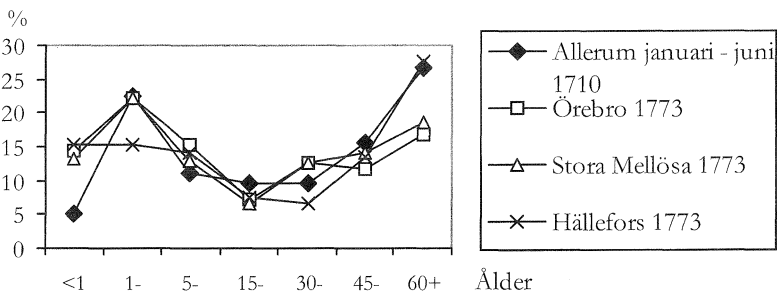
Diagram 37: En tredjedel koppor och två tredjedelar fläckfeber i Allerum 1710?

Källor: Allerum C:1. Farstorp C:2. Hästveda C:1. Loshult C:2. Oppmanna C:1 och C:2. Osby C:2. Röke C:2. Vånga C:2 och C:3. Västra Torup C:1. Alla LLA. Anm.: A: Procentuell fördelning på de döda i Allerum januari – juni 1710. – B: Två tredjedelar fläckfeber. Procentuell fördelning [dividerat med en faktor på en och en halv] på de döda i Osby & Loshult, Hästveda & Farstorp januari – juni 1710 exklusive spädbarnsdödligheten. – C: En tredjedel koppor. Procentuell fördelning [dividerat med en faktor på tre] på de döda i koppor i Osby & Loshult, Hästveda & Farstorp, Röke & V. Torup, Oppmanna & Vånga under perioden 1700–1718. – D: Summan av två tredjedelar fläckfeber och en tredjedel koppor. – Summan av alla de döda införda under B och C i diagrammet = D = 100 procent.

Hur blir då resultatet? Likheten med profilen för Allerum under första halvåret 1710 är slående. Kurvorna A och D är nästan identiska. Det talar för att just denna kombination – koppor bland barnen och epidemisk fläcktyfus bland de vuxna – kan ha legat bakom den exceptionellt höga dödligheten i Allerum.

Diagram 38: Åldersprofilen på de döda i Allerum januari – juni 1710 jämfört med Örebro, Stora Mellösa och Hällefors 1773. (Procentuell fördelning)

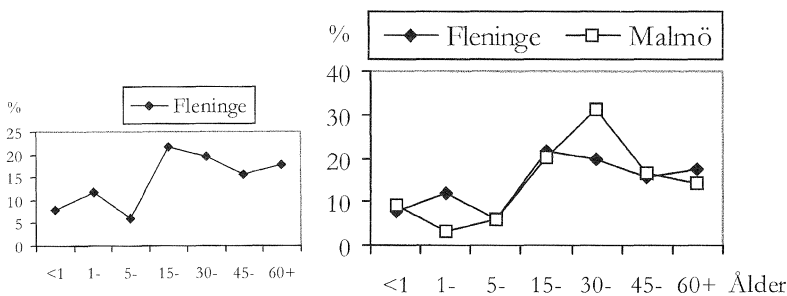

Källa: Allerum C:1, LLA. Norman 1983, s. 10 och 15.

För att visa på komplexiteten i problemet vill jag slutligen jämföra profilen i Allerum första halvåret 1710 med totaldödligheten i de tre Närkesocknar som Norman har studerat. Här grasserade samtidigt i olika kombinationer både koppor och rödsot, röt- och fläckfeber, hetsig feber och kikhosta. I en stor del av dödsfallen, mellan 17 och 37 procent, har dessutom andra dödsorsaker angivits.¹⁷⁰ Toppen i småbarnsdödligheten orsakades i Örebro till stor del av kopporna, i Stora Mellösa av en kombination av koppor och rödsot.¹⁷¹ Även här förekommer stora inbördes likheter mellan de olika åldersprofilerna, mellan Allerum 1710 och de tre Närkesocknarna 1773.¹⁷² Om nu dessa profiler kan sägas vara typiska för någonting kanske det skulle kunna vara just kombinationen – det samtidiga uppträdandet av två eller flera epidemier med olika karaktär, både barnsjukdomar och vuxensjukdomar.

Fleninges profil – se diagram 39 – stämmer inte heller överens varken med fläckfebern eller med pesten. Den för alla pestkurvorna typiska höga dödligheten i åldrarna mellan fem och femton saknas helt. Istället har vi en

Diagram 39–40: Åldersprofilen på de döda i Fleninge januari – juni 1710 jämfört med fältsjukan i Malmö under samma tid. (Procentuell fördelning)

Anm.: Fleninge (N = 51 + 9 utan känd ålder), Malmö (N = 189 + 2 utan känd ålder).

Källa: Malmö Caroli C I:1. Malmö S:t Petri F I:1. Båda MSA. Fleninge C:1, LLA.

¹⁷⁰ Okänd barnsjuka, Ålderdomsbräcklighet, Bröstsjuka och Lungsot, Håll och Styng, Vattusot, Mag- och bukrev, Barnsbörd, Frossa osv. Dessa andra diagnoser uppgick till 31,1% i Örebro, 36,8% i Stora Mellösa, 16,9% i Hällefors. Norman 1983, s. 13. Se också Nyström 1986.

¹⁷¹ Norman 1983, s. 15.

¹⁷² I sin beräkning av kris mortaliteten har Norman räknat på kalenderåret med medelvärdet av fem år före (1767-71) och fem år efter (1774-78) krisåret som normalvärde. CMR 1773 blir då i Örebro 2,5, i Stora Mellösa 4,9 och i Hällefors 4,8. I Allerum första halvåret 1710 är den med samma metod utan strykningar 9,5. Den betydligt högre kris mortaliteten i Allerum kan förklara varför spädbarnsdödligheten där är proportionellt mycket lägre än i de tre Närkesocknarna.

liten stegring i småbarnsåren som kan tyda på att kopporna grasserat också i Fleninge. Dödligheten i vuxenåldrarna 15 till 45 år också proportionellt sett högre än i de fyra Göingesochnarna vårvintern 1710. Den påminner mer om hur det såg ut i Malmö vid samma tid. Det kan naturligtvis ha med tillfälligheter att göra. Fleninge var en liten socken med inte mycket mer än en tredjedel av Allerums invånarantal.¹⁷³ Trots att dödligheten i Fleninge var relativt sett ännu högre än i Allerum, sexton gånger det normala mot Allerums tio, var det i absoluta tal betydligt färre personer som dog i Fleninge, endast 60 jämfört med 136 i Allerum. Av dessa 60 känner vi åldern på 51.¹⁷⁴ Varje enskilt dödsfall i Fleninge motsvarar då närmare två procent i diagrammet. Vi måste räkna med att slumpen ges ett visst spelrum.

Denna mycket höga dödlighet kan samtidigt i sig själv ge en del av förklaringen till kurvans utseende. Sjukdomsförloppet var långdraget och som vi har sett genom vittnesmålen från tingsrätten var sjukligheten just i Fleninge mycket utbredd. Få människor var ”på frisk fot stadda” och det fanns knappast någon kvar som kunde sköta om de sjuka. Samtidigt är just vid fläckfebern vila och symtomatisk behandling av fundamental betydelse för hur det i slutändan kommer att gå, om den sjuke klarar upp situationen eller avlider. Ingen kur var effektivare än god skötsel och omvårdnad, konstaterade man i samband med tyfusepidemierna i Ryssland efter revolutionen. Men just detta var bristvaror i tider av missväxt, krig, flyktingströmmar, deserteringar från arméerna och det civila samhällets sammanbrott.¹⁷⁵

Redan en fördubbling i kasedödligheten hos 30–40-åringarna från 10–15 % till 25–30 % kan naturligtvis då ge utslag i statistiken.¹⁷⁶ Jag misstänker att det är det vi ser i åldersprofilen från Fleninge – epidemisk lusburen fläcktyfus av virgin-soil-karaktär i vuxenåldrarna, och parallellt med det kopporna som skördade sina offer bland barnen. Till detta kan vi naturligtvis också lägga funderingar kring näringsläget i samband med kriget och inte minst skörbjuggen – denna ständigt närvarande farsot som enligt Mansa ställde till med så mycket elände.

Argument mot pestens närvaro våren 1710

Det är helt klart att kopporna förekom på flera håll i Skåne samtidigt med fältsjukan, men som vi har sett kan det i de fall inga diagnoser ges i begravn-

¹⁷³ Antalet mantalsskrivna var 1699 i Fleninge 133, i Allerum 395. 1700 var det i Fleninge 148, i Allerum 415. Mantalslängd 1699:1, s. 2159–2166, 1700:II, s. 2306v–2312, fotostatkopior av original, LLA.

¹⁷⁴ Krismortaliteten i Fleninge beräknad med ”normalåren” 1700–1703, 1708, 1714–1718. Allerum C:1. Fleninge C:1. Båda LLA.

¹⁷⁵ Patterson 1993b, s. 379.

¹⁷⁶ Kasedödlighet = dödlighet bland de insjuknade

ningslängderna vara svårt att avgöra riktigt var och i vilken utsträckning. Indicier som pekar i riktning mot pest saknas helt. Den enda antydning som finns i källmaterialet om "smittosam sjukdom" i Allerums närmiljö är Stenbocks reaktion inför danskarnas hästslakt i Helsingborg, att stanken från de ruttnande kadavren skulle medföra "en Contagion".¹⁷⁷ Denna reaktion säger oss att pesten inte fanns där då men att man väl fruktade att den skulle komma dit. Det bör ha medfört en ökad vaksamhet mot misstänkta pestfall i omgivningen, inte minst i samband med det ovälkomna rensningsarbetet, till vilket fiskare och bönder från stadens omgivningar kommenderades.¹⁷⁸ Rimligen bör en del av denna ovilliga arbetskraft ha hämtats just från Allerum och Fleninge, socknarna strax nordost om Helsingborg. Och det kan i sin tur i dåtiden ha gett en godtagbar förklaring till att dessa båda socknar drabbades så exceptionellt hårt.

Just pesten, och alldeles särskilt lungpesten, skiljer sig också kraftigt från det mönster vi har mött då det gäller andra sjukdomar. Vi har sett hur förloppet mellan insjuknande och död för både kopporna, mässlingen och fältsjukan vanligen var mellan en och två veckor, ibland ännu längre. Chansen att överleva var också förhållandevis god. Då det gäller lungpesten är förloppet emellertid extremt kort. Dödligheten är så gott som hundra procent, och de flesta avlider redan inom två till tre dygn.¹⁷⁹ Enligt tidens sätt att se var detta inget gott döende. Så korta sjukdomsförlopp kunde orsaka misstanken att allt inte stod rätt till, att pigan var hemligt gravid och hade dött i ett försök att göra sig kvitt fostret eller att döden var orsakad av misshandel och därför krävde utredning vid tinget.¹⁸⁰ Jag tror därför inte på att en epidemi av lungpest skulle ha förblivit obemärkt någon längre tid. De vittnesbörd som finns om sjukdomen i Fleninge 1710 talar istället entydigt om en utbredd sjuklighet med ett långdraget förlopp, raka motsatsen till en lungpestepidemi.¹⁸¹

I sin argumentation för att det har rört sig om lungpest redan våren 1710 pekar Moseng på att det var vanligt att försöka dölja förekomsten av pest så länge som möjligt. Om folket i Allerum hade någon föreställning om vad som kunde vänta dem om diagnosen pest blev ställd, är det rimligt att de skulle reagera just så, menar han.¹⁸² Men hur skulle de kunna veta det? Mer än femtio år hade gått sedan pesten grasserade förra gången, och rådet hade ännu så länge endast publicerat karantänsförordningar för sjöfarten till havs.

¹⁷⁷ Loenbom 1758, s. 91–92.

¹⁷⁸ Mårtensson 1969, s. 113–117. Johannesson, Gösta 1969, s. 102–103.

¹⁷⁹ Wu Lien-Teh 1926, s. 245–251, 287–288.

¹⁸⁰ Persson 1998, s. 147–148, 182.

¹⁸¹ Se resonemanget tidigare i texten med redovisningen av hur man utredde Per Helgassons drunkning i maj 1710. Ordinarie Sommaring 24/5 1710, Luggude Häreadsrätt A I a:14, LLA.

¹⁸² Moseng 1990, s. 63–64.

Förordningen om farsotens hämmande liksom Collegium Medicum Pest-Cur var ännu så länge inte ens påtänkta.¹⁸³

Teorin motsägs också av sockenprästen Nills Steenhoffs agerande våren därpå, då dödsfallen hopade sig i fiskeläget Domsten. Då var sjukdomsförloppet hela fem dagar men han misstänkte ändå att en sådan sjukdom ”mehr smitto med sig hafwa torde än det kan merckias”. Redan på misstanken pest slog han larm till borgmästaren i Helsingborg, guvernementet i Malmö och överstelöjtnanten vid Östgöta Infanteriregemente, som ansvarade för bevakningen av stranden.¹⁸⁴ Han höll också biskopen och häradets befallningsman kontinuerligt underrättade om förloppet och försöken att få klarhet i orsaken till de många dödsfallen.¹⁸⁵ Han skulle aldrig ha låtit en epidemi av lungpest med ett ännu kortare sjukdomsförlopp få passera helt obemärkt.

Slutligen finns det inte heller i åldersprofilen på de döda några tecken på att pesten har förekommit. Gemensamt för samtliga pestkurvor i diagram 34 är den höga dödligheten i åldrarna mellan fem och femton, en överdödlighet som helt saknas i både Allerum och Fleninge vårvintern 1710. Jag kan således inte hålla med Ole Moseng i hans slutsatser vad gäller epidemin i Allerum våren 1710.¹⁸⁶ Den utgjordes inte av pesten utan av en kombination av andra sjukdomar.

Epidemisk lusburen fläcktyfus, skörbjugg, återfallsfeber och/eller koppor

Vi får än en gång anledning återkomma till frågan vad det var som orsakade den höga dödligheten i Skåne vintern och våren 1710. En modern diagnos på själva fältsjukan är med största sannolikhet epidemisk lusburen fläcktyfus. För detta talar det långdragna kliniska förloppet med hetsig feber, huvudvärk, stor törst, mentala förändringar och symtom som närmast kan beskrivas som delirier. Till detta kommer att en stor del av sjuklingarna måste ha haft utslag, eftersom ju flera personer kallade sjukdomen för fläckfeber.

Även dödlighetsmönstret passar samman med denna diagnos. Skillnaden mellan Göinge och Malmö kan förklaras med skillnader i immunitetsläget och talar således inte emot att det kan ha varit epidemisk fläcktyfus.

¹⁸³ Mansa 1873, s. 389–409. Ottosson, Per-Gunnar 1988a, s. 315–317.

¹⁸⁴ Nicolaus Steenhoff till borgmästaren i Helsingborg 5/4 1711. Kopia SkGKA D III a:15, onummererat blad mellan s. 154 och 155, LLA. Om överstelöjtnanten vid Östgöta Infanteriregemente Gripenschölds uppgifter se brev från generaladjutanten Boije i Helsingborg 26/4 1711 och kommandanten Lannér i Helsingborg 22/6 och 27/8 1711, SkGKA D III a:15, s. 148+151, 269–272, 302–304, LLA.

¹⁸⁵ Nicolaus Steenhoff till biskopen 15/4 1711, LDA F III:8, LLA. Nicolaus Steenhoff till befallningsman Brandt 18/4 1711. Kopia SkGKA D II a:18, s. 1182, LLA.

¹⁸⁶ Moseng 1990, s. 57–64. Se också Benedictow, Moseng & Løkkebø 1994, s. 15. Moseng 1996, s. 10.

Denna farsot var dessutom känd för att följa i arméernas spår och förvärras av svält och osanitära förhållanden. Den makrogeografiska kartläggningen visar tydligt hur överdödligheten var som störst just där Stenbocks här tågat fram, och på mikroplaner har vi mött ett stort antal noteringar som omtalar att sjukdomen kom till socknen med främmande ryttare och soldater.

Både klädlusen och huvudlusen sprider fläcktyfus. Klädlusen är effektivast och förknippas med sämst hygien. Den som är försvagad av hunger har sämre förmåga att hålla sig ren. Ännu värre blir det under vintern och för de som är fördrivna hemifrån. Svälthotet tvingar också utblottade människor ut på vägarna i jakten på föda och därmed sprider de sina eventuellt infekterade löss till andra offer. Spridningen av fläcktyfus har mer med sociala förhållanden än direkt med näringsläget att göra.¹⁸⁷ Fläcktyfusen kan skörda dödsoffer året om, men just vintern och våren brukade i norra Europa vara värst utsatta med kulmen mellan mars och maj.¹⁸⁸ Även detta är ett mönster som vi känner igen. Vi har slutligen också fått en fullt godtagbar och trolig förklaring till den höga dödligheten bland prästerskapet vårvintern 1710, en dödlighet som står helt i samklang med manfallet bland läkarna i samband med 1800-talets och det tidiga 1900-talets tyfusepidemier.

Den lusburna fläcktyfusen förekommer fortfarande av och till i underutvecklade länder. Andelen drabbade med neurologiska symtom är hög. I ett mindre utbrott i Burundi i mitten på 1990-talet hade sex av nio fall tecken på mental omtöckning. Några av dem hade dessutom kramper, koma och lågt blodtryck, och två av de nio avled trots tillgång till antibiotika.¹⁸⁹

Då det gäller skörbjuggen är de mentala förändringarna inte lika framträdande. De finns inte heller omnämnda i Johan Linders *Tanckar om Skörbugg och Rogfubben*, men det utesluter inte att vittnena i Riseberga ändå kan ha gjort en i våra ögon korrekt bedömning av orsaken till regementsskrivaren Klöfwes förändrade sinnelag. Håglöshet, likgiltighet, svaghet och aversion mot arbete finns beskrivet vid skörbjugg, och man har i moderna studier kunnat påvisa ett samband mellan C-vitaminbrist och personlighetsförändringar. Det gäller främst hypokondri, depression och hysteri – ”den klassiska neurotiska triaden”.¹⁹⁰ Skörbjuggens medverkan är i övrigt svår att påvisa. Det rörde sig aldrig om ren C-vitaminbrist – snarare en kombination av näringsmässiga defekter, som tenderade att ge andra sjukdomar ett elakare förlopp med högre dödlighet, och för de överlevande

¹⁸⁷ Patterson 1993b, s. 362.

¹⁸⁸ Patterson 1993b, s. 365.

¹⁸⁹ Utbrottet ägde rum under perioden december 1995 till januari 1996. Raoult, Roux, Ndiokubwayo, Bise, Baudon, Martet & Birtles 1997.

¹⁹⁰ Lindestolpe 1721, s. 6–12. Hodges, Hood, Canham, Sauberlich & Baker 1971, s. 440. Kinsman & Hood 1971.

längre konvalescenstid. Enligt Mansa var det särskilt fläckfebrar och dysenterier som ändrade karaktär på detta sätt.¹⁹¹

I ett fall finns noterat att den döde ”låg först i 14 dagar var sedan uppe och kom åter ikull”.¹⁹² Och om Per Helgasson i Annexegården i Fleninge, mannen som drunknade i den grunda vattensamlingen, berättade ett vittne att han ”i långsam tid varit siuuk af den nya siuukdommen, kommit sig före ock åter siuknad igen”.¹⁹³ Det skulle kunna tyda på att även återfallsfebern varit inblandad och att dessa två avlidit i samband med det andra skovet. Men om så vore fallet i någon större utsträckning borde det åtminstone ha funnits några notiser om gulsot. Återfallsfebern utmärks ju av att levern och mjälten förstoras och hos 20–60 procent av de insjuknade visar sig också gulsoten.¹⁹⁴ Notiser om detta saknas helt i källorna.

Återfallsfebern för också med sig att foster blir smittade redan i moderlivet. Det innebär ökad risk för missfall och förtidsbörd, att barnet föds sjukt och avlider i nära anslutning till förlossningen.¹⁹⁵ Vi har redan mött några fall, som skulle kunna tolkas i en sådan riktning – pigan från Önnestad och klockaredottern från Hyby, som båda blev anklagade för barnamord.¹⁹⁶ Men frekvensen dödfödda och perinatalet döda spädbarn, sådana som har avlidit inom den första veckan efter födelsen, visar ingen påtaglig ökning.¹⁹⁷

Det mesta pekar således på att sjukligheten och majoriteten av dödsfallen orsakats av epidemisk lusburn fläcktyfus i kombination med skörbjugg och samtidigt grasserande smittkoppor. Färre är de indicier som stämmer överens med den lusburna återfallsfebern och inga alls med pesten.

Avslutande reflektioner

I ett tidigare kapitel diskuterade vi kopporna och mässlingen, två sjukdomar som genom sin typiska symtombild är relativt lätta att avgränsa och känna igen. Detta kapitel inleddes med en analys av några sjukdomar med mer svåravgränsad sjukdomsbild, som i dåtiden mer allmänt sorterades in under gruppen ”febrar” och som vanligen brukar kopplas samman med krig och eländiga levnadsförhållanden. Med utgångspunkt i Linnés och Ramazzinis beskrivningar av sjukdomar i militärläger diskuterade vi översättningen från

¹⁹¹ Berthenson 1892, s. 131, 134–135. Mansa 1873, s. 325. (Petechialfeber = fläckfeber)

¹⁹² En 35-årig man från Hästveda socken död i april 1710, Hästveda C:1, LLA.

¹⁹³ 24/5 1710, Luggude Häradsrätt A I a:14, LLA.

¹⁹⁴ Pritchard 1990, s. 606.

¹⁹⁵ Pritchard 1990, s. 606.

¹⁹⁶ Se avsnittet om ”Mental påverkan”.

¹⁹⁷ Det registrerade antalet dödfödda i Skåne under första halvåret låg 1704–1718 mellan 31 och 56 med medeltal drygt 44. Under första halvåret 1710 rörde det sig om 51 stycken, således ingen exceptionell ökning.

dåtidens diagnoser till de diagnoser vi känns vid idag. Vi kunde konstatera att definitioner och avgränsningar var annorlunda jämfört med vad vi är vana vid. Linné diskuterade exempelvis den ungerska brännsjukan och Uppsalafebern, farsoter som ingen längre hör talas om eftersom de helt enkelt inte ”existerar”.

Det vi med ett samlingsnamn kallar för typhösa sjukdomar för att de ger ett omtöcknat sinnestillstånd hos den drabbade kunde på 1700-talet kallas både hetsig feber, brännsjuka, röt- och fläckfeber. Samma epidemi kunde av olika präster klassificeras på olika sätt. Idag klassificerar vi sjukdomarna bakteriologiskt efter den organism som är deras upphov, en klassifikation som successivt har vuxit fram och fick sitt definitiva genombrott mot slutet av 1800-talet. I dåtiden diskuterades istället kontinuerliga och intermittenta febrar, putrida och pestilentialiska. Man försökte ringa in de karakteristiska symtomen, årstiden och sjukdomens mer allmänna sätt att uppträda. De båda klassifikationssystemen är bara delvis överlappande.

Möjligheten finns också att sjukdomar som uppträdde samtidigt påverkade varandra både i positiv och negativ riktning, ändrade symtom och sjukdomsförlopp. Det försvårar naturligtvis ytterligare våra försök till översättning mellan då och nu. Särskilt skörbjuggen ansågs i dåtiden kunna förvärra andra sjukdomar. Skörbjugg och nostalgi härjade i epidemisk form, men vad lade man på den tiden i begreppen? Skörbjugg då var sannolikt betydligt mer än ren C-vitaminbrist idag, och nostalgi förknippar vi med en oskyldig vemodig sinnesstämning mer än med ett livshotande psykiskt tillstånd. Över huvud taget är det viktigt att ha i åtanke Carmichaels påpekande att olika farsoter kunde uppträda samtidigt, ty det innebär problem för den som idag vill analysera epidemierna utifrån vår tids kriterier.

Jag har ändå gjort ett försök. Fältsjukan i krigets spår är svår att avgränsa. Den hade inget enhetligt namn och prästerna brukade sällan notera dödsorsaken för mer än en handfull, om ens det, av dem som avlidit i den gångbara sjukdomen. Jag har därför tvingats ta ett brett register av källor till min hjälp. Begravningslängderna är grunden, men med enbart dem hade jag endast kommit en bit på väg. I olika faser har jag analyserat dödlighetens fördelning över året, antalet döda i olika åldersgrupper, sjukdomstidens längd och nivån på dödligheten i förhållande till ”normala år”. Jag kan konstatera att det överallt var vintern och våren 1710 som dödligheten var värst, att sjukdomsförloppet för dem som inte klarade upp situationen i allmänhet var mellan en och två veckor, ibland ännu längre, och att dödligheten var störst bland de vuxna och äldre. Här går det dock att se en viss skillnad mellan skogssocknarna i Göinge och städerna Malmö och Ystad, en skillnad som i sig inte behöver betyda olika diagnoser. Den kan helt enkelt bero på att stads- och landsbygdsbefolkningen hade olika immunitet i förhållande till den organism som orsakade sjukdomen.

Den kartografiska analysen i figur 5–6 visar tydligt att dödligheten var högst i de områden som drabbats hårdast av kriget, där danskarna samlat in förråd, där den svenska och i viss mån också den danska hären tågat fram, och alldeles i synnerhet där det avgörande fältslaget hade stått i trakten av Helsingborg. Kommentarer i begravningslängderna tyder på att militärer på marsch var viktiga spridare av sjukdomen. Särskilt från Malmö går det också att följa spridningen ut till de omgivande socknarna. Berättande källor i brev och domböcker ger en bild av att sjukligheten har varit mycket utbredd. Framträdande symtom har varit huvudvärk, förvirring, stor törst och kroppslig svaghet som gjorde det svårt för den sjuke att klara sig ur akuta nödsituationer. Antalet drunkningar till följd av mental omtöckning – ett typhöst sinnestillstånd – har denna vår och sommar varit onormalt högt. Källorna ger mig anledning tro att den farsot som härjat varit epidemisk lusbyren fläcktyfus. Koncentrationen till senvintern och våren, symtomen och förloppet tyder på det.

I en del socknar är åldersprofilen på de döda emellertid avvikande, däribland i de hårdast drabbade socknarna Allerum och Fleninge utanför Helsingborg. Det finns belägg från flera andra begravningslängder på att kopporna gick i Skåne 1709 och 1710, både som uttryckligen uppgiven dödsorsak och i form av den typiska ansamlingen av dödsfall bland barnen. I Ystad kan man tydligt se hur åldersprofilen på de döda plötsligt förändras mellan mars och april 1710, men i Allerum går det inte att göra en sådan uppdelning. Sondén nämner inte heller något om denna koppepidemi trots att 25 fall bevisligen registrerats under 1709–1710 i de nordskånska pastorat som särskilt varit föremål för hennes intresse. Av dessa inträffade dock endast fyra samtidigt med fältsjukan, så hennes tystnad är förstäelig.¹⁹⁸

Just i Allerum genomförde den norske pesthistorikern Ole Moseng för ett antal år sedan en analys på hushållsnivå av dödligheten i epidemierna 1710 och 1711. Till sin hjälp hade han en analysmodell utarbetad av engelska demografer tänkt att kunna användas på epidemier där ålder och familjesammansättning kan rekonstrueras men där inget sägs om diagnosen. Den gav mycket tydliga resultat för epidemin 1711 – jag har anledning att återkomma till den flera gånger i kommande kapitel. Men då det gäller epidemin 1710 fick han bekymmer. Jag vill hävda att det berodde på en kombination av olyckliga omständigheter. Den modell han använde var tänkt för epidemier där alla insjuknade och dog av samma orsak, men han hade oturen att råka ut för en blandepidemi. Därtill vill jag ifrågasätta det riktiga i att, så som görs i modellen, förutsätta att lungpesten och influensan ger likartat familjärt dödlighetsutfall. Visserligen sprids båda via luften, men de är i övrigt allt för olika för att så ska vara fallet.

¹⁹⁸ Ett fall i Vånga och 3 i Västra Torup. Vånga C:2. Västra Torup C:1. Båda LLA. Se i övrigt bilaga 2.

Jag har i min egen analys vidareutvecklat en modell över åldersprofilen på de döda, som jag har hämtat hos Hans Norman. Det mönster som framträder i Allerum är enligt denna typiskt just för blandepidemier, där den ena sjukdomen skördar sina offer bland barnen och den andra bland de vuxna och äldre. I grannsocknen Fleninge, där dödligheten i relativa tal var ännu högre, skulle man till och med kunna diskutera om det inte kan kallas en virgin-soil-epidemi, en sjuklighet som är så stor att det inte finns tillräckligt många friska kvar att ta hand om de sjuka. Därmed ökar dödligheten också i grupper som normalt borde klara sig. I Fleninge var dödligheten som högst i åldrarna mellan femton och fyrtiofem. Men i ingendera socknen var dödligheten särskilt hög i åldrarna mellan fem och femton – de för pesten alldeles särskilt karakteristiska. Även i övrigt saknas vid denna tidpunkt helt indicier tydande på pest. Jag hävdar därför med bestämdhet, att pestens tid i Skåne våren 1710 ännu inte var kommen. Jag ger Astrid Sondén rätt i hennes tolkning av fältsjukan som en lusburn fläcktyfus. Och jag återknyter till Ann Carmichael i hennes diskussion om svårigheten att ställa rätt diagnos inte bara på de enskilda fallen utan också på hela epidemier.

Denna diskussion får bilda en naturlig övergång till vår nästa epidemi, pesten. Även den har ibland räknats till fältsjukorna, ty den sprids också lättare då mycket folk är i rörelse och hygienien inte är den bästa. Jag kommer på de närmaste sidorna att möblera scenen för nästa gäst – den rått- och loppburna böldpesten.

7 Pestens ankomst

Den pestvåg som drabbade Norden 1710–1713 hade sitt ursprung i Europas sydöstra hörn, nere på Balkan. Här fanns temporära pesthärdar till en bit in på 1800-talet.¹ Enligt Eckert hade den sitt upphov i Transsylvanien 1701. 1703 omtalas pestepidemier i de ottomanska delarna av Ungern. 1704 nådde pesten södra Polen och åren därefter vandrade den vidare norrut. Den nådde Krakow 1706, Warszawa 1707 och Danzig vid södra östersjökusten 1709. Den spreds vidare till Pommern, Preussen, Baltikum och Skandinavien. En västlig gren sökte sig till södra Tyskland, där den 1713 nådde fram till Regensburg, som drabbades av en massiv epidemi. 1713 var pestår också i Wien. Från Danmark och Schleswig Holstein nådde pesten också Hamburg och Bremen som drabbades 1712–1714. Denna pestvåg var massiv i sin utbredning och karakteriseras av Eckert som en generell maritim epidemi i Östersjöregionen sträckande sig ner mot Österrike. Men den penetrerade inte förbi Regensburg in i de västra delarna av Centraleuropa.²

Pestens tid var våren 1710 ännu inte kommen i Skåne. Det var fältsjukan och kopporna som grasserade. Men det skulle inte dröja länge innan pesten anlände, spreds över landskapet och orsakade sjukdom och död. Följande fyra kapitel kommer att ägnas åt en successivt alltmer närgången granskning av dess vandringar. Jag börjar med Skåne i sitt internationella sammanhang och med pestens ankomst långväga ifrån. Jag kommer att sluta med en mikrodemografisk studie av dess uppträdande inom socknen, byn och familjen.

Som utgångspunkt för resonemanget väljer jag Paul Slacks analys av pesten i 1500- och 1600-talens England. För att underlätta analysen delar han in spridningen i fyra stadier – 1) från kontinenten till England, 2) från en ort till en annan, 3) mellan enskilda hushåll och slutligen 4) inom det enskilda hushållet. Han menar att spridningen över olika långa avstånd ägde rum delvis enligt olika mekanismer. I de två första stadierna ger han mänsklig aktivitet en avgörande roll – pesten spreds med fartyg och längs handelsvägar. I de två senare stadierna däremot blir epizootin bland råttorna viktig. Råttloppan i detta sammanhang behöver inte bara betyda den orientalska råttloppan, *Xenopsylla cheopis*. Även den råttloppa som idag finns på våra breddgrader, *Nosopsyllus fasciatus*, kan ha varit av betydelse.³ Pesten kom över vattnet, följde handelsvägarna, drabbade större orter först och spreds sedan allt längre ut på landsbygden, det är Slacks bild av spridningsvägarna.

Edward A. Eckert ger en delvis annan bild av strukturen i de tidigmo-

¹ Panzac 1986, s. 101–102.

² Eckert 2000, s. 17–19.

³ Slack 1985, s. 9–12, 313–315.

derna centraleuropeiska pestepidemierna.⁴ Här fanns inga storstäder från vilka pesten kunde spridas ut över landsbygden och med undantag av kusttrakterna längs Nordsjön och Östersjön inte heller några hamnar öppna för internationell handel. Färderna gick längs vägar och floder i ett område karakteriserat av flera regionala centra, småstäder och byar. Här förflyttade sig pesten långsamt på bred front över land. Dessa fronter svepte över både Tyskland och Frankrike och härstammade ofta från nordsjöområdet. Lokalt hade de hög penetrans, vilket enligt Eckert talar för att kortdistansspridningen mellan närbelägna orter dominerade. Här fanns många potentiella kontaktvägar och många samtidiga smittkällor.⁵

Under den äldsta perioden (1562–1630) drabbades vid de större epidemierna majoriteten av både städer och byar. Därefter utvecklades en tilltagande territoriell immunitet. Dödligheten i de drabbade orterna var lika hög som vanligt, men förmågan till spridning mellan olika samhällen minskade. 1660-talets epidemi var annorlunda. Om det tidigare hade rått ett nästan rumsligt kontinuum av pestutbrott uppträdde nu endast strödda enklaver av intensiva epidemier. Eckert räknar upp en rad tänkbara orsaker till denna förändring. Mer effektiva kontroller och karantäner är en.⁶

Eckerts analys av pestens uppträdande i Centraleuropa under perioden 1560–1640 är en brett upplagd medicinskt-geografisk studie. Han har studerat inte mindre än 850 socknars begravningslängder under närmare åttio år och kompletterat studien med uppgifter från en mängd andra källor.⁷ Under denna period förekom pesten mer eller mindre ständigt i överlappande cykler med cirka tio års längd. Eckert skiljer på tre olika geografiska zoner, inom vilka pestens spridningsmönster och strukturella uppträdande såg olika ut.

- I den sydliga maritima zonen runt Medelhavsområdet kom pesten över havet men spreds sällan längre sträckor inåt land.
- I den nordliga maritima zonen, Nordsjö- och Östersjöregionerna, spreds pesten genom den internationella handeln mellan hamnstäderna. Pestutbrott förekom ofta samtidigt över stora områden, och dessa hade en tendens att penetrera djupt in i landet längs floder och handelsvägar.
- Mellan dessa båda maritima zoner identifierar han en kontinental zon, inom vilken pesten böljade fram och tillbaka. Den nådde klimax, stillade sig, och tog sedan fart igen, antingen genom ny import utifrån eller genom förnyad spridning från de sista kvarvarande drabbade orterna i den föregående pestcykeln. Pesten rörde sig långsamt över

⁴ Eckert 1978, 1980, 1982 och 1996.

⁵ Eckert 1978, s. 50–55, 76–77. Eckert 1982, s. 184–185.

⁶ Eckert 1978, s. 72–76.

⁷ Eckert 1996, s. 9–16.

stora områden i form av clusters, ansamlingar, av drabbade samhällen, där en ansamling successivt ersattes av en annan.⁸

Eckert studerar pestens utbredning i rummet och dess uppträdande både i ett kort och ett långt tidsperspektiv. I hans terminologi skulle epidemin i Marseille och Provence 1720–1722 höra hemma i den sydliga maritima zonen, Slacks engelska epidemier i den motsvarande nordliga maritima zonen. Till denna senare hörde också hela Skandinavien, Baltikum och Östersjöns sydkust. Följaktligen borde Skåne också räknas dit.

Paul Slacks stadieindelning är anpassad för England, dit pesten ju bara kunde komma över vattnet, och därmed rör vi oss inom den maritima zonen. Då vi applicerar den på Skåne, Finland eller länderna nere i Centraleuropa måste vi lägga till ett stadium mellan Slacks första och andra. Till Skåne kunde pesten också komma landvägen långväga ifrån, och ett viktigt moment blev därför bevakningen av landgränsen mellan Skåne å den ena sidan och Blekinge, Halland och Småland å den andra. Pestens motande innebar därför två moment, dels en kontroll av kommunikationerna över vattnet, dels en kontroll av trafiken över landgränserna. Vi kan då också fråga oss hur pesten spreds när den väl hade tagit sig in i området: Först till de stora orterna och sedan ut på den avlägsna landsbygden? Eller kors och tvärs i rörliga clusters av smittade mindre orter enligt Eckerts beskrivning?

I detta kapitel kommer det första momentet, pestens ankomst långväga ifrån över havet och till lands, att stå i centrum. Jag önskar veta när och under vilka betingelser pesten lyckades ta sig in i Skåne. Från vilket / vilka håll? Vilka åtgärder hade vidtagits för att hålla den ovälkomne gästen borta? Och varför lyckades man då inte?

Karantänssystemet

I kapitlet om den historiska pestforskningen mötte vi en kortfattad översikt av karantänssystemet och dess framväxt. Här är inte platsen för en mer utförlig redovisning.⁹ Men en kort rekapitulation är nödvändig för att vi ska få en bild av situationen 1710. Det gäller både bakteriens och epidemins spridningsmöjligheter och de då aktuella förutsättningarna för att myndigheterna skulle ha framgång i dess motande.

Carmichael beskriver hur tillfälliga hälsokommissioner inrättades i både Venedig och Florens redan i samband med digerdöden 1348, hur Ragusa (=Dubrovnik) 1377 införde en trettio dagars karantän för ankommande

⁸ Eckert 1996, s. 64–77.

⁹ Det sparar jag till en framtida samlad skildring av olika aspekter på pestbekämpningen.

fartyg och hur regenterna i Milano och Mantua, även det på 1370-talet, förbjöd all kontakt med smittade områden och resenärer därifrån.¹⁰ Från denna blygsamma början växte det successivt fram en allt större och mer väl fungerande organisation. Antalet observationsdagar i karantän ökade från trettio till fyrtio. Man införde ett system med hälsopass, både för enskilda resenärer och för fartyg i internationell trafik. Dessa hälsopass skulle informera om hälsoläget i avreseorten och ombord på fartyget. Karantänslasarett byggdes upp i anslutning till alla de större hamnarna i medelhavsområdet. Även till lands strävade man efter att i pesttider minska resandet. Man stängde inne folket i pestsmittade hus och byar. Bevakningslinjer upprättades på strategiska platser för att kontrollera de resande och deras bagage. Det internationella samarbetet utvecklades både till havs och över land. Passen över Alperna bevakades, och en stor stående militärgräns med syfte bl.a. att skydda mot pest byggdes upp tvärs över Balkan mellan de habsburgska och ottomanska imperierna.¹¹

I Nordsjööststersjöregionen ser vi en likartad utveckling. I Sverige började det med Johan III, som 1577 utgav en karantänsförordning med udden riktad mot skepp från infekterade orter. 1620 förbjöds all seglats från misstänkta platser till svenska hamnar, och 1638 infördes dödsstraff för dem som bröt mot isoleringsreglerna. Karantänssystemet utvecklades vidare, och fyllde på 1660-talet sin uppgift. Sverige drabbades varken av epidemin på Gotland 1662 eller av pesten i England 1665.¹²

För Danmarks del var Öresund med städerna Helsingör och Köpenhamn särskilt utsatta. Här gick en viktig transportled för spannmål och förnödenheter från baltiska och pommerska städer till hamnarna längs Nordsjökusten och Engelska Kanalen. Vissa dagar kunde flera hundra skepp passera genom Öresund, och alla skulle de erlägga tull till den danska kronan i Helsingör.¹³ Via denna axel mellan Amsterdam, Helsingör, Danzig och Königsberg transporterades också smittsamma sjukdomar. Perioder med pest liksom pestfria intervall synkroniserades över stora områden i Nordsjööststersjöregionen. Varje gång pest yppades i Amsterdam eller Danzig var faran överhängande att också de centrala delarna av Danmark skulle angripas, menar norska pesthistoriker.¹⁴

De tidigaste åtgärderna mot pesten i Danmark liksom i Sverige kan spåras till 1500-talets mitt, då det gällde att skydda kungen och hovet, soldaterna och flottan. Man agerade först då dödligheten uppnått katastrofala

¹⁰ Carmichael 1986a, s. 110–112.

¹¹ För mer detaljer se kapitel 2 – ”Europeisk farsotsforskning – bekämpningen”

¹² Ottosson, Per-Gunnar 1988a.

¹³ Moseng 1996a, s. 5–6. Mansa 1854, s. 43.

¹⁴ Benedictow, Moseng & Løkkebø 1994.

nivåer. I samband med epidemin 1618 försökte myndigheterna mer systematiskt samla information om pestutbrott i hela Nordsjöösternsregionen. Man genomförde karantäner och avspärrningar av handelsrutter men oftast för sent och inte samordnat över tillräckligt stora områden. Drakoniska åtgärder mot fartyg som ankom från smittad ort introducerades 1654. Liksom i Sverige blev dessa effektiva först på 1660-talet. 1664 hotades alla skepp som kom från Holland med konfiskation, destruktion av lasten och sönderhuggning av fartyget.¹⁵

I både det svenska och det danska riket ser vi hur spridda åtgärder under 1500-talet alltmer samordnades och omformades till en systematisk smittskyddspolitik. Utvecklingen i de båda staterna är påtagligt likartad.

Själland 1710–1711

En ny fas i kampen mot pesten inträffade i Östersjöregionen 1708, starten på ett organiserat internationellt samarbete också där. Danske kungen Fredrik IV gjorde då ett avtal med magistraten i Lübeck om utfärdandet av särskilda pass i ett försök att stoppa spridningen av den pestepidemi som redan härjade i Polen. I augusti 1709 förbjöds all handel med Danzig och övriga smittade Östersjöhamnar. För att sätta makt bak orden placerades ett krigsfartyg utanför varje större dansk hamn, och ankommande skepp fick inte löpa in innan de visat upp riktiga sundhetspass. Misstänkta fartyg hänvisades till en av sex karantänsplatser, lämpligt belägna öar, där de skulle genomgå fyrtio dagars karantän. Dessutom utsågs särskilda strandvakter, vilka noga skulle vaka över lotsar och fiskare. Det var vid livsstraff förbjudet för dem att gå ombord på något av de ankommande fartygen.¹⁶

Men trots goda intentioner lyckades danskarna inte hålla pesten borta från Själland. Liksom i Sverige hade skörden 1709 i Danmark varit dålig. Redan i mars 1710 tvingades myndigheterna därför lätta på importrestriktionerna, och i augusti samma år släpptes handeln på Danzig fri. Samtidigt bredde pesten ut sig alltmer i norra Tyskland, och hemma i Helsingör var det inte alla som följde förordningarna. Det hände att stadens färjemän satte iland folk från smittade fartyg, och åtskilliga engelska och holländska skeppare vägrade hissa karantänsflaggan och följa anvisningarna från vaktkeper

¹⁵ Moseng 1996a, s. 11–17. Moseng 1996b, s. 464–470.

¹⁶ Fregatten Örnen kommanderades den 31/8 1709 dansk tid (=21/8 svensk tid) till Helsingör, ett annat fartyg till Köpenhamns redd. De sex karantänsplatserna var Salholm i Öresund för Köpenhamn och Själland, Sprogø i Stora Bält och Brandsøe i Lilla Bält för Fyn, Kyholm vid Samsø för Jylland, Askøe för Lolland och Falster, och Bresen för Langeland. Mansa 1854, s. 44–46. Moseng 1996a, s. 15. Fredrik IV:s rescript till Kiøbenhavns magistrat 22 Okt. 1708, *Københavns Diplomatarium* 1887, Bd VIII, s. 48.

pen. Än värre blev det i november, då också fartygen norrifrån i Östersjön skulle kontrolleras. Underrättelser hade då ankommit att både Stockholm och flera andra svenska hamnstäder var smittade.¹⁷

Ett misstänkt dödsfall inträffade också i slutet av september i Helsingör, en resande från Stockholm som dog i sitt logi hos en färjemän i Strandgaden. Ytterligare tre personer dog i samma hus två veckor senare, men sedan hände inget mer. Det är därför svårt att avgöra om det i deras fall verkligen har rört sig om pest, även om förloppet i mina ögon verkar mycket suspekt.¹⁸ I slutet av november hade emellertid fler misstänkta dödsfall inträffat, denna gång i Lappen, ett område norr om Helsingör, som beboddes främst av färjemän, lotsar och fiskare. Därifrån spreds sjukdomen till matrosar och soldater, och i februari 1711 hade den fått fäste också i flera hus i Helsingör. Trots detta dröjde det till mitten av mars, innan man bestämt vågade diagnostisera epidemin som pest.¹⁹

Under april och maj månader 1711 spreds sjukdomen så ut över socknarna runt Helsingör, men först den 25 maj kom den kungliga order i vilken beordrades upprättandet av en landkordong tvärs över norra Själland, som skulle innesluta Helsingör med omgivningar och rädda huvudstaden. Var och en som försökte genombryta kordongen skulle skjutas ned, och Helsingör blev också inspärrat från sjösidan. Men flera personer lyckades trots avspärrningarna ta sig från Helsingör till Köpenhamn. Där inträffade de första fallen av verklig pest sannolikt i april och maj, men först i slutet av juni 1711 började dödligheten stiga på allvar. Pesten grasserade sedan över hela sommaren och började så småningom i november klinga av.²⁰

Mansa lämnar frågan öppen huruvida smittan kom från Helsingör eller med fartyg via Östersjön. Han pekar också på att Bötticher, en av det tidiga 1700-talets mer framträdande köpenhamnska medicinare, flera år senare uppgav att smittan kommit till Helsingör från Skåne. Men Mansa betonar samtidigt att restriktionerna mot handel med Danzig lyfts bort under sensommaren 1710, och med denna förklaring avslutar han sitt resonemang om smittospridningen.²¹ Vi bör inte heller glömma färjemannen på Strandgaden. Kanske var det därifrån och i förlängningen från Stockholm som smittan nästlade sig in hos befolkningen i Lappen.

¹⁷ Mansa 1854, s. 46–48.

¹⁸ Det gäller både ansamlingen av dödsfall i ett enda hus liksom intervallet mellan dödsfallen och åldern på de döda – utöver resenären en 14-årig gosse, husmodern och en piga. Enligt Mansa led de av ”en typhös Feber med Petechier (Fleckfeber)”. Mansa 1854, s. 48–49.

¹⁹ Mansa 1854, s. 48–55.

²⁰ Mansa 1854, s. 55–58, 69–73.

²¹ Mansa 1854, s. 64, 72.

Skåne och Sverige under Stora Nordiska Kriget

Kunde pesten då ha kommit från Skåne så som Bötticher uppgav? När kom smittan dit, och hur försökte man hålla pesten borta från guvernementet? 1708 och 1709, då pesten närmade sig genom Polen och blossade upp i Danzig, var det fortfarande formellt fred med Danmark. Samarbetade också de skånska städerna med Lübeck i kampen mot pesten? Hur gick det sedan då kriget åter brutit ut? Och hur tog sig pesten in i Skåne? Vi börjar med det internationella samarbete mellan Lübeck och Köpenhamn, som ska ha startat någon gång under 1708. Kan också Malmö och Karlskrona ha varit inblandade i detta?

Karantäner till sjöss 1708–1709

Den tidigaste reaktionen vi stöter på i Skånska Guvernementskansliets arkiv är en handskrivna karantänsförordning från rådet i Stockholm daterad den 9 oktober 1708. I denna meddelas att pesten har fått fäste i Polen och alltmer närmar sig gränserna mot Litauen och Preussen. Med anledning av detta beordras för det första alla kronans betjänter och ämbetsmän vid gränserna och i hamnarna att noga kontrollera de resande och deras sundhetspass. Bara resande från obesmittad ort får släppas in. De som kommer från misstänkt eller besmittad ort måste undersökas noggrannare och i det senare fallet hänvisas till ”någen aflägne ort eller holma, til vidare besiktning ock pröfwande”. För det andra måste de resande själva se till att de är försedda med riktiga pass och bevis på att de kommer från orter som är fria från smittan. De bör också hålla sig till den vanliga landsvägen och självmant visa upp sig själva och sina papper så fort de passerat gränsen eller stigit i land i hamnen. Den som bryter mot detta ska anhållas ”på någon afsides ort, til vidare undersökning ock förordning”. För det tredje ska alla ”Correspondanter ock trafiquerande” vara försiktiga med brev som anländer från de besmittade orterna. Dessa ska läggas afsides för luftning och vädring till dess de kan betraktas som rena och obesmittade. Inget sägs i brevet om längden på någon av dessa prövotider. Slutligen uppmanas guvernören noga se till att förordningen blir efterlevd med försiktighet och allvar, men hur detta ska genomföras i praktiken överlåtes åt brevets mottagare, d.v.s. guvernören själv, att avgöra.²²

Brevet ankom till Malmö den 21 oktober. Tre dagar senare distribuerades förordningen med personliga följebrev från guvernören över Skåne, Magnus Stenbock, till samtliga städer, sjötullnärer och fästningskommandanter. Magistraterna skulle sedan var och en i sin stad underrätta ”weder-

²² 9/10 1708, SkGKa D II b:15, s. 70, LLA.

börande correspondanter och trafikerande” liksom postmästarna. De uppmanades alla att med försiktighet och allvar följa innehållet i förordningen och underrätta Stenbock om något skulle hända. I övrigt gavs inga ytterligare direktiv.²³

Därefter var det lugnt på pestfronten fram till högsommaren 1709. Då inflöt på ett för mig okänt sätt den oroväckande nyheten att pesten fått fäste i Danzig, ett centrum för spannmålsexporten vid södra Östersjökusten.²⁴ Stenbock, som befann sig i Helsingborg, gjorde den 2 augusti magistrater och tullnärer i de skånska städerna uppmärksamma på att förordningen från föregående höst fortfarande var högst aktuell. Han informerade också den svenske representanten i Helsingör om gällande bestämmelser avseende pass för de skeppare och sjöfolk som passerade Sundet på väg till Sverige.²⁵ En vecka senare, den 10 augusti, kom ett brev från Karlskrona, i vilket amiralitetet vidarebefordrade liknande uppgifter från Lübeck. Borgmästare och råd i Lübeck beklagade det bedrövliga tillståndet i Danzig samtidigt som man skärpte karantänsbestämmelserna och helt portförbjöd judar och resande från Danzig.²⁶ Och den 15 augusti till slut kom så reaktionen från rådet i Stockholm. Även rådet nöjde sig tills vidare med att aktualisera föregående års bestämmelser.²⁷

I Köpenhamn, agerade man kraftigare. Man kommenderade ut strandvakter, posterade örlogsskepp utanför hamnarna och anvisade karantänsplatser. Den danska förordningen är daterad den 16 augusti – den 6 augusti enligt svensk tideräkning. Sannolikt har även danske kungen nåtts av informationen från Lübeck.²⁸

Är detta då tecken på ett internationellt informationsutbyte i stil med det som sedan länge var i funktion i Medelhavsområdet? Sannolikt både ja och nej. Som vi har sett skickades information från Lübeck också till Amiralitetet i Karlskrona – möjligen också till guvernementet i Malmö. Stenbock är nämligen den förste i Skåne som agerar, då han i början av augusti informerar magistrater, tullnärer och andra myndighetspersoner. Det finns inga tecken på att något brev från Lübeck har anlänt direkt till magistraterna vare

²³ 24/10 1708, SkGKa A I:50, Okt s. 42, 45–46, LLA.

²⁴ Möjligen från borgmästare och råd i Lübeck. Inget sådant brev finns i LLA. Möjligen kan det ligga i Eriksbergsarkivet på Riksarkivet.

²⁵ Brev till tullnärerna Maville, Stobæus, Lindman, Bork och Fistulator samt magistraterna i Malmö, Ystad, Kristianstad, Landskrona och Helsingborg 2/8 1709, till kommissarie Borkman i Helsingör 4/8 1709, SkGKa A I:51, Aug s. 2, 4 och 8, LLA.

²⁶ En kopia på brevet från Lübeck till Karlskrona finns i SkGKa D II b:16, s. 281–282, LLA. Det är daterat 6/8 1709 (=27/7 i Sverige).

²⁷ Brevet från Amiralitetet är även det daterat den 2/8, brevet från Rådet redan den 31/7 1709, SkGKa D II b:16, s. 280–282 resp. 73, LLA.

²⁸ Mansa 1854, s. 44–45.

sigt i Malmö eller i Ystad.²⁹ Inte heller förekom det något officiellt utbyte av information mellan magistraterna i Köpenhamn och Malmö.

Danskarna hade fått kännedom om Karl XII:s nederlag vid Poltava redan i slutet av juli (början av augusti enligt dansk tideräkning).³⁰ Vid samma tid som karantänsförordningen publicerades påbörjades också förberedelserna för invasionen av Skåne.³¹ Strax därefter började ryktet gå i Malmö, att danske kungen höll på att bygga ”ett wärk på Saltholmarne” avsett för batterier som skulle kunna beskjuta de svenska skeppen och kanske till och med försöka stänga av Flintrännen.³²

Detta projekt nämns över huvud taget inte i militärhistoriska framställningar av fälttåget i Skåne 1709–1710. Däremot beskriver Mansa hur det enligt karantänsförordningen skulle uppföras ett flertal hus ute på ön. Där skulle finnas husvärd, kirurg med gesäller och lärdrängar, förråd av livsmedel och medikamenter. Att det verkligen uppförts en karantänsstation med lasarett ute på Saltholm och att denna varit i funktion sommaren 1711 då pesten härjade i Köpenhamn och i den danska flottan framgår klart ur senare delar av Mansas skildring. Enligt Fredrik IV:s egen instruktion rörde det sig om tre packhus för godset och ett hus för de resande som skulle underkastas karantän.³³ Vem som har fört vem bakom ljuset i denna kedja från de danska uppgiftslämnarna via Stenbocks spioner och Stenbock själv till Amiralitetet i Karlskrona är det nu omöjligt att reda ut. Uppenbarligen har man vid guvernementet i Malmö åtminstone till en början varit helt okunniga om det påbörjade byggnadsverkets funktion. Samtidigt har misstänksamheten mot danskarnas förhållanden varit stor och osvisheten om syftet med aktiviteterna ute på Saltholm har gett grogrund för ryktesspridning.

Några veckor senare då pesten hade nått fram till Königsberg kompletterade Rådet i Stockholm sin karantänsförordning med ett tryckt plakat, daterat den 25 augusti 1709. I detta gavs närmare instruktioner om hur man skulle bemöta ankommande skeppare, sjöfolk och passagerare ”ifrån de or-

²⁹ I Malmö finns inga anteckningar mellan 28/7 och 7/8 1709, då en extra rådstuga hålls för att bland annat diskutera innehållet i Stenbocks brev. Domböcker, Rådhusrätten i Malmö, A I aa:71, (fiche: AIA:71), MSA. I Ystad diskuteras samma brev 9/8 1709. Magistratens protokoll, Ystads stadsarkiv, A III:6, pag. 50, LLA.

³⁰ Generalstaben, 1903, s. 37–39.

³¹ Generalstaben, 1903, s. 40. Stenbock till amiralitetet 19/8 1709, SkGKA A I:51, Aug 19 s. 40, LLA.

³² Stenbock till amiralitetet 28/8 1709, SkGKA A I:51, Aug 28 s. 79, LLA.

³³ Mansa nämnder dock inget om när karantänsstationen stängdes, endast att karantänen på alla skepp från Östersjön med undantag av de som kom från Sverige hävdades i april 1712. Då pesten visade sig i Hamburg senhösten 1713 inrättades karantänsstationen på Motzmanns Plads istället för på Saltholmen. Mansa 1854, s. 46, 194, 212, 236. Fredrik IV till De kongl. deputerede ved finanserne 16/8 1709 resp. till Politie og commerce collegio 6/II 1713, *Köpenhavns Diplomatarium*, Bd VIII, 1887, s. 99–100, 303.

ter, där smittosamme Sjukdomar äre”. Enligt detta plakat krävdes sundhetspass för både människorna och lasten ombord. De som kom från misstänkta orter skulle hänvisas till särskilda holmar för att där genomgå sina fyrtio dagars karantän. På dessa skulle det byggas hus, dels för godset och varorna, som skulle kunna öppnas, lossas och vädras, dels för folket ombord på skeppen.³⁴ Den danska och den svenska karantänsförordningen var härvidlag ganska lika.

O. T. Hult nämner flera karantänsplatser i Stockholms skärgård, på Gotland och längs Norrlandskusten. I Öresund pekar han ut Saltholm som svensk karantänsort.³⁵ Men det kan som vi sett knappast ha varit aktuellt för myndigheterna i Skåne att hänvisa ankommande farkoster dit för karantän. Jag har hittills i det skånska källmaterialet inte funnit några uppgifter om var dessa särskilda karantänsplatser varit belägna – eller om de över huvud taget existerat. Med undantag av Hallands Väderö, Ven och skärgården nordöst om Åhus är Skånes kust fattig på avsides belägna holmar. Det var inte heller något som Stenbock särskilt tryckte på, då han i början av september 1709 vidarebefordrade karantänsförordningen till samtliga magistrater, städer och befallningsmän, sjö tullnärerna och strandridarinspektorn Aulin.³⁶

Östersjöprovinserna sommaren 1710

Pesten steg inte iland denna höst. Det gjorde däremot danska armén, och i krigets kölvatten spreds istället hetsig feber och huvudyra. Denna epidemi klingade av framemot sommaren 1710 samtidigt som pesten åter gjorde sig påmind, denna gång i de svenska Östersjöprovinserna. Den härjade svårt i Kurland redan i april och anlände till de ryska belägringstrupperna utanför Riga i mitten av maj. I början av juni började epidemin inne i Riga samtidigt som klara pestsymtom beskrevs på dödsoffer i Neumünde fästning. Riga kapitulerade den 4 juli, Neumünde den 13 augusti.³⁷ I Pernau infann sig pesten i slutet av juli. Staden kapitulerade en knapp månad senare. Från Neumünde spreds farsoten i början av juli till Ösel, där fästningen Arensburg blev helt öde. I Reval hade dödligheten varit hög hela sommaren. Den 10 augusti misstänktes pest, och tre veckor senare grasserade epidemin för

³⁴ Brev från Rådet 27/8 1709, SkGKa D II b:16, s. 84, LLA. ”Kongl. Maj:ts Samtel. Härwarande Råds Förordning, huruledes förhållas skal med ankommande Skeppare, Sjöfolk och Passagerare ifrån de orter, där smittosamme Sjukdomar äre. Gifwen i Stockholm den 25 Augusti År 1709”, Stiernman 1775, s. 2–3.

³⁵ Hult 1916, s. 82/160.

³⁶ Utgående från Stenbock 5/9 och 8/9 1709, SkGKa A I:51, Sept s. 6 och 8, LLA.

³⁷ Symtomen beskrevs i ett brev från kommandanten Stackelberg till defensionskommissionen 3/6 1710. Arfwidsson 1937, s. 3–5. Neumünde = Dünamünde, idag Daugavgriva, vinterhamn för Riga och belägen vid floden Dünas mynning. *NE*, Bd 4, s. 446–447.

fullt. Reval kapitulerade den 30 september, och strax därefter avled både viceguvernören och stadens kommandant.³⁸

Orsaken till de livländska fästningarnas fall var inte bara pesten. Det var dessutom en skriande proviantbrist efter missväxten 1709 och sannolikt också andra epidemiska sjukdomar. Johan Linder, sommaren 1710 expeditionsmédikus ombord på den del av svenska flottan som kallades Nyenska Eskadern, beskrev flera månader senare hur först både båtsmän och soldater ombord på skeppen drabbades av en skarlakansfeber med stora röda fläckar över hela kroppen, huvudvärk och heshet. Så kom man till Reval, där fläckfebern grasserade. Många från skeppen var inne i staden på besök. Sjukdomen på flottan fortsatte, men när man i början av juni fått iland de sjuka vid Björkö i Finska Viken ändrade sjukdomen karaktär. Enligt Linder ska det då ha varit samma pestilens som senare visade sig i Stockholm.³⁹ Det skulle i förlängningen tyda på att pesten grasserade i Reval redan i maj 1710. Hult ställer sig emellertid tvivlande till denna uppgift. Enligt honom leder Linders beskrivning snarare tankarna till återfallsfebern, typhus recurrens, precis som fläckfebern en lusburen sjukdom och vanlig som fältsjuka.⁴⁰

Det framgår också tydligt att Linder i sin pestskrift använder begreppet pestilentia mycket ospecificikt, även om rödsoten som han kallar ”Pestis Dysenterida, eller Pestilentia med Blodgång och Tarmeskrap” och om de epidemier som grasserade i samband med 1690-talets hungerår.⁴¹ Men hans beskrivning är ändå värd att lägga på minnet, dels eftersom hälsoläget på flottan tydligen var eländigt även utan pesten ombord, dels med tanke på att örlogsbasen Karlskrona, eskaderns hemmabas, inte ligger så långt från Skåne. Det blir också alltmer uppenbart att pesten inte var den enda farsot som grasserade, och det har sannolikt bidragit till svårigheterna att ställa rätt diagnos, då bland allt detta de första verkliga pestfallen dök upp och skulle identifieras.

Rådet och Stockholm sommaren 1710

Pesten var etablerad i Neumünde fästning sannolikt redan i slutet av maj 1710, men först den 27 juni utsände rådet sin påminnelse om föregående års karantänsförordning. Och sedan tog det ytterligare fjorton dagar innan Stenbock kunde skicka informationen vidare till magistrater och sjötullnärer i Skåne.⁴² Den 22 augusti kom så nästa påminnelse, denna gång med hänvis-

³⁸ Arfwidsson 1937, passim. Hartmann 1973, s. 82–90.

³⁹ Björkö låg vid inloppet till Viborgska viken. Se Berg, Lars O. 1974, s. 85. Beskrivningen av sjukligheten återfinns dels i ett brev från Linder till Collegium Medicum 10/10 1710, dels i Linders pestskrift, som trycktes året därpå. Linder 1711, s. 35–37. Hult 1915, s. 375.

⁴⁰ Hult 1915, s. 375–377.

⁴¹ Linder 1711, s. 22–23.

⁴² Brev från Rådet 27/6 1710, SkGKa D II b:17, s. 47, LLA.

ning till pestsmittan i Kurland och på Ösel. Även i detta fall rörde det sig om flera veckors fördröjning mellan smittans ankomst till de utpekade områdena och rådets varning för kontakt med fartyg därifrån.⁴³ För att ytterligare understryka allvaret i situationen lät rådet i början av september trycka en karantänsförordning, som genom publikationer och anslag skulle göras allmänt bekant i hela riket.⁴⁴

Pesten stod emellertid inte att hejda. Postgången var långsam, och det kunde dröja flera veckor, ibland månader, mellan pestens ankomst till en ort och den dag då rådet införde karantän mot ankommande skepp från just denna ort. Flyktingströmmen från de baltiska provinserna till Stockholm var under sommaren betydande. Skepparna ansåg karantänen omständlig och onödig och krånglade sig gärna förbi kontrollerna. De tidigaste dödsfallen i Stockholm inträffade sannolikt redan i slutet av juli 1710. Före augusti månads utgång hade närmare 200 personer avlidit, men först en bit in i september vågade myndigheterna officiellt erkänna att pesten grasserade i staden.⁴⁵ Då hade läkarna i Collegium Medicum i en hel månad diskuterat om det var pest det rörde sig om eller inte.⁴⁶ Farsoten hade också anlät till Kalmar. Ombord på ett fartyg med nyvärvat manskap hade två skeppare som varit iland i Stockholm insjuknat. De fördes iland i Kalmar där de avled den 4 september. En månad senare hade ytterligare åtta personer dött, och i början av november var sjukdomen väl etablerad både i Kalmar och i åtskilliga socknar på landsbygden däromkring.⁴⁷

Den 10 september konstaterade så rådet att Stockholm sedan en tid tillbaka drabbats av en sjukdom ”som i hastighet bärttagit mången menniskia”. Men istället för att varna för den fördärliga sjukdomen försökte man nu dämpa ryktet. De som hade för avsikt att bege sig till Stockholm med sina varor skulle inte genom ett falskt rykte känna sig avskräckta och avhålla sig från resan.⁴⁸ Redan en vecka senare hade rådsmedlemmarna för sin egen del ändrat mening, och den 19 september bestämde man sig enhälligt för att flytta sin verksamhet till annan, ej pestsmittad ort.⁴⁹ Rådet flyttade till Arboğa, där man i slutet av oktober återupptog sin verksamhet. En av de första åtgärderna efter ankomsten dit var att låta trycka en detaljerad förordning vars huvudsakliga syfte gick ut på att hålla resande ”ifrån Stockholm eller

⁴³ Brev från Rådet 22/8 1710, SkGKa D II b:17, s. 73, LLA.

⁴⁴ ”Kongl. Maj:ts samtel. härwarande Råds ytterligare Förordning, angående de från besmittade Orter ankommande Farkostar och Passagerare. Gifwen i Stockholm den 2 September År 1710”, Stiernman 1775, s. 23–24.

⁴⁵ Preinitz 1987, Hult 1916, s. 82/160.

⁴⁶ Preinitz 1987, s. 161–168.

⁴⁷ Hult 1915, s. 374. Hult 1916, s. 65–66/143–144.

⁴⁸ Brev från Rådet 10/9 1710, SkGKa D II b:17, s. 79, LLA. Brevet utgick till den svenska regeringen i Pommern liksom till alla landshövdingarna. Ottosson, Per-Gunnar 1988a, s. 316.

⁴⁹ Arfwidsson 1937, s. 9.

andra inficerade och besmittade Orter” borta därifrån. Man upprättade en landkordong mellan Stockholm och Arboga och sjöfarten på Mälaren skulle kontrolleras.⁵⁰ Det räckte inte längre med kontroll av ankommande fartyg. Även resenärerna längs de allmänna vägarna inne i landet måste beläggas med restriktioner.

Förbindelserna söderut

Jag har i Skånska Guvernementskansliets arkiv inte funnit någon omedelbar reaktion på förordningen av den 24 oktober till skydd för Arboga och de kungliga råden själva.⁵¹ Men Stenbock väntade inte på instruktioner från högre ort. Ur skånskt perspektiv fanns pestsmittan på betydligt närmare håll. Då farsoten väl nått fram till Danzig och Königsberg sommaren 1709 spreds den inte bara österut. En svensk truppstyrka som stått hos kung Stanislaus i Polen retirerade hösten 1709 via Brandenburg in i Pommern, som på den tiden tillhörde det svenska väldet. Den hade pesten i sitt släptåg. I slutet av augusti 1709 underrättades Stenbock av generalguvernören i Stettin om att sjukdomen hade utbrutit i Damen, en liten stad i Stettins närhet.⁵² Och farsoten bredde ut sig ytterligare. I början av september 1710 utpekades särskilt Königsberg, Stettin, Stargard och en del mecklenburgska städer som riskabla handelspartners.⁵³

Mellan Ystad och Rügen gick en viktig kommunikationsled, som förenade de svenska besittningarna i Pommern med Skåne och det egentliga Sverige. Förbindelsen upprätthölls av två fartyg, kungliga jakten Rose och den lilla speljakten Falken.⁵⁴ I mitten av september 1710 rapporterade postmästaren i Ystad Olof Muurman och stadens borgmästare Oluf Carlsson att i Stralsund var ”en stoor och hastigh död”. De passagerare som några dagar tidigare avseglade söderut hade därför vänt tillbaka igen, och dessa hade fått gå i land. Däremot hade några andra passagerare inte blivit ilandsläppta, eftersom man fruktade att de kom från smittade orter. För att hindra deras

⁵⁰ Rådets första protokollförda sammanträde i Arboga hölls den 20/10. Förordningen är daterad den 24/10. Arfwidsson 1937, s. 9. ”Hans Kongl. Maj:ts här å orten församlade Råds Förordning, angående de anstalter, som til den smittosamma Fahrstotens hämmande och afhållande ifrån denna Staden, nödige finnas. Gifwen i Arboga den 24 October År 1710”. Tryckt i Stiernman 1775, s. 24–27.

⁵¹ Att förordningen verkligen har letat sig ner till Malmö framgår i Stenbocks ”Ytterligare förordning och anstalt” av den 28/II 1710, där den uttryckligen återopas som förebild för bestraffning av den som olovligen smyger sig in i en stad från en smittosam ort. Denna finns i C. G. Weibulls samling, F 6:4, LLA.

⁵² Stille 1903, s. 6–7. Generalguvernören i Stettin greve Mellin till Stenbock 30/8 1709 (ankom 26/8), SkGKa D III a:13, s. 28, LLA.

⁵³ Mansa 1854, s. 47.

⁵⁴ Fartygen namnges i brev från Olof Muurman 28/9 och 2/12 1710, SkGKa D III a:14, s. 542 och 551, LLA.

landstigning hade skeppsbron satts under militär bevakning. Nu önskade man veta hur man skulle göra med dessa misstänkta personer, eftersom det i Ystadstrakten inte fanns några öar eller avlägsna orter att placera dem på.⁵⁵

Stenbocks svar blev att varken skeppare, båtsmän eller passagerare fick släppas iland från postjakten. Resenärerna skulle utrustas med färdkost för resan tillbaka till Rügen, och i fortsättningen skulle en särskild båt försedd med rökelse av enris, svavel, tjära och andra kryddor sändas ut för att möta jakten och hämta postväskan. Breven skulle sedan rökas väl i posthuset innan de fick föras vidare. Den som härvid försummade något eller släppte iland resande från någon besmittad ort skulle utan förbarmande straffas till livet.⁵⁶

Stenbock lät samtidigt publicera ett allmänt patent, i vilket han anbefallde Collegium Medicums nyligen anlända Pest-Cur till läsning. För att ge alla som så önskade möjlighet att inhandla sitt eget exemplar lät han boktryckaren i Lund framställa en extra upplaga av Pest-Curen. Han instruerade också alla magistrater, befallningsmän och befäls personer, militära så väl som civila, att noga se till att gator, gårdar och hus hölls rena, ...

..., emedan där sådant vårdslös försummas, Lufften lätteligen förorenas och sjukdomar däraf inrijtas, från hwilkas häfftigas annalkande Gud oss nådeligen beware!⁵⁷

Uppmaningen att inte för rädlans skull undvika Stockholm ankom till Malmö tre dagar senare och lämnades så vitt jag kan bedöma från Stenbocks sida helt utan åtgärd.⁵⁸ Däremot distribuerade han den 30 september ”deras Excellencers priseliga förordning” av den 2 september liksom Collegium Medicums Pest-Cur till alla magistrater och befallningsmän i hertigdömet. Pest-Curens innehåll skulle publiceras på behörigt sätt och karantänsförordningen följas med största noggrannhet.⁵⁹

Landgränsen mot Halland, Småland och Blekinge

En månad senare, den 28 oktober 1710, lät Stenbock så trycka sin egen Pest-Ordning. Han motiverade sin åtgärd med att han av höga överheten, d.v.s.

⁵⁵ Från Olof Muurman 17/9 1710, SkGKa D III a:14, s. 541. Från Oluf Carlsson 17/9 1710, SkGKa D II a:17, s. 598. Båda LLA.

⁵⁶ Stenbock till magistraten i Ystad 19/9 1710, SkGKo A I:12, Sept s. 24, LLA.

⁵⁷ Allment Patent 19/9 1710, SkGKo A I:12, Sept s. 25, LLA. *Kort Underrättelse Huru man sig förhålla skal, när Gud Land och Rike med en grym Pestilentialisk Fahrsoot straffa täckes. Uppå Höga Öfverhetens Nådiga Befallning Upsatt af Kongl. Collegio Medico I Stockholm åhr 1710.* Tryckt i Lund 1710. (UUB)

⁵⁸ Jag har inte funnit något koncept på utgående brev i SkGKo, i vilket hänsyftningar görs till denna.

⁵⁹ Stenbock till magistrater och befallningsmän 30/9 1710, SkGKo A I:12, Sept s. 35, LLA.

i praktiken Karl XII själv, var anförtrodd ”detta Hertigdömet Skånes styrsel, välfärd och allmänna bästa”. Här fanns stora delar av armén. Den var i dessa krigstider livsviktig för rikets välfärd och fortbestånd. Dessutom fanns pesten redan i landet och hade redan ”mång tusend ynkeligen borttryckt”.

Denna Stenbocks första Pest-Ordning utgör ett försök att stänga Skånes gränser helt, såväl sjövägen som till lands. Varje resande skulle vid ankomsten uppvisa sitt sundhetspass och tillsammans med sitt bagage rökas väl innan han/hon fick resa vidare. Den som anlände utan giltigt sundhetspass skulle skickas tillbaka, och försökte någon smyga sig in via bivägar eller skogsstigar, skulle han fängslas. Pest-Ordningen innehöll också förbud mot svinhållning i städerna, utförliga instruktioner för hur breven skulle rökas och hur gator och torg, allmänna platser och privata hus skulle hållas rena. Om något misstänkt pestfall inträffade, var det allas skyldighet att omedelbart anmäla detta. Den som försummade något härvidlag hotades med döden. Vid de stora tillfartsvägarna in i Skåne hade han redan gett order om militärvakt. Vid småvägarna och skogsstigarna tänkte han sig allmoge-vakt.⁶⁰

Pest-Ordningen distribuerades till generaler, landshövdingar och regementschefer, och den skulle läsas upp tre söndagar å rad från de skånska predikstolarna.⁶¹ Stilistiskt skiljer den sig avsevärt från rådets snustorra karantänsförordningar. Den äger en blommande retorik, inte minst religiös, och har säkert lämpat sig utmärkt för uppläsning från predikstolarna, den tidens viktigaste offentliga nyhetsmedium.⁶² Så har Stenbock också av en biograf karakteriserats som ”den karolinska tidens store propagandist”. Han ägde enligt denne en medryckande folklig talekonst, kunde utnyttja folkliga stämningar och var dessutom publicistiskt begåvad, vilket märks inte minst i hans upprop och patent.⁶³ Här ett litet smakprov, den avslutande delen av Pest-Ordningen:

Ändteligen, som så många tusendes hälsa, lif och välfärd här på hänger och beror; så anbefalles härmed än ytterligare, så alla i gemen, som hwar och en i synnerhet, det ware sig af Kongl. Maj:ts Militair- eller Civil-Bejante, af Borgerskapet i Städerna eller ock landtmannen på bygden, at de wid högsta straff til görande icke allenast denne min Publication för sig sielfwa efterlefwa, utan ock inseende hafwa, at den allom, som det tilkommer, wederbörligen må efterlefwa warda. Men för all ting förmanas än ytterligare hwar och en til bön och åkallan. Låtom oss fördenskul alla i gemen och hwar och en i synnerhet, så hög som låg, så ung som gammal, så Man som Qwinna, nedfalla på våra syndige knän, uplyfta helige händer til Himmelen och anropa det Guddomelige Ma-

⁶⁰ Förordningen är tryckt i: Loenbom 1758, s. 282–286.

⁶¹ Loenbom 1758, s. 144–145.

⁶² Se mer härom i Reuterswärd 1987. Bergström 1991, s. 117–124. Reuterswärd 2001.

⁶³ Grauers 1954.

jestätet om nåd och syndernas förlåtelse. Ja HERre, tu store allsmäktige och Ewige Gud, tu som äst tålig, långmodig och af stora nåde och barmhertighet, handla icke med oss efter våra synder, och wedergäll oss icke efter våra missgärningar! Utan förbarma tig öfwer oss, war oss nådelig, och hjelp oss! Så önskar jag med eder alla. Til yttermera wisso, bekräftas detta med egen hand och Signete. Datum Ystad den 28 October 1710. MAGNUS STENBOCK⁶⁴

Stenbock skickade ett exemplar också till de kungliga råden i Arboga. Dessa tyckte att skriften var mycket berömvärd och nödvändig, men man ville göra ett tillägg att om pesten skulle sprida sig också i Skåne fick inga publika sammankomster, gravöl eller gästabad anordnas. Och vad gällde dem som eventuellt komme att dö i farsoten, skulle begravningen ske ”utan swepning, Lijkprocess, eller andre Ceremonier af wisse därtill förordnade befordras och grafwas afsjides diupt under Jorden”.⁶⁵ Det var en kontroversiell åtgärd, som under de kommande åren skulle bereda både präster och andra tjänstemän i Skåne mycket bekymmer.

Rådets egen förordning ”til hämmande af den beklageliga farsoten” och avsedd för hela riket är daterad den 8 november 1710, samma dag som man prisade Stenbocks initiativ.⁶⁶ Förordningen distribuerades den 16 november, anlände till kansliet i Malmö den 8 december och ”expedierades” dagen därpå.⁶⁷ Då hade Stenbock hunnit publicera ytterligare en ”Förordning och Anstalt”, denna gång föranledd av pestens ankomst till Skåne. Den var 12 sidor lång och innehöll utförliga instruktioner om hur fortsatt smittospridning inom Hertigdömet i görligaste mån skulle hindras – spridningen mellan olika orter, mellan olika hus inom en ort och från den sjuke till övriga medlemmar i hushållet.⁶⁸

Denna *Ytterligare Förordning och Anstalt* andas stor misstänksamhet mot

⁶⁴ Loenbom 1758, s. 286.

⁶⁵ KRP 102a, 8/11 1710, s. 1187–1189, RA. Från rådet till Stenbock, Arboga den 8/11 1710, SkGKa D II b:17, s. 91, LLA.

⁶⁶ ”Kongl. Maj:ts samtel härwarande Råds Förordning, til hämmande af den beklageliga farsoten, som på några orter i Riket sig redan inritat och förmenes alt mer och mer sig utwidga. Gifwen Arboga d. 8 Novemb. 1710”, Stiernman 1775, s. 28–35.

⁶⁷ Brev från Rådet 16/11 1710, SkGKa D II b:17, s. 98, LLA. Hur den expedierades går inte att avgöra, då koncept till utgående brev daterade 9–11/12 1710 (fredag – söndag) saknas i Guvernementskansliets arkiv.

⁶⁸ ”Hans Kongl. Maj:ts Förordnade Fältmarskalcks och Gouverneurs öfwer Hertigdömet Skåne ytterligare Förordning och Anstalt Huruledes Wid den smittosamme Farsotens annalkande, skall uti Hertigdömet Skåne förfaras, och om de måhl, som, till at genom Guds Nåd, hemma och afwärja Siukdommens wijdare Utbredande, kunne nödige finnas. Gifwen Malmö den 28 Novemb: Åhr 1710.” Ett exemplar finns i C. G. Weibulls samling, F 6:4, LLA. Enligt påskrift publicerades det från Helsingborgs predikstol annandag jul 1710, nästan en hel månad efter förordningens datering. Men om detta var första, andra eller tredje uppläsningen framgår ej.

utfärdade sundhetspass. Det kunde exempelvis komma resande från smittade orter som ändå var försedda med sundhetspass för sig själva. Eller de kunde komma från en sund ort men hade på vägen varit inom besmittat område. Dessa skulle avvisas och inte utan särskilt tillstånd från Stenbock själv släppas in i Skåne förrän de utstått sina fyrtyo dagars karantän. Nu måste också resande ut ur Skåne uppvisa giltigt sundhetspass. Annars blev de inte utsläppta. Noggranna instruktioner gavs för hur dessa pass skulle utfärdas och vad som hände den som tog betalt för utfärdandet eller skrev ut falska och lögnaktiga pass.⁶⁹

Stenbock utfärdade ytterligare en tryckt förordning till farsotens hämmande. Det skedde den 7 oktober 1711 som en följd av att smittan spreds allt mer i Skåne, enligt Stenbock som en följd av ”den Gemene Hopens liderlige Wårdzlöshet och de i dy måhl uthgångne Hälsosamme Förordningars straffbare Wahnwördnad och efftersättiande”.⁷⁰ Han påpekade i denna att uppsikten över de resande var så lam och ineffektiv att det i praktiken nästan lämnades fri passage från och till de besmittade och misstänkta orterna. Tyngdpunkten i förordningen ligger i den inre kampen inom hertigdömet mot pestens vidare utbredande. Stenbock var vid denna tid inte längre guvernör över Skåne, men som kommenderande general hade han det högsta befälet över trupperna. Stora delar av armén vistades fortfarande i Skåne av fruktan för ett nytt danskt anfall, och ur de maktthavandes synpunkt var det högst angeläget att soldaterna inte föll offer för farsoten.

Även från rådet fortsatte instruktionerna att strömma in – om vinteringens inställande,⁷¹ om rengöringen av hus och kläder där smittan varit,⁷² om pestmedikus och truppers utdragande ur smittade byar,⁷³ om straff för den som bryter mot förordningarna,⁷⁴ om problemet med ödehemman i farsotens spår,⁷⁵ och med önskemål om upplysning om det aktuella smittoläget.⁷⁶ Slutligen i september 1713 kom informationen att pesten hade visat sig i Hamburg, och därmed måste ämbetsmännen vid gränserna och i hamnarna fortfarande noga kontrollera alla ankommande skepp, passagerare och varor. I Skåne dröjde sig pesten också kvar i några socknar runt Ystad. Karantänsförordningarna hade ännu inte spelat ut sin roll.⁷⁷

⁶⁹ Stenbock: ”Ytterligare Förordning ...”, 28/11 1710, §§.II och IV.

⁷⁰ ”Hans Kongl: majjestäts af Swerige etc. Förordnade Råds och Commenderande Generals Magns Stenbocks /.../ Förnyade Påminnelser At genom GUDZ Nåd hindra den bekante Farsotens beklagelige Urwidgande i Hertigdömet Skåne. Gifne af Hufwud Qvarteret Böringe den 7 Octobr: Anno 1711”. Ett exemplar finns i C. G. Weibulls samling, F 6:4, LLA.

⁷¹ Arboga 2/12 1710, SkGKa D II b:17, s. 108, LLA.

⁷² Arboga 23/1 och 23/2 1711, SkGKa D II b:18, s. 15 och 29, LLA.

⁷³ 26/5 1711, SkGKa D II b:18, s. 51, LLA.

⁷⁴ 26/6 och 15/7 1711, SkGKa D II b:18, s. 81 och 103, LLA.

⁷⁵ 9/9 1711, SkGKa D II b:18, s. 133, LLA.

⁷⁶ 22/12 1711, SkGKa D II b:18, s. 223, LLA.

⁷⁷ 15/9 1713, SkGKa D II b:20, s. 220, LLA.

Vi har sett hur Skåne successivt mer eller mindre omringades av farsoten. Den breddade ut sig längs med Östersjöns södra kust och i de svenska besittningarna på andra sidan havet. På närmare håll visade den sig i Helsingör och Köpenhamn, och den kröp allt längre söderut längs kusten från Stockholm mot Kalmartrakten och Blekinge. Vi vet redan att försöket att stänga Skånes gränser misslyckades. Om det hade lyckats hade det ju inte funnits någon epidemi att skriva om. Men varför misslyckades det? Vilka faktorer arbetade mot ett önskat resultat? På ett annat plan var resultatet kanske inte alls ett misslyckande? Karantänerna och landkordongen hade kanske andra effekter, lika eftersträvarsvärda för myndigheterna men inte klart utskrivna i förordningarna?

Skogarna som gräns

Vi börjar med att studera avspärningen till lands. Där hade geografin och den praktiska organisationen naturligtvis betydelse. Var placerades spärrarna? Vilka mänskliga och materiella resurser hade man till sitt förfogande? Resultatet var också beroende av hur reglerna tolkades av de myndigheter som utfärdade sundhetspassen och av de vakthavande patrullerna. Vilka fick pass? Vilka släpptes igenom? På vilka grunder? Och vilka släpptes inte igenom? Det hade också att göra med befolkningens inställning till spärrarna. Ansåg man att de var väl motiverade? Eller var de mer till hinders, hinder som kunde kringgås? Vilka sanktioner riskerade en lagbrytare att drabbas av?

Avspärningarnas geografi och organisation

Enligt Magnus Stenbocks Pest-Ordning daterad den 28 oktober 1710 skulle...

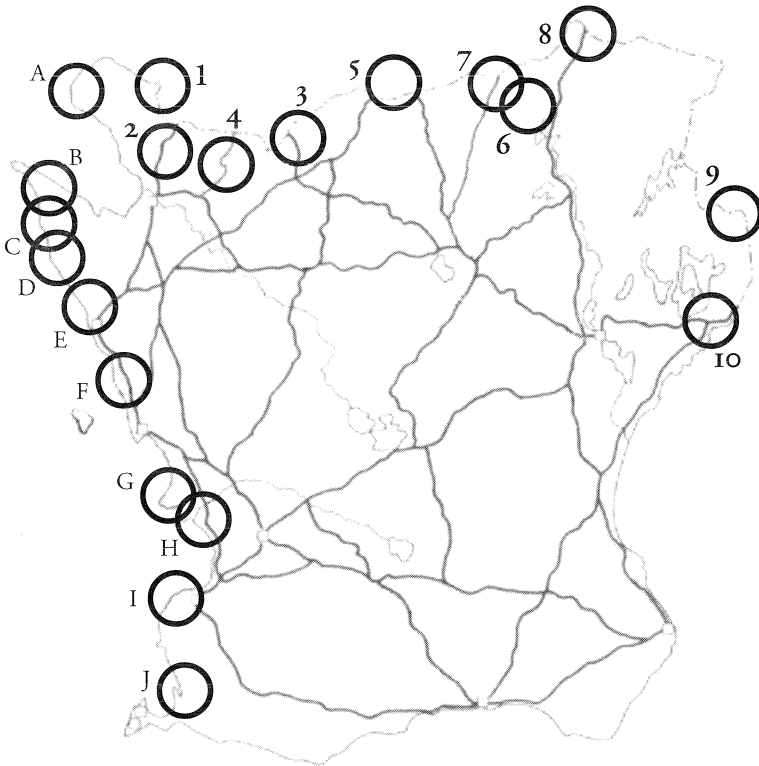
...wissa Officerare med behörige Betjente...ligga på gränSORNE wid de allmänne stora wägarne, men wissa af Almogen, som då och då komma at lösa hwar andra af, wid de andre mindre wägarne och Skogstigarne, hwarest de, efter den dem erdelte Instructionen, ingen människa, utan föregången behörig ransakning och examen, hit in i Hertigdömet insläppa skola.⁷⁸

Skåne omges i norr och öster av skogar och berg, av Hallandsåsen, Göingeskogarna och Ryssberget. Dessa områden bildade naturliga avgränsningar mellan större bebyggelsecentra och hade för inte så länge sedan delvis markerat gränsen mellan Sverige och Danmark. Men det var avgränsningar med djup, där det ibland kunde vara svårt att exakt säga var den ena staten slutade och den andra tog vid. Viktigare än kontrollen över land var från början

⁷⁸ Grefwe Stenbocks Pest-Ordning. Se Loenbom 1758, s. 286.

kontrollen över invånarna. Den territoriella definitionen fick stå tillbaka för den judiciella, d.v.s. vem som skulle betraktas som herre över invånarna i olika socknar och byar. Man kan skilja på gränsen som en linje och gränsen som en zon.⁷⁹ Sverige har en lång lantmäteritradition och för Skånes del

Figur 8: Nummer 1–10 är posteringar ingående i Magnus Stenbocks ”cordon sanitaire”. Bokstäverna A–J står för strandvakter längs Öresund 1711–1712 bemannade med ryttare från Norra Skånska Kavalleriregementet.

Anm.: Numreringarna hänvisar till Tabell 3, bokstäverna till tabell 4. Den underliggande kartan är en bearbetning av Söderpalm 1967, s. 46.

⁷⁹ Gränshistorikern Peter Sahlins identifierar åtminstone tre stadier i framväxten av våra dagars skarpt markerade gränser; ”allocation, delimitation, and demarcation”, d.v.s. först en grov beskrivning exempelvis i samband med en fredstraktat med hjälp av olika naturformationer av var gränsen skall gå, sedan ett mer explicit fastställande av gränsdragningen, och till sist markeras den tydligt i terrängen. Sahlins 1989, s. 1–7.

finns en karta daterad 1684 ritad av fortifikationskaptenen Gerhard von Buhрман. Denna karta är av förhållandevis god kvalitet med alla de större vägarna ut ur Skåne tydligt markerade. Den bör ha varit tillgänglig för Stenbock, ty ett exemplar fanns vid guvernementskansliet i Malmö.⁸⁰

Kontrollpunkterna placerades inte vid själva gränsen utan istället strategiskt vid en bro eller mellan två sjöar vid ett pass som var lätt att bevaka. Gränsen mot Halland går till stora delar uppe på Hallandsåsen, men den viktigaste posteringen mot Halland fanns vid Margretetorp, på åsens sydsluttning (Nr 2 på kartan). En annan större postering placerades vid Markaryd, ett par kilometer norr om gränsen där vägen först går mellan två sjöar och sedan delar sig i två grenar söderut in i Skåne (Nr 5). I öster följer gränsen Ryssberget och Sissebäck, men man valde att förlägga pestvakten till Nybromölla, där landsvägen mot Blekinge korsade ett större vattendrag, Skråbeån mellan Ivösjön och havet (Nr 10).⁸¹

Där pestposteringarna fanns blev gränsen nog så reell, men den avvek således på flera ställen ganska kraftigt från Skånes yttre gräns. Hela Ivetofta socken hamnade på ”fel” sida eller egentligen både utanför och innanför, ty norrut gränsade socknen till Näsrum, som låg på ”rätt” sida i förhållande till posteringen vid Östa (Nr 9). Därmed torde det också framgå, att det inte var de lokala resenäerna som avspärningarna i första hand riktades mot utan de som kom mer långväga ifrån. Lokalbefolkningen kände naturligtvis också väl till genvägarna och de små skogsstigarna, men för en långväga resenär på väg till Skåne fanns det inte så många alternativa landsvägar att välja på. Det var vid dessa större allmänna vägar, som Stenbock kommenderade ut ”wissa Officerare med behörige Betjante”.

Militärposteringarna skulle regelbundet avge rapport till sina överordnade och till guvernören om tillståndet vid gränsen. I rapporterna skulle alla resande nämnas vid namn. Det skulle också framgå vem som utfärdat deras pass och när dessa var daterade, och inga med ”fördächtige Pass” skulle tillåtas passera.⁸² Endast en liten del av dessa rapporter har bevarats åt eftervärlden. De flesta härrör från posteringen vid Skråbeån, som i jämförelse med de övriga var ovanligt väl bemannad. Det kan delvis ha berott på dess roll i bevakningen av en viktig förbindelseled mellan armén i Skåne och flottan i Karlskrona. Dessutom drabbades Blekinge av en intensiv pestepidemi med kulmen under 1711. Och vägen gick nära stranden. Fienden kunde under sensommaren 1711 dagligen ses kryssa i farvattnen och sätta ut sina slupar för

⁸⁰ Sporrang & Wennström 1990, s. 40, 120.

⁸¹ För Margretetorp och Markaryd se Sk. Husarreg., Suppl. vol. 2:2, s. 181–182, 195–198, 221–222, 233–236, vol. 3:1, s. 236–237, vol. 3:2, s. 100–101, KrA. För Skråbeån se Persson 1989, s. 9–10, 16–19 med däri angivna källor.

⁸² Överstelöjtnant Gyllenbielke till Stenbock 20/12 1710, Sk. Husarreg., Suppl. vol. 2:2, s. 195–197, KrA.

Tabell 2: Posteringar ingående i Magnus Stenbocks ”cordon sanitaire”.

Nr	Placering	Bemannning	Omnämmande
1	Båstad	1 underofficer och 3 gemena	20/12 1710, 4/1 1711, 11/3 1712
2	Margretetorp	1 överofficer, 1 underofficer och 4 gemena	20/12 1710, 4/1 1711, 11/3 1712
3	Florshult vid Ringarp	1 överofficer, 1 underofficer och 4–5 gemena	11/12 1710, 20/12 1710, 4/1 1711, 11/3 1712
4	Pottaskebruket*	1 underofficer och 3 gemena	20/12 1710, 4/1 1711, 11/3 1712
5	Markaryd	1 överofficer, 1 underofficer och 3–4 gemena	11/1 1711, 26/8 1711, 11/3 1712
6	Simontorp**	1 underofficer och 3 gemena	11/1 1711
7	Visseltofta	1 underofficer och 3 gemena	11/1 1711, 26/8 1711, 11/3 1712
8	Loshult	Uppgift saknas om bemanningen	30/9 1711, 29/11 1711
	Örkened?	Ingen uppgift funnen om någon postering	
9	Östa	1 underofficer, i övrigt inget känt	8/2 1711
10	Skråbeån	1 kornett, 1 kvartermästare, 1 rotemästare och 15 gemena	Nov 1711

Källor: För Båstad t.o.m. Visseltofta se Sk. Husarreg., Suppl. vol. 2:2, s. 181–182, 195–198, 221–222, 233–236, vol. 3:1, s. 236–237, vol. 3:2, s. 100–101, KrA. För Loshult, Östa och Skråbeån se Persson 1989, s. 9–10, 16–19 med däri angivna källor.

*) Nuvarande Rössjöholm. Se ”Leyonsköldh”, *SBL*, Bd 22, s. 672. Cronholm 1851, s. 247. *Carl Linneus Skånska resa år 1749*, Julius 18.

**) Simontorp nämns endast en gång i överstelöjtnant Gyllenbielkes korrespondens.

att pejla grunden. I början av september gick danskarna också i land, rövade och satte eld på en by i närheten.⁸³ För att motverka sådana marodörer krävdes det större trupperheter, och det är sannolikt detta som avspeglas i Skräbeåposteringens sammansättning.⁸⁴ I övrigt varierade bemanningen vid de olika posteringarna allt efter landsvägens läge och storlek.⁸⁵

En kvarts mil före posteringarna hade man på pålar placerat ”åthvarnings Sedeln eller placatet” med information om pestkontrollen.⁸⁶ Vid posteringarna skulle de resande inte bara visa upp sina sundhetspass. Deras kläder och det bagage de hade med sig skulle också rökas, innan de fick fortsätta sin resa. Till det åtgick stora mängder enris och ved, som skulle köras fram av allmogen på båda sidor om gränsen. Och soldaterna lika väl som de resenärer som måste stanna i karantän behövde något att leva av. Det var den lokale befälningmannens uppgift att se till att allt detta fungerade. Tillsammans med alla andra pålagor, soldatinkvarteringar och skjutsningar kunde denna service av allmogen upplevas nog så betungande.⁸⁷ Än värre blev det för de kvarvarande friska byarna, då pesten allt mer närmade sig gränsposteringen och invånarna i de smittade byarna inte längre kunde bidra med sin del av arbetet. Detta inträffade på ett tidigt stadium vid Östa och Skräbeån, så småningom också vid Båstad och Margretetorp. Ett stort antal personer var således inblandade i pestkontrollernas vidmakthållande. Det var en komplicerad organisation och många moment skulle fungera om avspärningen skulle ha avsedd effekt. Att det inte alltid fungerade kunde naturligtvis bero också på andra orsaker, inte bara brist på folk, ved, rökverk och livsmedel.⁸⁸

⁸³ Kornetten Poppen till Skytte 5/9 1711, SkGKa D III a:15, s. 624, LLA.

⁸⁴ Strandvakterna vid Helsingborg, Viken och Torekov bestod utöver under- och överofficerare vanligen av 10–20 man gemena. Se härom i Sk. Husarreg., Suppl. vol. 2:2, s. 221–222, vol. 3:1, s. 108–111, 221–226, vol. 3:2, s. 100–101, 157–158, KrA.

⁸⁵ Reg.chefen Gyllenbielke frågade Stenbock, innan han bytte ut ryttmästarna mot löjtnanter och kornetter. Sk. Husarreg., Suppl. vol. 2:2, s. 233–236, KrA.

⁸⁶ Gyllenbielke till Stenbock 15/12 och 20/12 1710, Sk. Husarreg., Suppl. vol. 2:2, s. 193–197, KrA.

⁸⁷ Persson 1989, s. 17–18, 27–31 med däri angivna källor. Stenbock respektive länsman Wäsman till befälningssman Berghult 29/12 1710 och 15/4 1711. Bilagor i brev från Berghult till Skytte, då denne ber att få slippa ytterligare två halva kompanier inkvarterade i Villands härad 21/4 1711, D II a:18 s. 1063–1065, LLA. Gyllenbielke till befälningssman Ekvall, Stenbock och till gränsvakterna 20/12 1710, 3/1 1711, Sk. Husarreg., Suppl. vol. 2:2, s. 197–198, 218–221, KrA.

⁸⁸ Vid Loshult hade nämndemannen i Almåsatorp på smålandssidan å allmogens vägnar åtagit sig att skaffa fram material till rökverket, men det blev tvärt slut med det i september 1711, enligt den vakthavande officeren på grund av att nämndemannens son hade knivhuggit en korpral och en ryttare och sedan höll sig undan omväxlande hos fadern och i skogen. Justus Wejer till Skytte 30/9 1711, SkGKa D III a:15, s. 581–582, LLA.

Myndigheternas tolkning av reglerna.

I rådets förordningar liksom i Stenbocks Pest-Ordning anges inte vem som hade rätt att utfärda sundhetspassen. I Stenbocks ”Ytterligare förordning” förmanades ”alle wederbörande” att med noggrannhet och utan kostnad utfärda behöriga resepass. Först i Stenbocks ”Förnyade påminnelser” hösten 1711 specificerades närmare vem man kunde vända sig till, men det gällde då främst resor inom Skåne. I uppräknigen nämndes officerare, präster, magistrater, civilbetjänter, adelsmännen och deras fogdar.⁸⁹

Själv har jag i annat sammanhang analyserat resandeströmmen förbi Skräbeån främst under hösten 1711.⁹⁰ Fram till augusti det året hade alla från Blekinge som kunde uppvisa sundhetspass blivit insläppta utan vidare kontroll, men nu började myndigheterna i Skåne reagera. Magistraten i Karlshamn fortsatte att utfärda sundhetspass trots att pesten sedan flera månader rasade i staden. Flera socknar på Skånesidan ansågs ha blivit nedsmittade genom dessa resenärer. Viceguvernören gav nu direktiv om att i fortsättningen endast guvernementets egna pass skulle godkännas, och så tycks det också i stort ha blivit. De resenärer som passerade över Skräbeån under november 1711 hade huvudsakligen pass utfärdade av viceguvernören Skytte, fältmarskalken Stenbock och landshövdingen i Blekinge Jöran Adlersteen. Enstaka resenärer hade andra signaturer på passen, men de var huvudsakligen på väg ut ur Skåne.

En del av passen var tämligen ålderstigna vid användandet och kan knappast ha gett relevant information om hälsoläget vare sig i den ort där de utfärdats eller i alla de orter som resenären besökt därefter. Några av passen medgav också tillåtelse att passera både fram och tillbaka över gränsen. Extremfallet, en grupp bönder som transporterat oxar från Ingelstad till Blekinge för flottans räkning, återvände till Skåne med pass utfärdade inte mindre än fyrtio dagar tidigare. Dessa var tillsammans med ytterligare två grupper av oxtransportörer de enda bönder som nämndes i rapporten från Skräbeåvaktan under hela november månad.

Pestvakten gav de skånska myndigheterna ett utmärkt redskap för kontroll av resandeströmmen. Man fick möjlighet att bestämma vem man ville släppa in i Skåne liksom vem och vad man ville släppa ut därifrån. Och denna möjlighet utnyttjades. De flesta resenärer som släpptes förbi var militärer eller dignitärer med anknytning till den polske kungen Stanislaus Leszczyński, som vid denna tid vistades i Kristianstad med sitt hov. Enstaka privatpersoner såsom en präst och en perukmakare nämns också, men västgötar och

⁸⁹ Stenbock: ”Ytterligare förordning...” 28/II 1710, §. IV. ”Förnyade påminnelser...”, 1711, 3:dje punkten.

⁹⁰ Den följande framställningen bygger på Persson 1989, s. 22–37 med däri angivna källor.

tiggare lyser helt med sin frånvaro. Några soldater ur överstelöjtnant Stöhrs bataljon, som för sin bräcklighets skull skickades från flottan ”till deras quar-ter uti Christianstadh” blev inte insläppta. Det rörde sig om tyska legoknek-tar, som föregående vinter hade varit förlagda i Kristianstad, där de genom sin opålitlighet och sina ”tyfwa greep” hade gjort sig mycket impopulära. Stadens invånare fruktade att de med sitt tjuveri skulle sätta hela staden i brand. Polske kungen var dem emot, sedan de stulit guldfransarna och ga-lonerna på hans vagn. Och viceguvernören, som vägrade dem inresa var ock-så part i målet. Han vistades ofta i staden och hans eget privata gods Råbelöv låg strax i närheten. Tyskarna var helt enkelt inte välkomna tillbaka.⁹¹

En känslig fråga i relationen till Blekinge och flottan var spannmåls-handeln. Vi har i ett tidigare avsnitt sett hur både danska och svenska armén och svenska flottan konkurrerade med lantmannen om de bristande resur-serna och hur även fortsättningsvis rådet beordrade stora livsmedelstrans-porter till örlogsbasen i Karlskrona, transporter som Stenbock gärna såg blev betydligt mindre både med tanke på den inhemska befolkningens över-levnad och på arméns försörjning. En köpman som vårvintern 1712 gjorde olagliga landsköp i Skåne för amiralitetets räkning fastnade vid gränskon-trollen på återresan. Denne fick passera vidare med sina varor, men kornet-ten vid pestvakten fick stränga direktiv att i fortsättningen inte släppa ut några varor ur Skåne utan guvernementets uttryckliga tillåtelse.

Vintern 1712 var det så dags för utskrivning av två nya infanteriregemen-ten. Sådana åtgärder var aldrig populära hos de unga drängarna. De gjorde vad de kunde för att hålla sig undan. För myndigheterna kom nu pestkon-trollerna väl till pass – men med omvända förtecken. De vakthavande office-rarna instruerades att inte tillåta någon av Skånes invånare, vem det än vara må, att resa ur provinsen utan behörigt resepass utfärdat av någon av genera-lerna.⁹² För en ung dräng i lämplig ålder bör det ha varit i stort sett omöjligt att på laglig väg komma i besittning av ett sådant resepass.

I andra punkten av Stenbocks Pest-Ordning stadgades att alla resande, även de som genom sitt sundhetspass kunde visa att de kom från en sund och frisk ort, för säkerhets skull innan de släpptes in i Skåne skulle låta noga röka sina kläder, bagage och allt annat som de kunde tänkas ha med sig.⁹³ Detta var en paragraf med stora sociala variationer. Rökning nämns endast i un-dantagsfall i samband med högre svenska och polska officerare och ämbets-män. Militärer i mellanställning blev rökta men fick sedan resa vidare samma

⁹¹ Persson 1989, s. 28. Om inställningen till tyskarna se även brev från post- och borgmästaren i Kristianstad Johan Sundell till Överpostdirektören 15/3 1711 och 17/1 1712, Skrivelser från postkontor; Kristianstad 1700–1717, ÖPD vol. E3D:82, RA.

⁹² Överstelöjtnant Gyllenbielke till de vakthavande officerarna vid gränsvakterna 3/2 1712, Sk. Husarreg., Suppl. vol. 3:2, s. 6, KrA.

⁹³ Loenbom 1758, s. 284.

dag. Båtsmän och militärer av lägre rang liksom fiskare och timmermän som varit engagerade vid flottan fick stanna desto längre vid rökverket. Detsamma gällde de fåtaliga individer som reste i helt privata ärenden. Vanligen rörde det sig om sex till åtta dagar, men i några fall förlängdes vistelsen vid röken till flera veckor. Fyrtio dagars karantän var det så gott som aldrig tal om.

Pestvakten kan ses som en social spegel, där det nästan går att göra upp en rangrulla efter hur resenärerna behandlades. Höga dignitärer kunde obehindrade resa vidare alltmedan underofficerare, meniga och båtsmän fick stanna kortare eller längre tid och västgötarna och tiggarskarorna helt lyste med sin frånvaro. Delvis kan detta naturligtvis ha att göra med den vakthavande officerens status i förhållande till de resande. Han hade svårt att göra sin auktoritet gällande i relationen till ämbetsmän och militärer som stod över honom själv i rang. Den okände officer som slöt sig till polske kungens svit kunde han inte göra mycket åt, men de två kvinnfolk som samtidigt försökte smyga sig över bron blev fasttagna och tillbakavisade. Ursprungligen var det tänkt att varje viktigare postering skulle stå under befäl av en ryttmästare, d.v.s. kompanichef. Det gick inte att genomföra i praktiken, därtill var ryttmästarna alltför få. Men tanken bakom var säkert riktig – ju högre rangen var på den vakthavande officeren desto effektivare borde kontrollen av de resande bli i praktiken.

Lokalbefolkningen och spärrarna

Bönderna i närheten av posteringarna skulle inte bara köra fram enris och ved till rökverket. Samtidigt var de förhindrade att besöka släkt och vänner i grannbyn, som råkade vara belägen på andra sidan om avspärrningen. Straffet för den som bröt mot förordningen var på papperet sträng, och med varje ny förordning blev det allt strängare, ett tecken i sig på att det var svårt att få gehör för bestämmelserna. Redan i Stenbocks första Pest-Ordning skulle en person som genom bivägar eller skogsstigar smög sig in i hertigdömet fängslas och undergå ”höga Öfwerhetens rättmätiga straff”.⁹⁴ Rådet stadgade strax därefter fängelse och böter på hundra daler silvermynt, en ofantlig summa för en fattig dräng eller piga. Den som inte kunde betala böterna skulle istället undergå kroppsstraff, och alla skulle de förvisas tillbaka samma väg som de kom ifrån.⁹⁵ Efter augusti 1711 riskerade en sådan person livet. Han eller hon förklarades fågelfri och fick saklöst skjutas ner. Denna drastiska straffskärpning var främst riktad mot resenärer från Blekinge, varav en del var utrustade med oriktiga sundhetspass.⁹⁶

⁹⁴ Loenbom 1758, s. 284.

⁹⁵ Stiernman 1775, s. 29.

⁹⁶ Öpne Ordres från Skytte till vakthavande officerare vid Skräbemölla 11/8 1711, SkGKa A I:52, Aug s. 104, ILLA.

Några enstaka individer har satt spår i arkiven.⁹⁷ En bonde från Ivetofsta tog sig förbi vakten till den besmittade orten Gualöv, och möllaren vid Bromöllan inte så långt därifrån red tvärs över strömmen förbi vakten för att begrava sina föräldrar som avlidit i pesten ute på Listerlandet. Båda blev fasttagna och väl rökta och prästen i socknen gick i god för dem. Båda borde rannsakas vid nästkommande ting, ett ting som dock för farsotens skull blev inställt. Så vitt jag kan se blev därmed i praktiken deras brott mot pestförordningen ostraffade.

Bromöllarens kvarn var belägen strax efter Ivösjöns utlopp i Skräbeån. Det innebar att hela sjön kunde fungera som kvarndamm. Då möllaren senare under sommaren dämde ”för des ohlfiske och annor privat nytta” blev ån nedströms nästan torrlagd och folk kunde obehindrat ta sig över åfåran förbi pestvakten. Kornetten såg till att stigluckorna i dammen öppnades, men morgonen därpå var de åter igensatta. Det går inte att avgöra om detta möllarens agerande var medvetet sabotage av avspärrningen eller ej. Han kunde i argumenteringen alltid åberopa sitt ålfiske och vikten av att i dessa svåra tider skaffa sig inkomster, argument som kornetten hade svårt att motsäga.

Provokationerna kunde också gå i andra riktningen. I Markaryd klagade allmogen på att vakterna tvingade av de resande pengar under förevändning av att de skulle användas till material till rökverket.⁹⁸ De bönder som färdades till kvarnarna längs Skräbeån för att få sin säd mald och inte ville bli släpade fram till röken fick också betala för sig. Redan i mars 1711 klagade arrendatorn vid Skräbe Mölla över sjunkande intäkter, eftersom bönderna för att slippa obehaget med rökningen valde att åka till kvarnar belägna på annat håll istället. Men spannmålshandling var en riskabel syssla i pesttider och soldaternas åtgärd kan åtminstone delvis anses ha varit berättigad. Allt berodde ju på hur hälsotillståndet var hemma i den by och den gård bonden kom ifrån och hur pålitligt hans medhavda sundhetspass egentligen var. Det var inte lätt för kornetten vid pestvakten att exakt veta.

Allmogen kunde också utnyttja avspärrningen för sina egna syften. Då pesten grasserade bland de insocknes frälsebönderna under Ljungby gård försökte ladugårdsfogden komplettera arbetsstyrkan med utsocknes frälsebönder från Krogstorp, Åby och Edenryd. Men dessa byar låg på andra sidan Skräbeån, och eftersom bönderna – åtminstone officiellt – inte ville blandas med folk från sjuka platser var ju pestvakten ett bra skydd mot fogdens krav. Fogden beskrevs också som en ”lijderlig bours”, vilken enligt berättelserna inte drog sig för att umgås med de sjuka på godsets frälsegårdar.⁹⁹ Ytterligare ett gott argument för att slippa dagsverken.

⁹⁷ Det fortsatta resonemanget bygger i stort på Persson 1989, s. 29–32 med där angivna källor.

⁹⁸ Överstelöjtnant Gyllenbielke till Skytte 4/12 1711, SkGKa D III a:15, s. 238–239, LLA.

⁹⁹ Kornetten Poppen till Skytte 30/8 1711, SkGKa D III a:15, s. 620, LLA.

Vid Loshult var trycket på posteringen inte lika starkt, eftersom de angränsande socknarna både söder och norr om vakten endast i ringa grad drabbades av pesten.¹⁰⁰ Här hade viceguvernör Skytte redan i juni 1711 gett bönderna från Göteryds och Pjätteryds socknar tillåtelse att fritt och obehindrat passera förbi posteringen på sin väg mot Kristianstad. Men sockenmännen från Hallaryd, Traryd, Stenbrohult och Virestad hade alla utan protester genomlidit två dygn vid rökverket innan de fick resa vidare. Så i slutet av november önskade de samma förmåner som bönderna från Göteryd och Pjätteryd. De visade plötsligt fram en kopia av en order utfärdad av Skytte den 7 juli, i vilken även de skulle få passera gränsvakten utan uppehåll. Kopian var vidimerad av kyrkoherde Linnæus i Stenbrohult. Officeren misstänkte givetvis falsarium. Varför skulle det annars ha dröjt så länge innan de visade fram dokumentet? Och varför hade de inte tidigare protesterat mot behandlingen?¹⁰¹ Om denna officerens misstanke var riktig skulle det röra sig om en förfalskning där antingen prästen och bönderna var i maskopi med varandra eller där någon annan skrivkunnig person förfalskat också prästens namnteckning.

Rökningen var helt klart illa omtyckt. Den angavs också i december 1711 som förklaring till att ingen resande längre passerade stråkvägen förbi Visseltofta. Bönderna använde istället en liten biväg tre kvarts mil från det rätta vaktstället, en biväg som inte var bevakad och där de därför fritt och obehindrat kunde fortsätta sin resa.¹⁰²

Vi kan till slut konstatera att sätten att ta sig förbi avspärningarna var många. Att dämna ån eller visa fram en förfalskad handling var otvivelaktigt mindre farligt för liv och lem än att olovandes försöka smyga sig förbi vakten. Ur spridningssynpunkt däremot kunde även dessa tilltag sluta illa. Av

¹⁰⁰ Vejde citerar prästen i Göteryd, som skriver: "Sist i november detta åhr kommo några Regementer ifrå Skåne marcherandes och blefwo här i länet inquarterade, som hade fältsjukan medh sig, hwar af många blefwo smittade och siuka, så att man oftare än förr moste resa i socknabud." I kyrkoboken fortsätter citatet: "Och det här i sochnen inlagde krigsfolket gingo här till Herrans H. Nattward, ty kunde det tillordnade wijnet inthet räckja till, uthan man moste köpa 3 st potter till, à 3 Caroliner". Vejde menar att prästen i början har förväxlat fältsjukan och pesten. En annan enligt min mening rimligare förklaring är att pesten aldrig kom till Göteryd. Fältsjukan var välkänd, ty den hade grasserat i socknen tidigare under året, vilket visas bland annat genom att ett stort antal personer hade gett pengar till kyrkan som tack för sitt tillfrisknande. Den av Vejde citerade anteckningen är gjord för att motivera den extra utgiften för nattvardsvin. Den anger aldrig uttryckligen att just Göteryd skulle ha blivit pestsmittat. Jag har inte heller hittat andra källor som talar för pest i Göteryd. Vejde anger också att pesten hemsökte några gårdar i Virestads socken, men Hallaryd, Pjätteryd, Stenbrohult och Traryd tycks ha klarat sig. Vejde 1938, s. 162 och 173. Göteryd L I:1, s. 422, VaLA.

¹⁰¹ Justus Weijer till Skytte 29/II 1711, SkGKa D III a:15, s. 583–584, LLA.

¹⁰² Överstelöjtnant Gyllenbielke till generallöjtnant Taube 4/12 1711, Sk. Husarreg., Suppl. vol. 3:1, s. 385–386, KrA.

betydelse var naturligtvis också den väg man valde, en avsidet belägen skogsstig eller en biväg i närheten av militärposteringen. Risken för upptäckt var i det senare fallet betydligt större.

Systemets strukturella svagheter

Inget system är starkare än dess svagaste länk, och denna länk brukar oftast vara den mänskliga faktorn. Vi har redan sett hur magistraten i Karlshamn fortsatte att skriva ut sundhetspass långt efter pestens ankomst till staden, hur enskilda individer tog sig över ån utan tillstånd eller försökte ansluta sig till en grupp höga dignitärer, då dessa släpptes över bron. Men det fanns också strukturella svagheter inbyggda i systemet. En viktig sådan kan sägas utgöra en kombination av pestens förmåga till snabb spridning över långa avstånd och dåtidens långsamma informationsflöde. En enda resenär med smittade loppor i kläderna eller bagaget kunde vara tillräckligt för att smittan skulle få fästa flera dagsresor från den ursprungliga pesthärden. I en jämförelse med cancersvulstens förmåga att ge upphov till fjärrsvulster kallar O. T. Hult detta för ”metastatisk utbredning”.¹⁰³

Pesten fanns sannolikt i Karlskrona redan när Stenbock i slutet av oktober 1710 publicerade sin Pest-Ordning, kanske också ur skånsk horisont på betydligt närmare håll. I Ysane, mindre än två mil öster om posteringen vid Skråbeån, uppges det första pestoffret ha varit en 17 veckor gammal gosse i Norge, som begrovs redan den 30 oktober 1710. Smittan kan möjligen ha kommit dit med en båtsman hemmahörande i Norge eller med någon av de fyra soldater från Kronobergs infanteriregemente som begrovs i Ysane den 23 och 24 oktober. De hade alla varit ombord på flottan, deltagit i sjöslaget vid Køgebugt den 24 september och återvänt till Karlskrona den 9 oktober.¹⁰⁴

Landshövdingen i Blekinge, Jöran Adlersteen, rapporterade den 2 november till amiralitetet hur ”den häftige sjukdomen” hade visat sig i några hus i staden och inom några få dagar ryckt bort folket som bodde i dem.¹⁰⁵ Vid samma tid hemförlovades en del av det manskap som under hösten hade tjänstgjort på flottan. De skånska enrolleringsbåtsmännen kom hem från Karlskrona den 28 oktober.¹⁰⁶ Landskonstaplar och artilleribetjänter från de skånska och halländska fästningsstäderna beräknades anlända till Edenryd

¹⁰³ Hult 1916, s. 96/174. Se också Biraben, del 1, 1975, s. 285–287.

¹⁰⁴ I begravningslängden anges soldaterna tillhöra major Silfversparres regemente. Denne var major vid Kronobergs infanteriregemente. Båtsmannen hette Oluf Jöransson Skotte. Ysane C I:1, LLA. Tidander 1897, s. 108–109.

¹⁰⁵ Hult 1915, s. 378.

¹⁰⁶ Kapten Gyllenskepp till amiralitetskollegiet 26/11 1710, Amiralitetskoll. Kansli, E II c, pag. 1969–1971. Brevet är publicerat i *Bjäreånor*, 1995:2. I enrolleringen ingick sjödueligt folk, främst fiskare från fiskelägena längs Öresund och Skånes syd kust.

vid Skånegränsen den 1 november.¹⁰⁷ Sannolikt har också fler blekingska båtsmän skickats hem vid denna tiden. Enligt samstämmiga uppgifter från Näsums socken kom pesten nämligen dit med en båtsman som kom resande hem från Karlskrona. Han begrovs tillsammans med hustru, nyfött barn och fyra andra sockenbor den 20 november.¹⁰⁸

Vi saknar uppgift om exakt datum för när pestvakterna började fungera som sådana, och vi vet inte heller när båtsmannen skickades hem eller vilken dag han avled. Det är möjligt att han kom hem innan avspärrningen av Skåne trädde i kraft – att Stenbock helt enkelt var för sent ute. En annan möjlighet är att pestvakterna fungerade men att båtsmannen inte mötte någon av dem på sin väg hem. Vi har i så fall att göra med en annan strukturell svaghet i systemet. Avspärrningen var ett nät med grova maskor. Den inriktades främst på långväga resenärer och de stora landsvägarna, men som lokalt boende i trakten bör båtsmannen ha känt till bivägarna och skogsstigarna över Ryssberget. Han kan ha lämnat stora landsvägen vid Pukavik där denna svänger söderut mot Listerlandet för att istället vandra den kortare vägen över berget hem till Näsium och Västanaå.

En tredje strukturell svaghet var samtidigt en viktig motivering till Pest-Ordningens tillkomst – omsorgen om krigsmakten. Det kan inte uttryckas klarare än det gör i Stenbocks ”Ytterligare Förordning och Anstalt”.¹⁰⁹ I dess sjunde punkt kan vi läsa hur ”ingen som boor i samma By hwar denna Siukdommen är inkommen [skall] fördrija sig at komma därifrån till någon annan By.” Men det fanns ett viktigt undantag. Hela rikets välfärd berodde till stor del på arméns tillstånd. Den fick inte drabbas. Det ålåg därför officerarna...

..., ey allenast sielfwa / för sine Personer bruka all Försichtighet / at wijka ifrån de Byar / uti hwilka Siukdommen yppas / eller och något dät ringaste Tecken därtill finnes / utan och förmana och befalla de Gemehnare / at de wid högsta Straff tillgjörande / utan dät aldraringaste drögsmaßh / begifwa sig med sine Munderingar ifrån den Gård eller By / uti hwilken något Tecken till Siukdommens itändande förspörjes / och draga sig till någon annan By / som Sund och frisk är...

Det var skillnad på folk och folk. Det som var förbjudet för vanligt folk anbefalldes å det kraftigaste för militären – och tvärtom. De inkvarterade ryttarna drogs bort från Näsums socken, men smittan fanns redan i deras led och ett par av dem hade redan avlidit. De överlevande förde pesten med sig

¹⁰⁷ Adlersteen till Stenbock 26/10 1710, SkGKa D III 2:14, s. 101, LLA.

¹⁰⁸ Persson 1989, s. 20 med däri angivna källor.

¹⁰⁹ Stenbock: ”Ytterligare förordning...”, 28/11 1710, §.VII. C. G. Weibulls samling, F 6:4, LLA.

förbi posteringen vid Skräbeån in i Gualövs och Västra Ljungby socknar.¹¹⁰ Stenbocks landkordong var genombruten österifrån.

Havet – särskiljande och förenande

Vilken kontroll hade Stenbock och hans efterträdare då över resten av Skånes gränser, de tre fjärdedelar som utgöres av de skånska kusterna? För en effektivt genomförd sjökarantän krävs ju att alla är införstådda med dess praktik, att lagar och förordningar följes, och att inga oförutsedda incidenter inträffar. Hur fungerade karantänssystemet till sjöss? Vilka strukturella svagheter fanns inbyggda i det systemet?

Det som fungerar enligt planerna lämnar oftast mindre spår i arkiven än avstegen från reglerna. Detta gäller också karantänerna i funktion. En del anteckningar väcker frågor, men det går inte att hitta något definitivt svar. Vad dog till exempel Anders Tourup av, mannen som kom död på farkosten från Karlskrona till Åhus och som begrovs på Elleköpinge gamla nedlagda kyrkogård den 18 maj 1711? Och Anders Frands och Anders Horn från Åhus, som båda blev ”på Carlscrona begraffne”?¹¹¹ Enstaka incidenter går dock att spåra. Någon månad efter införandet av sträng karantän mot Danzig sensommaren 1709 skulle brev ha förts in till Landskrona just med fartyg som kommit därifrån.¹¹² Hösten 1710 kom en skeppare från Lübeck till Landskrona med en passagerare på flykt undan ryssen. Eftersom ingen av dem hade giltigt sundhetspass, skickades de av tullnären vidare till kommandanten. Denne i sin tur kom efter förhör fram till att man inte behövde frukta någon fara för sjukdom hos de båda resenärerna.¹¹³ Men vad hade inte kunnat hända om han tvingats konstatera motsatsen?

Ett fartyg på väg till Skåne från flottan i Karlskrona hösten 1711 gick på återfärden in i Karlshamn, där man passade på att lasta ombord 120 tunnor salt. Karlshamn betraktades då fortfarande som en i högsta grad besmittad ort, så det var enligt tullnären i Åhus mycket obetänksamt gjort av prämkarlarna. Saltet skulle stanna med fartyget på redan, men friskt folk skulle skickas ut för att hämta det bagage som fanns ombord, vilket efter noggrann rökning fick föras i land.¹¹⁴

Ska dessa incidenter ses som medvetna försök att kringgå reglerna? Eller är de tecken på oförstånd? Hur gör man för att få karantänerna begripliga i

¹¹⁰ Persson 1989, s. 20–22 med däri angivna källor.

¹¹¹ Åhus C:1, LLA.

¹¹² Stenbock till överste Sinclair, kommandant i Landskrona, 17/9 1709, SkGKa A I:51, Sept s. 23, LLA.

¹¹³ Tullnären Borck till Skytte 6/11 1710, SkGKa D III a:14, s. 558, LLA.

¹¹⁴ Tullnären Maville till Skytte 5/10 1711, SkGKa D III a:15, s. 851, LLA.

en period då pestens uppblossande inte bara ses som något utifrån kommande utan också kan tolkas som ett Guds straff, då bakterier är ett okänt begrepp och doktorerna inte som idag ser varje infektionssjukdom som en avgränsad entitet utan tror att hetsig och pestilentialisk feber under de rätta meteorologiska förhållandena kan övergå till ”verklig pest”?

För snöd vinnings skull

Pestbekämpningen hade effekter på många plan inom det ekonomiska livet, och det har på olika sätt försvårat genomförandet av de åtgärder som ansågs nödvändiga. Internationellt kunde införandet av karantän för fartyg från en främmande hamn i värsta fall tolkas som upptakten till ett handelskrig. På hemmaplan hotades fattiga arbetare av arbetslöshet och svält, och köpmännen riskerade stora ekonomiska förluster vid en avspärrning.¹¹⁵ Det finns många historiska exempel på att karantänsreglerna har åsidosatts av ekonomiska orsaker, ibland med förödande resultat. Det mest kända är sannolikt epidemin i Marseille och Provence 1720–1722, då ett fartyg lastat med bomullsbalor och värdefulla tyger återkom från Levanten. På grund av att flera hastiga dödsfall hade inträffat ombord fick fartyget i Livorno, sista anhalten före Marseille, ”patente brute”, d.v.s. ett sundhetspass som klassificerade fartyget som pestsmittat. Långvariga och besvärliga karantänspedurer kunde förväntas vid ankomsten till Marseille. Stora ekonomiska värden stod på spel, varför kaptenen ombord några dagar i förväg lät smuggla iland ett meddelande som varskodde redarna. Dessa i sin tur utnyttjade allt sitt inflytande för att kringgå bestämmelserna och göra karantänstiderna så korta det över huvud taget gick.¹¹⁶

I Skåne har misstänksamheten mot ankommande skepp varierat, men vi har inga belägg för att pesten skulle ha kommit in i landskapet via ett liknande medvetet åsidosättande av sjökarantänerna. En farkost från Rostock lastad med ull och lin och alla papper i ordning blev i början av november 1710 avvisad från Malmö. Guvernementsfiskalen menade att varorna inte kunde komma från själva staden utan säkerligen från Mecklenburg eller det pestsmittade Pommern. Han beskrev hur lätt det var att muta en notarie för att få ett förfalskat pass, och han jämförde varornas ringa värde med all den fruktan och misstänksamhet som befolkningen skulle drabbas av om lasten fördes iland. Han anammade också guvernörens eget argument – hela landets och rikets välfärd var beroende av detta ”äventyret”.¹¹⁷ Därmed förbjöds all

¹¹⁵ Cipolla 1976, s. 39–43.

¹¹⁶ Biraben, del I, 1975, s. 230–235.

¹¹⁷ Guvernementsfiskalen Schenling till Stenbock, odaterat men inkom 8/II 1710, SkGKa D III a:14, s. 464, LLA.

import från de tyska orterna av ull, lin, hampa, kläde, humle, skinn och andra i pesttider särskilt farliga varor, även i de fall då skepparen kunde uppvisa riktigt sundhetspass.¹¹⁸ Tre veckor senare fick ullen föras i land, men först efter fältdoktors, Lars Brauns utlåtande och åtta dagars vädring i prämar.¹¹⁹

Ett halvår senare, i början av maj 1711, kom en annan skeppare denna gång från Lübeck med lin som han ville föra in i Landskrona. Tullnären närmast bagatelliserade importen. Det rörde sig bara om några lispund av den riskabla varan och Lübeck var en sund och frisk ort. Denna gång gick det bra att släppa in varan mot sedvanlig tull.¹²⁰ Att linet knappast kunde ha odlats inne i staden Lübeck diskuterades över huvud taget inte. Inte heller att lübeckarna själva bara några månader tidigare hade gått ut med en varning, att pesten grasserade i stadens omgivning.¹²¹

Dessa helt olika inställningar i förhållande till importen av varor från södra Östersjökusten ter sig i förstone förvirrande, men de kan ha många orsaker. Sensommaren, tiden för Rostockarens ankomst, är den period under året då pesten brukar vara som mest utbredd. Den saktar sedan av under vintern, och efter några månader av bedrägligt lugn tar den ånyo fart fram emot maj – juni.¹²² Guvernementsfiskalens argumentering fördes dessutom vid en tid då Skåne fortfarande betraktades som obesmittat, men då linet från Lübeck fick föras in i Landskrona hade pesten redan fått fäste på flera håll i landskapet.¹²³

Allvarliga incidenter kunde förekomma, och den sannolikt allvarligaste inträffade i Ystad i början av november 1711. En dansk skuta lastad med ved och på väg från Præstø till danska flottan tvingades på grund av storm och motvind ankra på redden, och de borgare som höll vakt runt staden passade då på att kapa fartyget. Skepparen och en båtsman hade redan varit uppe på rådstugan innan det framkom att en tidigare skeppare hade dött i Köpenhamn och att två av de tre återstående besättningsmännen låg sjuka ombord. Den ene hade till och med bölder. Enligt magistratens något avvikande ver-

¹¹⁸ Stenbock till samtliga sjötullnärer i Skåne 10/11 1710, SkGKo A I:12, Nov Onummerad sida mellan s. 7 och 8, LLA.

¹¹⁹ Stenbock till Malmö magistrat 2/12 1710, SkGKo A I:12, Dec s. 6, LLA.

¹²⁰ Tullnären Boreck till Skytte 6/5 1711, SkGKa D III a:15, s. 953. Skytte till tullnären Boreck 8/5 1711, SkGKa A I:52, Maj s. 162. Båda LLA.

¹²¹ Isberg, A. U. 1898, s. 200.

¹²² Eckert 1996, s. 36–43.

¹²³ Mottagaren av råvarorna var guvernementsmedicus Johan Jacob Döbelius, som använde dem i den manufaktur han drev i Malmö barnhus. Här tillverkades kappor och rockar för den svenska armén. Rostockaren diskuterades vid e.o. rådstugor 8/11 och 1/12 1710, Rådhusrätten i Malmö, Domböcker A I aa:72, pag 131–132, 158–160, MSA. (fiche: AIA:72, MSA) Von Döbeln & Hildebrand 1945, s. 730.

sion hade fyra av de fem inte alls varit sjuka. Den femte hade visserligen varit sjuk i närmare fem veckor, men han var nu också frisk.¹²⁴

Uppgifterna om sjukdomsfallen ombord låter onekligen alarmerande och kan mycket väl tyda på pest. I Köpenhamn hade pesten grasserat hela sommaren, och sjukligheten var hög också på danska flottan, men där kan det åtminstone delvis ha rört sig om skörbjugg och andra epidemiska sjukdomar. Ingenting i Ystads begravningslängder tyder heller på att smittan vid denna tid skulle ha spridits in i staden.¹²⁵ Värt att notera är den iver med vilken man diskuterade vem som skulle få njuta frukterna av kaperiet, det vakthavande borgerskapet eller sjötullnären och Kunglig Maj:t. Det var i sammanhanget betydligt viktigare än ett gällande sundhetspass.

Nej, pesten kom inte iland från vedskutan och inte heller från något linlastat fartyg. Sjtötullnärerna har sannolikt haft ganska god kontroll över läget – åtminstone i hamnstäderna. Men Skånes gränser består till tre fjärdedelar av kuster, och mellan hamnarna kunde mycket hända.

Strandade fartyg

En vanlig berättelse om hur pesten tog sig iland från havet handlar om ankomsten av ett främmande skepp, vars besättning hade smittats på annat håll. Ibland levde de ombordvarande, men det kunde också hända att skeppet kom drivande mot stranden med död besättning eller ingen besättning alls.¹²⁶

Denna berättelse hittar vi också i samband med 1710–1713 års epidemi. O. T. Hult återger en uppgift om hur pesten kom till Karlshamn just på detta sätt med ett skepp som kommit drivande utan besättning. Det första offret skulle ha varit en man som gått ombord och lagt beslag på en kapprock.¹²⁷ Det låter som en typisk vandringssägen, och Hult har sannolikt också tolkat berättelsen så, eftersom han bara nämner den i en fotnot. I detta fall innehåller den dock en kärna av sanning, ty i november 1710 kom en eka verkligen drivande utanför Hällevik på Listerlandet. I ekan låg en död man med huvudet och händerna släpande i vattnet. Ingen visste vem den döde var, men den båt han hittades i var kommen från en ort i nordöstra Skåne. Som brukligt var vid oklara dödsfall blev mannen kroppsvisiterad. De som granskade honom fann ingen kroppslig skada, och man förmodade därför att han omkommit i samband med en storm. Ett extra ordinarie ting hölls vid Listers häradsrätt i Norge den 24 november och efterfrågningar om ho-

¹²⁴ Skytte till magistraten i Ystad 5/11 1711 och till Rådet 10/11 1711, SkGKa A I:52, Nov s. 11 och 39, LLA. Magistratens protokoll 6/11 1711, Ystads stadsarkiv A III:7, s. 159–160, LLA.

¹²⁵ Ystad S:t Petri C:1, Ystad S:ta Maria C:1. Båda LLA. Mansa 1854, s. 194–199.

¹²⁶ Lindow 1973–74, s. 86–87, 90. Tangherlini 1988, s. 178–181.

¹²⁷ Hult 1916, s. 77/155, not 3.

nom gjordes också på rådstugan i Karlshamn.¹²⁸ Ingenting i källorna talar för att den döde skulle vara pestsmittad – pesten fanns som vi sett redan tidigare i Norge – men fallet har sannolikt väckt en hel del uppmärksamhet och nu efter extratinget exploderade epidemin.¹²⁹ Vård att notera är också den totala avsaknad av rädsla för smitta som manifesteras i handläggningen. Den fiskare som först fick syn på den drivande farkosten tog strax fram sin egen båt och rodde ut till ekan för att ta reda på vad som hade hänt.¹³⁰

En liknande incident inträffade i Skåne i september 1712, då kronobefallningsman Siöholm kunde rapportera hur ett skepp med alla segel uppdragna hade drivit iland vid Gislövs leje vid Skånes sydkust. Ingen människa fanns ombord, däremot andra levande varelser – två katter, ett lamm och en hund. Samtidigt hade ett annat skepp drivit in vid Skåre, ett tredje vid Lilla Beddinge fiskeläge och ett fjärde med masterna avskjutna vid Kalthuus, ett litet fiskeläge på Dybecks mark.¹³¹ Tanken går till det spökskepp som 1743 upptäcktes i Medelhavet utanför en hamn i Istrien. Av sju besättningsmän hade fem dött av pest och de återstående två hade flytt upp på landbacken.¹³² Men orsaken till de herrelösa fartygen längs Skånes sydkust var en annan. De tillhörde den flotta, som i september 1712 överförde Magnus Stenbocks nyuppsatta här till Pommern. Soldaterna kom lyckligt och väl i land, men transportflottan med förråden blev tillintetgjord av danskarna i samband med urlastningen på Rügen och därefter skingrad.¹³³ De fyra spökskeppen var ett av de tidigaste tecknen hem till Skåne på att någonting i samband med överfarten hade gått snett.

Då skeppen upptäcktes gick folk ombord. Siöholm reste själv till Gislövs leje, där han äntrade fartyget, men han var inte den förste och inte heller den siste. Han såg till att allt som fanns på skeppen skulle registreras och så mycket som möjligt bärgas. Men han hade konkurrens. Trots att fartygen bevakades med vakt blev de utsatta för ett oerhört tjuveri.¹³⁴ Inte någonstans i detta sammanhang diskuterades sjökarantänen eller risken för pestsmitta ombord på de öde fartygen. Det var ytterligt sällan detta hände även i sam-

¹²⁸ Konceptprotokoll e.o. ting 24/11 1710, Listers Häradsrätt A I b:1, LLA. Karlshamns magistrat 28/11 1710, renov. dombok, GHA. (Rullfilm JR 2072) Persson 1998, s. 141–160.

¹²⁹ Mot normalt ca 20 begravingar under hela året begrovs nio personer i november och 48 i december 1710. Troligare smittospridare än den döde i båten var båtsmannen och de fyra soldaterna från Kronobergs infanteriregemente som begrovs i Ysane 23–24/10. Ysane C I:1, LLA. Se ovan – ”Systemets strukturella svagheter.”

¹³⁰ Konceptprotokoll e.o. ting 24/11 1710, Listers Häradsrätt A I b:1, LLA.

¹³¹ Befallningsman Siöholm till Burenschiöld 20/9 1712, SkGKa D II a:19 s. 1489, LLA. Rosenberg, C. M., Bd 2, 1982, s. 887.

¹³² Panzac 1986, s. 27–28.

¹³³ Bromé 1930, s. 172. Berg, Lars O. 1974, s. 90.

¹³⁴ Befallningsman Siöholm till Burenschiöld 20/9 och 29/9 1712, SkGKa D II a:19 s. 1489–1491, LLA.

band med andra fartyg som strandade. Och strandningar var det ganska gott om. Varje storm gav sin skörd, vid Torekov, Hallands Väderö, Svinabogen, Falsterbo, Sandhammaren eller Kåseberga.

Enligt ett år 1697 publicerat plakat ”angående Öfwerwåld och Röfweri / som föröfwas på Skepzbrutne och strandade Farkoster” var det alla trogna undersåtars plikt att skyndsamt och med välvilja hjälpa de skeppsbrutna och att nöja sig med den bärgarelön som sjölagen föreskrev. Det ålåg guvernören och de olika ämbetsmännen i stad och land att se till att bestämmelserna noga följdes. Ett viktigt syfte med plakatet var att hindra vrakplundring, övervåld mot skeppsbrutna i sjönöd, mord, stöld från övergivna fartyg, förstörelse av skeppen och här och där till och med medvetna åtgärder för att locka fartyg i kvav.¹³⁵

I Skåne fanns ett särskilt ”Dykeriverk” med dykeriinspektorer och medintressenter bland borgerskapet i Helsingborg och Malmö, vilka hade som uppgift att gå de sjönödlidande inom hela Skåne till handa. Hanteringen var noga reglerad genom brev från kammar- och kommerskollegium och lokala förordningar utgivna av tidigare guvernörer över Skåne. Detta är sannolikt en viktig orsak till de åtgärder som vidtogs redan dagen efter strandningen varje gång ett skepp gick i kvav. Sommaren 1709 hade två av inspektörerna avlidit och nya namn trädde i deras ställe. För borgerskapet i Helsingborg var denna förändring i dykeriverkets organisation viktigare än Stenbocks karantänsförordning. Den förra skulle publiceras från predikstolen. Den senare nämns inte med ett ord i magistratens protokoll.¹³⁶

I bilaga 4 redovisas de strandningar som har gått att identifiera i arkiven. Uppgifterna måste betraktas som ett minimum. Sannolikt kunde både antalet strandningar liksom benägenheten att skicka in skriftliga rapporter variera från ett år till ett annat. Det är påtagligt tyst om strandade fartyg både 1709 och 1711. Det skulle kunna tyda på en reell nedgång i antalet sjökatastrofer, men det skulle också kunna vara ett tecken på att andra och viktigare uppgifter – missväxt, krigsförberedelser och krig respektive pestepidemin – de åren krävde ämbetsmännens uppmärksamhet.

De flesta av de strandningar som inträffade var i och för sig ur pepestsynpunkt ofarliga. Fartygen var på väg västerifrån in i Öresund, från Amsterdam, Jylland eller Island, orter som denna gång inte hemsöktes av farsoten. I slutet av november 1710 kom emellertid ett fartyg från Danzig på väg mot Holland. Det gick på grund vid Sandhammaren lastat med spannmål, en

¹³⁵ ”Placat och Påbud angående Öfwerwåld och Röfweri / som föröfwas på Skepzbrutne och strandade Farkoster. Stockholm then 6 Decemb. 1697”, Schmedemann 1706, s. 1490–1492.

¹³⁶ Se t ex brev från tullnären Fistulator och befallningsmannen Holst 16/5 och 22/10 1708, SkGKa D III a:12, s. 622–623, D III d:19, s. 996 och 1000, LLA. Inga kommentarer om någon karantänsförordning 26/7 – 11/8 1709. Dykeriverket diskuteras 11/8 1709. Se Rådhusrätten / magistraten i Helsingborg, domböcker A 1:13, LLA.

riskabel vara i pesttider. Danzig hade drabbats av pest sommaren 1709, men nu var staden enligt de ombordvarandes sundhetspass frisk och sund. Besättningen räddade sig iland och lyckades få med sig ett halvdussin tunnor med spannmål. Resten av lasten gick helt till spillo då fartyget vattenfylldes och slogs sönder.¹³⁷

Sägnet om den pestsmittade skutan fick denna gång ingen motsvarighet i verkligheten. Smittan steg nog i land i Skåne, men inget tyder på att den gjorde det på detta sätt.

Kaperier och strandhugg

Betydligt farligare ur smittosynpunkt var då krigets effekter. Missväxterna 1708 och 1709 tillsammans med fälttåget i Skåne vintern 1709–1710 och förlusten av de baltiska provinserna gjorde försörjningssituationen prekär för flottan i Karlskrona. Den var till och med så desperat att man våren och sommaren 1710 trots smittorisen skickade ut olika eskadrar för att bringa in spannmålslastade fartyg.¹³⁸

Det förekom gott om kapningar och strandhugg också i andra riktningen. Knappt var återtåget efter nederlaget vid Helsingborg fullbordat förrän danskarna började göra räder längs de skånska kusterna. I början av april 1710 satte de ut sina espingar vid Ystad. I juni kastade tio örlogsskepp ankar vid Hanö varifrån de gick iland på Listerlandet, härjade och brände och tog karlarna från fiskelägena med sig. Strax därefter sköt en dansk brigantin in mot Simrishamn och förde bort två fiskare från Gislöv för förhör ombord på skeppen.¹³⁹ Under året som följde gick knappt en månad utan att det inflöt rapporter någonstans ifrån om danskarnas rörelser i sjön, landsättning av stora grupper beväpnade båtsmän och soldater, bortförande av fiskare och enrullerade båtsmän, bortsnappande av fiskebåtar, sönderskurna nät och fiskegarn, plundring, överfall och ihjälskjutna kreatur. Värst utsatt var sträckan mellan Kullen och Barsebäck, men strandhugg förekom längs hela kusten från Båstad ända bort till Sölvesborg. Ven och Hanö var viktiga replikpunkter för fiendens skepp.

Svenskarna försökte möta raiderna genom att placera ut beridna militära strandvakter och genom byggande av skyddsvallar på särskilt utsatta ställen, det som senare har kommit att kallas Stenbocksvallarna. De ryttare som kommanderades ut på dessa strandposter hade en flerdubbel uppgift.

¹³⁷ Tullnären Stobæus till Stenbock 2/12 och 16/12 1710, SkGKa D III a:14, s. 560–567, LLA.

¹³⁸ Med önskat resultat enligt Berg, Lars O. 1974, s. 84.

¹³⁹ Stenbock till överstelöjtnant Ducker och major Hilcken 2/4 1710, SkGKo A I:12, April s. 2–3. Generalgevaldiger Segerdahl till Skytte 20/6 1710, SkGKa D III a:14, s. 444–445. Simrishamns magistrat till Skytte, 26/6 1710, SkGKa D II a:17, s. 655. Alla LLA.

Utöver uppsikten över fiendens rörelser, avvärijandet av deras försök till landstigning för att plundra och röva längs sjökanten, skulle de dessutom hindra folk från att rymma över från Skåne till Danmark.¹⁴⁰

De danska skärbåtarna oroade ständigt strandvakterna, och som vi kan se i bilaga 5 förekom inte sällan både landstigningar av danska styrkor, plundring i husen i fiskelägena och skottlossning mellan inkräktarna och strandvakten. De strandhugg som redovisas i bilagan måste betraktas som ett minimum. Fler har sannolikt inträffat under perioden, och de fortsatte också under de följande åren. Fram till sensommaren 1712 fanns det gott om soldater i Skåne, men därefter glesnade leden som en följd av Stenbocks pommerska fälttåg. En löjtnant som i april 1713 var posterad vid Viken på vakthållning blev anklagad för att inte ha bjudit de danska skärbåtarna tillräckligt motstånd, då de kom för att förstöra fiskebåtar. Han försvarade sig med att han hade ropat på hjälp, men vad kunde han göra med bara tre ryttare till hands? Det hade behövts tjugo musketerare för att hålla dansken borta.¹⁴¹ Vintern 1712–1713 då vattnet i Öresund frös till förstärkte man vaken, eftersom fientliga trupper kunde förväntas komma över isen om inte annat så för att plundra.¹⁴²

Officiellt gick gränsen mellan Sverige och Danmark mitt i Sundet, men i praktiken behärskade danskarna vattenvägarna. Stenbock och hans efterträdare hade endast partiell kontroll över de skånska stränderna. Den period som redovisas i bilaga 5 var om man undantar de tre första notiserna en period då pesten grasserade bland fiskare, färjemän och lotsar i utkanten av Helsingör, och den spred sig snart också till matrosar och soldater samt till borgerskapet inne i Helsingör.¹⁴³ Med en sådan trafik över vattnet kan intentionerna bakom sjökarantänen vara aldrig så goda, men det är i praktiken omöjligt att upprätthålla särskiljandet mellan ”Vi” innanför och ”De” utanför avspärrningen. Det går inte att utesluta att pesten kan ha kommit över till Skåne från trakten av Helsingör genom ett eller flera av dessa strandhugg.

Rymningar och kontakter över Öresund

Det fanns också andra kontaktvägar över Sundet. I kyrkböcker och tingsrättsprotokoll finner vi av och till uppgifter om släktförbindelser över Öresund, om pigor som återkommer efter att ha blivit gravida i Köpenhamn, om tiggare från Själland som avlider under sina vandringar någonstans i

¹⁴⁰ Överstelöjtnant Gyllenbielke till majoren Hasenkamp 10/12 1712, Sk. Husarreg., Suppl. vol. 4:1, s. 201–202, KrA.

¹⁴¹ Överstelöjtnant Gyllenbielke till guvernör Burenschiöld, rytmästare Hammarberg och Skytte under perioden 13/4 – 2/5 1713, Sk. Husarreg., Suppl. vol. 4:2, s. 127–129, 136–142, KrA.

¹⁴² Överstelöjtnant Gyllenbielke till Skytte 5/1 1713, Sk. Husarreg., Suppl. vol. 4:2, s. 4–5, KrA.

¹⁴³ Mansa 1854, s. 48–55.

Tabell 3: Strandvakter längs Öresund 1711–1712 bemannade med ryttare från Norra Skånska Kavalleriregementet. Se bild 8.

Nr	Placering	Bemannning	Omnämmande
A	Torekov	1 kvartermästare och 15 gemena	19/6 1711, 2/7 1711, 23/8 1711
B	Krapperup (Höganäs – Mölle leje – Arilds leje)	1 korpral och 10 gemena ryttare	2/7 1711
C	Höganäs	1 underofficer/korpral och 5 gemena	11/3 1712, 21/4 1712
D	Viken	1 underofficer/korpral och 10 gemena	11/3 1712, 21/4 1712
E	Helsingborg / Pålsköp	1 överofficer, 1 underofficer och 20 gemena	4/1 1711, 11/3 1712, 21/4 1712
F	Tegelgården (Raus – Landskrona)	1 löjtnant/korpral och 10–12 gemena	21/3 1712, 21/4 1712
F	Klintekulle	1 officerare och 8–10 gemena	7/6 1712
G	Barsebäck	1 officer/korpral och 10–12 gemena	21/3 1712, 21/4 1712, 7/6 1712
H	Holländarehuset	1 officerare och 8–10 gemena	7/6 1712
I	Tegelhuset (en liten mil söder om Malmö)	6 man	17/5 1712
J	Kungshuset (1 1/4 mil från Skanör mot Malmö)	6 man	17/5 1712

Källor: Sk. Husarreg., Suppl. vol. 2:2, s. 221–222, vol. 3:1, s. 108–111, 140–141, 221–226, vol. 3:2, s. 100–101, 118, 157–158, 189, 225–226, KrA.

Skåne.¹⁴⁴ Det pågående kriget gav upphov till kontakter också av annat slag. Vi har i ett tidigare avsnitt sett hur man den stränga vintern 1708–1709 försökte skärpa bevakningen av trafiken över Öresund, så att de unga drängarna inte skulle kunna ta sig över till Danmark. En av strandvakternas uppgifter var just att hindra rymningar över till andra sidan.¹⁴⁵

Den danska landstigningen och återtåget några månader senare fick konsekvenser för de personer i Skåne som varit allt för dansksinnade. I några fall tvingades mannen rymma över till Danmark medan hustru och barn blev kvar på Skånesidan – åtminstone för en tid. Den förrymde organisten Lorentz Petreskes familj blev sålunda hämtad av en dansk båt mitt under gudstjänsten en söndag i oktober 1710. Och den likaledes förrymde strandridaren Morell, vars hustru bodde kvar på Viken, tog sig nattetid över med båt till Domsten, där han och hustrun i hemlighet sammanträffade och utbytte information.¹⁴⁶

De strandade skeppen spelade viss roll i dessa sammanhang. Den båt som hämtade organistens hustru och barn hade hållit sig dold bak en främmande farkost, som i över ett år hade stått på grund vid Helsingborg. Farkosten användes också som brevlåda för hemlig korrespondens mellan öst och väst. Tre brev hittades ombord i början av november 1710, varefter den vakthavande officeren föreslog att fartyget antingen skulle sönderhuggas eller förbrännas.¹⁴⁷ Men en månad senare fick det en ersättare, då den holländska flöjten *Jungfru Lucia* gick på grund mellan Gravarne och Pålsköps-huset.¹⁴⁸ Sommaren 1711 kunde så kommandanten i Helsingborg rapportera hur danska skärbåtar nattetid lade an vid *Jungfru Lucia* och där hämtade upplysningar om skånska sidan. Fartyget var då sedan länge övergivet av redare och skeppare och delvis sönderhugget.¹⁴⁹ Även denna farkost skulle förbrännas, men det skulle ske i hemlighet om natten så att ingen fick veta hur det gått till – detta för att undvika internationella förvecklingar.¹⁵⁰ Ett flertal brev i guvernementskansliets arkiv handlar om just detta fartyg, om bärgningen och förtullningen av varorna ombord, försöken att rädda farkosten med hjälp av en skeppstimmerman från Danmark, och den begärda

¹⁴⁴ E.o. ting vid Harjagers häradsrätt 18/7 1705, Torna Häradsrätt A I a:15, LLA. Juni 1705, Ausås C:2. Dec 1705, juni och sept (dop) 1709, Ängelholm C:1. Mars 1709, Sövdö C:1. Maj 1709, Höja C:1. Dec 1709, Svalöv C:1. Alla LLA.

¹⁴⁵ Överstelöjtnant Gyllenbielke till majoren Hasenkamp 10/12 1712, Sk. Husarreg., Suppl. vol. 4:1, s. 201–202, KtA.

¹⁴⁶ Kapten Schiernia till Stenbock 30/3 1710, SkGKa D III a:14, s. 360. Magistraten i Helsingborg till Stenbock 22/10 1710, SkGKa D II a:17, s. 541. Båda LLA.

¹⁴⁷ Memorial av överste Grundel 3/11 1710, SkGKa D III a:15, s. 504, LLA.

¹⁴⁸ Fistulator till Stenbock 13/12 1710, SkGKa D III a:14, s. 448–449. Helsingborgs magistrat till Stenbock 12/12 och 19/12 1710, SkGKa D II a:17, s. 553–55. Båda LLA.

¹⁴⁹ Kommandanten Lannéer till Skytte 22/7 1711, SkGKa D III a:15, s. 296–299, LLA.

¹⁵⁰ Skytte till Lannéer 24/7 och 17/8 1711, SkGKa A I:52, Juli s. 123 resp. Aug s. 179, LLA.

bärgarelönen som upplevdes som oskälig. Holländske ministern förde saken på tal inför Rådet, som i sin tur gav viceguvernören uppdraget att avkräva bärgarna en förklaring.¹⁵¹

De danska strandhuggen syftade inte enbart till att plundra och förstöra. Man bortförde också gärna fiskare och unga drängar. Kvinnor tog man inte ombord, och det hände att de äldre fiskarna släpptes med en gång för att återbörda fiskebåt och redskap till hemmahamnen. Ett viktigt syfte med strandhuggen var att inhämta kunskap om de svenska krigsansträngningarna, ett annat att förse den egna krigsmakten med manskap.¹⁵² Danskarna hade vid sitt besök i Karlshamnstrakten i januari 1710 värvat 400 blekingska båtsmän till sin egen flotta.¹⁵³ Nu kom de med sina skärbåtar ”under Kul-len”, varifrån de den 17 mars 1711 bortförde 18 fiskare och enrollerade båtsmän. Fem dagar senare gick de i land bredvid Helsingborg, där de tog med sig 15 båtsmän och 4 gossar. Det hände också att grupper av unga drängar blev hämtade av båtar som kom i hemlighet från danska sidan eller att de gav sig över i stulna båtar. I mitten av april slog sig 17 båtsmän från Arildsleje samman, bar ner en båt från en bondby till Skälderviken och tog sig därifrån över till Danmark. I början av juni bortfördes 7 fiskare från Viken. Fem av dem var enrollerade i den svenska flottan.¹⁵⁴

Försök att rymma över till Danmark förekom inte bara längs Öresundskusten. På Österlen var det inte så långt till Bornholm.¹⁵⁵ Till och med från Blekinge förekom flyktförsök. Ett sådant ägde rum i april 1711, då fem personer gav sig iväg i en stulen båt från Hörvik ute på Listerlandet. Men de blev strandsatta på Lägerholmen, en liten ö längst ut i skärgården mellan Åhus och Sölvesborg. Därifrån hämtades de iland av lokala fiskare som överlämnade dem till myndigheterna. Orsaken till flyktförsöket var densamma som i Luggude. Två av de fem hade tidigare tjänat dansken men nu tagit båtsmanslega i Gränum och Jämshög. Då budet om uppmarsch till Karlskrona anlände for de till Hörvik istället för till båtsmanssamlingen i Pukavik. De åtföljdes av sina trolovade kvinnor samt en ryttare från Västanå. Denne ville

¹⁵¹ Stenbock till kammar- och kommerskollegium 31/1 1711, SkGKa A I:52, Jan s. 85–87. Överste Sinclair till Stenbock 8/3 1711, SkGKa D III a:15, s. 166. Kammar- och kommerskollegium till Stenbock 22/3 1711, SkGKa D II b:18, s. 603. Rådet till Skytte 7/6 1711, SkGKa D II b:18, s. 57–58. Skytte till Rådet 14/6 och 28/9 1711, SkGKa A I:52, Juni s. 101 och Sept s. 157. Alla LLA.

¹⁵² Se exempelvis: Simrishamns magistrat till Stenbock 29/6 1710, SkGKa D II a:17, s. 657. Generalgevaldiger Segerdahl till Skytte 20/6 1710, SkGKa D III a:14, s. 444–445. Kommandanten Lannér till Skytte 8/6 och 15/7 1711, SkGKa D III a:15, s. 294–295, 328–329. LLA.

¹⁵³ Stille 1903, s. 128. Generalstaben 1903, s. 334.

¹⁵⁴ Kapten Schierna till Stenbock 30/3 1710, SkGKa D III a:14, s. 360. Loenbom 1758, s. 183–187. Kommandanten Lannér till Skytte 8/6 och 15/7 1711, SkGKa D III a:15, s. 294–295, 328–329. Alla LLA.

¹⁵⁵ Simrishamns magistrat till Skytte 26/6 1710, SkGKa D II a:17, s. 655, LLA.

återförenas med sin bror, som hade följt med danskarna föregående år. I protokollet från det förhör som hölls följande dag nämns farsoten och risken för smitta från Blekinge inte med ett enda ord.¹⁵⁶

Fiskarnas entusiasm för livet ombord på ett örlogsfartyg var minimalt. Vi behöver inte söka förklaringen till det i något uttalat danskvänligt eller svenskfientligt sinnelag. Flottans finanser var urusla, lönerna utbetalades oregelbundet eller inte alls, priserna hade stigit mycket i Skåne men ännu mer i Karlskrona, och kosthållet ombord var enformigt och ohälsosamt. Från Rådets sida föreslogs till och med att sjöfolket av besparingsskäl skulle äta salt strömming som huvudsaklig basföda.¹⁵⁷ Enrolleringsbåtsmännen måste mer eller mindre tvingas till örlogsbasen med vapenmakt.¹⁵⁸ Denna båtsmanspressning var inte bara ett svenskt fenomen. I den brittiska flottan var vid 1700-talets mitt mellan en tredjedel och hälften av alla sjömännen tvingade eller till och med kidnappade ombord. Så fort ett krig bröt ut blev plötsligt behovet av rekryter enormt, och det fortsatte så länge kriget varade. Den årliga avgången bland sjömännen låg i England på närmare 30 procent. En mycket liten del hade med direkta krigshandlingar att göra. Största delen av bortfallet fördelades tämligen lika på deserteringar och sjukdomar med dödlig utgång.¹⁵⁹

Vi konstaterade tidigare att de styrande i Skåne inte hade fullständig kontroll över kusterna. Detsamma kan sägas om hertigdömet's invånare. Kontakterna över Öresund har varit många och tagit sig både fredliga och krigiska uttryck. Helt naturligt var dessa kontakter som intensivast där Sundet är som smalast. Det var också här som farsoten på ett tidigt stadium spreds till Skånesidan. Flera misstänkta dödsfall hade inträffat i Lappen norr om Helsingör redan i slutet av november 1710. I februari 1711 hade pesten fått fäste även inne i Helsingör, men först i mitten av mars vågade man officiellt erkänna att det var pest det rörde sig om.¹⁶⁰

Utvecklingen i nordvästra Skåne var likartad. Farsoten exploderade i fis-

¹⁵⁶ Generalgevaldiger Segerdahl till Skytte 20/4 1711, SkGKa D III a:15, s. 815–817, LLA. Episoden är mer utförligt skildrad i Persson 2000b.

¹⁵⁷ Berg, Lars O. 1974, s. 79–81.

¹⁵⁸ Båtsmännens tendens att utebli från mötena och att hålla sig undan då inställelseordern kom löper som en röd tråd i breven från chefen för 5te (Skånska) Enrolleringskompaniet, Wilhelm Gyllenskepp till viceguvernör Skytte och amiralitetet i Karlskrona. Även befallningsmännen som skulle bistå Gyllenskepp märkte av svårigheterna. Gyllenskepp till Skytte 23/9 1711, SkGKa D III a:15, s. 605, LLA. Gyllenskepp till amiralitetet 25/3 1710 – 25/3 1712, Amiralitetskoll. Kansli, E II c, pag. 1967–1971, 3285–3306, 3453–3457, 3495–3507, KrA. Brevet har sammanställts av Bertil Koch och publicerats, i några fall dock inte helt kompletta, i *Bjäreånor*, 1995:2 – 1997:2. Koch 1997, s. 25. Befallningsman Brandt till Burenschiöld 5/4 1712, SkGKa D II a:19 s. 1625–26, LLA. Befallningsman Efwerlöf till Burenschiöld, enligt diarium 7/6 och 13/6 samt 29/7 1712, SkGKa B I:19, LLA.

¹⁵⁹ Stone 1994, s. 12–14.

¹⁶⁰ Mansa 1854, s. 48–55.

keläget Domsten strax norr om Helsingborg i månadsskiftet mars – april 1711, men det kan ha inträffat fall redan i januari – och då inte bara i Domsten. Det för pesten typiska mönstret med en ansamling av fall i vissa hus och familjer och i alla åldrar kan iakttagas i både Gnetaröd och Låreds Backe, Tegelhuset, Bröda och snart också i Gummarp. Med undantag av Bröda, som låg ett par kilometer inåt landet, var det fiskelägen och byar helt nära Öresund som till en början drabbades. Kyrkoherden i Allerum, Nicolaus Steenhoff, slog larm om de många dödsfallen den 5 april 1711. Myndigheternas intresse koncentreras främst till Domsten och Gnetaröd, men vi kan misstänka att pesten redan vid den tidpunkten var betydligt mer utbredd än vad både kyrkoherden och löjtnanten som ledde undersökningen i Domsten anade.¹⁶¹

Några veckor senare blossade pesten upp i Engelsbäck, ett fiskeläge i Bjäre härad på andra sidan både Kullen och Skälderviken.¹⁶² Med tanke på avståndet mellan fiskelägena vid Öresund och Skälderviken och att båda ligger vid sidan om de stora stråkvägarna är det föga troligt att smittan har kommit till Engelsbäck från Allerums socken. Vi har sannolikt här att göra med multipel smittospridning från Själland. De danska skärbåtarnas mer eller mindre krigiska besök och den strandnära befolkningens strävan att upprätthålla kontakterna över Sundet har i praktiken omöjliggjort en effektiv karantänslinje genom Öresund.

Öppna havet i söder – Navelsträngen till Svenska Pommern

Utanför Skånes sydkust ligger Bornholm, men i övrigt är det långt till södra Östersjökusten. Där ligger Rügen och Pommern, som på den tiden tillhörde det svenska stormaktsväldet. Några nattliga kontakter eller fientliga strandhugg var inte att vänta från det hållet. Kontakten upprätthölls med hjälp av postjakterna, kungliga jakten Rose och den lilla speljakten Falken, vilka under årets isfria månader trafikerade sträckan mellan Ystad och Rügen.¹⁶³

Den första karantänsförordningen kom hösten 1708, men före september 1710 är det svårt att följa hur karantänerna fungerade i praktiken. Postmästaren i Ystad brukade omväxlande med stadens magistrat skicka in rapporter till guvernementskontoret med uppgifter på vilka som anlände med postjakten från Stralsund. Från 1708 finns åtta brev bevarade i vilka passagerarna räknades upp med titel och namn. Och i ett brev från maj 1710 är listan

¹⁶¹ Generaladjutanten Boije till Skytte 8/4 1711 med bilagor (brev från löjtnant Hielting samt kopia på brev från Steenhoff till borgmästaren i Helsingborg), SkGKa D III a:15, s. 152–155, LLA. Allerum C:1, LLA.

¹⁶² Befälningssman Ekwall till Skytte 19/5 1711, SkGKa D II a:18 s. 1473–1474, LLA. Två personer från Engelsbäck begravdes den 23/4 1711, Greve C:1, LLA.

¹⁶³ Båda nämns i brev från postmästaren och tullnären i Ystad hösten 1710, SkGKa D III a:14, s. 547, 550, 560–561, LLA.

på namngivna personer inte mindre än tre sidor lång.¹⁶⁴ Men från september 1710 ändrar breven karaktär. Nu har magistraten och postmästaren liksom den på orten stationerade översten fått rapport om att ”i Stralsund är en stoor och hastigh död”.¹⁶⁵ Resenärer från misstänkta orter skickades på Stenbocks order tillbaka med vändande båt, och postdirektören i Stralsund informerades om att eftersom det vid Ystad inte fanns någon avlägsen holme eller ort lämplig för karantänsvistelse skulle inga passagerare från Pommern i fortsättningen släppas ombord på jakten. När den anlände nästa gång fanns ändå ett antal passagerare ombord, som hoppades bli ilandsläppta.¹⁶⁶ Beskedet var emellertid enahanda. Eftersom sjukdomen fortfarande grasserade starkt i Stralsund och lämplig karantänsort saknades, måste passagerarna återvända med postjakten samma väg som de hade kommit.¹⁶⁷

Men hösten är stormarnas tid. Då jakten anlände för tredje gången, i början av oktober, hade den visserligen inga passagerare ombord, men en sydvästlig storm rasade i flera dagar och jakten tvingades ligga kvar ute på den farliga redde utan att besättningen tilläts göra fast den i bryggan. Det var en obehaglig upplevelse för folket ombord, som vid sin salighet bedyrade att ingen av dem hade varit längre söderut än vid kungliga posthuset i Wittau på Rügen, och där var luften frisk och sund. Hellre undergick de dödsstraff än stod ut med att fara med postjakten under dessa förhållanden!¹⁶⁸

Kungliga jakten Rose gjorde ytterligare en tur söderut.¹⁶⁹ Efter nästa ankomst blev motvinden åter långvarig. Jakten låg kvar i Ystad fortfarande i början av december då också den lilla speljakten Falken anlände. Utöver post och paket medförde den informationen att det på Wittau fortfarande var friskt och att sjukdomen i Stralsund började sakta sig. Nu dog där bara fjorton eller femton personer dagligen mot tidigare upp emot sextio.¹⁷⁰ Några dagar senare kom så en ny storm, en förfärlig sydväst som höll på hela dagen, tog i husen och skakade bryggan. Två av de fyra fartyg som låg på redde, en Lübeckare lastad med alun och den minsta postjakten Falken, gick på grund. Lübeckaren blev fördärvad, men postjakten klarade sig bättre och blev uppvindad på land för lagning.¹⁷¹

¹⁶⁴ 1708: SkGKa D III d:19 s. 376–380, 386–395, 399–402. 5/5 1710, SkGKa, D II a:17, s. 578. LLA.

¹⁶⁵ Från borgmästaren Oluf Carlsson 17/9 1710, SkGKa D II a:17, s. 598, LLA.

¹⁶⁶ Denna gång rörde det sig om något högre militärer: en regementskvartermästare, en kommissarie, två kaptener och deras tjänare. Muurman till Stenbock 28/9 1710, SkGKa D III a:14, s. 542. Oluf Carlsson till Stenbock 28/9 1710, SkGKa D II a:17, s. 608. Båda LLA.

¹⁶⁷ Stenbock till magistraten i Ystad 30/9 1710, SkGKo A I:12, Sept s. 33, LLA.

¹⁶⁸ Svaret på denna vädjan saknas i arkivet. Muurman till Stenbock 11/10 och 12/10 1710, SkGKa D III a:14, s. 544 och 546, LLA.

¹⁶⁹ Muurman till Stenbock 15/10 1710, SkGKa D III a:14, s. 547, LLA.

¹⁷⁰ Muurman till Stenbock 30/11 och 2/12 1710, SkGKa D III a:14, s. 550, LLA. Tullnären Jöns Stobaeus till Stenbock 2/12 1710, SkGKa D III a:14, s. 560–561, LLA.

¹⁷¹ Muurman till Stenbock 14/12, 21/12 och 28/12 1710, och Stobaeus till Stenbock 16/12 1710, SkGKa D III a:14, s. 553–555 och s. 562–567, LLA.

Ystadborna hade tur. Pesten i Stralsund steg aldrig i land denna höst. Wittau på Rügen kan på sätt och vis sägas ha fungerat som karantänsort för Skåne.¹⁷² I jämförelse med Stockholm, som omgavs av en vidsträckt skärgård, var det längs Skånes öppna sydkust också betydligt svårare att utan upptäckt kringgå karantänsförordningen. Den tycks ha fungerat i praktiken. I mars 1711 kunde magistraten i Ystad så rapportera att sjukdomen i Stralsund alldeles hade upphört och att postpassagen i Pommern och Tyskland hade öppnats.¹⁷³ Viceguvernör Skytte var inte lika misstänksam som Stenbock. De passagerare som i fortsättningen anlände med postjakterna och kunde uppvisa riktiga pass och sundhetsbevis skulle få passera vidare utan någon karantäns hållande.¹⁷⁴ Ett beslut som några månader senare visade sig vara mindre klokt.

Pesten har en klar säsongsvariation. I norra Europa har den högst aktivitet under sensommaren och hösten, men brukar sedan stanna av då kyligare väderlek inträder. Aktiviteten är som lägst just under senvintern och våren och tar sedan fart igen framemot sommaren.¹⁷⁵ I början av april 1711 hade danskarna fått sin flotta i sjön och på väg in i Östersjön passade de på att skjuta skarpt in över Ystad och terrorisera de lübeckare som låg på redan.¹⁷⁶ I deras intresse låg att i görligaste mån störa kommunikationen mellan Ystad och Pommern. Rapporten från Stralsund kan ha varit riktig, men sannolikt har magistraten i Ystad och viceguvernör Skytte därefter haft svårt att hålla sig underrättade om läget i norra Tyskland och om pestens fortsatta härjningar där.

Fredagen den 9 juni anlände avdankade soldaten Pehr Månsson Bokenfelt med postjakten från Stralsund. Han hade sundhetspasset i ordning, var frisk då han steg i land och begav sig hem till Övraby, där han hade hustru och son. På söndagen insjuknade han. Kvällen därpå avled han och den 14 juni begrovs han. Två veckor senare dog hans hustru, strax därefter sonen och prästen i församlingen.¹⁷⁷ Epidemin i Övraby var ett faktum. Exakt var han ådragit sig smittan får vi inte veta. Vi kan bara ana att han haft den med sig söderifrån.

Magistraten i Ystad informerade viceguvernören, som svarade att noggrann vakt skulle hållas vid portarna så att ingen från någon besmittad ort varken med eller utan pass blev insläppt i staden. Därutöver skulle tidigare

¹⁷² Regementskvartermästaren Rosencrantz, en av de som skickades tillbaka med vändande båt den 30/9, tillbringade de följande sex veckorna på Wittau, där det var friskt och sunt. Stobaeus till Stenbock 2/12 1710, SkGKa D III a:14, s. 560–561, LLA.

¹⁷³ Magistraten i Ystad till Skytte 20/3 1711, SkGKa D II a:18, s. 779, LLA.

¹⁷⁴ Skytte till magistraten i Ystad 29/3 1711, SkGKa A I:52, Mars s. 129–130, LLA.

¹⁷⁵ Eckert 1996, s. 36–43.

¹⁷⁶ Magistraten i Ystad till Skytte 4/4 1711, SkGKa D II a:18, s. 781–784, LLA.

¹⁷⁷ Övraby C:1, LLA.

utgångna förordningar ”med alt alfwar blifwa i acht tagne och effterlefw-da”.¹⁷⁸ Nu fanns sjukdomen i stadens närhet, och hotet därifrån upplevdes säkerligen som betydligt större än hotet från andra sidan Östersjön. Dessutom fanns pesten som vi har sett också på andra håll i Skåne. Staden behövde skydd både mot den omgivande landsbygden och mot de mer avlägsna provinserna på andra sidan vattnet.

Avslutande reflektioner

I den mån det går att praktiskt genomföra är förebyggande åtgärder att föredra. Det är en allmän regel som gäller alla smittsamma sjukdomar, och den gäller också pesten. Det var lättare att hålla den borta helt och hållet än att försöka göra något åt den när den väl hade introducerats och fått fäste. Så hade man resonerat i enstaka stater redan i samband med digerdöden, och det var tankar som århundradena därefter hade fått allt större spridning och blivit alltmer väl organiserade.

Samma utveckling kan delvis skönjas inom den här aktuella epidemin. De tidigaste handskrivna rekommendationerna följdes av tryckta förordningar gällande karantäner till sjöss. När så epidemin i det egentliga Sverige var ett faktum kom först förordningar till skydd för hovet och regeringen, senare den förordning som gällde hela riket. I södra Östersjöregionen kan vi i början av 1700-talet spåra ett informationsutbyte i likhet med det som sedan länge förekom i Medelhavsområdet. Spindeln i nätet var hansestaden Lübeck, vars magistrat 1708 avtalade med danske kungen om utfärdande av särskilda pass.¹⁷⁹ 1709 var det härifrån som nyheten om pesten i Danzig spreds till både Köpenhamn, Karlskrona och sannolikt också guvernementet i Malmö. I januari 1711 utsände borgmästare och råd i Lübeck ånyo information, denna gång till Malmö magistrat om situationen i det egna omlandet.

Det svenska väldet var stort, och epidemierna i Baltikum och Pommern hade ett delvis annat tidsförlopp än i det egentliga Sverige. Skåne låg också långt från Stockholm och Arboga och hotbilden såg där delvis annorlunda ut än i Mellansverige. Till detta kan vi lägga logistiska problem. Kriget och tidens långsamma kommunikationer medverkade till att det inte var lätt för de styrande att hålla sig underrättade om utvecklingen i provinserna och grannländerna. Guvernören i Skåne kunde inte vänta på order från Stockholm, när pesten närmade sig via ostkusten och de svenska besittningarna i Pommern. Han hade mandat att agera självständigt, och det gjorde han.

¹⁷⁸ Magistraten i Ystad till Skytte 28/6 1711, SkGKa D II a:18, s. 806. Skytte till magistraten i Ystad 30/6 1711, SkGKa A I:52, juni s. 193. Båda LLA.

¹⁷⁹ Moseng 1996a, s. 15.

Rådets karantänsförordning för ankommande fartyg tillämpades med eftertryck och till lands upprättades hösten 1710 en militär bevakningslinje längs med gränsen mot Halland, Småland och Blekinge. Men åtgärderna fick inte den önskade effekten. Pesten kom in i Skåne från flera olika håll, både från öster, väster och söder. Vad var orsaken till det? Låt oss se på de olika länkarna i försöken att stänga pesten ute.

Landkordongen – Landkordongen var främst inriktad på långväga rese- närer, som följde de stora vägarna. Den var grovmaskig och i praktiken genombruten nästan innan den hunnit träda i kraft. En resenär långväga ifrån som hade sitt hemvist i nordöstra Skåne och som kände småstigarerna genom skogarna kunde inga militärpatruller stoppa så länge dessa enbart var stationerade längs med de stora landsvägarna.

Sjökarantänerna – Västerut där vattnet var som smalast bidrog kriget med dess fientliga strandhugg, illegala kontakter och flyktingströmmar till att sjökarantänen i princip var satt ur spel. De svenska myndigheterna hade inte kontroll vare sig över det egna territoriet eller över dess invånare. När det var pest i Helsingör var det strax pest också östansunds. Så hade det varit gång på gång under 1600-talet, och så var det fortfarande 1710–1711.¹⁸⁰

Söderut fungerade karantänen bättre. Epidemin i Stralsund kom aldrig till Skåne. Men postjakten mellan Ystad och Rügen var en svag länk, och då bevakningen under senvintern och våren 1711 inte längre var lika rigorös hände det som inte fick hända – en till synes frisk resenär med resepass och sundhetsbevis i ordning släpptes i land från jakten utan att behöva tillbringa en enda dag i karantän. Efter senvinterns förrådiska stiltje tenderar pesten att blossa upp igen fram emot maj och juni. Myndigheterna i Ystad och Malmö har uppenbarligen inte varit tillräckligt väl informerade om situationen nere i Pommern.

Sundhetspassen – Dessa skulle innehålla uppgifter om den resande och hälsoläget i de orter han/hon passerat under sin resa. Uppgifterna skulle sedan ligga till grund för hur resenären behandlades vid ankomsten till en gränspostering eller hamnstad, om det var nödvändigt med karantän och/eller särskild behandling av bagage och handelsvaror. I teorin såg det bra ut men i praktiken blev denna regel ofta åsidosatt, inte bara av dem som upprätthöll illegala kontakter över Öresund eller Stenbocks militärgräns. Den negligerades ofta också av myndigheterna, ibland av tvingande nödvändighet, andra gånger av rent oförstånd eventuellt blandat med ekonomiska intressen.

Missväxt och brist på spannmål tvingade flottan att sommaren 1710 trots pestrisken preja spannmålslastade fartyg. Systemet med dykeriintressenter som tog hand om strandade fartyg bibehölls till synes utan reflektioner över

¹⁸⁰ Mansa 1873, s. 277–279, 299, 314–318, 400–404 och Tomner 1977, s. 38, 88.

att dessa i farsotstider kunde vara farliga att beträda. Karantänerna var inte heller det första man bekymrade sig om vid förhöret med flyktingarna från Blekinge våren 1711 eller då borgarna i Ystad grälade om den kapade vedskutan på hösten samma år. I det förra fallet kan ointresset ännu en gång förklaras med farsotens säsongsvariationer. I det senare fallet har pekuniära intressen varit starkt inblandade, men en till följd av krigstillståndet allmän okunskap om epidemin i Köpenhamn kan också ha bidragit.

De pass som utfärdades för resande mellan Skåne och Blekinge verkar också mer ha varit avsedda att intyga att vederbörande reste i legala ärenden än att berätta något om hälsotillståndet i de orter den resande besökt. På annat sätt kan man inte tolka de pass som tillät både utresa och återinträde i provinsen för de bönder som transporterade oxar till flottan hösten 1711 – vid en tidpunkt då pesten rasade både i Blekinge och i nordöstra Skåne, i områden som oxtransporten tvingades genomkorsa.

Efter denna analys av det första stadiet i Slacks indelning kan jag endast instämma i hans åsikt att ankommande fartyg och enskilda resenärer i detta stadium har spelat en stor roll för pestens spridning. Pesten kom långväga ifrån, och när den dök upp i Västanå och Övraby kunde man direkt peka ut den person det gällde. Svårare var det vid Domsten, vilket kan bero dels på säsongen – vintern är en period med generellt låg pestaktivitet – dels också att det här rörde sig om illegala kontakter över Öresund som alla inblandade var angelägna om att dölja.

Innan vi går vidare för att till fullo studera det andra stadiet i Slacks indelning – pestens förflyttning till lands mellan olika mer närbelägna orter, behöver vi fördjupa oss i en avgörande fråga av medicinsk art: Hur ställdes diagnosen pest? Vilka kriterier hade man att gå efter? Teori och praktik kan skilja sig åt. Precis som med karantänerna måste vi fråga oss hur diagnostiken fungerade i praktiken. Hur gick det till då man kom fram till att pesten hade anlät till Västanå, Domsten och Övraby?

8 Att diagnostisera pest

Bland pesthistoriker förekommer ofta uppfattningen att de lokala myndigheterna gärna försökte dölja att man drabbats av pest. Paul Slack menar att den första reaktionen hos alla magistrater var att låtsas som om pesten inte existerade, åtminstone inte i deras egen stad.¹ Carlo Cipolla beskriver väldigt hur de norditalienska städerna i pesttider lurpassade på varandra. Officiellt hade man kommit överens om att utbyta upplysningar om hälsoläget i de olika städerna, men man litade mer på hemliga kanaler och rapporter från tredje man än på den information som kom direkt från den drabbade staden. Visserligen gick det inte i längden att dölja vad som pågick, men de styrande var måna om att bagatellisera och försöka tona ner allvaret i situationen så mycket det gick. En stad som förklarades pestsmittad drabbades nämligen hårt ekonomiskt genom avbrutna handelsförbindelser och problem med livsmedelsförsörjningen. Dessa effekter ville man i det längsta undvika.²

Detta mönster går igen också i Stockholm sensommaren 1710. De första pestoffren där smittades sannolikt redan omkring den 20 juli. Ryktet om smittan nådde Collegium Medicum den 9 augusti. Tio dagar senare bör kollegiets ledamöter ha fått klart för sig att pesten fanns i Stockholm. Den som satte diagnosen var den nästan 70-årige Herman Grim, en läkare som i ungdomen rest i Ostindiska Kompaniets tjänst och som hade personlig erfarenhet av hur pesten yttrade sig från utländska epidemier. Det dröjde dock till den 10 september innan pestens närvaro officiellt erkändes av kollegiets främste företrädare Urban Hiärne. Under tiden användes förskönande omskrivningar – det var ännu inte ”någon fullkomlig pest”, pestbölder hade syns på en del av de sjuka som avlidit ”fast icke så hastigt”, de misstänkta dödsfallen bevisade inte ”någon grasserande pestilentie”. Istället rörde det sig om ”en farlig och smittosam sjukdom”, ”den smittosamma soten”, ”den gångbara sjukdomen”.³

Det kunde finnas en mängd olika orsaker till detta undanglidande agerande. En del av dessa hade med sjukdomens natur att göra. Till detta kom ett stort motstånd mot att erkänna det som i efterhand och för oss är så uppenbart. Man ville inte oroa befolkningen, och i Stockholm ville man skydda stadens tillförsel av livsmedel från den omgivande landsbygden. Ottosson pekar också på att prestige och intern maktkamp mellan personer inom och utom Collegium Medicum kan ha försenat diagnosen.⁴

Idag klassificerar vi infektionssjukdomarna efter deras mikrobiologiska

¹ Slack 1985, s. 256–257.

² Cipolla 1976, s. 47–66.

³ Ottosson, Per-Gunnar, opubl. manus (1990). Preinitz 1987, s. 157–179.

⁴ Ottosson, Per-Gunnar 1990. Preinitz 1987.

orsak. Enligt vår definition är pest den sjukdom som orsakas av bakterien *Yersinia pestis*. Men på 1700-talet definierades sjukdomarna efter de symptom-bilder som de sjuka uppvisade.⁵ Man trodde också att en epidemi under vissa förhållanden kunde övergå i en annan. Tydligast uttrycks detta i Johan Linders pestskrift, där han betraktar fläckfebern som ett stadium både före och efter den fullkomliga pesten.⁶ Man hoppades därför nog också så länge som möjligt att sjukdomen skulle avklinga av sig självt och inte övergå i en ”fullkomlig pest”. Det var ett tungt ansvar förbundet med att erkänna att denna osynliga gräns mellan ”pestilentialisk feber” och ”fullkomlig pest” hade överskridits.

Utanför städerna var handelsintressena inte lika dominerande. Det rörde sig istället om olika kombinationer av de lokala jordägarna, bysamfälligheterna, kyrkliga och militära befattningshavare. Maktstrukturen hade en annan karaktär, och det är därför tveksamt om dessa resonemang utan vidare går att applicera också på pestutbrott på landsbygden. Hur gjorde man det allra första konstaterandet, att pesten var i Skåne och inte bara på andra sidan havet eller tio mil bort? Var det lika svårt där som i Stockholm?

Diagnostiken i Skåne

Pesten kom till Skåne från flera olika håll. Tidigast visade den sig i nordost, i Västanå i Näsums socken, dit den anlände med en båtsman som hemförlovats från flottan i Karlskrona. Han begrovs tillsammans med hustru, nyfött barn och fyra andra sockenbor den 20 november 1710. Vi får i begravningslängden inte veta när han kom hem, inte heller om dödsorsaken i det enskilda fallet eller datum för insjuknande och död. Två barn från den tidigast drabbade gården Västanå nr 12 begrovs redan den 13 november. Det inger misstanke om att båtsmannen kan ha kommit hem, insjuknat och avlidit redan i början av månaden men att det av någon anledning har dröjt med begravningen. Epidemin exploderade i slutet av november. Fram till den 4 december hade ytterligare minst trettio personer avlidit, de flesta i Västanå.⁷

Under vintern 1710–1711 visade sig pesten också i Norra Rörum, en socken belägen centralt i landskapet en och en halv mil norr om Ringsjön samt

⁵ Nordenfelt & Nyström 1986, s. 75–106. Se också ”Pest och pestforskning” i kapitel 2.

⁶ Ottosson, Per-Gunnar 1986, s. 90–92. Den engelske medicinhistorikern John Henderson menar att det kaos som pesten förorsakade var en god grogrund för uppblossandet av en fläckfeber-epidemi. Många pestepidemier kan därför i verkligheten ha varit blandade med fall av både pest och fläcktyfus, ett förhållande som inte direkt underlättade diagnostiken. Henderson, John 1996. (föredrag)

⁷ Detta antagande stämmer också bra med uppgifter från annat håll om att en del av det manskap som under sommaren hade tjänstgjort på flottan hemförlovades just i månads-skiftet oktober – november. Se mer härom i föregående kapitel. Se också Näsrum C:1, LLA.

i Allerums socken norr om Helsingborg. I båda dessa socknar har vi liksom i Näsrum inga diagnoser, bara uppgift om datum för begravningen. I Norra Rörum finns i vissa fall också den kryptiska noteringen ”NB i b:”, vilken ska tolkas som att den döde har begravts utom kyrkogården ”i backen”. Denna notis hänger i sin tur samman med bestämmelsen om att de pestdöda inte fick begravas i ordinarie kyrkogård utan skulle grävas ner ”i afsides backe”.⁸ Två begravningar markerade på detta sätt ägde rum den 5 februari 1711. Det var Sal. Helges 7-årige son Jeppe och Jöns Jöns dotter Inger, båda i Trulstorp. Lille Jappes fader, Helge Jönsson själv, hade begravts två veckor tidigare, den 22 januari.⁹ Sannolikt har vi i honom det tidigaste pestrelaterade dödsfallet i centrala Skåne. I Allerums socken har vi ingen möjlighet att göra någon sådan identifikation. Vi kan spåra ett stigande antal dödsfall familjärt anhopade i flera av husen längs Öresundskusten med start i Låred, Tegelhuset och Bröda redan i januari månad 1711. Explosionen kom på fiskeläget Domsten i början av april.¹⁰ I Övraby norr om Ystad slutligen stöter det inte på några svårigheter att rekonstruera pestens inledningsfas. Smittan kom i början av juni 1711 över havet söderifrån med en avdankad soldat, som steg frisk i land från postjakten men strax insjuknade och dog. Två veckor senare följdes han i döden av hustrun, sonen och församlingens kyrkoherde.¹¹

Hur sattes då diagnosen i dessa fall? Ja, snabbast gick det i Övraby. Pesten hade nu grasserat på annat håll i landskapet i mer än ett halvår. Man hade hunnit vänja sig vid tanken. En kyrkoherdes död passerade inte heller obemärkt. En nådårspredikant som kunde upprätthålla tjänsten måste utses. Den nyblivna änkan skrev redan samma kväll till häradets prost, som snabbt vidarebefordrade nyheten till biskopen. ”Ty Gud weet, man kan intet annat dömme, än at dhet motte wara en stänk af farsoten, hwar igenom han bortgången”, konstaterade prosten och nämnde den hemvändande soldatens snabba död. Kyrkoherde Barfoth hade också insjuknat mycket hastigt under sin färd mellan de båda kyrkorna i pastoratet. Han hade predikat i Benestad men en annan präst måste tillkallas för att genomföra gudstjänsten i Övraby. Hemma i prästgården låg också hans syster illa sjuk.¹² Det snabba och häftiga sjukdomsförloppet betonades. Om symtomen i övrigt på de dittills tre döda får vi inte veta någonting.

⁸ ”Kongl. Maj:ts samtel. härwarande Råds Förordning, til hämmande af den beklageliga farsoten, som på några orter i Riket sig redan inritat och förmenes alt mer och mer sig utwidga”, Arboga den 8/II 1710. Tryckt i Stiernman 1775, s. 33–34.

⁹ Norra Rörum C:1, LLA.

¹⁰ Allerum C:1, LLA.

¹¹ Övraby C:1, LLA.

¹² Enligt prostens hörsägen kom soldaten från Landskrona, men vid denna tidpunkt hade pesten inte ens anlät till staden. Det anges också helt klart i begravningslängden att soldaten kom med postjakten från Stralsund. Landskrona C:1 och Övraby C:1, LLA. Prosten Elias Wettring till biskopen 27/6 1711, LDA F III:8, LLA. Magistraten i Landskrona till Skytte 15/8 1711, SkGKa D II a:18, s. 573, LLA.

I Näsum, Norra Rörum och Allerum var förloppet helt annorlunda. Det dröjde flera veckor innan någon reagerade. En av de första att misstänka att allt inte stod rätt till var vanligen prästen i socknen. Han slog larm till guvernören, när dödstalen sköt i höjden, och till biskopen för att få hjälp med ämbetssysslorna. Officerarna vid det lokala regementet höll ett vakande öga över vad som hände i bygden, och i trakten bosatta doktorer och fältskärer företog egna undersökningar eller engagerades av andra för att bekräfta eller dementera diagnosen.

Situationen i Västanå skildras tidigast av Sigfrid Leopold, en doktor som bodde bara några kilometer från den drabbade byn. Han skickade dit sin son Ove för rekognoscering, kanske efter att ha kontaktats av den nämndeman som bodde i Västanå. Även Ove Leopold var doktor, och denne rapporterade efter hemkomsten hur tio personer hade dött i en gård, tre i en annan, två i en tredje. En hustru från grannbyn Sibbarp insjuknade och dog så snart hon kom hem från likfärden, och ryttaren som hjälpt till med att göra likkistor blev också sjuk. De flesta dog inom ett till tre dygn. De hade svarta och blåvita prickar, och somliga av dem hade bölder. Dessa hade viss chans att klara sig om de fick skötsel och hjälp. Det var en ”heftig smittosam Pestilentialisk Siugdom” som hade infunnit sig i Västanå, och den gamle läkaren efterlyste åtgärder från höga vederbörande med vars hjälp umgänge och kommunikation med de smittade kunde minimeras.¹³

¹³ Leopold nämner inget om incitamentet till sonens rekognosceringstur. Senare i brevet framgår dock att han haft kontakt med nämndemannen och gett denne pestpulver att bruka. Sigfrid Leopold till Skytte 27/II 1710, SkGKa D III k:7, LLA. Sonen Ove Leopold påstås i Sacklén: *Sveriges läkare-historia* ha varit provinsialmedikus i Kristianstads län 1710–1720. Sacklén bygger på Peter Jonas Bergius, som i sin tur hänvisar till uppgifter från en icke namngiven ”trovärdig Man”. Sacklén 1823, s. 728; Bergius 1758, s. 218, noten. Detta stämmer inte med vittnesbörden från Guvernementskansliet. Döbelius var formellt guvernementsmedikus fortfarande i mars 1713. Han efterträddes i december samma år av Hans Roslin, som innehade denna tjänst fram till guvernementets – och tjänstens – avskaffande 1719. Skåne delades då i två län, en tjänst som provinsialläkare inrättades och Roslin blev 1720 dess förste innehavare. Han var fortfarande provinsialläkare för *båda* länen, då han 1724 flyttade till Kristianstad. Gröné 1953, s. 30, 35–37. Behörig att inneha tjänst som provinsialläkare var endast medicine doktor. Roslin hade enligt Gröné blivit medicine doktor i Kiel 1708. Fler intressenter fanns. Kilian Stobæus d.ä. disputerade i maj 1720 vid Lunds Universitet för medicine doktorsgraden. Lindskog & Zetterberg 1972, s. 126. Ove Leopold gjorde detsamma två månader senare i Harderwik i Holland. Leijonhufvud 1906, s. 346; Pettersson 1994, s. 60. De felaktiga uppgifterna från Sacklén lever vidare hos Sjöström 1901, s. 44–46; Leijonhufvud 1906, s. 345; Lindskog 1973, s. 104; och med viss variation hos Olsson 1951, s. 58 (”provinsialläkaren Sigfrid Leopold”) och Pettersson 1994, s. 61 (Ove Leopold ”utnämnd till provincialmedicus i Kristianstads län år 1722”). Ove Leopold sammanblandas också ofta med sin yngre bror Carl Adam, vilken av Sjöström 1901, s. 52–53; Leijonhufvud 1906, s. 345; Pettersson 1994, s. 68–69 utpekas som pestmedikus i Lund 1712. I brev från Lunds magistrat till guvernör Burenschiöld den 10 oktober 1712 framgår dock klart att det var Ove Leopold som innehade denna befattning – ”en ung Medicinæ Licentiatus wid namn Ovens Leopold, som här wid Academien sig länge uppehållit.” SkGKa D II a:19, s.

Två dagar senare, den 29 november, kunde inte heller socknens prost tåga längre. Ryttaren, vilken nu nämns som avliden, hade haft en pestböld under sin vänstra arm. Bruna och blå fläckar hade syns på andra sjuka. Många hus blev öde och utdöda, då både bonden, hustrun och barnen insjuknade och dog. Prostens brev pryddes utvändigt av en bård med våglinjer och kors och uppmaningen att det skulle befordras skyndsamt från fjärdingsman till fjärdingsman ”antingen hans höggrefwlige Excelltzer treffas på vägen eller i Malmö”.¹⁴ Löjtnanten vid Södra Skånska Kavalleriregementet Eric Jacob Bagge rapporterade följande dag om den förskräckliga sjukdomen ”som ofellbart är Pæsten”, eftersom inte bara åtta eller tio personer dog utan tjugo och trettio. Han föreslog att det manskap som låg inkvarterat i trakten skulle förflyttas till mindre farliga kvarter.¹⁵

Den förste som reagerade i Norra Rörum var kyrkoherden Enoch Wättring – om vi ska tro hans egen försvarsskrift författad en vecka senare. Till en början låg de drabbade i åtta till fjorton dagar av en helt annan sjukdom, försäkrade han. Men nu dog de snabbare, redan efter ett till tre dygn.

Det war mig omöyeligt weta att det skulle wara någon Pest, som mig der uppå intet förstod, eij heller något owist torde berätta,

.. klagade han. Han hade försökt förmå regementsfältskären vid det i trakten inkvarterade kompaniet att undersöka de sjuka, men då denne inte kom hade han istället med egen häst hämtat dennes kollega under Norra Skånska Kavalleriregementet, Johan Maskau.¹⁶ Denne rapporterade den 7 mars både till Wättring och till sin regementschef, Håkan Gyllenbielke, om situationen i byn Trulstorp. I ett hus hade sex personer dött, i ett annat en, i ett tredje fem. Fältskären hade sett två av de döda. Den ene hade fläckar, den andre en böld. Ytterligare några personer fanns i byn, som var ”af een här å orthen Owanlig Siuuka, mycket kranka”.¹⁷

Veckan därefter engagerades också ”höglärde H:r Doctoren” att noga undersöka alla omständigheter. Denne doktor namnges inte, men det bör ha varit Laurentius Braun, tidigare medicine professor och stadsfysikus i Pernaui i Estland. Han flydde därifrån i augusti 1710 då staden kapitulerade för ryssarna. Efter ankomsten till Stockholm blev han strax utnämnd till fältmedikus vid armén i Skåne.¹⁸ Julen 1710 instruerades samtliga ryttmästa-

1120–1121, LLA. Ytterligare ett bevis för att Ove Leopold vid denna tid inte ens var formellt behörig att inneha den ännu obefintliga tjänsten som provinsialläkare i Kristianstads län.

¹⁴ Prosten Johannes Sorbonius till Stenbock 29/11 1710, SkGKa D III k:7, Ib nr 403, LLA.

¹⁵ Löjtnant Eric Jacob Bagge till Skytte 30/11 1710, SkGKa D III k:7, LLA.

¹⁶ Pastor Enoch Wättring till Stenbock 15/3 1711, Ericssbergsarkivet, Autogr. vol. 235, RA.

¹⁷ Pastor Enoch Wättring till Stenbock 7/3 1711. Kopia i LDA F III:8, LLA. Överstelöjtnant Gyllenbielke till Stenbock 7/3 1711, Sk. Husarreg., Suppl. vol. 2:2, s. 278–280, KrA.

¹⁸ Han kallas omväxlande Laurentius Braun och Lars Brauner. Hult 1926, s. 128–135.

re vid Norra Skånska Kavalleriregementet liksom fältskären Maskau att hålla sig noga underrättade om manskapets hälsa och sundhet. De ålades att strax korrespondera med denne doktor Brauner, när någon vid regementet insjuknade, så att den sjuke skulle kunna ges rätt råd och behandling.¹⁹ Denna åtgärd var sannolikt föranledd av pestens etablering i nordöstra Skåne och den förflyttning av trupper från Villands härad in i Norra Skånska Kavalleriregementets hemmaområde som ägde rum till följd av det.

Diagnostiken i Domsten drog ut på tiden. Den förste som slog larm var Nicolaus Steenhoff, kyrkoherde i Allerum och Fleninge. Begravningarna hade varit många redan under senare delen av mars, men nu den 5 april hade på bara tre dagar flera personer avlidit. Visserligen hade de legat i fem dagar, men prästen anade att sjukan kunde föra med sig mer smitta än vad man kunde märka till en början. Brev avgick åt flera håll, till borgmästaren i Helsingborg, till guvernementet och till överstelöjtnant Gripenschiöld, befälhavaren över de delar av Östgöta Infanteriregemente som var inkvarterade i trakten.²⁰

Borgmästaren ansåg att Domsten tillhörde det omgivande häradet, inte stadens jurisdiktion. Därmed var det häradshövdingens och befallningsmannens uppgift att undersöka situationen i byn, men eftersom båda bodde några mil bort kontaktade han generaladjutant Christer Boije. Denne var i avsknad av kommandant den högste militäre befälhavaren i staden. Boije sände ut en kavallerilöjtnant till Domsten för att rekognoscera och hämta information. Löjtnanten återkom samma dag med en lång redogörelse för alla som hade dött i Domsten och Gnetared de senaste månaderna, hur gamla de varit och hur länge de legat sjuka. Bönderna i Domsten hade på tillfrågan samstämmigt bedyrat att ingen av de döda hade haft några tecken på pest. Ingen av dem hade vare sig sett eller på annat sätt märkt någon svullnad, bölder eller andra tecken, inte heller ”några röde fläckar, som farsoott hälst med sig förer”.²¹ Men generaladjutanten kände sig inte övertygad. Han agerade som om det var pest, drog ut de inkvarterade strandvakterna från Domsten och omgärdade fiskeläget med militärvakt. Samtidigt underrättade han viceguvernören och bad att doktorn skulle skickas dit.²²

¹⁹ Pastor Enoch Wättring till Stenbock 15/3 1711, Ericssbergsarkivet, Autogr. vol. 235, RA. Befallningsman Lars Eneroth till Stenbock 20/3 1711, SkGKa D II a:18, s. 1351, LLA. Gyllenbielke har döpt om honom från Lars till Johan Brauner. Överstelöjtnant Gyllenbielke till samtliga rytmästare samt till regementsfältskär Maskau 23/12 1710, Sk. Husarreg., Suppl. vol. 2:2, s. 203–205, KfA.

²⁰ Pastor Steenhoff till borgmästaren i Helsingborg 5/4 1711, kopia i SkGKa D III a:15 onummerad mellan s. 154 o 155, LLA.

²¹ Johan Hieltings rapport till generaladjutant Boije, kopia i SkGKa D III a:15, s. 153–154, LLA.

²² Generaladjutant Boije till Skytte 6/4 1711, med kopia på brev från Hieltingh och pastor Steenhoff. SkGKa D III a:15, s. 152 och 155, LLA.

Dagen därpå, den 6 april, anlände näste besökare till den sjuka byn. Överstelöjtnant Gripenschiöld sände dit sin regementsfältskär Friedlieben. Denne fann två personer som låg sjuka, men han uppfattade att de led av en hetsig feber. Det fanns både småbarn och äldre bland de döda. Visserligen hade nu sju personer avlidit på åtta dagar, men ingen hade dött snabbt. Alla hade legat i tre, fyra, ja till och med sex dagar, och de hade varken haft bölder eller fläckar. Fältskären fann inte det ringaste tecken på någon smittosam sjuka. Desto mer påtagligt upplevde han armodet, hungern och nöden i byn.²³

Generaladjutantens rapport till Skytte andas stor misstro också mot Friedliebens bedömning. Det vore väl om Skytte ville beordra fältdoktorn att resa dit och göra sig underrättad om sjukdomen, skrev Boije. Han ville gärna tro att dödsfallen berodde på armod, hunger och otjänlig spis, men vakten runt byn tänkte han behålla, då det fortfarande fanns tillräcklig anledning att misstänka smittosam sjukdom. Varför skulle annars sju personer ha avlidit i förra veckan på en så liten plats, och det efter så få dagars förlopp? Dessutom fanns där ännu två personer illa sjuka. Slutet på epidemin var ännu inte i sikte.²⁴

Ryktet om farsoten spreds över bygden och föranledde överstelöjtnant Gyllenbielke, chefen för Norra Skånska Kavalleriregementet, att skicka dit *sin* fältskär. Han namnges inte i korrespondensen men det bör ha varit den tidigare omtalade Maskau. Besöket ägde rum den 14 april. Även denna gång fanns det bara två sjuka på fiskeläget, en gammal man och en pojke på sex, sju år. På den äldre fann fältskären inga pesttecken, men pojken hade en frisma i ljumsken, eller ”sådana swulster ... som een smittosam fahrsoot plägar med sig föra”. Fältskären applicerade plåster på bölden och informerade kyrkoherden, som i sin tur informerade Boije och biskopen. Själv underrättade han sin överordnade, överstelöjtnant Gyllenbielke, och fältläkaren, doktor Brauner.²⁵

De närmaste dagarna därefter förvärrades situationen ytterligare. Flera av de inestängda i Domsten var helt utarmade och försörjde sig som tiggare, vilket naturligtvis nu för smittans skull var helt uteslutet. Kyrkoherden klagade också på att vakterna hade varit försumliga genom att gå in i husen och genom att låta folk lämna byn. Nu hade visserligen vakthållningen skärpts, men det innebar istället att de som till äventyrs överlevde sjukdomen skulle komma att dö av svält. Befolkningen i fiskeläget behövde hjälp

²³ Friedliebens skriftliga berättelse till Christer Boije 8/4 1711, bilaga i brev från Boije till Skytte 11/4 1711, SkGKa D III a:15, s. 142–143 och 146, LLA.

²⁴ Generaladjutant Boije till Skytte 10/4 1711, SkGKa D III a:15, s. 142–143 + 146, LLA.

²⁵ Pastor Steenhoff till generaladjutant Boije 15/4 1711, SkGKa D III a:15, s. 139–140, LLA.

Pastor Steenhoff till biskopen 15/4 1711, LDA F III:8, LLA. Överstelöjtnant Gyllenbielke till Skytte 28/4 1711, SkGKa D III a:15, s. 204, LLA.

utifrån med livsmedel för att ha en chans att överleva. Dessutom började oroande rapporter inflyta från fler byar samtidigt som diagnostiken ännu inte var fullständigt klar. Generaladjutanten satt med två motstridiga besked från två olika fältskärer, där den ene inte hade funnit några tecken på smittosam sjukdom samtidigt som den andre hade sett just exakt det. Den som av alla ansågs kunna lösa tvisten var fältdoktorn Brauner. Men han lyste hela tiden med sin frånvaro. Boije hade framfört sin önskan om hans närvaro redan den 6 april. Skytte hade skrivit till honom den 10 april, och nu hade ytterligare en vecka gått utan att han syntts till.²⁶ Förklaringen till hans uteblivande var enkel – han hade inte råd. Som de flesta andra i Karl XII:s arméer fick han inte ut sin lön, och som flykting hade han inga egna resurser att ta till. Det kostade pengar att resa från Malmö till Helsingborg, och innan penningfrågan var löst kunde han inte fullgöra sitt uppdrag.²⁷

Regementsfältskär Maskau stannade kvar i Luggudetrakten i mer än en vecka men gjorde inga fler besök i Domsten.²⁸ Däremot skickades den andre fältskären, Friedlieben, dit igen den 18 april. Nu fann även han tecken på en ”anstrikende Seuche”. Sjukdomen började med en frysning och därefter stor hetta och huvudvärk, snart också en utomordentlig mattighet och bölder i ljumskarna och under armarna. De hade ”rictigen Flecken” och låg i tre till fem dagar. Enbart i Domsten fanns fjorton sjuka och sju hade dött sedan den 12:e. Friedlieben hade också besökt Eleshult i Brunby socken längre ut mot Kullen. Där var ännu så länge bara ett hus angripet, men i det fanns tre döda och fyra sjuka, som uppvisade samma tecken.²⁹ Den 20 april rapporterade generaladjutanten till viceguvernör Skytte:

H:r Doctor Brauner har ännu sigh här intet infunnit; Uppå fiskeläget Dombstehn ähro största dheelen allareedhan utdhödde, så att dhe mästa huusen ståå tomma och öde, så att om dhe också döö, hwilcka nu siuka liggia, ähro dher intet många menniskior mehr öfrige;³⁰

²⁶ Generaladjutant Boije till Skytte 17/4 1711, SkGKa D III a:15, s. 138 + 141, LLA. Pastor Steenhoff till befälningssman Brandt samt befälningssman Brandt till Skytte 18/4 1711, SkGKa D II a:18, s. 1181–82, LLA. Generaladjutant Boije till Skytte 6/4 1711, SkGKa D III a:15, s. 152+155, LLA. Skytte till doktor Brauner 10/4, SkGKa A I:52, April 10, s. 92, LLA.

²⁷ Ett memorial från Stenbock angående friskjuts ”för Gen. Auditören i Skåne samt felt Medicus då de på ämbets vägnar skola angelägne resor förrätta” godkändes av rådet den 26/5 1711. Laur. Braun till Stenbock 6/4 1711, Ericssbergsarkivet, Autogr. vol. 33, RA. KRP, 26/5 1711, vol. 103a, s. 389–390, RA. Skytte till rådet 7/6 1711, SkGKa A I:52, Juni s. 30, LLA.

²⁸ Ätminstone inga besök som satt spår i arkiven. Överstelöjtnant Gyllenbielke till Skytte 28/4 1711, SkGKa D III a:15, s. 204, LLA.

²⁹ Regementsfältskär Friedliebens rapport till generaladjutant Boije 20/4 1711, SkGKa D III a:15, s. 145, LLA.

³⁰ Generaladjutant Boije till Skytte 20/4 1711, SkGKa D III a:15, s. 144 + 145, LLA

Fem dagar senare berättade befallningsmannen att farsoten fanns också i Västra Broby socken.³¹ I Sweberg i Kattarp socken avled en hustru den 21 april i något som i efterhand ansågs vara pest.³² Sannolikt hade den också skördat sina första offer ute på Bjärehalvön. Pernilla Salig Olas och Salig Ola Torstenssons dotter Ludze i Engelsbäck begrovs båda den 23 april. Men om orsaken till deras död svävade alla ännu i lycklig okunnighet.³³

Att diagnostisera pest

Varför var det då så svårt att ställa rätt diagnos? Var låg problemet? Vi kan dela upp frågan i minst tre delfrågor. Den första handlar om dåtidens syn på vad pest var för något. Vad hade prästerna, fältskärerna och läkarna i exemplen ovan att gå efter? Hur beskrevs pesten i dåtidens medicinska handböcker?

Den andra handlar om pestens natur. Hur yttrade den sig? Vilka symptom hade egentligen de drabbade? En fullt utvecklad böldpestepidemi var enligt Ottosson relativt enkel att diagnostisera. Det var en kombination av främst två faktorer – hög dödlighet och förekomst av bölder i ljumskar, armhålur eller på halsen.³⁴ Men är det då så givet att det var just böldpest som de sjuka drabbades av? Och hög dödlighet, det var ju något som visade sig först så småningom.

Den tredje delfrågan handlar om kombinationen av fråga ett och två. Det gäller inte bara att veta i teorin hur pesten yttrar sig utan också om att tillämpa kunskaperna i praktiken. Vilken erfarenhet hade prästerna, fältskärerna och läkarna själva sedan tidigare av pest och pestbekämpning? Vilka alternativa förklaringar till den ökade dödligheten kan ha funnits?

Dåtidens lärda beskrivning

Dåtidens lärda beskrivning av pestens sätt att uppträda finner vi i tidens medicinska skrifter. Dessa var i första hand avsedda att varna för pesten, så att läsaren skulle hinna förbereda sig i tid på vad som var att vänta. Tyngdpunkten lades därför på de allmänna pesttecknen ute i naturen och de tidigaste symptomen hos den enskilde drabbade.³⁵ I Collegium Medicum's hösten 1710 utgivna lilla skrift kan vi läsa hur hela naturen blir förgiftad, då

³¹ Befallningsman Brandt till Skytte 25/4 1711, SkGKa D II a:18, s. 1185, LLA.

³² Gunner Per Pähls i Sweberg begravd Rogate 1711, Kattarp C:1, LLA.

³³ Greive C:1, LLA. Kyrkoherde Jöran Warbergh till Skytte 19/5 1711, SkGKa D III a:15, s. 892, LLA.

³⁴ Ottosson, Per-Gunnar 1986, s. 81–82.

³⁵ Ottosson, Per-Gunnar 1986, s. 84–85.

pesten nalkas. Mjölkk som står ute över natten blir skämd. Nybakat bröd möglar. Boskapen dör utan åtskillnad. Sparvar och svalor faller döda till marken. Mask och ohyra invaderar åker och äng. Hunger och dyrtid, vårt ostadigt illaluktande väder, krig och fältslag var dåliga tecken, liksom då ”grasserande Pestilentialisk Siukdom går förut i Granskapet”. Symtomen hos den enskilde sjuke kunde variera. Man ger en lång redogörelse för allmänna febersymtom, hetta och frossa, andningssvårigheter, sömnlöshet, dålig matlust, rubbad puls, grumlig urin. Men det säkraste tecknet var ändå den förändring som beskrevs på följande sätt:

Utwärtes wisar sig efter andra eller tridie dagen, på åtskillige kropsens ställen, en stenhård mycket ömmer swulst, som har i förstone naturlig färg, men blånar på slutet; hwilken då han stadnar på de rum där kiörtlar sittia, såsom under hakan, armarna, baak om öronen och i liumskan, swårlig mognar och kallas Frissma eller Pestböld.³⁶

Särskilt de sista var de vanligaste tecknen på pestsmitta. Det diagnostiska avsnittet avslutas med följande konstaterande:

Kommer där til en wiss kundskap, at en wida grasserande och hastigt öfwerfarande smitta som ganska många oförmodeligen öfwerilar och på kortan tijd afdaga tager, går i swang, kan man otwifwelachtigt sluta at det är den swåra plågan, Pestilentien, kallad af gemene man stora döden.³⁷

Det vi möter här är således bölden och den stora dödligheten, enligt Ottossons pestens två viktigaste kännetecken.³⁸ I det sista citatet ovan antydligare två, det snabba insjuknandet och det korta sjukdomsförloppet. Men det tecken som bredvid bölden oftast omtalas från olika håll i Skåne, fläckarna, eller de svarta och blånande prickarna, det finns faktiskt inte med i Collegium Medicumsk beskrivning – om därmed inte avses den stenhårda ömma svulsten som blånar på slutet. Jag har dock inte i något annat sammanhang sett att fläckarna har kopplats samman med bölderna på detta sätt.

Pestens natur

Idag bygger pestdiagnosen på resultaten av laboratorieprover snarare än på den kliniska undersökningen. En klinisk bedside-diagnos kan fortfarande vara viktig, eftersom man oftast tvingas ge behandling innan laboratorie-

³⁶ Kort Underrättelse huru man sig förhålla skall ... 1710, s. 5–9.

³⁷ Idem.

³⁸ Ottosson, Per-Gunnar 1986, s. 81–82.

proverna är klara. Ett fall av välutvecklad ”typisk” böldpest är enkelt att diagnosticera. Symtomen i de tidigast angripna lymfkörtlarna är karakteristiska och det finns ingen egentlig alternativ diagnos.³⁹ Men inte ens under 1900-talet har det varit helt självklart lätt att diagnostisera enstaka pestfall. Det första steget är att över huvud taget börja misstänka diagnosen. Till detta kommer problem med att få korrekta uppgifter om sjukdomsförloppet liksom med den kliniska undersökningen. Ett par timmar efter dödsfallet kan det nämligen vara så gott som omöjligt att återfinna de bölder som så tydligt iakttagits på samme person i levande livet. Och de anhöriga lämnar ofta vilseledande uppgifter till myndigheterna. Åtminstone i Casablanca 1944 hade alla de döda varit sjuka i fjorton dagar eller mer. Ingen ville vidkännas att döden hade kommit plötsligt eller efter bara ett par dagars sjukdomsförlopp. Man ville helt enkelt få myndigheterna att tro att dödsfallen var orsakade av annat.⁴⁰

Ett annat skäl till de diagnostiska svårigheterna är att många av de pestdrabbade inte har några typiska symtom. De är endast kraftigt allmänpåverkade som tecken på en allvarlig infektion, och då kan det vara svårt att kliniskt skilja den pestsjuka från andra akut febersjuka. Det gäller främst då förloppet är så snabbt att några tydliga bölder inte hinner utvecklas, eller vid lungpest då patienten avlider utan några tecken på hosta eller upphostningar.⁴¹

Sjukdomsdebuten är oftast plötslig med snabbt stigande temperatur och allmänpåverkan. Då infektionen skett via huden finns tidigt tecken på reaktion i den lokala lymfkörteln, ibland till och med redan innan febern kommer. Bölden är fullt utvecklad inom en till fem dagar efter insjuknandet. Den är oftast stor som en valnöt eller ett hönsägg och intensivt ömmande. Döden inträder vanligen inom tre till fem dagar från insjuknandet och orsakas oftast av akut hjärtsvikt. Variationsrikedomen är emellertid stor. I ena änden av skalan finns individer som endast drabbas av en lindrig lymfkörtelförstoring utan allmänsymtom. De är uppegående och opåverkade. Tillståndet kallas *Pestis minor* och den drabbade överlever utan behandling. Denna pestvariant anses uppträda särskilt mot slutet av en pestepidemi.⁴²

I skalans andra ända finns de fall, där pesten på ett tidigt stadium sprider sig till blodomloppet och sjukdomen fortskrider så hastigt att bölderna inte hinner utvecklas. Den drabbade kan i enstaka fall avlida redan några timmar

³⁹ Åtminstone enligt Pollitzer. Andra författare av översiktsartiklar kan presentera hela tabeller av differentialdiagnoser. De flesta är dock ganska långsökrta, exempelvis inklämt bräck, påsjsjuka, lymfom och syfilis. Davis, Hallett & Isaacson 1975, s. 150.

⁴⁰ Sanguy 1945, s. 377.

⁴¹ Pollitzer 1954, s. 446–453. Simpson 1905, s. 308–315.

⁴² Ricardo Jorge vill emellertid lägga en annan betydelse i detta begrepp. ”Pestis minor” står enligt honom inte för minskad patogenitet eller virulens hos bakterien utan snarare en minskande incidens – färre fall mot slutet av en epidemi. Jorge 1933, s. 431–432.

efter insjuknandet, i övrigt alltid inom ett till tre dygn. Skalan är glidande från de godartade närmast symtomlösa fallen till dessa superakuta infektioner där förloppet kan räknas i timmar eller enstaka dagar. Dessa senare kallas ibland blodpest eller septisk pest till följd av att pestbakterien har åstadkommit en akut blodförgiftning. Dödligheten i typisk böldpest i Indien och Kina var före ankomsten av antibiotika 60 till 90 procent. Den som överlevde kunde se fram emot en lång konvalescenstid, ibland också bestående men i form av ärrbildning, kroniska våtskande sår och svullnad i extremiteten – armen eller benet – i närheten av bölden till följd av att lymfdränaget därifrån hade skadats.⁴³

Ingen vet hur vanliga de godartade fallen är i förhållande till de övriga, eftersom dessa sällan behöver uppsöka sjukvården och därmed inte registreras. Typiska böldpestfall uppträder sida vid sida med urakut förlöpande fall av blodpest. I en studie från 1970-talets Vietnam led drygt hälften av de som lyckats ta sig till sjukhuset av mer eller mindre svår böldpest. En tredjedel klassificerades som böld-blodpest, en allvarigare form med högre temperatur, kraftigare allmänpåverkan och större dödlighet. De resterande fallen hade feber och var omtöcknade men hade inga tecken på lymfkörtelsvullnad. Samtliga dessa försämrades oåterkalleligt och avled strax efter ankomsten till sjukhuset. I denna studie drabbades ungdomar allvarigare än de vuxna. Fallen av böld-blodpest och blodpest var betydligt yngre än de som drabbats av enbart böldpest. Dödligheten i dessa grupper var också högre än bland de rena böldpestfallen.⁴⁴ Detta skulle, åtminstone delvis, kunna förklara varför pesten i historisk tid har gått hårdast fram just bland större barn, ungdomar och unga vuxna. Det finns bara en hake. I andra studier har man kommit fram till precis motsatt resultat. I 1980-talets New Mexico utgjordes fortfarande en fjärdedel av fallen av blodpest, och personer under 30 år hade högst dödlighet. Men vid en noggrannare analys berodde det på att dessa unga oftare fick fel diagnos och därmed inte rätt behandling. Störst risk att drabbas av blodpesten hade personer som var fyrtio år och däröver, men de klarade sig eftersom de oftare fick antibiotika, inte sällan dock av fel orsak.⁴⁵

I de snabbt förlöpande fallen av böld-blodpest och blodpest är symtomen från huden inte helt ovanliga. Det kan förklaras med att pestbakterien avger gifter som påverkar blodets levringsförmåga. Blodet flyter inte längre jämnt utan klumpar sig omväxlande med att blödningstiden förlängs. Därmed uppstår både proppar och blödningar överallt i blodkärlen. Förändringarna

⁴³ Pollitzer 1954, s. 411–424, 435–440.

⁴⁴ 23 fall varav 13 med böldpest, 7 med böld-blodpest och 3 med blodpest. Medelåldern i grupperna med blodpest var 12 ± 3 år, i gruppen med enbart böldpest 23 ± 4 år. Cantey 1974, s. 280–283.

⁴⁵ Hull, Montes & Mann 1987, s. 113–118.

blir synliga i huden i form av små fläckar av kallbrand och blodutgjutningar. Det är ett mycket olycksbådande tecken. Den sjuke blir snabbt sämre och avlider som en följd av att blodet slutar cirkulera.⁴⁶

Dessa olycksbådande tecken uppträdde enligt Daniel Defoe i samband med pesten i London 1665. Han beskrev dem som fläckar av kallbrand eller små knölar av dödkött, och de varslade om en snar och säker död.⁴⁷ De var väl kända också av Sigfrid Leopold, doktorn som slog larm om sjukdomen i Västanå. Dessa fläckar var enligt honom tillsammans med bölderna ”Signe manifeste aff et Pestilentialisk giff” men med den skillnaden att de som hade bölder brukade klara sig med livet i behåll om de fick hjälp och skötsel.⁴⁸ Oftast nämns fläckarna tillsammans med bölderna. I brevet från prosten Sorbonius får man intrycket att det är olika personer som får bölder respektive bruna och blå fläckar. I överstelöjtnant Gyllenbielkes rapport från Norra Rörum framgår det klart att en av de två undersökta hade fläckar, den andre en böld.⁴⁹

Visserligen kunde symtom från huden i enstaka fall förekomma utan att det rörde sig om blodpest, men dessa tecken betraktades som särskilt olycksbådande både av Defoe och Leopold. Det kan tyda på att de orsakades just av blodpest eller möjligen av böld-blodpest.⁵⁰ Det snabba sjukdomsförloppet, där tre fjärdedelar av alla dödsfall ägde rum inom tre dygn från insjuknandet, talar för att andelen urakut pest med inslag av blodförgiftning har varit mycket hög.⁵¹ Därmed bör andelen fall av typisk böldpest i motsvarande grad ha minskat. Andra indicier talande för ett våldsamt förlopp är att det vid fältskärernas besök oftast visserligen kunde redovisas många redan avlidna men endast enstaka sjuka, som de hade möjlighet att undersöka kliniskt. Överlevande personer med längre sjukdomsförlopp eller på väg att tillfriskna förekommer inte alls i de inledande rapporterna.

⁴⁶ På fackspråket heter det DIC, disseminerad intravasal koagulation. DIC uppträder även i andra sammanhang, exempelvis meningokock- och streptokocksepsis och vid urin- och gallinfektioner orsakade av olika tarmbakterier, där spridning har skett till blodet. De bakteriestammar som kan ge upphov till denna akuta blodförgiftning går i pressen populärt under namnet Mördarbakterier. Blodets levringsförmåga påverkas även i samband med typisk böldpest utan tecken på blodpest, men det har då oftast inga praktiska konsekvenser. Butler, Bell, Ngoc Linh, Dinh Tiep & Arnold 1974, s. S78–S84. Butler 1972, s. 268–276.

⁴⁷ Defoe 1986, s. 207.

⁴⁸ Sigfrid Leopold till Skytte 27/11 1710, SkGKa D III k:7, LLA.

⁴⁹ Prosten Sorbonius till Stenbock 29/11 1710, SkGKa D III k:7, LLA. Överstelöjtnant Gyllenbielke till Stenbock 7/3 1711, Sk. Husarreg., Suppl. vol. 2:2, s. 278–280

⁵⁰ Butler 1972, s. 268–276.

⁵¹ 85 av 116 döda i Ausås och Strövelstorp. 9 av 12 döda i Räfninge. Ausås C:1. Strövelstorp C:1. Hästveda C:1. Samtliga LLA.

Den personliga erfarenhetens betydelse

Bristande tidigare erfarenhet av pest hos den medicinskt sakkunnige är enligt Pollitzer en viktig anledning till att det är svårt att ställa korrekt diagnos. Redan i återberättandet av sjukdomsförloppet kan den sjuke själv och de anhöriga lägga ner otrolig energi på att vilseleda den sakkunnige. Därför måste varje misstänkt fall oberoende av vad som berättas noga undersökas med tanke på bölder eller tecken på lungpest. I områden där sjukvårdspersonalen saknar vana att hantera pestfall finns risk att även kliniskt tydliga fall feldiagnostiseras. Ett sådant område är västra USA, där pesten smittar sporadiskt från de vilda gnagarna. Omvänt kan personalen i områden med endemiskt närvarande pest ha en tendens att klassificera alla fall med lymfkörtelförstoring som pestoffer.⁵²

I ljuset av denna stora samlade erfarenhet måste kavallerilöjtnantens rapport från Domsten om böndernas samstämmiga förnekande av pesttecken betraktas med skepsis. De avlidna kan mycket väl ha haft både svullnader, bölder och röda fläckar, tecken som har varit svåra att se efter döden. Och precis som i 1940-talets Casablanca kan lokalbefolkningen för att slippa utsättas för myndigheternas drastiska åtgärder ha valt att förneka alltihop.⁵³ De tillkallade experterna, fältskärerna, har inte heller haft någon lätt uppgift. Om någon av de få sjuka råkade ha en böld – och fältskären visste var han skulle leta och hur denna kunde yttra sig – stärktes naturligtvis misstanken. Men om bölden saknades, om den sjuke istället hade fläckar, skulle han kunna skilja dessa från fläckar orsakade av andra sjukdomar som fläcktyfus och fullt utvecklade skörbjugg. Nöd, svält och eländiga levnadsförhållanden skapar god grogrund för båda dessa alternativa diagnoser. I en annan situation, om nu pesten inte hade råkat vara där, skulle Friedlieben, östgötarnas fältskär, mycket väl kunnat ha helt rätt i sin bedömning.

Vilken personlig erfarenhet hade då de inblandade prästerna, fältskärerna och doktorerna? Därom vet vi sällan något säkert. Vi kan bara gissa att Enoch Wettring, prästen i Norra Rörum, aldrig hade stött på pesten tidigare. Han var född 1681.⁵⁴ Hans kollega i Allerum, Nicolaus Stenhoff född 1670, kan möjligen ha gjort det. Innan han tillträdde pastoratet våren 1707 hade han nämligen varit pastor vid Livdragonregementet och som sådan deltagit på den europeiska krigsscenen.⁵⁵ Prosten Sorbonius i Jämshög kan

⁵² Pollitzer 1954, s. 446–449.

⁵³ Om Casablanca se Sanguy 1945, s. 377.

⁵⁴ Carlquist Serie 2:9, 1963, s. 403–404.

⁵⁵ Cavallin, Femte delen 1858, s. 10–11.

ha mött pesten i barndomen. Han var född i Sörby i Göinge och elva år gammal när pesten hemsökte Skåne förra gången 1655.⁵⁶

Den ende av fältskärerna vi vet något om i detta avseende är Johan Maskau. Han hade sommaren 1710 anlänt med postjakten från Pommern efter att tidigare ha tjänstgjort som regementsfältskär vid generalmajor Taubes dragonregemente. Enligt denne var han duglig och fullt kompetent att kunna förestå en tjänst som regementsfältskär. Maskau kan ha haft en viss tidigare erfarenhet av pestbekämpning. Pastorn i Allerum omtalar nämligen i förbigående att han hade praktiserat i Danzig under pestens grasserande där.⁵⁷

Även Laurentius Braun, fältdoktorn, bör ha haft en viss tidigare erfarenhet av pest, ty då han föregående sommar flydde från Pernau grasserade farsoten där för fullt. Han förlorade också en son i epidemin.⁵⁸ Sigfrid Leopold slutligen, var precis som prosten Sorbonius född i början av 1640-talet. Han kom från en liten tysk stad vid namn Spremberg, inskrevs 1655 vid universitetet i Frankfurt an der Oder och kom till Skåne 1664. Värt att notera i sammanhanget är pestens närvaro i just denna del av Tyskland, Schlesien och Brandenburg, 1656 och 1657. Sigfrid Leopold var då 13–14 år gammal.⁵⁹

Dessa tre, fältskären Johan Maskau samt doktorerna Laurentius Braun och Sigfrid Leopold, var de som i praktiken satte diagnosen pest i Skåne. Minst två av dem, kanske alla tre, hade personlig erfarenhet av pesten från tidigare epidemier. Vi såg nyss att förhållandet var likartat i Stockholm. Där var det den 70-årige Herman Grim, tidigare skeppsläkare i Ostindiska Kompaniets tjänst, som identifierade farsoten och kallade den vid dess rätta namn.

Avslutande reflektion

De som drabbas av kopporna eller mässlingen har alla ett för respektive sjukdom typiskt förlopp. De får karakteristiska hudutslag som visar sig under en viss fas i sjukdomens utveckling. Pestens symtomatologi är inte enhetlig på samma sätt. Den kan visserligen delas upp i de två huvudgrupperna böldpest och lungpest, men därutöver finns alla varianter från den godartade *Pestis minor* till snabbt förlöpande blodpest, där döden följer några timmar eller

⁵⁶ Han var född 1644 i Sörby. Från denna socken finns begravningslängder bevarade, så det är i viss mån möjligt att undersöka. Cavallin, Femte delen 1858, s. 325–327.

⁵⁷ Överstelöjtnant Gyllenbielke till Stenbock 20/7 1710, Sk. Husarreg., Suppl. vol. 2:1, s. 149–150. Pastor Nicolaus Steenhoff till biskopen 15/4 1711, LDA F III:8, LLA.

⁵⁸ Hult 1926, s. 128–135.

⁵⁹ Pesten grasserade på åtskilliga håll i Tyskland också 1680 och 1681, särskilt i Sachsen och Sachsen-Anhalt. Drabbade städer var bland annat Magdeburg, Halle, Erfurt och Eisleben. Men vid denna tid befann sig Sigfrid Leopold sedan länge i Skåne. Eckert 2000, s. 9–11, 15–17 samt figurerna 2 och 4. Östenson 1968–69, s. 170–178.

enstaka dagar efter insjuknandet. De som drabbas av blodpest har framför allt tecken på en mycket allvarlig blodförgiftning med allmänpåverkan samtidigt som de typiska bölderna, som vid böldpest, alternativt blodiga upphostningarna, som vid lungpest, saknas helt. I det enskilda fallet kan det då vara så gott som omöjligt att enbart med hjälp av de kliniska tecknen, symtomen, ställa diagnosen pest. Så är det idag och det var inte annorlunda förr i tiden. Till skillnad mot då tar vi idag hjälp av blodprov och bakteriologiska odlingar. Vi kan i varje enskilt fall avgöra om det är pest eller inte. Förr i tiden var pest en kollektiv diagnos. Det var epidemin man identifierade – den fullkomliga pesten – inte det enskilda fallet i sig.

Collegium Medicum's beskrivning börjar med en allmän skildring av hur hela naturen har råkat i olag. Jag har inte funnit många anspelningar på detta, kanske för att kommentarer om väder och vind idag uppfattas som något helt normalt. Ett exempel: Postmästare Sundell i Kristianstad berättade den 10 december 1710 hur ”här i landet har sedan hösten ingen vinter varit, utan var morgon tjock töckn som luktar illa, Gud avvände vår vidare olycka”.⁶⁰ Vid denna tidpunkt stod det klart för både honom och många andra att pesten grasserade i trakten. Diagnosen var satt. Dessa naturens tecken kan naturligtvis ha förekommit också i de diskussioner som ledde fram till diagnosen, men de har i så fall inte lämnat några konkreta spår i källorna.

De tecken som särskilt nämns är det snabba insjuknandet, det korta förloppet och den höga dödligheten. Fläckarna finns inte med i Collegium Medicum's pestskrift men de förekommer i de praktiska diskussionerna och nämns av bland andra Daniel Defoe och Sigfrid Leopold som ett olycksbådande tecken. Bölderna, det som bredvid den höga dödligheten utpekades som mest utmärkande för en pestepidemi, betraktades tvärtom som ett gott tecken. Det kan tyda på att andelen böld-blodpest och ren blodpest i gångna tiders epidemier har varit förhållandevis hög. Jag har inte funnit några antydningar om att lungpest har förekommit, men det går naturligtvis inte att helt utesluta enbart på grundval av de knappa symtombeskrivningar som getts.⁶¹

I praktiken komplicerades diagnosen sannolikt också av att de typiska bölderna var ännu svårare att återfinna efter dödsfallet jämfört med före samt en aktiv önskan från de anhörigas sida att dölja de verkliga förhållandena. Denna önskan bör ha infunnit sig om inte förr så efter det att rådets förordning om de pestdödas nedgrävande ”i afsides backe” blivit allmänt känd. Den hade sin grund just i de åtgärder som de sjuka och deras anhöriga drabbades av från myndigheternas och omgivningens sida. Så tillvida har

⁶⁰ Holm s. 29-30.

⁶¹ I Vånga socken nämns i epidemins begynnelsekedje enstaka fall av blodgång och blodots i Nyteboda och Skärnsås, men de uppvisar inga tecken på familjär anhopning. Sjukdomsförloppet uppges vara 6–8 dagar och det är alltför utspritt i tid – fem dödsoffer inom loppet av sex veckor – för att kunna stämma med lungpest. Vånga C:2, LLA.

pesthistorikerna rätt. Men de anhörigas försök till döljande bör ändå hållas isär från det magistraterna i de pestdrabbade städerna ägnade sig åt. De anhöriga ville i de enskilda fallen få sina släktingar hederligt begravda. Magistraterna oroade sig för ekonomiska sanktioner och livsmedelsbrist och agerade som myndigheter kollektivt å hela stadsbefolkningens vägnar.

I begynnelseskedet har det säkert underlättat om den inblandade prästen, fältskären eller doktorn haft tidigare erfarenhet av hur pesten yttrade sig. Så var också fallet i Skåne. Det var tre personer som i praktiken fastställde diagnosen. Av dessa hade minst två mött pesten förr. Några av de präster som slog larm kan möjligen också ha gjort det, men det är i deras fall svårare att belägga.

Vi såg hur diagnostiken drog ut på tiden både i Västana i nordost och ännu mer i Domsten i nordväst. Här gällde det inte bara att avgöra om en eller flera av de drabbade hade de rätta tecknen. Det gällde också att avgöra när gränsen mellan pestilentialisk sjukdom och fullkomlig pest hade över-skridits. Det var ett beslut med stora konsekvenser och därför förståeligt om den enskilde prästen eller fältskären tvekade. När denna gräns väl var passerad en gång var det betydligt lättare att i grannsocknarna komma fram till samma resultat. Ett viktigt kriterium i Collegium Medicums pestskrift var då med råge uppfyllt – att ”grasserande Pestilentialisk Siukdom går förut i Granskapet”.

Kan vi se några effekter av dessa olika sätt att diagnostisera en pågående pestepidemi? Fanns det några skillnader i hur epidemin utvecklade sig i Näsum och Allerum, Norra Rörum och Övraby efter det att diagnosen satts? Hur var förhållandena 1712 och 1713? Det blir föremålet för vår nästa studie.

9 Epidemin i landskapet

Vad hände sedan – då pesten väl kommit i land i Skåne, fått fäste i någon gård eller en by? Hur utvecklade sig epidemin efter det att diagnosen var satt?

För att kunna besvara de frågorna behöver vi gå vidare med en kartläggning av farsotens utbredning i tid och rum. Jag identifierar då tre grundläggande variabler av intresse: *tiden, platsen och intensiteten i epidemin*. Vilka orter drabbades? Vilka blev inte alls hemsökta? När grasserade pesten i olika delar av landskapet? Var det i likhet med 1710 års fältsjuka en nästan samtidig epidemi över hela Skåne? Eller var det som Eckert beskriver ansamlingar av smittade orter som långsamt förflyttade sig över landskapet? Följde pesten handelsvägarna? Och vilken roll spelade städerna i spridningen ut över landsorten? Hur drabbades de olika orterna? Var det någon skillnad på stad och landsbygd? Tidigt eller sent smittade orter? Eller kanske något annat mönster kan urskiljas?

Vi möter här det andra av de fyra stadierna i Paul Slacks modell – den regionala spridningen av pesten inom ett geografiskt avgränsat område. Slack ser människan själv som en viktig vektor. Resenärer mellan olika orter hade pesten med sig – i kläderna eller i sitt bagage, som i sin tur innehöll smittade loppor. Och dessa senare var den förmedlande länken mellan råttorna på de olika orterna.

Vilka uppgifter finns om denna spridning över korta distanser i vårt källmaterial? Stämmer mönstret med Slacks teori om människan som vektor? Det är viktiga frågor i detta kapitel. Loppornas och råttornas eventuella roll återkommer vi till i den mikrodemografiska analysen i nästa kapitel. Då ska vi analysera stadierna tre och fyra i Slacks modell, spridningen inom byn och familjen.¹

Tidigare kartläggningar

Då vi tidigare bekantade oss med Hults och Bolins beskrivningar mötte vi en rad uppgifter som var motsägelsefulla och delvis svåra att kontrollera.² Hult har främst utnyttjat sekundär litteratur samt de skrivelser från guvernementet till rådet, som idag förvaras i Riksarkivet.³ Bolin i sin tur har haft tillgång till Hults arbete och kan ha hämtat en stor del av sina uppgifter därifrån. Deras skildringar överensstämmer i stora drag men det finns också

¹ Slack 1985, s. 313–315.

² Kapitel 3.

³ Hult 1916, s. 69/147 – 72/150. Se fotnoterna!

detaljer som skiljer dem åt. I flera fall ger de uppgifter om epidemier i socknar där kyrkbokföringen antingen saknas eller ter sig helt normal.⁴ Vi har därför skäl att gå tillbaka till källorna för att bilda oss en egen uppfattning om farsotens dynamik.

Det källmaterial som kan komma till användning är naturligtvis beroende av våra frågeställningar. De viktigaste källorna då det gäller att kartlägga pestens härjningar kan grovt indelas i två stora grupper; dels längder från olika former av förrättningar, där de kyrkliga begravningslängderna är de viktigaste, dels olika berättande källor som exempelvis brev, rapporter och domstolsprotokoll.

I Mosengs analys av pesten i Allerum och Väsby är kyrkböckerna de pålitliga primärkällorna. Han upplever att de samtida berättelserna inte är lika säkra. I sin kritik av O. T. Hult pekar han på hur denne som medicinare i historiefacket har begått kardinalfelet att lita på dessa samtida berättelser och inte har gått till de primära källorna.⁵ Vi möter här den klassiska uppdelningen i kvarlevor och berättelser, där kyrkbokens begravningsnotiser betraktas som kvarlevor efter timade dödsfall medan guvernörens rapporter till rådet ses som mindre pålitliga berättelser. Men också ett samtida brev kan betraktas som en kvarleva, om inte annat så för hur man uppfattade situationen eller ville att den skulle uppfattas av mottagaren. Och en begravningsnotis är på sätt och vis också en berättelse om ett inträffat dödsfall. Den har tillkommit som en medveten handling från kyrkoherdens eller klockarens sida.⁶ Kyrkböckerna kan alltså inte automatiskt och mekaniskt anses som ett bättre källmaterial för att fixera pestens spridning än brev och rapporter från till exempel prästerna.

Eckert kompletterar visserligen församlingsregisterna med sekundära källor i sin analys av pesten i Centraleuropa, men även han pekar på begravningslängdernas tillförlitlighet. Visst kunde det förekomma luckor i längderna, och de kunde skifta karaktär i samband med att en ny person övertog pennan. Han menar ändå att basnotisen om ett inträffat dödsfall var pålitlig, och att noggrannheten under peståret snarast ökade.⁷ Det återstår att undersöka om samma generalisering kan tillämpas på Skåne som helhet under perioden 1710–1713.

Vi har i ett tidigare kapitel studerat regelverket enligt 1686 års kyrkolag samt hur detta i praktiken fungerade då pesten inte grasserade.⁸ Det fanns dödsfall som även under normala förhållanden aldrig infördes i begravningslängderna. Det kan ha berott på tillfälligheter och vara orsakat av slarv eller

⁴ Se t ex Gärdslov, Bjäresjö, Skurup, Grevie och Förslöv.

⁵ Moseng 1990, s. 72.

⁶ Thurén 1986, s. 13–19.

⁷ Eckert 1996, s. 9–12.

⁸ Kapitel 3.

försummelse, men det kan också ha sin grund i en viktig princip som formulerades redan i 1686 års kyrkolag. De personer vars namn skulle föras in i begravningslängden var de som begravs i kyrkan eller på kyrkogården. Det som registrerades var den kyrkliga akten, inte dödsfallet i sig.⁹ Det innebär i praktiken att vi i längderna så gott som aldrig hittar någon notis om en självspilling som omhändertagits av bödeln för nedgrävning i moras eller rättarebacke. De är systematiskt uteslutna – helt i enlighet med kyrkolagen. I de fall den döde dömts till begravning avsides på kyrkogården har praxis skiftat. Det gäller sannolikt både prästens eventuella medverkan och registreringen. Endast omkring hälften av dessa fallen återfinns i begravningslängderna.¹⁰

Då det gäller pestoffren stadgades helt klart i rådets förordning av den 8 november 1710 att dessa skulle...

...af de därtill utsedda gjenast, utan någon swepning eller ringaste andra Ceremonier, GrafÖl, Process, Bårkläde eller annat slikt, skaffas til jorden, utom Staden och på Landet i afsides backe, och där tillika med sine gång- och sängkläder djupt i jorden nedgrafwas, och med jord öfvertäckjas.¹¹

Man har valt ordet ”nedgrävas”, inte ”begravas”, och det skulle ske utanför den ordinarie kyrkogården. Det innebär att pestoffren hamnar i den kategori som prästerna inte behövde föra in i begravningslängderna. Vi måste vara öppna för att just pestoffren kan saknas i kyrkböckerna, och att dessa inte alls är så pålitliga primärkällor som Moseng och Eckert menar. Kyrkbokföringen måste hela tiden jämföras med vad som sägs i brev och rapporter från prästerskapet och olika civila och militära befattningshavare. Min analys baserar sig därför på båda typerna av källor. Jag skiljer mig därmed från tidigare forskning som t.ex. Moseng.

Kyrkböckernas vittnesbörd

Innan vi går vidare vill jag ge några exempel på hur det kan se ut:

I Allerum och Väsby föreligger en kraftigt stegrad dödlighet under främst sommarmånaderna 1711 och i något mindre utsträckning också vårvintern 1710. Diagnos förekommer så gott som aldrig, men i Väsby har prästen i mitten av maj 1711 vid ett dödsfall särskilt kommenterat att detta var den första personen som dog av ”fahrsiuckan eller Pesten”. Att allt inte heller i Allerum stod rätt till vid denna tid kan vi sluta oss till genom notiser om att

⁹ Kl.M:t:z Kyrkio-Lag och Ordning 1686, Cap. XXIV, §. VIII. Se Schmedemann 1706, s. 1054–1055.

¹⁰ Persson 1998, s. 135–138.

¹¹ Citat ur förordningen. Stiernman 1775, s. 33–34.

den döde hade begravts vid Döshult, på Domsten, eller hemma i sin trädgård i Allerum.¹² Orsaken till de båda perioderna med stegrad dödlighet står i begravningslängden från Allerum inte klart uttalad. Det blir en sannolikhetsdiagnos med sin grund dels i en analys av dödlighetsmönstret under de båda epidemierna, dels i en värdering av samtida uttalanden i berättande källor från de lokala befattningshavarna. Detsamma gäller 1710 års epidemi i Väsby och i viss mån också dödligheten där 1711.

I Åhus begravs ett antal personer, varav de flesta från Horna by, under sommaren 1711 på Elleköpinge gamla nedlagda kyrkogård utan att någon motivering ges i längden. I Vå använder man på liknande sätt kyrkogården i Nöbbelöv och Sankta Gertruds kyrka inne i Vå, men här motiveras det utförligt i en summerande anteckning efter det att epidemin har klingat av. I Nöbbelövs by dog 51 personer av pesten. I Vå var det fyra. De begrovs utan några ceremonier på de gamla begravningsplatserna.¹³ I Fjälkinge socken har en del av de pestdöda i kyrkbyn fått kommentaren ”blef död af farsoten” eller ”af samma siukdom”, men pestoffren från Legeveds by lämnas utan kommentar. Vi får gå till domböckerna för att få bekräftelse på att farsoten härjade också där.¹⁴ I Österslövs socken är det lätt att förbise vinterepidemin i Kälkestad kring årsskiftet 1710–1711 medan sommarens mycket kraftiga dödlighetstopp i Håstad inte går att missa. Där har dessutom det första fallet i juni 1711 särskilt kommenterats, och prästen har vid årets slut precis som i Vå gjort en slutsummering – 158 människor hade dött under året, de flesta av pesten.¹⁵

I Norra Rörum får man delvis ägna sig åt teckentydning. Dödligheten är under vårvintern och sommaren 1711 förhöjd och i enstaka fall ges kommentaren ”NB i b:” eller ”i backen”. I Ekeby har sommaren 1711 i tre fall ordet ”begravts” bytts ut mot ordet ”döde”. Förändringen kan tyckas än mer subtil men indikerar faktiskt prästens uppfattning att det har rört sig om dödsfall i pest.¹⁶ I Hörby brukade prästen vid årets slut summera antalet döda i församlingen, men 1711 kommer denna summering redan i oktober. Därefter har fyra dödsfall försetts med plustecken i marginalen, tre med minustecken och kommentaren ”begr. i Lyby”. Året därpå har endast fjorton begravningar bokförts, men i en notis införd under sommaren får vi veta att 69 personer har dött av pest i Hörby och fem i Slagtofta. Prästens egen slutsummering över året utmynnar i ett svårtolkat räknestycke: ”69 = 3 = 14 Sum 86 =”. Om epidemins dynamik och fördelning över de olika månaderna får vi i begrav-

¹² Allerum C:1, juni 1711, nr 136–170. Väsby C:1. Båda LLA.

¹³ Åhus C:1. Vå C:1. Båda LLA.

¹⁴ Fjälkinge C:1, LLA. VT 5/3 1712, nr 32, Villands härad, renov. dombok, GHA. (Rullfilm JR 1926)

¹⁵ Österslöv C:1, LLA.

¹⁶ Norra Rörum C:1. Ekeby C:1. Båda LLA. För Ekeby se också brev från Johannes Orstadius till biskopen, avskrift, 30/9 1711, SkGKa D III a:15 s. 1286–1287, LLA.

ningslängden inte veta någonting.¹⁷ Samma sak gäller för Kågeröd både 1711 och 1712. De pestdöda redovisas i klump efter årets slut. Endast de personer som kan antagas ha dött av något annat, *inte* av pest, finns införda i begravningslängden.¹⁸ Även i Sövde förbryllar längdens utformning. Uppgifterna om begravningsställe försvinner i maj 1712, och efter fem snabba begravingar i augusti med familjär anhopning saknas notiser för resten av året. I Saxtorp får vi efter en liknande lucka i längden veta att hela byn för farsotens skull varit inestängd just under den period för vilken anteckningar saknas.¹⁹

I Oppmanna, Vånga och Näsrum stiger antalet begravingar kraftigt under vintern 1710–1711 för att plötsligt i februari-mars så gott som helt upphöra. I Oppmanna och Vånga anger prästen att de döda därefter har blivit begravda av allmogen, och han noterar hur många som har avlidit i de olika byarna och vilken tid pesten varade. I Näsrum socken är 167 personer införda i längden från pestens debut i november 1710 fram till luckan i mars 1711. I ett brev daterat den 1 maj 1711 skickar så prästen in en utförlig statistik, där alla de pestdöda har sorterats efter sin hemby, sitt sociala stånd och kön. Summan slutar på inte mindre än 671 personer. Luckorna i dessa tre begravningslängder är således inte ett tecken på att prästen har förlorat kontrollen över dödligheten. De har en helt annan förklaring, ty de startar när prästerna börjar tillämpa rådets förordning om nedgrävning av de pestdöda utan ceremonier i backen. Pastorn i Näsrum gjorde ett första försök redan nyårsdagen 1711. Protesterna från åhörarna blev våldsamma, men pastorn stod på sig och lämnade ”med stor möda” de döda obegravda på kyrkogården. Anteckning från denna helgdag saknas också i begravningslängden.²⁰

Denna tendens att helt förtiga de pestdöda får sin mest extrema form i Nosaby, Förslöv och Grevie. Här ser längderna helt normala ut. Antalet döda är ungefär lika stort som under de omgivande åren, och vi finner inte minsta antydning om att pesten har grasserat i alla tre socknarna under sommaren 1711.²¹ Den andra ytterligheten finner vi i Färlöv och Hästveda, där varje pest-

¹⁷ Hörby C:1, LLA.

¹⁸ Kågeröd C:1, LLA.

¹⁹ Sövde C:1. Saxtorp C:1. Båda LLA. Om pesten i Sövde 1712 se brev från kyrkoherde Schönbeck till biskopen 6/6 1713, LDA F I a:57, LLA. För Saxtorp gäller avspärningen 29/10 1712 till 20/3 1713.

²⁰ Oppmanna C:1. Vånga C:2. Näsrum C:1. Vicepastor Carlqvist till Skytte 1/5 1711, SkGKa D III k:7. Vicepastor Carlqvist till biskopen 8/2 1711, LDA F III:8. Samtliga LLA.

²¹ Nosaby C:2. Förslöv C:1. Grevie C:1. Alla LLA. Nosaby: Pastor C. Blauxius till Skytte 14/5 och 10/7 1711, SkGKa D III a:15, s. 993–994 resp. SkGKa D III k:7. Kristianstads rådstuga, 22/9 1711, Kristianstads stadsarkiv A I a:16, s. 35. Alla LLA. Förslöv och Grevie: Befallningsman Ekwall till Skytte 22/5 1711, SkGKa D II a:18 s. 1475, LLA. Överstelöjtnant Gyllenbielke till ryttmästare Warner 20/5 och till Skytte 19/6 1711, Sk. Husarreg., Suppl. vol. 3:1, s. 55–56, 108–111, KrA. Gyllenbielke till Stenbock 27/6 1711, SkGKa D III a:15 s. 223–225, LLA.

offer ibland får en hel liten uppsats med beskrivning över varför han har smittats, till vilken gård han hört och var och hur han har begravts.²²

Härmed torde det stå klart att kyrkböckernas begravningslängder inte på något vis är säkrare som primärkällor än brev och domstolsprotokoll. Båda behövs och de bör bedömas i relation till varandra. Även begravningslängderna är berättelser, där tolkningen av subtila förändringar i textens utformning kan ge fingervisning om att något har hänt som kan vara värt ett närmare studium i annat källmaterial.

Metoddiskussion

Det är dags att skapa underlaget för nästa utbredningskarta. Den förra, figur 6 i kapitlet om fältsjukan, visade krismortaliteten, CMR, första halvåret 1710 i samtliga socknar där detta värde gick att beräkna. Jag valde detta alternativ, eftersom det inte var möjligt att separera socknar där fältsjukan härjade från sådana där den inte visade sig. Begravningslängderna var oprecisa om de all innehöll några uppgifter om dödsorsakerna, och omnämningarna i andra källor var inte heller tillräckligt rikliga och tydliga för att kunna ge någon större hjälp. Vi kan se det som tecken på att fältsjukan även i dåtiden upplevdes som diffus och svår att avgränsa från andra febrar. Samtidigt var dess effekter inte på långa vägar lika förödande som pestens och den framkallade därför endast ett fåtal reaktioner bland präster och ämbetsmän. De flesta sjuklingarna överlevde ju.

Med pesten var det annorlunda. Det var en kollektiv diagnos av en fullt utvecklad epidemi, ett tillstånd i naturen, som krävde kraftfulla motåtgärder från samhällets sida. Den fullkomliga pesten var en diagnos med konsekvenser. Det var inget som prästen lättvindigt tillvitade enstaka sockenbor. Vi kan därför räkna med att diagnosen ”pest” i kyrkboken – i den mån den förekommer – är pålitlig. Problemet blir istället det omvända. Det kan ha förekommit många pestfall innan diagnosen officiellt erkändes, eller epidemin avstannade innan den hade nått denna punkt. Till detta kommer alla de socknar där uppgifter om dödsorsaker aldrig gavs, socknar där begravningslängder saknas eller innehåller luckor. I motsats till fältsjukan stimulerade pesten till kommentarer också på annat sätt. Brev från präster och ämbetsmän liksom protokoll från rådstugor och tingsrätter innehåller rikligt med upplysningar. Även i dessa fall betraktar jag diagnosen som pålitlig, eftersom syftet med breven oftast var just att initiera världsliga motåtgärder. Mindre säkra är naturligtvis de enstaka brev där det redan ur texten framgår att det är rykten och hörsägnar som vidarebefordras.²³

²² Oktober 1711 – januari 1712, Färlöv C:1. Hästveda C:1. Båda LLA.

²³ För exempel på rykte se brev från Doktor Johan Tomsson till Burenschiöld 25/6 1712, SkGKa D III a:16, s. 593–594, LLA.

Inför den kommande analysen har jag sammanställt följande fem kriterier på att pest har eller kan ha förekommit i en socken:

- 1) Diagnosen pest är uttryckligen uppgiven i begravningslängden.
- 2) Uppgift om pest finns i en annan källa, exempelvis ett brev eller protokoll i en dombok. En ännu idag existerande pestkyrkogård är också ett säkert tecken på att pest har förekommit, ty i motsats till 1800-talets kolerakyrkogårdar som invigdes ”för säkerhets skull” tillkom pestkyrkogården först när man var så illa tvungna.
- 3) Begravningslängden uppvisar plötsligt en annorlunda bokföring. Denna misstanke bör bekräftas genom annat källmaterial.
- 4) Begravningslängden ger uppgifter om ändrat begravningsätt. Även denna misstanke bör bekräftas genom annat källmaterial.
- 5) En ansamling av dödsfall, ”clustering”, i begravningslängden, där det ej varit möjligt att bekräfta pestdiagnosen från annat håll. Denna clustering bör innefatta både unga och gamla i samma hushåll, särskilt ungdom mellan 5 och 25 års ålder och deras föräldrar. Det får inte vara enbart unga, eftersom de kan ha dött i den samtidigt grasserande koppepidemin.

De första fyra kriterierna bygger på den tidens syn på vad som orsakat dödligheten. I kriterium 1 och 2 har man uttryckligen i källan uppgett att pest har förekommit. Kriterium 3 och 4 innehåller ett tolkningsmoment. Jag gör antagandet att orsaken till den ändrade bokföringen eller det annorlunda begravningsättet är att man på den tiden tolkade dödsfallet som pest. Det femte kriteriet har jag hämtat från Carmichael och Schofield. Det är också väl belagt i Mosengs och Løkkebøs mikrodemografiska studier av skånska pestepidemier. Här är det jag som oberoende av den tidens syn på vad det har varit tolkar dödsfallen som orsakade av pest.²⁴ Denna metod kan naturligtvis medföra både över- och underdiagnostik i relation till dagens syn på pesten som en sjukdom orsakad av bakterien *Yersinia pestis*. Men närmare än så här går det enligt min mening inte att komma.

Med dessa kriterier har jag totalt identifierat 155 drabbade socknar.²⁵ I 13 av dessa återkom pesten en andra gång. Summan blir 168 utbrott av skiftande svårighetsgrad, allt ifrån ett enda pestoffer till epidemier som ryckte bort mer än hälften av befolkningen. Av dessa utbrott har 95 % identifierats genom kriterierna 1 och 2, enbart eller i kombination, d.v.s. det är uppenbart att man i dåtiden ansåg att pest var orsaken till dödsfallen. Även övriga krite-

²⁴ Carmichael 1986, s. 24–25; Løkkebø 1992, s. 88–101; Moseng 1990, s. 107–108; Schofield 1993.

²⁵ Dessa finns förtecknade i bilaga 6.

rier är vanligt förekommande i dessa fall och förstärker då ytterligare trovärdigheten i diagnosen. De återstående 5 procenten får betraktas som mer osäkra. Låt oss nu titta lite närmare på dessa de mest problematiska fallen.

Tio socknar där enligt min bedömning pest kan ha förekommit

1: I *Håslöv* rörde det sig om ett isolerat fall, en ryttare som ”blef begrafwen i Markoskiählet, i backen emillan Håslöf och Hwellinge i Pästtijden”.²⁶ Det annorlunda begravningssättet (kriterium 4) liksom kommentaren ”i Pästtijden” talar för att omgivningen tolkat hans död som pestorsakad. Och omöjligt är det inte. Pesten fanns i trakten och han kan ha smittats på annat håll utan att ha fört den vidare.

2: I *Kvistofta* blev två personer från fattigstugan, mor och son, ”nedergrafna i Wäster Wång” efter att hastigt ha avlidit i juli 1711. Några veckor tidigare hade två syskon i Olstorp, en annan by i socknen, begravts med bara en veckas mellanrum. Och senare under hösten begrovs Påhl Jönssons döttrar i kyrkbyn, 6, 25 och 27 år gamla. De två i fattigstugan liksom Påhl Jönssons döttrar kan mycket väl ha dött i pest (kriterium 4 och 5). Mer osäkert är det med syskonen i Olstorp. Där kan det ha rört sig om kopporna, även om de var i äldsta laget för det. De var 11 och 13 år gamla.²⁷

3: I *Arrie* utanför Malmö var notiserna i normala fall mycket kortfattade och i december 1712 blev de än mer summariska. Begravningarna började plötsligt redovisas i klump, inte längre individuellt med åldersangivelser: ”... blefwo fyra samma salige Mans söner begrafne” – ”Ryttaren Hans Ingelströms hustru och fyra Barn”. Även tidigare under hösten förekom ansamlingar av dödsfall i några gårdar. Det kan ha rört sig om uppemot ett femtontal döda i en socken där det normalt bara brukade inträffa 3–4 dödsfall per år. Pest som orsak får betraktas som mycket sannolik (kriterium 3 och 5).²⁸

4: I *Lockarp* begrovs hösten 1712 tre personer ur samma hushåll, fader, son och piga. De är de enda registrerade dödsfallen under hela året. Pest som orsak verkar trolig (kriterium 5).²⁹

5: Även i *Maglarp* utanför Trelleborg finner vi hösten 1712 en ansamling av dödsfall. Det gäller dels Jep Möllares barn, 5, 7 och 10 år gamla, dels den gamle Anders Möllare och hans hustru. Barnen är i äldsta laget för att det ska röra sig om kopporna. Pest förefaller högst misstänkt (krite-

²⁶ Död 2/8 1712, Håslöv C:1, LLA.

²⁷ 27/6 och 29/6 i Olstorp, 17/7 i fattigstugan, 19/11, 3/12 och 11/12(?) i Kvistofta. Kvistofta C:1, 1711, LLA.

²⁸ Arrie C:1, LLA.

²⁹ De dog 13/10, 10/11 och 13/11 1712. Dödlighet normalt cirka 0–3 dödsfall per år. Lockarp C:1, MSA.

rium 5), särskilt som det är socknens möllarfamilj som drabbats.³⁰ (Svart-råttan lever på spannmål.)

6: *Västra Vram* var gästgivareort utmed stora landsvägen mellan Kristianstad och Lund. Här inträffade i december 1710 och januari 1711 en kraftig ansamling av dödsfall, 18 stycken varav hälften koncentrerades till två familjer i kyrkbyn. I dessa dog både man, hustru och barn i varierande åldrar – ett mycket starkt indicium på att det har rört sig om pest (kriterium 5).³¹

7: Även i *Frillestad* förekommer under hösten 1711 en viss familjär anhopning. I september rör det sig om en samtidig begravning av man och hustru, i oktober gäller det husbonde och piga. I ett brev från socknens kyrkoherde hittar vi en allt annat än klagande antydning: ”Skal man i denna farl. siukdoms tijden hafwa förnöden, at anlijta CronoBetjänerne wijd något döds-mähl, som wijd ett aflägse huus nödigt war här i Frillestad sochn,...”³²

8: I *Bromma* utanför Ystad slutligen finner vi två ansamlingar av dödsfall, dels i april-maj 1712 då en gammal kvinna i Busjö och hennes 1 och 12 år gamla barnbarn begravs, dels i augusti då det gäller Jacob Cortz tre barn, 6 veckor, 3 och 9 år gamla. I båda fallen rör det sig således om en familjär anhopning (kriterium 5), men det är i övrigt svårbedömt. April 1712 är tidigt. Det skulle i så fall vara de första fallen på Österlen efter föregående års epidemi i Övraby, en epidemi som ansågs stillad långt före jul 1711.³³ Kan smittan ändå ha kommit därifrån? Eller ända borta från Hofterup söder om Landskrona? I Grönby och Genarp på vägen mellan Malmö och Ystad började dödligheten stiga först i maj månad 1712, i Ystad i juni. Då doktor Tomsson en bit in i juni reste till Genarp hörde han rykten om att ”både i Grynby 3 mijl härifrån, som och i en by wid Ystad, skal en smittosam siukdom hafwa sig inritad”.³⁴ Kan det vara Busjö han avser? Eller Öja som ligger bara någon kilometer därifrån? En gård i Öja by rapporterades senare under sommaren smittad, och en hermeneutisk tolkning av begravningslängden från Öja enligt kriterium 3 säger oss att det första fallet där har begravts den 24 juni.³⁵ Den andra anhopningen, de tre syskonen som begrovs i augusti 1712, är också svårbedömd. Det kan ha varit pest. Den fanns överallt i trakten vid

³⁰ Aug – okt 1712, Maglarp C:I, LLA.

³¹ Västra Vram C:I, LLA.

³² Kyrkoherde Johannes Orstadius till biskopen 30/9 1711, avskrift i SkGKa D III a:15, s. 1286–1287, LLA.

³³ Befalln.man Rassenius till Skytte 9/12 1711, 9/1 och 10/2 1712, SkGKa D II a:18, s. 1430 resp. D II a:19, s. 1405–1407, LLA.

³⁴ Doktor Johan Tomsson / Thomæus till Burenschiöld, 25/6 1712, SkGKa D III a:16, s. 593–594, LLA.

³⁵ Befalln.man Rassenius till Burenschiöld, specifikation 22/8 1712. Ligger som bilaga till brev av den 11/8 1712. SkGKa D II a:19, s. 1438–1439, LLA.

denna tiden. Men det gjorde kopporna också. De fanns i Köpinge i juli och i Skårby i november – december 1712.³⁶

9: Osäkerheten är också stor inför det som hände *på Ven*. En holländsk skeppare på väg från Stockholm lät där begrava sin styrman och dennes 10-åriga son. Det skedde den 21 september 1710, och knappt två veckor senare begrovs ytterligare en son till styrmannen.³⁷ Stockholm var vid denna tid smittat, intervallet på två veckor passar bra, men diagnos saknas. Det kan mycket väl ha varit pest, men fallen är få och den har inte spridit sig till öns civilbefolkning.

10: I *Billinge* slutligen berättar en lokal sägen att pesten skall ha hem-sökt Norra Hultseröd sommaren 1711. Kyrkboken uppvisar en lucka i anteckningarna just för 1711 och uppgiften har inte gått att få bekräftad från annat håll.³⁸

Hur säker bör pestdiagnosen vara för att en socken ska räknas in bland de smittade? Räcker det med ett fall som i exemplet från Håslöv? Och om det är flera, hur bör en ansamling av fall se ut? I de flesta exemplen ovan är fallen få. Det är kanske bara två eller tre i en enstaka familj som redovisas. Slumpen kan ha spelat in, och kopporna är ett ständigt närvarande alternativ. Jag har ändå bedömt att det i alla exemplen ovan mycket väl kan ha rört sig om pest. Men i *Billinge* är uppgiften alltför osäker och på *Ven* drabbades inte den lokala befolkningen. Dessa två socknar har därför inte medtagits i sammanställningarna. Övriga åtta finns med. Det är möjligt att jag i något av fallen har överdiagnosticerat. Det gäller främst Bromma och Frillestad. Men det omvända kan också ha ägt rum. Kyrkböcker saknas från många församlingar, och som vi såg i kapitel 3 kunde det hända att de pestdöda blev systematiskt utslutna ur längderna. En exakt redovisning av vilka socknar som drabbats och vilka som gått fria är helt enkelt inte möjlig.

Fem socknar där enligt min bedömning pest inte varit orsak till dödligheten:

Innan vi går vidare bör vi också titta på några socknar och episoder där pestdiagnosen är mindre sannolik. De har därför inte tagits med i sammanställningen. Vi börjar med Torrlösa.

1: Här visade sig pesten i ensamgården Skålleröd under vintern 1711–1712. De döda begrovs hemma vid gården, och diagnosen ”pest” står uttryckligen i kyrkboken. I september 1712 finner vi en ny ansamling av dödsfall, men denna gång är det ingen clustering. De döda hör till helt olika familjer. Befallningsmannen placerade visserligen en militärvakt runt byn,

³⁶ 21/7 1712 i Stora Köpinge C:2. Skårby C:1. Båda LLA.

³⁷ ”Accidentia” 1710, St Ibb C:1, LLA.

³⁸ Lilja, Nils 1871. *Billinge* C:1, LLA.

men de döda fick alla normal begravning. Det tyder på att man inte heller i dåtiden har tolkat denna sensommarepidemi som pest. Den definieras istället som – ”Een smittosam Siukdomb, så kalladh Blodh Siuka”.³⁹

2: I Lomma är dödligheten förhöjd våren 1712. Ålderssammansättningen talar för att de döda avlidit av kopporna.

3: I Blentarp är dödligheten 1712 mer än fördubblad jämfört med under normala år. Men det ser olika ut under olika delar av året. Första halvåret dominerar åldringarna bland de döda. Därefter är det med koncentration på juli och november nästan enbart barn under tio år som begravts. Det ser ut som om fåltsjukan visat sig under vintern, och för det andra halvåret talar allt för att det även här har rört sig om kopporna. En liten gosse har i augusti 1712 fått denna diagnos, vilket klart visar att kopporna fanns i trakten.⁴⁰

4: I Ekeby socken finner vi 1708 en anteckning om ett 16 veckor gammalt pigebarn, som blev ”i Trägården Begrafwet”.⁴¹ Det är visserligen en avvikande begravning, men vid denna tid grasserade ingen pest, så hon måste ha dött av något annat.

5: I Knislinge slutligen finner vi 1711 det mest udda fallet. En bonde i Olastorp har i maj 1711 uppgett att hustrun avlidit i pest. Befallningsmannen posterar vakt runt gården och anmäler händelsen till viceguvernören, men fyra dagar senare dementeras uppgifterna i ett nytt brev. Kvinnan hade varit sjuk länge, och sannolikt har bonden gjort en falsk angivelse för att slippa den militära inkvarteringen, misstänker befallningsmannen.⁴²

Tidsförloppet

Vi går nu vidare i analysen och börjar då med epidemins kronologiska förlopp. Denna analys kan ske på flera olika nivåer allt ifrån sjukdomens utveckling hos den enskilde drabbade över familjen och hushållet, gården, byn och socknen till hela Skåne. De verkliga makronivåerna – epidemin i sitt europeiska sammanhang och de olika pandemierna – har vi redan berört. Vi har också studerat hur pesten tog sig in i Skåne. Nu har turen kommit till epidemins förlopp inom Skåne. Skeendet i socknen, i byn och familjen, återkommer vi till i nästa kapitel. Här handlar det om det andra stadiet i Paul Slacks modell, pestens vandringar mellan olika orter och områden inom landskapet. Jag kommer att utgå från socknen, den analysenhet som arkiven erbjuder, och med dess hjälp skapa en bild av dessa pestens vandringar.

³⁹ Befallningsman Brandt till Burenschiöld 13/9 1712, SkGKa D II a:19, s. 1660, LLA.

⁴⁰ Död 20/8 och begravd 29/8 1712. Blentarp C:I, LLA.

⁴¹ Oktober 1708. Ekeby C:I, LLA.

⁴² Befallningsman Ohlman till Skytte 31/5 och 4/6 1711, SkGKa D II a:18, s. 1136–1138, LLA.

Tabell 4: Summering av den retrospektiva pestdiagnostiken 1710–1713 enligt bilaga 6. Antal socknar i nordost (NO = Villands, Gärds och Göinge), Mellanskåne (F&F = Frosta och Färs), nordväst (NV = Bjäre, Åsbo, Luggude, Onsjö och Rönneberga), sydväst (SV = Harjager, Torna, Bara, Oxie, Skytts och Vemmenhög) samt sydost (SO = Ljunits, Herresta, Ingelsta, Jerresta, Albo).

	NO	F&F	NV	SV	SO	Antal	% av 168
Diagnos i kb. Eventuellt också i andra källor	13	9	23	21	11	= 77	= 45,8 %
Diagnos i andra källor, ej i kb.	9	6	10	7	6	= 38	= 22,6 %
Kb saknas. Diagnos i andra källor	10	3	11	9	12	= 45	= 26,8 %
Min tolkning	1	–	1	5	1	= 8	= 4,8 %
Tveksamt (Ej med i summeringen)			2				
Antal epidemier	=33	=18	=45	=42	=30	= 168	=100 %
Drabbade socknar	29	17	39	42	28	= 155	
Dubblerat	4	1	6	–	2	= 13	
Antal socknar totalt	72	41	90	133	62	= 398	
Socknar med bevarade kb från peståret	51	23	57	69	30	= 230	
Socknar där kb saknas	21	18	33	64	32	= 168	

Socknen

Eckert använder två variabler i sin klassificering, vilka bygger på kronologiska aspekter; distributionen över tid av begravningarna, och säsongen på året då epidemin nådde sitt maximum. Vad gäller mönstret på det enskilda utbrottet identifierar han tre grundmodeller. Vanligast förekommande är en enda signifikant stegring, där epidemin är avslutad inom tolv månader och där toppen i stegringen kan inträffa när som helst under året. En annan modell är den multimodala med flera toppar, vanligen två. Enligt Eckerts erfarenhet har epidemier som startar på hösten större tendens att bli bimodala. En tredje variant slutligen är det abortiva utbrottet, ett utbrott som avslutas i förtid och därför bara ger upphov till ett obetydligt ökat antal begravningar. Det är mest problematiskt att identifiera och missas lätt, om inte dödsorsaken i det enskilda fallet har särskilt noterats.⁴³

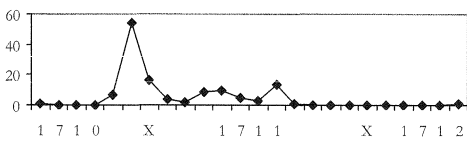
Hur är då situationen i Skåne? Relevanta uppgifter om epidemins förlopp saknas helt från ett stort antal socknar, och i många fall kan vi endast följa epidemins begynnelse. Abortiva epidemier med högst tio pestdöda går med större eller mindre säkerhet att identifiera i mellan 30 och 40 socknar. I 27 epidemier med en enda signifikant stegring har det gått att identifiera tidpunkten för kulmen.⁴⁴ I samtliga fall har den inträffat under perioden juni till december. Multimodala kurvor förekommer i flera varianter. Övergången mellan dessa, kurvor med en enda stegring respektive de abortiva epidemierna är glidande. Typiska bimodala kurvor förekommer i några av de tidigt smittade socknarna i nordost, där epidemin inte hade hunnit rasa ut före vinterkylans ankomst och därför blossade upp igen efter några månaders långsamt pyrande. I de flesta fallen, främst i nordvästra Skåne, beror den andra toppen istället på att smittan har anlänt i en andra omgång, men flera av dessa toppar är obetydliga och kan närmast klassificeras som abortiva. Problemet kan åskådliggöras i form av kurvor över epidemins utveckling i några utvalda socknar.

Både Ivö och Kiaby drabbades av en tidig vinterepidemi med kulmen i december och januari, men under den följande våren och sommaren skiljer sig utvecklingen åt. På Ivö var förloppet långdraget utan någon riktig topp. I Kiaby däremot var sommarens epidemi betydligt mer intensiv än epidemin under vintern. En orsak till denna skillnad kan vara att pesten kom tidigare till Ivö och att den därmed hann skörda relativt sett fler offer före vinterkylans inträde. En annan orsak kan vara socknarnas olika struktur. Ivö var en liten socken med lågt antal invånare där nästan alla gårdarna låg samlade i kyrkbyn. Endast Hovgården låg utanför, och här inföll epidemins kulmen

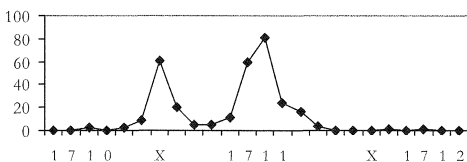
⁴³ Eckert 1996, s. 35–40.

⁴⁴ Med signifikant menas här en krismortalitet på minst tre gånger det normala.

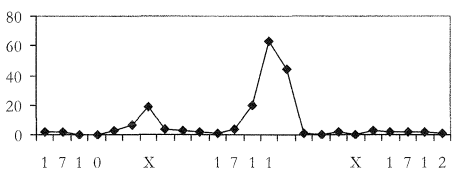
Diagram 41–48: Det kronologiska förloppet i några socknar. Förloppet är i varje exempel två år långt – från juli till juni – men det aktuella året kan variera. X = januari månad. CMR = ”Crisis Mortality Rate”, dödlighetsökningen under krisåret jämfört med dödligheten under normala år. För beräkningen av CMR, se vidare i det följande.

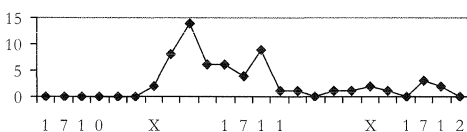
Ivö: 125 döda under epidemin. Demografisk kris med CMR på 28. Maximum under december. Ett långdraget förlopp följande vår och sommar utan någon riktigt topp.

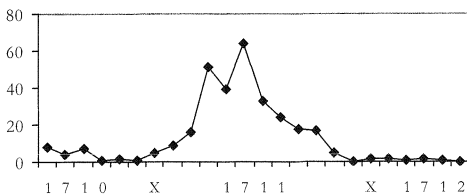
Kiaby: Sammanlagt 296 döda. CMR drygt 18. Två distinkta toppar separerade av en lågaktiv period, då smittan håller sig kvar i socknen.

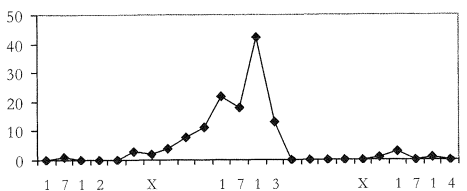
Österslöv: Sammanlagt 167 döda. CMR drygt 7. Två distinkta epidemier avgränsade av ett fritt intervall.

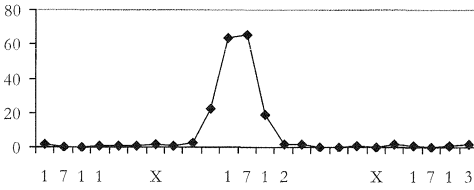
Norra Rörum: Cirka 45 döda. CMR 4.5. En eller två toppar? Aktivitet i farsoten även under april och maj.

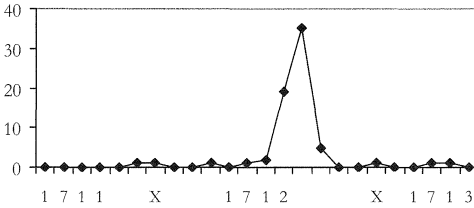
Allerum: Cirka 275 döda. CMR 13. En enda signifikant stegring men ett långdraget förlopp och taggigt utseende på kurvan.

Tranås: 127 pestdöda. CMR nästan 14. Även här ett påtagligt långdraget förlopp med en lång pyrande inledningsfas. Debut i december men vintertoppen saknas.

Barsebäck: 181 döda under året. Demografisk katastrof med CMR på drygt 15. En enda intensiv stegring med maximum i månadsskiftet maj – juni.

Västra Skrävlinge: Cirka 60 pestdöda. CMR drygt 12. En enda signifikant stegring med maximum under september.

Källa: Allerum C.:I. Barsebäck C.:I. Ivö C.:I. Kiaby C.:I. Norra Rörum C.:I. Tranås C.:I. Österslöv C.:I. Alla LLA. Västra Skrävlinge C I:I, MSA.

under april och maj. Kiaby socken var större både till ytan och befolkningen med en mer komplex bebyggelse – två större byar, flera småbyar och ensamgårdar.⁴⁵ Epidemin under vintern drabbade bara delar av socknen, och den hann inte rasa ut. Med försommarvärmen blossade farsoten upp igen och spreds vidare till de byar och gårdar som inte berörts tidigare.⁴⁶ Det långdragna förloppet på Ivö förklarade pastoratets nådarspredikant med att pesten höll sig kvar i husen även efter det att folket i dem hade dött. När så friskt folk från sunda orter flyttade in efter de avdöda dröjde det inte länge förrän även dessa insjuknade och dog.⁴⁷

I Österslöv rörde det sig om två distinkta epidemier avgränsade av ett fritt intervall. I socknen fanns fyra större byar och flera ensamgårdar. Vinterepidemin drabbade endast en av byarna och en ensamgård. Sommarepidemin i en av de andra byarna orsakades av ny smitta utifrån. Norra Rörum skiljer sig från de hittills analyserade socknarna genom aktivitet även under mars och april. På lokalplanet begränsades pestens utbredning i denna socken till en by och ett torp, men kronologin var en annan. Smittans ankomst till enstaka torpet Syrkhult under mars bidrar till att överbrygga den annars lågaktiva perioden. Kurvan är antytt bimodal.

Även i Allerum och Tranås är kurvan taggig, men den ger ändå bilden av

⁴⁵ Se Mantalslängder för Ivö och Kiaby socknar 1710, fol. 7908hö – 7911 hö. (Rullfilm CD 533).

⁴⁶ En utförlig analys av den territoriella spridningen i de två socknarna återfinns i Lökkebo 1992, s. 94–99.

⁴⁷ Joan Stobæus till biskopen 8/5 1711, LDA F III:8, LLA.

en enda sammanhängande stegring. Denna taggighet kan för Allerums del förklaras med pestens tendens till clustering. Den betar av en by i taget. Då smittan är på tillbakagång i Domsten blossar den upp i Döshult. När den försvinner i Döshult ökar dödligheten i Allerums by och kyrkbyn. Sist kommer pesten till Dompeng och Skogshuset.⁴⁸ I Tranås är förloppet påtagligt långdraget med en lång pyrande inledningsfas. Pesten börjar i december, men i motsats till Ivö och Kiaby saknas vintertoppen.

I Barsebäck och Västra Skrävlinge slutligen orsakar pestepidemin en enda mycket kraftig stegring. Bilden talar för en snabb spridning med nästan simultana utbrott i de olika byarna. Epidemin är i båda socknarna kortvarig. Den sträcker sig bara över tre till fyra månader och kulminerar tidigt respektive sent under sommaren. Ändå åstadkommer den demografisk katastrof i Barsebäck, en socken som består endast av byn och fiskeläget. I Västra Skrävlinge socken finns flera byar. Västra Kattarp och Bulltofta drabbades hårdast av pesten, men fall förekom också på annat håll i socknen.

Vi kan härmed konstatera att variationsrikedomen är stor. Det finns ingen typisk kurva för hur pestdödligheten på sockennivå fördelar sig under året. Förloppet är beroende av flera faktorer, där tidpunkten för smittans ankomst, socknens bebyggelsestruktur och farsotens utbredning i rummet är viktiga formande element.

Skåne som helhet

Vi går så över till ett mer övergripande plan – Skåne som helhet under epidemifåren. Farsoten uppges uttryckligen på ett eller annat sätt som orsak till dödligheten i 77 av de 230 socknar från vilka begravningslängderna för denna tid bevarats.⁴⁹ I ytterligare 38 socknar nämns pesten inte i begravningslängden, men socknen utpekas som smittad i brev eller domstolsprotokoll. I 8 socknar slutligen är misstanken stark att pest har förekommit – en ansamling av dödsfall [clustering] i enstaka hushåll, blandade åldrar, snabba begravningar, i några fall utom kyrkogården⁵⁰ – men misstanken har inte gått att bekräfta genom oberoende källor från annat håll. Till detta kommer att i 45 av de 168 socknar från vilka kyrkbokföring saknas förekommer uppgifter om pest i andra källor. Slutsumman blir 168, d.v.s. något högre än de 155 berörda socknarna. Det beror på att pesten i 13 socknar återkom en andra gång. Eftersom farsoten inte alltid bokfördes likadant vid båda tillfällena har det redovisats som två olika epidemier. Se också bilaga 6, i vilken en sockenvis redovisning finns av pestens hemsökelse.

⁴⁸ Moseng 1990, s. 106–III.

⁴⁹ Sammanlagt fanns 398 socknar, varav Malmö Garnisonsförsamling bildats så sent som 1710.

⁵⁰ Slack 1985, s. 177–186. Moseng 1990, s. 105–106.

Jag har i ett diagram månad för månad sammanställt det antal skånska socknar från vilka det finns skriftliga belägg eller indicier på att pest har förekommit. Diagrammet ger en snabb överblick över epidemins kronologi i ett örnperspektiv men säger inget alls om det totala *antalet* döda. Det handlar om ”förmodade pestepidemier” där det finns flera olika skikt mellan den tidens verkliga skeende och slutresultatet i form av ett diagram. En rimlighetsbedömning har gjorts dels av den tidens tolkning, olika prästers och tjänstemäns utsagor om vad som orsakade dödsfallen, dels av min egen tolkning av mönster i begravningslängderna med utgångspunkt i nutida kunskap om pesten som biologiskt fenomen och andra forskares analyser av historiska pestepidemier.⁵¹

Felkällorna är många. De enskilda socknarnas storlek spelar naturligtvis in, eftersom flera drabbade små socknar ger fler belägg än en stor. I flera begravningslängder saknas diagnos men mönstret på dödligheten talar ändå entydigt för att pest har förekommit. Då diagnosen till sist sattes går det ofta också att följa mönstret en eller flera månader tillbaka i tiden före det officiella erkännandet. Dessa socknar och månader har medtagits i diagrammet. Omvänt finns det flera socknar där pesten omtalas vid en tidpunkt, men där vi inte har några som helst uppgifter om när den har kommit dit eller när den har stillats. Dessa socknar har bara fått en månadsmarkering. Allt sammantaget innebär det att diagrammet kan innehålla både överdiagnostik (socknar där jag som forskare tolkar att pest har förekommit i större utsträckning än vad som sägs i klartext i källorna) och underdiagnostik (socknar där vi har skäl misstänka att epidemin har varit mer utbredd i tiden än källorna ger belägg för, men eftersom relevanta uppgifter saknas har det inte gått att avgränsa epidemin i tid).

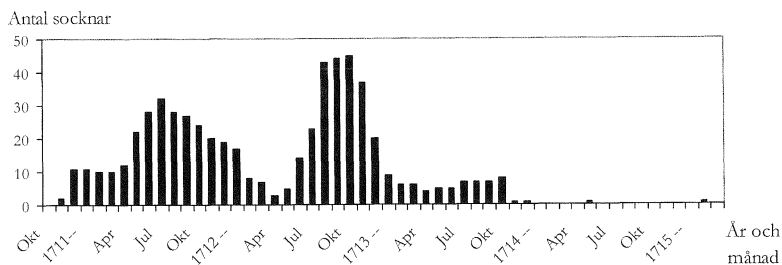
I analysen av de enskilda socknarna kunde vi tydligt se pestens säsongsvariationer, hur den kulminerade under sommaren och hösten och hur den hade sin lägsta aktivitet under senvintern. Vi ser i diagram 49 hur detta mönster återkommer också i Skåne som helhet under de tre år som epidemin varade. Både 1712 och 1713 tycks februari och mars ha varit jämförelsevis fridfulla månader och under april var båda åren mindre än ett halvt dussin socknar smittade. Vårvintern 1711 avviker från de övriga med aktiv pest i fler socknar jämfört med de efterföljande åren. Vad skiljde denna fas i epidemin från motsvarande årstid 1712 och 1713? Varför spreds smittan så våldsamt under försommaren 1711 och 1712 men inte alls på samma sätt 1713? Och vad hände egentligen i maj 1714 och februari 1715? Kan det vara riktigt att pesten återkom då?

De tydliga årstidsvariationerna kan förklaras med att när temperaturen sjunker utvecklas lopporna långsammare från ägg och larver. De som väl är

⁵¹ Begreppet ”förmodade pestepidemier” har jag hämtat från Eckert 1996, s. 11–16.

kläckta lever någon månad till, men tillförseln av nya färdigutvecklade loppor tenderar att minska kraftigt i kylig väderlek. Därmed minskar också epidemin.⁵² Men fanns det några variationer från ett år till ett annat? Hur var förhållandena under de aktuella åren, växlingen mellan milda fuktiga

Diagram 49: Antalet socknar i Skåne där ”förmodad pest” har förekommit under åren 1710–1715.

Källa: Se bilaga 6. Skalan omfattar perioden oktober 1710 – mars 1715.

vintrar och stränga snörika, mellan varma torra somrar och svala regniga? Vad känner vi till om väderleksförhållandena 1710–1713, åren efter den strängaste vintern i mannaminne? Inte mycket. Hösten 1710 tycks ha varit mild och fuktig, men efter nyår 1711 kom vintern. Den var stadig och ”sträng nog” i sex, sju veckors tid men var på väg bort redan i slutet av februari.⁵³ Följande vinter kom det mycket snö i december, men vid nyår var det töväder.⁵⁴ Och vintern 1712–1713 gjorde isens tendens att lägga sig i Öresund myndigheterna nervösa. Till den ständiga oron över de skånska drängarnas benägenhet att rymma över åt andra sidan lades i januari fruktan för att fienden skulle komma i motsatt riktning över isen i syfte att plundra.⁵⁵

Kommentarer om somrarna är om möjligt än mer knapphändiga. Endast våren och sommaren 1712 har framkallat reaktioner. Då gav torkan problem för mulbetet. Med torka följer oftast också värme, en kombination som upp till en viss gräns är gynnsam för utvecklingen av nya generationer

⁵² Över huvud taget är tillgången på loppor starkt influerad av klimatet, främst luftens temperatur och fuktighet. St John Brooks 1917. Liston 1924b. Bacot & Martin 1925. Pollitzer 1954, s. 318–321. Benedictow 1992, s. 165–166, 168–170.

⁵³ Postmästare Sundell till Överpostdirektören 23/11 och 12/12 1710, 18/2 och 25/2 samt 1/3 1711, Skrivelser från postkontor; Kristianstad 1700–1717, ÖPD vol. E3D:82, RA.

⁵⁴ Postmästare Sundell till Överpostdirektören 30/12 1711, Skrivelser från postkontor; Kristianstad 1700–1717, ÖPD vol. E3D:82, RA.

⁵⁵ Överstelöjtnant Gyllenbiesel till majoren Hasenkamp 10/12 1712 samt till Skytte 5/1 1713, Sk. Husarreg., Suppl. vol. 4:1, s. 201–202 resp vol. 4:2, s. 4–5, KrA.

loppor.⁵⁶ Vädret kan ändå inte ha varit alltför extremt. Markegångstaxorna var på väg mot normala nivåer efter de föregående årens turbulens, och inte heller i övrigt finner vi några tecken på missväxt.⁵⁷

Väderväxlingarna har satt sin prägel på epidemins dynamik, men vi anar att betydligt fler faktorer har varit inblandade.

Intensitet och geografi

En viktig aspekt på farsotens uppträdande är som tidigare nämnts den oerhörda variationsrikedomen i dess uttrycksformer. Det gäller inte bara säsongsvariationerna och de kliniska symtomen som grovt kan sammanfattas i böldpest, lungpest och blodpest. Här tänker jag närmast på intensiteten, pestens helt olika genomslagskraft. I flera socknar, exempelvis Stenestad, Farhult och Torrlösa, inträffade enligt kyrkböckerna endast enstaka dödsfall.⁵⁸ I Barsebäck dog uppemot hälften av befolkningen inom loppet av några månader och i Löderup ännu fler. I Kristianstad identifierade man två fall, alltmedan pestoffren i Landskrona och Ystad kunde räknas i hundratal, i Malmö kanske till och med i tusental.⁵⁹

Då man vill studera en farsots härjningar på det lokala planet är fallstudien en vanlig uppläggning. Man analyserar dess uppträdande i en avgränsad stad, där källmaterialet ligger väl samlat, eller en enskild socken ute på landsbygden. Helst väljer man en ort, där en allvarlig epidemi har tvingat myndigheterna att agera. Det har gett upphov till större mängder bevarat källmaterial, vilket i slutändan kan öka forskarens möjligheter att besvara sina frågeställningar. Varje sådan fallstudie är naturligtvis värdefull i sig genom den kunskap den tillför, men den innebär också en fara. Risken finns att vi utifrån dessa fallstudier drar förhastade slutsatser, generaliserar och tror att pestens uppträdande alltid var spektakulärt, förknippat enbart med stora städer, drabbade enbart de fattiga och inte kunde förekomma under vintern.⁶⁰ Vår bild av pesten är präglad av illustrerade Biblar i vilka den filistinska pesten skildras, av kopparstick över epidemin i Marseille 1720 och Napoleons besök i Egypten, där vi kan se pestdöda ligga ute på gatorna, och inte minst av Defoes och Camus' romaner.⁶¹ Denna bild är naturligtvis inte

⁵⁶ Överstelöjtnant Gyllenbielke till Burenschiöld 16/5 och 21/7 1712, Sk. Husarreg., Suppl. vol. 3:2, s. 182 och 296–297, KrA. Om lopporna se St John Brooks 1917. Liston 1924b. Bacot & Martin 1925. Pollitzer 1954, s. 318–321. Benedictow 1992, s. 165–166, 168–170.

⁵⁷ Se härom i Kapitel 5 – Pestens kontext, Ryttaren med balansvågen.

⁵⁸ Fyra i Löckehuset i Stenestad, tre i Gunnarstorp i Farhult, och ca fem i ensamgården Skälleröd i Torrlösa socken. Stenestad C:1. Farhult C:1. Torrlösa C:1. Alla LLA.

⁵⁹ Se bilaga 6 för vidare detaljer!

⁶⁰ Eckert 1996, s. 26.

⁶¹ Mollaret & Brossollet 1965. Burgess 1976. Defoe 1986. Camus 1985.

felaktig – i Reval samlades döda soldater i högar på stadens kyrkogårdar⁶² – men vi får inte glömma bort att denna bild inte är den enda.

Vid bedömningen av intensiteten i epidemin har jag gjort en grov beräkning av ”krismortaliteten”, dödligheten under krisåret i jämförelse med dödligheten under mer normala perioder. Samma problem uppstår för dessa beräkningar som då jag konstruerade kartan över fältsjukans spridning. Det finns ingen anledning att upprepa de resonemangen.⁶³ Något bör dock nämnas om definitionen av en ”demografisk kris”. Det finns flera olika förslag på hur mycket dödligheten ska vara förhöjd för att man ska börja kalla det ”kris”. Oenigheten gäller även den finare graderingen i ”liten kris” och ”stor kris”.⁶⁴ Också begreppet ”demografisk katastrof” förekommer. En sådan anses inträda då mortaliteten under krisåret överstiger femton gånger det normala. Om man antar att dödligheten under normala år ligger på 30 per tusen innebär det att minst 45 procent av samtliga invånare i samhället har avlidit under krisåret.⁶⁵

Både Slack och Eckert poängterar de metodologiska svårigheterna vid beräkningar av krismortaliteten. Det siffervärde som räknas fram kan te sig nog så pålitligt, men felkällorna är många. Eftersom den basala enheten normalt är dödligheten per kalenderår blir det svårt att göra beräkningar på en epidemi som drar ut på tiden i mer än ett år. En epidemi som inte strikt följer kalenderåret tenderar också att ge för låga värden om man inte tar hänsyn till det vid uträkningen. I små socknar med bara enstaka begravningar varje år blir fluktuationerna mellan olika år större med resultat att antalet krisår tycks vara betydligt fler än i stora välbefolkade stadsförsamlingar. En annan farsot som förekommer delvis samtidigt i en socken ger som resultat att krismortaliteten stiger. Underregistrering i begravningslängderna ger helt olika resultat beroende på om den sker under normalperioden eller under epidemin. I det förra fallet blir vårt värde på krismortaliteten för högt, i det senare fallet finns stor risk att vi underskattar allvaret i krisen. Dessa bortfall av enstaka eller flera notiser som borde vara där behöver inte heller vara lika från ett år till ett annat, och de kan variera avsevärt mellan olika socknar och bokförare.⁶⁶ Felkällorna är således legio, och jag har därför endast vågat göra en grov klassificering av krismortalitetens omfattning.

⁶² Hartmann 1973, s. 82–90.

⁶³ Se härom i kapitel 6 – ”Fältsjukan, Spridningen ut över Skåne”.

⁶⁴ För Roger Schofield var en demografisk kris en dödlighet två gånger det normala. Derek Turner kallade detta ”stor kris”. ”Liten kris” började enligt honom vid en mortalitet på en och en halv gånger det normala. Del Panta och Livi Bacci satte gränserna vid en och en halv respektive fyra gånger det normala. Schofield 1972, s. 12. Turner 1974. Del Panta & Livi Bacci 1980, s. 659.

⁶⁵ Om vi istället använder Eckerts uppskattning av mortalitetstalet under normala år, 27 per tusen, skulle en demografisk katastrof innebära att minst 40,5 % av den drabbade befolkningen avlider. Eckert 1996, s. 13–14.

⁶⁶ Slack 1985, s. 81–83. Eckert 1996, s. 9–16.

Jag har använt samma modell för uträkningarna som tidigare i kapitlet om fältsjukan, dock med den skillnaden att jag här har gjort beräkningarna på hela året, inte bara det första halvåret.⁶⁷ Jag har liksom då utgått från och modifierat del Pantas och Livi Baccis beräkningsmodell med rullande 11-årsperioder, fem år före och fem år efter krisåret och uteslutning av de två högsta och de två lägsta värdena i dessa omgivande tio år – detta för att så gott det går undvika att krisår eller år med ofullständig bokföring ingår i beräkningen av den normala dödligheten.⁶⁸ Eftersom alla åren från 1709 till 1713 i Skåne kan betraktas som mer eller mindre krisår orsakade av i tur och ordning missväxt, koppor, fältsjuka och pest, har jag nu som då valt att använda åren 1704–1708 och 1714–1718 som normalår att utgå ifrån i beräkningarna. Jag har låtit bli att medräkna dödfödda barn och soldater som har avlidit i socknen men som inte har varit bofasta där. Många längder är inte kompletta under hela perioden 1704–1718, och jag har då tvingats göra modifierade beräkningar. Detsamma gäller de epidemier som startade i november-december och som sedan sträckte sig in på det följande året.

På kartan (figur 9) har samtliga uppgifter från olika källor om pestens närvaro sammanförts. Det visar sig då att pest kan ha förekommit i 155 av Skånes 398 socknar. Antalet kan möjligen vara något högre. Från Billinge socken finns exempelvis en på 1800-talet nedtecknad muntlig tradition som berättar om pestens härjningar i Norra Hultseröds by, men denna uppgift har hittills inte gått att verifiera från annat håll. Begravningslängden företer en lucka under det aktuella året på grund av kyrkoherdens död, och inget nämns om denna by i Skånska Guvernementskansliets brevsamling. Den muntliga traditionen kan naturligtvis vara korrekt, men det är också möjligt att den blandar samman pesten med fältsjukan, som enligt begravningslängden särskilt hemsökte just Norra Hultseröd.⁶⁹

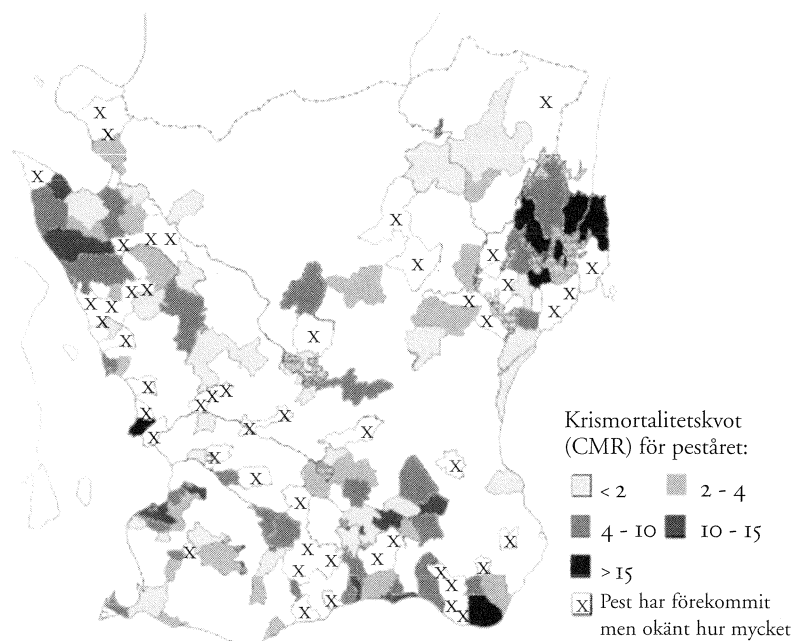
Tillförlitliga längder saknas från ett stort antal socknar där pesten härjat. Vi kan i dessa fall inte göra någon säker uppskattning av epidemins svårighetsgrad, och de har därför bara markerats med ett kryss på kartan. Endast en person i vardera socknen Håslöv, Stångby och Stora Hammar har fått diagnosen pest eller begravts ”i backen”, och begravningslängden visar i övrigt inget onormalt. Dessa personer har sannolikt smittats på annat håll och har i sin tur inte orsakat någon vidare spridning av farsoten i hemsocknen. Minst sex socknar drabbades av demografisk katastrof. Det gäller Näsrum, Kiaby, Ivö och Oppmanna i nordost, Barsebäck vid Öresundskusten och

⁶⁷ Se kapitel 6 – ”Fältsjukan, Spridningen ut över Skåne”.

⁶⁸ Del Panta & Livi Bacci 1980, s. 659.

⁶⁹ Kyrkoherden Petrus Almqvists död hade inget med pesten att göra. Han avled våren 1710 i samband med att fältsjukan grasserade i socknen. Carlquist Serie 2:7, 1959, s. 142. Billinge C:1, LLA. Lilja, Nils 1871, s. 199. Kanske finns uppgifter att hämta om en eventuell pestepidemi i Onsjö härads domböcker.

Figur 9: Skånska socknar från vilka uppgift finns om att pest har förekommit någon gång under perioden 1710–1713.

Källa: Bearbetning av kyrkoböckernas begravningslängder. Se bilaga 6.

Löderup på Österlen. Allerum och Fleninge hemsöktes också hårt, men den av pesten orsakade kris-mortaliteten stannade där på lägre nivåer. Det kan möjligen bero på fältsjukans härjningar under föregående år, då ett stort antal personer som under andra förhållanden skulle ha fallit offer för pesten kan tänkas ha avlidit. En sammanvägning av de två årens mortalitet placerar också dessa två socknar i den grupp som drabbades av demografisk katastrof.

Detta gäller möjligen också Malmö. Här stannar den beräknade kris-mortaliteten i de båda stadsförsamlingarna S:t Petri och Caroli på fem respektive drygt åtta gånger det normala, men endast 325 avlidna har bokförts i begravningslängderna under årets sju sista månader. Till dessa kommer 37 avlidna i garnisonsförsamlingen. Flera hundra pestdöda som jordats i massgravar i stadens utkant saknas, däribland farsotens första namngivna offer som begrovs utanför vallarna den 16 juni 1712.⁷⁰ Uppgifter finns på att tu-

⁷⁰ Det gäller Per Andersson och Karin vagnmans i Grynboderna. Ersgård 1973, s. 30. Malmö S:t Petri F I:t. Malmö Caroli C I:t. Malmö garnisonsförsamling C:I. Alla MSA.

sen, femtonhundra, ja kanske så mycket som tvåtusen personer avled i pest-epidemin i Malmö. De högsta siffrorna för Malmös vidkommande lämnar stadens dåvarande kyrkoherde Johannes Hofwerberg. En bit in i oktober hade enligt honom ”mycket över 1.000 människor” avlidit och pesten skördade fortfarande dagliga offer. Då epidemin i december 1712 började stillas uppskattade han att över 2.000 personer ”af staden” hade avsomnat. Därtill kom pestoffren i garnisonen, som enligt honom uppgick till halva regementet.⁷¹ Visst stöd för detta resonemang finner vi också i september månads mönsterrullor över de i Malmö förlagda trupperna. I början av månaden var 86 redan döda, 30 hade deserterat, 113 låg sjuka och 853 var fortfarande på plats friska. Fyra dagar senare hade dödssiffran stigit till 100, d.v.s. närmare tio procent.⁷² Epidemin i Malmö kulminerade först i november.

Sentida historiker har ställt sig skeptiska till dessa höga mortalitetstal, delvis beroende på svårigheter att uppskatta hur många som egentligen bodde i Malmö vid pestens ankomst. A.U. Isberg räknade ”lågt” 1.500 sjuka varav 1.200 föll offer för pesten och dog, inräknat dödsfallen i garnisonen.⁷³ Hans Ersgård finner det otroligt att mer än hälften av stadens invånare skulle ha avlidit. Han jämför med de samtidiga epidemierna i Stockholm, Köpenhamn och Ystad, där bara var tredje invånare dog, och generaliserar sedan detta till Malmö. Eftersom stadens befolkning enligt honom knappast uppgick till mer än 2.700 personer kan därför inte fler än omkring 800–1.000 ha dukat under för pesten. Därtill kom garnisonens döda.⁷⁴ Stig Cronberg gör en differentierad beräkning av bortfallet i olika samhällsklasser. Enligt hans uppskattning varierade dödligheten från som lägst 20% bland de välsituerade till gissningsvis 30% i garnisonen och 40% bland stadens fattiga. Och då enligt hans bedömning omkring 4.500 till 5.000 personer vistades i staden vid tiden för pestens ankomst justerar han slutsumman något uppåt. Fortfarande blir det ungefär en tredjedel som har avlidit, men denna tredjedel uppgår nu till 1.500 personer, en summa som inbegriper också de i garnisonen pestdöda.⁷⁵

Dessa uppskattningar kan jämföras med epidemin i Reval 1710, där enligt nutida beräkningar mortaliteten i olika stadsdelar varierade mellan 45 och 73 %. Av innerstadens civilbefolkning dog 5.687 personer, och av garnisonens

⁷¹ Isberg, A.U. 1898, s. 250. Kyrkoherde Hofwerberg till biskopen 4/12 1712, LDA F III:8, LLA.

⁷² Kommendanten Hastfer respektive Jäger till guvernören 8/9 och 12/9 1712, SkGKA D III b:17, s. 637 och 983, LLA.

⁷³ Isberg har ändå bara kommenterat Hofwerbergs uppgift från den 12/10 1712, då ”mycket över 1.000 människor” skulle ha avlidit. Isberg, A.U. 1898, s. 250.

⁷⁴ Ersgård 1973, s. 42–43. Ersgård 1977, s. 241–242. Ersgårds uppskattning av stadens storlek 1712 (1.318 personer som betalade mantalskatt, vilket han menar utgjorde 60% av befolkningen) kan jämföras med Sven Liljas beräkning av befolkningen ”på 1690-talet”, som han fick till 5.700. Lilja, Sven 1994, s. 246, 249, 254–256.

⁷⁵ Cronberg 1986, s. 100–101.

4.000 soldater återstod vid kapitulationen endast 4–500. Tre borgmästare, femton rådsherrar och två rådssekreterare avled. Köpmännens Stora gille förlorade 63 % av sina medlemmar. I hantverkarnas Knutsgille var endast 45 % kvar i livet efter epidemin, och även svartbröderna decimerades kraftigt. Vid stadens kapitulation i slutet av september 1710 var folk i hundratal begravda i massgravar inne i stadens kyrkor, gatorna var överströdda med lik och på kyrkogården låg berg av döda soldater som ingen bekymrade sig om.⁷⁶

Situationen i Reval var exceptionell, dels till följd av att föregående års missväxt gjorde försörjningsläget besvärligt, dels genom ryssarnas avance-mang. Staden översvämmades av tiggare och flyktingar från den omgivande landsbygden. Trångboddheten och livsmedelsbristen kan ha bidragit till att dödstalen där sköt i höjden, möjligen också fläcktyfus och andra sjukdomar, men Reval får ändå stå som exempel på pestens potential att kunna åstadkomma massinsjuknande och död då förhållandena för dess spridning är de rätta.⁷⁷

Demografisk katastrof i Malmö var enligt vår beräkningsmodell för handen om något mer än ettusen personer från det civila borgerskapet avled, en nivå som att döma av de berättande källorna och resonemangen ovan inte alls förefaller osannolik. Därmed skulle Malmö vara den värst drabbade av de skånska städerna.⁷⁸

Klimat och kulturgeografi

Vad säger oss då kartan om pestens spridning i Skåne? Finns det över huvud taget ett mönster? Vi ser genast att epidemin inte var jämnt fördelad över landskapet. Ansamlingar av drabbade socknar finns i nordost vid gränsen mot Blekinge, i Kullabygden i nordväst, längs Öresund, runt Malmö och Ystad. Stora delar av norra och centrala Skåne liksom ett stråk i riktning mot sydost har nästan helt undgått pesten. Detsamma förefaller vara giltigt för trakten runt Trelleborg i sydväst. I nordost ligger de fyra hårdast drabbade socknarna väl samlade omgivna av socknar med endast ett mindre antal pestdöda. Betydligt vanligare tycks dock vara att hårt och lindrigt drabbade socknar ligger sida vid sida. Även långt ut i periferin kunde pesten slå hårt, och kort avstånd till Ystad eller Malmö innebar inte automatiskt en förödande epidemi.

⁷⁶ Hartmann 1973, s. 82–90.

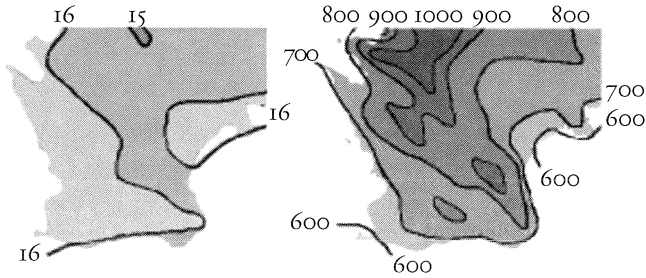
⁷⁷ Hög dödlighet finns också dokumenterad från epidemierna i Italien 1630–1631 och Provence 1720–1722. Mortaliteten i Padua, Parma och Verona 1630–1631 har beräknats till 59, 50 resp 61 %, i Marseille och Toulon 1720–1722 till 50 resp 59 %. Benedictow 1987, s. 410–418.

⁷⁸ Vi bör också ha i minnet att Malmö hade drabbats av faltsjukan, om än inte i samma utsträckning som Allerum och Fleninge.

Vad var då orsaken till dessa skillnader? Vi kan naturligtvis leta efter en strukturell förklaring. Lopporna är känsliga för temperatur och luftfuktighet, och i stora drag tycks de områden som drabbades hårdast ha ett mildare klimat med högre medeltemperaturer än de områden som undgick epidemin.⁷⁹ Men varför var det då så lite pest på Söderslätt med sitt milda klimat? Och hur går det att förklara att pesten blev så utbredd i Småland med sina generellt lägre temperaturer?⁸⁰ Om klimatet har bidragit kan det inte vara den enda bestämmande faktorn. Som vi såg tidigare har årstidsvariationerna varit stora. De har sannolikt haft större betydelse än klimatet mer generellt.

Kan kulturgeografiska förhållanden ha spelat in? Etnologer och kulturgeografer brukar dela in Skåne i tre zoner; skogsbygd, risbygd och slättbygd.

Figur 10–11: Till vänster årsmedeltemperaturen (°C) 1961 – 1990. Till höger ”Verklig årsnederbörd” (mm) 1961 – 1990.

Källa: Vedin 1995, s. 49. Alexandersson & Andersson 1995, s. 82.

Dessa områden karakteriseras också av olika struktur på bebyggelsen. I skogsbygden dominerar ensam- och dubbelgårdar. Byarna hör främst hemma på slättbygden. De riktigt stora byarna finns på Österlen och Kristianstadsslätten. I Luggude och Bjäre liksom på Söderslätt rör det sig istället om ett större antal tätare liggande små byar.⁸¹

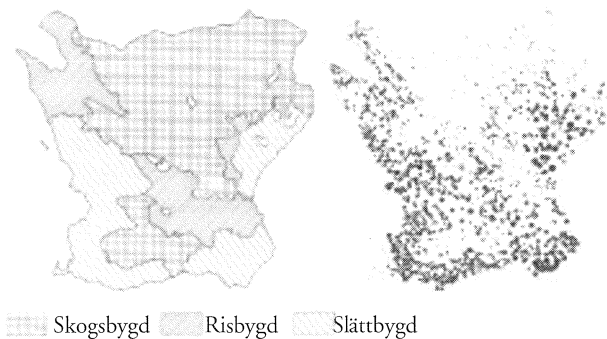
Även här tycks det finnas ett samband mellan pestens utbredning och kulturlandskapets karaktär. Skogsbygderna klarade sig lindrigast undan. Pesten spreds främst på slättbygden och i risbygden. Men precis som då det gäller temperaturkurvorna är samstämmigheten inte absolut. Flera byrika områden, såsom Söderslätt, Gärdås härad och Simrishamnstrakten undgick pesten. Det fanns också enstaka byar och gårdar i skogsbygden som drabbades

⁷⁹ Karta från *SNA* s. 50–51.

⁸⁰ Se Vejde 1938, s. 161–195. Hult 1916, s. 60/138–67/145.

⁸¹ Se *Det skånska kulturlandskapet* 1985, s. 84 och s. XI.

Figur 12–13: Skånes bygder och byar. Till vänster kulturgeografisk indelning av Skåne i olika bygder i början av 1700-talet. Delvis efter Campbell 1928. Till höger Skånes byar vid mitten av 1600-talet. Ensam- och dubbelgårdar inte inritade. Efter Dahl 1942.

Källa: *Det skånska kulturlandskapet* 1985, s. 84 och XI.

minst lika intensivt som byar och gårdar på slätten. Kulturgeografiska faktorer kan ha haft betydelse för spridningen, men de förklarar inte allt.

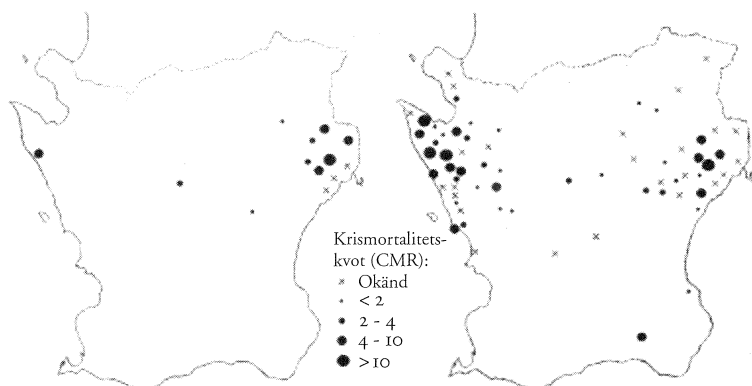
Kronologi och geografi

Låt oss till sist kombinera pestens geografi med tidsaspekten. Hur fördelade sig farsotens spridning geografiskt under de år då den höll sig kvar i Skåne? Var det hela tiden samma områden som drabbades? Eller skiftade det från ett år till ett annat?

Edward Eckert redogör för olika sätt på vilka infektionssjukdomar kan spridas. En vanlig modell kan beskrivas som en diffusion utgående från ett fokus, där det berörda området hela tiden växer. I vissa fall är spridningen hierarkiskt ordnad från först stora samhällen via allt mindre orter och sist ut på rena landsbygden. En annan modell som han menar bättre beskriver pestens uppträdande kallar han ”relocation diffusion”. Det innebär att sjukdomen försvinner i det tidigast smittade området, samtidigt som den tilltar i angränsande områden. Pesten nere i Centraleuropa rörde sig långsamt över stora områden i form av clusters av drabbade samhällen, där en ansamling successivt ersattes av en annan. Eckert skildrar hur pesten böljade fram och tillbaka, nådde klimax, stillade sig och sedan tog fart igen. Tidsperspektivet är inte bara de årliga variationerna utan också cykler med flera års varaktighet.⁸²

⁸² Eckert 1996, s. 64–77.

Figur 14–15: Pestens utbredning i Skåne. Till vänster november 1710 – mars 1711. Till höger april 1711 – mars 1712.

Källa: Se bilaga 6.

Gällde detta också för Skåne? För en analys med detta i minnet återvänder vi till den karta som sammanfattar hela periodens pesterfarenhet. Den går naturligtvis att dela upp i flera olika kartor, där varje del illustrerar spridningen under ett år. I det följande har jag inte strikt hållit mig till kalenderåret utan istället följt pestens årsrymt och valt månadsskiftet mars / april, den tidpunkt på året då smittan var som minst utbredd, som brytpunkt.

I ett tidigare avsnitt kunde vi se hur pesten kom till nordöstra Skåne under hösten 1710. Den spreds redan i november och december till de närmast belägna socknarna – se figur 14. Utanför detta område finner vi ett ryttarhus i Emitslövs socken som drabbades redan i december 1710, Trulstorp och Syrkhult i Norra Rörum samt Allerums socken där dödligheten började stiga redan i januari 1711.⁸³ Som vi minns kom pesten till Allerum från den danska sidan, men jag har i källorna inte funnit någon uppgift om hur den tog sig till Emitslöv eller Norra Rörum. Inte heller har jag lyckats bekräfta att det var pesten som utplånade två familjer i Västra Vram i december – januari 1710–1711. Förloppet är ändå så helt typiskt för pesten att socknen har fått en markering på kartan.⁸⁴

⁸³ Den ovanligt stora markeringen för Allerum beror på att jag har beräknat krismortaliteten, CMR, på perioden april 1710 – mars 1711. Dödligheten i pest var ännu inte så stor, men föregående vårs fåltsjuka hade drabbat Allerum värst av alla de skånska socknarna, och det är den som ger utslag här.

⁸⁴ I den ena familjen gäller det Anders Wäsکیöte med hustru och dotter, i den andra Håkan Nilsson med hustru och fyra barn, där två av barnen hamnar i "en graf" tillsammans med föräldrarna. Ytterligare sju personer i socknen begravs före januari månads utgång.

I figur 15 följer skeendet under sommaren 1711 och vintern 1711/12. I Norra Rörum stannade pesten kvar ytterligare en tid. I nordvästra Skåne skedde den intensivaste smittospridningen tidigt under sommaren, främst längs kusten med visst engagemang också av Bjärehalvön och några mer inåt landet belägna socknar. Även städerna Helsingborg och Landskrona drabbades. I nordost var smittan sedan vintern väl etablerad. En viss spridning skedde under sommaren och en ytterligare utsädd till socknar i Gärdås och Göinge under hösten. Dessa nedslag hade dock en tendens att avstanna i förtid. I Kristianstad konstaterades två fall i februari 1712, men de fick inga efterföljare.⁸⁵ Endast i Träne visade smittan tecken på att dröja sig kvar, men denna övervintring följdes inte av något nytt uppblossande under försommaren 1712.

På Österlen utvecklades efter soldatens hemkomst från Pommern sommaren 1711 en epidemi i Övraby, dock utan ytterligare spridning – om det nu inte var därifrån pesten kom till Södra Mellby. Inte heller nedslagen där eller i Vinslöv spreds vidare. I de återstående strömarkeringarna Hörby och Hurva hade epidemin stillats i mars 1712. Den troligaste länken mellan 1711 och 1712 års pestutbrott finns därför i Hofterups socken söder om Landskrona, där smittan i Lundåkra by drog till sig myndigheternas uppmärksamhet just under mars månad.⁸⁶ 1712 blev sedan ett besvärligt år. Epidemin i Barsebäck strax intill Lundåkra tog sin början i april. I maj började dödligheten stiga i Genarp och Grönby, två socknar i det sydsåkanska backlandskapet, och i juni hade pesten nästlat sig in i både Malmö och Ystad. Därefter skedde en vidare spridning till stora delar av Söderslätt och Österlen. Även städerna Skanör, Lund och återigen Landskrona drabbades under hösten.

I nordvästra Skåne hade föregående års epidemi avstannat under vintern, men nu återvände farsoten genom ny smitta ditförd söderifrån. Många av dessa utbrott var små. De orsakade bara en handfull dödsfall i en enstaka gård eller by. De varade inte heller så länge men ersattes successivt med nya utbrott på annat håll under hela sommaren och hösten. Nere i sydost drabbades Tranås i december 1712, Eljaröd i januari 1713. Även i Hagestad, en stor radby i Löderups socken, inträffade det tidigaste pestfal-

Sammanlagt 18 personer begravs i socknen enbart under dessa två månader mot normalt 20–25 under hela året. Västra Vram C:1, LLA.

⁸⁵ Överstelöjtnant Stöhr till Burenschiöld 14/2 1712, SkGKa D III b:17, s. 1080, LLA.

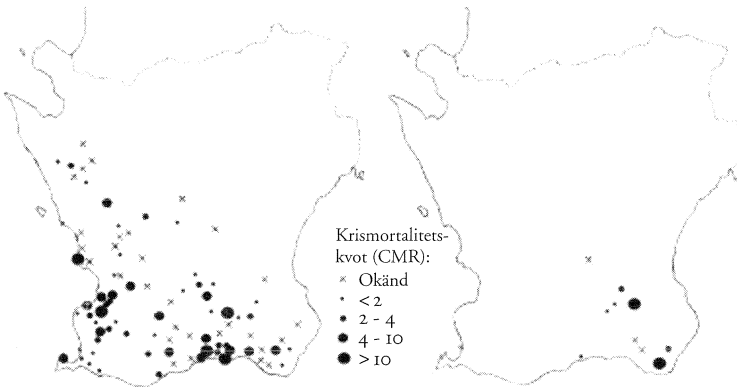
⁸⁶ Begravningslängd från Hofterup och Hurva saknas. I Hörby redovisas efter den inledande månaden, december 1711, endast det totala antalet pestdöda. Hörby C:1, LLA. Både i Hörby och Hurva tycks dock epidemin ha ebbat ut under februari. I månadskiftet mars/april hade på lång tid ingen dött i Hörby och endast två barn i Hurva. Befallningsman P. Eneroth till guvernören 2/4 och 28/4 1712, SkGKa D II a:19 s. 1513 och 1503, LLA. Kyrkoherden Sommerus till biskopen 30/3 1712, LDA F III:8, LLA. Vad gäller Lundåkra svarar befallningsmannen Ebbe Jönsson den 19 mars på guvernörens förfrågan att 8–10 snabba dödsfall redan har inträffat i byn. Här är epidemin i sin begynnelse. SkGKa D II a:19, s. 1690, LLA.

let möjligen redan i januari, och i Borrby började dödligheten stiga i mars. I Tranås, Hagestad och Borrby höll sig smittan kvar långt in på det nya året. Dessa tre byar utgör länken mellan 1712 och 1713 års utbrott. Sannolikt bör även Snårestad väster om Ystad räknas dit. Flera av begravningsarna där kan dateras till de första månaderna 1713 och enligt en anteckning ”slutades fahrstoten” inte förrän i augusti.⁸⁷

Pesten fortsatte således ytterligare en säsong men var nu mer begränsad geografiskt. Vi kan på kartan bara räkna till tio drabbade socknar. Den kunde dock fortfarande ge upphov till förödande epidemier, framför allt i socknar där smittan etablerats under vintern. I Löderups socken orsakade pesten detta år demografisk katastrof. Även i Tranås steg dödligheten till sammanlagt mer än tolv gånger det normala. Längst höll sig smittan kvar i Lövestads socken, där de sista identifierade pestfallen begrovs den 22 november 1713.⁸⁸

Vad var det då som hände efteråt? Den 4 juni 1714 begrovs en fjortonårig gosse från Svalövs Mölla. Han dog mycket hastigt av en böld i halsen, blev sjuk den 30 maj och avled dagen därpå.⁸⁹ Pest hade förekommit i socknen tidigare. Sommaren 1711 hade sex personer avlidit. Hösten 1712 inträffade en mer omfattande epidemi, men hela 1713 var det lugnt. Denna längd är fattig på uppgifter om dödsorsaken, men ynglingens död har av någon anledning

Figur 16–17: Pestens utbredning i Skåne. Till vänster april 1712 – mars 1713. Till höger april 1713 – mars 1714.

Källa: Se bilaga 6.

⁸⁷ Längden från Snårestad är skadad och svåräst. Snårestad C:1, LLA.

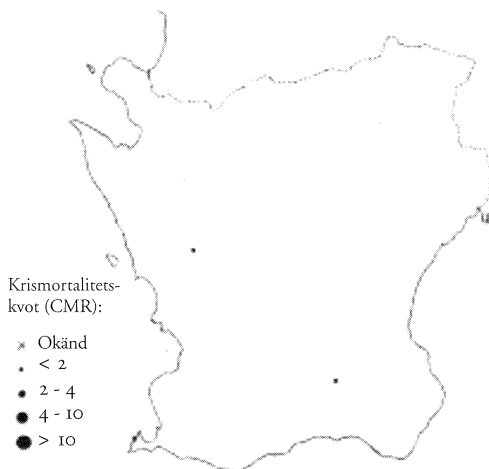
⁸⁸ Söndagen benämns i begravningslängden ”D:Ultima T”, sista söndagen i Trefaldighet. Lövestad C:1, LLA.

⁸⁹ Svalöv C:1, LLA.

ansetts värd att kommentera. Det hastiga förloppet i kombination med förekomsten av en böld har sannolikt fört tankarna till den nyligen avstannade pestepidemin. Men mer har det inte blivit. Jag har inte funnit något brev om detta till guvernören eller biskopen.⁹⁰

Inte heller finns det något brev om de fall som inträffade i Röddinge socken i februari 1715. Även här hade pesten grasserat tidigare. Hösten 1712 inträffade en häftig epidemi med över 120 dödsfall på sex veckors tid.⁹¹ Och sommaren 1713 jordades inom en månads tid en gatehusman i Röddinge och hans båda döttrar. Enligt befallningsmannens förteckning över ”de Pästbyar som finnes i Färs Härad” räknades Röddinge by fortfarande i oktober 1713 som smittat.⁹² Möjligen har därför även epidemin 1713 varit mer omfattande

Figur 18: Pest? i Skåne april 1714 – mars 1715.

Källa: Se bilaga 6.

⁹⁰ Det finns naturligtvis fler orsaker till att en böld utvecklas i halsen. Det är idag exempelvis en inte helt ovanlig komplikation till vanlig halsfluss, och än vanligare måste den ha varit förr i tiden innan penicillinet kom in i bilden. Om ingen behandling sätts in kan den vara potentiellt livshotande, men förloppet vid denna komplikation, peritonsillit, är enligt min nutida erfarenhet betydligt mer långdraget.

⁹¹ Av dessa är endast två barn införda i begravningslängden. Sannolikt är även ett okänt antal döda i Ramsåsa inbegripna i denna summa. Kyrkoherden Petrus Filenius till biskopen 29/11 och 6/12 1712, LDA F I a:56, LLA.

⁹² Röddinge C:1, LLA. Befallningsman Eneroth till Burenschiöld 17/10 1713, SkGKa D II a:20, s. 1272, LLA.

än vad som går att utläsa ur kyrkboken. Det följande året var allt lugnt, men den 6 februari 1715 begrovs en inhyseskvinna i Slagarp och hennes två barn. Tre veckor senare begrovs ytterligare två personer från samma hus, smeden Mäster Johan Stänkellsson, tillika nämndeman, och hans hustru. I deras fall har prästen uttryckligen uppgett att de ”döde af Päst”.⁹³

Men hur sannolika är dessa tolkningar? Kan det verkligen ha varit pesten som visade sig igen efter mer än ett års fritt intervall? Ja, helt omöjligt behöver det inte vara. Eckert har i sitt omfattande material från Centraleuropa funnit, att pesten i enstaka fall kunde hålla sig kvar i fyra, fem år också i mindre städer och socknar på landsbygden. Den sammanlagda dödligheten kunde vara helt normal, men varje höst uppgavs ett litet antal dödsfall i begravningslängden ha orsakats av pesten.⁹⁴ En modern parallell till detta fenomen finner vi i Suffolk i England, där minst fem olika utbrott ägde rum under perioden 1906–1918. Pestsmittan kunde härledas från infekterade gnagare ute i naturen, bruna råttor, harar och kaniner, illrar, hundar och katter. Både böldpest och lungpest fanns representerat i utbrotten bland människor. Dessa var små och lokaliserade med som mest åtta insjuknade i ett eller två ensligt belägna hus långt ute på den brittiska landsbygden.⁹⁵

Det går därför inte att utesluta att pesten också i Skåne på några håll har funnit en temporär nisch bland de vilda gnagarna. Ett sådant stadium av sylvatisk pest skulle kunna vara den yttersta förklaringen till fallen i Svalöv och Slagarp långt efter det att epidemin hade klingat av. En annan förklaring är naturligtvis att dödsfallen har orsakats av något annat och att prästen i Röddinge i våra ögon hade fel, då han skrev i kyrkboken att smeden och hans hustru ”döde i Pest”.

Vi kan till sist konstatera att Eckerts karakteristik av pestens spridning som ”relocation diffusion”, ansamlingar av drabbade orter som hela tiden förändras geografiskt, stämmer bra med epidemin i Skåne. Här höll sig pesten kvar i epidemisk form i tre år, men det ena året var inte det andra likt. Varje år hade sin geografiska profil.

Spridningsvägar inom Skåne

Hur hänger då alla dessa utbrott ihop? Vad säger källorna om spridningen mellan olika byar och socknar under de år då epidemin pågick? Vi befinner oss nu på den andra av Paul Slacks fyra nivåer för pestens spridning – från en

⁹³ Röddinge C:1, LLA. Slagarp var en ensamgård. Röddinge 1711, Katekismilängder, vol. 31, s. 221, LLA.

⁹⁴ Eckert 1996, s. 39.

⁹⁵ En möjlig smittoväg till Suffolk kan ha varit ett spannmålslastat skepp från San Francisco, San Nicolas, Valparaiso, Rosario eller Alexandria, som ankrat i den närbelägna flodmyningen på sin väg uppför River Orwell. Van Zwanenberg 1970.

ort till en annan. I det första stadiet såg vi hur pesten anlände med resande långväga ifrån över havet eller till lands. Även i detta andra stadiet innehar mänskliga aktiviteter huvudrollen. Pesten kommer med resande längs handelsvägar och mellan olika orter.⁹⁶

Då det gäller pest i vår moderna mening orsakad av bakterien *Yersinia pestis* kan människan själv vara smittförande, men detta gäller enbart den variant som primärt angriper lungorna och som sprids via upphostningar. Böldpesten är primärt en gnagarsjukdom, som sprids från råttor till råttor genom loppor och då råttorna dör från råttor till människa. Över längre avstånd kan pestbakterien överföras från en råttkoloni till en annan via infekterade råttor eller – mer sannolikt – i magen på infekterade råttloppor, som medföljer människor på resa och deras bagage. Hirst lägger störst vikt vid bagage och handelsvaror, och han pekar särskilt ut ull- och bomullstextilier, spannmål, djurfoder, tomma spannmålsäckar, råbomull och hudar. Han pekar också på den internationella spannmålshandelns viktiga förmedlande roll, då pesten sprids ut över världen runt sekelskiftet 1900.⁹⁷ Benedictow poängterar starkt sociala och ekonomiska mekanismer som spannmålstransporter, handel och de vardagliga aktiviteterna i lokalsamhället. Man besökte de sjuka och döende, prästerna erbjöd kyrkliga tjänster, de anhöriga deltog i begravningsfester och delning av arvet – alla dessa moment bidrog till farsotens spridning.⁹⁸

Även pest i den mening 1700-talsmänniskan lade i begreppet var något utifrån kommande. Redan i samband med den justinianska pesten på 500-talet och digerdöden under 1300-talet noterade enstaka krönikörer hur pesten anlände med spannmålslastade fartyg och handelsvaror.⁹⁹ Lokalt har vi redan mött sägen om det öde spökskeppet utanför Karlshamn. Andra vanliga berättelser handlade om en liten pojke, två barn eller en gammal böjd kvinna som kom vandrande till bygden.¹⁰⁰ Pehr Johnsson upptecknade i början av 1900-talet en sägen om hur digerdöden kom till Fjälkestads församling genom en främmande gosse, som dog ute i skogen med en brödbit i handen. Den tiggare som återfann honom åt upp brödbiten, blev strax illamående och dog efter några dagar, men först efter att ha spridit smittan över hela socknen.¹⁰¹ Ola Jönsson Lundborg återger i sin dagbok från förra sekelskiftet hur i pestens tid en liten övernaturlig varelse kom in i en gård

⁹⁶ Slack 1985, s. 9–12, 313–315.

⁹⁷ Hirst 1953, s. 307–321. Løkkebø 1992, s. 92 med däri angivna referenser.

⁹⁸ Benedictow 1992, s. 180–186.

⁹⁹ Hirst 1953, s. 307.

¹⁰⁰ Tillhagen 1967, s. 217–218.

¹⁰¹ Johnsson 1912, s. 26–27.

under middagsvilan och rörde vid alla som vistades i stugan, alla utom en. Denne var den ende som klarade sig. Alla de andra insjuknade och dog.¹⁰²

De uppgifter vi finner i kyrkböcker och dåtida brev håller en betydligt sakligare ton, helt fri från övernaturlig nimbus. Uppgifterna om hur pesten spridits är få. I de flesta fallen får vi inte alls veta hur smittan anlände, och det kan ibland bero på att den lokale länsmannen inte heller visste var den kom ifrån eller på vilket sätt sjukdomen hade nästlat sig in i byn.¹⁰³ De uppgifter som ändå finns har grafiskt redovisats på en karta. Vi ser på denna en blandning av långa och korta distanser. Pilarna kan gå fram och tillbaka, korsa varandra och mötas. Men de kan också spridas solfjäderformat från ett större pestfokus. Detta var vad som skedde från Malmö och Ystad sommaren 1712.

Pesten kom till Västanå med en hemvändande båtsman, och därifrån spreds den genom de ryttare som drogs ut ur de smittade byarna och förlades hos friskt folk i socknarna söder om Ivösjön. Denna spridning var de lokala tjänstemännen väl medvetna om och alla blev de lika upprörda, då en liknande förflyttning av ryttare från sjuka till friska byar stod för dörren sommaren 1711.¹⁰⁴ En stor del av spridningen skedde mellan närbelägna byar. Ibland bara antyds sambandet. I Snårestad kommenterade prästen vid ett av de första pestoffren, att hon var "Nylig från Siörup kommen".¹⁰⁵ I Tranås startade epidemin med "et Lijck ifrån Swenstorp som døde af Pesten".¹⁰⁶ Och från Engelsbäck spreds smittan till flera byar i närheten i Grevie och Förslövs socknar.¹⁰⁷ Familjebanden var starka. En hustru i Lemmeströ förde smittan med sig sedan hon vårdat sin döende moder i det närbelägna Skurups socken.¹⁰⁸ En sjuk piga fördes i hemlighet från Ystad till Kåseberga, och en piga från det besmittade Svarvaretorget tog sig till Veberöd, där hon hade sina föräldrar.¹⁰⁹

Vi har tidigare sett hur missväxten och kriget gjorde försörjningsläget

¹⁰² Ola Jönsson Lundborgs dagbok, Opubl. manuskript, privat ägo. Dagboken, skriven 1880–1925, är i redigerat skick delvis publicerad av Hilding Krona, 1992. Sägnen saknas dock i denna utgåva.

¹⁰³ Från befallningsman Ebbe Jönsson 19/3 1712, SkGKa D II a:19 s. 1690, LLA.

¹⁰⁴ Länsman Wässman till kornetten Bass 30/6 1711. Häradshövding Löfgren till generalvaldiger Segerdahl och Segerdahl till Skytte 5/7 1711. SkGKa D III a:15, s. 806–810, LLA. Persson 1989, s. 20–22 med där angivna källor.

¹⁰⁵ Men hur var då tillståndet i Sjörup? Om det får vi inget veta. Snårestad C:1, augusti 1712, LLA.

¹⁰⁶ Tranås C:1, december 1712, LLA. Det rör sig sannolikt om Svenstorp i Stora Köpinge socken. Det finns också en socken Svenstorp i Vemmenhögs härad, men avståndet dit är betydligt längre. Pesten grasserade i båda då den visade sig i Tranås.

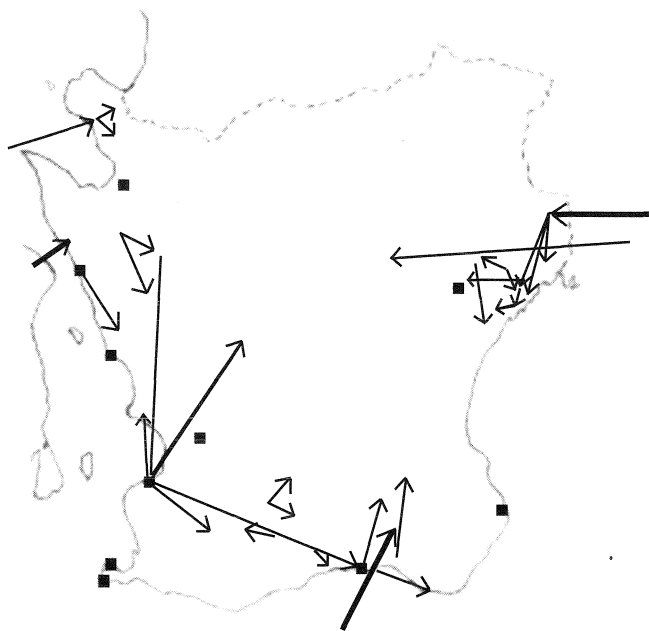
¹⁰⁷ Kyrkoherde Jöran Warbergh till Skytte 19/5 1711, SkGKa D III a:15, s. 892f, LLA.

¹⁰⁸ Inte minsta antydning om detta återfinns i Skurups begravningslängd. Lemmeströ C:1, augusti 1712, LLA. Kyrkoherde Hans Julius till biskopen 7/8 1712, LDA F III:8, LLA.

¹⁰⁹ Befallningsman Rassenius till Burenschiöld 22/7 1712, SkGKa D II a:19 s. 1429, LLA. Ebbe Jönsson till Burenschiöld 26/6 1712, SkGKa D II a:19, s. 1714, LLA.

besvärligt för allmogen. I nordöstra Skåne finns flera uppgifter om hur pesten anlände till en by just genom spannmålshandel. Bonden själv eller hans hustru hade varit inne i ett besmittat hus i en annan by och där tillhandlat sig en tunna korn.¹¹⁰ Det finns också notiser om hur en piga eller en dragonhustru varit iväg från byn och hade besmittade kläder med sig tillbaka, och drängen på postgården i Åraslöv hade sovit på textilier som burits av de i pesten döda i Gualöv.¹¹¹ För de ryttare som bevakade att ingen kommuni-

Figur 19: Pestens spridningsvägar och spridningslängd.

Källor: Handlingar i Skånska GuvernementetsKansliets arkiv, Lunds Domkapitels Arkiv, Rönneberga häradsrätt, Ystads och Kristianstads stadsarkiv, LLA. Villands häradsrätt, renoverad dombok, GHA. Se vidare hänvisningar i fotnoter till texten.

¹¹⁰ Kyrkoherde Billing till Skytte 15/6 1711, SkGKa D III a:15, s. 855. Häradshövding Löfgren till Skytte 12/9 1711, SkGKa D II a:18, s. 223. Båda LLA.

¹¹¹ HT, 21/11 1711, cont: §4, Villands häradsrätt, renov. dombok, GHA. (Rullfilm JR 1926) Tryde C:1, september 1712, LLA. Komminister C. Blanxius till biskopen 16/5 1711, LDA F I a:52, LLA. Holm 1927, s. 30.

kation förekom mellan de pestsjuka inne i en besmittad gård och friska personer utifrån, kunde frestelsen ibland bli alltför stor. När alla i gården hade dött och denna stod öde, hände det mer än en gång att ryttaren gick in i huset och lade beslag på kläder och andra vävstycken, som han sedan försökte avyttra på annat håll i förhoppning att komma över kontanter, en åtrådd bristvara i Karl XII:s armé.¹¹²

Kringstrykande löst folk från Helsingborg, varav den ena kvinnan hade rymt från sitt uppdrag som sjukvakterska i ”pästhuset på Gåsebeck” söder om staden, förde smittan med sig till Hilleshög strax norr om Landskrona.¹¹³ I Ramsåsa utpekades en 64-årig tiggerska som den första som ”hemp-tade Pästen ifrån Ystad till Ramsåsa och af honom död.”¹¹⁴ Malmö och Ystad fungerade sommaren 1712 som relästationer för pestens spridning långt ut på den omgivande landsbygden. I Malmö hade man förlagt en del av de knektar, som tidigare under vintern skrivits ut till det nya skånska infanteriregementet. Många av dem fick permission av sina officerare. Andra som på grund av sjukdom hade placerats i ”Pesthyttan i lägret” en bit utanför stadens vallar, passade på att i nattens mörker ge sig iväg därifrån. Förrymda soldater förde under sensommaren 1712 smittan långa vägar från Malmö till Södra Åsbo och Onsjö härader.¹¹⁵ Båtsmännen var pestspridare också inne i Skåne. En ”förlofwat Båtsman” hade fört sjukdomen till Glimåkra socken och sedan ”strax practicerat sig derifrån”. Om hans namn, härkomst och vidare destination får vi inga uppgifter.¹¹⁶

De boende i Onsjöbygden var rädda för dessa nya knektar, som släpptes ut från Malmö på permission. En annan källa till oro var borgerskapets kringfarande på landsbygden. Befallningsmannen över Luggude, Onsjö och Rönneberga klagade i september 1712 hur ”Farsoten är i Lundh” och hur stadsborna därifrån reste omkring inom området.¹¹⁷ Befallningsmannen på Österlen gav en liknande bild av borgerskapet i Ystad och dess umgänge med allmogen i trakten där. Han fruktade att farsoten var i staden, men borgarna förnekade det och reste ut på landet som vanligt ”så man icke weet af dem, för än de äre Inne utj Stugun”. Bönderna i sin tur for in till Ystad, där de umgicks med borgerskapet precis som förr. Denna skildring nedtecknades den 22 juli 1712. Då hade pesten i över en månad sakta tilltagit i inten-

¹¹² Befallningsman Ekwall till Skytte 16/8 1711, SkGKa D II a:18, s. 1481, LLA. Kristianstads Rådstuga A I a:16, s. 35, 22/9 1711, LLA. E.o. ting, 12/10 1711, Nr 6, Villands häradsrätt, renov. dombok, GHA. (Rullfilm JR 1926)

¹¹³ E.o. ting 27/7 1711, Rönnebergs Häradsrätt A I a:5, LLA.

¹¹⁴ Ramsåsa C:1, augusti 1712, LLA.

¹¹⁵ Överste Hastfer till Burenschiöld 1/9 1712, SkGKa D III b:17, s. 629. Befallningsman Brandt till Burenschiöld 2/8, 7/9 och 13/9 1712, SkGKa D II a:19 s. 1654–1655, 1658 och 1660. Befallningsman Efwerlöf till Burenschiöld 16/11 1712, SkGKa D II a:19 s. 1569. Alla LLA.

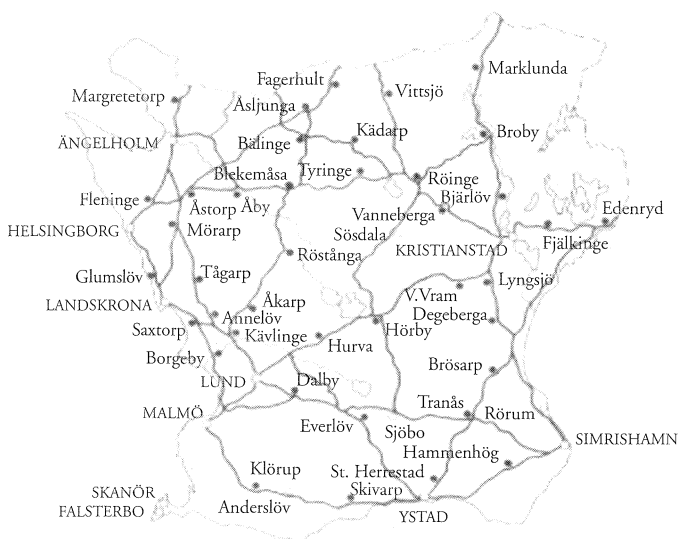
¹¹⁶ Befallningsman Ohlman till Skytte 16/7 1711, SkGKa D II a:18 s. 1143, LLA.

¹¹⁷ Befallningsman Brandt till Burenschiöld 13/9 1712, SkGKa D II a:19, s. 1660, LLA.

sitet inne i Ystad. Tre veckor senare hade den fått fäste i ”15 af de förnämste Byarne” på landet, vilket enligt befallningsmannen berodde just på att Ystadsborna hade haft alltför stor frihet att resa omkring.¹¹⁸

De långväga resorna var inte heller ofarliga. Allmogen betungades dessa år med ideliga skjutsningar av militärer och förnödenheter i militärrens tjänst. Det avspeglar sig också i smittospridningen. Två byar i Vinslövs socken smittades i december 1711 genom skjutsandet till Karlskrona.¹¹⁹ I Vanneberga inte så långt därifrån fanns ett gästgiveri, en viktig knutpunkt i det dåtida skjuttssystemet. Förhållandet var detsamma i Västra Vram, Hörby och Hurva, tre orter längs stora landsvägen mellan Malmö och Kristianstad, till vilka smittan kom tidigt i förhållande till byarna däromkring. Förklaringen till detta fenomen står sannolikt att finna just i dessa orters särprägel med livliga kommunikationer åt alla håll. Denna iakttagelse stöds också av att de enda

Figur 20: Skjutsgivande vägar med gästgiverier (fylld ring) och skjutsstationer (ofylld ring) i början av 1718.

Källa: Söderpalm 1967, s. 46.

¹¹⁸ Befallningsman Rassenius till Burenschiöld 22/7 och 11/8 1712, SkGKa D II a:19 s. 1429 och 1438–1439, LLA.

¹¹⁹ Befallningsman Ohlman till Burenschiöld 14/1 1712, SkGKa D II a:19, s. 1438–1439, LLA.

pestoffren i Reslövs socken var gästgivaren i Åkarp med hustru och dotter.¹²⁰ Även postbönderna var en utsatt grupp. Postbondens gård i både Åraslöv och Hofterup drabbades tidigt och från flera håll i landet kom rapporter om hur postiljoner, åbor på posthemman och postpojkar insjuknade och dog.¹²¹ Iakttagelserna stämmer också väl överens med flera tidigare pestforskares resultat. Spridningen skedde via handelsvägar och varustransporter.¹²²

En titt på kartan över det dåtida vägnätet kan kanske också ge en ledtråd till varför sydvästra Skåne blev så förhållandevis lindrigt drabbat. Söderslätt var fattigt på allmänna vägar. Den stora landsvägen mellan Malmö och Ystad var den enda. Halvvägs mellan de båda städerna ligger Anderslöv, på den tiden en skjutsstation, och strax där intill finner vi Grönby, ännu en av dessa orter som drabbades tidigt.¹²³ Kan möjligen de dåliga kommunikationerna ha bidragit till att pesten i övrigt hade svårt att få fäste i den trakten?

Avslutande reflektion

1686 års kyrkolag och rådets bestämmelser om de pestdödas begravning står inte i samklang med varandra. Enligt kyrkolagen hade prästen endast skyldighet att föra bok över de avlidna som begravdes i kyrkan eller på kyrkogården. Det var den kyrkliga ceremonin som stod i centrum, inte dödsfallet i sig. Men de pestdöda fick inte begravas på dessa platser. De skulle grävas ner i närmaste backe utan ceremonier. De omfattas därmed inte av prästens bokföringsplikt. Det finns ett otal varianter på hur den enskilde kyrkoherden har löst denna paradox allt ifrån extra noggranna noteringar om just dessa fall till totalt uteslutande och förtigande.

En kartläggning av pestepidemin 1710–1713 kan därför aldrig bli fullständig. Den förblir en tolkning, där ibland subtila förändringar i bokföringen väcker misstanken att pest har förekommit, en misstanke som förr eller senare oftast bekräftas genom omnämnande i andra källor. Det som i kyrkboken verkar vara en ”abortiv epidemi” med bara en handfull döda kan plötsligt visa sig ha varit en fullt utvecklad farsot ledande till demografisk kris. Det vi kommer åt är ett minimum. Fler socknar kan ha drabbats, men det är osannolikt att det skulle ha skett över ett större sammanhängande område. Det

¹²⁰ Pastor C: Blanxius till Skytte 14/5 1711, SkGKa D III a:15, s. 993–994. Befallningsman Ebbe Jönsson till Burenschiöld 26/6 1712, SkGKa D II a:19 s. 1714. Reslöv C:1, november – december 1712. Alla LLA.

¹²¹ Befallningsman Ebbe Jönsson till Burenschiöld 26/6 1712, SkGKa D II a:19, s. 1714, LLA. Holm 1927, s. 28–30.

¹²² Biraben, del I, 1975, s. 280–287. Bradley 1977b.

¹²³ Se brev från doktor Tomsson 25/6 1712, SkGKa D III a:16 s. 593–594, LLA.

borde i så fall ha avslöjat sig på annat sätt genom en intensifierad brevväxling mellan olika kyrkliga och världsliga befattningshavare.

Kartans utbredningsmönster visar att pesten var mycket ojämnt fördelad över landskapet. I Villands härad i nordost har pest förekommit i alla socknar utom de tre små Nymö, Råbelöv och Viby. Den har dessutom åstadkommit demografisk katastrof i minst fyra av de drabbade socknarna. Samtidigt har centralorten, Kristianstad, nästan helt undgått smittan. Exemplet visar pestens oerhörda förmåga att då förhållandena är de rätta kunna penetrera landsbygden. Men situationen i nordost är inte representativ för Skåne som helhet. Med reservation för de nyss redovisade tolkningssvårigheterna har knappt 40 procent av socknarna drabbats, och i många fall rör det sig om små och abortiva utbrott. Större koncentrationer av smittade socknar fanns utöver i nordost också i nordvästra Skåne och i trakten runt Ystad. Däremellan finner vi strödda pestsocknar omgivna av fria områden. Hårt och lindrigt drabbade socknar ligger sida vid sida.

Samma mönster återfinns i 1720-talets Provence.¹²⁴ Eckert har iakttagit detsamma i Centraleuropa. Han menar att detta mönster med mer glest spridda pestdrabbade socknar kommer på 1640-talet. Tidigare hade pesten förflyttat sig i breda fronter över land med hög penetrans och mortalitet, men från 1600-talets mitt var mönstret ett annat. Epidemierna spreds inte över lika stora områden som förr och de hade en tendens att ebba ut i förtid. Fortfarande kunde pesten åstadkomma förödande mortalitet. Ett exempel på det är trakten runt Königsberg 1709–1710, där uppskattningsvis mer än en tredjedel av *hela befolkningen i Ostpreussen* – en kvarts miljon av en befolkning på 600.000 – avled under de två peståren. Det var enligt honom det gamla mönstret, jämförbart med de svåraste epidemierna under perioden 1560–1640.¹²⁵

Något hade förändrats. Den bakomliggande orsaken är hett debatterat och många förslag har framförts. Det gäller allt från förändringar i själva bakterien, råttpopulationen och klimatet till dieten, mänsklig immunitet och ändringar i byggnadsskicket. Något som verkligen förändrades under 1600-talet var, menar Eckert, de mänskliga åtgärderna mot pesten. Lokala karantäner vid stadspportarna växte ut till alltmer samordnade vägsparrar och bevakning av gränslinjer.¹²⁶ I princip det vi möter i Stenbocks pestkordong.

Krig med sina truppförflyttningar och flyktingströmmar förvärrar läget. Det kan förklara pestens snabba spridning norrut genom Polen 1706–1710 och den våldsamma epidemin i Ostpreussen 1709–1710, menar han. Omvänt borde lokala åtgärder inne i ett område mellan olika orter ha påverkat

¹²⁴ Biraben, del 1, 1975, s. 280–283.

¹²⁵ Eckert 2000, s. 19–27.

¹²⁶ Eckert 2000, s. 24–26.

spridningsmönstret i dämpande riktning. Men som vi har sett i tidigare kapitel är de officiella förordningarna en sak, deras tillämpning i praktiken något annat. Det gällde både i Sverige och i Preussen och Polen. Mycket berodde det också på slumpen om pesten skulle få fäste på en ny ort eller inte.¹²⁷ Mönstret är med andra ord svårtolkat.

Vi återvänder så till Skånekartan. De hårdast drabbade områdena i nordost, i nordväst och runt Ystad – hur skiljde de sig från den mer glest spridda epidemin i områdena däremellan? Och i sin tur från norra Skåne och stråket ner mot sydost som nästan förskonades helt? Klimat och bebyggelsestruktur är några variabler som delvis överensstämmer med pestens utbredning, så tillvida att områden med torrare och mildare klimat drabbades värst. Men de var samtidigt mest tätbefolkade med utvecklad bystruktur. En del av de områden som skonades dominerades av ensam- och dubbelgårdar. Variablerna går in i varandra och mönstret är inte entydigt. Undantagen är alltför många för att det ska gå att dra några generella slutsatser utifrån det.

Pesten har en klar *säsongsvariation*, vilket kommer till synes både i epidemin i Skåne i sin helhet och i de enskilda socknarna. Aktiviteten var som högst under sommaren och hösten. Vintermånaderna februari-mars var de kritiska för om farsoten skulle överleva till nästa säsong eller inte. Utvecklingen i varje enskild socken är därför mycket beroende av när under året smittan anlände. Det räckte också med att den övervintrade i en eller ett par socknar för att den skulle ta fart igen med vårvärmen.

Under de tre år epidemin varade förflyttade den sig hela tiden till nya områden. Det ena årets epidemi var inte de andra årens likt. Viktigare än medeltemperatur och årsnederbörd blir då de årliga klimatväxlingarna, men i skuggan av den osedvanligt kalla vintern 1708–1709 är de svåra att komma åt. Det tycks dock som om hösten och början av vintern 1710–1711 var ovanligt mild och fuktig. Vintern 1712–1713 var tvärtom så kall att isen redan i januari höll på att lägga sig i Öresund. Har de smittofarliga lopporna helt enkelt överlevt längre in på vintern i Ivö och Kiaby 1710–1711 än vad de hade möjlighet att göra i Tranås två år senare? Kan detta förklara skillnaden i förloppet – att pesten i de förra socknarna fick ett våldsamt uppblossade redan i december-januari samtidigt som denna vintertopp saknas i Tranås trots att smittan kom även dit i början av december?

Vi känner till ännu mindre om sommarvädret. Betet led av torka våren och sommaren 1712, men det är omöjligt att länka samman denna uppgift med den samtidiga *pestspridningen*. Denna skedde över både korta och långa avstånd, ibland centrifugalt bort från ett tidigt drabbat centrum – Malmö och Ystad – ibland mellan närbelägna byar. Pesten spreds via vardagliga kontakter, inom familjens och släktens sociala nätverk. Spannmålshandel, post- och

¹²⁷ För Polen och Ostpreussen se Eckert 2000, s. 26–27.

gästgiveriväsande har varit av betydelse. På kartorna framgår tydligt att just gästgivarorterna var tidigt drabbade. Pesten kunde också komma via kringvandrande tiggare, ryttare som medvetet drogs ut ur de smittade byarna för att förläggas i friska orter, soldater som ville hem från garnisonen och båtsmän på rymmen. Den stora utbredningen runt Ystad förklarades i samtiden med att borgerskapet trots smittrisen fortsatte resa runt på landsbygden. Det var omlandet som drabbades genom köpenskapen och fortsatta kontakter mellan land och stad. I konsekvens härmed kan vi konstatera att omlandet runt Simrishamn sparades. Och större delen av Söderslätt, den före detta staden Trelleborgs tidigare omland har med några få undantag klarat sig.¹²⁸

Kan det spela någon roll att de värst drabbade områdena i nordost och nordväst var tidigt hemsökta? Att det var hit pesten först anlände? Även denna fråga fokuserar på de mänskliga aktiviteterna men ur ett annat perspektiv. I centrum står nu *diagnostiken*.

Vi såg hur det drog ut på tiden att fastställa att det verkligen var pest det rörde sig om, både i Västanå i nordost och i Domsten i nordväst. Under tiden hann farsoten få ordentligt fäste. I nordost var också *militärens första reaktion* att till varje pris skydda manskapet. Man drog bort soldaterna från de smittade byarna. Som en form av tillämpad militär taktik beslöts att Helgeån skulle vara nästa försvarslinje och allmogen på andra sidan lämnas ”under Guds mildaste försyn och skickelse, samt all möyelig anstalt och Christelig omsorg...”.¹²⁹ Området öster därom blev med detta i praktiken helt prisgivet åt pestens härjningar.

I nordvästra Skåne såg vi hur farsoten sannolikt anlant på bred front redan under vintern. Visserligen omringades Domsten i början av april med militärvakt, men pesten var redan då spridd långt utanför denna avspärrning. Innan man bestämt sig för om det verkligen var pest det rörde sig om var det svårt att göra något mer. Den diagnostiska obeslutsamheten kan ha bidragit till utvecklingen i denna trakt.

I Ystad slutligen härskade *köpmännen*. Hit kom pesten någon gång i månadsskiftet maj / juni 1712. Första veckan i juli instruerades borgerskapet vid ett par rådstugor hur de skulle förhålla sig om farsoten nu trots allt skulle ”inrita sig her i stadhen”.¹³⁰ Den 9 juli invigdes den nya pestkyrkogården utom Västerport, men kontakterna med omlandet avbröts först den 4 augusti, då portarna på guvernörens order stängdes – mer än två månader efter

¹²⁸ Staden hade förlorat sina privilegier 1619. Skansjö 1997, s. 109–110.

¹²⁹ Ödmükt Memorial sannolikt författat av Lago Meijendorff von Yxkull, regementschef för Kungliga Livregementet. Koncept. Areslöf den 28/11 1710, Reg.exp., Livregementet till häst, KrA.

¹³⁰ Ystad St Petri C:1. Ystad Sta Maria C:1. Båda LLA. Magistratens protokoll 3/7 och 5/7 1712, Ystads stadsarkiv A III:7, pag. 207hö–210 hö, LLA.

pestens ankomst. Genast började borgarna klaga över den starka ryttarevakten som förhindrade deras kontakter med omvärlden.¹³¹

Magistratens agerande i Ystad – att svara undvikande på guvernörens frågor om hälsoläget i staden och i det längsta vänta med att förklara staden smittad – är en mycket välkänd reaktion, som ständigt återkommer i pestens historia. Genom den försinkas åtgärderna mot smittospridningen. Detta skulle kunna förklara varför just området runt Ystad drabbades så intensivt sensommaren 1712. När stadspostarna väl stängdes var pesten väl spridd i de omgivande landsbygdsocknarna.

Hur stämmer då spridningen med den bild som tidigare har givits av Sture Bolin och O. T. Hult? Ja, Moseng hade delvis rätt då han kritiserade Hult, dock inte för att Hults källor, rapporterna till rådet, skulle vara opålitliga, utan snarare för att Hult har haft problem med tolkningen av brevens drivna 1700-talshandstil. Det gäller särskilt ortnamnsangivelserna. Fleninge har blivit Flämninge, Hagestad – i Löderups socken – har lästs som Högestad och Bårslöv sydost om Helsingborg har omvandlats till Gårdslov nere på Söderslätt.¹³² Dessa misstag hade kanske kunnat undvikas, om Hult istället för de summerande rapporterna hade varit tvungen att gå till respektive kyrkoarkiv. Jag skriver ”kanske”, ty då det gäller Förslöv och Grevie ger jag Hult rätt. Begravningslängderna därifrån visar inget anmärkningsvärt, men uppgifterna från andra källor om pest i båda socknarna är alltför entydiga för att kunna negligeras.¹³³

Även i Bolins artikel har feltolkade ortnamn ställt till bekymmer. Löderup har blivit Löberöd, varvid 1713 års pestutbrott plötsligt har förflyttats geografiskt från trakten öster och norr om Ystad till mer centrala delar av sydvästra Skåne. Den hemvändande soldaten kommer i Bolins version till Bjäresjö istället för till Övraby, enligt kartan dessutom redan 1710. Att just Skurup skulle ha varit så våldsamt hemsökt har jag inte heller funnit några belägg för, definitivt inte 1713. Tre personer i Lilla Uggesjö eller Svaneholms mölla är allt som nämns i brevet från socknens kyrkoherde till biskopen i augusti 1712 – den enda uppgift jag funnit om pest i Skurup.¹³⁴

Min analys leder alltså till att jag vill justera pilarna på Bolins karta, visa

¹³¹ Ystad Sta Maria C:1. Ystad St Petri C:1. Båda LLA. Ystads magistrat till Burenschiöld 16/8 1712, SkGKa D II a:19, s. 1210–1211, LLA.

¹³² Hult 1916, s. 69/147–71/149. ”Kyrkoherdens i Bårslöf klagan och utlåtande” nämns i brev från Skytte till rådet 14/6 1711, SkGKa A I:52, juni s. 103, LLA. Några uppgifter om pest på Söderslätt detta år finns inte i SkGKa. Jag har inte heller sett minsta uppgift om pest i Högestad. Kyrkbok från denna socken saknas. Dock omnämnes den häftiga epidemin i Hagestads by i Löderups socken under större delen av 1713 i flera brev från befallningsman Rassenius till Burenschiöld 5/5, 30/6 och 2/10 1713, SkGKa D II a:20, s. 1143, 1159 och 1201, LLA.

¹³³ Befallningsman Ekwall till Skytte 19/5 och 22/5 1711, SkGKa D II a:18, s. 1473–1475, LLA. Kyrkoherde Warbergh till Skytte 19/5 1711, SkGKa D III a:15, s. 892 ff., LLA.

¹³⁴ Kyrkoherde Hans Julius till biskopen 7/8 1712, LDA F III:8, LLA.

att spridningen våren 1711 i nordväst var multipel och inte enbart gick via Domsten, att fokus 1712 var mer Malmö och Ystad än Lund, och flytta markeringarna för 1713 års epidemi i sydostlig riktning. Pilen söderifrån till Bjäresjö 1710 vill jag också ersätta med en pil till Övraby 1711. Med dessa reservationer avviker Hults och Bolins beskrivningar ändå inte alltför mycket från mina egna resultat. Viktigt är att jag har kunnat fastställa spridningen i landskapet genom en systematisk analys av samtliga typer av bevarade källor, konfronterade med dagens medicinhistoriska kunskap.

Det är nu dags att gå vidare till stadierna tre och fyra i Paul Slacks indelning, de stadier i vilka råttor och loppor får allt större betydelse. Vi får anledning att ställa frågorna: Hur tedde sig spridningen inom byn? Och i det enskilda hushållet?

10 Byn och familjen

Vi såg i föregående kapitel hur dödligheten i samband med pesten kunde variera från några enstaka fall till hälften eller mer av samtliga invånare i en socken. Vi kommer nu att stiga ner ytterligare ett steg för att studera vad som hände *inom* en socken, mellan olika gårdar och inom familjerna, då pesten väl vunnit insteg. Detta är stadierna tre och fyra i Paul Slacks indelning, stadier i vilka han gav råttorna och lopporna allt större betydelse för spridningen. Är detta förenligt med händelseutvecklingen i Skåne? Eller pekar mönstret här i andra riktningar – på andra spridningsmekanismer?

Människan är både en biologisk och en kulturell varelse. Spridningen av en epidemisk sjukdom beror på många olika faktorer. Den omedelbara orsaken kan sägas vara själva mikroorganismen. Men den verkar i ett socialt och kulturellt sammanhang. Människors förhållande till varandra och till sin miljö har stor betydelse för hur en sjukdom sprids och hanteras. Dessa förhållanden kan variera stort mellan olika kulturer, men inom en kultur har alla en någorlunda gemensam uppfattning om hur saker och ting borde vara. ”Kultur som idésystem innefattar inlärd, ackumulerad erfarenhet, system av delade idéer, uppfattningar och regler som ligger bakom och uttrycks genom de sätt människor lever på”, säger antropologerna.¹

Dessa delade idéer manifesteras i olika släktskapssystem, ekonomiska system, relationerna mellan könen, uppfattningar om hälsa och ohälsa osv. De reglerar även hanterandet av sjukdom och död. Antropologer pekar också på paradoxen att ett beteende som ur kulturellt perspektiv kan ses som något positivt kan vara i biologisk mening skadligt. Det mest uppseendeväckande exemplet på en sådan dödsbringande kultur är sjukdomen *kuru* på Nya Guinea, en mänsklig variant av dagens BSE, som spreds via rituell kanibalism av de döda.²

I detta avsnitt kommer vi med hjälp av mikrodemografisk analys att studera pestens uppträdande inom byn och familjen. Var spridningen lika ojämnt fördelad mellan de olika byarna inom socknen och mellan de enskilda familjerna som den var i Skåne som helhet? Hur gick spridningen till mellan och inom gårdarna? Kunde den enskilde individen på något sätt påverka vad som hände? Vilka kulturella sedvänjor underlättade spridningen? Det är viktiga frågor i detta kapitel.

¹ Översatt efter Keesing & Strathern 1998, s. 16 i Ekströmer 1998, s. 24.

² Ekströmer 1998, s. 24–25. Sachs 1987, s. 30–35.

Valet av socknar

För denna studie har jag valt ut två socknar i nordvästra Skåne, Strövelstorp och Ausås, belägna strax innanför Skälderviken i närheten av Ängelholm. Detta val har under arbetets gång vuxit fram som en självklarhet – dels av epidemiologiska skäl, dels med tanke på tillgången på relevant källmaterial. Efter genomgången av samtliga bevarade skånska begravningslängder har jag helt enkelt inte funnit något annat likvärdigt alternativ.

Pesten kom till trakten sommaren 1711. De första fallen är i båda socknarna tydligt angivna, och epidemin var av måttlig intensitet. Dödligheten var i Strövelstorp 7,4 gånger det normala, i Ausås 3,6.³ I de fallstudier som gjorts över pestens uppträdande möter vi oftast en socken eller stad, som drabbats av demografisk katastrof.⁴ På sätt och vis var detta en ytterlighet. I början av 1700-talet var pestdödligheten vanligen mer begränsad, och dess uppträdande i Strövelstorp och Ausås bör då mer motsvara den tidens erfarenhet av farsoten. Ett begränsat utbrott är också betydligt lättare att följa epidemiologiskt jämfört med om dödligheten hade varit katastrofal – i nivån 15 till 20 gånger det normala, 50 till 60 procent av befolkningen eller mer.

Det är glest mellan uppgivna dödsorsaker i begravningslängderna från dessa båda socknar, men just pestoffren har hanterats annorlunda. För samtliga fall med undantag av fem döda i prästgården finns uppgifter om datum för både insjuknande och död. Pestoffren uppräknas i sin relation till husbonden på gården med epitet som dräng, piga, hustru, dotter, styvson, hustrus moder osv. Majoriteten går därmed att placera i rätt hushåll, även i de fall då de inte är namngivna eller det exakta släktförhållandet är känt. Tvetydiga begrepp är särskilt pojke och flicka, som kan ha betytt tjänstefolk lika väl som son och dotter.⁵

Med undantag av de turbulenta åren efter Skånska Kriget i början av 1680-talet finns doplängder bevarade i löpande följd från 1647. I dessa finns oftast båda föräldrarnas namn noga angivna liksom hemvist och valet av gudmor och faddrar för varje dopbarn.⁶ Vigsel- och begravningslängderna startar 1687. Katekismilängder finns från 1690-talet över ungdomen, från decenniet efter epidemin över både ungdomar och vuxna med uppgifter om

³ Se bilaga 6.

⁴ Exempelvis Cronberg 1986 om Malmö, Løkkebø 1992 om Kiaby och Ivö, Moseng 1990 om Allerum, Preinitz 1985, 1987, 1988 och 1996 om Stockholm, Schofield 1993 om Bräkne Hoby. Den internationella klassikern är naturligtvis Daniel Defoes skildring av epidemin i London 1665. Defoe 1986.

⁵ Detta framgår tydligt särskilt ur 1680- och 90-talens katekismilängder över ungdomen, i de fall då den yngre parten anges med både för- och efternamn. Se exempelvis Kattarp 1684, katekismilängder, vol 19, s. 381–387, LLA.

⁶ Ausås C:1 och C:2. Strövelstorp C:1 och C:2. Alla LLA.

ålder och födelsesocken.⁷ Mantalslängder finns i flera uppsättningar och jordebok från 1719.⁸ Ett fåtal bouppteckningar har också registrerats från 1657 och framåt vid Södra Åsbo häradsrätt.⁹

Det vore naturligtvis av värde att veta hur många och helst också vilka personer som bodde i varje by respektive enstaka hus. I mantalslängderna är både gårdar och hus numrerade, men gatuhusen har egna namn och är därför svåra att placera i rätt by. Lantmäterikartorna ger härvidlag viss hjälp.¹⁰ I dop- och begravningslängderna saknas numren, och många av gårdarna har fått andra benämningar. Det går dock att räkna ut att Skirakiär är detsamma som Ausås nr 4, att Kruddegården är Ausås 17, att Pijlabohlet är Håkantorp 4, och så vidare. Dessutom tycks gränsen mellan vissa av byarna ha varit flytande. I 1714 års katekismilängder från Ausås socken möter vi först Herninge nr 1 till 8, sedan Tvängstorp nr 9 och först därefter Tvängstorp nr 1, 2 och 4. Byarna tycks mer eller mindre ha gått in i varandra. Det fanns ingen naturlig gräns mellan de två.

Den bristande överensstämmelsen mellan mantalslängder och kyrkobokföring då det gäller benämningen på gårdarna och det faktum att en gård vissa år kunde föras till en by, några år senare till en annan, är sannolikt en spegling av att bystrukturen i området var otydligt utvecklad. Numreringen av gårdarna gjordes i samband med ägomätningarna på 1680-talet, och den hade fortfarande efter tjugofem år inte slagit igenom helt. Det ger också problem vid rekonstruktionen av kärnfamiljerna, eftersom en och samma familj i samband med de olika barnens dop kan ha förts till olika byar utan att de för den skull behöver ha flyttat.

Två av de byar som kommer att befinna sig i centrum av undersökningen, Södra och Norra Varalöv, splittrades i samband med laga skiftet på 1840-talet. Från denna tid har vi därför en ganska god bild av hur bebyggelsen såg ut.¹¹ I pestens tid bestod den södra byn av tre gårdar, den norra av åtta. I närheten av Södra Varalöv låg gathuset Wästergårdshus och Wästertohus liksom Dockendal. I närheten av Norra Varalöv fanns gathuset Fältenborg och de båda Rabbegårdarna. I 1719 års jordebok var samtliga gårdar i byarna insockne frälse under Vegeholm. Några hade varit det sedan gammalt, men de

⁷ Ausås 1692, 1697? och 1714, Katekismilängder, vol. 2, LLA. Strövelstorp 1692, 1697 och 1721, Katekismilängder, vol. 37, LLA. (Finns även på rullfilm KL 2131)

⁸ Mantalslängder 1699–1700, vol. RS II:439, RS II:441, RS II:443, LLA. Mantalslängder 1709–1711, rullfilm CD 532–534. Jordeboken 1719, Kristianstads län, Södra Åsbo härad, s. 153 hö–160 hö, Kristianstads län, Luggude härad, s. 21 hö–22 vä, rullfilm CD 511.

⁹ Södra Åsbo häradsrätt, F II a:1 (1657–1683) och F II a:2 (1667–1739), LLA.

¹⁰ Strövelstorps socken, Akt 4 och 27. Ausås socken, Akt 3–6, 9 och 22. Södra Åsbo härad, Lantmäteriet, Kristianstad.

¹¹ Strövelstorps socken, Akt 27: Norra och Södra Waralöv, laga skifte 1841–42, Södra Åsbo härad, Lantmäteriet, Kristianstad.

flesta hade blivit förbytta från kronan i sen tid.¹² Från Varalöv var det nästan sex kilometer till Humlarp, en by bestående av sex gårdar i sydöstra delen av Ausås socken. Här var ägarbildan mer blandad med ett skatterusthåll, ett utsockne frälsehemman och fyra insockne frälsegårdar under Spannarps.¹³

Dopvittnen – ett tecken på släktskap i vardagen

För att kunna följa hur pesten spreds mellan de enskilda gårdarna behöver vi veta hur familjerna såg ut och gärna också hur de umgicks med varandra, som grannar och släktingar. Vår utgångspunkt blir en rekonstruktion av de enskilda kärnfamiljerna. Sådana rekonstruktioner är vanliga bland demografer och har också kommit till användning inom pestforskningen. Man utför statistiska beräkningar på dödligheten i familjer av olika storlek, åldersfördelningen på de döda liksom intervallet mellan olika familjemedlemmars död. Tanken är att resultatet ska kunna säga något om den bakomliggande orsaken till epidemin – om det var pest eller inte och med vilken loppa den spreds.¹⁴

Man har då utfört en minimal rekonstruktion. Den primära familjeenheten är målet. När man går vidare och länkar samman dessa olika enheter i större system har man enligt Andrejs Plakans gått över till maximal rekonstruktion. Denna har inget naturligt slut. Den kan i princip göras hur stor som helst, eftersom varje ny familj som förs in i systemet har ytterligare relationer till andra familjer som befinner sig utanför. Forskaren måste därför själv avgöra när det är dags att sätta gräns och avsluta länkningen.¹⁵

Syftet med rekonstruktionen är inte att till varje pris fastställa genealogiska data. Man kan ju vara släkt utan att umgås eller ens känna till varandras existens. Nej, det intressanta i en undersökning av epidemiers spridning är de relationer mellan personer och familjer som i den tiden var av social betydelse. Detta kan komma till uttryck i olika interaktiva handlingar, exempelvis äktenskapskontrakt och domstolsprotokoll. Det visar sig också i de nyblivna föräldrarnas aktiva val av dopvittnen.¹⁶

Vad innebär egentligen detta val av dopvittnen? Vilka personer kunde komma ifråga? Redan en snabb orientering visar att det inte råder någon enighet om det inom forskningen. Fadrdarna representerade faderns och moderns sida, uppges det i tongivande läroböcker i släktforskning. Deras

¹² Norra Waralöf 5 uppgavs således fortfarande 1687 vara skattehemman. Jordeboken 1719, s. 158 vä–160 hö, rullfilm CD 511. Se också Strövelstorps socken, Akt 4: Waralöf och Sandåkra byar, uppmätning 1687, Södra Åsbo härad, Lantmäteriet, Kristianstad.

¹³ Jordeboken 1719, s. 153 hö–157 vä, rullfilm CD 511.

¹⁴ Se exempelvis Schofield 1977. Schofield 1979. Moseng 1990. Løkkebø 1992. Man har också gjort försök med att utföra länkningarna automatiskt via dator. Lundh & Bengtsson 1989.

¹⁵ Plakans 1984, s. 26–32.

¹⁶ Plakans 1984, s. 33–42. Ericsson 1988, s. 161–165.

namn bör antecknas, ty bland dem fanns det ”nästan regelmässigt” syskon eller andra nära anhöriga, liksom umgängesvänner från samma trakt. Ett sätt att spåra föräldrarnas härkomst om det visar sig svårt på annat sätt är därför att gå omvägen via deras val av faddrar.¹⁷ Målet i dessa läroböcker för släktforskare är att kartlägga genealogiska samband.

Historiker har vanligen andra mål. Bengt Ankarloo har med hjälp av Strövelstorps äldsta dopbok kartlagt de sociala relationerna mellan de anställda på Vegeholm, möllarparet som anklagades för att bedriva trolldom och bönderna i grannbyarna Kärre och Sandåkra. Han kan med tanke på den tidiga perioden knappast diskutera släktskap utöver de fall då flera generationer brukade samma gård. Han kommer ändå fram till viktiga resultat avseende socialt ansvar och social integrering respektive uteslutning ur gemenskapen.¹⁸

Tom Ericsson studerar det sociala umgänget inom småborgerligheten i några norrländska städer under 1800-talet. I ett sådant sammanhang ser han valet av släktingar till dopvittnen som en felkälla, dock inte av någon större betydelse. Det var ytterst sällan som släktskap kunde påvisas bland dopvittnena, till exempel genom namnskicket, menar han och lämnar därmed frågan.¹⁹ Även i Mikael Ottossons avhandling om glasblåsarna vid Kosta glasbruk ingår en dopvittnesstudie. Tyngdpunkten ligger på en klassanalys, där släktrrelationerna endast kommer in i förbigående. Valet av släktingar till dopvittnen var starkast inom mästarfamiljerna. Han ser det som en markering av identitet, där de starka familjebanden ingick som en av flera komponenter.²⁰

I bakgrunden hänvisas till en artikel av Nils-Arvid Bringéus om svenska dopseder, i vilken hävdas att ”dopet har förvandlats från en högtid i grannelaget till en slutna familjefest”. Bringéus bygger i sin tur på en statistisk studie av doplängderna från Örkellunga socken, som visar att mer än hälften av faddrarna 1730 kom från den egna hemmaby. Endast en på femtio kom utsocknes ifrån. På 1960-talet var det nästan tvärtom – upp emot 70 procent av faddrarna kom från andra socknar, och de var nära släktingar så gott som allesamman.²¹

Hur hänger då allt detta ihop? Var de då inte släktingar tidigare också, så som menas i läroböckerna för släktforskare? Kan det inte ha varit så att grannarna förr i tiden till stor del samtidigt var släktingar? Det menar åtminstone Börje Hanssen. Han har beskrivit hur slakten och byalaget i de stora byarna på Österlen var närmast identiska. Varje individ i byn var genom ett finmaskigt nät av släktrrelationer sammanlänkad med så gott som alla de övriga. Detta gällde främst bönderna, i mindre utsträckning gatuhusfolket och

¹⁷ Furtenbach 1977, s. 55. Clemensson & Andersson 1983, s. 23.

¹⁸ Ankarloo 1988, s. 52–68.

¹⁹ Ericsson 1988, s. 161–162.

²⁰ Ottosson, Mikael 1999, s. 98–103, 110–113, 124–127, 133–135.

²¹ Bringéus 1971, s. 70. Bringéus hänvisar till Jeansson 1968a.

hantverkarna, som var mer geografiskt rörliga. Denna grupp var i början av 1700-talet dock än så länge relativt liten.²² Den blivande hustrun hämtades gärna nästgårds. Därmed kunde en släktkrets genom strategiskt ingångna äktenskap på en generation eller två breda ut sig över så gott som samtliga gårdar i en by. Men man hade också ett vidare äktenskapsfält, där partnern hämtades från en närbelägen by och där den yttre gränsen kunde ligga på upp emot en mils avstånd från hemmaby.²³

Vi återvänder till Örkelljungastudien, som i ett annat kapitel innehåller just en analys av giftermålsfälten. Denna visar att 43 % av kvinnorna under 1700-talet fann sin äktenskapspartner inom den egna byn. Endast en tiondedel gick utanför hemsoken. Fortfarande 1871 gifte sig mer än fyra femtedelar av kvinnorna insocknes. Denna tendens till gifte inom den egna byn växlade mellan olika byar beroende på deras storlek och befolkningens sociala sammansättning.²⁴ Mönstret var likadant i de båda smålandssocknarna Agunnaryd och Algutsboda. Där var över 80 % av äktenskapen insocknes ännu under första hälften av 1800-talet.²⁵

Det fanns således goda förutsättningar för att dopet redan under 1700-talet var lika mycket en familjefest som en högtid i grannelaget – åtminstone inom den stationära bondebefolkningen. Att Tom Ericsson och Mikael Ottosson kommit till annat resultat kan bero på att de har studerat andra befolkningsgrupper, som var geografiskt mer rörliga och därför valde sina dopvittnen enligt delvis andra kriterier. Det är dessutom ingen lätt uppgift att mer systematiskt fastställa ett eventuellt släktskap. Det kräver en satsning i riktning mot det som Plakans kallade för maximal rekonstruktion, och det är förståeligt att forskaren i det läget känner en viss tvekan inför arbetsbördan – om det över huvud taget finns källor som gör det möjligt att genomföra.

Internationellt finns flera studier över familjerelationernas betydelse. En av dessa är Julie Hardwicks analys av det dagliga livets nätverk bland notarierna i 1600-talets Nantes. Hon skiljer på ”official kin” och ”practical kin”. De förra var släktingar som kallades in för att fullfölja olika legala uppgifter men i övrigt spelade mindre roll i vardagslivet. De senare kunde naturligtvis också bli kallade vid sådana tillfällen men de hade mycket större vardaglig betydelse. De ställde upp informellt när så behövdes, och det var med dem man umgicks. Båda sidornas släkt var lika betydelsefull, men män och kvinnor hade olika positioner inom detta umgänge, och banden var starkast mellan hushåll i samma generation.²⁶

²² Hanssen 1977, s. 70–93.

²³ Hanssen 1977, s. 70–93. Denna enmilsgrens omtalas också i andra studier av giftermålsfält. Se Kvillner 1969.

²⁴ I 7,5 % av vigslarna 1722–1771 var dock den ena partens hemvist inte uppgiven. Jeansson 1968b, s. 44–54.

²⁵ Kvillner 1969.

²⁶ Hardwick 1998, s. 161–167.

Hardwick ser dopet som en social begivenhet lika mycket som en familjehändelse. Föräldrarna ingick andlig släktskap med de personer de valde som dopvittnen, och närvaro vid dopet reflekterar därför viktiga val, både från föräldrarnas sida vad gäller vem som skulle inviteras och för de inviterade huruvida de skulle acceptera inbjudan. Det var ett flexibelt redskap användbart för flera olika syften. Med förhoppning om en framtida beskyddare kunde man bjuda in socialt och politiskt mer inflytelserika personer. Vanligare var dock att man satsade på en förstärkning av redan existerande vänskaps- och yrkesband eller betonade relationerna till slakten. Bäst var naturligtvis om två eller fler av dessa aspekter kunde stråla samman i var och en av de personer som inviterades.²⁷

Särskilt gudmödrarna var i mycket stor utsträckning släktingar, så vedertaget att särskilt vid det första barnets dop mor- och farföräldrarna mer eller mindre förväntade sig att bli tillfrågade – om de nu fanns kvar i livet förstås. Detta mönster för val av gudföräldrar kan spåras tillbaka till 1500-talet och uppges med tiden ha blivit mycket utbrett. Det var fullt utvecklat bland notarierna i 1600-talets Nantes. Ett nyckelbegrepp i Hardwicks resonemang är ”kin availability”, tillgång på släktingar som var lämpliga för uppgiften. Om den äldre generationen fallit ifrån valdes istället andra nära anförvanter som dopvittnen. De familjer som inte följde detta mönster misslyckades ibland just på grund av att de knappt hade några släktingar kvar att välja på. Även de dåtida kommunikationerna lade hinder i vägen. Horisonten var mycket lokal. Det skulle särskilda skäl till för att man skulle bevista barndop i en annan församling, exempelvis släktband eller förfrågan att stå gudförälder.²⁸

I traditionsuppteckningar här hemma från tidigt 1900-tal finner vi med smärre variationer liknande upplysningar. Den nyblivne faderns mor eller syster skulle vara gudmor åt första barnet. Andra barnets gudmor skulle vara av hustruns släkt, helst hennes mor.²⁹ Gudmodern förväntades ställa upp inte bara vid dopet utan också som följekvinna vid den nyblivna moderns kyrktågning en dryg månad senare, och hon skulle allt framgent hålla en beskyddande hand över sitt gudbarn.³⁰ Det var ett åtagande för framtiden, som hon inte släppte förrän vid barnets konfirmation.

Uppteckningarna speglar situationen i Sydsverige under sent 1800-tal och en bit in på 1900-talet. Men var det verkligen så hårt reglerat? Och hur gick det till tvåhundra år tidigare, under vår period i början av 1700-talet?

²⁷ Hardwick 1998, s. 167–170.

²⁸ Hardwick 1998, s. 169–171, 173–175.

²⁹ Ett antal uppteckningar med detta innehåll, alla daterade till tiden före 1940: Malmö M 379:3, Fulltofta i Skåne M 454:166, Hoby i Blekinge M 636:53–54, Bosarp i Skåne M 2385:5–6, Slätthög i Småland M 3068:29, Öja i Småland M 3321:4, V. Sallerup i Skåne M 3362:34, Röke i Skåne M 5671:6–7, LUF.

³⁰ Mörrum i Blekinge M 2595:4, Stehag i Skåne M 3263:3, Vallby i Skåne M 6002:9, Farhult i Skåne M 6331:27, V. Karaby i Skåne M 7030:2, Linneryd i Småland M 12477:2–3, LUF.

Rekonstruktionen

Hur såg då familjerna ut i våra båda socknar, Strövelstorp och Ausås, och hur umgicks man med varandra som grannar och släktingar? Som underlag för den epidemiologiska analys som komma skall har jag gjort en rekonstruktion av släktbanden. Den har utformats som en variant av Plakans' maximala rekonstruktion, dock inte för samtliga invånare i socknarna. Fokus är begränsat till de familjer som bodde i byarna Varalöv och Humlarp, då pesten anlände, och deras släktingar. För detta har jag utnyttjat de olika källserier som står till buds. Uppgifterna från dessa har sammanställts och analyserats med hjälp av relationsdatabasen Access.

Det går med relativt stor säkerhet att rekonstruera den enskilda kärnfamiljen, åtminstone i de fall då alla syskonen var födda inom socknarna. Det största problemet är just luckorna på 1680-talet som gör att en del av barnen i en syskonkull kan sakna födelsenotis. Några av de saknade återfinns i 1690-talets katekismilängder, dock utan garanti för att de där uppgivna relationerna mellan föräldrar, söner och döttrar är de rätta.³¹ Före 1687 får vi inte heller veta vilka barn som avlidit, och under hela perioden saknas uppgifter om flyttningar. Ett annat problem är den begränsade namnrepertoaren. Det fanns mer än en som hette Per Påhllsson och Påhll Persson. Ibland kunde två personer med samma namn till och med bo grannar i samma by – och uppträda som faddrar samtidigt vid samma barndop. Men deras hustrur hette inte detsamma, och eftersom doplängderna innehåller uppgifter om båda föräldrarnas namn går det att hålla deras olika barnkullar isär.

Det blir genast svårare, då vi vill se hur familjerna var inbördes relaterade till varandra. Det gäller då inte bara att skilja ”store Påhll” från ”lille Påhll” utan också att knyta samman de olika generationerna och att i samband med den ena förälderns frånfalle identifiera den överlevande partens nya familjebildning. Många äktenskap avbröts i förtid och det tycks ha varit regel mer än undantag att den överlevande strax gifte om sig igen. Det gällde särskilt åboänkorna.³² Barnen i det nya äktenskapet fick då oftast ett annat efternamn än sina äldre halvsyskon, eftersom detta gavs som patronymikon efter faderns förnamn.

Många av de uppåtstigande relationerna kommer vi inte åt, eftersom mannen eller hustrun, ibland till och med båda, var född i en annan försam-

³¹ Den enda föräldern kan mycket väl ha avlidit och den andra gift om sig utan att det framgår ur anteckningarna, eftersom ungdomen i dessa längder presenteras med enbart förnamnet. Syftet med längderna var ju inte heller genealogiskt. Det var att via det sociala föräldraskapet hålla kontroll över ungdomen och dess kunskaper i innantilläsning och den rätta kristna läran. Lext 1984, s. 79.

³² Hanssen 1977, s. 83–84.

ling. Ibland kan vigselnotisen ge upplysning om den ena kontrahentens härkomst – eller åtminstone hemvist vid tiden för äktenskapets ingående. Avsaknad av vigselnotis kan också vara indikation på att hustrun var född någon annan stans, eftersom vigseln vanligen ägde rum i brudens hemförsamling. Oftast saknas emellertid uppgifter om födelseort helt och hållet. De uppträder systematiskt först i katekismilängderna åren efter pestepidemin.

Valet av faddrar och särskilt gudmoder vid de olika dopen har spelat en viktig roll för min tolkning av släktrrelationerna. Den slutsats jag har dragit om släktskapet mellan olika familjer måste stämma överens med deras val av dopvittnen. Det har varit en hermeneutisk tolkningsprocess, där införandet av nya uppgifter från tidigare inte använt källmaterial ibland har medfört att jag har måst gå tillbaka till originalet för att korrigera ett felläst namn eller omvärdera mina hypoteser om hur de olika generationerna var relaterade till varandra. Ett tydligt mönster framträder så småningom för hur man valde, och detta mönster har sedan använts retroaktivt som en ytterligare kontroll på att de gjorda länkningarna stämmer. Där så inte är fallet har frågan om relationen mellan de båda familjeenheterna tills vidare fått lämnas öppen.

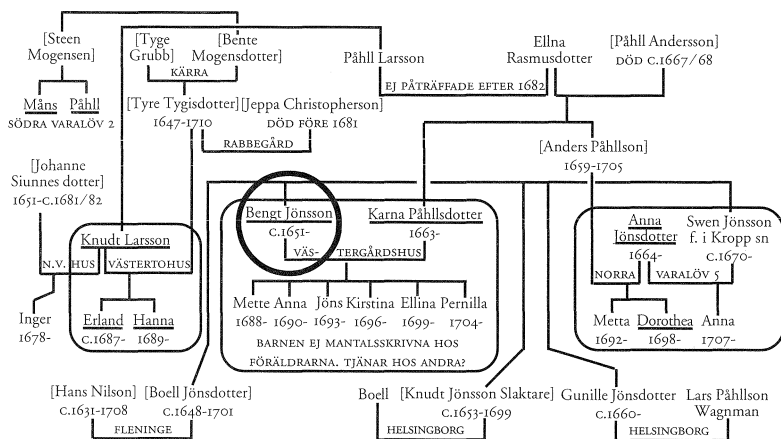
Tabell 5: Dopvittnenas härkomst för de stationära familjerna i Södra Varalöv och Dockendal.

	1690–1699	1700–1710
Södra Varalöv	26 (39,4%)	39 (52%)
Norra Varalöv	18 (27,3%)	3 (4%)
Inom socknen	20 (30,3%)	21 (28%)
Annan socken	2 (3%)	12 (16%)
Summa	= 66 (99,9%)	= 75 (100%)

Källa: Strövelstorp C:2, LLA.

Bringéus hade med vissa variationer helt rätt då han skrev att faddrarna förr i tiden valdes bland grannarna. Södra Varalöv var som vi sett en liten by med endast tre gårdar och lika många hus. Ändå kom 40–50 procent av dopvittnena därifrån. I mitten av 1680-talet flyttade emellertid en ny familj in i Södra Varalöv Wästergård. Mannen, Bengt Jönsson, var född i Kropp. Hans syskon var bosatta i Fleninge och Helsingborg. Hustrun, Karna Påhlls dotter, kom från Norra Varalöv. Några av deras släktrationer finns återgivna i figur 21.

Figur 21: Ur den tidigare brukaren Bengt Jönssons och gårdshusmannen Knudt Larssons släkttreter.

Anm.: Familjerekonstruktion enligt beskrivning i texten. De blivande pestoffren markerade med understreking.

Vid första barnets dop 1686 inviterades Bengts svägerska, slaktarhustrun Boell Knud Jensens i Helsingborg, som gudmor. Vid nästa barndop 1688 var turen kommen till Karnas svägerska, Anna Anders Pähls i Norra Varalöv. Paret fick många barn under 1690-talet, och detta avspeglas i den höga andelen faddrar från Norra Varalöv under just detta decennium, se tabell 5.³³ Hans släktingar bodde för långt bort för att kunna inviteras, men hennes ingick i den vardagliga kretsen av släkt och umgänge – the practical kin.

En familj som fick många barn under nästa decennium, 1700-talets första, var Lars Ohlsson och Hanna Swäns dotter på nummer 3. Lars syskon var ännu ogifta vid första barnets dop. Prästfrun Maria H:r Jonæ Wahrs i Ausås inviterades som gudmor, och hon åtföljdes av sin dotter Dorothea Hiort liksom av prästfamiljens informator Monsieur Kierulf. Nio av de tolv utsocknes faddervalen under detta decennium (se tabell 5) faller på Lars och Hannas lott, ty de odlade också flitigt kontakterna med sina grannar på Kassegårdarna andra sidan sockengränsen. Säkert släktskap mellan familjerna

³³ Strövelstorp C:1 och C:2, LLA. Uppgifterna om hans härkomst och släktskap grundas på arvskiftet efter Knudt Jönsson Slaktare: Helsingborgs Stadsarkiv, Rådhusrätt och magistrat F II a:5, fol. 174h6 – 177vå, LLA. Dessutom uppges brodern Swen Jönsson på Norra Varalöv 5 i 1721 års katekismilängd vara född i Kropp socken. Ausås med Strövelstorp katekismilängder, rullfilm KL 2131.

Tabell 6: Dopvittnenas härkomst för familjerna i Humlarp.

	1690–1699	1700–1710
Humlarp	106 (84,1%)	80 (74,8%)
Inom socknen	17 (13,5%)	24 (22,4%)
Annan socken	3 (2,4%)	3 (2,8%)
Summa	= 126 (100,0%)	= 107 (100,0%)

Källa: Ausås C:2, LLA.

har i dessa fall inte gått att fastställa.³⁴ Vi får nöja oss med att konstatera, att det vardagliga umgänget inte tog några hänsyn till administrativa gränser. I Humlarp var man ännu mer vända in mot sig själv och grannarna inom den egna byn. Endast vid sex tillfällen under mer än tjuogo år inkallades en fadder från annan socken. Två av dessa inträffade då Pär Swänsson på nummer 1 önskade sin äldre halvsysster Ellna Ola Lars i Norra Varalöv som gudmor, första gången 1696 vid den förstföddes dop. I övrigt höll man sig till mer än tre fjärdedelar inom byn. Kartläggningen av släktnätet ger en godtagbar förklaring till dessa introverta fadderval. Släktingarna fanns i hemma-

Tabell 7: Valet av äktenskapspartner för brudarna i Strövelstorp och Ausås socknar under perioden 1687–1710.

	Strövelstorp	Ausås
Inom byn	48 (45,7%)	64* (55,2%)
Inom socknen	24 (22,9%)	18 (15,5%)
Utom socknen	33 (31,4%)	34 (29,3%)
Summa	= 105 (100,0%)	= 116 (100,0%)

* Varav i 60 fall endast en sammanfattande uppgift om vistelseort.

Källa: Ausås C:2 och Strövelstorp C:2. Båda LLA.

³⁴ Släktskap förefaller ändå sannolikt, ty fadder- och gudmorsutbytet gick i båda riktningarna. Nyckelrelationen mellan respektive släkt är emellertid inte åtkomlig, antingen pga att den härrör sig till tiden före dopbokens upprättande 1647 eller att den ligger i en annan församling, möjligen Kropp eller Starby.

byn, i ett nätverk lika intrikat och sammanflätat som det vi tidigare har mött i Börje Hanssens beskrivning från Österlen. Man hade helt enkelt inget större behov av att gå utombys.

Denna koncentration av släktingar inom den egna byn berodde naturligtvis på att valet av livspartner likaväl som fadderalet var geografiskt begränsat. I omkring hälften av fallen har båda kontrahenterna åtminstone vid tiden för vigseln bott i samma by. Men äktenskapsfältet hade trots allt större geografisk räckvidd än fadderalet. En knapp tredjedel av vigslarna ägde rum mellan parter som bodde i olika socknar. Det är en hög siffra jämfört med Örkelljunga, Agunnaryd och Algutsboda men kan förklaras med att Strövelstorp och Ausås var mindre socknar både till ytan och befolkningsmässigt. Eftersom vigslarna registrerades i kvinnans församling och hon i de flesta fallen flyttade hem till mannen är det som regel sista gången hon förekommer i hemförsamlingens längder. Men på samma sätt som Boell Knud Jensens i Helsingborg och Ellna Ola Lars i Norra Varalöv hände det att hon ställde upp som gudmor för något av sina egna eller makens syskon, och då ser vi henne skymta förbi i längderna ännu en gång.

En fjärdedel av de brudar som lämnat sin hemsocken återkom efter några år en eller ett par gånger i detta ärende. De agerade då officiellt i en viktig legal uppgift. De hade genom äktenskapet och flyttningen rört sig bort från den informella vardagliga släktgruppen in i den officiella – de mer avlägset boende släktingarna, vilka som resurspersoner i bakgrunden inkallades endast vid särskilt viktiga tillfällen. Äktenskaps ingående var ett sådant tillfälle. Enligt den gamla Östgötalagen till och med stadgades det att alla fränder intill tredje led skulle inviteras till bröllopet.³⁵ Ett annat tillfälle var begravningen med efterföljande arvskifte. Båda var av grundläggande ekonomisk betydelse, eftersom de innebar en påtaglig överföring av egendom, i det första fallet mellan släkter, i det senare mellan generationer. Det var viktigt att alla berörda kunde komma med synpunkter och ge sitt medgivande till det som beslutades, och därför kom vid dessa högtider släktingar samman från en vidare krets än vad som normalt var fallet vid dopgillena.³⁶

Kultur som struktur

Den bild som tonar fram vid genomgången av dopböckerna är av ett samhälle med fasta regler för hur livets stora högtider skulle firas. Då det gäller dopen syns det lättast inom två områden – namngivningen och valet av faddrar, särskilt gudmödrar.

Först något kort om namngivningen. Det har diskuterats hur ”bunden”

³⁵ Granlund 1969, s. 135.

³⁶ Hanssen 1977, s. 90–91.

denna var förr i tiden, vilka regler som fanns för vad barnet skulle heta och vem det skulle uppkallas efter.³⁷ Jag har inte gjort någon systematisk analys av detta, men i två situationer framträder praxis tydligt. Den ena gäller pojkar som föddes postumt. De uppkallades efter sin avlidne fader. Så fick exempelvis Helje Heljesson och Steen Steenson sina namn. Det hände inte ofta, på sin höjd en gång per decennium.³⁸ Samtidigt fanns det gott om Jöns Jönsson och Pär Pärsson, men majoriteten av dessa var födda tidigare i syskonskaran och bör därför ha fått sitt namn efter andra regler. En annan situation som är lätt att identifiera inträffade när en änka eller änkling hade gift om sig. Förste sonen i det nya äktenskapet gavs då namn efter den avlidne maken. Första dottern fick på samma sätt namn efter den omgifte änklingens förra hustru. Ett ovanligt tydligt exempel på det finner vi i Knudt Lars och Tyre Tykesdotters barnaskara.³⁹ Båda hade varit gifta tidigare, var och en på sitt håll. Förste gemensamme sonen döptes till Jeppa efter hennes förra man Jeppe Christophersson i Rabbegård. Första gemensamma dottern fick heta Hanna efter hans tidigare hustru Johanna Siunnesdotter i Norra Varalöv Huus. 1711 bodde familjen i Wästertohus i Södra Varalöv. De finns med på figur 21, alla utom Jeppa, vilken hade dött redan som liten.

Jag har redan nämnt hur en fjärdedel av de utsocknes gifta kvinnorna återkom vid första lägliga tillfälle som gudmor vid ett syskonbarns dop. I de fall hon inte återvände kan det oftast förklaras med att tillfället inte infunnit sig – på grund av att hon hade sin släkt någon annan stans eller att syskonen inte var i barnafödande ålder. Hon kunde ha konkurrens av andra geografiskt mer närboende potentiella gudmödrar. Eller helt enkelt avlida i förtid innan tillfället ens yppade sig. Det kunde också ha med sociala rangskillnader att göra. En ryttarhustru valdes inte gärna som gudmor.

Vid en snabb titt tycks också utsagorna från folktroupppteckningarna stämma med hur de nyblivna föräldrarna fördelade inbjudningarna mellan sina båda släkter. Jag har redan gett exempel från Varalöv och Humlarp på hur man först valde gudmor från faderns sida, sedan från moderns. Och då en lämplig person på ”rätt” sida inte fanns gick man till prästfrun Maria H:r Jonæ Wahrs och hennes vuxna döttrar. Prästfrun var i övrigt flitigt i elden, tjugo gånger under 1690-talet och ytterligare tjugo gånger innan hälsan sviktade och hon avled sommaren 1708.⁴⁰ Just prästfruns deltagande brukar dra

³⁷ Sikeborg 1995.

³⁸ Jeppe Jeppesson 1659, Ausås C:1. Steen Steenson i Södra Varalöv 1664. Helje Heljesson i Bosarp 1676. Swän Swänsson i Södra Varalöv 1679. Strövelstorp C:1. Niels Nilsson i Hasslarp 1691. Swän Swänsson i Norra Varalöv Backegård 1712. Strövelstorp C:2. Alla LLA.

³⁹ Knudts och Johannas barn: Siunne 1675, Inger 1678 och Jöns 1681. Jeppes och Tyres barn: Bengta 1672, Grubbe 1675, Christopher 1677 och Kirstena 1678. Knudts och Tyres barn: Jeppa född 1683, död 1689. Erland född någon gång 1685–1687, födelsenotis saknas. Hanna född 1689. Strövelstorp C:1 och C:2, LLA.

⁴⁰ Hon var i tur och ordning gift med Christian Fredrickson Hiort, död 1679, med Erik

till sig forskarens uppmärksamhet, eftersom hon är lätt att identifiera i längderna.⁴¹ De övriga gudmödrarnas och faddrarnas relationer till dopbarnet är svårare att få grepp om men hade varit värt en noggrannare analys.

Jag har här särskilt fokuserat på den stationära bondebefolkningen. Högreståndspersonerna, de anställda på godsens Vegeholm och Spannarp, gatuhusfolket i hantverkarbyn Herninge Skoghus liksom vädermöllare och vattenmöllare på Spannarp, Vegeholm och i Ausås hade ett annat umgänge och valde sina faddrar enligt andra kriterier. Bengt Ankarloo nämner exempelvis hur Jörgen Möllare och hans Kirstene, möllareparet på Vegeholm, helt ignorerades av socknens bondebefolkning. De tillfrågades aldrig som faddrar, och när de själva döpte en flicka 1653 deltog bara dopvittnen från de närbelägna godsens Vegeholm och Rögle.⁴² Även i detta fall kan vi ana kulturella sedvänjor, som begränsade individernas handlingsutrymme genom att reglera vem man umgicks med och på vilket sätt.

Jag har uppehållit mig så länge vid dessa barndop av två skäl. Det första är att jag genom dopvittnesanalysen ville få en bild av umgängeskretsen för de familjer som senare drabbades av pesten. Vid dopfesterna inbjöds huvudsakligen vänner, grannar och släktingar ingående i det praktiska vardagsnätverket. Vid brölloppen och begravingarna var kretsen vanligen större. Hur stor är det naturligtvis svårt att uttala sig om, särskilt i en tid då myndigheterna för smittofarans skull ville inskränka de långväga kommunikationerna så mycket som möjligt. Det andra skälet är just att peka på hur sedvänjorna vid de stora livshögtiderna var reglerade av traditionen och den kultur i vilken alla var en del. Det gällde inte bara barndopen utan i lika stor utsträckning de andra viktiga övergångsriterna – kyrkogångsgillet, bröllopet och begravingen. Denna kulturella struktur blir bestämmande också för sjukdomspanorama och sjukdomshantering under perioden.

Släktkretsarna

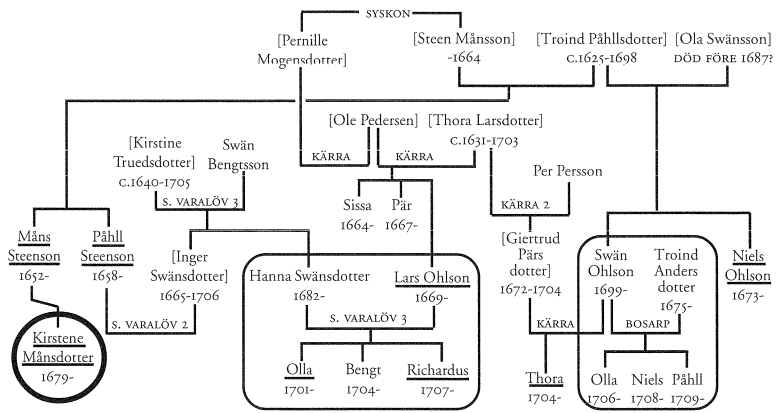
Våren 1711 rustades det till bröllop i Södra Varalöv Wästergård. Kirstine Månsdotter var 32 år och änka och stod i begrepp att gifta om sig. Hennes förre make hade avlidit föregående vår, sannolikt till följd av den fältsjuka som grasserade i krigets spår och som vi har analyserat i ett tidigare kapitel. Kirstine blev lämnad ensam med två små barn. Nu var änkeåret till ända och bröllopet skulle äga rum på Trefaldighetssöndagen den 21 maj 1711. Vilka

Pehrson som dog 1698 och från 1699 med Jonas Wahr. Hon kallades därför på 1670-talet Maria H:r Christians, från 1682 Maria H:r Ericks och slutligen Maria H:r Jonæ Wahrs. Carlquist Serie 2:10, 1985, s. 82–85.

⁴¹ Jeansson 1968a, s. 16.

⁴² Ankarloo 1988, s. 67.

Figur 23: Lars Ohlsson och Hanna Swänsdotter på Södra Warille 3 och deras släktkrets.

Anm.: Familjerekonstruktion enligt tidigare beskrivning. De blivande pest-offren markerade med understrykning

Kirstines släkt var stor. Hennes farmor hade varit gift två gånger. Kirstines yngste farbror, Niels Ohlsson, bodde i det närbelägna gatuhuset Dockendal tillsammans med hustru och liten dotter – se figur 22.⁴⁵ Hennes farbror Swän Ohlsson hade varit bosatt i Kärra men efter hustruns död gift om sig och bodde sedan några år i Bosarp, en by i södra delen av socknen på andra sidan om Vegeån. Hans dotter i första giftet, samtidigt systerdotter till Lars Ohlsson på Södra Varalöv 3, vistades hos morföräldrarna i Kärra.⁴⁶ Kirstine hade också en farbror Steen, som på 1690-talet hade gift sig med en änka i Kattarp, också det på andra sidan Vegeån.⁴⁷ Därtill kom två fastrar, som på 1680-talet flyttat till Humlarp, en by i sydöstra delen av Ausås socknen. Den äldsta av dem och hennes man var båda sedan länge döda. Den yngre systemen Aigda bodde med sin familj på Humlarp 2.⁴⁸ Gårdsbruket där

⁴⁵ Se mantalslängden 1710, s. 7718 hö, rullfilm CD 533, och dopboken 15/1 1710, Strövels-torp C:2, LLA.

⁴⁶ Detta sluter jag mig till eftersom hon, den drygt sexåriga Thora, i begravningslängden i juni 1711 identifierades som "Pär Pär's dotter dotter" i Kärra.

⁴⁷ För Steen Steenson på Kattarp 1698 se Katekismilängder, vol 19, s. 389, LLA. Han uppträder också som fadder hos halvbrodern Swän Ohlsson i Bosarp 1712. Strövelstorp C:2, LLA.

⁴⁸ Pernilla Steensdotter död 1690 och Swän Hansson död 1691 i Ausås socken. Pernillas relation till familjerna i Södra Varalöv är klar. Både Pähll Steensson och Hanna Måns Steens i Södra Varalöv uppträdde som faddrar då Pernillas och Swäns dotter Tyre döptes 1688.

var delat på tre familjer, bröderna Swän och Bengt Bengtsson samt deras kusin Tue Mårtensson. Aigda Steensdotter var gift med Bengt, den yngste av de två bröderna.

Kirstine Månsdotter och hennes avlidne make hade brukat halva Södra Varalöv Wästergård. På den andra halvan fanns hustru Aigda Pärnsdotter och hennes make nummer två Olla Gudmundson. Denna Aigda var född på stället och på mödernets möjligen kusin med Måns och Pålhl Steenson – se figur 22.⁴⁹ Den tidigare brukaren Bengt Jönsson har vi redan mött i dopanalysen. Brodern Knudt, slaktare i Helsingborg, och systemen som varit gift i Fleninge var båda döda. Kvar i livet var systemen Gunnilla, gift med en vagnman i Helsingborg, samt brodern Swen, som var brukare på Norra Varalöv 5.⁵⁰ Denne Swen var gift med änkan efter Bengt Jönssons avlidne svåger – se figur 21. Själv bodde Bengt Jönsson nu i Wästergårdshus, som av namnet att döma bör ha legat i närheten av Wästergård.⁵¹ Han hade med sin hustru fått minst sju barn, av vilka sex kan ha varit kvar i livet. Vi vet inte vilka av dem som bodde hemma och vilka som hade tjänst i andra gårdar. Någonstans i anslutning till Wästergård fanns också gatuhuset Wästertoohus. I detta bodde Knudt Larsson med några av sina barn. Denne Knudt var ”styvfarbror” till Bengt Jönssons hustru Karna och bör som sådan ha ingått i deras närmare umgänge.⁵² Men han var också besläktad med bruden. Hans avlidna

Ausås C:2, LLA. Aigdas relation till Södra Varalöv är obekräftad men det finns inget som motsäger den. Steen Moensson och Troind Poffuels datter i Söndre Huarilde fick tre döttrar med namnet Agatha / Aigda. Den yngsta, född 1659, levde fortfarande då bouppteckningen efter fadern ägde rum 1664. Det finns inga spår efter någon annan Aigda Steensdotter i de båda socknarna. Visserligen förekommer inga dopvittnen från Södra Varalöv i de anteckningar som bevarats från hennes barns dop 1687–1703, men fler barn kan ha döpts inom familjen just under det källmässigt bristfälliga 1680-talet. Humlarp låg också på sådant avstånd från Södra Varalöv att det lade hinder i vägen vid faddervalet. Ett lite cirkulärt resonemang inträder, då jag hävdar att den senare utvecklingen bekräftar hypotesen. Se vidare i det kommande! Södra Åsbo häradsrätt, F II a:1, s. 49–52, LLA.

⁴⁹ För detta talar dels de respektive mödrarnas patronymikon, Poffuels datter, dels ett intensivt fadderutbyte mellan de båda familjerna, vilket enligt min bedömning inte bara kan förklaras med att de bodde grannar.

⁵⁰ Arvskifte efter Knudt Jönsson Slaktare: Helsingborgs Stadsarkiv, Rådhusrätt och magistrat F II a:5, fol. 174hø – 177vå, LLA. Systemen Boel Jönsdotter död i december 1701, hennes man Hans Nilsson i november 1708. Se Fleninge C:1, LLA. Systemen Gunnilla Jönsdotter död i maj 1740, hennes man Lars Pålhlson Wagnman i november 1727. Se SDD samt Helsingborg SFS F:1, LLA. Brodern Swen Jönsson på Norra Varalöv 5 uppges 1721 vara född i Kropp socken. Ausås med Strövelstorp, katekismilängder, Rullfilm KL 2131.

⁵¹ Han stod i 1699 och 1700 års mantalslängder upptagen under Södra Varalöv 1 men återfinns inte i mantalslängderna från 1709 och 1710. Se i övrigt begravningsnotisen 16/5 1711, Strövelstorp C:2, LLA.

⁵² Karna hade blivit faderlös tidigt, och modern Ellna Rasmusdotter hade då gift om sig med Knudts bror Pålhl. Ellna och Pålhl försvinner ur längderna efter 1682, och Knudt som bodde i närheten, bör då ha kvarstått som Karnas närmaste anförvant i föräldragenerationen – the practical kin.

Vi vet naturligtvis inte vilka av de ovan uppräknade som var närvarande vid bröllopet. Vi kan räkna med att den närmare släktkretsen, de som bodde i Södra och Norra Varalöv och i Dockendal, har varit där, kanske också brudens kusin från Sandåkra inte så långt därifrån. Svårare är att veta om hennes farbröder från Bosarp och Kattarp varit närvarande liksom brudgummens bror och syster i Källstorp och Utvälinge – se figurerna 21–24. De tillhörde den utvidgade släktkretsen – the official kin – och om de fått och hörsammat inbjudan kan de ha haft problem med att ta sig över Vegeån. Broarna var rivna i samband med kriget och ålinjerna användes av militären som strategiska bevakningslinjer. Vid denna tid, mitten av maj, var det också väl känt bland myndigheterna att pesten hade insmugit sig i Hyllinge och Broby i grannsocknen söderut. Dessa byar låg på varsin sida av Vegeån i anslutning till Ekebro. Nedströms Ekebro fanns broövergångar endast vid Vegeholm och Brohuset vid Strövelstorp.⁵⁸

Återstår så brudens faster Aigda i Humlarp. Hon bodde på ”rätt” sida om ån, men inte heller om henne kan jag uttala mig med säkerhet. Jag kan bara antaga, att om hon inte var närvarande vid bröllopet, så har hon kommit hem en vecka senare, då hennes yngste bror Niells Ohllson i Dockendal begrovs. I annat fall har jag svårt att förklara den vidare händelseutvecklingen i Humlarp, där hon var bosatt.

Bröllopet och begravningen

Vi ska dock inte gå händelserna alltför mycket i förväg. Bröllopet var som nämnts planerat att äga rum den 21 maj 1711. Det fick en dyster upptakt, ty den 10 maj insjuknade den förre brukaren Bengt Jönsson. Han avled efter sex dagars sjukdom, på tisdagen före det planerade bröllopet, och begrovs samma dag som bröllopet stod. Han fick en sedvanlig kristlig begravning och hans ålder angavs noga i begravningslängden. Han var ”60 år 6 veckor och 5 dagar gammal”.⁵⁹ Hans nätverk hörde som vi tidigare sett också hemma främst i Södra och Norra Varalöv och var delvis överlappande med brudens.

Två dagar efter bröllopet, på tisdagen, insjuknade brudens yngste farbror Niels Ohllson i Dockendal. Två dagar senare, den 25 maj, avled han. Samtidigt insjuknade tre andra personer. En av dem var Karna Pähllsdotter, den nyblivna änkan i Wästergårdshus. Hon dog efter fem dagars sjukdom. En annan var drängen Erland, son till Knudt Larsson i det andra gårdshuset Wästertoohus. Han dog redan efter tre dagar, söndagen den 28 maj. Det gjorde också Knudt Swäns 7-åriga dotter från Norra Varalöv Backegård.

⁵⁸ Överstelöjtnant Gyllenbielke till Skytte 28/4 1711, SkGKa D III a:15, s. 204, LLA. Befällningsman Brandt till Skytte 25/4 1711, SkGKa D II a:18, s. 1185, LLA.

⁵⁹ Strövelstorp C:2, LLA.

Hennes föräldrar var gårdmansfolk utan säker förankring i socknen. Därmed är deras släktkrets svår att identifiera.⁶⁰

Knudt Swäns lilla dotter och Niels Ohlsson begravs båda enligt sedvanliga ritualer den 28 maj. Men därefter ändrar notiserna i begravningslängden karaktär. Fler personer hade insjuknat, och man började få klart för sig vilken gäst man fått in i socknen. I fortsättningen bokfördes de döda under rubriken:

Dhe Lijk begrofna i baken, 1711, som menas döde aff Päst
och straxt aff huusen uth borna.⁶¹

Både Bengt Jönsson, Niels Ohlsson och Knudt Swäns dotter försågs retroaktivt med denna diagnos, alltmedan farsoten spreds allt mer. Niels Ohlssons 4-åriga dotter Troend i Dockendal, Erlands syster Hanna i Wästertoo-hus och en piga hos Bängt Jönssons bror Swän i Norra Varalöv drabbades på lördagen, Niels Ohls hustru Kirstena Pärnsdotter, Erlands far Knudt Larsson, brudgummens bror Olla Jönsson och dennes hustru i Norra Varalöv, ytterligare en piga hos Swän Jönsson samt drängen Niels hos Lars Ohlsson i Södra Varalöv blev sjuka på söndagen. Under den vecka som följde insjuknade ytterligare minst elva personer och femton personer avled, flera av dem efter en mycket kort sjukdom på bara en eller ett par dagar. Epidemin spreds till fler och fler gårdar. Aigda Pärnsdotter, hustrun på den andra halvan av Wästergård insjuknade på måndagen, hennes man Olla Gudmundsson på torsdagen, sonen Niels på lördagen.

De flesta som insjuknade under denna tidiga fas var gatuhusfolk och personer med nära anknytning till Bengt Jönsson, det första pestoffret. Kanske kan pestoffer nummer två, Niels Ohlsson i Dockendal, ses som en dubbelnatur i detta sammanhang. Han tillhörde gatuhusfolket samtidigt som

⁶⁰ Föräldrarna hette Knudt Swänsson och Karna Nielsdotter. Flickan kallas i doplängden Kierstina. Den uppgivna åldern stämmer, men i begravningsnotisen heter hon Karna, sannolikt en sammanblandning med hennes mors namn. Då flickan föddes bodde de i Läsehuset. De bodde sedan flera år i Norra Varalöv Backegård. Karna Knudt Swäns hade flera fadderuppdrag under åtminstone perioden 1709–1714, men dessa pekar inte i någon speciell riktning. De flesta dopbarnens föräldrar var utsocknes födda eller har ej gått att identifiera. EN gång var hon gudmor. Prästfrun var gudmor åt deras egen dotter, och de fick inga fler barn. De saknas i 1721 års katekismilängd, men bodde då i gathuset Fältenborg, där Knudt dog 80 år gammal 1730. Karna dog 1740, inhyses hos Nills Jöns i Norra Varalöv. Hon uppgavs då vara 71 år. Karnas föräldrar kan *möjligen* ha varit Niels Ebbesson och Troind Siunnesdotter i Norra Varalöv. Hon skulle i så fall vara född 1675. Troind var syster till Knudt Larssons första hustru Johanna Siunnesdotter, och Karna skulle i så fall betrakta Knudt som sin morbror. Åldersuppgifterna vid Karnas dödsfall stämmer dock inte med detta.

⁶¹ Maj 1711, Strövelstorp C:2, LLA.

han var brudens yngste farbror. Även bland brudparets släktingar inträffade pestfall, och de som inte smittades i samband med bröllopet riskerade att göra det då Niels Ohlsson begravdes söndagen därpå. Kirstina Månsdotters bror Steen var den förste som insjuknade på Södra Varalöv 2. Det skedde tre dagar senare, onsdagen den 31 maj. Gatuhuset Fältenborg drabbades i mitten av juni, Norra Varalöv 12 och den ena Rabbegården i slutet av juli, den återstående Rabbegården liksom Norra Varalöv 11 och 13 i september.

Pestens skördar

Innan sommaren var slut hade pesten hemsökt alla gårdarna och gatuhusen i både Södra och Norra Varalöv inklusive Rabbegårdarna. Femtio personer hade avlidit i den norra delen av bykomplexet, trettiofyra i den södra delen och två i den närbelägna byn Kärra. Båda dessa fall hade anknytning till familjerna i Södra Varalöv. Den ena var dottern till Kirstine Månsdotters farbror Swän Ohlsson, han som hade flyttat vidare till Bosarp. Den andra, Pål Jönssons hustru Inger Tykesdotter, var svägerska till Knudt Larsson i Wästertoohus och dessutom kusin till Kirstines far Måns Steenson. Även hon var dotter till Tyge Grubb och Bente Mogensdotter i Kärra, som finns med i figur 21.⁶² Bruden själv, Kirstine Månsdotter, insjuknade den 8 juni och avled två dagar senare. Den nyblivne änklungen Siunne Jönsson satt som brukare på hemmanet och blev därmed en attraktiv äktenskapskandidat.

Till Humlarp kom pesten med Kirstines faster Aigda Steensdotter. Hon insjuknade den 6 juni och dog efter sex dagars sjukdom. Före sommarens slut var fem av de sex vuxna liksom nio av de tio barnen, sjukvakterskan och "en flicka" döda i Humlarp 2. Sjukdomen hade också spridit sig till Humlarp 1 och 4, där släktingarna fanns och ytterligare åtta dödsoffer skördades. Den hade dock av någon outgrundlig anledning sparat nr 3, som var belägen mitt emellan nr 2 och 4. De återstående båda gårdarna nr 5 och 6 klarade sig helt undan epidemin. Det fanns släktförbindelser också mellan dessa båda gårdar och de drabbade, men de var mer perifera.

Det gick således illa för brudparet och dess släktingar. Visserligen klarade sig brudgummen, men broderns familj i Norra Varalöv utplånades helt. Endast den gamle Tulle Christensen blev kvar, ensam utan barn och arvtagare. Bruden avled efter mindre än tre veckors äktenskap. Hennes far och båda bröderna, två av farbröderna med sina respektive hustrur, fastern i Humlarp och minst åtta kusiner gick samma väg inom några månaders tid. Kvar i livet fanns med säkerhet endast farbrodern Swen Ohlsson i Bosarp

⁶² Hon var född 1669 och 1695 gift med Pål Jönsson från Höja. Strövelstorp C:1 och C:2, LLA.

med sin familj, farbror Steen i Kattarp, faster Aigdas 49-åriga make i Hum-larp liksom dennes dotter Karna.⁶³

Pesten spreds till de nära släktingarna, de som slöt upp vid de stora familjehögtiderna, vid bröllop och begravningar, som tvättade och klädde liken och deltog i festligheterna. Men inte bara till släktingar. Henning Snickare i Södra Varalöv råkade lika illa ut. Han kan ha smittats då han hjälpte till med spikandet av likkistorna.⁶⁴ En annan viktig person i sammanhanget var sockenprästen, som förväntades komma och dela ut nattvarden till den döende, helst också sjunga ut liket och deltaga i gravölet. Även kvinnorna i prästgården deltog som vi har sett normalt i församlingslivet. Prästfrun hade avlidit tre år tidigare, men döttrarna fanns kvar i livet. Hur gick det då för dem?

Mystiska dödsfall inträffade under sommaren också i prästgården. Kyrkoherden själv klarade sig, men två av hans styvdöttrar, dottern till hans styvson, en dräng och en piga insjuknade och dog. Kyrkoherden var ovillig att i deras fall erkänna att det rört sig om pest. De blev alla ”strax nedgrafne” på den närbelägna kyrkogården, men de noggranna uppgifterna om datum för insjuknande saknas.⁶⁵

Vid samma tid avled också nämndemannen Jöns Pärsson ”Öster i byn”, hans dotter och dotterdotter. De bebodde Ausås 16 och var därmed grannar till prästfamiljen på nr 15.⁶⁶ I deras fall försökte ingen dölja diagnosen. De står alla tre införda under rubriken ”Lijk begrofna och Döde aff Päst”. Listans sista namn är Åke Pärsson, nämndemannen Jöns Pärssons bror. Han

⁶³ I 1660-talets doplängd förekommer ytterligare en farbror (Niels Steenson född 1662) och en faster (Tyre Ols dotter född 1666), men dessa har inte lämnat några spår efter sig i senare källmaterial. Det är därför rimligt att antaga att de har avlidit i barndomen. Brudens mors släkt kom från Kattarps socken, där modern Johanna Andersdotter uppträdde som gudmor hos Henrick Andersson i Kattarp 1687 och 1690 och hos Anders Andersson i Ebbarp 1695. Här återfinner jag också farbrodern Steen Steensson, gift med en nästan 30 år äldre änka på Kattarp nr 1. Han i sin tur agerar fadder, då Swen Ohlsson i Bosarp döper ett barn 1712, men förekommer i övrigt inte som dopvittne hos familjerna i Södra Varalöv. Pest förekom i Kattarps socken, men inte hos någon av dessa familjer. Kattarp C:1, LLA. Kattarp 1698, s. 389, Katekismilängder, vol. 19, LLA. Brudgummen Siunnes syskon i grannsocknen Vålinge och deras familjer drabbades inte heller.

⁶⁴ Denne Henning Snickare förekommer för övrigt inte i längderna från Strövelstorps socken. Möjligen är det samme person som nämns i förbigående i en dopnotis 1691. Han bodde då i grannsocknen Vålinge. Dopnotis 30 mars 1691, Strövelstorp C:2, LLA. Att han hjälpte till med tillverkningen av likkistor är ett antagande från min sida. Att detta inte var en helt ofarlig sysselsättning i pesttider finns nämnt också i brev från Sigfrid Leopold till Skytte 26/II 1710, SkGKa D III k:7, LLA samt i Oppmanna C:1, januari 1711, LLA.

⁶⁵ Kyrkoherden hette Jonas Wahr, styvdöttrarna jungfru Maria Catharina och jungfru Hedewig Eleonora Hofgardh, dottern till hans styvson var den 16-åriga Jungfru Elsa Maria Hiort. Se Carlquist Serie 2:10, 1985, s. 84–85. Ausås C:2. Strövelstorp C:2. Båda LLA.

⁶⁶ Denna gård kallas i äldre handlingar ibland ”Kirkebolet”. Se Pär Jonsöns och Gunder Jensdatters dop av Boel 1646, Boel 1650, Håkan 1657, Ausås C:1, LLA. Klockaren bodde i nr 14, prästgården hade nr 15.

bodde på Ausås nr 9, inte heller det så långt från prästgården. Han dog så sent som den 19 oktober och blev genom det de båda socknarnas sista pestoffer. Var eller hur han smittats är oklart. Tre månader hade gått sedan det sista dödsfallet inträffade i broderns hushåll, och det är därför osannolikt att pesten kom därifrån. Åke Pärssons hustru hade en syster och en bror dotter, som båda var gifta i Humlarp, men de bodde på nr 5 och nr 6, gårdar som inte drabbades.⁶⁷ På granngården nr 4 däremot dröjde sig pesten kvar till sent i september, så det är möjligt att han haft smittan med sig därifrån. En annan möjlighet är att vi här har med samma fenomen att göra som i Röd-dinge, att pesten på något vis har dröjt sig kvar i omgivningen och sedan kan dyka upp igen flera månader efteråt.⁶⁸

Pestens spridning inom socknen

Ovanstående skildring för kanske tankarna till digerdöden, 1300-talets stora befolkningskatastrof. Hela familjer utplånades inom loppet av några veckor. Ibland blev en åldring eller en liten flicka ensam överlevande i gården. Ändå var socknarna i sin helhet inte uppseendeväckande hårt drabbade. Död- ligheten i Strövelstorps socken var drygt sju gånger så hög som normalt, i Ausås tre och en halv. Om vi antar att dödligheten under normala år låg på 30 per tusen skulle det innebära att en femtedel av samtliga invånare i Strövelstorps socken, en tiondedel i Ausås, avled under krisåret. Ur vårt nutida perspektiv låter det naturligtvis som skyhöga siffror, men det fanns socknar som drabbades betydligt värre. Den engelske demografen Roger Schofield har räknat ut att tre fjärdedelar av samtliga invånare i Bräkne Hoby i Blekinge avled i pestepidemin 1710–1711.⁶⁹ Och i Kiaby socken i nordöstra Skåne dog vid samma tid upp emot två tredjedelar av befolkningen.⁷⁰

Varalöv och Humlarp drabbades hårt, men i de flesta övriga byarna i våra två socknar inträffade inte ett enda pestrelaterat dödsfall. Jag har inte funnit några uppgifter i arkiven om hur smittan kom till Strövelstorp. Jag kan endast antaga att det första dödsoffret, Bengt Jönsson, måste ha varit på resa någonstans där han smittats. Pesten fanns som vi sett redan i trakten. Den fick fäste i Allerums socken under vintern, där den diagnostiserades vid

⁶⁷ Hustrun Boel Johansdotter (1656–) var halvsyster till Sissa Johansdotter (1648–), g.m. Gudmund Rasmusson (1655–) på Humlarp 5, och till Lage Johansson (–1634–1710), som bott på Kassegård nr 2. Dennes dotter Olu Lagesdotter (1688–) hade 1707 gift sig med Ola Påhlsson (–1680–) på Humlarp nr 6. Ausås C:1 och C:2, LLA. 1714 års katekismilängder, Ausås socken, rullfilm KL 2131.

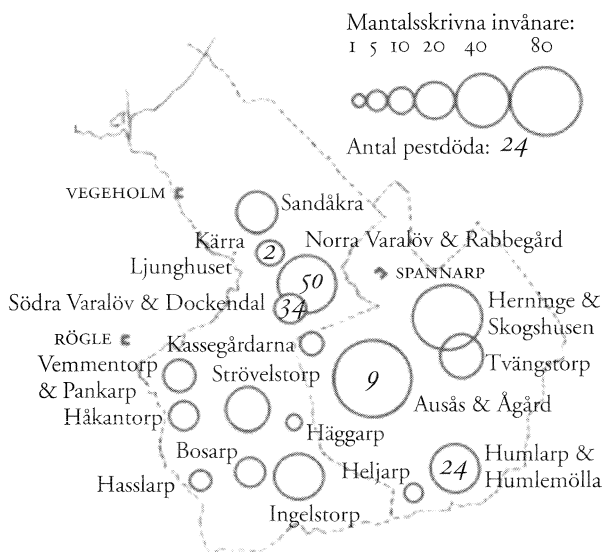
⁶⁸ Se Kapitel 9, "Epidemins geografi".

⁶⁹ Schofield 1993, s. 19.

⁷⁰ Løkkebø 1992, s. 12.

fiskeläget Domsten i mitten av april 1711.⁷¹ En vecka senare hade smittan konstaterats också i Brunnbj och Västra Broby.⁷² Fall inträffade i Helsingborg och snart också i Kattarp, och i mitten av maj började oroande rapporter inflyta från Bjäre härad.⁷³ Under sommarens lopp spreds den till ytterligare socknar norr och öster om vårt undersökningsområde.⁷⁴ Det var omgivet av pestorter i så gott som alla riktningar.

Figur 25: Befolkningens fördelning på de olika bebyggelseenheterna i Strövelstorp och Ausås socknar. De pestdöda särskilt markerade.

Anm.: Bortfall: 26 av de mantalskrivna i Ausås socken boende i gatuhus vars bytillhörighet ej gått att säkert fastställa, samt 2 av de pestdöda i Strövelstorps socken – ”Skomakaren Jöns i Kroghuset” och ”En Påick ifrån Rifwellbärga”.
Källa: Strövelstorp C:2, LLA. Mantalslängder för Strövelstorps socken 1711, Rullfilm CD 534.

⁷¹ Befallningsman Brandt till Skytte 18/4 1711, SkGKa D II a:18, s. 1181–1182, LLA. Se också Kapitel 9 –Avsnittet ”Epidemins geografi”.

⁷² Befallningsman Brandt till Skytte 25/4 1711, SkGKa D II a:18, s. 1185, LLA.

⁷³ Kattarp C:1, LLA. Kommendanten Lannéer till Skytte 20/5 1711, SkGKa D III a:15, s. 259, LLA. Befallningsman Ekwall till Skytte 19/5 1711, SkGKa D II a:18, s. 1473–1474, LLA. Se också Bilaga 6.

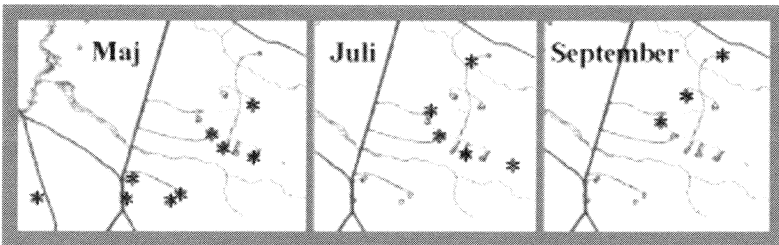
⁷⁴ Höja under sommaren och Östra Ljungby under sensommaren och hösten. Höja C:1. Östra Ljungby C:1. Befallningsman Ekwall till Skytte 16/8 1711, SkGKa D II a:18, s. 1481, LLA

Epidemin varade från maj till oktober, men det kronologiska förloppet såg ut på helt olika sätt i de båda socknarna. I Strövelstorp kom ett första kraftigt uppblossande i slutet av maj. Det varade under hela juni månad och efterföljdes av ett par mindre toppar under sensommaren och hösten. I Ausås var förloppet mer långdraget med en långsam debut, och dödligheten stannade på betydligt lägre nivåer.

Pestoffren var inte jämnt fördelade över socknarna. Tvärtom kan vi på kartan i figur 25 se hur dödligheten var hög i vissa av byarna medan andra byar förskonades helt. Värst drabbades Södra Varalöv och Dockendal med två och en halv gång så många pestdöda som det hade funnits mantalsskrivna några månader tidigare.^{74a} Även i Norra Varalöv och Rabbegård var pestoffren fler än de mantalsskrivna medan dödligheten var lägre i Humlarp och endast en handfull fall inträffade i Kärra respektive Ausås. Inom detta begränsade område ser vi således hela skalan från de byar som klarade sig helt undan till andra som råkade ut för demografisk katastrof. Epidemins svårighetsgrad hade inget som helst med storleken på byn att göra.

Ole Moseng fann i sin studie över Allerum 1711 hur dödligheten förflyttade sig klungvis från by till by.⁷⁵ Unni Løkkebo kom till samma resultat vid sin analys av pesten i Kiaby och Ivö. Så väl vinter- som sommarepidemin uppvisade utpräglad klungdödlighet.⁷⁶ Båda redovisar i hela serier av kartor pestens vandringar mellan de olika bebyggelseenheter. I Allerum fanns det

Figur 26: Södra och Norra Warille, Däckendahl och Rabbegård. Smittade gårdar i maj, juli respektive september 1711.

Källa: Strövelstorp C:2, LLA. Mantalsslängder för Strövelstorps socken 1711, Rullfilm CD 534. Familjerekonstruktionen.

^{74a} Andelen mantalsskrivna varierade men låg vanligen mellan 30–50 % av befolkningen – åldersgruppen mellan 15 och ca 63 år. Flera grupper var också befriade från mantalsskrivningen. Lext 1987, s. 30–31, 43–72.

⁷⁵ Moseng 1990, s. 105–110.

⁷⁶ Løkkebo 1992, s. 93–99.

en del gårdar och mindre byar som klarade sig, men i Kiaby och Ivö var spridningen total. Detta är ett välkänt mönster också internationellt.⁷⁷

Även inom den enskilda byn drabbade pesten ojämnt. Det framgår tydligast i Ausås och Humlarp. Ausås var en stor by med närmare nittio mantalsskrivna personer i februari 1711. Dessa fördelades på 29 nummer gårdar och gatuhus. Utöver prästgården med sina fem dödsfall drabbades endast två gårdar i prästgårdens närhet med tre respektive ett dödsfall. Mönstret var likadant i Humlarp. Byn bestod av sex nummer samt Humlemölla en bit därifrån. 24 personer avled, tre i Backegården nr 1, fyra i nr 4 och hela sexton stycken i nr 2.⁷⁸ Övriga tre gårdar klarade sig utan dödsfall liksom möllan. Vi ser således också på gårdsnivå hela skalan från gårdar utan ett enda dödsfall till gårdar där mer eller mindre samtliga invånare dog.

I Södra Varalöv och Dockendal var förloppet snabbt. Före maj månads utgång fanns det sjuka och döda i varenda gård och hus. I slutet av juni hade epidemin i stort sett klingat över. I Norra Varalöv och Rabbegårdarna stannade pesten kvar hela sommaren. Den förflyttade sig långsamt från hus till hus, vilket klart framgår ur serien i figur 26. När oktober väl var inne hade den betat av samtliga gårdar samt gatuhuset Fältenborg.

Pest i gården och familjen

Inledningsvis då pesten anländer till en ny ort, har många författare observerat, är intervallet mellan det första fallet och de efterföljande pestoffren i en familj ofta så långt som fjorton dagar. Därefter överväger mycket korta intervaller på bara en eller ett par dagar. Detta kan förklaras rent epidemiologiskt genom att smittan anländer med en resande, i kläder, bagage eller spannmål som hyser en eller flera smittfarliga råttloppor. En enstaka människa blir biten, insjuknar och dör, men samtidigt hittar loppan den värd den föredrar. En epizooti utvecklar sig bland husets råttor, fler råttloppor smittas, och då råttorna dör undan återstår en hel svärm av hungriga och smittfarliga loppor, redo att kasta sig över vem det vara må som råkar gå in i huset. Denna inledande fas tar ungefär fjorton dagar, men sedan går det raskt undan. Alla smittas ungefär samtidigt, insjuknar och dör – ofta samma dag, ibland med två eller tre dagars mellanrum. Det kan naturligtvis också förekomma att två eller tre personer i ett hushåll smittas samtidigt, att det rör sig om ett ”multipelt” första fall.⁷⁹ Då bör det längre intervallet komma mellan fall två och tre – under förutsättning naturligtvis av att denna multipla introduktion av smittan inte är en artefakt, att det första fallet i verkligheten ligger ytterligare

⁷⁷ Carmichael 1986a, s. 67–78. Ell 1989, s. 136–137. Velomirovic 1989.

⁷⁸ En person återstår som jag inte med säkerhet lyckats knyta till någon av gårdarna.

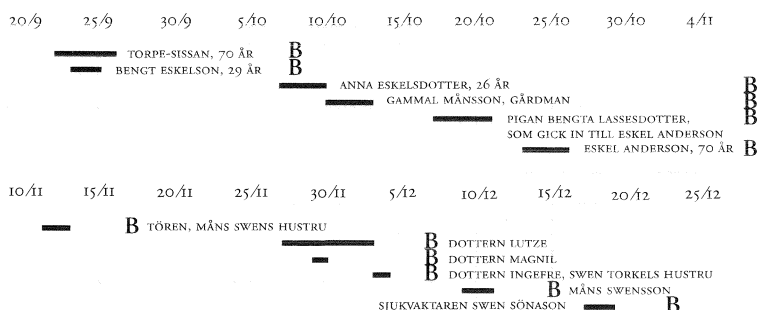
⁷⁹ Moseng 1990, s. 132–134. Løkkebø 1992, s. 109–110. Hirst 1953, s. 140–141. Bradley 1977a, s. 78.

fjorton dagar bakåt i tiden, en person som har smittats, insjuknat och överlevt och därför inte förekommer i de källor som står oss till buds.

Ole Moseng kommer i sin studie av epidemin i Allerum till samma resultat som övriga pestforskare. I hälften av fallen är de ”intrafamiljära mortalitetsintervallerna” högst fyra dagar, i nästan 40 procent rörde det sig om samma dag.⁸⁰ Moseng har emellertid inte haft tillgång till dödsdatum och har därför tvingats göra sina beräkningar utifrån datum för begravningarna. Då det gällde pesten blir det sannolikt ingen större skillnad i resultaten – de avlidna skulle ju ”skaffas til jorden” så fort som möjligt, vilket oftast innebar att de begrovs inom det närmaste dygnet efter dödsfallet. Så tycks också ha varit fallet i Allerum. Unni Løkkebø stötte på större tolkningssvårigheter i de socknar hon undersökte. Begravningarna hade där en tendens att samlas till söndagarna, det ordinarie begravningstillfället. Hon kommenterar också mer utförligt det metodologiska problemet.⁸¹

Att en viss försiktighet i slutsatserna är nödvändig visas av skeendet i Hästveda socken – se figur 27. I två gårdar i den lilla byn Rävninge inträffade sammanlagt tolv dödsfall i pest. I begravningslängden finns antecknat datum för både insjuknande, död och begravning för samtliga tolv döda. En-

Figur 27: Två drabbade gårdar i Rävninge by, Hästveda socken, hösten 1711.

Anm.: Tjockt svart streck markerar tiden från insjuknande till död. B = datum för begravningen.

Källa: Hästveda, C:1, LLA.

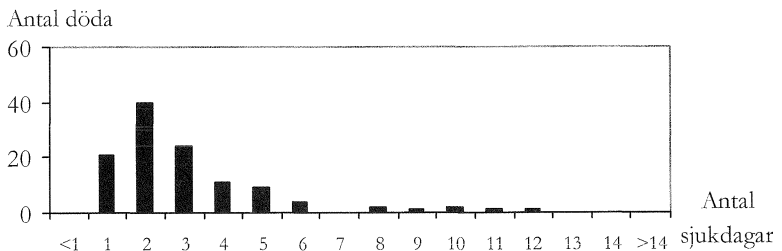
⁸⁰ Han hänvisar till Hirst, Shrewsbury, Bradley och Schofield. Se Moseng 1990, s. 132–134.

⁸¹ Se Løkkebø 1992, s. 111–114. Citat är hämtat ur ”Kongl. Maj:ts samtel härwarande Råds Förordning, til hämmande af den beklageliga farsoten, som på några orter i Riket sig redan inritat och förmenes alt mer och mer sig utwidga” Arboga 8/11 1710, tryckt i Stiernman 1775, s. 28–35. Se s. 33–34.

dast de två första fick en sedvanlig söndagsbegravning i kyrkogården. Alla de övriga kom i enlighet med pestförordningen ”uthj en graf på en Backe norran ifrån Räfninge, som kallas Magleåkrar”. Intervallat mellan död och begravning var som minst tre dagar, i ett fall så långt som fyra veckor. I inget av dessa senare tio fall ägde begravningen rum på en söndag.⁸²

Sannolikt har praxis varierat mellan olika socknar också då det gällde begravningen av de pestdöda. Detta stämmer till eftertanke. Osäkerheten ökar ytterligare då vi betänker att det datum vi egentligen är intresserade av inte heller är datum för dödsfallet utan datum för smittotillfället. Mellan detta och datum för begravningen infaller både inkubationstiden, sjukdomsperioden och tiden mellan död och begravning. Ingen av dessa perioder utgjorde någon given konstant. Från modern tid vet vi att inkubationstiden ibland har varit så kort som tio timmar, i enstaka fall över två veckor lång.

Diagram 50: Sjukdomstidens längd enligt prästens anteckningar i Strövelstorp och Ausås.

Anm.: N = 88 pestdöda i Strövelstorps socken, 28 i Ausås. Bortfall de fem i prästgården.

Källa: Strövelstorp C:2. Ausås C:2. Båda LLA.

Oftast har det rört sig om tre till fem dagar. Den har en tendens att vara något dygn kortare vid den luftburna lungpesten.⁸³ Men sjukdomsperiodens längd känner vi till, återigen tack vare de noggranna anteckningarna från Strövelstorp och Ausås. Med undantag för de fem i prästgården finns datum för både insjuknande och död antecknad för samtliga avlidna pestoffer.

Sjukdomstiden var som framgår ur diagrammet kort. Tre av fyra dag inom tre dygn efter insjuknandet. Vi har inga uppgifter om hur många av de insjuknade som överlevde, men vi kan misstänka att den som fortfarande var i livet efter en vecka hade goda utsikter att klara sig. De dödsfall som inträffade under andra sjukdomsveckan var ytterligt få. Detta förlopp var inte

⁸² Hästveda C:1, LLA.

⁸³ Pollitzer 1954, s. 409–411.

unik för Strövelstorp och Ausås. Det var likartat i Rävninge, där de tolv dödsoffren samtliga avled inom kortare tid än en vecka efter insjuknandet.⁸⁴

Erfarenheten var uråldrig. Redan Paulus Diaconus kunde i samband med den justinianska pesten i Italien konstatera, ”att döden följde inom tre dagar. Överlevde emellertid någon den tredje dagen fanns det hopp för honom att få leva.”⁸⁵ De tre dagarna är ett stående tema också i många Digerdödsskildringar. I Novgorodkrönikan förknippas det med blodspottning, d.v.s. misstänkt lungpest, medan Paulus Diaconus beskriver ”svulster stora som nötter eller dadlar” som uppstår i ljumsken eller på andra känsliga ställen. Hos honom handlar det helt klart om böldpest.⁸⁶ I Norge gick det ännu snabbare. Där levde folk inte i mer än ett till två dygn, med svåra smärtor. Därefter satte blodiga kräkningar in och så gick de hädan. Det låter som lungpest. Men de svåra smärtorna – ”hordum stinga” på originalspråket – har tolkats på olika sätt av olika författare. Står de för de smärtsamma bölderna? Eller för smärtor i lungsäcken, pleurit, som ett tecken på ren lungpest? Eller mer allmänt svåra smärtor i bröstkorgen, i sidan och över bröstet?⁸⁷

Det korta sjukdomsförloppet kommenteras också av Sigfrid Leopold och Enoch Wättring, de personer som reagerade på dödsfallen i Västanå och Norra Rörum och som vi mötte i ett tidigare kapitel. Men istället för blodspottning eller blodkräkning nämner de fläckar och prickar, som mer för tankarna till den snabbt förlöpande blodpesten. Bölderna sågs snarast som ett gott prognostiskt tecken:

Som iag och sedan observerar at de inficerade klagar sig uthi hufvudet, får Wemjan och upkastning bliffuer beklämt for Bröset och hiertat, med Matigheet och tröttheet uthi alla lemmar Mycken törst och innerlig heeta; Och elliest Schnackar och thalar til sidsta tjman; Sombliga döer nestan innan 24 tjmer andra emellom to dagar och en Natt. Sombliga inan to dygn, sombliga i tree dagar, så som Nathurerne kan wara starcka till; /.../ Ther äro Signe manifeste aff ett Pestentialisk giff, Schwarte och blåe huisse Prijckor, och hos sombliga Byldrar som pleijar at bliffua wed lijffuet, när de kunna få skötzell och hielp.⁸⁸

Det syntes i begynnelse ingen fara med sig föra, emedan de lågo 7 à 8 dagar: Men nu på sidstone, som för 3 dagar sedan är påbegynt, ligga eij längre än 3. 2

⁸⁴ Hästveda C:1, LLA.

⁸⁵ Paulus Diaconus 1971, s. 34–35.

⁸⁶ Harrison 2000, s. 69 (Novgorodkrönikan), s. 77–78 (Johannes Kantakouzenos, Nikeforos), s. 100 (Gabriel de Mussis), s. 109 (Boccaccio i *Decamerone*), s. 299 (Jean de Venette) och s. 350 (Einar Hafliðason i *Lögmanns-annáll*). Benedictow 1992, s. 71–72 (*Lawman's Annal*, Michael Platiensis, Gabriel de Mussis). Paulus Diaconus 1971, s. 34–35.

⁸⁷ Jón Steffensen 1974, s. 43. Benedictow 1992, s. 71. Gunnar Karlsson 1996, s. 281–283.

⁸⁸ Sigfrid Leopold till Skytte 26/II 1710, SkGKa D III k:7, LLA.

à i. dygn, och iag dessutan i går af H. Regements Fältskjären, under Norra Skånska Cavalleriet, Maschau, ärfarit at de hafwa Pästböldar och fläckar,⁸⁹

Denna korta sjukdomstid på endast två till tre dagar stämmer inte riktigt överens med den nutida uppfattningen att döden vid det akuta stadiet av böldpest inträder inom tre till fem dagar.⁹⁰ I en lärobok i mikrobiologi har perioden till och med utsträckts till tio dagar, samtidigt som författaren skjuter in brasklappen att fläckar och blödningar i huden tycks ha varit vanligare i epidemierna förr i tiden.⁹¹ Ett så snabbt förlopp som Leopold och Wättring beskriver, särskilt om det var kombinerat med en vinterepidemi, brukar därför vanligen väcka misstanken att det har rört sig om lungpest. Ottosson gör detta antagande om Gräsgård på Öland, där epidemin kulminerade i december-januari, men en statistisk bearbetning av uppgifterna därifrån ger som resultat att majoriteten av de döda var sjuka i tre dagar. Sjukdomstiden var inte kortare där än i sommarepidemin i Strövelstorp och Ausås.⁹² Jag tror därför att man istället bör ta fasta på fläckarna och prickarna. En hög andel blodpest ger ju också ett snabbt förlopp. Vi kan till slut bara konstatera att sommar som vinter – så kort var sjukdomstiden.

Vi återvänder till frågan om de intrafamiljära mortalitetsintervallen. Om det varit en ren lungpestepidemi så som den utvecklades i Manchuriet i början på 1900-talet borde dessa ha varit korta. Både inkubationstiden och sjukdomsförloppet vid lungpest är kort – det senare var i medeltal 1,8 dygn – och denna variant smittar bara från person till person. Ett liknande resonemang borde gälla om pesten spreds enbart via människoloppan *Pulex irritans*. Den utvecklar inte blockering och är därför en usel biologisk vektor. Detta anses den dock av många forskare kunna kompensera genom mekanisk massöverföring, d.v.s. att *Pulex* i riklig mängd flyttar mellan pestsjuka och friska och genom sina förorenade mundelar överför smittan. Men eftersom bakterien inte tål uttorkning måste detta ske snabbt, inom det första dygnet efter loppans senaste infekterade blodmål.⁹³ Ett problem i sammanhanget är att *Pulex* inte är lika glupsk som råttloppan *Xenopsylla cheopis*. Det kan gå flera dagar mellan blodmålen, vilket innebär att chansen för att loppan själv ska bli infekterad minskar.⁹⁴ Om den nu skulle lyckas överföra

⁸⁹ Kyrkoherde Enoch Wättring till biskopen 7/3 1711, LDA F III:8, LLA.

⁹⁰ Pollitzer 1954, s. 418. Carniel 2000, s. 657.

⁹¹ Freeman 1985, s. 518.

⁹² Socknen drabbades nov 1710 – febr 1711. Ottosson, Per-Gunnar 1984, s. 35–36. Gräsgård C:1, VaLA (SVAR fiche nr 23849 kort 3/4).

⁹³ Pollitzer 1954, s. 349–350. Martin 1911, s. 1252.

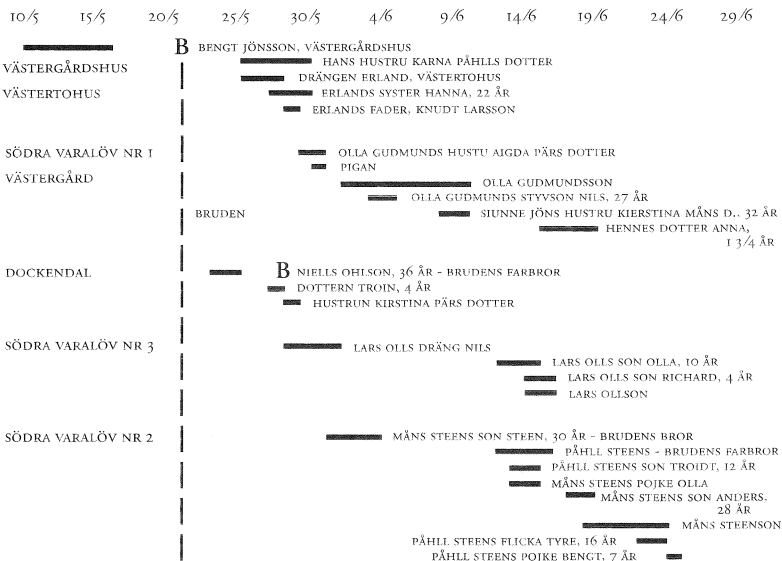
⁹⁴ Ju oftare en loppan äter desto större är risken att den blir infekterad. *X. cheopis* är glupsk och infekteras lätt. *P. irritans* blir i jämförelse med *X. cheopis* och *N. fasciatus* under naturliga förhållanden mer sällan infekterad. Pollitzer 1954, s. 343–344, 378–379.

smittan borde dock sjukdomstiden vara åtminstone något längre – upp till 3–5 dygn, eftersom den kliniska bilden då inte är lungpest utan primärt böldpest och böld-blodpest.⁹⁵

Situationen blir genast mer komplicerad om det är rättor och rättloppor som står för spridningen. Och i detta sammanhang spelar det ingen roll *vilken* rättloppa vi önskar peka ut – den orientaliska *Xenopsylla cheopis* eller den nordliga *Nosopsyllus fasciatus*. Båda utvecklar blockering och båda kan tänka sig bita människor, men har de möjlighet att välja föredrar de rättorna. Epizootin bland rättorna går därmed före spridningen bland människorna.⁹⁶

Vi har alltså anledning att studera hur dynamiken såg ut i de enskilda gårdskomplexen. Går det att urskilja något mönster? Kan det säga oss något om hur spridningen gick till i våra båda socknar?

Figur 28: Pestens inledande stadium i Södra Varalövs by, Stövelstorps socken.

Anm.: Tjockt svart streck markerar tiden från insjuknande till död. B = datum för begravningen.

Källa: Strövelstorp C:2, LLA.

⁹⁵ Se resonemanget nyss om Gräsgård på Öland.

⁹⁶ Hirst 1953, s. 140–141. Pollitzer 1954, s. 371–373.

Jag har valt att sortera de pestdöda gårdsvis och inte familjevis, eftersom en eventuell råttkoloni bör betraktas som gemensam för hela gården. Pigor och drängar som i begravningslängden endast antecknades som ”Swän Jöns Pijga” eller ”Lars Olls dräng Nils” får därmed en tillhörighet. Samtidigt saknas enstaka andra personer i sammanställningen, eftersom de inte har gått att knyta till någon bestämd gård. Det gäller bland annat Henning Snickare och hans dotter i Södra Varalöv, som båda insjuknade den 29 maj.

I figur 28 har tidpunkten för det första pestoffrets begravning och bröllopet den 21 maj särskilt markerats. I gård efter gård ser vi så med vissa variationer en likartad utveckling. Först inträffar ett eller två dödsfall. Sedan händer ingenting, och ingenting, och ingenting. Därefter kommer explosionen, en hel serie av insjuknanden och snabba dödsfall. Den 28 maj gick det fortfarande att begrava Niells Ohllson i Dockendal och Knudt Swäns 7-åriga dotter enligt sedvanliga ceremonier, men sedan blev dödsfallen så många att prästen reagerade och slog larm.⁹⁷

I Wästergård saknas detta första intervall, men frågan är hur gården ligger i förhållande till Wästergårdshus. Av namnet att döma har de legat i anslutning till varandra och de kan då ha haft en gemensam koloni råttor. Under sådana förhållanden kan pesten mycket väl ha kommit till gården direkt via råttorna utan den mänskliga förmedlingen. Det kan förklara varför intervallet saknas. Även i Dockendal ser bilden annorlunda ut. Intervallet är kort och de smittade dör redan inom ett dygn. Här skulle det kunna vara ett litet utbrott av lungpest – Niells Ohlls kan ha utvecklat sekundär lungpest och sedan smittat hustru och dotter. Ett annat alternativ är att alla tre har deltagit i både bröllopet och begravningen och smittats ungefär samtidigt.

I övrigt blir resultatet så gott som detsamma var källorna än tillåter oss att rekonstruera pestens begynnelse. En familjär anhopning av dödsfall i enstaka gårdar med en långsam inledningsfas och därefter ett snabbt stigande antal dödsfall. Om vi följer devisen ”Ett fall är inget fall, två fall är ett fall för mycket, tre fall är en epidemi” övergår pesten till en epidemi just då explosionen av insjuknande och dödsfall bland människorna inträder.⁹⁸ Samtidigt är denna explosion ett tecken på att smittan är etablerad i gårdens gnagarpopulation. Detta långa fria intervall mellan debutfallet och explosionen tyder nämligen på att pesten spreds med loppor som gillade råttor bättre än människor. En smittad loppa följde med den först insjuknade från ett smittat hus – i kläderna eller i bagaget. När den kom fram hittade den gårdens råttor, en epizooti utbröt bland dem och fler råttloppor smittades. Efter ungefär två veckor var alla råttorna döda och lopporna beredda att attackera andra varmblodiga offer. En person som går in i ett sådant hus löper stor risk

⁹⁷ Kyrkoherden Jonas Wahr till Skytte 30/5 1711, SkGKa D III a:15, s. 612, LLA.

⁹⁸ Citatet hämtat ur Lindberg 1992, s. 36.

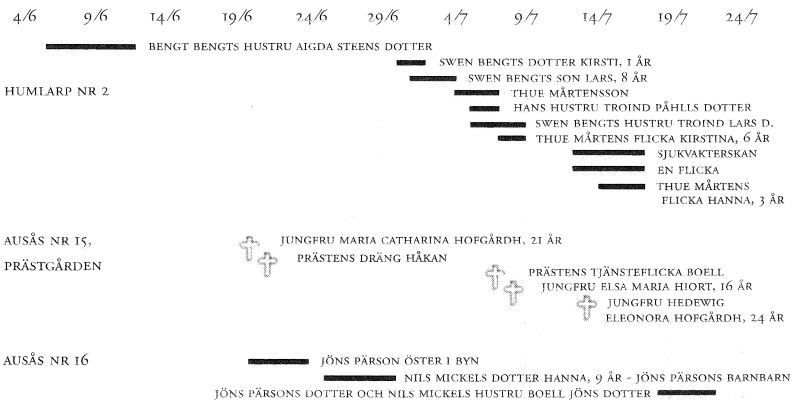
att bli biten och insjukna. Vill det sig illa följer en smittad loppa med besökaren till nästa ställe och hela processen startar om på nytt.⁹⁹

Detta inledande intervall finns dokumenterat även på andra håll i Sverige. Kyrkoherden i Husby socken i Dalarna, Jacob Troilius, har mycket noga beskrivit epidemin där hösten 1710. Pesten kom dit, precis som till Övraby, med en långväga resenär, i detta fallet från Stockholm. Han var frisk och sund då han anlände till Hedemora, insjuknade hastigt på vägen till Långsbyn, fick där husrum hos en änka och avled inom mindre än två dygn. Ryktet gick i Hedemora att han dött av den pestilentie, som grasserade i Stockholm. Landshövdingen begärde in underrättelser, och prästen kunde på dennes förfrågan en vecka efter dödsfallet intyga...

...att alla hos vilka denne pilt varit, så väl som de vilka hans döde kropp tvättat, svept och till sitt vilorum befordrat, voro intill den stunden helt friska, och att man då för tiden inte visste någon människa i församlingen vara sjuk.¹⁰⁰

Detta var emellertid en falsk trygghet. Det skulle snart bli annorlunda, ty en vecka senare – ”på 14:e dagen inklusive räknat sedan denne pojken blev död”

Figur 29: Pestens inledande stadium i byarna Humlarp och Ausås.

Anm.: Tjockt svart streck markerar tiden från insjuknande till död.

Källa: Ausås C:2, LLA.

⁹⁹ Pollitzer 1954, s. 386–387.

¹⁰⁰ Prosten Troilii berättelse från Husby sockens dödbok är med moderniserad stavning återgiven i Olofsson, Leif 1993.

– insjuknade änkan, och dagen därpå hennes dotter. Båda avled, liksom tre personer till i samma hus. Ytterligare ett par hushåll berördes, men pesten spreds inte vidare till andra byar i socknen.¹⁰¹

Dalarna ligger betydligt längre norrut än Skåne och drabbades endast lindrigt av epidemin – utöver Husby nämner Hult endast Kopparberg och Gagnef som smittade¹⁰² – men skeendet i Husby tyder på att pesten även här spreds med loppor som föredrog råttor framför människorna.¹⁰³ Precis som i Västanå och Övraby är det också ett tydligt exempel på *metastatisk spridning* av smittan, där den begränsande faktorn endast är tidens kommunikationssystem och hur långt en person kan färdas under inkubationstiden, den tid som förgår mellan smittotillfället och insjuknandet.¹⁰⁴

Det är naturligtvis fullt tänkbart att denna etablering bland råttorna på en del ställen inte ägde rum och att smittspridningen därför avstannade efter ett enda mänskligt dödsfall. Ryttaren Hans Högman, som blev begravd ”i Markoskiähet, i backen emellan Håslöv och Hwellinge i Pästtiden”, kan möjligen representera en sådan situation.¹⁰⁵ I vår studiesocken inträffade två isolerade fall i byn Kärra, båda med nära släktband till familjerna i Södra Varalöv. De själva hade med stor sannolikhet smittats i Södra Varalöv och *inte* haft några farliga pestloppor med sig hem.¹⁰⁶ Det kan dölja sig många fler sådana enstaka pestoffer i kyrkoböckernas begravningslängder, fall som vi aldrig kan komma åt och som kanske inte ens i dåtiden betraktades som pestbetingade.

Rått döden borde på något vis ha märkts, kan man tycka. Och visst har den noterats, även om det är glest mellan kommentarerna. En av de få är den bysantinske historikern Nicephoros Gregoras i Konstantinopel, som redan i samband med digerdöden skrev hur inte bara människorna dog utan också många djur som levde tillsammans med människorna och var tämjda av dem. ”Jag talar om hundar och hästar, och alla sorters fåglar, till och med råttorna som råkade bo inne i husväggarna...”¹⁰⁷

En av pestforskningens stora gåtor är just varför det i dåtiden så gott som helt saknas kommentarer om döda eller döende råttor. De nämns inte i

¹⁰¹ Efter Troilius i Olofsson, Leif 1993, s. 1–3.

¹⁰² Hult 1916, s. 133–134(55–56).

¹⁰³ K. G. Kellgren ger exempel på likartade skeenden från Gotland. Hans exempel kommer från Alva socken. Han har bara haft tillgång till datum för dödsfallet, men det framgår klart att intervallet mellan Johan Klockares hustrus och sons död är 14 dagar. I ett annat hus inträffar första dödsfallet den 14 augusti 1712. En piga dör nio dagar senare och explosionen kommer i månadsskiftet augusti–september. Kellgren 1930, s. 91.

¹⁰⁴ Hult 1916, s. 174–175. Pollitzer & Meyer 1961, s. 454. Om resandet allmänt som spridare av faroseter se också Wilson, Mary E. 1995.

¹⁰⁵ Augusti 1712, Håslöv C:1, LLA.

¹⁰⁶ Det gäller Påhll Jönssons hustru Inger Tykes dotter, som var svägerska till den tidigt avlidne Knudt Larsson och kusin till Måns och Påhll Steenson, samt Swän Ohlssons 7-åriga dotter Thora, kusin med bruden och systerdotter till Lars Ohlsson på nr 3.

¹⁰⁷ Hela texten finns – på engelska – i Bartsocas 1966, s. 395.

någon enda av de svenska pestskrifterna. Denna tystnad har använts som argument för att råttorna inte hade något med de europeiska pestepidemierna alls att göra, att pesten helt enkelt spreds via andra mekanismer – företrädesvis då via människolopporna. Ett verk som man i detta sammanhang gärna hänvisar till är Ernst Rodenwaldts studie av pesten i Venedig 1575–1577. Han skall ”med all klarhet” ha visat att pesten där spreds enbart med människolopporna som vektor.¹⁰⁸

Jag instämmer inte i denna bedömning. Tvärtom innehåller hans resonemang flera oklara punkter som gör att slutsatserna kan ifrågasättas. Uppgifterna om det initiala tidsförloppet är inte tillräckligt detaljerade för att det ska gå att dra de slutsatser han gör.¹⁰⁹ Han uppger att råttloppan efter ett framgångsrikt blodmål genast överger sin värd – underförstått att *Pulex* är mer trogen och följer med i kläderna. Men enligt loppexperterna är det precis tvärtom. Råttloppan *Xenopsylla cheopis* är en ”fur flea” – pälsloppa. Den äter ofta och följer därför normalt med i råttans päls. *Pulex* däremot är en ”nest flea” – boloppa. Den äter inte lika ofta och behöver därför inte ständigt följa med sin värd. Rodenwaldt diskuterar inte heller blockeringen av loppans matstrupe och hur denna påverkar råttloppans beteende till ännu intensivare bitande – eftersom den, i motsats till vad han gör gällande, när den väl blivit blockerad aldrig lyckas få ”ett framgångsrikt blodmål”.¹¹⁰ Inte heller tar han upp frågan varför pesten fortsatte i Venedigs omgivning när den upphörde inne i Venedig mitt under sommaren 1577. Han spekulerar i att det ”kanske inte var loppår”.¹¹¹ Med annat perspektiv skulle man ha sagt att det helt enkelt berodde på att råttepizootin i Venedig vid det laget hade ebbat ut medan den fortsatte i de andra städerna. Pestforskningen är som synes full av snår och fallgropar. Man ser vad man förväntar sig att se – både i nutiden och dåtiden.

Men det kan också finnas andra förklaringar till tystnaden om råttorna. Vår syn på deras roll i pestepidemierna har till stor del präglats av det tidiga 1900-talets erfarenheter från Indien och Kina. Ett karakteristiskt drag där var just rapporterna om att när råttorna trillade döda ner från taken kunde man inom 1–2 veckor förvänta sig hög dödlighet bland människorna. I Kina sågs de sjuka råttorna som ”djävulens budbärare” och i indiska Gharwal, i Uganda och Yunnan evakuerade befolkningen byarna vid första tecken på råttöd.¹¹² Albert Camus har tagit fasta på detta i sin roman *La Peste*. Och vi har tagit det till oss i ryggmärgen. Men erfarenheten varierar.

¹⁰⁸ Rodenwaldt 1953, s. 222, 226–229, 235, 252–253. Kupferschmidt 1993, s. 115–116.

¹⁰⁹ Rodenwaldt 1953, s. 42–45.

¹¹⁰ Om *Xenopsylla cheopis* som fur flea se Pollitzer 1954, s. 321–322. Rodenwaldt 1953, s. 234–235.

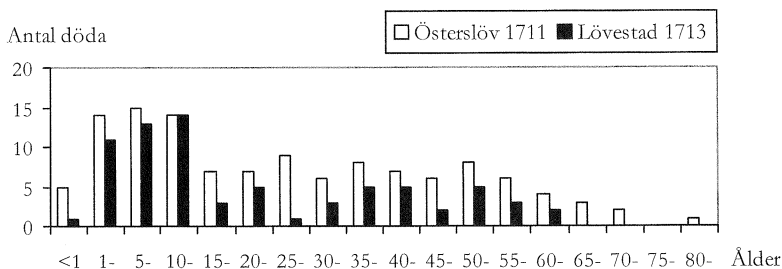
¹¹¹ Rodenwaldt 1953, s. 163–165.

¹¹² Martin 1911, s. 1250–1251.

I flera andra rapporter diskuteras istället hur *svårt* det är att kunna iakttaga denna råttöd, hur råttorna dör på undångömda ställen, i taken och i hålor under husen. I Indien hade man ofta kunnat iaktta hur pestsjuka råttor döende raglade omkring i det fria, men det förekom inte i Colombo på Ceylon. Om man lyfte bort taket från det smittade huset eller grävde upp gångarna och bona under golvet hittade man däremot de döda råttorna. I andra världskrigets Casablanca var man lika konfunderade. Där inträffade årligen mänskliga pestfall. 1941 var epizootin bland råttorna lätt att konstatera men inte alla gånger så påtaglig. 1942 fångades sammanlagt 5 sjuka råttor och 1943 bara en. 1944 hittade man inga pestråttor alls i staden. Ändå inträffade flera sjukdomsfall bland människor, särskilt i de kvarter där man importerade och handlade med spannmål. På Java, slutligen, förklarade bönderna att de aldrig hade observerat någon råttöd. Råttorna dog i sin hemvist bland den urholkade bambun inne i väggarna.¹¹³

En möjlig förklaring till de uteblivna observationerna i gången tid i Europa skulle således kunna vara att råttorna då de blev sjuka drog sig undan till håligheter i eller i anslutning till husen och därmed dog utom synhåll för människorna. Det enda som märktes var den stank som spreds då de ruttnade, en stank som passade bra med tidens teorier om miasmatiska ångor och dessa ångors sjukdomsframkallande kraft.¹¹⁴

Diagram 51: Åldersfördelningen på de döda under pesten i Österslöv juni-oktober 1711 samt Lövestad maj-december 1713

Anm.: Österslöv (N = 122 + 8 u.å.). Lövestad (N = 73 + 6 u.å.)

Källa: Österslöv C:I. Lövestad C:I. Båda LLA.

¹¹³ Ceylon: Philip & Hirst 1917, s. 545; Casablanca: Sanguy 1945, s. 366–367; Java: Baltazard & Bahmanyar 1960, s. 236–237.

¹¹⁴ Ottosson, Per-Gunnar 1986, s. 87.

Ålder och kön på de döda

En viktig orsak till pestens dåliga rykte finner vi då vi studerar åldersfördelningen på de döda. Vi har i tidigare avsnitt sett hur kopporna, mässlingen och kikhostan skördade sina offer bland barnen och hur fältsjukan vårvintern 1710 hade en tendens att slå hårdare mot vuxna. I Göinge var dödligheten i fältsjukan högst i åldersgrupperna över 45 medan den i Malmö var förskjuten något nedåt i vuxenåldrarna sannolikt som följd av partiell immunitet eller en annan ålderssammansättning på stadsbefolkningen med färre åldringar.¹¹⁵

Pesten var annorlunda, ty med vissa bestämda variationer slog den hårt i alla åldrar. Jag har inte gjort några egna beräkningar i Strövelstorp och Ausås utan förlitar mig här på tidigare forskning, som säger att större barn, ungdomar och unga vuxna drabbades proportionellt hårdare än små barn och personer över femtio år. I sin egen undersökning av pesten i Allerum 1711 fann Ole Moseng en klar överdödlighet i åldrarna mellan fem och tjugofem. Unni Løkkebø kom till samma resultat vad gäller epidemin i Ivö och Kiaby 1710–1711. Överdödligheten var mest markant i åldersgruppen från fem år upp till tjugo, men den var märkbar upp i fyrtiofem-femtioårsåldern.¹¹⁶ Förhållandena var likartade – dock med vissa variationer – i Fleninge och Österslöv sommaren 1711 och i Lövestad 1713, socknar där prästen har uppgett åldern på majoriteten av de döda. För Österslöv och Lövestad – se diagram 51.¹¹⁷ Även på andra håll i världen var det med vissa variationer åldrarna mellan tio och tjugofem, eller mellan tio och trettiofem, ungdomar och unga vuxna som drabbades.¹¹⁸

Detta är de åldrar som bär upp samhället. Det är de aktiva brukarna av gårdarna och de åldrar där man sätter barn till världen eller snart kommer att göra det. Dödsfall bland män och kvinnor i dessa åldrar har mycket större sociala effekter än om den som faller ifrån är ett litet barn eller en åldring. Barnet har ännu inte funnit sin plats i samhället. Åldringen har den aktiva fasen i livet bakom sig. Genom pesten slås fungerande hushållsenheter sönder och samhällets reproduktiva potential hotas, d.v.s. det kan finnas risk för långvarig nedgång i befolkningstalet. Detta är särskilt fallet om geografiskt utbredda pestepidemier kommer med kortare mellanrum än femton till tjuugo år, eftersom befolkningen då inte har hunnit återhämta sig efter den förra befolkningsreduktionen innan det ånyo är dags.¹¹⁹

¹¹⁵ Se kapitel 6 – avsnittet ”Två farsoter samtidigt?” Om partiell immunitet se Patterson 1993b.

¹¹⁶ Moseng 1990, s. 91. Løkkebø 1992, s. 71–81.

¹¹⁷ Resultatet från dessa socknar redovisas i diagram 34 i kapitel 6.

¹¹⁸ Moseng 1990, s. 86–93 har en utförlig genomgång av frågan. Han hänvisar till Hirst 1953, s. 61f; Pollitzer 1954, s. 504; Hollingsworth & Hollingsworth 1971, s. 143f; Bradley 1977a, s. 73 samt Slack 1977, s. 8. Även Philip & Hirst kommenterar förhållandena. Se Philip & Hirst 1917, s. 540–541.

¹¹⁹ Benedictow 1985.

Detta resonemang om pestens förkärlek för de unga vuxna motsäges inte av uppgifterna från Ausås och Strövelstorp. Vi har redan sett hur hela familjer raderades ut. Man, hustru och barn, pigor och drängar. Ingen gick säker.

Båda könen drabbades, men drabbades de lika mycket? Det finns inget definitivt svar på den frågan. Internationellt har relationen mellan manliga och kvinnliga pestoffer varierat betydligt mellan olika epidemier, tidsperioder och områden. Pollitzer noterade redan på femtitalet hur kvinnorna dominerade bland de döda i Indien, männen i Manchuriet. I städerna i Hainan var könsfördelningen jämn medan samtidigt på den omgivande landsbygden fler kvinnor än män föll offer för pesten.¹²⁰ I två 1600-talsepidemier i den fattiga Londonförorten St Botolphs utgjorde männen närmare 60 % av de pestdöda.¹²¹ Förhållandena vid en nästan samtidig epidemi i Venedig var precis tvärtom.¹²²

Man brukar föra fram främst två möjliga förklaringar till dessa stora skillnader. Dels kan naturligtvis befolkningens könssammansättning av någon anledning vara skev från början i den ena eller andra riktningen. Men det kan också bero på olika exponeringsrisk. Kvinnor som vårdar pestsjuka i hem där råttorna har dött undan och det därför finns gott om hungriga smittoförande loppor riskerar att smittas och insjukna i större utsträckning än männen som går med plog och harv ute på åkrarna.¹²³ Den andra extremen, då nästan bara män smittas, finner vi i dagens USA. Där finns pesten endemiskt bland vilda gnagare och männen smittas då de jagar, skjuter och skinnar pestsjuka djur.¹²⁴ Skillnaderna i pestdödlighet könen emellan kan således förklaras med sociala och kulturella faktorer hos befolkningen i det aktuella området, faktorer som är avgörande för graden av kontakt med de smittospridande gnagarna och deras insekter.¹²⁵ Nyckelbegreppet är exponeringsrisk, och denna är starkt kulturellt betingad.

Vi återvänder så till Skåne och pestepidemierna i Kiaby och Ivö 1710–1711 och Allerum 1711. I båda områdena framträder en kraftig överdödlighet bland de vuxna kvinnorna i förhållande till de vuxna männen, en överdödlighet i storleksordningen 25 till 33 procent. Eller annorlunda uttryckt – i

¹²⁰ Pollitzer 1954, s. 503–504.

¹²¹ Hollingsworth & Hollingsworth 1971, tabell 2, s. 135.

¹²² Ell 1989, s. 128–139. Ell har i en tidigare artikel starkt argumenterat för att dödligheten i pest var knuten till järnnivåerna i blodet och att därför kvinnor med järnbrist skulle vara bättre skyddade än de unga männen. Ell 1985. I denna artikel går han från denna ståndpunkt. Den stämmer inte heller med andra forskningsresultat, enligt vilka en av pestens virulensfaktorer sitter just i bakteriens förmåga att tillgodogöra sig extracellulärt hemin för sitt järnbehov. Sikkema & Brubaker 1987. Perry & Fetherston 1997, s. 40–43 har en utförlig genomgång av det aktuella forskningsläget.

¹²³ Pollitzer 1954, s. 503. Ell 1989, s. 133. Benedictow 1992, s. 154.

¹²⁴ Butler 1979, s. 357.

¹²⁵ Benedictow 1985, s. 92–93.

då de skulle kläda den nyligen avlidne för begravningen och förbereda honom/henne för det hinsides livet. Det var kvinnornas uppgift, och de kunde komma ganska långt ifrån för att fullfölja den.

Ett exempel på det finner vi i Söndraby nr 4 i Oppmanna socken i januari 1711. Drängen Jöns Persson begrovs den 17 januari. Hans syster Sissa Pärsdotter tjänade piga i Kiaby, en mil därifrån. Tio dagar senare var det hennes tur:

Kom från Kiaby, der hon tiente, til Söndraby at kläda sin Broders Jöns Perssons liik, blef strax siuk och gick til Möllery der hon blef död.¹³⁰

Tragiken i detta fall blir inte mindre av det vi kan läsa om orsaken till broderns död. Han hade kommit till Måns Larssons hus för att göra likkistor – ”och af farsott död”. I denna gård hade pesten härjat sedan före julen 1710. Måns Larssons dotter Truin hade avlidit på juldagen, och därefter hade båda föräldrarna och fem av hennes syskon insjuknat och dött. Truins äldsta syster Majja hade en fästman Knut Tufwesson från Killeboda. Även han hade tjänstvilligt kommit för att göra likkistor och ”död af sama siukdom”.¹³¹

I vissa situationer kunde det således vara riskabelt också att vara man. Ett annat exempel på det finner vi i Färlövs socken. Luciadagen 1711 begrovs gossen Rasmus...

död af Pæsten på N:o 13 som godwilligen gick der in och skulle hielpa till att rykta Creaturen, som folken woro nästan bortdödde...¹³²

Exemplen får ses som goda illustrationer på begreppet exponeringsrisk. Två veckor efter det inledande dödsfallet är huset farligt för alla som av någon anledning går innanför dörrarna. Den som håller sig därifrån löper betydligt mindre risk att drabbas. Noteringarna i begravningslängderna indikerar att detta förhållande var känt, åtminstone inom vissa grupper i samhället. Magnus Stenbock hade själv i sin *Ytterligare Förordning och Anstalt* i november 1710 gett instruktioner om att sjukrummet där ett pestoffer vårdats skulle tillslutas och att fönster och dörrar skulle spikas igen. Om samtliga invånare hade dött skulle hela huset stängas till på obestämd tid. Det fick inte öppnas igen förrän ”wederbörligt tilstånd därtil gifwes och någon med säkerhet kan sig dijt förfoga”. Ett vitt kors skulle som varning för andra tecknas på porten.¹³³

¹³⁰ 17/1 och 27/1 1711, Oppmanna C:1, LLA.

¹³¹ 11/1 1711, Oppmanna C:1, LLA.

¹³² Färlöv C:1, LLA.

¹³³ Stenbock, *Ytterligare förordning och anstalt...*, 28/11 1710. Se nr X.

Denna farlighet var också ett tema i kungliga rådets *Förordning om Farsotens Hämmande* daterad den 8 november 1710 och distribuerad i Skåne en bit in i december. De sjuka skulle helst separeras från de friska och med sina gång- och sängkläder förflyttas till något avsides ställe. De som stannade kvar i huset rekommenderades hålla sig ifrån andras umgänge. När de någon gång var tvungna att gå ut borde männen markera sin situation genom att bära en vit käpp i handen, kvinnorna genom ett vitt kläde bundet över munnen. Om huset blev ”aldeles besmittat” skulle det också enligt denna förordning tillslutas helt och markeras med ett vitt kors på porten, som en varning för alla förbipasserande.¹³⁴

Farligheten låg också till grund för det memorial om husens rensande som sammanställdes av Urban Hierne och Matias Ribe, Collegium Medicum's två främsta företrädare, i februari 1711 då epidemin i Stockholm höll på att klinga av. Det distribuerades av kungliga rådet till landshövdingar och guvernörer och några veckor senare av Magnus Stenbock till alla Skånes magistrater och befallningsmän. I detta memorial gavs instruktioner om hur inte bara själva bostaden utan också alla bodar och loft, stall, fähus och krambodar i den drabbade gården skulle noga rökas och rengöras. Textilier, spannmål, matvaror, ja till och med kreaturen, skulle tvättas, sköljas och drivas genom vatten. Det enda undantaget utgjordes av kryddor och saltvaror, ”emedan med dem är ingen fahra”.¹³⁵

Om inte förr, så en bit in på våren 1711 bör majoriteten av Skånes invånare åtminstone någon gång från predikstolen ha hört att ett pestdrabbat hus var farligt att besöka. I några socknar hade man också en mer påtaglig erfarenhet av det. När samtliga de boende i huset var sjuka eller redan döda stod det nog klart för de flesta i omgivningen vilken gäst som fanns i huset. Men tidigare, då ännu bara en eller två personer drabbats, hur skulle man då kunna veta att akta sig?

En dödsbringande kultur

Vi har nu flera gånger mött kommentarer om hur en person smittades i samband med vård av de sjuka och förberedelser för begravningen av de döda. Det kan därför vara dags att mer allmänt se på sedvänjorna vid livets slut. Den litteratur vi har till hands handlar antingen om 1500-talets adel eller

¹³⁴ Förordningen anlände till guvernementskansliet i Malmö 8/12 1710 och blev enligt påskrift på detta ”den 9 Dec: Exped:”. SkGKa D II b:17, s. 98, LLA. ”Kongl. Maj:ts samtel. härvarande Råds Förordning, til hämmande af den beklageliga farsoten.,” Stiernman 1775, s. 28–35, särskilt §§ 13–14 och 16.

¹³⁵ Bilaga till brev från rådet 23/2 1711, SkGKa D II b:18, s. 29, LLA. Likaså bilaga till brev från Stenbock till magistrater och befallningsmän 11/3 1711, SkGKa A I:52, mars s. 63, LLA.

om allmogen under senare delen av 1800-talet och tidigt 1900-tal.¹³⁶ Vi har ingen sammanhängande beskrivning av hur det gick till bland allmogen i Skåne i början av 1700-talet, men ritualer och kulturella sedvänjor i samband med livets stora högtider ändras endast långsamt. Därför går det ändå att med litteraturens hjälp och viss försiktighet dra slutsatser om vad som *kan* ha ägt rum i Södra Varalöv och andra pestdrabbade byar under de år epidemin varade, slutsatser som stöds av kommentarer i brev och begravningslängder i samband med pestepidemin. Låt oss titta på vilka sedvänjor som normalt förekom i samband med död och begravning. Hur kan de ha påverkat spridningen av pestsmittan? För att bättre förstå resonemanget är det viktigt att vi hela tiden har med oss i tankarna det osynliga parallellskeendet bland gårdens råttor och loppor och begreppet exponeringsrisk – det som hände då besökaren och de hungriga smittfarliga lopporna mötte varandra.¹³⁷

Många personer bör ha varit samlade redan före begravningen. Under den avlidnes sista sjukdom brukade nämligen släktens män och kvinnor strömma till – för att bevaka att allt gick rätt och riktigt till, hålla den döende sällskap, vid behov ta farväl av honom och hjälpa honom med förberedelserna för livet efter detta.¹³⁸ I vittnens närvaro skulle han uttala sin sista vilja, och då det såg ut att närma sig slutet skulle prästen komma för att ta emot hans syndabekännelse och ge honom Herrens Heliga Nattvard.¹³⁹ Det innebar att prästerna i epidemitider fick bråda dagar med allehanda ämbetsysslor, sockenbud, kommunioner och begravningar.¹⁴⁰ Om inte prästen själv smittades och insjuknade fanns risk att han eller någon av den sjukas anhöriga som kom på besök drog hem smittan till prästgården. Vi har i detta och tidigare avsnitt sett exempel på bådadera.¹⁴¹

Då dödsfallet väl hade inträffat vidtog förberedelserna för begravningen. Här spelade kvinnorna en framträdande roll, särskilt vid tvättningen av liket, klädningen då den döde ifördes sina bästa högtidskläder och slutligen nedläggningen i kistan – den kista som någon snickarhändig manlig släkting eller granne hade tillverkat. Alla momenten omgärdades av magiska föreställningar om hur det hela skulle gå till för att den döde på bästa sätt skulle förberedas för resan och ankomsten till himmelriket.¹⁴² Man kunde komma

¹³⁶ Troels-Lund, Bind XIII–XIV 1914. Boken finns också översatt till svenska: Troels-Lund 1984, Hagberg 1937.

¹³⁷ Pollitzer 1954, s. 503.

¹³⁸ Paret i Birkesåkra vårdade och begravde hennes pestsmittade moder i Lilla Ugglesjö i Skurups socken. Lemmeströ C:1, 7/8 1712, LLA. Möllaren i Bromöllen, Ivetofta socken, begav sig till Hörby på Listerlandet där föräldrarna hade dött i pesten. Kornetten Thomas Alsing till Skytte 15/4 1711, SkGKa D III a:15, s. 658, LLA.

¹³⁹ Troels-Lund 1984, s. 32–37.

¹⁴⁰ Prosten Sorbonius till biskopen 4/12 1710, LDA F III:8, LLA.

¹⁴¹ Övraby C:1, juni 1711, LLA. Ausås C:2, juni 1711, LLA.

¹⁴² Troels-Lund 1984, s. 110–113, 117–122, 125, 139–145. Hagberg 1937, s. 121, 176–207, 239–246.

tillresande långväga ifrån för att infria dessa konventionens förväntningar. Vi har sett flera exempel på hur både kvinnor och män levde farligt, då de utförde dessa uppgifter.¹⁴³

Man skulle också nattetid vaka över den döde. Särskilt den sista natten före begravningen utvecklades detta till ett kalas, där man åt och drack med den avlidne närvarande som värd för sista gången. På begravningsdagens morgon anlände ytterligare gäster och en måltid serverades i rummet där den döde stod lik.¹⁴⁴ Därefter skulle liket ”sjungas ut” med tal och psalmverser. Kistan skulle helst stå öppen fram till begravningsdagen, så att vem som helst skulle kunna skåda liket och därmed förvissa sig om att den döde verkligen var död, att det inte var en tom kista som fördes till kyrkogården och ”den döde” i själva verket på rymmen någon annan stans. Sådant hade förekommit. Det hade också förekommit att ”den döde” bara var skendöd och efter några dagar vaknade till liv igen. Slutandet av kistan var därför en viktig ritual också juridiskt.¹⁴⁵

Så startade begravningsföljet sin vandring till kyrkan och kyrkogården. Prästen höll en likpredikan i vilken den avlidnes alla förtjänster prisades, och han förrättade jordpåkastningen vid graven. Efter gudstjänsten återvände följet till sorgehuset, där nu gravölet vidtog och det bjöds på rikligt med mat och dryck.¹⁴⁶ Ingen annan av livets högtider var så talrikt besökt av släkt, vänner och grannar som just denna fest. Den kunde vara i upp till åtta dagar. I Kullabygden brukade boupptecknaren på 1800-talet anlända på gravölets tredje dag. Då övergick gravölet i skiftes- och arvsöl.¹⁴⁷

Vi kan naturligtvis fundera över hur mycket man festade i Södra Varalöv med anledning av Bengt Jönssons hädanfärd. Tiderna var besvärliga och sannolikt levde man fortfarande i sviterna efter danskarnas besök föregående vinter. Dessutom var skattetrycket hårt, allmogen tvingades hysa och livnära många inkvarterade soldater, man led brist på utsäde – och Bengt Jönsson dog som gatuhusman, inte som fortfarande aktiv bonde.¹⁴⁸ Begravningen blev ju också kombinerad med ett bröllop i samma del av byn. Även genom bröllopsfestens utformning gavs tillfälle att manifesteras status och rikedom.

¹⁴³ Henning Snickare i Södra Varalöv, Strövelstorp C:2, maj 1711, LLA. Föreg. avsnitt om Söndrabý i januari 1711, Oppmanna C:1, LLA.

¹⁴⁴ Hagberg 1937, s. 239–246, 309–310.

¹⁴⁵ Hagberg 1937, s. 316–318. Troels-Lund 1984, s. 145–148. Bondeson 1987, s. 57–58.

¹⁴⁶ Se t ex gen.gev. Segerdahl till Skytte 20/3 1711, SkGKa D III a:15, s. 813, LLA.

Rådhusrätten och magistraten, 5/7 em, 27/9 §2, 4/10 §1 1712, Lunds Stadsarkiv A I a:12, LLA. Magistratens protokoll, 26/7 1712, Ystads stadsarkiv A III:7, s. 214h–215vä, LLA.

¹⁴⁷ Troels-Lund 1984, s. 218–226, 288–289, 298. Hagberg 1937, s. 448–449.

¹⁴⁸ Om ”storlik” se Hagberg 1937, s. 433. Befallningsman Brandt i Luggude klagade i brev efter brev över allmogens fattiga tillstånd där uppe i nordväst. Se t ex Brandt till Skytte 18/4, 25/4, 8/6, 17/6, 2/8 1711, SkGKa D II a:18, s. 1181–1182, 1185, 1223–1224, 1230–1237, 1258–1259. Nils Lind till Skytte 11/5 1711, SkGKa D II a:18, s. 1191f. Alla LLA.

Men tiderna var som sagt bistra, bruden hade redan varit gift en gång och hon hade två små barn vid sin sida.

Jag nämnde inledningsvis idén om en patologisk – dödsbringande – kultur. Det innebär att kulturella sedvänjor, som ur samhällelig synpunkt kan uppfattas som något positivt på samma gång rent biologiskt kan vara skadliga. Det mest kända exemplet på en sådan kultur är sannolikt sjukdomen *kuru* på Nya Guinea. Men frågan är om inte alla de infektionssjukdomar som drabbar människan på ett eller annat sätt kan sägas vara förenade med sedvänjor som underlättar deras spridning och att vi alla lever i en kultur som är mer eller mindre ”patologisk” i relation till de mikroorganismer som omger oss. Det gäller BSE som har att göra med hur vi föder upp våra kreatur, syfilis som hänger ihop med våra sexuella vanor, AIDS som dessutom har med vår högteknologiska sjukhuskultur – blodtransfusioner, sterilisering av kanyler – och vissa grupperns knarkbruk att göra, legionärsjukan som sprids via moderna luftkonditioneringsanläggningar, småbarnens öroninflammationer och dagiskulturen, de multiresistenta bakterierna och användningen av antibiotika.

Exemplen kan mångfaldigas. Vi kan helt kort konstatera, att sjukdomarna för sin spridning är beroende av kulturella faktorer. Det märks tydligt också då det gäller pesten. Den var särskilt obehaglig just i sin självförstärkande effekt – en spiral, där fler och fler smittades just genom omhändertagandet av de redan sjuka och döda. Ty det var i denna omsorg om vänner och nära släktingar man samtidigt mötte döden. De som satte sig själva i säkerhet och struntade i medmänniskorna – de hade större chans att klara sig. Denna flykt kan ha skett av egoism, bristande medkänsla eller ren och skär skräck. Oberoende av orsak, när det hände framkallade det omgivningens avsky och fördömande. Redan i samband med digerdöden skrev Boccaccio, hur man träffade släktingarna så sällan som möjligt och de gånger man ändå var tvungen försökte man undvika att komma i närkontakt med dem. Men det var ändå inte det värsta. Skräcken var större än så:

broder övergav broder, en farbror övergav sina syskonbarn, system lämnade sin bror, och ofta såg man hur en hustru lämnade sin sjuke man. Men vad som var särskilt grymt och nästan helt otroligt: många föräldrar lät sina egna barn ligga sjuka utan den minsta vård och omsorg – ja, det var nästan som om de stackars barnen inte fanns till!¹⁴⁹

Pesten och skräcken för pesten framkallade de sämsta sidorna hos människorna. Det står helt klart var Boccaccio, och många med honom, hade sina sympatier. Ur kulturell synpunkt – men nog knappast ur en kortsiktig bio-

¹⁴⁹ Boccaccio 1995, s. 26.

logisk – var det *detta* som utgjorde en sjuklig kultur. Det skapade en paradox, som det var svårt att ta sig ur.

Pesten hade funnit sin nisch i en kombination av biologiska och kulturella faktorer. Det gällde dels utformningen av boendet som erbjöd goda kontakter med råttorna, de primära pestoffren, dels de kulturella sedvänjorna kring just sjukdom, död och begravning. Trycket att ställa upp för de närmaste anförvanterna, vardagsläkten, i tider av nöd har med säkerhet varit stort – och ödesdigert för alla de inblandade som följde traditionens bud och förväntningar.

Flykten från de sjuka och döende var en het fråga för moralfilosofer och predikanter också under de följande århundradena. Att genom flykten sätta den egna säkerheten främst, eller att riskera livet genom att stanna kvar och ta hand om de behövande i deras dödsnöd – det var ett svårt val som även tvingade Martin Luther att fatta pennan. Hans verk *Ob man vor dem Sterben fliehen möge* fastställer noga vilka som fick lov att fly och vilka som för sitt ämbetes skull måste stanna kvar.¹⁵⁰

Detta var bara ett av de många problem som myndigheter och befolkning måste lära sig hantera innan man kunde bli av med de återkommande pestepidemierna.

Återbefolkningen

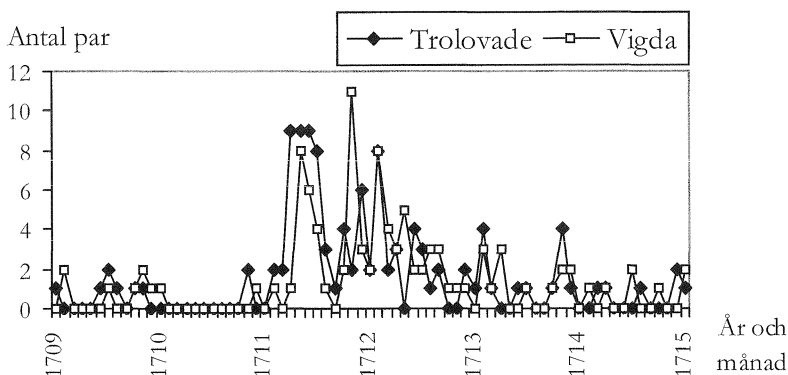
I ett tidigare avsnitt såg vi hur antalet ödehemman ökade drastiskt just runt 1711, något som man gärna har velat koppla samman med pesten. Men ökningen kom redan före epidemin och bör således ha haft mer med kriget och de svåra ekonomiska tiderna att göra. Ödehemman i kameral mening betyder också i första hand att gården inte kan bära sina skatter, inte nödvändigtvis att den är tömd på folk. Ett exempel på det har vi i Norra Varalöv 8, som i 1711 års mantalslängd betecknas som ”Öde och manlöst”. Den förre brukaren hade avlidit i samband med fåltsjukan våren 1710, men änkan och barnen måste ha funnits kvar i byn. Hon fortsätter nämligen att agera dopvittne och kallas då omväxlande Sissa Pär Christens och Sissa Sl. Jöns Anders, allt efter den ene eller den andre av de två makar hon hade överlevt.¹⁵¹

Men visst skördade pesten sina offer. Fungerande familjeenheter slogs sönder, barn miste en eller båda av sina föräldrar, föräldrar miste sina barn. Nyblivna änkor och änklingar stod inför alternativet omgifte eller ej, och

¹⁵⁰ Tryckt första gången 1527. Se *Luther* 1901, s. 323–386.

¹⁵¹ Denna Sissa Pählls dotter var syster till Karna Pählls dotter och Anders Pähllsson, som finns med i figur 21. Pär Christens hade avlidit 1702, Jöns Andersson i maj 1710. Fadder hos Åke Jöns i februari 1711, hos Tulle Christens 2 Ep. 1713 och mars 1715, Strövelstorp C:2, LLA. Mantalslängd Strövelstorps socken, 3/2 1711, rullfilm CD 534.

Diagram 52: Antalet trolovade och vigda par i Näsums socken 1709–1714.

Källa: Näsüm C:1, LLA.

luckor öppnades för pigor och drängar som önskade bilda familj. Rekonstruktionen började långt innan epidemin var till ända.

Vi kan se det tydligt i Näsüm, den tidigast drabbade socknen i nordost. Hit kom pesten redan i november 1710. Före maj månad 1711 hade 671 personer avlidit, och epidemin var fortfarande inte stillad.¹⁵² Men det hindrade inte folk från att tänka framåt. Antalet trolovningar hade redan skjutit i höjden och snart kom också vigslarna. I vanliga fall brukade mellan fem och

Tabell 8: Antalet årligen ingångna trolovningar och äktenskap i Näsums socken 1709–1714.

År	1709	1710	1711	1712	1713	1714
Trolovade	7	2	55	27	14	5
Vigda	7	2	37	35	13	5

Källa: Näsüm C:1, LLA.

¹⁵² Ännu i februari 1712 räknades några av byarna i socknen som smittade. Vicepastor Carlqvist till Skytte 1/5 1711, SkGKa D III k:7, LLA. Befallningsman Berghult till Burenschiöld 10/2 1712, SkGKa D II a:19, s. 1257–1258, LLA.

tio par vigas årligen, men både 1711 och 1712 låg antalet skyhögt över det normala, vilket syns tydligt i diagram 52.

Ändå var det långt ifrån alla trolovningar som slutade med äktenskap. Under normala år var det en god balans. Trolovningarna var ungefär lika många som vigslarna. Men under dessa båda år gick var åttonde trolovning inte vidare till fullbordat äktenskap. En del av paren hade helt enkelt börjat för tidigt. De flyttade in i ett hus där smittan dröjde sig kvar, och de gick därmed samma öde till mötes som föregångarna.¹⁵³ Ivern att hålla uppe kontinuiteten i gården, raka motsatsen till den nyss nämnda flyktbenägenheten, blev ödesdiger. Även den måste dämpas och regleras, om man ville uppnå ett lyckosamt resultat i pestbekämpningen.

Vem var det då som tog över gårdsbruket? Denna fråga kan ha olika svar delvis beroende på dödlighetens omfattning befolkningsmässigt och geografiskt. Det ökade antalet ödegårdar under senmedeltiden som en följd av upprepade utbredda pestepidemier är väl känt och har också stimulerat den agrarhistoriska forskningen.¹⁵⁴ Men som vi såg i ett tidigare kapitel var mönstret nu annorlunda. Sammanhängande områden med hög dödlighet fanns främst i nordost med Näsrum som utgångspunkt samt i Kullabygden runt Helsingborg. Epidemierna 1712 och 1713 hade en glesare utbredning, där smittade gårdar och byar ofta omgavs av byenheter som inte drabbades.

Epidemin i Ausås och Strövelstorp sommaren 1711 hade också denna karaktär. Låt oss därför ännu en gång återvända till den, nu med frågan: Hur skedde återbefolkningen? Vi såg hur pesten spreds till släktingarna och grannarna, de som kom samman på likvaker och begravingar. Men hur många av familjeenheterna drabbades egentligen? Vilka var de nya brukarna? Och hurdan var deras relation till företrädarna?

I Södra och Norra Varalöv samt Humlarp, de byar där pesten grasserade som värst, fanns strax före epidemin 31 familjeenheter på de i mantal satta gårdarna.¹⁵⁵ Av dessa drabbades en tredjedel, tio stycken, inte alls. Ytterligare tre förlorade ett eller två barn. Av de återstående arton familjerna utplånades hälften så gott som helt. Enstaka barn kan ha överlevt – de är svåra att följa i källorna. I övriga nio familjer överlevde endast den ena parten i äktenskapet, eventuellt tillsammans med något av barnen. Värst var det i Södra Varalöv, där endast två av de vuxna överlevde, brudgummen Siunne Jöns-

¹⁵³ Se exempelvis ST 1712, nr 80, 23/6 och HT 1712, nr 128, 29/10, Villands häradsrätt, Renoverad dombok, GHA (Rullfilm JR 1926). Joan Stobæus till biskopen, 8/5 1711, LDA F III:8, LLA.

¹⁵⁴ För det nordiska forskningsläget om "Ödegårdsprojektet" se *Desertion and land colonization* 1981. En sammanfattning av dagens forskningsläge finns också i Myrdal 1999, s. III–123, 366.

¹⁵⁵ Mantalslängder Södra Åsbo härad, Strövelstorps och Ausås socknar, 3/2 1711, rullfilm CD 534.

son samt Lars Ols hustru Hanna på nr 3. I Humlarp förblev tvärtom sju av de tolv familjeenheter helt intakta utan ett enda pestrelaterat dödsfall. Pestens skördar var som synes mycket varierande också på det lokala planet.

Hälften av de nyblivna änkorna / änklingsarna gifte om sig inom ett år eller två. Det var de unga, de som fortfarande var i fruktsam ålder. I Södra Varalöv hittade brudgummen Siunne en dotter till den avlidne Knudt Larsson i Wästertohus.¹⁵⁶ Änkan Hannas nye man på nr 3 kom från Starby. I Norra Varalöv hämtade Swen Jönsson på nr 5 sin brud från Höja, och på nr 10 gifte sig änkan Bengta med en man från Tostarp.¹⁵⁷ I Humlarp flyttade Jöns Anderssons änka på nr 1 till Åstorp, där hon gifte sig med en änklings.¹⁵⁸ På nr 4 var Swän Mårtenssons änka över sextio med vuxna barn. Hon överlät bruket till sonen Påhl.¹⁵⁹ Och Bängt Bängtsson, Aigda Steensdotters efterlevande make på den hårt drabbade gården nr 2, hade hunnit bli över femtio. Han flyttade till enda kvarvarande dottern i Björnekulla, blev 92 ½ år gammal och dog först 1751.¹⁶⁰

Men det var inte alla äldre som kunde bli försörjda av barnen. På Norra Varalöv 9 tvingades den gamle och bräcklige Tulle Christensen åter bli aktiv brukare. Han hade tidigare överlätit gården till enda dottern och hennes man. Hans egen hustru hade avlidit i fältsjukan och när pesten nu gjort sitt var hela dotterns familj utplånad. Han fick själv börja om på nytt, gifte sig 1712 med Ellna Nielsdotter, också hon änka till följd av fältsjukan, och fick med henne ytterligare två barn innan han 72 år gammal gick hädan 1722.¹⁶¹

Tulles Ellna var född på Rabbegård, och hennes förre man var också en gång i tiden kommen därifrån. Hon hade anknytning till byn.¹⁶² Så var det också för många av de övriga som tog över lediga gårdsbruk. De var kanske inte släkt just med de tidigare brukarna, men de kunde ha anknytning till andra familjer i grannskapet. Det rörde sig om den avlidne svärsonens syster och hennes man, en vuxen son på en av granngårdarna, en ättling eller kusin

¹⁵⁶ Hon hette Inger och finns med i figur 21. Född 1678. 1703 fadder till brodern Siunne Knudts och tjänade då på Vegeholm. Strövelstorp C:2, LLA.

¹⁵⁷ Vigsjar 1712–1713, Strövelstorp C:2, LLA. För födelseorten se katekismilängder för Strövelstorp 1721, rullfilm KL 2131.

¹⁵⁸ Änkemannen Pehr Anders och Änkian Tyre Hans dr, december 1713, Björnekulla C:1, LLA. Se figur 31.

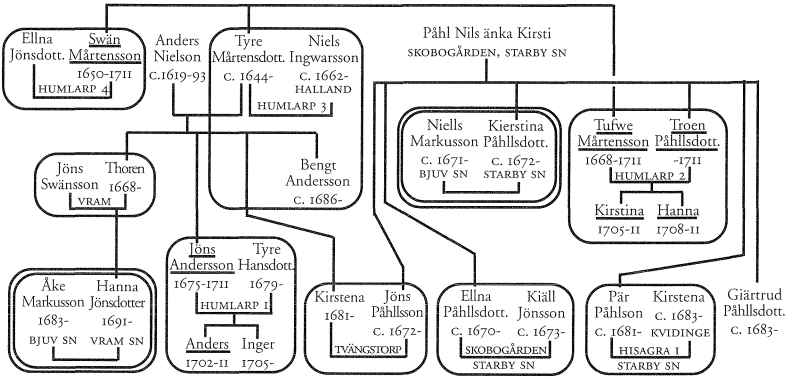
¹⁵⁹ I Katekismilängden för Ausås 1714, rullfilm KL 2131, står hon som inhyses hos sonen Påhll Swänsson med hustru Boel på Homblarp 4.

¹⁶⁰ Notis bredvid dopnotisen 1659 i Ausås C:1, Björnekulla C:1, s. 130 hö, LLA.

¹⁶¹ Strövelstorp C:2, LLA.

¹⁶² Hon var dotter till Niels Andersson på Rabbegård nr 1 och hade 1708–1710 varit gift med Grubbe Jeps i Ausås, även han ursprungligen kommen från Rabbegård, född 1675. Hans föräldrar var Jeppe Christopherson och Tyre Tyges dotter, som finns med i figur 21. Grubbes och Ellnas son Anders, född 1709, finns med hos Tulle och Ellna på Norra Varalöv nr 9 i katekismilängden för Strövelstorp 1721, rullfilm KL 2131.

Figur 31: Släktförbindelser mellan den hårt drabbade gården Humlarp nr 2 och återbefolkarna, Markussönerna från Bjuv.

Anm.: Familjerekonstruktion enligt beskrivning i texten. Pestoffren liksom tidigare markerade med understrykning. Obs att alla barnen inte är medtagna i tablån.

till den förre brukaren.¹⁶³ Släktnäten var komplicerade, och det går därför i de flesta fall att hitta åtminstone några beröringspunkter mellan de avdöda brukarna och de nytillträdde. Och fler kan ha funnits som jag inte har kommit åt. Till och med de båda Markussöner som tog över Humlarp nr 2, hade anknytning till byn, fast det i förstone inte ser så ut. Markus är nämligen ett namn som tidigare inte hade förekommit i socknarna, och båda två liksom deras hustrur var utsocknes födda. Själva kom de från Bjuv.¹⁶⁴ Möjligen var de bröder. Den äldste, Niels Markusson gifte sig år 1700 med Kerstina Päls dotter, änkans dotter på Skobogården i Starby. De hade sedan bott i Starby men verkar där ha varit ganska isolerade. Sannolikt var de gårdsmansfolk, ty de budades aldrig som faddrar, och Kerstina agerade gudmor en enda gång, då hennes

¹⁶³ Kirstena Månsdotters förste man Niels Pähllsons syster Anna 1712 gift med Jöns Pärsson från Ausås, flyttade in på halva Södra Varalöv nr 2. Johan Lagesson från de närbelägna Kassegårdarna tog över andra halvan av Södra Varalöv nr 2. Anders Niellsson, son till Niels Andersson på Rabbegård nr 1, tog över Rabbegård nr 3. Metta Anders dotter som var styvdotter till Swän Jönsson på Norra Varalöv nr 5 kom tillbaka dit med sin man. Luce Niels dotter, barnbarn till en tidigare brukare på Norra Varalöv Backegård, tog efter några år över gårdsbruket där tillsammans med sin man. Hennes syster Sissa som var gift i Vällinge socken flyttade med sin familj hem till granngården nr 12, där tidigare en kusin varit gift. Pär Jönsson efterträdde sin avlidne kusin Jöns Andersson på Humlarp nr 1.

¹⁶⁴ Katekismilängd för Ausås 1714, rullfilm KL 2131.

yngre bror Pär Pålhlsson i Starby döpte sitt andra barn sommaren 1711. Denne Pär hade då redan varit fadder åt tre av Niells och Kirstenas fem barn.¹⁶⁵

Kirstena hade därutöver en syster Ellna, vars man Kiäll Jönsson hade tjänat dräng i Humlarp innan de 1699 gifte sig och tog över Skobogården.¹⁶⁶ Hennes bror Jöns Pålhlsson bodde i Tvångstorp halvvägs mellan Starby och Humlarp. Jöns hustru kom just från Humlarp, där hennes mor Tyre Mårtensdotter fortfarande bodde kvar tillsammans med make och vuxen son – se figur 31! Men det viktigaste släktbandet till Humlarp gick via en annan syster, Trogen eller Troind Pålhls dotter, som 1704 hade gift sig med Tyres nästan tjugofem år yngre bror Tufwe Mårtensson. De hade bott på Humlarp nr 2, där hela familjen hade dött i pesten.

Tyre Mårtensdotter var nära släkt med samtliga de pestdrabbade familjerna i Humlarp. Det var hennes bröder och kusiner och deras familjer som avlidit, liksom sonen Jöns som varit brukare på Humlarp nr 1. Hennes äldsta dotter Thoren hade redan 1688 gift sig med Jöns Swänsson i Vram, och några år därefter föddes Hanna Jönsdotter, Åke Markussons hustru, just i Vram. Båda dessa Markussöner hade således anknytning till Humlarp. Det var säkert ingen slump att de sökte sig dit, när där blev gårdsbruk lediga. De var båda via sina hustrur mycket nära släkt med det bortdöda folket på Humlarp nr 2, men nu var det genealogin, det officiella släktskapet, som stod i centrum, inte det praktiska vardagsnätverket. Åke och Hanna smälte snart in i det senare. Hon hade ju sin mors släkt där. Niells och Kirstena verkar ha haft det svårare. De var i princip bara släkt med de döda. Före 1718 hade Hanna redan budats som gudmor två gånger och Åke agerat fadder lika ofta, Kirstena ställt upp som fadder en gång och Niells aldrig tillfrågats. I juridisk mening var de kanske inte ”utbördingar”, men Niells och Kirstena verkar ha haft nästan lika svårt som möllarpåret i Vegeholm sextio år tidigare att smälta in i omgivningen.¹⁶⁷

Så långt möjligt har man sannolikt försökt hålla kvar gårdsbruket inom släkten. Stadgad åborätt kunde åberopas och den landbo som skötte sig fick ingen driva bort från gården innan hans städsloår var till ända.¹⁶⁸ Men tvis-

¹⁶⁵ I 1698 års katekismilängd för Starby räknas fyra syskon upp, alla barn till Pahl Niels änka Kirsti. Det är Jöns, Pär, Ellna och Gärtrud. Kirstena och Trogen saknas visserligen här, men i vigselnotiserorna identifieras både Kirstena och Ellna på samma sätt som ”Enkans dotter i Skobogården”, och Trogen presenteras vid sin vigsel 1704 som ”Påls dotter i Skobogården”. Barndopet ägde rum den 28 juli 1711. Höja med Starby katekismilängder, rullfilm KL 2121. Starby C:1, LLA.

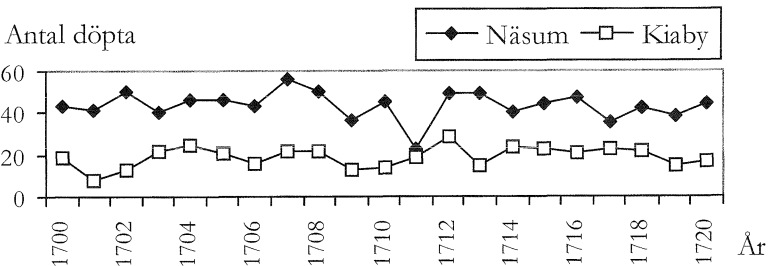
¹⁶⁶ Han var 1698 fadder åt Anders Pärsson och Ellse Andersdotter i Humlarp. Ausås C:2, LLA. Starby C:1, LLA.

¹⁶⁷ Barndop 1712–1717, Ausås C:2, LLA. Jmf resonemanget i Ankarloo 1988, s. 66–68.

¹⁶⁸ ”Kongl. May:tz Husesyns-Ordning / som här efter öfver alt Riket doch efter hwar och en Provincies Egenskap och Bruk hållas skal / med alla så Cronones som Skatte- samt Militie- och Frälse- Hemman. Datum Stockholm then 18 Julii Anno 1681”, Schmedemann 1706, s. 738–746. Se §2, s. 739.

ter kunde ibland förekomma om vem som skulle få företräde vid ordinarie brukarens frånfälle. Ett principiellt intressant fall inträffade på kronohemmanet nr 14 i Kiaby, som i pestens tid brukades av snickaren Jöns Hansson. Han hade inga egna bröstärvingar men många syskon och syskonbarn och en dräng, som han själv ansåg lämplig att överta halva hemmanet. Denne dräng stod samtidigt i begrepp att gifta sig med Jöns Hanssons brors dotterdotter Helena. Man väntade bara på ett lämpligt tillfälle att tala med trakten befälningssman och utverka dennes skriftliga tillstånd. Men innan saken var ordnad avled Jöns Hansson i pesten, och bror dottern, Helenas mor, gick samma öde till mötes en vecka senare. Hemmanet löd under Bäckaskog, som vid denna tid var löneboställe för översten vid Södra Skånska Kavalleriregementet.¹⁶⁹ I överstens ögon var drängen en försulig och oduglig lösdräng, som passade mycket bättre till soldat. Översten prioriterade arméns intressen, önskade gå förbi släktanspråken och istället placera sin egen gårdsfogde på det lediga hemmanet. Då tvisten några månader senare drogs inför tinget hade drängen hunnit gifta sig med sin Helena. En nämndeman och en fjärdingsman vittnade under ed om hennes släktskap med den avlidne, och två andra mycket betrodda personer intygade dennes önskan att få se drängen som sin efterträdare. Länsmannen, befälningssmannen

Diagram 53: Antalet årligen döpta i Näsium och Kiaby, två av de värst drabbade socknarna med en dödlighet på mer än 23 respektive 17 gånger det normala.

Källa: Kiaby C:I. Näsium C:I. Båda LLA.

¹⁶⁹ Det hade tidigare varit frälsegods under ätten Ramel men 1684 blivit reducerat till Kronan. Dagsverkskyldigheten för bönderna fanns dock kvar. Rosén 1944, s. 219–220, 242–246. ST, Nr 30, 17/6 och 18/6 1712, Villands häradsrätt, renoverad dombok, GHA (Rullfilm JR 1926)

och viceguvernören, alla gav de släktingarna företräde framför överstens önskemål, och tingsrätten gick på samma linje.¹⁷⁰

Släkten har således i dessa fall stått stark. Den räknades på både moder-net och fädernet, och det gällde inte bara den vardagsnära släkten – the practical kin – utan också de mer perifert boende, som kunde uppåtdas som resurspersoner just i samband med arv och arvsfrågor.¹⁷¹ Men när pestepidemien var så förödande att inte heller sådan släkt fanns kvar? Denna situation kan ha inträffat främst i de områden där dödligheten var som högst och geografiskt mest utbredd. Jag tänker på nordöstra Skåne, där flera socknar som gränsade till varandra drabbades av demografisk katastrof. Men som vi redan har sett i antalet vigslar, startade återhämtningen tidigt. I doplängderna går det inte att se något uppseendeväckande utöver en svacka i Näsrum just under peståret.

Jag har inte gjort någon analys av släktbanden i detta område, endast kunnat konstatera att antalet personer som tog ut flyttningsedlar från Loshult till Jämshög var ovanligt högt just åren efter pesten. Loshults socken berördes inte av epidemin och var samtidigt en av de få i Skåne för vilka flyttningar över huvud taget har bokförts.¹⁷² I Västra Ljungby berättar en sägen att överlevaren fick ta sig hustru från Gärds härad, och på Ivö brukade de säga att de var komna ända från Rickarum, även det i Gärds och mer än tre mil bort. Tyvärr ger oss katekismilängderna i denna del av Skåne inga uppgifter om var personerna ifråga var födda.¹⁷³

En ödeläggning liknande den som utmärker digerdöden och senmedeltiden, går inte att konstatera. Därtill var dödligheten alltför begränsad. Incitamentet till återhämtningen låg i den icke drabbade granngården, byn och socknen lika väl som hos överlevarna själva. När dessa enheter sviktade, när hela häradet var drabbat, fanns det folk i grannhäraderna som kunde tänka sig flytta och ta över gårdarna. Men då kan det knappast längre har rört sig om släktingar med företrädesrätt till gårdsbruket, varken inom de snävare

¹⁷⁰ Begravningar Dn 7 p. Trin respektive Dn 8 p. Trin 1711, Kiaby C:1, LLA. Carl Örnstedt till Skytte 30/9 1711, SkGKa D III a:15, s. 162–163, LLA. VT 1712, nr 71, 6/3 och nr 94, 7/3, Villands häradsrätt, Renoverad dombok, GHA (Rullfilm JR 1926).

¹⁷¹ Winberg 1985.

¹⁷² Under åren 1704–1711 fick sammanlagt två personer sedel för flyttning från Loshult till Jämshög, tre personer återvände. Under åren 1714–1718 rörde det sig om fyra personer till Jämshög, fem personer som återvände. 1712 och 1713 flyttade sammanlagt tjugio personer till Jämshög, inga återvände. Utbytet mellan Loshult och Villands härad var i det närmaste obefintligt. Tre inflyttare från Villand, fyra som tog ut sedel till socknar dit är allt under hela perioden. Desto mer kontakt hade man hela tiden med socknarna norr om Smålandsgränsen, med Stenbrohult, Hallaryd, Göteryd och Virestad. Protokollsanteckningar, Loshult C:2, s. 312–351, LLA.

¹⁷³ ”Tosteberga by”, *Folkskollärare Ola Jönsson Lundborgs krönika från Trolle-Ljungby socken*, redigerad av Hilding Krona, u.å. Rignell 1964, s. 93. Ivö med Kiaby Katekismilängder, spridda år, 1683–1737, rullfilm KL 2438.

praktiska eller de mer utspridda officiella släktkretsarna. Återbefolkningen kan då ha skett enligt andra principer, kanske med frihetsår på samma sätt som finns dokumenterat efter Skånska Kriget.¹⁷⁴ Det skulle dock föra för långt att i nuläget gå vidare med en undersökning också av detta.

Avslutande reflektion

Jag skrev inledningsvis att människan är både en biologisk och en kulturell varelse och att spridningen av epidemiska sjukdomar är beroende av både natur och kultur. I detta kapitel har jag strävat efter att kartlägga pestens härjningar just med detta i åtanke. Genom en källmässigt komplicerad rekonstruktion av släkt- och grannskapsrelationer i några byar har jag kunnat göra en ingående mikroanalys av sambanden mellan pesten och dess spridning, bland annat genom familjehögtider som bröllop och begravningar. Det har blivit dags att stanna upp och summera resultatet.

Spridningen var ojämn. Det mönster som framträdde då vi studerade hela landskapet framträder också på socken- och bynivå. En by kunde drabbas hårt, medan grannbyn förskonades helt, och samma skillnad kan ses mellan olika gårdar inom de enskilda byarna. Fenomenet kallas ”clustering” och kan förklaras med pestens spridningsmekanismer. I varje enskild gård kan vi nämligen se ett likartat mönster – först ett inledande fall, sedan ett lugnt intervall på tio, fjorton dagar eller mer, och därefter en explosion av nästan samtidigt insjuknanden och dödsfall. Detta intervall tyder på att pesten spreds via råttorna och loppor som gillade råttor bättre än människor. Explosionen bland människorna kom då alla gårdens råttor redan var döda och lopporna var så illa tvungna att hålla till godo med andra värdar för sina blodmål. Myndigheterna var redan i dåtiden väl medvetna om att ett sådant hus var farligt att gå in i. De anhöriga kan till en början ha invaggats i en falsk trygghet, men de blev snart varse annat efter den inledande fasens förrådiska lugn.

Sjukdomsförloppet var snabbt. Tre fjärdedelar av de döda avled inom tre dygn efter insjuknandet. Det var en urgammal iakttagelse som finns omvittnad från flera tidigare epidemier men den går inte riktigt samman med dagens erfarenhet. Det har använts som argument för att många av epidemierna förr i tiden i själva verket var luftburen lungpest, men kan också tyda på att epidemierna hade ett stort inslag av böld-blodpest och ren blodpest. Alla vittnesmålen om fläckar och utslag och åsikten att bölder var ett gott prognostiskt tecken skulle kunna tyda på det. Det leder naturligtvis vidare till

¹⁷⁴ Se exempelvis Leide 1971.

nästa fundering över vad som kan ha orsakat denna förskjutning i riktning mot en större andel blodpest i tidigare århundradens epidemier.

Jag har inget bra svar på den frågan – endast några tentativa förslag. Det ena har sin grund i den indelning av pestbakterien i olika varianter som gjorts allt efter vilka sockerarter de gillar bäst i odlingsröret. Man talar om *Pestis orientalis*, *antiqua* och *mediaevalis*. Den idag mest spridda varianten är *Pestis orientalis*, men digerdöden och de efterföljande epidemierna orsakades av en av de andra två – olika åsikter finns om vilken. *Pestis mediaevalis* finns idag i sydöstra Ryssland och i Kurdistan. *Pestis antiqua* har sitt hemvist i Centralafrika, Manchuriet och Turkestan. En teori som framförts i debatten men dock inte blivit accepterad är att det skulle finnas skillnader i de olika varianternas tendens att orsaka lungpest.¹⁷⁵ Kan samma resonemang överföras också till tendensen att orsaka blodpest?

Det andra förslaget har med befolkningens näringsläge att göra. Det jag tänker på då är främst C-vitaminsituationen. I ett tidigare kapitel såg vi hur skörbjugg ansågs vara mer eller mindre endemiskt i Skandinavien, och det hände att detta också uppgavs som orsak till att en person hade avlidit. Det kan naturligtvis diskuteras vad begreppet skörbjugg stod för i den tidens medicinska värld. Det kan ha innefattat mycket annat. Men en viktig detalj i sammanhanget är att C-vitaminbrist försämrar motståndskraften mot infektionssjukdomar och att den orsakar skörhet i kapillärväggarna, som i sig självt kan ge blödningar i huden.¹⁷⁶

Jag återknyter till diskussionen i kapitlet om fältsjukan och ställer frågan: Kan det ha funnits en synergism mellan C-vitaminbristen och pesten som har medfört denna tendens till fläckar i skinnet och ett snabbt förlopp mot döden? Kan Mansa ha haft rätt då han skrev, hur det till största delen var just genom den vanligt förekommande ”blodfloden” som ”det her i Danmark herskende scorbutiske Sygdomsanlæg” tillkännagav sitt inflytande på pesten i Köpenhamn?¹⁷⁷ En invändning som kan resas mot detta resonemang finner vi från 1800-talets militärsjukhus i den månatliga fördelningen av skörbjuggsfall, som inte riktigt stämmer överens med pestsäsongen. Antalet ökade under våren, var som högst under månaderna april till juni och försvann därefter nästan helt. Samtidigt var det under sensommaren och hösten som pesten vanligen gick mot sin kulmen.¹⁷⁸

Könsfördelningen av de döda i pesten har varierat mellan olika samhällen och tidsperioder. I de socknar jag själv undersökt var den jämn, dock med en antydning om att kvinnorna levde farligare än männen i epidemins

¹⁷⁵ Pollitzer 1960, s. 326–328. Perry & Fetherston 1997, s. 37.

¹⁷⁶ Norris 1983.

¹⁷⁷ Mansa 1854, s. 244–246. Se särskilt s. 246, fotnot 1.

¹⁷⁸ Se diagram 12 i kapitel 6 (statistik över skörbjuggsfallen på Nicolai-Militärhospital i S:t Petersburg 1889).

inledningsskede. Detta kan förklaras med begreppet ”exponeringsrisk” – kulturella faktorer som medförde att kvinnorna till en början var mer utsatta för smittan, eftersom det föll på deras lott att vårda de döende, tvätta och klä de döda inför begravningen. Även den för pesten karakteristiska åldersfördelningen på de döda skulle kunna ha en liknande förklaring. Äldre barn, ungdomar och unga vuxna bör ha varit de som mest aktivt samlades omkring den döende, deltog i likvakorna och begravningsceremonierna.

Pesten som företeelse var väl anpassad till tidens sedvänjor just kring döende, död och begravning. Det som kulturellt kunde ses som något positivt, att samlas för ett gemensamt avskedstagande av den döende, samvaro i sorgen och i efterhand fördelning av arvet mellan släktingarna, var ett riskabelt moment som i sig självt kunde ha döden i sitt följ. Just i förhållande till pesten och dess spridningsmönster vill jag därför hävda att den tidigmoderna kulturen var dödsbringande. Ju fler som smittades, desto större anledning fanns att samlas till fler likvaker och desto bättre möjligheter gavs för pestens vidare spridning. Det var en ond cirkel som – drastiskt uttryckt – tog slut först då det inte längre fanns några släktingar kvar som kunde ställa upp för de sjuka och samlas i sorgehuset.

Ur strikt epidemiologisk synpunkt hade det riktiga varit att göra som indierna i början av 1900-talet, ge sig iväg från huset och temporärt bosätta sig någon annan stans. De fick signaler om när det var dags i form av döda råttor som trillade från hustaken. Några sådana signaler finns inte beskrivna från Europa – sannolikt på grund av att råttorna dog i väggar och golv utom synhåll från människorna. Vi behöver inte tvivla på deras närvaro. En sammanställning av smågnagarben i ett antal arkeologiska utgrävningar visar nämligen att svartråttan aldrig har varit så utbredd som just under 1200- och 1300-talen, strax före digerdödens ankomst, och den har inte förrän under de senaste århundradena mer allmänt ersatts av brunråttan.¹⁷⁹ Stanken från dessa i skymundan döda råttorna skulle då också passa bra med dåtidens teorier om hur den pestilentialiska febern hade övergått i fullkomlig pest – ett tillstånd då hela naturen var förgiftad.¹⁸⁰

Flykten skapade ett svårt dilemma, ty någon borde ju ta hand om de sjuka och döende. Samtidigt som den räddade livet på den flyende betraktades den som moraliskt förkastlig. Tvärtombeteendet var inte heller att rekommendera, den avsaknad av rädsla som innebar att släktingar kom tillresande inte bara för begravningen utan också för att överta det hemman som genom pestens härjningar blivit öde. Släktens företrädesrätt gällde inte bara försäljning och köp utan också överlåtande av gårdsbruket efter en brukare som avlidit under städslotiden. Det innebar att inte bara det vardagliga um-

¹⁷⁹ Audoin-Rouzeau 1999.

¹⁸⁰ Ottosson, Per-Gunnar 1986, s. 87.

gänget drabbades utan också mer perifert boende släktingar som kände traditionens förväntningar att i denna stund återvända hem. Cirkeln av släktingar som drogs till den farliga gården kan därmed ha varit vidsträckt och bidragit till pestens goda spridningsmöjligheter.

Även om man i dåtiden hade andra förklaringar till pestens uppträdande var många av dessa effekter välkända. Genom olika förordningar försökte myndigheterna begränsa resandet och umgänget med de besmittade gårdarna. Ett tecken på att man åtminstone delvis lyckades ser vi just i pestens fläckvisa uppträdande, att det trots allt var stora områden som gick fria och att endast en del av gårdarna i en smittad by drabbades. Ödeläggelsen blev aldrig så omfattande som efter de medeltida epidemierna och de gårdar som blivit öde återbefolkades också relativt raskt. Återhämtningen gick snabbt.

Sammanfattning

Denna studie handlar om Sveriges sista pestepidemi med fokus på Skåne, där farsoten grasserade under tre år, från senhösten 1710 till senhösten 1713. Strävan har varit att kartlägga pestens epidemiologi – dess spridningsvägar och uppträdande, vilka egenskaper som gjorde just denna farsot så fruktad och mekanismerna för dess fortlevande – helt enkelt dess karaktär, jordmån, växt och tillbakagång. Hur passade pesten in i dåtidens samhälle – ekologiskt och kulturellt? Hur separerade man den från andra samtida epidemier, och hur säkra var de olika diagnoserna?

Detta var en turbulent tid med krig, missväxt och även andra samtidigt uppträdande farsoter. Skåne tycks inte ha varit lika hårt drabbat som Mellansverige av missväxten efter den stränga vintern 1708–1709, men området var ett år senare krigsskådeplats och epidemier följde i krigets spår. Nya rustningar, skatter och utskrivningar ökade bördorna för befolkningen, och under de aktuella åren var en stor del av den svenska armén inkvarterad i Skåne som skydd mot eventuella nya danska landstigningsförsök. Dessa omständigheter kan på olika sätt ha påverkat pestens spridning i Skåne och måste därför vägas in i undersökningen.

Tidigare skildringar har antingen varit skissartade grova översikter över stora områden (Hult, Bolin) eller djuplodande lokalundersökningar i enstaka socknar, där brister i källmaterialet har försvårat eller omöjliggjort en del av de analyser forskaren önskat göra (Moseng, Løkkebø). Valet av område för dessa djuplodande lokalundersökningar blir oftast en mycket hårt drabbad socken (Schofield, Løkkebø), något som visserligen fortfarande förekom men inte kan betraktas som representativt för alla pestsocknar.

Denna studie har i vissa avseenden kunnat bygga på tidigare forskning men den har också på viktiga punkter en annorlunda uppläggning. Dess profil kan sammanfattas i följande punkter:

- Detta är den första *regionala* analysen av pesten i Skåne. Samtliga bevarade begravningslängder från området har systematiskt studerats inte bara under peståren utan också för ett antal år före och efter (1704–1718). De har sedan ställts mot olika berättande källor – främst brevväxlingen inom den lokala världsliga och kyrkliga förvaltningen samt protokoll från häradsting och rådstugurätter.
- Pestens uppträdande jämförs med andra i tiden förekommande farsoter. Ett modernt grepp har anlagts såtillvida att *hela* sjukdomspanoramata för perioden – *Pathocenosen* – så långt källorna tillåter ingår i analysen.

- Historisering av diagnostiken. Modern epidemiologisk, medicinsk och medicinshistorisk kunskap, inte bara om pesten utan också om övriga förekommande diagnoser, har utnyttjats i analysen. Denna kunskap har emellertid hållits åtskild från vad man på den tiden visste, hur man då klassificerade olika sjukdomssymtom och diagnostiserade en begynnande pestepidemi. Hur ställdes diagnosen i det enskilda fallet respektive kollektivt? Vem ställde diagnosen? Och med vilken kunskap? Hur säker var den utifrån vårt nutida perspektiv? Tankegångar från den medicinska antropologin med dess uppdelning i *etic* och *emic* har här kommit till användning.
- En analys av dåtidens sätt att ställa diagnos har varit nödvändig, dels för att göra ”översättningen” till modern sjukdomsdiagnos så säker som möjligt. Dels har den varit viktig för att vi skall kunna reflektera över hur dåtidens förmåga / oförmåga att identifiera pesten – i tid – fått effekter för dess spridning.
- Både på riksplenet och lokalt försökte myndigheterna hejda pestens vidare spridning genom karantäner till havs och bevakningslinjer till lands. För Skånes del utgavs ett flertal påminnelser och anstalter med detta som syfte. Men pesten stod inte att hejda. En viktig del i avhandlingen har därför varit att studera hur dessa linjer var organiserade och att kartlägga deras svaga punkter.
- Studien innehåller också en djupanalys av spridningen på lokalplanet i två pestdrabbade socknar. Källorna har i dessa möjliggjort en rekonstruktion dels av relationen mellan individer och hushåll i de drabbade byarna, dels av epidemins förlopp från dag till dag. Denna rekonstruktion bildar underlaget för en diskussion om pestens spridning inom byn och familjen ur ekologiskt perspektiv. Vilka kulturella sedvänjor var det som gjorde samhället sårbart för pestens angrepp? Slutligen tar författaren ställning till den ständigt återkommande frågan om mekanismerna för pestens spridning i Europa förr i tiden – vilka loppor och eventuella gnagare som kan tänkas ha varit inblandade.

Låt oss nu se på vilka huvudresultat som undersökningen lett fram till!

Sjukdomspanoramats

Begravningslängder finns i mer eller mindre fullständigt skick bevarade från cirka 60 procent av Skånes omkring 400 församlingar. Dödsorsakerna är inte i någon av dessa konsekvent uppgivna, och endast i ett tiotal socknar förekommer de mer ymnigt. Den mest spridda kommentaren, dödfödda barn, återfinns i mer än 80 procent av socknarna. Därnäst kommer i fallande

ordning våldsamma och oväntade dödsfall som mord, självmord och olyckor, kvinnor som avlidit i barnsäng samt förkvävda barn. (Tabell 1) Gemensamt för dessa dödsorsaker är att de kunde ha juridiska och teologiska konsekvenser – behov av en rättslig utredning och / eller en begravning som avvek från normen – eller att det var viktigt att påpeka att några sådana konsekvenser i just detta fall inte var aktuella. Detta har varit en viktigt anledningen till att just dessa dödsorsaker särskilt noterades.

Den till numerären vanligast uppgivna dödsorsaken var kopporna. Den återfinns i en fjärdedel av längderna. Det var färre präster som använde diagnoserna mässling och kikhosta, men det står klart att även dessa sjukdomar har förekommit i epidemisk form.

I analysen av de olika sjukdomarna har variabler som åldersprofilen på de döda, sjukdomstidens längd, dödsfallens fördelning i tid och rum liksom kvalitativa kommentarer om symtom och förlopp utnyttjats. Resultatet visar att varje sjukdom hade sitt karakteristiska mönster. Kikhostans offer var nästan enbart spädbarn under ett år. Majoriteten av koppornas dödsoffer var under fem. Mässlingen sträckte sig upp emot de lägre tonåren. (Diagram 23–24) Fältsjukan inom civilbefolkningen härjade värst bland medelålders och äldre. I städerna var tyngdpunkten förskjuten mot åldersintervallet 30–45, vilket kan förklaras med att sjukdomen där förekom endemiskt eller helt enkelt att andelen åldringar i städerna var lägre. (Diagram 25–26) Sjukdomsförloppet var i samtliga dessa diagnoser utdraget, en till två veckor eller mer innan döden inträdde. Majoriteten av de drabbade har av allt att döma överlevt.

Pesten skiljer sig kraftigt från dessa andra sjukdomar. Dels var sjukdomsförloppet extremt kort – tre fjärdedelar av de som dog gjorde det inom tre dygn från insjuknandet. Dels gick den fram som hårdast i de åldersgrupper som normalt hade allra lägst dödlighet, ungdomarna mellan fem och femton. Därtill kommer att letaliteten – dödligheten bland de insjuknade – var betydligt högre bland de pestsjuka än bland dem som drabbats av kopporna eller fältsjukan. Några beräkningar på denna har dock inte gjorts, eftersom uppgifter om antalet sjuka som tillfrisknade helt saknas i de dåtida källorna.

Kopporna återkom två till tre gånger per decennium. Under den studerade perioden 1704–1718 visade den sig i tre vågor, som inbördes var mycket olika till sin karaktär. (Diagram 1) Den första tog två år på sig att vandra runt hela Skåne. Den sista gjorde samma sak på drygt ett halvår – en koncentrerad vinterepidemi som spreds mycket snabbt ut över landskapet. Epidemin däremellan är svårare att följa, ty intensiteten i spridningen var betydligt lägre och antalet samtidigt drabbade socknar var lågt. Den är av störst intresse för denna studie, eftersom den uppträdde under perioden 1709–1712 – samtidigt med både fältsjukan och pestens båda första år. I några socknar visade den sig till och med samtidigt med en av de andra två. Epidemierna har med andra ord mer eller mindre gått in i varandra.

Detta ställer till problem för den forskare som i efterhand studerar dödligheten i en socken där inga dödsorsaker gives. Redan misstanken att kopporna har förekommit kan vara svår att bekräfta, eftersom kopporna i motsats till pesten var en del av vardagen och därför inte gav upphov till någon upprörd brevväxling. De analysredskap som kan komma till användning är också främst inriktade på monokausala epidemier. Blandepidemier är svåra att hantera, och om detta inte framgår klart i begravningslängden leder de lätt forskaren på villospår.

Den höga dödligheten under vårvintern 1710 utgjordes i en del socknar just av en blandning av koppor och fältsjuka. Allra värst drabbades området runt Helsingborg, som samtidigt var hårdast hemsökt av kriget. Danskarna hade sin bas i staden och det avgörande fältslaget stod strax utanför. Särskilt i skildringarna från Fleninge möter vi en bild närmast av virgin-soil-karaktär – det var så många sjuka att det inte fanns några friska kvar att ta hand om dem. Därmed ökade dödligheten bland grupper som normalt borde ha överlevt. Den kröp neråt i åldrarna, men fortfarande saknas bland de döda den för pesten så typiska gruppen – ungdomarna mellan fem och femton.

Fältsjukan har i detta arbete tolkats som en epidemisk lusburen fläcktyfus. Alla indicier pekar i denna riktning: spridningen från de marscherande härarna till civilbefolkningen, åldersprofilen på de döda, det långdragna sjukdomsförloppet, tecken på mental omtöckning som ett framträdande symtom, säsongen, som överallt i Skåne var densamma – vårvintern med kulmen under mars till maj.

Historisering av diagnoserna

Enligt modern medicinsk vetenskap klassificeras pesten som en bakteriesjukdom. Den hör primärt hemma hos gnagare ute i vildmarken, där den sprids från en gnagare till en annan via infekterade loppor. När råttorna drabbas blir den farlig för människan, inte bara på grund av att råttorna bor i människans närhet, utan också på grund av att den orientaliska råttloppan är en mycket effektiv pestspridare. Oenigheten är dock stor i frågan hurvida detta också gällde pestepidemierna i Europa förr i tiden eller om dessa spreds på annat vis via människans egen loppa. Fläcktyfusen i sin tur är orsakad av en mindre organism som benämns rickettsia. Den sprids via kläd- och huvudlös och förknippas därför med trångboddhet, dålig hygien och kalla vintrar. Kopporna och mässlingen slutligen är virusjukdomar, som sprids via direkt kontakt med den sjuke eller – då det gäller kopporna – indirekt via ruvorna.

Ingenting av detta var känt i dåtiden. Man resonerade annorlunda, och ett av syftena med denna studie har varit att kartlägga just hur. Detta har

skett genom två olika närmanden till ämnet. I det första efterforskas prästernas medicinska kunskaper i förhållande till de vanligt förekommande diagnoserna koppor och mässling. I det andra analyseras på djupet hur man egentligen gick tillväga då diagnosen pest sattes.

Småkoppor och mässling var lokala benämningar. Längre norrut i Sverige kallades kopporna lika gärna store mässlingen eller enbart mässling – en praktik som framträder klart hos Benedictus Olai (1578) och ännu kan spåras i Tabellverkets äldsta klassifikation 1749, där de två fick en gemensam rubrik. Dessa båda, småkopporna och mässlingen, sammanblandades aldrig i de skånska längderna, inte ens när de uppträdde tillsammans. Men samtidigt som prästerna oberoende av härkomst kunde använda diagnosen koppor var det i stort sett bara Skånefödda präster som använde diagnosen mässling. Detta skulle kunna tyda på att även befolkningen kände skillnad på koppor och mässling och att en diagnos i begravningslängden var en bekräftelse på att prästen och den dödes anhöriga var överens om terminologin. Om vi inte vill acceptera denna förklaring måste vi titta på prästernas bokinnehav. De populära läkeböckerna på folkspråket innehöll inga symtombeskrivningar. Vi måste gå vidare till den dåtida vetenskapliga litteraturen på latin. Ett möjligt namn blir då Daniel Sennert i Wittenberg, vars bok om febrar tidigt användes vid universitetet i Lund som underlag för föreläsningar.

Att diagnostisera pest i dåtiden var inte lätt, särskilt i början av epidemin då man inte visste att den hade kommit och inga andra fall fanns i omgivningen. Dessa svårigheter beror på flera olika faktorer, där pestens skiftande uttrycksformer är en. Det finns inte som vid mässlingen och kopporna bara *ett* typiskt symtomkomplex. De typiska bölderna kan vara svåra att finna efter döden, och de utskickade fältskärerna och doktorerna blev lätt vilseförda av den dödes anhöriga, som gärna såg att dödsfallet var orsakat av något annat. Till detta kommer också tidens sjukdomssyn, enligt vilken det inte som idag fanns fasta gränser mellan de olika farsoterna utan man tvärtom trodde att en sjukdom kunde övergå i en annan. Koppor och mässling kunde övergå i hetsig feber, som kunde vidareutvecklas till pestilentialisk feber och först i slutstadiet var det fullkomlig pest, ett kollektivt tillstånd som innebar att hela naturen var förgiftad.

Problemet fokuserades i dåtiden på övergången mellan pestilentialisk feber och fullkomlig pest. Denna inträffade enligt vårt sätt att se alltid för sent, när smittan var ordentligt etablerad och flera dödsfall redan hade inträffat. De som vågade erkänna att denna gräns passerats var i Skåne läkare och fältskärer med erfarenhet av pesten från annat håll. Detta visar på den personliga erfarenhetens betydelse för ställningstagandet. När denna vall till slut passerats, var det i de angränsande socknarna betydligt lättare att konstatera pestens närvaro. Då fanns den ju redan i omgivningen, ett i sig självt viktigt kriterium.

Pestens mycket långsamma inledningsfas bör ha utgjort ytterligare ett

problem. Intervallet mellan det första fallet och de nästföljande var ofta omkring två veckor, en period under vilken pesten istället grasserade bland husets råttor. Detta var inget som man i dåtiden noterade. Tvärtom tycks man ha invaggats i en falsk säkerhet. Det var först när explosionen kom – ett stort antal fall på kort tid bland invånarna i en och samma gård – som miss-tanken formulerades konkret och den lokale prästen slog larm. Han hade då starka skäl för sitt ställningstagande, och detta bekräftades också oftast av den fortsatta utvecklingen i socknen. Med hjälp av modern kunskap om pestens uppträdande, tendensen att flera fall i skiftande åldrar inträffade i samma hus liksom det inledande intervallet, går det många gånger, särskilt i städerna, att spåra epidemins begynnelse, ibland flera veckor innan man i dåtiden öppet erkände dess närvaro.

Det regionala mönstret

Rekonstruktionen bygger på en genomgång av samtliga bevarade begravningslängder, vilka sedan har ställts i relation till utslagorna i andra källor. Denna rekonstruktion kan aldrig bli fullständig, dels på grund av att ett stort antal socknar saknar begravningslängder för perioden, dels på grund av att just de pestdöda inte omfattades av prästernas bokföringsplikt. Enligt 1686 års kyrkolag var det den kyrkliga ceremonin, begravningen, som skulle bokföras, inte dödsfallet i sig. Och enligt kungliga rådets Förordning om farsotens hämmande skulle de pestdöda grävas ner i närmaste backe utan ceremonier. Denna paradox har prästerna löst på mycket skiftande sätt, allt ifrån särskilt noggranna anteckningar om just de pestdöda till totalt förtigande och uteslutande. Det innebär att det kan finnas längder som ser helt normala ut trots att det från andra källor framgår att socknen hemsökts av en allvarlig epidemi. Det vi kommer åt är ett minimum. Fler socknar kan ha drabbats, men det är osannolikt att det har skett över ett större område utan att ha gett upphov till någon form av skriftväxling.

Jag avstår medvetet från att försöka fastställa några siffror på den totala pestdödligheten under de tre åren i Skåne. Det är möjligt endast i en del av socknarna. Det går inte heller att generalisera erfarenheterna från en socken till en annan i grannskapet, eftersom spridningen var nyckfull med lindrigt och hårt drabbade socknar sida vid sida. Kartans utbredningsmönster (Figur 9) visar just att epidemin var mycket ojämnt fördelad över landskapet. Vårst drabbades de områden där pesten kom först, nordöstra Skåne intill Blekingegränsen och Helsingborgstrakten i nordväst. Här drabbades flera socknar av demografisk katastrof, en dödlighet på hälften eller mer av hela befolkningen. Detta kan förklaras dels med det smygande inledningsstadiet, dels med den långsamma diagnosen. Pesten var väl etablerad redan då

misstanken om dess närvaro väcktes. Därefter kunde det dröja flera veckor innan man klart vågade uttala att gränsen mellan pestilentialisk feber och fullkomlig pest var passerad. Innan dess hade man svårt att motivera mer drastiska åtgärder och under tiden fick smittan tillfälle att spridas allt mer.

1712 var mönstret ett annat. Även detta år drabbades enstaka socknar av mycket hög dödlighet, men mönstret dominerades av lindrigare epidemier i en enstaka gård eller by omgiven av stora områden som helt sparades. Ett viktigt undantag utgörs av upplandet kring Ystad, där smittan var utbredd och också stannade kvar långt in på det följande året 1713. Upplanden runt Simrishamn och Trelleborg skonades så gott som helt, och även kring de drabbade städerna Lund och Malmö var epidemin glesare spridd. En förklaring till dessa skillnader kan finnas i att Ystad dominerades av köpmännen, som i det längsta hoppades på underverk och väntade med att sätta in kraftfulla motåtgärder. Det dröjde mer än två månader från pestens ankomst till staden innan portarna stängdes och kontakten med den omgivande landsbygden bröts. Och detta skedde på guvernörens initiativ, inte stadens.

Förloppet i Skåne var långdraget. Under de tre år som epidemin pågick vandrade den hela tiden runt till nya områden. (Figurerna 14–17) Stora områden skonades helt, däribland skogsbygderna i norra och centrala delarna av landskapet liksom Söderslätt. Dessa områden sammanfaller delvis kulturgeografiskt med områden som dominerades av ensam- och dubbelgårdar, men mönstret är inte entydigt och även andra faktorer måste vägas in. Skillnaden mellan 1711 och 1712–1713 års epidemier är dock påtaglig. 1712 var diagnosen klar från början och man kunde anpassa sina åtgärder därefter. Resultatet blev en betydligt glesare epidemi. Detta stämmer med Eckerts iakttagelser från Centraleuropa. Det spridningsmönster som började framträda under 1600-talet var något nytt jämfört med tidigare århundradens härjningar. En möjlig förklaring är de motåtgärder som vidtogs och som under 1600-talet blev allt mer storskaligt organiserade. Dessa har i föreliggande arbete belysts endast kortfattat, främst i form av karantänslagstiftningen.

Spridningen ägde rum både över korta och långa avstånd, från by till by liksom med långväga resenärer. (Figur 19) Det senare, som har kallats metastatisk spridning, är viktigt att framhålla. Den begränsande faktorn utgjordes av tidens kommunikationer – hur långt en person kunde resa under inkubationstiden, från smittotillfället till insjuknandet. Postbönder och orter med gästgiveri drabbades följaktligen tidigt.

Pesten har en klar säsongsvariation. Det syns tydligt både i de enskilda socknarna (Diagram 41–48) och för epidemin som helhet (Diagram 49). Aktiviteten var som störst under sensommaren och hösten. Krismånaderna, ur pestens perspektiv, var vintern med månaderna mars och april. Då utvecklades lopporna långsammare, vilket medförde att pesten hade svårare att sprida sig. På de flesta håll avstannade därmed epidemin. Men det räckte

med att den övervintrade på något eller några enstaka ställen för att den med vårvärmen skulle ta fart igen. Den första vintern, 1710–1711, tycks ha varit särskilt gynnsam ur denna synpunkt. Den verkar också ha varit mildare än de efterföljande vintrarna.

Krigets konsekvenser

Pesten kom till Skåne från tre olika håll. Österifrån med en hemförlovad båtsman. Västerifrån genom fientliga strandhugg och illegala kontakter över Öresund – även de delvis orsakade av kriget. Söderifrån med en avdankad soldat. Även inne i Skåne skimtar vi krigets effekter på pestbekämpningen. Soldaterna kunde visserligen användas som vakt runt smittade gårdar och längs bevakningslinjer, men de fick inte själva smittas. Det hände att omgruppering av militär från pestsmittat område gjordes på bekostnad av lokalbefolkningen i det ännu friska område dit de flyttade, d.v.s. de hade pesten med sig till sina nya logier. Smittan spreds också via soldater som olovades gick in i de öde husen för att lägga beslag på säljbara varor och unga rekryter på rymmen från garnisonslivet i Malmö.

Missväxten och kriget hade gjort spannmål till en bristvara. Ute i byarna försökte man avhjälpa bristen bland annat genom att låna utsäde från granar och släktingar i andra byar i trakten. Denna spannmålshantering gav också rikliga tillfällen till pestens spridning.

En dödsbringande kultur?

I kapitel 10 har spridningen i byn och familjen närmare undersökts. Fokus utgörs av två socknar i nordvästra Skåne, Strövelstorp och Ausås, där källorna har möjliggjort en rekonstruktion inte bara av de enskilda familjerna utan också av sambandet dem emellan. I analysen används begreppen practical kin och official kin – de släktingar man hade kontakt med i vardagslag och de mer perifert boende släktingar som hade anledning att komma i samband med viktigare händelser som bröllop och begravningar med efterföljande arvskitte. Det har i dessa båda socknar också gått att följa utvecklingen av pestepidemin dag för dag, eftersom prästen konsekvent har uppgett datum för både insjuknande och död för just pestoffren. Socknarna var inte heller särskilt hårt drabbade. Dödligheten var i Strövelstorp 7,4 gånger det normala, i Ausås 3,6.

Pesten var även inom socknarna och inom de enskilda byarna mycket ojämnt fördelad. (Figur 25–26) Vissa familjer utplånades helt medan andra endast förlorade någon enstaka medlem eller helt undgick smittan. (Figur

21–24) Det inledande intervallet mellan det första pestoffret och explosionen bland gårdens övriga invånare är överallt likartat. (Figur 28–29) Det ligger på cirka fjorton dagar och tyder klart på att pesten i dessa trakter spreds med loppor som föredrog råttor framför människorna. En smittad råttloppa introducerades i kläderna eller bagaget hos den först insjuknade. Den hittade gårdens råttor som smittades och insjuknade. Efter två veckor var alla råttorna döda och lopporna beredda att istället kasta sig över människorna. En sådan gård blir farlig för alla att vistas i. De insjuknar den ene efter den andre och dör efter ett kort sjukdomsförlopp. Författaren tar dock inte ställning till *vilken* råttloppa som varit inblandad – den orientaliska *Xenopsylla cheopis* som i nutiden framför allt återfinns i varmare klimatzoner, eller den europeiska *Nosopsyllus fasciatus* som nu alltmer har börjat föras in i diskussionerna. Båda blir sjuka och förändrar sitt beteende då de smittats av pestbakterien. Det är därför svårt att utifrån studier av de friska loppornas vanor dra alltför bestämda slutsatser över deras roll som förmedlare av pestsmittan.

Författaren instämmer inte i Rodenwaldts åsikt att pesten i Venedig 1575–1577 skulle ha spridits med enbart människoloppa som vektor. De källor Rodenwaldt använder för att analysera epidemins inledningsskede saknar mer detaljerade uppgifter om tidsförloppet och är därför otillräckliga som underlag för den slutsats han drar. Hans förklaring till varför epidemin i Venedig upphörde mitt under bästa pestsäsongen i juli samtidigt som den fortsatte i det närbelägna Vicenza – en hänvisning till klimatet och att just detta år kanske inte var loppår – är också otillräcklig. En mer trolig förklaring är att epizootin bland råttorna vid det laget hade ebbat ut i Venedig men fortfarande var aktiv i Vicenza. Och utan bränslet från råttorna och råttlopporna avstannar snart epidemin också bland människorna. (Rodenwaldt, Kupferschmidt)

Sjukdom, död, begravning och arvskifte var händelser som samlade inte bara grannarna och den närmaste släkten utan ibland också mer perifert boende släktingar. Pesten gavs därmed ypperliga tillfällen att spridas vidare till andra gårdar och byar i trakten. Ju fler som insjuknade och dog, desto fler blev tillfällena då släkten drogs samman, och desto större blev möjligheterna för pestens ytterligare spridning. Detta har här tydligt visats och överensstämmer också väl med norska pestforskarens teorier (Benedictow, Moseng, Løkkebø).

Ceremonierna kring sjukdom, död och begravning, ur kulturell synpunkt något positivt för de anhöriga till de avlidna, kan i förhållande till pestbakterien betraktas som något högst riskabelt. Här hade pesten en stark nisch, och detta var något som man måste lära sig hantera för att kunna få kontroll över pestens spridning. Flykt var en utväg, men den betraktades ur kulturell synpunkt inte som något positivt. I bästa fall räddade den livet på den flyende, men det gick stick i stäv med den kristnes plikt att ta hand om de sjuka i dödsnöden.

Återhämtningen

Återhämtningen efter en grasserande pestepidemi är tidigare dåligt undersökt, och här kan endast ges enstaka exempel på hur det kunde gå till. Den var ofta snabb – man kan se hur antalet trolovningar och vigslar börjar öka långt innan epidemin har ebbat ut. (Diagram 52) Det medförde ett omvänt problem i förhållande till flykten, ty om inflyttningen skedde *för* snabbt i en gård där alla dött av pesten riskerade de nyanlända att gå samma öde till mötes som företrädarna. Även detta måste man lära sig hantera för att undvika en olycklig utgång för de nyinflyttade.

Överlevande änkor och änklingar gifte om sig, äldre personer fick återträda som aktiva brukare, och ungdomar ingick äktenskap tidigare än annars var brukligt. Stadgad åborätt kunde åberopas av frälse- och kronobönder. Det innebar att släktingar som tidigare inte syntts till bland dopvittnena plötsligt dyker upp i byn. De kan vara födda i andra socknar och bära namn som inte tidigare förekommer i den by dit de flyttar, men utan en noggrann kartläggning av relationerna mellan familjerna går det inte att utesluta släktskap.

Avslutande reflektioner

Pestforskning är en komplicerad genre, inte bara genom dess tvärvetenskapliga karaktär utan också på grund av pestens komplicerade ekologi. Gamla forskningsrön som sedan länge är utmönstrade inom den vetenskapsgren där de en gång hört hemma kan leva kvar i decennier eller vid behov hämtas fram och få en ny renässans inom andra vetenskaper. Det bidrar till att hålla debatten och kontroverserna vid liv. Skiljelinjerna är delvis språkliga. Sedan tidigt 1900-tal står den engelskspråkiga rättskolan mot den fransk- och tyskspråkiga loppskolan. Försök till närmanden finns, däribland ett tyskt, där författaren försöker harmonisera de två – både människolopporna och rättlopporna var skyldiga men i olika faser av epidemin (Kupferschmidt). En omsvängning tycks också vara på gång i Frankrike, där nu zooarkeologerna alltmer poängterar svarsträttans roll för pestens spridning. Med modern molekylärbiologi och zooarkeologi kanske pestens gåta snart är löst.

Enligt min mening är det viktigt att man i denna process inte bara fokuserar på medicin och naturvetenskap. Kulturella föreställningar och sedvänjor formar befolkningens reaktioner inför sjukdom och lidande och kan i slutändan ha stor betydelse för farsotens möjligheter till vidare spridning. I denna studie har pestens spridningsvägar och utbredningen under åren 1710–1713 belysts. Tydliga skillnader framkommer mellan olika områden och också från det ena året till det andra. En möjlig orsak till detta kan

utöver skillnader i diagnostiken vara de åtgärder som vidtogs, något som utöver de inledande karantänerna inte kunnat belysas i föreliggande arbete. Inte heller har det varit möjligt att gå in på hur befolkningen i olika skikt såg på pesten och vilka motåtgärder som vidtogs av världsliga och kyrkliga myndigheter, av medicinskt utbildade personer och av befolkningen på det lokala planet. En studie med detta i fokus kan ge ytterligare ledtrådar till pestens penetrationskraft. Detta får bli ämnet för en kommande undersökning.

Summary

This study deals with Sweden's last outbreak of the plague with focus on Skåne, where the epidemic raged for three years – from late autumn 1710 to late autumn 1713. An attempt has been made to map the plague's epidemiology – its occurrence and how it was transmitted, what the characteristics were that made just this epidemic so dreaded and what mechanisms furthered its survival – in short, its nature, fertility, growth and decline. What place did the plague have in society then – ecologically and culturally?

This was a time of war, crop failures as well as other simultaneously occurring epidemics. After the severe winter of 1708-1709, Skåne did not seem to be as seriously affected by crop failures as were the central regions of Sweden; however, a year later Skåne was a theatre of war – and epidemics follow in the footsteps of war. New preparations for war, taxes and levies increased the burden on the population and during the years in question, a large part of the Swedish army was quartered in Skåne as protection against the possibility of new invasion attempts by the Danes. These factors, in different ways, can have affected the spreading of plague in Skåne and must therefore be taken into account in the analysis.

Previous accounts have either been sketchy rough surveys of larger regions (Hult, Bolin) or penetrating local investigations of isolated parishes where insufficiencies in the source material have made it difficult or impossible for researchers to conduct the analyses that they would like to (Moseng, Løkkebø).

This study has a different organisation. Its outline can be summarised with the following points:

- This is the first *regional* analysis of plague in Skåne. All preserved burial records from the area have been systematically examined, not only for the plague years, but also for a number of years before and after (1704–1718). They have then been compared with different narrative sources – primarily correspondence within the local secular and ecclesiastical administrations as well as reports of the proceedings from district-court sessions and town courts.
- The occurrence and behaviour of the plague is compared with other simultaneous epidemics. A modern approach has been adopted insofar as the *entire* spectrum of disease for the period – *Pathocenosis* – is included in the analysis, as far as the sources allow.
- Historising the diagnoses. Modern knowledge of epidemiology, medicine and medical history has been utilised in the analysis, not only

in analysing diagnoses of the plague but also the other relevant diagnoses. This knowledge has been kept separate from what people knew then, how they classified the different symptoms of diseases and how the initial stages of a plague epidemic were diagnosed. How were diagnoses made in individual cases compared with collective cases? Who made the diagnosis? What knowledge did they possess? How certain were the diagnoses based on our present-day perspective? Modes of thought borrowed from medical anthropology with its division into *etic* and *emic* have been utilised here.

- The investigation also includes an in-depth analysis of the transmission of the disease on a local level in two plague-infected parishes. In these parishes, the sources make possible a reconstruction of the relationship between individuals and households in the infected villages, as well as of the daily course of the epidemic. This reconstruction constitutes the basis for a discussion about the transmission of the plague within villages and families from an ecological perspective. The concept of “pathological culture” is discussed: What cultural customs made societies vulnerable to the plague? Finally, the author draws some conclusions about the recurrent questions surrounding the past mechanisms for the spreading of the plague in Europe – what kind of fleas and what rodents are likely to have been involved.

The spectrum of diseases

Burial records from approximately 60 percent of Skåne’s 400 parishes exist in more or less complete condition. Causes of death are not consistently reported in any of these, while in only about 10 parishes do they exist in any great profusion. The most frequent annotation, stillborn children, can be found in the records of more than 80 percent of the parishes. Next, in descending order of frequency, are violent and unexpected deaths such as murder, suicide and accidents; women who died during childbirth, and smothered children or children who died of crib death (Table 1). These causes of death had in common the fact that they could result in legal and theological consequences – requiring a judicial investigation and/or a burial that deviated from the normal – or the fact that it was important to point out that no such consequences existed in that particular case. These reasons have been important in why cause of death has been especially noted.

The most frequently reported cause of death was smallpox. It is found in one-fourth of all of the records. There were fewer priests who used the diagnosis of measles or whooping cough; however, it is evident that even these diseases occurred as epidemics.

In the analysis of the various diseases, I have utilised variables such as the age profile of victims, the length of the illness, how the deaths were distributed as far as time and location were concerned, as well as qualitative comments about symptoms and the course of the disease. The results indicate that each disease had its own characteristic pattern. Whooping cough killed almost only infants under the age of one. The majority of smallpox victims were under the age of five. Measles also affected young people in early teenage years (Diagram 32–24). *Fältsjukan* among civilians – interpreted as meaning epidemic typhus fever – ravaged the worst among middle-aged and older adults. In towns, the main effect was felt within the age interval of 30–45 years, which can be explained by the fact that typhus fever occurred endemically in the cities (Diagram 25–26). The natural course of these diseases was lengthy in all cases, with death occurring after one to two or more weeks. As far as can be ascertained, the majority of all those infected survived.

The plague differed greatly from the other diseases. First, the course of the disease was extremely short – three-fourths of those who died did so within three days of when they were taken ill. Second, it reaped the most victims among those age groups who normally had the lowest mortality rates, namely youths between 5 and 15 years old. In addition, lethality – mortality among those who had fallen ill – was considerably higher among those infected with plague than it was among those infected with smallpox or typhus fever. However, no estimate of lethality has been made since information about the number of people who were ill and who then recovered is completely omitted from the sources.

Smallpox recurred two to three times each decade. During the period investigated for this study, 1704–1718, it occurred in three different waves, each wave exhibiting a very different nature (Diagram 1). The first wave took two years to travel through Skåne. The last wave made the same circuit in a little over 6 months – a concentrated winter epidemic that spread quickly across the countryside. The middle epidemic is more difficult to follow as the intensity at which it spread was considerably lower and the number of parishes that were simultaneously affected was also low. This epidemic is most interesting for this study because it occurred during the period 1709–12 – simultaneous with both typhus fever and the first years of the plague. In some of the parishes, it also occurred simultaneously with one of the other two diseases. In other words, the epidemics have more or less overlapped one another.

This fact creates a problem for researchers who want to examine mortality in a parish where no causes of death are recorded. Simply the suspicion that smallpox might have occurred is difficult to confirm since smallpox, unlike the plague, was a part of everyday life and thus did not cause any distraught correspondence. Also, the analytical tools that might be useful primarily concentrate on monocausal epidemics (epidemics caused by only

one disease). Epidemics that are caused by more than one infectious disease are more difficult to deal with, and if cause of death was not clearly stated in the burial records, then researchers can be thrown off-track.

It was just such a mixture of smallpox and typhus fever that caused the high mortality in some of the parishes during the late winter of 1710. The area around Helsingborg was the worst afflicted as well as being the area worst devastated by the war. The Danes had their headquarters in the city and the final battle took place just outside the city. Particularly in the accounts from Fleninge, we see a picture of an almost virgin-soil epidemic – there were so many sick people that there were not enough healthy people remaining to care for them. Thus, mortality increased among groups that normally should have survived. The age of mortality victims became younger, but the most typical group affected by the plague is still absent – young people between the ages of 5 and 15.

In this study, *fältsjuka* has been interpreted as meaning epidemic typhus fever. All evidence points in this direction: how it was transmitted from marching armies to civilians, the age profile of the victims, the lengthy period of illness, prominent symptoms of mental grogginess, the season, which was the same throughout Skåne – late winter – and its final culmination in March to May.

Historising the diagnoses

According to modern medical science, the plague is classified as a bacterial disease. It is found primarily among rodents in the wild where it is transmitted from one rodent to another via infected fleas. When rats are infected it becomes dangerous for humans, not only because rats live near humans, but also because the oriental rat flea is a very effective plague vector. However, dissension is great surrounding the issue of whether this was the case for the European plague epidemics of the past or if infection was transmitted in another way, via human fleas. Epidemic typhus is caused by smaller organisms called rickettsias. It is transmitted by body and head lice and is thus associated with cramped living conditions, poor personal hygiene and cold winters. Smallpox and the measles are viral diseases that are transmitted via direct contact with infected persons or – in the case of smallpox – indirectly via the scabs.

None of this knowledge was available then. People reasoned differently and one of the purposes of this study is to map out just how they did think. This has been accomplished by approaching the subject from two different directions. In the first, clergyman's medical knowledge is investigated in relation

to the commonly occurring diagnoses of smallpox and measles. In the second, an in-depth analysis is made of how they actually diagnosed the plague.

Småkoppor (smallpox) and *mässling* (measles) were local names for these diseases. Smallpox was just as readily called *store mässlingen* or simply *mässling* farther north in Sweden – a practice that is clearly apparent in the works of Benedictus Olai and can be traced in the oldest categorisation by the Central Bureau of Statistics where the two diseases were placed under a single heading. These two diseases – smallpox and measles – were never confused in the records from Skåne, not even when they occurred simultaneously. However, at the same time clergymen, regardless of origin, used the diagnosis of smallpox, it was primarily only clergymen born in Skåne who made the diagnosis of measles. This might indicate that even the general populace could tell the difference between smallpox and measles and that a diagnosis in the burial records was a confirmation that the clergyman and the relatives of the dead were in agreement over terminology. If we do not wish to accept this explanation, then we must look at the books clergymen had on their bookshelves. The popular medical books written in common language did not include any descriptions of symptoms. Instead, we must look at the period's scientific literature written in Latin. One possible author was Daniel Sennert in Wittenberg, whose book on fevers was used quite early at the university in Lund as a basis for lectures.

In the past, diagnosing the plague was no easy task, particularly at the beginning of an epidemic before other cases had occurred in the area. These difficulties were dependent on several different factors, of which the plague's variable form of expression was only one. There is not only *one* typical complex of symptoms as there is in smallpox and measles. The typical abscesses can be difficult to find after death and the barber-surgeons and physicians sent out were easily misled by the relatives of the deceased who preferred to see the cause of death as something else. In addition, according to the different view of disease during this time, there were no definite boundaries between the different epidemic illnesses; instead, it was believed that one disease could transform into another. Smallpox and measles could turn into choleric fever, which could further develop into pestilential fever and finally, in the final stages, into outright plague, a condition that meant all of nature was poisoned.

In the past, the problem focused upon was the transition from pestilential fever to clear-cut plague. From our perspective today, this effort took place much too late when the infection was firmly established and several deaths had already occurred. In Skåne, physicians and barber-surgeons with experience of the plague from other regions were the ones who dared to acknowledge that this stage had been passed. This indicates that personal

experiences were significant in forming an opinion. When this decision was finally made it became much easier to establish the presence of the plague in neighbouring parishes. The plague was already in the area by then, and this in itself was an important criterion for diagnosis.

The very slow initial phase of the plague would have also constituted a problem. The interval between the first case and the next case was often about two weeks, a period during which the plague ran rampant among the rats in and around the houses. This was not something that was noticed in the past. On the contrary, they seemed to become lulled into a false sense of security. It was not until the first outbreak came – several cases in a short time among the inhabitants of one farm or estate – that suspicions were concretely formulated and the local clergyman raised the alarm. By then, he had strong reasons to make that decision, and it was often confirmed by the continued expansion of plague in the parish. With the help of modern knowledge about the occurrence of the plague – the tendency for several cases to occur in the same house in people of different ages as well as its initial interval – it is possible in many cases to trace the beginning of the epidemic, particularly in cities. Sometimes we can recognise the beginning of a plague epidemic several weeks before the people of the past had openly acknowledged its presence.

The regional pattern

The reconstruction conducted in this study is based on a survey of all preserved burial records and was then placed in relation to the evidence found in other sources. This reconstruction cannot be considered complete, in part because a large number of parishes lack burial records for the period and in part because victims of the plague were not covered by the clergymen's obligation to keep records. According to the Canonical law of 1686, it was the religious ceremony, the burial, that should be recorded and not the death itself. Moreover, according to the Swedish Act on curbing epidemics, those people who died of plague were to be buried on the closest hill without any ceremony. Clergymen dealt with this paradox in many different ways, from careful annotations over those who died of plague to complete secrecy and exclusion. This has resulted in the occurrence of records that look completely normal in spite of the fact that other sources reveal that the parish was affected by a serious epidemic. What we find is a minimum. More parishes might have been affected; however, it is doubtful that plague occurred throughout a larger area without resulting in some kind of correspondence.

The pattern of distribution seen on the map (Figure 9) illustrates that the epidemic was very unevenly scattered across the landscape. The areas

where the plague first arrived – northeastern Skåne near the border to Blekinge and the area around Helsingborg in the northwest – were affected the hardest. In these areas, several parishes suffered demographic catastrophes with mortality of more than half the population. This can be explained in part by the quite discrete and hardly discernible quality of the disease's initial stage and in part by the slow diagnosis process. The plague was firmly established by the time suspicions about its presence were aroused. Several weeks could go by before people dared to admit that the transition between pestilential fever and genuine plague had occurred. Before this stage it was difficult to motivate more drastic measures, and during this time the epidemic continued to spread.

In 1712, the pattern was different. Isolated parishes suffered a very high mortality rate this year as well; however, the pattern was dominated by milder epidemics in solitary villages or farms, surrounded by large areas that were completely spared. One significant exception was the country around Ystad, where infection was widespread and remained long into 1713. The country around Simrishamn and Trelleborg was almost entirely spared and the epidemic also sporadically occurred around the cities of Lund and Malmö. These differences can perhaps be explained by the fact that Ystad was dominated by merchants who long hoped for miracles and hesitated before undertaking serious counter-measures. The town waited more than two months after the arrival of the plague before they closed the city gates and broke-off contact with the surrounding countryside. Moreover, this took place on the governor's initiative, not that of the city.

The duration of the epidemic in Skåne was lengthy. During the three years the epidemic lasted, it continuously wandered into new areas (Figures 14–17). Large areas were spared completely, among them the wooded districts in the northern and central regions as well as the Söderslätt region. In a cultural geographic perspective, these areas partially coincide with areas that were dominated by isolated farms and consolidated farms, but the pattern is not unambiguous and other factors must also be considered. The difference between the epidemic in 1711 and the epidemic in 1712–13 are, however, obvious. In 1712 the diagnosis was evident from the beginning and appropriate measures could be taken. This resulted in a significantly milder epidemic. This agrees with Eckert's observations from Central Europe. The pattern of infection that began appearing during the seventeenth century was new compared to the ravages of previous centuries. The counter-measures that were taken and that became organised in an increasingly large-scale manner during the seventeenth century can perhaps provide us with an explanation for this new pattern. These counter-measures have only been briefly summarised in this work and were primarily in the form of quarantine laws.

Transmission of the epidemic occurred both across short and long dis-

tances, from village to village as well as with the aid of long-distance travellers (Figure 19). Transmission over long distances, called metastatic transmission, is important to consider. The limiting factor was the kind of transportation available – how far a person could travel during the incubation phase, from time of infection to the time when they were taken ill. Consequently, the farmers responsible for distributing the mail and villages with inns were affected quite early.

The plague exhibits a clear seasonal variation. This can be seen within the individual parishes (Diagram 41–48) and for the epidemic as a whole (Diagram 49). Activity was the greatest during late summer and fall. For the plague, the crisis months were during the winter as well as March and April. During this time, fleas grew and reproduced much slower, which made it more difficult for the plague to spread. In many cases, this meant the end of the epidemic. However, it only needed to survive the winter in one or two places in order to start up again when it became warmer again in the spring. In this respect, it seems that the first winter (1710–11) was particularly favourable for the plague. It also seems to have been much milder than the following winters.

A deadly culture?

In Chapter 9, I have taken a closer look at the transmission of the plague within villages and families. I focus on two parishes in northwestern Skåne – Strövelstorp and Ausås – where the sources made it possible to reconstruct not only individual family networks, but also the relationships between them. In the analysis I have used the terms practical kin and official kin – those relatives one had daily contact with and those relatives who lived farther away and who visited in connection with important events such as weddings and burials with the subsequent division of the estate. In both of these parishes, it has been possible to follow the daily progress of the plague epidemic since the clergymen have consistently reported the dates when someone fell ill with plague and when they died. The parishes were not particularly severely affected. The mortality rate in Strövelstorp was 7.4 times the average and in Ausås, mortality was 3.6 times the average.

Within parishes and individual villages, the plague also had a skewed distribution (Figure 25). Some families were completely wiped out, while other families lost only a few members or managed to completely avoid infection (Figure 21–24). The initial interval between the first plague victim and the outbreak of cases among the estate's other inhabitants was similar everywhere (Figure 28–29). This interval was approximately 14 days and clearly indicates that in these regions fleas that preferred rats to humans

transmitted the plague. An infected rat flea was transferred to the clothing of the first person who fell ill. It then found the other rats on the estate and they became infected. After two weeks, all the rats were dead and the fleas began moving to human hosts. This kind of estate or farm was a dangerous place for all those who lived there as well as for visitors. People began falling ill, one after the other, and then died after a short illness.

I do not take up a definite position as to *which* rat flea was involved however – whether it was the Oriental *Xenopsylla cheopis*, which is today primarily found in warmer climate zones, or the European *Nosopsyllus fasciatus*, which has more recently entered the discussions about plague vectors. Both species of flea become sick, alter their behavioural patterns and die prematurely when they are infected with plague bacteria. Because of this, it is difficult to come to any definite conclusions concerning their roles as carriers of the plague based on studies of the habits of healthy uninfected fleas.

I do not agree with Rodenwaldt's conclusions that the plague epidemic in Venice during 1575-1577 was transmitted solely with human fleas as vectors. The sources Rodenwaldt uses in his analysis of the initial stage of the epidemic lack more detailed information concerning the time period and are thus insufficient as a basis for his conclusions. His explanation as to why the epidemic came to an end during the middle of the most favourable plague season (July) in Venice while it continued in the nearby town of Vicenza – referring to the climate and that it might not have been a 'flea year' – is also inadequate. A more probable explanation is that the epizootic among rats at this time had declined in Venice but was still active in Vicenza. And without fuel from the rats and the rat fleas, the epidemic soon came to an end among humans as well (Rodenwaldt, Kupferschmidt).

Illness, death, burial and the division of estates gathered not only neighbours and the closest relatives, but also relatives that lived farther away. In this manner, the plague was provided with the opportunity to spread to other farms and villages in the area. The more people who were taken ill and died, the more frequent were the occasions when relatives congregated and the greater the opportunity for the further spreading of the plague. This has been clearly demonstrated and is also in agreement with the theories of Norwegian plague researchers (Benedictow, Moseng, Løkkebø).

The ceremonies held in connection with illness, death and burial (often something positive for the relatives of the dead) can be seen as something extremely dangerous in relation to the plague bacteria. Here, the plague found a strong niche, and this was something that they had to learn to deal with if they were to take control over the spreading of the plague. Flight was one escape, but from a cultural perspective this was not considered as something positive. In the best case, it saved the life of the one fleeing, but it was completely contrary to the Christian duty of taking care of the sick and dying.

Recovery

Recovery after a raging plague epidemic has not been very closely examined, and here I can only present isolated examples of how this occurred. It was often quick – one can see how the number of betrothals and marriages began to slowly increase long before the epidemic had completely ended (Diagram 52). This presented an inverted problem in relation to escaping through flight, because if moving into a farm where everyone had died of the plague took place *too* quickly, the new arrivals risked experiencing the same fate as their predecessors. This was another consequence they had to learn to handle in order to avoid tragedy for these new arrivals.

Surviving widows and widowers remarried, older individuals were reinstated as active farmers and employers and young people married earlier than was customary. Homesteaders and crown farmers could also claim the right to work the land. This resulted in relatives who, for example, had previously not attended christenings suddenly turning up in the village. They might have been born in another parish and have a name that had previously not occurred in the villages to which they moved; however, without a careful charting of the relationships between the families, one cannot exclude the possibility of kinship.

Final reflections

The transmission and distribution of the plague during the years 1710–1713 have been examined in this study. Clear differences emerge between the different areas as well as between different years. In addition to differences in diagnosis, one possible cause for this can be the measures that were taken – something that this study (excluding initial quarantine) could shed no light on. Neither was it possible to look at how the different classes of the population viewed the plague and what counter-measures were taken by secular and ecclesiastical authorities, by people educated in medicine and by the population on the local level. These issues remain as potential subjects for future research.

Translated by Cheryl Jones Fur

Bilaga I

Utforskandet av pestens gåta.

År	Forskare	Händelse
1894		Pestepidemi i Kanton och Hongkong
1894	Kitasato; Yersin	Oberoende av varandra upptäcker de och beskriver pestbakterien, <i>Yersinia pestis</i>
1896		Pesten anländer till Bombay
1897	Simond; Hankin	Gör oberoende av varandra värdefulla observationer angående råttans roll i pestens spridning
1897	Haffkine	Tillverkningen startar av ett buljongvaccin mot pest, det genom tiderna mest använda
1898	Simond	Framkastar idén att lopporna är förmedlare av pest till människa
1899		Liten epidemi i den portugisiska hamnstaden Porto och flera sydamerikanska hamnstäder
1900		Pesten anländer till San Francisco. Härifrån etableras nya pesthärdar i inlandet i västra USA
1903	Rothschild	Den orientaliska råttloppan, <i>Xenopsylla cheopis</i> , beskrivs vetenskapligt
1905–17	Plague Research Comm.	Gör i Indien omfattande observationer och försök. Man fastställer sambandet mellan råtta, råttloppa och människa i pestens spridning, det som senare kallats ”Dogmen om råttans roll”
1910–11	Lien-Teh; Strong	Lungpestepidemi i Manchuriet. Forskning om lungpest. Spridningsmekanismen fastställs
1914	Bacot & Martin	Beskriver mekanismen för hur råttloppan blir smittförande genom att utveckla blockering av matstrupen, och hur den sprider pestbakterier i samband med att den försöker suga blod
1922	Delanoë	Beskriver loppfälla som ffa fångar människoloppan, <i>Pulex irritans</i>
1927	Jorge	Inför begreppet ”Sylvatisk pest” som en samlande beteckning på de endemiska pesthärdar som finns ute i naturen oberoende av råttepizootierna
1934	Girard & Robic; Otten	Massvaccination med levande försvagade pestbakterier genomförs på Madagaskar och Java – med god effekt på morbiditet och dödlighet men också med biverkningar.

År	Forskare	Händelse
1935	Domagk	Upptäckten av Prontosil. Sulfonamider användes 1938 på försök till peptsjuka och från 1941 som profylax mot lungpest
1938	Müller	DDT beskrivs. Det lanseras några år senare som ett tämligen ofarligt insektsbekämpningsmedel, används 1945 mot pest i Peru, Oran och Casablanca och blir snart ett förstahandsmedel i kampen mot pågående pestepidemier
1941	Blanc & Baltazard	Liten epidemi i Marocko. Utspel om människoloppans roll som vektor i både modern och historisk tid
1943	Girard	Påpekar förekomsten av frilevande rättloppor på Madagaskar
1943	Schatz, Bugie & Waksman	Streptomycinets antibakteriella egenskaper upptäcks. 1948 används det för att bota peptsjuka
1944	Van Loghem	Bakteriologisk omgruppering. Genus <i>Pasteurella</i> delas i tre genera: <i>Pasteurella</i> i snäv bemärkelse, <i>Francisella</i> och <i>Yersinia</i>
1945	Blanc & Baltazard	I en längre artikel redovisas forskningsresultaten från epidemin 1941 i Ait Immour i Marocko
1947–60	Baltazard et al	Jämförande forskning om pestens ekologi i ett antal endemiska pesthärdar i Asien och Sydamerika
1963	Klein	Entomologiska undersökningar i Kurdistan. Noggrannare klassifikation av lopporna
1963	Baltazard, Karimi, Eftekhari et al.	Arbetshypotes enligt vilken man delar in pestbakteriens liv i två faser: 1) den parasitära med gnagare och deras loppor 2) den saprofytära i djupa gnagarhålor, där den utsöndras i loppans avföring och kan överleva länge – tellurisk pest
1968	Mollaret	Tellurisk pest experimentellt visad och kallas nu istället endogen pest
1970–90		Omfattande forskning om de endemiska härdarna i bland annat USA, Vietnam och Sydamerika
1980–2000		Molekylärbiologisk kartläggning av olika egenskaper hos pestbakterien, virulensfaktorer, förmågan att extrahera järn o.s.v.
1995		Den första multiresistenta stammen av pestbakterien isoleras på Madagaskar

Källor: Hirst 1953; Pollitzer 1954; Baltazard, Karimi, Eftekhari, Chamsa & Mollaret 1963; Mollaret 1968; Baltazard 1971; Kupferschmidt 1993; Beaucournu 1999; Carniel 2000.

Bilaga 2

Förekomsten av diagnoserna ”Kopper”, ”Småkopper” eller ”Barnekopper” i olika socknar i Skåne under perioden 1704–1718. Antal döda som i begravningslängden har fått dessa diagnoser. Åren 1708 samt 1713–1716 utelämnade pga att diagnoserna då inte förekom.

Härad	Socken	1704	05	06	07	09	10	11	12	17	18
Bjäre	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
S.Åsbo	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
N.Åsbo	Perstorp	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—
	Ängelholm	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
V.Göinge	Farstorp	—	—	1	1	—	—	—	—	9	2
	Röke	—	4	9	—	—	—	—	—	—	—
	Visseltofta	—	—	3	—	—	—	—	—	9	8
	Västra Torup	—	3	1	—	—	3	—	—	—	—
Ö.Göinge	Önnestad	—	4	—	—	4	—	—	—	—	—
	Färlöv	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
	Hästveda	—	—	7	8	4	1	—	—	13	5
	Loshult	—	—	6	—	1	—	—	—	1	5
Villand	Osby	7	—	12	—	5	—	—	—	11	10
	Oppmanna	—	10	12	—	4	—	—	—	3	11
	Vånga	—	—	8	—	6	1	—	—	4	12
Gårds	Vittskövle	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
	Trspt	7	22	59	9	25	6	0	0	51	53

Härad	Socken	1704	-05	-06	-07	-09	-10	-11	-12	-17	-18
Albo	Trspt	7	22	59	9	25	6	0	0	51	53
	Andrarum	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—
	Brösarp	—	7	—	—	1	—	—	—	2	2
	Fågeltofta	—	—	—	—	—	—	—	—	3	12
	Ravlunda	—	10	—	—	—	—	—	—	2	7
Jerresta	Södra Mellby	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
	Östra Nöbbelöv	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
Ingelsta	Benestad	—	2	3	—	1	—	—	—	—	—
	Smedstorp	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—
	Stora Köpinge	—	—	—	—	—	—	—	1	—	2
	Tryde	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—
Herresta	Övraby	—	2	6	—	—	—	—	—	—	—
	Bjäresjö	—	—	—	—	—	—	—	—	1	2
	Hedeskoga	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
	Sövestad	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
	Ystad S: Maria	—	—	—	—	6	1	—	—	2	—
Ljunits	Öja	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
	Skårby	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—
Vemmenhög	Böringe	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8
	Grönby	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
	Lemmeströ	—	—	—	—	—	—	1	—	—	9
	Södra Åby	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
	V. Vemmenhög	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
	Trspt	7	48	71	9	36	7	1	4	63	100

Härad	Socken	1704	-05	-06	-07	-09	-10	-11	-12	-17	-18
	Trspt	7	48	71	9	36	7	1	4	63	100
Skytts	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Oxie	Södra Åkarp	—	5	—	—	—	—	—	—	—	8
Bara	Görslov	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—
	Skabersjö	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
	Uppåkra	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Torna	Blentarp	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
	Igelösa	—	—	—	—	—	3	—	—	—	1
	Lackalänga	—	—	9	—	—	—	—	—	—	—
	N. Nöbbelöv	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—
	Odarslov	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
	S:Peters Kloster	—	1	4	—	—	—	—	—	—	1
	Stora Råby	—	1	3	—	—	—	—	—	—	—
	Stävie	—	—	5	—	—	—	—	—	—	—
	Vallkärra	—	—	11	—	—	—	—	—	—	—
Harjager	Kävlinge	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—
	Saxtorp	—	4	6	—	—	1	—	—	6	3
	Västra Karleby	—	—	5	—	—	2	—	—	—	4
Rönneberga	Glumslöv	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
	Svalöv	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
	Vadensjö	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—
Luggude	Farhult	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13
	Jonstorp	—	—	—	—	—	—	—	—	3	11
	Trspt	7	59	118	9	36	14	1	6	76	145

Härad	Socken	1704	—05	—06	—07	—09	—10	—11	—12	—17	—18
Onsjö	Trspt	7	59	118	9	36	14	1	6	76	145
	Billinge	—	2	—	—	—	—	—	—	8	2
	Reslöv	—	3	—	—	—	—	—	—	1	6
Frosta	Röstånga	—	—	—	—	—	—	—	—	10	—
	Espinge	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
	Fulltofta	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
Färs	Sallerup	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—
	Lövestad	—	—	—	—	—	—	—	—	12	8
	Sövde	—	2	4	—	—	—	—	—	—	—
	Öved	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—
Summa		7	68	123	9	36	15	3	6	107	161
Härad	Socken	1704	—05	—06	—07	—09	—10	—11	—12	—17	—18

Källa: Samtliga bevarade skånska begravningslängder för perioden 1704–1718. LLA och MSA.

Bilaga 3

Förekomsten av diagnosen ”Mässling” i olika socknar i Skåne under perioden 1704–1718. Antal döda som i begravningslängden har fått denna diagnos. Åren 1704–1705, 1707–1709, 1711–1714 samt 1718 utelämnade pga att diagnosen då inte förekom.

Härad	Socken	1706	1710	1715	1716	1717
Bjäre, S.Åsbo, N.Åsbo	—	—	—	—	—	—
V.Göinge	Farstorp	2	—	5	—	—
	Visseltofta	4	—	—	—	—
	Västra Torup	—	1	—	—	—
	Önnestad	1	—	—	—	—
Ö.Göinge	Hästveda	9	—	—	—	—
	Loshult	7	—	—	—	—
	Osby	23	—	—	—	—
Villand	Oppmanna	5	—	4	—	—
	Vånga	11	—	1	—	—
Gärds	—	—	—	—	—	—
Albo	Brösarp	6	—	—	—	—
	Ravlunda	4	—	—	—	—
Jerresta	—	—	—	—	—	—
Ingelsta	Benestad	2	1	—	—	—
	Övraby	3	—	—	—	—
Herresta, Ljunits	—	—	—	—	—	—

Härad	Socken	1706	1710	1715	1716	1717
Vemmenhög	V. Vemmenhög	—	—	—	—	1
Skytts, Oxie, Bara	—	—	—	—	—	—
Torna	S:Peters Kloster	—	—	1	—	—
Harjager	Västra Karleby	1	—	—	—	—
Rönneberga, Luggude, Onsjö	—	—	—	—	—	—
Frosta	Borlunda	—	—	—	1	—
Färs	—	—	—	—	—	—
Summa		78	2	11	1	1

Källa: Samtliga bevarade skånska begravningslängder för perioden 1704–1718. LLA och MSA.

Bilaga 4:

Strandade fartyg längs Skånes kuster

4: a) Strandat 1708

Datum	Plats	Fartyg	Källa
Mars	Skanör	Skeppet nämns helt kort av strandridarinspektorn.	Inspektör Aulin till Stenbock, 31/3 1708, SkGKa, D III a:12 s. 673, LLA.
16/5	Viken	Ett skepp vars redare bor i Kalmar. På väg från Bordeaux med olika sorters vin. Redan dagen därpå är en del bärgat av Dykeriinspektorerne.	Bef.man Holst till Stenbock, 16/5 1708, SkGKa, D III d:19 s. 996, LLA.
21/10	Svinebogarne strax vid Viken	Ett litet danskt skepp Fortuna på väg från Holland till Köpenhamn med mursten, några korgar tobaksblad och annat smått, som tullnären, befallningsmannen och allmogen försöker bärga. Ingen förhoppning om skeppets räddning. Fiskarna på Viken har en månad senare tagit hand om en del av det som flutit i land, huggit itu masterna och fört hem till sitt så mycket de kunnat.	Tullnären Fistulator resp. bef.man Holst till Stenbock, 22/10 1708, SkGKa, D III a:12 s. 622–623, D III d:19 s. 1000, LLA. Viss oklarhet råder i breven från tullnären om vilket eller vilka skepp som avses. Fistulator till Stenbock, 5/12 och 10/12 1708, SkGKa, D III a:12 s. 632–635, 643–644, LLA.
10/11	Hallands Väderö	Skeppet S:te Nicolaus från Stockholm kommet från Nykastell med stenkol. Fartyget helt sönderslaget, fyra man ombord omkomna. Inget av lasten går att rädda.	Tullnären Fistulator till Stenbock, 11/11 1708, SkGKa, D III a:12 s. 628–629, LLA.

10/11	Torekov	Ett skepp hemmahörande i Köpenhamn på väg från Island med kött och andra viktualieprodukter står högt på grund. Gräl om bärgningen, där tullnären Fistulator och svenske envoyén Leijonklou i Köpenhamn ger helt olika versioner av händelserna.	Fistulator till Stenbock, 11/11 och 3/12 1708, SkGKa, D III a:12 s. 628–629, 639–641. Envoyén Leijonklou till Stenbock, 24/11 1708, SkGKa, D III a:12 s. 657. Alla LLA.
-------	---------	--	---

4: b) Strandat 1709

Datum	Plats	Fartyg	Källa
14/11	Abbekås	En valfisk stor som en liten skuta har drivit mot land. Fiskarna och bönderna hugger löst på den och bärgar allt vad de kan av späcket.	Ystads Magistr. till Stenbock, 16/11 1709, SkGKa, D III b:21 s. 300, LLA.

4: c) Strandat 1710

Datum	Plats	Fartyg	Källa
5–10/6	Krapperrup	En dansk farkost, Blå Dufwan, på väg från Jylland till Köpenhamn med ved. En köpman, en skeppare, fem gemena och en piga finns ombord, vilka skickas till Malmö. Farkosten brusten. Strandvakten har bärgat lasten.	Major Ramfeldt och gen. adj. Boije till Skytte, 10/6 resp. 11/6 1710, SkGKa, D III a:14 s. 324 resp. 304–307, LLA.

5/9	Kåsehuvud	En dansk esping på väg från Köpenhamn till danska flottan. Nio man ombord arresteras och skickas till Malmö fästning. Espingen står i sjökanten och tros kunna bli räddad för framtida bruk i Malmö.	Postmäst. Muurman till Stenbock, 7/9 1710, SkGKa, D III a:14 s. 539. Stenbock till Amiralitetet, 26/9 1710, SkGKo, A I:12, Sept s. 28. Båda LLA.
29–30/11	Sandhammaren	En holländsk farkost, Jungfru Anna, på väg från Danzig med råg, vete, ärtor, polskt salt och pottaska. Farkosten står under vatten och blir i en ny storm den 4/12 helt sönderslagen. Delar av vraket driver 1½ mil från den ursprungliga förlisningsplatsen. Folket ombord, 11 personer, räddar sig iland tillsammans med en del av lasten. De uppvisar sundhetspass från Danzig och får den 12/12 pass för vidare resa till Lübeck, Stettin och Karlshamn.	Stobæus till Stenbock, 2/12 och 16/12 1710, SkGKa, D III a:14 s. 560–567, LLA.
4/12 (ev. 11/12)	Ystads redd	Kungliga postjakten Falken kommer på rena sanden och kan förhoppningsvis bärgas om inte nya stormar omintetgör försöken.	Muurman till Stenbock, 14, 21 och 28/12 1710, SkGKa, D III a:14 s. 553–555, LLA.
4/12 (ev. 11/12)	Ystads redd	En skuta från Lübeck lastad med alun vattenfylld. Lasten bärgad men mycket fördärvad.	Muurman resp. Stobæus till Stenbock, 14/12 resp. 16/12 1710, SkGKa, D III a:14 s. 553 resp. 566–567, LLA.
11/12	Stengravarna under Pålsköp	Ett holländskt flöjtskepp benämnt Jungfru Lucia på väg från Amsterdam till Königsberg med spanskt salt, specerier, smör, speglar, vin, tobak och andra goda saker. Blir vinddriven från Helsingörs redd där den har ankrat. Skeppet står fullt med vatten, men man försöker bärga varorna.	Fistulator till Stenbock, 13/12 1710, SkGKa, D III a:14 s. 448–449. Helsingborgs magistrat till Stenbock 12/12 och 19/12 1710, SkGKa, D II a:17 s. 553–555. Alla LLA.

4: d) Strandat 1711

Datum	Plats	Fartyg	Källa
Oktober	Abbekås	En esping har strandat, från vilken en bonde bärgar redskapen utan att ange det för tullkontoret. Fartyget är i januari sönderslaget av sjön och sönderhugget av bönderna.	Kapten Wachtmeister till Burenschiöld, januari 1712, SkGKa, D III b:17 s. 1220, LLA.

Bilaga 5

5: a) Danska raider mot kusten 1710

Datum	Plats	Fartyg	Källa
2/4	Ystad	Fienden är i nejden och sätter ut sina espingar.	Stenbock till överstelöjtnant Ducker och major Hilcken, 2/4 1710, SkGKo, A I:12, April s. 2–3, LLA.
20/6	Hanö	10 danska örlogsskepp kastar ankar vid Hanö, sänder ut en Schalupp med 40 man mot Mjällby på Listerlandet, för med sig manfolk, nät och fiskegarn och annat man kan lägga händerna på.	Generalgevaldiger Segerdahl till Skytte, 20/6 1710, SkGKa, D III a:14 s. 444–445, LLA.
26/6	Simrishamn och Gislöv	En dansk Brigantin skjuter två skott in mot staden, fortsätter sedan mot Gislöv, där man kapar en fiskebåt från vilken man för bort två fiskare.	Simrishamns magistrat till Skytte, 26/6 1710, SkGKa, D II a:17 s. 655, LLA.
24/12	Helsingborg	En liten slup med några nickhakar avlossar två skarpa skott mot staden.	Loenbom 1758, s. 151.

24/12 Svinabäck och Mölleleije Vid Svinabäck tar en dansk skärbåt bort en svensk fiskebåt med nät och redskap. Man fortsätter till Mölleleije, skjuter ihjäl några kor som man drar till sig i båten, skjuter svensk lösen, stiger iland på fiskeläget, rövar och slår folket, tvingar till sig pengar, hugger sönder näten, fördärvar så mycket man kan i husen. Loenbom 1758, s. 151–152.

5: b) Danska raider mot kusten 1711

Datum	Plats	Fartyg	Källa
17/3	Under Kullen	Danskarna bortför 18 fiskare och enrollerade båtsmän, dock med dessas egen vilja.	Loenbom 1758, s. 183.
22/3	Vid Helsingborg	Danskarna stiger i land och bortför 4 båtar med 15 båtsmän och 4 gossar.	Loenbom 1758, s. 183–184.
29/3	Vid Helsingborg	30–40 man kommer under stranden vid Helsingborg för att pejla stranden.	Loenbom 1758, s. 184.
3/4	Ystad	Två danska kapare som för svensk flagg, en huckert med 8 stycken och 17 man, en brigantin med 12 stycken och 30 man, kommer på Ystads redd, bortför 2 fiskebåtar med vardera 2 man, skickar en slup med 6 man till ett lybskt fartyg, som plundras. Efter skärmytsling med svenska soldater skjuter de 5–6 skott in mot staden.	Loenbom 1758, s. 184–185. Ystads magistrat till Skytte, 4/4 1711, SkGKa, D II a:18 s. 781–784, LLA.

Datum	Plats	Fartyg	Källa
18/4	Ystad	Kaparna kommer tillbaka och kryssar utanför Ystad, skjuter mot den svenska militären, varefter de övertalar två lybska skeppare på en flöjt och en saltskuta att bege sig till Danmark istället.	Loenbom 1758, s. 185.
19/4	Kullen, Råå, Tegelgården, Ålabodarna	2 jakter, 4 slupar och 10 skärbåtar kommer under Skånska landet, bemannade med grenadjärer och nickhakar. Hälften går norrut mot Kullen, hälften söderut mot Råå, Tegelgården och Ålabodarna.	Loenbom 1758, s. 185.
20/4	Helsingborg	I gryningen anfaller strandvakterna på båda sidor om Helsingborg.	Loenbom 1758, s. 185–186.
20/4	Råå	100 man landsätts och går upp i byn för att bortsnappa strandvakten. Först skottväxling, sedan plundring i byn, man återställer det rövade och ger sig iväg.	Loenbom 1758, s. 186.
20/4	Hittarp	50 man landsätts för att omringa strandvakten. Resten kryssar utanför fiskeläget. Skottlossning varefter man ger sig iväg.	Loenbom 1758, s. 186.
24/4	Mölleleije	2 danska kapare och 1 köpmansskepp landsätter soldater och båtsmän i akt att plundra fiskeläget, en bredvid liggande bondby och sätesgården Krapperup. Skottväxling med vakten, varefter danskarna flyr ut i vattnet. Kaparna skjuter mot stranden.	Loenbom 1758, s. 187.

Datum	Plats	Fartyg	Källa
29/5	Torekov, Hallands Väderö	Två danska farkoster landsätter över 100 soldater, som skjuter ihjäl en hop får och några kor. Då en kvinna skrämmer dem med att pesten är i byn fortsätter de till Hallands Väderö, där de skjuter ihjäl några ök och får.	Befallningsman Ekwall till Skytte, 29/5 1711, SkGKa, D II a:18 s. 1479, LLA.
6/6	Viken	Två danska skärbåtar bortför två fiskebåtar med 7 fiskare, varav 5 enrollerade. En tredje fiskebåt med redskap och fyra gamla fiskare släpps. Tre av de enrollerade fiskarna och en pojke lyckas så småningom rymma och återkommer till Viken den 12/7.	Kommandanten Lannéer till Skytte, 8/6 och 15/7 1711, SkGKa, D III a:15 s. 294–295, 328–329, LLA.
19/7	Barsebäck	Fienden har gjort infall vid Barsebäck med ett parti.	Major Ollenberg till Skytte, 19/7 1711, SkGKa, D III a:15 s. 508, LLA.
25/7	Båstad	En fregatt och tre kapare lägger sig på Båstads redd, skjuter in mot staden och begär brandskatt. Två slupar landsätts väster om Båstad, skjuter på nötkreatur, varav tre tages ombord och två andra skadas. Man bortför tullnär Schiernas gosse och två fiskare från Båstad, bortsnappar 3 fiskebåtar från Kattviken och beskjuter strandvakten.	Överstelöjtnant Gyllenbielke till Skytte, 27/7 1711, SkGKa, D III a:15 s. 251, LLA.
29/7	Norr om Helsingborg	Danska skärbåtar oroar vakten norr om Helsingborg minst 2–3 ggr i veckan.	Kommandanten Lannéer till Skytte, 29/7 1711, SkGKa, D III a:15 s. 369–370, LLA.

Datum	Plats	Fartyg	Källa
25/8	Råå och Tegelgården	Ett danskt örlogsskepp, 2 espingar och 10 båtar kommer till Råå, landsätter 200 man under kanonader, hugger sönder 5 båtar vid Råå och 2 stora båtar vid Tegelgården, plundrar och ruinerar i husen.	Kommandanten Lannéer till Skytte, 27/8 1711, SkGKa, D III a:15 s. 302–304, LLA.
26/8	Helsingborg, Pålsköp och Gravarne	Skeppet med sina espingar och båtar återkommer, skjuter mot Helsingborg, försöker antända en båt vid Pålsköp, drar sig upp mot Gravarne, sticker ett fiskarhus i brand och hugger sönder en ny båt tillhörig en färjeman. Skottväxling med strandvakten.	Kommandanten Lannéer till Skytte, 27/8 1711, SkGKa, D III a:15 s. 302–304, LLA.
30/8	??	En dansk fregatt bortför 14 sillbåtar.	Major Ramfeldt till Skytte, 30/8 1711, SkGKa, B I:18, LLA. Enligt diarium. Brevet ej återfunnet.
4/9	Årup, Skönabäck	Dagligen ses fiendeskepp, vars slupar pejlar grunden. En styrka landsätts vid Skönabäck, rövar och hotar sätta eld på byn.	Kornett Poppen till Skytte, 5/9 1711, SkGKa, D III a:15, s. 624, LLA.
7/9	Tosteberga	Dansken har borttagit ett parti boskap.	Major Törnflycht till Skytte, 7/9 1711, SkGKa, D III a:15, s. 480, LLA.
20/9	Barsebäck	En dansk Escaloupe med 4 falkonetter och 15–16 man försöker snappa bort 4 fiskebåtar. Eldväxling med strandvakten, varefter man ger sig av mot Ven med en av fiskebåtarna. Kryssar sedan utanför Landskrona, där man för bort en hop sillnät.	Major Brunjan till Skytte, 21/9 1711, SkGKa, D III a:15 s. 530–531, LLA.
22/9	Ålabodarna, Glumslöv, Tegelgården	En dansk skärbåt med beväpnade båtsmän och falkonetter, som försöker landstiga. Skottväxling med strandvakten, som förföljer båten från Glumslöv ända till Tegelgården.	Major Brunjan till Skytte, 23/9 1711, SkGKa, D III a:15 s. 532, LLA.

Bilaga 6

Se förklaringar på sidan 477

Underlag för utbredningskartorna

Fas	Period	Fas	Period
CMR	12-månaders period innefattande epidemins stegring, kulmen och månaderna därefter	III	April 1712 – mars 1713
I	April 1710 – mars 1711	IV	April 1713 – mars 1714
II	April 1711 – mars 1712	V	April 1714 – mars 1715

6:a) Nordost – Villands, Gärds och Göinge 1710–1712 (inga pestfall under perioderna III–V)

Socken	Duration	Kommentar	CMR	I	II
Näsum	Nov 1710 – jan 1712?	Ingen diagnos i kb, men flera brev bekräftar pestepidemin. (69) 671 döda t.o.m. april 1711. Byarna Näsum och Hagstad nämns som smittade fortfarande i febr 1712. (2)	>23,1	>6,6	X
Ivö	Nov 1710 – aug 1711	Diagnos i kb. Sammanlagt 123 döda.	27,8	18,7	9,1
Kiaby	Dec 1710 – sept 1711	Diagnos i kb. Sammanlagt 296 döda.	17,3	5,9	11,8
Oppmanna	Dec 1710 – jan 1712?	Diagnos i kb. Sammanlagt c:a 385 pestdöda. Byarna Oppmanna och Söndraby smittade fortfarande i febr 1712. (2)	~18,3	>3,0	>9,5
Vånga	Dec 1710 – jan 1712	Diagnos i kb. Sammanlagt c:a 100 pestdöda. (68) Åter pest under hösten 1711. I mars 1712 ska de sista gårdarna rökas. (2, 98)	>5,0	>4,2	X
Österslöv	Dec 1710 – mars 1711, juni – sept 1711	Diagnos i kb för sommarepidemin. Vad gäller vinterepidemin se brev från Blanxius. (68) Sammanlagt 167 döda.	7,2	2,2	6,0

Socken	Duration	Kommentar	CMR	I	II
Ivetofta	Jultiden 1710, aug 1711 – febr 1712	Kb saknas. 9 döda i ett hus vid jultiden 1710. Nytt uppblossande i Ivetofta och Råby i augusti 1711. Mer än 30 döda före oktober. Diagnos i brev. (68)	X	X	X
Gualöv	Dec 1710 – aug 1711	Kb saknas. 124 döda t.o.m. början av juni 1711. Diagnos i brev. (53, 68)	X	X	X
Västra Ljungby	Dec 1710 – mars 1711, juni – sept 1711	Kb saknas. Epidemi i Västra Ljungby, Vanneberga och Östra Ljungby. Diagnos i brev. (51–54, 68) Se också domboken!	X	X	X
Emitslöv	Dec 1710	Diagnos i kb. 4 döda i Svinberga ryttarehus. Se brev! (30)	2,3	2,0	–
Västra Vram	Dec 1710 – jan 1711	Ingen diagnos i kb. Mycket skumt med clustering, blandade åldrar i två familjer. Ev. 9–18 döda.	1,0	1,8	–
Nosaby	Maj – okt 1711 ?	Inga spår av pest i kb. Fall i byarna Araslöv, Balsby och Näsby, vilka ej alls är införda. Diagnos i brev. (58, 65, 67, 101)	X	–	X
Åhus	Maj – sept 1711	Ingen diagnos i kb. Viss clustering samt begravningsättet inger misstanke på pest. Bekräftas i flera brev. (49, 65–66) 8–10 döda	1,5	–	1,6
Fjälkestad	Juni – sept 1711	Kb saknas. 52 pestdöda. Diagnos i brev och tingsrätt. (64, 97)	X	–	X
Fjälkinge	Juni – dec 1711	Diagnos i kb. Gäller Fjälkinge men inte Legeved. C:a 30 pestdöda. För pesten i Legeved, se tingsrättsprotokoll. (98)	2,1	–	2,0
Glimåkra	Juni – okt 1711	Inga spår av pest i kb. 5 döda i Truedstorp i aug 1711. En gård i Traneveke. Dessa är ej införda. Diagnos i brev. (32–33, 84)	X	–	X
Rinkaby	Juli 1711 – jan 1712	Diagnos i kb. 49 döda. Se också brev. (2)	6,5	–	6,1
Ö. Broby	Sept – okt 1711	Diagnos i kb. 3 döda i ett hus i Glimminge. Se brev. (33, 77)	0,9	–	0,9
Färlöv	Okt 1711 – mars 1712	Diagnos i kb. 26 döda.	2,1	–	1,6
Hästveda	Okt 1711 – jan 1712	Diagnos i kb. 12 döda. Se också brev. (33)	0,9	–	1,0
N. Åsum	Okt 1711 – febr 1712?	Kb saknas. Pest i Härlövs by. Diagnos i brev. (2–3, 81)	X	–	X
Skepparslöv	Okt 1711 – när?	Kb saknas. 4–5 döda i enstaka hemmanet Bockeboda. Diagnos i brev. (1)	X	–	X
Träne	Okt 1711 – mars 1712?	Ingen diagnos i kb. C:a 40 döda. Diagnos i brev. (2)	2,6	–	2,4

Socken	Duration	Kommentar	CMR	I	II
Stoby	Nov 1711 – jan 1712	Kb saknas. En gård i Algustorp. Diagnos i brev. (33–34)	X	–	X
Vä	Nov 1711 – jan 1712	Diagnos i kb. 55 döda, främst i Nöbbelöv.	2,7	–	2,7
N. Mellby	Dec 1711 – mars 1712	Ingen diagnos i kb. Clustering. C:a 30 döda. Diagnos i brev. (33)	2,0	–	1,9
Vinslöv	Dec 1711 – mars 1712	Diagnos i kb. En gård i Lunnarp och en i Kialt. Betydligt fler döda än som finns angivna i begravningslängden. (33–34)	X	–	X
Kristianstad	Febr 1712	Inget onormalt i kb. Två fall på Norra Gatan enl. brev. (59, 102)	0,9	–	1,0
Örkened	1711??	Kb saknas. Enligt traditionen ska pesten ha kommit till Norra Havhult från Farabol. Pestkyrkogård finns. (107) ”Ett kvinnfolk ifrån Skåne och Lönsboda sockn, som liggit siuk af pesten” figurerar i Virestad sn 19/12 – men är det 1710 eller 1711? Vejde är på denna punkt oklar. (109)	X	–	X

6:b) Mellanskåne – Frosta och Färs 1711–1715

Socken	Duration	Kommentar	CMR	I	II	III	IV	V
Norra Rörum	Jan – juli 1711	Ingen diagnos i kb. Clustering o begravning i backen inger misstanke på pest. Bekräftas i flera brev. Trulstorps by och enstaka torpet Syrkhult. (27–29) C:a 45 döda	4,5	2,6	2,7	–	–	–
Hörby	Dec 1711 – mars 1712	Diagnos i kb. 76 döda, 69 från Hörby, c:a fem från Slagtofta. Ställt i mars 1712. (36, 83)	4,1	–	X	–	–	–
Hurva	T.o.m. mars 1712?	Kb saknas. Diagnos i brev. (35)	X	–	X	–	–	–
Skartofta	Juli – okt 1712	Diagnos i kb. 7 döda i Tjärby och Svinstorp	1,5	–	–	1,7	–	–

Socken	Duration	Kommentar	CMR	I	II	III	IV	V
S. Åsum	Juli – dec 1712	Diagnos i kb. C:a 45 pestdöda i Åsum och Spjällahuset.	4,6	–	–	4,9	–	–
Ramsåsa	Aug – sept (nov?) 1712	Diagnos i kb. 5 döda. Sannolikt många fler som inte bokförts. (En del av de 120 som här förts på Röddinge?) (72)	2,5	–	–	1,8	–	–
Sövde	Aug 1712 – när?	Ingen diagnos i kb. Misstänkt clustering med snabba begravningar, blandade åldrar i augusti. Därefter inga fler begravningar införda. Bekräftat i brev. (82)	>1,7	–	–	>1,2	–	–
Öved	Aug – nov 1712	Diagnos i kb. 32 döda i Blommerödshuset och Öveds by.	3,8	–	–	3,9	–	–
Brandstad	Sept – nov 1712	Diagnos i kb. 15 döda i Brandstad by.	2,2	–	–	1,9	–	–
Röddinge	Sept 1712, juli – okt 1713, febr 1715	Diagnos i kb 1712. Två fall, varav det ena från Wälröd. Fler döda som inte bokförts! Den 29/11 över 120 redan döda sedan 13/9. (72) Ingen diagnos i kb 1713. Clustering i ett gatuhus i Röddinge by. Minst 3 döda. Diagnos enligt brev. (38) Fem döda i Slagarp 1715, varav två fått diagnosen pest.	10,9	–	–	10,9	0,8	1,1
Vomb	Sept – nov 1712	Diagnos i kb. 9 pestdöda i tre eller fyra gårdar.	2,0	–	–	1,8	–	–
Bosjökloster	Okt 1712	Ingen diagnos i kb. Pest i Orehuset enligt brev. (37) 3 döda.	0,6	–	–	0,9	–	–
Gårdstånga	Okt 1712	Inga spår av pest i begravningslängden. En gård i Rönslöv by nämns i brev som smittad. (37)	X	–	–	X	–	–
Höör	Okt 1712	Kb saknas. Diagnos i brev. Ett hemman i byn Höör. (37)	X	–	–	X	–	–
Lövestad	Maj – dec 1713	Diagnos i kb. C:a 95 döda i byarna Heinge, Ryy och Heingetorp.	3,9	–	–	–	3,7	–
Vanstad	Juli – okt 1713 – när?	Ingen diagnos i kb. Stark clustering i Vanstad by. Diagnos i brev. (38) C:a 10 döda.	1,9	–	–	–	1,9	–
Östraby	Okt 1713	Lucka i begravningslängden. Pest i Sniberups by enl. brev. (38)	X	–	–	–	X	–

6:c) Nordväst – Bjäre, Åsbo, Luggude, Onsjö och Rönneberga 1711–1714

Socken	Duration	Kommentar	CMR	I	II	III	IV	V
St Ibb	Sept – okt 1710	21/9: En holländsk skeppare på väg från Stockholm låter begrava sin styrman och dennes 10-åriga son, 4/10: Styrmannens 3-åriga son begravs. (105) Intervallet passar, men diagnos saknas.	X	?	–	–	–	–
Allerum	Jan – okt 1711	Ingen diagnos i kb. Clustering o begravningssättet inger misstanke. Sammanlagt c:a 275 döda. Diagnosen satt i början av april, men sannolikt har fall inträffat redan i jan. Se brev! (5, 7)	12,9	7,2	11,7	–	–	–
Brunnby	April – juli 1711– när?	Kb saknas. Diagnos i brev. (5, 7)	X	–	X	–	–	–
Grevie	April 1711 – när?	Inga spår av pest i kb. Diagnos i brev. Den 19/5 redan mer än 20 personer döda, varav endast två är införda, utan diagnos. (22, 87)	X	–	X	–	–	–
Helsingborg	April 1711 – jan 1712	Diagnos i kb. C:a 260 döda under året, varav enligt kyrkboken endast hälften, 133, skulle ha varit pest.	4,8	–	4,8	–	–	–
Kattarp	April – sept 1711	Diagnos i kb. 21 pestdöda. Se också brev. (7)	2,7	–	2,7	–	–	–
Västra Broby	April – maj 1711– när?	Kb saknas. Diagnos i brev. Pest särskilt Hyllinge by. (5, 24, 70, 88)	X	–	X	–	–	–
Barkåkra	Maj – juni och okt – nov 1711	Diagnos i kb. C:a 20 pestdöda.	2,7	–	2,3	–	–	–
Förslöv	Maj 1711?	Inga spår av pest i kb. Diagnos i brev. De pestdöda ej införda. (23, 87)	X	–	X	–	–	–
Strövelstorp	Maj – okt 1711	Diagnos i kb. Maximum under juni. C:a 90 pestdöda. Se också brev. (24, 86)	7,4	–	7,2	–	–	–
Kropp	Maj 1711 – när? Sept 1712	Diagnos i kb både 1711 och 1712. C:a 120 pestdöda 1711. Främst i Lydesta och Hjorthög. Se också brev. (7) 1712 fem döda i en gård i Lydesta. Se också brev. (12)	8,1	–	8,0	1,0	–	–

Socken	Duration	Kommentar	CMR	I	II	III	IV	V
Norra Vram	Maj – sept 1711, nov 1712	Ingen diagnos i kb 1711. Clustering, omlagda noteringar o begravingar inger misstanke på pest. Bekräftas av brev. C:a 35 pestdöda. 1712 diagnos enligt brev, men inga spår av dessa döda i kb. (21, 70, 76)	2,3	–	2,3	X	–	–
Välinge	Maj – aug 1711	Diagnos i kb. Enstaka gårdar i Välinge, Västraby och Heggehuset. 9 pestdöda.	1,9	–	1,4	–	–	–
Väsby	Maj – okt 1711	Diagnos i kb. C:a 190 pestdöda. Se också brev. (7–8, 79)	8,2	–	7,4	–	–	–
Fleninge	Maj – sept 1711	Ingen diagnos i kb. Misstänkta fall redan i maj. Därefter kraftigt stegrad dödlighet. Diagnos i brev. (7) C:a 100 pestdöda.	13,2	–	13,1	–	–	–
Ausås	Juni – okt 1711	Diagnos i kb. Drygt 30 pestdöda. Främst Humlarps by. Därutöver enstaka fall i Ausås och 5 i prästgården. Se brev. (26)	3,6	–	4,0	–	–	–
Höja	Juni – juli 1711	Ingen diagnos i kb. Clustering, blandade åldrar + begraving utom kyrkogården. Enstaka fall i Skiörpinge by. 4 döda i en gård. Bekräftat i brev. (76)	1,3	–	1,4	–	–	–
Jonstorp	Juni 1711 – när?	Diagnos i kb. Se också brev. (7–8) 91 pestdöda.	10,5	–	10,0	–	–	–
Kvistofta	Juni–juli och nov–dec 1711?	Ingen diagnos i kb. Clustering, blandade åldrar + några begravingar i Västra Vång. 8 pestdöda? 2 syskon avlider i juni 1711 i Olstorp. 2 hastiga dödsfall juli 1711 i Kvistofta fattigstuga – begravs i Västra Vång. 3 systrar avlider i november – december 1711 i Kvistofta.	1,7	–	1,4	–	–	–
Bårslöv	Juni 1711?	Kb saknas. Diagnos i brev. (6–7, 78)	X	–	X	–	–	–
Ekeby	Juli 1711, sept – okt 1712	Ingen diagnos i kb 1711. Antydd clustering + byte av term från ”begrovs” till ”döde” inger misstanke. Bekräftas i brev. Tre personer döda i byn. Möjligen två ute på marken. (8, 78, 88) Diagnos i kb 1712. Dessutom i brev. (13) Minst fem pestdöda.	1,8	–	1,1	1,5	–	–
Fjärestad	Juli 1711?	Kb saknas. Diagnos i brev. Särskilt Vallåkra nämns. (7, 10)	X	–	X	–	–	–

Socken	Duration	Kommentar	CMR	I	II	III	IV	V
Härslov	Juli 1711 – när?	Kb saknas. Diagnos i brev. (9)	X	–	X	–	–	–
Kvidinge	Juli? 1711	Kb saknas. Diagnos i brev. 13 personer i två stugor döda. (76)	X	–	X	–	–	–
Landskrona	Juli 1711–jan 1712, sept – dec 1712	Ingen diagnos i kb, varken 1711 eller 1712. Närmare 330 döda under 1711, varav endast c:a 70 blivit bokförda. Diagnos i brev. (55) 10–15 döda 1712? Diagnos i brev. (56–57, 91)	8,7	–	8,8	0,8	–	–
Mörarp	När 1711? Sept – okt 1712	Diagnos i kb. Hjortshög, Tollarp och Skaglarp 1711. 35 döda. En gård i Tollarp 1712 med 6 döda. Ev ytterligare några fall.	5,9	–	5,7	2,4	–	–
Raus	Juli 1711?	Kb saknas. Diagnos i brev. (7, 85)	X	–	X	–	–	–
Svalöv	Juni – aug 1711, Okt 1712 – när? Juni 1714?	Diagnos i kb. Skogsnäbben och Snågebäckshus 1711 med 6 döda. Norra Svalövs by, en gård i Korretofta samt Vidarhuset 1712 med c:a 45 döda. I juni 1714 dog en gosse i Svalövs Mölla ”mycket hastigt af en Böld i halsen”.	4,7	–	0,9	4,7	–	1,1
Kågeröd	Aug 1711 – febr? 1712	Diagnos i kb. 88 pestdöda. (74)	4,9	–	5,1	–	–	–
Örja	Aug – sept 1711	Diagnos i kb. 3 pestdöda, tillhörande samma familj.	2,1	–	2,3	–	–	–
Östra	Aug – dec 1711	Diagnos i kb. 10 pestdöda. Se också brev. (25)	1,2	–	1,4	–	–	–
Ljungby								
Frillestad	Sept – okt 1711	Ingen diagnos i kb. Viss familjär anhopning av fall. Ev. 4–5 döda. Antydning i ett brev. (78)	3,0	–	3,3	–	–	–
Stenestad	Sept 1711	Diagnos i kb. 4 pestdöda, alla i Löckehuset.	0,9	–	0,7	–	–	–
Farhult	Okt – nov 1711	Diagnos i kb. 3 döda i Gunnarstorp.	1,3	–	1,6	–	–	–
Torrlösa	Jan – febr 1712	Diagnos i kb. C:a 5 döda, samtliga hemmahörande i ensamgården Skålleröd. Nils Lilja uppger att folket i Brödåkra under Trolleån dog ut till följd av pesten 1711. Sammanblandning med fältsjukan 1710? (108)	1,2	–	0,9	–	–	–
Bosarp	Juli – aug 1712	Diagnos i kb. 6 pestdöda i ett torp i Lafröd. Se också brev. (11)	1,8	–	–	2,1	–	–

Socken	Duration	Kommentar	CMR	I	II	III	IV	V
Hässlunda	1712 När?	Kb saknas. Ett antal pestoffer ”förra vintern” namnges i brev juni 1713. (90, 96)	X	–	–	X	–	–
Risekatslösa?	1712 När?	Kb saknas. Sex hus av Bosarups gods var besmittade och pesten varade i 15 veckor enligt intyg av tre bönder. (95)	X	–	–	X	–	–
Björnekulla	Debut när? – nov 1712?	Lucka i begravningslängden. 6 döda i Klinte gård. Diagnos i brev. (21)	X	–	–	X	–	–
Reslöv	Nov – dec 1712	Diagnos i kb. Tre döda i Åkarps gästgivargård.	1,0	–	–	1,0	–	–
Billinge	Sommaren 1711 ??	Lucka i kb. Enligt en lokal sägen skulle pesten ha hemsökt Norra Hultseröd. (108)	X	–	?	–	–	–

6:d) Sydväst – Harjager, Torna, Bara, Oxie, Skytts och Vemmenhög 1712 – 1713 (inga pestfall under perioderna I och IV–V)

Socken	Duration	Kommentar	CMR	II	III
Hofterup	Mars – aug 1712	Kb saknas. Diagnos i brev. (14, 16–17, 19)	X	X	X
Barsebäck	April – aug 1712	Ingen diagnos i kb. För detta se brev. (15, 19) C:a 170 döda	15,5	–	15,3
Genarp	Maj – aug 1712 – när?	Diagnos i kb. Se också brev. C:a 70 pestdöda. (19)	5,9	–	5,7
Grönby	Maj – juni 1712	Ingen diagnos i kb. Suspekt clustering. Oluf Swens styvdotter, hustru och äldste son. Enligt ryktet var det farsoten. (63)	2,5	–	2,1
Remmarlöv	Juni – aug 1712	Kb saknas. Två gårdar smittade. Diagnos i brev. (17, 19)	X	–	X
Slimminge	Juni 1712	Kb saknas. Pest i Skaltorps torp enligt brev. (47)	X	–	X
Stora Harrie	Juni/aug – okt? 1712	Kb saknas. Diagnos i brev. (17–20)	X	–	X

Socken	Duration	Kommentar	CMR	II	III
Veberöd	Juni – aug 1712	Kb saknas. Diagnos i brev. (16, 19)	X	–	X
Malmö S:t Petri	Juni 1712 – jan? 1713	Diagnos i kb. Dessutom i flera brev. (62, 93–94) C:a 220 bokförda. Flera hundra saknas i kb.	>4,7	–	X
Malmö Caroli	Juli – dec 1712	Diagnos i kb. Dessutom i flera brev. Se S:t Petri! C:a 90 bokförda. Hur många saknas i kb?	>8,4	–	X
Malmö Garnisonen	Juni – dec 1712	Ingen diagnos i kb. Däremot i brev. C:a 25 bokförda. Församlingen tillkom 1710, hade 1718 c:a 100 begravningar årligen. Suspekt clustering redan i maj: Föravsk. Soldat Anders Nilsson, hans hustru och två barn.	X	–	X
Hyllie	Juli o okt 1712	Diagnos explicit i kb i ett fall, indirekt i ett fall, begravd i backen.	0,6	–	0,5
Lund	Juli – dec 1712?	Ingen diagnos i kb. Den framgår ur andra källor. (92, 100) Kb är en ringningsbok, som bara bokför en del av de döda.	X	–	X
Skurup	Juli 1712	Tre personer i Lilla Uggesjö eller Svaneholms mölla. Härifrån spreds pesten till Lemmeströ. Inte ett spår av detta i Skurups kb. Omtalas i brev. (75, 104)	X	–	X
Tottarp	Juli – sept 1712	Diagnos i kb. Se också brev. (19) C:a 40 döda, främst i Djurslövs by. Kyrkobokföringen före 1708 sannolikt ofullständig.	~10,2	–	~9,2
V. Skrävlinge	Juli – okt 1712	Ingen diagnos i kb. Den framgår ur brev. (48) C:a 60 döda.	12,4	–	12,4
Burlöv	Aug – nov 1712	Diagnos i kb. ”Peståret 1712”–”77 Döde” C:a 70 pestdöda.	9,4	–	9,2
Dalby	Aug 1712	Kb saknas. Diagnos i brev. (19)	X	–	X
Fosie	Aug – okt 1712	Ingen diagnos i kb. Clustering + begravning nordan kyrkan och i backen inger misstanke. Diagnos i brev. (48) C:a 15 döda	4,2	–	3,5
Husie	Aug – nov 1712	Ingen diagnos i kb. Pest i Kvarnby by enligt brev. (48) Clustering där i sept – nov. 5 döda?	2,1	–	2,3
Häslöv	Aug 1712	En ryttare begravs i backen i ”pästtiden”.	1,7	–	1,1
Lemmeströ	Aug 1712	Diagnos i kb. 4–5 döda, alla från Birkesåkra.	1,5	–	1,6
Lilla Beddinge	Aug – sept 1712	Diagnos i kb. Minst 6 pestdöda.	2,2	–	2,1

Socken	Duration	Kommentar	CMR	II	III
Löddeköpinge	Aug – dec 1712 – när?	Kb saknas. Diagnos i brev. (19–20)	X	–	X
Maglarp	Aug – okt 1712?	Ingen diagnos i kb. Misstänkt clustering. Jep Möllares tre barn samt en gammal möllare med hustru. Ev. 5–6 döda. Barnen är 5, 7 och 10 – för gamla för kopporna.	2,1	–	1,9
Skabersjö	Aug – nov 1712	Diagnos i kb. Ryd och Sonnerup nämns smittade. Se brev. (19)	1,5	–	1,3
Svedala	Aug – nov 1712	Diagnos i kb. 13 döda i ett och samma gatuhus i Svedala. Ett fall från Hylterup. 15 pestdöda	2,2	–	2,2
Svenstorp	Aug 1712 – mars 1713	Diagnos i kb. 24 döda i Pärsemölla, Låremölla, Lindby och Svenstorp.	7,4	–	7,4
Ö. Vemmenhög	Aug 1712	Kb saknas. Diagnos i brev. 66 personer döda i Dybeck, 6–7 i kyrkbyn, inklusive klockaren. (73)	X	–	X
Räng	Sept – nov 1712	Diagnos i kb. 3 döda, ett fall i Stävie och två i Räng.	1,8	–	1,6
Saxtorp	Sept 1712 – febr 1713	Diagnos i kb. Okänt antal pestdöda. 5 gårdar besmittade i oktober. (57)	X	–	X
Skånör	Sept – nov 1712	Diagnos i kb, men de 16 pestdöda ej införda. Se också flera brev. Debut i månadsskiftet september – oktober. (48, 50, 61)	4,5	–	4,2
S:t Peters Kloster	Sept – nov 1712	Diagnos i kb. 8 pestdöda i klockaregården och ett hus.	1,6	–	1,9
Södra Åkarp	Sept – dec 1712	Diagnos i kb. 3–4 fall i Hötofta och Västra Grevie.	3,2	–	2,8
Törringe	Sept – nov 1712	Diagnos i kb. Enstaka fall. Gemensam bokföring med Skabersjö. Svårt separera.	~4,2	–	~3,0
Arrie	Okt – dec 1712	Ingen diagnos i kb. Stark clustering. Blandade åldrar. C:a 15 döda	4,6	–	5,1
Bjällerup	Okt – nov 1712	Diagnos i kb. 13 döda i Lilla Bjällerup och Stora Bjällerups väderkvarn.	6,9	–	6,6
Lockarp	Okt – nov 1712	Ingen diagnos i kb. Stark clustering. Blandade åldrar. Tre personer ur samma hushåll, enda registrerade dödsfallen under hela året.	1,5	–	1,5
Virke	Okt – dec 1712	Kb saknas. Enstaka döda i några gårdar enligt brev. (71)	X	–	X
Görslöv	Nov 1712	Diagnos i kb. Fem pestdöda i Nordanå.	2,1	–	2,1

Socken	Duration	Kommentar	CMR	II	III
Stångby	Nov 1712	Diagnos i kb. Ett misstänkt fall.	0,9	–	0,4
St. Hammar	Jan 1713	Diagnos i kb. Ett dödsfall vid nyår 1713.	0,7	–	0,4

6:e) Sydost – Ljunits, Herresta, Ingelsta, Jerresta, Albo 1711 – 1713 (inga pestfall under perioderna I och V)

Socken	Duration	Kommentar	CMR	II	III	IV
Övraby	Juni – okt 1711, sept och nov 1712	Diagnos 1711 i förbigående i kb. 1712 lucka i kb. Diagnos i brev. (39) C:a 60 pestdöda 1711. Åter smitta 1712 enl. brev. (43, 106)	7,8	7,7	X	–
S. Mellby	Okt – nov 1711	Diagnos i kb. Tre fall i Bästekille.	1,1	1,3	–	–
Bromma	April – maj 1712?	Ingen diagnos i kb. Clustering blandade åldrar i april – maj och barn i augusti. Är det denna by, ”en by wid Ystad”, som det går rykten om? (63) Koppor i augusti?	2,3	–	3,1	–
Ystad S:ta Maria	Juni – dec 1712	Diagnos i kb i slutet av året. C:a 570 döda. Se också flera brev. (40–41, 43)	11,2	–	10,9	–
Ystad S:t Petri	Juni – dec 1712	Ingen diagnos i kb, endast indirekt – ”Pästakarens barn”. Se dock flera brev. Se Ystad S:ta Maria! C:a 170 döda	11,5	–	11,2	–
Öja	Juni 1712 – mars 1713	Ingen diagnos i kb. Diagnos i brev. (42) C:a 40 döda	9,5	–	9,9	–
Bjäresjö	Juli 1712 – när?	Ingen diagnos i kb. Från mitten av augusti 1712 har bara vuxna män bokförts, begravda på ordinarie söndagar. Pest i Bjäresjö, Gundralöv och Stora Tvärens byar enligt brev. (42, 103)	>2,7	–	>2,4	–
Hörup	Juli 1712 – när?	Diagnos i kb. C:a 60 pestdöda. Epidemi i Gyllerupshusen.	7,9	–	8,3	–
Stora Köpinge	Juli 1712 – jan 1713?	Ingen diagnos i kb. Däremot ”uthan Byes Kyrkiogård” och sjukvaktare, lönnliga begravningar och ”begrofs i Capellet”. C:a 80 döda. Se också flera brev. (42–43)	7,4	–	6,8	–
Valleberga	Juli 1712–när?	Kb saknas. Diagnos i brev. (40, 42)	X	–	X	–

Socken	Duration	Kommentar	CMR	II	III	IV
Baldringe	Aug 1712?	Kb saknas. Diagnos i brev. En gård i Baldringetorp. (42)	X	–	X	–
Balkåkra	Aug – nov 1712	Diagnos i kb. C:a 45 pestdöda	12,0	–	12,5	–
Glemminge	Aug 1712, Sept – okt 1713	Kb saknas. Pest i en gård i Glemminge by i augusti 1712, i ett hus i byn hösten 1713, enligt brev. (42, 46)	X	–	X	X
Hammenhög	Aug 1712?	Lucka i begravningslängden. Diagnos i brev. En gård i Hammenhøgs by. (42)	X	–	X	–
Ingelstorp	Aug 1712 – när?	Kb saknas. Diagnos i brev. En gård i Ingelstorps by. En dräng i prästgården. (42, 89)	X	–	X	–
Skårby	Aug – dec 1712	Diagnos i kb. C:a 70 pestdöda.	7,1	–	7,1	–
Snårestad	Aug 1712 – aug 1713	Diagnos i kb. Mer än 38 pestdöda.	>5,4	–	>4,5	>0,5
Villie	Aug 1712	Lucka i begravningslängden. Diagnos i brev. (42)	X	–	X	–
Västra Nöbbelöv	Aug 1712	Kb saknas. Två hemman i Tingaröds By nämns som smittade i brev i mitten av augusti. (42)	X	–	X	–
Hedeskoga	Sept – okt 1712	Ingen diagnos i kb. Indirekt misstanke – omläggning av noteringar o lätt clustering – som bekräftas av brev. (43) C:a 4–5 döda	3,4	–	2,9	–
Tryde	Sept – dec 1712	Diagnos i kb. Tryde by. C:a 40 pestdöda.	4,1	–	3,5	–
Östra Tommarp	Sept 1712	Kb saknas. Diagnos i brev. (43)	X	–	X	–
Sövestad	Okt – dec 1712	Diagnos i kb. Begravningslängden rudimentär. Mer än 30 döda under årets sista tre månader.	X	–	X	–
Tranås	Dec 1712 – sept 1713	Diagnos i kb. Se också brev. (44–46) 127 pestdöda enligt prästen.	12,5	–	2,0	10,6
Eljaröd	Jan 1713 – när?	Kb saknas. 3 döda i Ludaröds by enligt brev. (4)	X	–	X	–
Löderup	Jan – okt 1713	Diagnos i kb. C:a 270 döda, de flesta i Hagestads by. Se också brev. (44–46)	18,4	–	2,0	17,2
Borrby	Mars – okt 1713	Ingen diagnos i kb. Diagnos i brev. (44–46) C:a 45 döda	2,8	–	1,1	2,7
Tosterup	Sept – okt 1713	Kb saknas. Pest i Skiefwedalshuset enligt brev. (46)	X	–	–	X

6:f) Eftersläntare?

Socken	Duration	Kommentar	CMR	II	III	IV	V
Svalöv – Se ovan 6: c !	Juni 1714?	I juni 1714 dog en gosse i Svalövs Mölla ”mycket hastigt af en Böld i halsen”.	4,7	0,9	4,7	–	1,1
Röddinge – Se ovan 6: b !	Febr 1715	Fem döda i Slagarp 1715, varav två fått diagnosen pest. En av dessa var enligt katekismilängden nämndeman.	10,9	–	10,9	0,8	1,1

Förklaring: Värdet i kolumnerna anger krismortaliteten totalt (CMR) samt under respektive fas I, II, III, IV och V enligt tabellen ”Underlag för utbredningskartorna”.

X anger att pest har förekommit men okänt hur mycket.

Siffror inom parentes hänvisar till källförteckningen efter bilaga 6:f.

Kb=kyrkobok

Källor till bilaga 6:

1. Bef.man Berghult t. Skytte, 11/10 1711, SkGKa, D II a:18, s. 1108, LLA.
2. Bef.man Berghult t. Burenschiöld, 10/2 1712, SkGKa, D II a:19, s. 1257–1258, LLA.
3. Bef.man Berghult t. Burenschiöld, 2/4 1712, SkGKa, D II a:19, s. 1265, LLA.
4. Bef.man Berghult t. Burenschiöld, 5/1 1713, SkGKa, D II a:20, s. 1071, LLA.
5. Bef.man Brandt t. Skytte, 25/4 1711, SkGKa, D II a:18, s. 1185, LLA.
6. Bef.man Brandt t. Skytte, 8/6 1711, SkGKa, D II a:18, s. 1223, LLA.
7. Bef.man Brandt t. Skytte, 7/7 1711, SkGKa, D II a:18, s. 1241–1242, LLA.
8. Bef.man Brandt t. Skytte, 15/7 1711, SkGKa, D II a:18, s. 1252–1255, LLA.
9. Bef.man Brandt t. Skytte, 2/8 1711, SkGKa, D II a:18, s. 1258–1259, LLA.
10. Bef.man Brandt t. Skytte, 31/10 1711, SkGKa, D II a:18, s. 1276, LLA.
11. Bef.man Brandt t. Burenschiöld, 2/8 1712, SkGKa, D II a:19, s. 1654–1655, LLA.
12. Bef.man Brandt t. Burenschiöld, 13/9 1712, SkGKa, D II a:19, s. 1660, LLA.
13. Bef.man Brandt t. Burenschiöld, 2/10 1712, SkGKa, D II a:19, s. 1666, LLA.
14. Bef.man Ebbe Jönsson t. Burenschiöld, 19/3 1712, SkGKa, D II a:19, s. 1690, LLA.
15. Bef.man Ebbe Jönsson t. Burenschiöld, 9/6 1712, SkGKa, D II a:19, s. 1710, LLA.
16. Bef.man Ebbe Jönsson t. Burenschiöld, 26/6 1712, SkGKa, D II a:19, s. 1714, LLA.
17. Bef.man Ebbe Jönsson t. Burenschiöld, 30/6 1712, SkGKa, D II a:19, s. 1720, LLA.
18. Bef.man Ebbe Jönsson t. Burenschiöld, 25/7 1712, SkGKa, D II a:19, s. 1722, LLA.
19. Bef.man Ebbe Jönsson t. Burenschiöld, 22/8 1712, SkGKa, D II a:19, s. 1726–1727, LLA.
20. Bef.man Ebbe Jönsson t. Burenschiöld, 8/12 1712, SkGKa, D II a:19, s. 1747, LLA.
21. Bef.man Efwerlöf t. Burenschiöld, 16/11 1712, SkGKa, D II a:19, s. 1569, LLA.

22. Bef.man Ekwall t. Skytte, 19/5 1711, SkGKa, D II a:18, s. 1473–1474, LLA.
23. Bef.man Ekwall t. Skytte, 22/5 1711, SkGKa, D II a:18, s. 1475, LLA.
24. Bef.man Ekwall t. Skytte, 1/6 1711, SkGKa, D II a:18, s. 1477–1478, LLA.
25. Bef.man Ekwall t. Skytte, 16/8 1711, SkGKa, D II a:18, s. 1481, LLA.
26. Bef.man Ekwall t. Skytte, 12/12 1711, SkGKa, D II a:18, s. 1485 + 1488, LLA.
27. Bef.man Lars Eneroth t. Stenbock 15/3 1711, SkGKa, D II a:18, s. 1349, LLA.
28. Bef.man Lars Eneroth t. Stenbock 20/3 1711, SkGKa, D II a:18, s. 1351, LLA.
29. Bef.man Lars Eneroth t. Skytte 22/4 1711, SkGKa, D II a:18, s. 1353, LLA.
30. Bef.man Ohlman t. Stenbock, 4/1 1711, SkGKa, D II a:18, s. 1120, LLA.
31. Bef.man Ohlman t. Skytte, 31/5 och 4/6 1711, SkGKa, D II a:18, s. 1136–1138, LLA.
32. Bef.man Ohlman t. Skytte, 16/7 1711, SkGKa, D II a:18, s. 1143, LLA.
33. Bef.man Ohlman t. Burenschiöld, 14/1 1712, SkGKa, D II a:19, s. 1326, LLA.
34. Bef.man Ohlman t. Burenschiöld, 2/3 1712, SkGKa, D II a:19, s. 1349, LLA.
35. Bef.man P: Eneroth t. Burenschiöld, 2/4 1712, SkGKa, D II a:19, s. 1513, LLA.
36. Bef.man P: Eneroth t. Burenschiöld, 28/4 1712, SkGKa, D II a:19, s. 1503, LLA.
37. Bef.man P: Eneroth t. Burenschiöld, 1/11 1712, SkGKa, D II a:19, s. 1510–1511, LLA.
38. Bef.man P: Eneroth t. Burenschiöld, 17/10 1713, SkGKa, D II a:20, s. 1272, LLA.
39. Bef.man Rassenius t. Skytte, 23/10 1711, SkGKa, D II a:18, s. 1420, LLA.
40. Bef.man Rassenius t. Burenschiöld, 22/7 1712, SkGKa, D II a:19, s. 1429, LLA.
41. Bef.man Rassenius t. Burenschiöld, 11/8 1712, SkGKa, D II a:19, s. 1438–1439, LLA.
42. Bef.man Rassenius t. Burenschiöld, 22/8 1712, SkGKa, D II a:19, s. 1438–1439, LLA. Bilaga till (41).
43. Bef.man Rassenius t. Burenschiöld, 5/9 1712, SkGKa, D II a:19, s. 1441, LLA.
44. Bef.man Rassenius t. Burenschiöld, 5/5 1713, SkGKa, D II a:20, s. 1143, LLA.
45. Bef.man Rassenius t. Burenschiöld, 30/6 1713, SkGKa, D II a:20, s. 1159, LLA.

46. Bef.man Rassenius t. Burenschiöld, 2/10 1713, SkGKa, D II a:20, s. 1201–1202, LLA.
47. Bef.man Siöholm t. Burenschiöld, 1/7 1712, SkGKa, D II a:19, s. 1481, LLA.
48. Bef.man Siöholm t. Burenschiöld, 21/8 1712, SkGKa, D II a:19, s. 1483–1484, LLA.
49. Länsman Petter Carling t. Bef.mannen Berghult, 16/6 1711, SkGKa, D II a:18, s. 1078, LLA.
50. Mantalsskrivare Löfberg t. Burenschiöld, 21/11 1712, SkGKa, D III a:16, s. 665–666, LLA.
51. Generalgevaldiger Segerdahl t. Skytte, 20/3 och 5/7 1711, SkGKa, D III a:15, s. 813, 806 + 810, LLA.
52. Häradshövding Löfgren t. Skytte, 16/3 1711 SkGKa, D II a:18, s. 213, LLA. ,
53. Häradshövding Löfgren t. Skytte, 12/9 1711, SkGKa, D II a:18, s. 223, LLA.
54. Häradshövding Löfgren t. Skytte, 2/10 1711, SkGKa, D II a:18, s. 227–228, LLA.
55. Kommendant Sinclair t. Skytte, 20/8 och 6/9 1711, SkGKa, D III a:15, s. 172–174, LLA.
56. Kommendant Sinclair t. Burenschiöld, 18/9 1712, SkGKa, D III b:17, s. 520, LLA.
57. Kommendant Sinclair t. Burenschiöld, 22/10 1712, SkGKa, D III b:17, s. 522, LLA.
58. Kommendant Peter de Stöhr t. Skytte, 5/6 1711, SkGKa, D III a:15, s. 470–471, LLA.
59. Kommendant Peter de Stöhr t. Burenschiöld, 14/2 1712, SkGKa, D III b:17, s. 1080, LLA.
60. Kornetten Alsingh t. Skytte, 29/9 1711, SkGKa, D III a:15, s. 662, LLA.
61. Överstelöjtn. Zingerlein t. Burenschiöld, 5, 11, 19 och 22/10 1712, SkGKa, D III b:17, s. 722–728, LLA.
62. Burenschiöld t. Posse, 14/7 1712, SkGKa, A I:53, juli, s. 69–70, LLA.
63. Doktor Johan Tomsson / Thomæus t. Burenschiöld, 25/6 1712, SkGKa, D III a:16, s. 593–594, LLA.
64. Kh Bergsten t. biskopen, 17/9 1711, LDA, F I a:53, LLA.
65. Kh Billing t. Skytte, 15/6 1711, SkGKa, D III a:15, s. 855, LLA.
66. Kh Billing t. Skytte, 5/7 1711, SkGKa, D III a:15, s. 857, LLA.
67. Kh C: Blanxius t. Skytte, 14/5 1711, SkGKa, D III a:15, s. 993–994, LLA.
68. Prosten Blanxius t. Skytte, 9/6 1711, SkGKa, D III a:15, s. 967–968, LLA.
69. Vicepastor Carlqvist t. Skytte, 1/5 1711, SkGKa, D III k:7, LLA.

70. Kh Magnus Darin t. biskopen, 9/6 1711, LDA, F III:8, LLA.
71. Pastor Alexander Fernström t. biskopen, 14/11 och 12/12 1712, LDA, F III:8, LLA.
72. Kh Filenius t. biskopen, 29/11 och 6/12 1712, LDA, F I a:56, LLA.
73. Kh Mårten Florel t. biskopen, 17/8 1712, LDA, F I a:55, LLA.
74. Kh E. Herlin i prostebrev, extrakt, 22/9 1711, LDA, F III:8, LLA.
75. Kh Hans Julius t. biskopen, 7/8 1712, LDA, F III:8, LLA.
76. Kh Gabriel Nykiörck, 12/8 1711, LDA, F III:8, LLA.
77. Kh Ormann t. biskopen, 27/10 1711, LDA, F III:8, LLA.
78. Kh J. Orstadius t. biskopen, avskrift, 30 sept 1711, SkGKa, D III a:15, s. 1286–1287, LLA.
79. Kh Diderich Orvenius t. Skytte, 9/6 1711, SkGKa, D III a:15, s. 890, LLA.
80. Kh P: Ringh t. biskopen, 26/8 1711, LDA, F III:8, LLA.
81. Kh Risberg t. Skytte, 14/11 1711, SkGKa, D III a:15, s. 935, LLA.
82. Kh Christopher Schönbeck t. biskopen, 6/6 1713, LDA, F I a:57, LLA.
83. Kh Petrus Joannis Sommerus t. biskopen, 31/3 1712, LDA, F III:8, LLA.
84. Prosten Thomæus t. biskopen, 9/9 1711, LDA, F III:8, LLA.
85. Prosten Troilius t. biskopen, 15/7 1711, LDA, F III:8, LLA.
86. Kh Jonas Wahr t. Skytte, 30/5 1711, SkGKa, D III a:15, s. 612, LLA.
87. Kh Warbergh t. Skytte, 19/5 1711, SkGKa, D III a:15, s. 892 f., LLA.
88. Kh Samuel Windingh (Extract av prostbrev), 18/9 1711, LDA, F III:8, LLA.
89. Kh Elias Wättringh t. biskopen, 4/9 1712, LDA, F I a:55, LLA.
90. Professor Johan Lundersteen, 10/6 1713, LDA, F I a:57, LLA.
91. Landskrona magistrat t. Burenschiöld, 8/9 1712, SkGKa, D II a:19, s. 780, LLA.
92. Lunds magistrat t. Burenschiöld, 16/7 1712, SkGKa, D II a:19, s. 1101–1104, LLA.
93. Lunds magistrat t. Burenschiöld, 12/9 1712, SkGKa, D II a:19, s. 1113–1114, LLA.

94. Lunds magistrat t. Burenschiöld, 22/9 1712, SkGKa, D II a:19, s. III5–III7, LLA.
95. Intyg skrivet av tre bönder i Hässlunda, 5/7 1713, LDA, F I a:57, LLA.
96. Intyg skrivet av fyra bönder i Hässlunda, 10/6 1713, LDA, F I a:57, LLA.
97. Ord. ST 5/6 1711, Östra Göinge häradsrätt, A I a:32, s. 106, LLA.
98. Ord. VT 5/3 1712, nr 32, Villands Häradsrätt, Renov. dombok, GHA.
99. Ord. VT 5/3 1712, nr 44, Villands Häradsrätt, Renov. dombok, GHA.
100. Rådhusrätten och magistraten i Lund, Ämnesordn. Handl., GIX:1, LLA.
101. Rådhusrätten och magistraten, Kristianstads Stadsarkiv, A I a:15, s. 318 samt A I a:16, s. 35f och 55, LLA.
102. Rådhusrätten och magistraten, Kristianstads Stadsarkiv, A I a:16, s. 88, LLA.
103. Bjäresjö C:1, LLA.
104. Lemmeströ C:1, LLA.
105. "Accidentia" 1710, St Ibb C:1, LLA.
106. November 1712, Stora Köpinge C:2, LLA.
107. Karlsjö & Hallberg 1995, s. 73.
108. Lilja, Nils 1871.
109. Vejde 1938, s. 189–193.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Lunds Landsarkiv – LLA

Kyrkliga arkiv

Listers och Bräkne kontrakts prostarkiv. Statistiska tabeller. H:2
Begravningslängder. Ysane, C I:1. Samtliga bevarade begravningslängder
från skånska församlingar. Serierna C och F.
Dop- och vigsellängder för Ausås och Strövelstorp med omnejd.

Lunds Domkapitels arkiv – LDA

Inneliggande handlingar till protokollen (Acta cleri). Huvudserie F I a
Pesthandlingar. F III:8
Visitationshandlingar. Katekismilängder. Serie F II gd. Här hänvisning
dels till rullfilmer av dessa protokoll, dels till inbundna fotostatkopior,
placerade på LLA.

Häradsrätter

Domböcker vid ordinarie ting. Serie A I a. Albo (Se Gärds), Bara, Harja-
ger (Se Torna), Lister, Luggude, Rönneberga, Villands
Domböcker vid urtima ting. Serie A I b. Lister
Bouppteckningar. Huvudserie. Serie F II a. Gärds, Skytts, Södra Åsbo,
Västra Göinge, Östra Göinge
Bouppteckningar. Tilläggsserie. Serie F II b. Bara, Bjäre, Norra Åsbo

Helsingborgs Stadsarkiv

Rådhusrätten och magistraten. Domböcker. Allmän serie. A I:13
Rådhusrätten och magistraten. Bouppteckningar och arvskitfen. F II a:5.

Kristianstads stadsarkiv

Rådhusrätten och magistraten. Domböcker (originalprotokoll). Serie A I a

Ystads stadsarkiv

Magistratens protokoll. Huvudserie. Serie A III

Skånska Generalguvernementskansliets arkiv – SkGGKa

Brevkoncept och registratur. A:26

Kungliga brev. Serie D I

Skånska Guvernementskansliets arkiv – SkGKa

Protokoll och koncept. Serie A I

Diarier över ankamna skrivelser. Serie B I

Skrivelser från hovrätter. Serie D II a

Skrivelser från krigskollegium. Serie D II b

Skrivelser från generalguvernörer, guvernörer, landshövdingar och kommandanter. Serie D III a

Skrivelser från regementschefer och andra officerare. Serie D III b

Skrivelser från borgmästare och råd. D III d:19

Skrivelser från befallningsmän. D III g:18

Skrivelser från prästerskapet. D III k:7

Allmogens och det lägre borgerskapets brev. D IV c:27

Skånska Guvernementskontorets arkiv – SkGKo

Koncept till brev och resolutioner. A I:12

Kristianstads Läns Landskansli

Brevkoncept. A I:4

Inkomna skrivelser. Huvudserie. D I:6

Enskilda arkiv

C. G. Weibulls samling. Diverse excerpter och utredningar. Pest-handlingar, F 6:4

Malmö Stadsarkiv – MSA

Rådhusrätten i Malmö. Domböcker. A I aa:71–72. (fiche: AIA:71–72)

Begravningslängder för socknar inom nuvarande Malmö kommun.

Serie C I och F I

Lunds Universitets Folklivsarkiv – LUF

Avhandlings- och avskriftsarkivet A-ark

Manuskriptarkivet M-ark

Lantmäteriet, Kristianstad

Södra Åsbo härad. Ausås socken, Akt 3-6, 9 och 22

Södra Åsbo härad. Strövelstorps socken, Akt 4 och 27

Göta Hovrätts arkiv – GHA

Karlshamns magistrat. Renoverad dombok 1710. Rullfilm JR 2072

Villands häradsrätt. Renoverade domböcker 1710–1712. Rullfilm JR 1926

Krigsarkivet – KrA

Amiralitetskollegium. Kansliet. Serie E II c. Brevet har sammanställts av

Bertil Koch och publicerats, i några fall dock inte helt kompletta, i

Bjäreanor, 1995:2 – 1997:2

Livregementet till häst (Äldre), Reg.exp.

Skånska Husarregementet, Reg.exp., Koncept till utgående skrivelser,

Suppl. vol. 2:1-4:3

Riksarkivet – RA

Ericssbergsarkivet, Autografsamlingen

Guvernörer till Kungl. May:t, 3) Skåne, vol. 31

Jordeboken 1719, Kristianstads län, Södra Åsbo och Luggude härader.

Rullfilm CD 511

Kungliga Rådets Protokoll

Mantalslängder Malmöhus län 1699–1700. Inbundna fotostatkopior,

placerade på LLA

Mantalslängder Malmöhus län 1709–1711. Rullfilm CD 532–534

Överpostdirektören. Skrivelser från postkontor. Kristianstad 1700–1717,

vol. E3D:82

Olofströms kommunarkiv

Olsson, Harald, ”Angående skelettgravar påträffade på Pestabacken, Nya

folkskolan i Olovströms köping, Blekinge”, Grävningsrapport Till

Riksantikvarien, 29 juli 1952.

I enskild ägo

Ola Jönsson Lundborgs dagbok, Opubl. manuskript, privat ägo. Dagbo-

ken, skriven 1880–1925, är i redigerat skick delvis publicerad av Hilding

Krona, *Folkskollärare Ola Jönsson Lundborgs krönika från Trolle-Ljungby*

socken, Fjälkinge 1992

Yvonne Maria Werners sammanställning över Göta Hovrätts utslag

avseende ”Själv mord och andra olyckliga dödsfall”

Föredrag

Henderson, John, Föredrag vid INHPH:s konferens i Annecy 7/6 1996
Riha, Ortrun, Föredrag vid EAHHM:s konferens i San Feliu de Guixols,
2-7/9 1995

SVAR

Anundsjö, C:2, HLA. Fiche nr 60835
Gräsgård, C:1, VaLA. Fiche nr 23849
Göteryd, L I:1, VaLA. Fiche nr 20996

Internet

SDD (Skånes Demografiska Databas)
Databasen, Lunds Universitets Folklivsarkiv
Genealogi i Jämshög, Utdrag ur Riksarkivets mantalslängder och jordeböcker för Jämshög 1709-1714 sammanställda av Maj-Britt Sundin.

Bibliografier

Bibl. Danica 1:800
Collijn, Sveriges bibliografi, 1600-talet

Otryckta papers och artiklar

Benedictow, Ole Jørgen, Ole Georg Moseng & Unni Løkkebø, "Denmark would never be safe. The Role of Trade in the Dissemination of Plague in Northern Europe, 1550-1713", Paper presented to the 11th International Economic History Congress, Milan 1994
Lindegren, Jan, *Maktstatens resurser*, manus, april 1992
Løkkebø, Unni, "Et eksempel på identifisering av vinterdødelighet under et pestår: Ivö og Kiaby pastorat 1710/11", Paper vid Symposium The Historical Study of Plague Epidemics, Lund, 26-28/8 1993
Løkkebø, Unni, *En epidemiologisk studie av pesten i Ivö og Kiaby pastorat 1710/11*, Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1992
Moseng, Ole Georg, "The Allerum Experience", Paper vid Symposium The Historical Study of Plague Epidemics, Lund, 26-28/8 1993
Moseng, Ole Georg, "Epidemic Control: The Case of Plague in Northern Europe, 14th-18th Centuries", Paper vid 21st meeting of SSHA, New Orleans 1996 (1996a)
Moseng, Ole Georg, *Nordens siste pestepidemi: En punktstudie av Allerum 1710-1711*, Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1990
Ottozon, Per-Gunnar, "Pestens utbrott" och "Pesten dementeras", *Den stora nordiska pesten*, opubl. manus, 1990

- Schofield, Roger, "Plague in Bräkne Hoby", Paper vid Symposium The Historical Study of Plague Epidemics, Lund, 26–28 August, 1993.
- Strand, Ante, *Ett urval traditioner om vargar i Sverige*, Institutionen för folklivsforskning, Stockholms universitet, 1984

Tryckta källor och litteratur

Årstrycket

- Förklaring och Underrättelse / Om det utgångne PLACATET, Angående Barne-Mässlingen. Dat. Stockholm den 13. Martii, Åhr 1722
- Kongl. Maj:ts Placat, Huruledes förhållas skal wid timande Dödzfällen / så länge den nu gångbare Mässlings- eller Fläck-Siukan wahrar. Dat Stockholm den 17. Februarii, Åhr 1722
- Underrättelse, som uppå Hans Kongl. Maj:ts Sundhets Collegii begiäran af det Kongl. Medico är utgifwen, huru den nu gängse-warande Fläck-siukan eller så kallade Mässlingen igenkännas, skiötas och näst Gudz hielp botas kan, Stockholm 1722

Tryckta källor

- Benedictus Olai, *Een nyttigh Läkere Book* 1578
- Aalborg, Niels Michelsen, *Medicin- eller Lægebog*, Kiøbenhaffn 1638
- Banér, Gustaf, *Gustaf Banérs generalguvernörsberättelse 1664–1668. Kommenterad av Ingvar Andersson*, Lund 1940
- Bergius, Peter Jonas, *Försök Til de uti Sverige Gångbara Sjukdomars Utrönande, För År 1755, Efter de til Kongl. Colleg. Medicum af Provincial Medicis insände Berättelser Och Egna i Stockholms Stad gjorda Rön och Anmärkningar*, Stockholm 1756
- Beynon, Elias d.y., *Der barmhertzige Samariter, oder freundbrüderlicher Raut allerhand Kranckheiten und Gebrechen dess Menschlichen Leibs, innerlich und äusserlich zu heilen. – – Nun zum achten mahl gedruckt.* 12:o, Franckfurt am Mayn 1680
- Beynon, Elias, *Den barmhertige samariten det är wälmeent råd och underrätelse / huruledes man allahanda menniskians ... siukdommar hielpa skall*, Stockholm 1697
- Biblia, thet är all then heliga skrift på swensko efter konung Carl then tolftes befalning medh förriga editioner jämnförd, summarier och marginalier ånyo öfversedde, concordantier och anmärkningar förökade, nya register och biblisk tideräkning inrättade, medh mera som företalet närmare uthwisar*, Stockholm 1978 (Faksimil av Carl XII:s kyrkobibel, Stockholm 1703)

- Block, Magnus Gabriel, *Åtskillige Anmärkningar Öfwer närwarande Pestilentias Beskaffenhet, Motande, Botande och Utrotande Uti Östergötland*, Linköping 1711
- Boccaccio, Giovanni, *Decamerone*, (c:a 1348–1353), Lund, 1995
- Defoc, Daniël, *A Journal of the Plague Year*, (1722) London 1986
- Diarium Gylleniarum eller Petrus Magni Gyllenii dagbok 1622–1667*, Utg. C.J. Gardberg & Daniel Toijer. Särtryck ur Värmland förr och nu 1962, Karlstad 1962
- Ekeblad, Johan, *Johan Ekeblads Bref*, del 1. *Från Kristinas och Cromwells hof*, utg. af N. Sjöberg, Stockholm 1911
- Gahm Persson, se *Kongl. Stadgar, Förordningar... 1814*
- Gregory of Tours, *The History of the Franks*, Hammondsworth 1974
- Gäbelkhouver, Osswald, *Artzneybuch*, Tübingen 1599
- Haartmans läkarebok av år 1765*, Malmö 1963.
- Handlingar rörande Skandinaviens Historia*, vol. 31, Stockholm 1850
- Hippokrates, *Om läkekonsten. Ur de hippokratiska skrifterna*, Nora 1994
- Horn, Agneta, *Agneta Horns lefverne*. Utg. af Sigrid Leijonhufvud, Stockholm 1908
- Klemming, G.E., *Läke- och örte-böcker från Sveriges medeltid*, Samlingar utgifna af Svenska Fornskrift-Sällskapet. 26, Stockholm 1883–1886
- Kongl. Stadgar, Förordningar, Bref och Resolutioner, angående Swea Rikes Landt-Milice Til Häst och Fot: Uppå Kongl. Maj:ts Allernädigste Befallning Til Dess och Rikshens Krigs-Collegium, hopsamlade af Sigfrid L. Gahm Persson*, Del 4, Stockholm 1814
- Kort Underrättelse Huru man sig förhålla skal, när Gud Land och Rike med en grym Pestilentialisk Fahrsoot straffa täckes. Uppå Höga Öfwerhetens Nädiga Befallning Upsatt af Kongl. Collegio Medico I Stockholm åhr 1710.* (Författare Magnus Bromelius) Lund 1710. (UUB)
- Københavnns Diplomatarium*, Udg. O. Nielsen, Bd 8, København 1887
- Linder, Johan, *Johan Linders Tanckar och Anmärckningar Öfwer Desse Tjiders Pestilentia*, Stockholm 1711
- Linder, Johan, *Johan Linders Tanckar om Frossan och Kin-Kina Barken*, Stockholm 1717
- Lindestolpe, Johan, *Tanckar om Skörbugg och Rogfubben*, Stockholm 1721
- Lindh, Carl, *Huusz-apoteek och läkie-book*, Wijsingsborg 1675
- Linnæus, Carl, *Skånska resa år 1749*, (1751), Stockholm 1975
- Linné, Carl von, *Hantverkarnas sjukdomar (Morbi artificum)*, Valda avhandlingar av Carl von Linné, Nr 20, Uppsala 1983
- Linné, Carl von, *Uppsalafebern (Febris Upsaliensis)*, Valda avhandlingar av Carl von Linné, Nr 32, Ekenäs 1959
- Loenbom, Samuel, *Kongl. Rådets och Fält-Marskalkens Herr Grefwe Magni Stenbocks Lefverne*, Andra delen, Stockholm 1758

- Ludwig, Daniel, *Doct. Daniel Ludwigs ... Korta Afhandling om Fält-Siukor / Öfversatt På Swenska*, Stockholm 1742
- Luther, Martin, *D. Martin Luthers Werke, Kritische Gesamtausgabe*, Bd 23, Weimar 1901
- M.v.Falckenberghs Journal under fälttåget i Skåne 1710*, Lund 1910
- Nordberg, Jöran Andersson, *Konung Carl den XII:s historia, del 1-2*, Stockholm 1740
- Nordenheim, Johan C., *Johan C. Nordenheims Wälmente Tanckar Om den härtils gängse och merendels öfwerståndne Barna=Mäslingens Eller så kallade Fläcksiukans Efter=Siukdomar / Nemligen Ältans eller Magefebrems; Hwar= eller Hwarannan dags Fråssans; små hwijsa och större matkars; hitsige Febrars; och endteligen täre= och Lungshots / igenkännande och curerande*, Stockholm 1722
- Olaus Magnus, *Historia om de nordiska folken*, (1555), Stockholm 1976
- PalmChron, Andreas, *Consilium Anti-Dysentericum. Thet är / En kort och enfaldigh Berättelse / huruledes man i thessa Tijder / i hwilka allahanda Buchflusser / i synnerheet Rödsoten / mäst öfwer hela Landet grasserar / rätt förhålla skal*, Stockholm 1652
- Paulus Diaconus, *Langobardernas historia*, (700-tal), Uddevalla 1971
- Piëns, Francesco, *Tractatus de Febribus in Genere & Specie*, Neomagi Batavorum (Nijmegen) 1669
- Ramazzini, Bernardino, *De Morbis Artificum. Om arbetares sjukdomar*, (2:a uppl. 1713) Åkersberga 1991
- Rhazes, *Treatise on the Smallpox and measles*, översatt till engelska och delvis tryckt i *Source Book of Medical History*, New York 1960, s. 71-75
- Rikskanslern Axel Oxenstiernas skrifter och brefväxling*, Senare avd., Bd 8-9, Stockholm 1897-1898
- Rudbeck, Olof, *Atlant*. 1-4, Upsala 1679-1702
- Schmedemann, Johan, *Kongl. Stadgar, Förordningar, Bref och Resolutioner Ifrån Åhr 1528 in til 1701 angående Justitiæ och Executions-Åhrender*, Stockholm 1706
- Sennert, Daniel, *De febribus libri IV*, Editio secunda, Wittebergæ 1628 SFS 30/1831, Bilaga I.
- Smid, Henrik, *Henrick Smids Lægebog*, København 1577
- Smid, Henrik, *Unge og Spæde børns Urtegaard*. Ingår som en del i *Fierde Urtegaard* och också i den större *Henrik Smids Lægebog* 1577
- Source Book of Medical History*, Compiled by Logan Clendening, New York 1960
- Spegel, Haquin, *Glossarium – Sveo – Gothicum Eller Swensk=Ordabook / Inrättat Them til en wällmeent Anledning / som om thet härliga Språket willia begynna någon kunskap inhämta*, Lund 1712
- Stenbock, Magnus, *Ytterligare Förordning och Anstalt Huruledes Wid den*

- smittosamme Fahrsotens annalkande, skall uti Hertigdömmet Skåne förfaras, och om de måhl, som, till at genom Guds Nåd, hemma och afwärja Siukdommens wijdare Utbredande, kunne nödige finnas. Gifwen Malmö den 28 Novemb: Åhr 1710.* C. G. Weibulls samling, F 6:4, LLA.
- Stenbock, Magnus, *Förnyade Påminnelser At genom GUDZ Nåd hindra den bekante Fahrsotens beklagelige Utwidgande i Hertigdömet Skåne*, Daterad den 7 oktober 1711. C. G. Weibulls samling, F 6:4, LLA.
- Stiernman, A.A., *Samling utaf kongl. bref, stadgar och förordningar, etc angående Sweriges rikets commerce, politic och oeconomie uti gemen; ifrån åhr 1523 in til närwarande tid*, del 6, Stockholm 1775
- Swedberg, Jesper, *Jesper Swedbergs Lefwernes beskrifning*, Utg. Gunnar Wetterberg, Skrifter utgivna av Vetenskaps-Societeten i Lund, vol. 25:1, Lund 1941
- Sydenham, Thomas, *Methodus Curandi Febres*, London 1666
- Sydenham, Thomas, *Observationes medicae circa Morborum acutorum historiam et curationem*, 1676, också översatt och delvis återgiven i *Source Book of Medical History*, New York 1960, s. 198–199
- Sydenham, Thomas, *Opuscula Omnia. A pluribus mendis repurgata*, Genevae 1684
- Sydenham, Thomas, *Processus integri*, 1692, översatt och delvis återgiven i *Source Book of Medical History*, New York 1960, s. 194–196
- Sydenham, Thomas, *The whole works: wherein not only the history and cures of acute diseases are treated of... but also the shortest and safest way of curing most chronical diseases*, 9th ed, London 1729
- Thukydides, *Kriget mellan Sparta och Athen*, Stockholm 1978

Litteratur

- ”Svartidaudi á Íslandi. Plágurnar 1402 og 1495”, *Sagnir. Tímarit um söguleg efni*. 18. Árgangur, 1997, s. 73–114
- Ackerknecht, Erwin, ”Anticontagionism between 1821 and 1867”, *Bull. Hist. Med.*, vol. 22, 1948, s. 562–593
- Ahlström, Carl Gustaf, Per Ekström & Gerhard Regnéll, ”Niels Stensen. Anatom, naturvetare och hans väg till den Katolska kyrkan”, *Sydsv. Med.hist. Sällsk. Årsskr.* 1988:2, vol. 25, s. 7–35
- Akiew, A. K., ”Epidemiology and incidence of plague in the world, 1958–79”, *Bull. WHO*, vol. 60, 1982, s. 165–169
- Alexander, John T., *Bubonic plague in early modern Russia. Public health & human disaster*, Baltimore 1980
- Alexandersson, Hans & Tage Andersson, ”Nederbörd och åska”, *Klimat, sjöar och vattendrag. Sveriges Nationalatlas*, Stockholm 1995, s. 76–90
- Alter, George & Ann Carmichael, ”Studying Causes of Death”, *Historical Methods*, vol. 29:2, 1996, s. 44–48

- Andersson, Thomas B., "Vargar snor jägarnas älgar", *Land*, nr 16, 2001, s. 47
- Andersson, Thorsten, "De byggde staden", *Staden vid Helgeå. En bok i anledning av Kristianstads 350-årsjubileum*, Kristianstad 1964, s. 95–245
- Ankarloo, Bengt, *Att stilla herrevrede. Trolldomsråden på Vegeholm 1653–54*, Malmö 1988
- Appleby, Andrew B., "Crises of Mortality: Periodicity, Intensity, Chronology and Geographical Extent", *The great Mortalities: Methodological studies of demographic crises in the past*, Eds. Hubert Charbonneau & André Larose, Liège 1979, s. 283–310
- Appleby, Andrew B., "Famine, Mortality, and Epidemic Disease: A Comment", *Ec. Hist. Rev.*, 2nd ser., vol. 30, 1977, s. 508–512
- Appleby, Andrew B., "The Disappearance of Plague: A Continuing Puzzle", *Ec. Hist. Rev.*, 2nd ser., vol. 33, 1980, s. 161–173
- Appleby, Andrew B., *Famine in Tudor and Stuart England*, Stanford 1978
- Arcini, Caroline, *Health and Disease in early Lund: osteo-pathologic studies of 3,305 individuals buried in the first cemetery area of Lund 990–1536*, *Archaeologica Lundensia* 8, Lund 1999
- Arfwidsson, Fredrik, *Pesten och försvaret av Östersjöprovinserna*, Gefle 1937
- Arnold, David, *Famine: social crisis and historical change*, Oxford 1988
- Arrizabalaga, Jon, "Syphilis", *Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth Kiple, New York & Cambridge, 1993, s. 1025–1033
- Arvidsson, Sven-Ove, "Ur smittkoppornas historia i Sverige", *Nord. Med.hist. Årsbok 1976*, s. 67–78
- Arvidsson, Sven-Ove, *De svenska koleraepidemierna*, Stockholm 1972
- Askmark, Ragnar, *Svensk prästutbildning fram till år 1700*, *Samlingar och Studier till Svenska Kyrkans Historia*. 7, Lund 1943
- Audoin-Rouzeau, Frédérique & Jean-Denis Vigne, "La colonisation de l'Europe par le rat noir (*Rattus rattus*)", *Revue de Paléobiologie*, vol. 13, 1994, s. 125–145
- Audoin-Rouzeau, Frédérique, "Le rat noir (*Rattus rattus*) et la peste dans l'occident antique et médiéval", *Bull. Soc. Path. Exot.*, vol. 92, 1999, s. 422–426
- Axelsson, Gustaf Edvard, *Bidrag till kännedomen om Sveriges tillstånd på Karl XII:s tid*, Visby 1888
- Bacot, A. W. & C. J. Martin, "The respective influences of temperature and moisture upon the survival of the rat flea (*Xenopsylla cheopis*) away from its host", *J. Hyg.*, vol. 23, 1925, s. 98–105
- Baltazard, Marcel & M. Bahmanyar, "Recherches sur la peste a Java", *Bull. WHO*, vol. 23, 1960, s. 217–246
- Baltazard, Marcel, "Declin et destin d'une maladie infectieuse: la peste", *Bull. WHO*, vol. 23, 1960, s. 247–262
- Baltazard, Marcel, "Evolution de la recherche sur l'épidémiologie de la peste", *Méd. Mal. Infect.*, vol. 1;4, 1971, s. 203–218

- Baltazard, Marcel, "Nouvelles données sur la transmission interhumaine de la peste", *Bull. Acad. Nat. Méd.*, vol. 143, 1959, s. 517–522
- Baltazard, Marcel, Y. Karimi, M. Eftekhari, M. Chamsa & H. H. Mollaret, "La conservation interépizootique de la peste en foyer invétééré. Hypothèses de travail", *Bull. Soc. Path. Exot.*, vol. 56, 1963, s. 1230–1245
- Bang, Gustav, *Kirkebogsstudier*, København 1906
- Bartsocas, C. S., "Two Fourteenth Century Greek Descriptions of the 'Black Death'", *J. Hist. Med. Allied Sci.*, vol. 21, 1966, s. 394–400
- Bastholm, Eyvind, "Petrus Severinus (1542–1602) En dansk paracelsist", *Sydsv. Med.hist. Sällsk. Årsskr. 1970*, vol. 7, s. 53–72
- Beaucournu, J.C., "Diversité des puces vectrices en fonction des foyers pesteux", *Bull. Soc. Path. Exot.*, vol. 92(5 Pt 2), 1999, s. 419–421
- Behre, Göran, Lars-Olof Larsson & Eva Österberg, *Sveriges historia 1521–1809*, Stockholm 1985
- Bell, Thomas, *A History of British Quadrupeds, including the Cetacea*, 2nd ed., London 1874
- Bellagio Conference, "The relationship of nutrition, disease and social conditions: A graphical presentation", *Hunger and History. The Impact of Changing Food Production and Consumption Patterns on Society*, Eds. Robert I. Rotberg & Theodore K. Rabb, Cambridge 1985, s. 305–308. (Urspr.: *J. Interdiscipl. Hist.*, vol. 14, 1983, s. 503–506)
- Benedictow, Ole Jørgen, "Morbidity in Historical Plague Epidemics", *Population Studies*, vol. 41, 1987, s. 401–431
- Benedictow, Ole Jørgen, "Walløe, Juhasz og pestens sosiologi", *HT (Oslo)*, vol. 64, 1985, s. 84–93
- Benedictow, Ole Jørgen, *Plague in the Late Medieval Nordic Countries. Epidemiological Studies*, Oslo 1992
- Bengtson, Inga, "När fahrsothen kom till byen", *Säasä*, 1967–68, s. 34–38
- Bengtsson, Tommy & Rolf Ohlsson, "Sveriges befolkning, myter och verklighet", *Äventyret Sverige. En ekonomisk och social historia*, Red. Birgitta Furuhausen, Stockholm 1993, s. 117–121
- Berg, Gösta, "Jakt", *Arbete och redskap. Materiell folkkultur på svensk landsbygd före industrialismen*, Red. Nils-Arvid Bringéus, Lund 1971, s. 71–92
- Berg, Lars O., *Amiralitetskollegiets historia II. 1696–1803*, Malmö 1974
- Bergius, Peter Jonas, *Intrådes-tal om Stockholm för 200 år sen, och Stockholm nu för tiden, i anseende til Handel och Vetenskaper, särdeles den Medicinska, hållit för Kongl. Vet. Academien d. 20. Aug 1758*, Stockholm 1758
- Bergmark, Matts, *Från Pest till Polio. Hur farsoterna ingripit i människornas öden*, 3:e bearb uppl., Stockholm 1983
- Bergner, Barbro, "Dygden som levnadskonst. Kvinnliga dygdeideal under stormaktstiden", *Jämmerdal & fröjdesal. Kvinnor i stormaktstidens Sverige*, Stockholm 1997, s. 71–124

- Bergström, Carin, *Lantprästen. Prästens funktion i det agrara samhället 1720–1800. Oland-Frösåkers kontrakt av ärkestiftet*, Nordiska Museets handlingar 110, Stockholm 1991
- Bernström, John, ”Löss, vägglus och pälstätare”, *KLNM*, vol. 11, Malmö 1966, sp. 153–156
- Bernström, John, ”Rättor och möss”, *KLNM*, 2:a uppl., vol. 14, København 1982, sp. 577–583
- Bernström, John, ”Spindeldjur och insekter; I) Lopper”, *KLNM*, vol. 16, Malmö 1971, sp. 498–499
- Berthenson, Leo, ”Zur Statistik und Aetiologie des Scorbutus”, *Deutsches Archiv f. klin. Medicin*, vol. 49, 1892, s. 127–155
- Bharadwaj, Renu, Anju Kagal, S.K. Deshpandey, S.A. Joshi, P.M. Khare, A.R. Junnarkar & M.A. Phadke, ”Outbreak of plague-like illness caused by *Pseudomonas pseudomallei*”, *Lancet*, vol. 344, 1994, s. 1574
- Bidrag til den store nordiske krigs historie*, Utg. Generalstaben, Bd 2. *Felttoget i Skaane 1709–1710*, København 1903
- Biraben, Jean-Noël & Jacques Le Goff, ”La Peste dans le Haut Moyen Age”, *Annales: E. S. C.*, vol. 24, 1969, s. 1484–1510
- Biraben, Jean-Noël, *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*, Del 1–2, Paris & La Haye 1975–1976
- Bjurling, Oscar, *Idyllernas stad*, Ystad 1956
- Bjurling, Oscar, *Skånes utrikkessjöfart 1660–1720. En studie i Skånes handels-sjöfart*, Lund 1945
- Blanc, Georges & Marcel Baltazard, ”Recherches sur le mode de transmission naturelle de la peste bubonique et septicémique”, *Arch. Inst. Pasteur Maroc*, vol. 3, 1945, s. 173–348
- Blanc, Georges, ”La disparition de la peste et ses causes épidémiologiques”, *Semaine des Hôpitaux de Paris*, vol. 37:2, 1961, s. 105–110
- Bolin, Sture, ”Pesten i Skåne”, *Ale. Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge*, 1963:3, s. 33–41
- Bondeson, Lars, *Seder och bruk vid livets slut*, Stockholm 1987
- Bra Böckers Lexikon*, 4:e uppl., Bd 20, Höganäs 1995
- Bradley, Leslie, ”The geographical spread of plague”, *The Plague Reconsidered. A new look at its origins and effects in 16th and 17th Century England. A LPS Suppl.*, Matlock 1977, (1977b), s. 127–132
- Bradley, Leslie, ”The most famous of all english plagues. A detailed analysis of the plague at Eyam, 1665–6”, *The Plague Reconsidered. A new look at its origins and effects in 16th and 17th Century England, A LPS Suppl.*, Matlock 1977, (1977a), s. 63–94
- Brâtescu, Gheorghe, ”Seuchenschutz und Staatsinteresse im Donauraum 1750–1850”, *Sudhoffs Archiv*, vol. 63, 1979, s. 25–44

- Bringéus, Nils-Arvid, "Svenska dopseder", *Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok. 1971. Barnets värld*, 1971, s. 63–84
- Broberg, Gunnar, "Det stora råttkriget. Några anteckningar om förhållandet katt och råtta", *Det roliga börjar hela tiden. Bokförläggare Kjell Peterson 60 år*, 1996, s. 25–38
- Broberg, Gunnar, "Förord", i Keith Thomas, *Människan och naturen*, Stockholm 1988, s. 5–12
- Broberg, Gunnar, "Järven, filfrassen, frossaren; en studie i zoologisk exotism", *Lychnos*, 1971–72, s. 181–216
- Broberg, J.V., *Ompesteni Stockholm 1710*, Stockholm 1854. (Andra uppl. 1879)
- Bromé, Janrik, *Karlskrona stads historia, Del I, 1680–1790*, Karlskrona 1930
- Brundin, Elisabeth & Rolf Kjellström, *Vargen i myt och verklighet*, Stockholm 1998
- Bulst, Neithard, "Introduction/Einleitung", *Maladies et Société (XIIe - XVIIIe siècles)*, Eds. Neithard Bulst & Robert Delort, Paris 1989, s. 7-10/11-14
- Burgess, Renate, "Notes on some plague paintings", *Med. Hist.*, vol. 20, 1976, s. 422–428
- Burnet, Sir Macfarlane & David O. White, *Natural history of infectious disease*, Fourth ed., Cambridge 1972
- Busvine, James R., *Insects, Hygiene, and History*, London 1976
- Butler, Thomas, "A clinical study on bubonic plague. Observations of the 1970 Vietnam Epidemic with Emphasis on Coagulation Studies, Skin Histology and Electrocardiograms", *Am. J. Med.*, vol. 53, 1972, s. 268–276
- Butler, Thomas, "Plague and Tularemia", *Ped. Clin. N. Am.*, vol. 26;2, 1979, s. 355–367
- Butler, Thomas, "Plague", *Hunter's Tropical medicine*, Ed. G.T. Strickland, 6th ed, 1984, s. 340–349
- Butler, Thomas, William R. Bell, Nguyen Ngoc Linh, Nguyen Dinh Tiep & Keith Arnold, "Yersinia pestis infection in Vietnam. I: Clinical and hematological Aspects", *J. Infect. Dis., Suppl.*, vol. 129, 1974, s. S78–S84
- Calvi, Giulia, *Histories of a Plague Year. The Social and the Imaginary in Baroque Florence*, Berkeley 1989
- Campbell, Åke, *Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet*, Uppsala 1928
- Camus, Albert, *Pesten*, (1948), Stockholm 1985
- Cantey, J. Robert, "Plague in Vietnam. Clinical observations and treatment with Kanamycin", *Arch. Intern. Med.*, vol. 133, 1974, s. 280–283
- Carlquist, Gunnar, *Lunds stifts herdaminnen*, Serie 2:I – 2:II, Lund 1948–2001
- Carlquist, Gunnar, *Skånska Brandförsäkringsinrättningen 1828–1928. Minnesskrift jämte en skildring av de skånska städernas brandväsen under äldre tid*, Lund 1928

- Carlsson, Sten, "Det skånska prästerskapets rekrytering och sociala miljö 1650–1800 – några iakttagelser", *Kyrkohistorisk Årsskrift*, 1964, vol. 64, s. 43–70
- Carmichael, Ann G., *Plague and the poor in renaissance Florence*, Cambridge 1986 (1986a)
- Carmichael, Ann G. & Arthur M. Silverstein, "Smallpox in Europe before the Seventeenth Century: Virulent Killer or Benign Disease?", *J. Hist. Med. Allied Sci.*, vol. 42, 1987, s. 147–168
- Carmichael, Ann G., "Plague legislation in the Italian renaissance", *Bull. Hist. Med.*, vol. 57, 1983, s. 508–525
- Carmichael, Ann G., "Plague of Athens", *Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth Kiple, New York & Cambridge, 1993 (1993a), s. 934–937
- Carmichael, Ann G., "Sweating Sickness", *Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth Kiple, New York & Cambridge, 1993 (1993b), s. 1023–1025
- Carmichael, Ann G., recension av Graham Twigg, "The Black Death. A Biological Reappraisal", *J. Hist. Med. Allied Sci.*, vol. 41, 1986 (1986b), s. 485–487
- Carniel, Elisabeth, "Plague", *Encyclopedia of Microbiology*, vol. 3, Ed. Joshua Lederberg, San Diego 2000, s. 654–661
- Carpenter, Kenneth J., *The History of Scurvy and Vitamin C*, Cambridge 1986
- Cavallin, Severin, *Lunds stifts herdaminne efter mestadels otryckta källor utarbetadt*, Andra till femte delen, Lund 1855–1858
- Chandavarkar, Rajnarayan, "Plague panic and epidemic politics in India, 1896–1914", *Epidemics and ideas. Essays on the historical perceptions of pestilence*, Eds. Terence Ranger & Paul Slack, Cambridge 1992, s. 203–240
- Chernin, E., "Richard Pearson Strong and the Manchurian epidemic of pneumonic plague, 1910–1911", *J. Hist. Med. Allied Sci.*, vol. 44, 1989, s. 296–319
- Christie, A.B., "Plague", *Topley & Wilson's Principles of bacteriology, virology and immunology*. 8th ed. Vol. 3. *Bacterial Diseases*, Eds. Geoffrey R. Smith & Charles S.F. Easman, 1990, s. 400–410
- Christie, A.B., T.H. Chen & Sanford S. Elberg, "Plague in camels and goats: Their role in human epidemics", *J. Infect. Dis.*, vol. 141, 1980, s. 724–726
- Cieslak, Theodore J. & Edward M. Eitzen Jr, "Clinical and Epidemiologic Principles of Anthrax", *Emerg. Infect. Dis.*, vol. 5;4, 1999 (Internet)
- Cipolla, Carlo M., *Cristofano and the Plague. A Study in the History of Public Health in the Age of Galileo*, London 1973
- Cipolla, Carlo M., *Faith, reason, and the plague in seventeenth-century Tuscany*, Ithaca 1979

- Cipolla, Carlo M., *Fighting the plague in seventeenth-century Italy*, Madison, Wis. 1981
- Cipolla, Carlo M., *Public Health and the Medical Profession in the Renaissance*, Cambridge 1976
- Clemensson, Per & Kjell Andersson, *Släktforska! Steg för steg*, Stockholm 1983
- Corbel, M.J., "Yersinia", *Topley & Wilson's Principles of bacteriology, virology and immunology*. 8th ed. Vol. 2. *Systematic Bacteriology*, Eds. M. Tom Parker & Brian I. Duerden, London 1990, s. 496–512
- Craven, Robert B., "Plague", *Infectious Diseases. A Treatise of Infectious Processes*, Eds. Paul D. Hoepflich, M. Colin Jordan & Allan R. Ronald, 5th ed., Philadelphia 1994, s. 1302–1312
- Cronberg, Stig, "Pesten i Malmö år 1712", *Sydsv. Med.hist. Sällsk. Årsskr. 1986*, vol. 23, s. 93–103
- Cronholm, Abraham, *Skånes politiska historia efter till större delen otryckta källor*, Senare delen, Stockholm 1851
- Crosby, Alfred W., "Smallpox", *Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth Kiple, New York & Cambridge 1993, s. 1008–1013
- Crosby, Alfred W., *Ecological Imperialism. The Biological Expansion of Europe, 900 – 1900*, Cambridge 1986
- Cunningham, Andrew, "Transforming plague. The laboratory and the identity of infectious disease", *The laboratory revolution in medicine*, Eds. Andrew Cunningham & Perry Williams, Cambridge 1992, s. 209–244
- Cuvier, [Georges Leopold Chrétien F.D.], *Das Thierreich geordnet nach seiner Organisation. Erster Band, die Säugthiere und Vögel enthaltend*, Leipzig 1831
- Dagneryd, Ove, "Pesten i Malmö år 1712", *Byahornet*, 1986, s. 6–12
- Dahl, Sven, *Torna och Bara. Studier i Skånes bebyggelse och näringsgeografi före 1860*, Lund 1942
- Dahlgren, E. W., "Förteckning öfver svenska skrifter angående smittkoppor, inokulation och vaccination", *Hygiea*, vol. 58, 1896, s. 607–654
- Davis, D. H. S., A. F. Hallett & Margaretha Isäcson, "Plague", *Diseases transmitted from animals to man*, Eds. W.T. Hubbert, W.F. McCulloch & P.R. Schnurrenberger, 6th ed., Springfield, Ill. 1975, s. 147–173
- Davis, David E., "The Scarcity of Rats and the Black Death: An Ecological History", *J. Interdiscipl. Hist.*, vol. 16, 1986, s. 455–470
- DBL (=Dansk Biografisk Leksikon)*, 3:e utg., bd 15, 1984
- Del Panta, Lorenzo & Massimo Livi Bacci, "Épidémie et crises de mortalité en Italie du XIVE au XIXe siècle: une synthèse", Comité

- International des Sciences Historiques. XVe Congrès International des Sciences Historiques, Bucarest, 10–17 août 1980. Rapports I. Grands Thèmes et Méthodologie, Bucarest 1980, s. 658–666
- Delany, Michael J., "Old World Rats and Mice", *The Encyclopedia of Mammals*:2, Ed. David Macdonald, London 1984, s. 658–663
- Delumeau, Jean, *La Peur en Occident (XIVe-XVIIIe siècles) une cité assiégée*, Paris 1978
- Demeke, Teshome, Yemane Kidane & Elizabeth Wuhib, "Ergotism – a report on an epidemic, 1977–78", *Ethiop. Med. J.*, vol. 17, 1979, s. 107–113
- Desertion and land colonization in the Nordic countries c. 1300–1600: comparative report from the Scandinavian research project on deserted farms and villages*, Red. Svend Gissel, Eino Jutikkala, Eva Österberg, Jörn Sandnes & Biörn Teitsson, Stockholm 1981
- Det skånska kulturlandskapet*, Red. Urban Emanuelsson, Claes Bergendorff, Bengt Carlsson, Nils Lewan & Olle Nordell, Lund 1985
- Drancourt, Michel, Gérard Aboudharam, Michel Signoli, Olivier Dutour & Didier Raoult, "Detection of 400-year-old *Yersinia pestis* DNA in human dental pulp: An approach to the diagnosis of ancient septicemia", *Proc. Natl. Acad. Sci.*, vol. 95, 1998, s. 12637–12640
- Duma, Richard J., "Typhus Fevers", *Infectious Diseases. A Treatise of Infectious Processes*, Eds. Paul D. Hoepflich, M. Colin Jordan & Allan R. Ronald, 5th ed. Philadelphia 1994, s. 978–983
- Dyrlund, F., *Tatere og natmandsfolk i Danmark*, København 1872
- Döbeln, Ernst von & Bengt Hildebrand, "Johan Jacob von Döbeln (1674–1743)", *SBL*, Bd 11, Stockholm 1945, s. 728–733
- Eckart, Wolfgang, "'Auctoritas' versus 'Veritas' or: Classical authority and its role for the perception of truth in the work of Daniel Sennert (1572–1637)", *Clio Medica. Acta Academiae Internationalis Historiae Medicinae*, Amsterdam, vol. 18, 1983, s. 131–140
- Eckert, Edward A., "Boundary formation and diffusion of plague, Swiss epidemics from 1562 to 1669", *Annales de Démographie historique*, 1978, s. 49–80
- Eckert, Edward A., "Seasonality of plague in early modern Europe: Swiss epidemic of 1628–1630", *Rev. Infect. Dis.*, vol. 2, 1980, s. 952–959
- Eckert, Edward A., "Spatial and temporal distribution of plague in a region of Switzerland in the years 1628 and 1629", *Bull. Hist. Med.*, vol. 56, 1982, s. 175–194
- Eckert, Edward A., "The Retreat of Plague from Central Europe, 1640–1720: A Geomedical Approach", *Bull. Hist. Med.*, vol. 74, 2000, s. 1–28
- Eckert, Edward A., *The Structure of Plagues and Pestilences in Early Modern Europe: Central Europe, 1560–1640*, Basel, Freiburg 1996
- Edvinsson, Sören, *Den osunda staden. Sociala skillnader i dödlighet i 1800-talets Sundsvall*, Stockholm 1992

- Egardt, Brita, *Hästslakt och rackarskam. Etnologisk undersökning om fördomar*, Lund 1962
- Ekströmer, Melcher, *Kritisk medicinsk antropologi*, Lund 1998
- Elgenstierna, Gustaf, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*, bd. I–IX, Stockholm 1925–1936
- Ell, Stephen R., "Disease Ecologies of Europe", *Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth Kiple, New York & Cambridge 1993, s. 504–519
- Ell, Stephen R., "Interhuman transmission of medieval plague", *Bull. Hist. Med.*, vol. 54, 1980, s. 497–510
- Ell, Stephen R., "Iron in two seventeenth-century plague epidemics", *J. Interdiscipl. Hist.*, vol. 15, 1985, s. 445–457
- Ell, Stephen R., "Three days in october of 1630: Detailed examination of mortality during an early modern plague epidemic in Venice", *Rev. Infect. Dis.*, vol. 11, 1989, s. 128–139
- Enghoff, Karl, *Tillståndet i Skåne under Magnus Stenbocks Guvernörstid år 1707–1711*, Lund 1889
- Ericsson, Tom, *Mellan kapital och arbete. Småborgerligheten i Sverige 1850–1914*, Umeå Studies in the Humanities 86, Umeå 1988
- Ersgård, Hans, "Pesten i Malmö 1712", *Malmö Fornminnesförenings Årsskrift*, 1973, s. 26–45
- Ersgård, Hans, "Stadens historia 1658 – 1718", *Malmö stads historia. Andra delen. 1500–1820*, Red. Oscar Bjurling, Malmö 1977, s. 189–348
- Evans, Richard J., *Death in Hamburg. Society and Politics in the Cholera years 1830–1910*, Oxford 1987
- Fabricius, Knud, *Skaanes overgang fra Danmark til Sverige*, del IV, København 1958
- Fedorov, V.N., "Plague in Camels and its Prevention in the USSR", *Bull. WHO*, vol. 23, 1960, s. 275–281
- Fentress, James & Chris Wickham, *Social Memory. New perspectives on the past*, Cambridge, Mass. 1992
- Ferro, Pascal Joseph, *Nähere Untersuchung der Pest-Ansteckung*, Wien 1787
- Filippini, Jean-Pierre, "Information et Stratégie des Magistrats de la santé de la Méditerranée face a la Peste au XVIIIe siècle", *Maladie et Société (XIIe–XVIIIe siècles)*, Paris 1989, s. 207–214
- Flensmark, Tor, "Mellan raderna i Färs Härads tingsbok", *Byahornet – Skåneland*, 1978:3, s. 21–24
- Flink, Gerhard, "Ölands stensträngsområden och den justinianska pesten", *Bebyggelsehist. Tidskr.*, Nr 11, 1986, s. 121–135
- Flinn, M.W., "Plague in Europe and the Mediterranean Countries", *J. Europ. Econ. Hist.*, vol. 8, 1979, s. 131–148
- Folkskollärare Ola Jönsson Lundborgs krönika från Trolle-Ljungby socken*, red. Hilding Krona, Fjällkinge 1992

- Foucault, Michel, *The Birth of the Clinic*, Bristol 1973
- Fredbärj, Telemak, "Efterskrift" i *Hantverkarnas sjukdomar (Morbi artificum)*, Valda avhandlingar av Carl von Linné, Nr 20, Uppsala 1983, s. 14–15
- Freeman, Bob A., *Burrows Textbook of microbiology*, 22nd ed., Philadelphia 1985, s. 513–530
- French, Roger K., "Scurvy", *Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth Kiple, New York & Cambridge 1993, s. 1000–1005
- Fridlitzius, Gunnar & Ohlsson, Rolf, "Mortality patterns in Sweden 1751–1802 – a regional analysis", *Pre-Industrial Population Change. The Mortality Decline and Short-Term Population Movements*, Eds. Tommy Bengtsson, Gunnar Fridlitzius & Rolf Ohlsson, Stockholm 1984, s. 299–328
- Fridlitzius, Gunnar, "The mortality decline in the first phase of the demographic transition: Swedish experiences", *Pre-Industrial Population Change. The Mortality Decline and Short-Term Population Movements*, Eds. Tommy Bengtsson, Gunnar Fridlitzius & Rolf Ohlsson, Stockholm 1984, s. 71–114
- Furtenbach, Börje, *Släktforskning för alla*, 3:e omarb. uppl., Västerås 1977
- Fåhræus, Robin, *Läkekostens historia*, Stockholm 1970
- Förhandlingar vid Svenska Läkare-Sällskapets sammankomster, 1849–50, "Constitutio epidemica – Discussion om skörbjuggs behandling", *Hygiea*, vol. 13, 1851, s. 367–369
- Gabastou, J.M., J. Proano, A. Vimos, G. Jaramillo, E. Hayes, K. Gage, M. Chu, J. Guarner, S. Zaki, J. Bowers, C. Guillemard, H. Tamayo & A. Ruiz, "An outbreak of plague including cases with probable pneumonic infection, Ecuador, 1998", *Trans. Royal Soc. Trop. Med. & Hyg.*, vol. 94, 2000, s. 387–391
- Gage, K.L., D.T. Dennis, K.A. Orlotski, P. Ettestad, T.L. Brown, P.J. Reynolds, W.J. Pape, C.L. Fritz, L.G. Carter & J.D. Stein, "Cases of cat-associated human plague in the western US, 1977–1998", *Clin. Infect. Dis.*, vol. 30, 2000, s. 893–900
- Gentilini, Marc & Duflo, B., "Peste", *Médecine tropicale*, Eds. Marc Gentilini & B. Duflo, 4.ed., Paris 1986, s. 311–316
- Gerhardsson, Gideon, "Ramazzinis 1600-tal", i Ramazzini, Bernardino, *De morbis artificum. Om arbetares sjukdomar*, Karlskrona 1991, s. 7–20
- Gierow, Krister, "Två medicinarbibliotek i 1600-talets Lund", *Sydsv. Med.hist. Sällsk. Årsskr. 1966*, vol. 3, s. 59–80
- Ginzburg, Carlo, *Osten och maskarna. En 1500-talsmjölnares tankar om skapelsen*, Stockholm 1983
- Giraud, Gaston & Hugues Latour, "L'intoxication collective par le pain de Pont-Saint-Esprit. Analyse systématique de ses syndromes constituants,

- autonomes ou associés (août 1951)", *Bull. Acad. Nat. Méd.*, vol. 136, 1952, (1952b), s. 465–476
- Giraud, Gaston & Hugues Latour, "Regards parallèles sur l'ergotisme historique et sur la dissociation expérimentale moderne de ses composantes", *Bull. Acad. Nat. Méd.*, vol. 136, 1952, (1952c), s. 492–500
- Giraud, Gaston & Hugues Latour, "Relation clinique d'ensemble de l'intoxication alimentaire collective de Pont-Saint-Esprit (août 1951)", *Bull. Acad. Nat. Méd.*, vol. 136, 1952, (1952a), s. 422–436
- Gotfredsen, Edv., *Medicinens historie*, 2 utg., København 1964
- Gottfried, Robert S., *The Black Death. Natural and Human Disaster in Medieval Europe*, London 1983
- Gould, Tony, *A Summer Plague: Polio and Its Survivors*, New Haven 1995
- Granlund, John, "Bröllopsfunktionärer", *Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok. 1969. Giftas – eller ej?* Stockholm 1969, s. 133–148
- Grauers, Sven, "Stenbock, Magnus", *Svenska män och kvinnor*, del 7, Stockholm, 1954, s. 202–205
- Grmek, Mirko D., "Préliminaires d'une étude historique des maladies", *Annales. E. S. C.*, vol. 24, 1969, s. 1473–1483
- Grmek, Mirko D., *History of AIDS: Emergence and Origin of a Modern Pandemic*, Princeton 1993
- Gröné, Otto, "De första universitetsutbildade Malmöläkarna. I", *Malmö Fornminnesförenings Årsskrift*, 1953, s. 5–56
- Gunnar Karlsson, "Plague without rats: the case of fifteenth-century Iceland", *J. Medieval Hist.*, vol. 22:3, 1996, s. 263–284
- Gurevich, Aaron, "Approaches of the 'Annales School' from the history of mentalities to historical synthesis", *Scandia*, vol. 58, 1992, s. 141–150
- Haeser, Heinrich, *Lehrbuch der Geschichte der Medicin und der epidemischen Krankheiten, 3. bearbeitung, Bd III: Geschichte der epidemischen Krankheiten*, Jena, 1882
- Hagberg, Louise, *När döden gästar. Svenska folkseder och svensk folketro i samband med död och begravning*, Stockholm 1937
- Haller, John S., "Ergotism", *Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth Kiple, New York & Cambridge, 1993, s. 718–719
- Hallerman, Per, "Tillståndet i Blekinge under det stora nordiska kriget", *KFÅ 1916*, s. 240–273
- Hallerman, Per, "Tillståndet i Uppland under det stora nordiska kriget", *KFÅ 1919*, s. 253–323
- Hanssen, Börje, *Österlen. Allmoge, köpstafolk & kultursammanhang vid slutet av 1700-talet i sydöstra Skåne*, Östervåla 1977
- Harden, Victoria A., "Typhus, Epidemic", *Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth Kiple, New York & Cambridge 1993, s. 1080–1084

- Hardwick, Julie, *Practice of Patriarchy*, University Park, Pa. 1998
- Hardy, Anne, "Relapsing Fever", *Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth Kiple, Cambridge University Press, New York & Cambridge 1993 (1993a), s. 967–970
- Hardy, Anne, "Urban famine or urban crisis? Typhus in the victorian city", *Med. Hist.*, vol. 32, 1988, s. 401–425
- Hardy, Anne, "Whooping Cough", *Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth Kiple, New York & Cambridge 1993 (1993b), s. 1094–1096
- Harrison, Dick, "En katastrof med frågetecken", *Medusa*, årg. 14/4, 1993, (1993b), s. 2–7
- Harrison, Dick, "Plague, Settlement and Structural Change at the Dawn of the Middle Ages", *Scandia*, vol. 59, 1993, (1993a), s. 15–48
- Harrison, Dick, *Stora döden. Den värsta katastrof som drabbat Europa*, Stockholm 2000
- Hartmann, Stefan, *Reval im Nordischen Krieg*, Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte, Bd 1, Bonn-Godesberg 1973
- Heckscher, Eli F., "En mätare på svenska folkets välståndsutveckling. Den mantalsskrivna befolkningen 1634–1820", *Ekonomisk-historiska studier*, 1936 (1936a), s. 219–254
- Heckscher, Eli F., "Sveriges befolkning från det stora Nordiska krigets slut till Tabellverkets början", *Ekonomisk-historiska studier*, 1936 (1936b), s. 255–286
- Hedberg, Björn, *Kometer och kometskräck*, Stockholm 1985
- Helgason, Tómas, "Folkhälsovetenskap – epidemiologi och samhällsmedicin", *Folkhälsovetenskap. Ett nordiskt perspektiv*, Red. Lennart Köhler, Göteborg 1989, s. 45–51
- Henderson, D.A., "Weapons for the future", *The Lancet – 2000*, vol. 354S, 1999, s. siv64
- Henschen, Folke, *Sjukdomarnas historia och geografi*, Stockholm 1962
- Hirsch, August, *Handbuch der historisch-geographische Pathologie*, Erlangen 1860
- Hirsch, August, *Handbuch der historisch-geographischen Pathologie. Zweite, vollständig neue Bearbeitung*, Del 1–3, Stuttgart 1881–1886
- Hirst, L. Fabian, *The conquest of plague. A Study of the Evolution of Epidemiology*, Oxford 1953
- Hodges, Robert E., Eugene M. Baker, James Hood, Howerde E. Sauberlich & Steven C. March, "Experimental Scurvy in Man", *Am. J. Clin. Nutr.*, vol. 22, 1969, s. 535–548
- Hodges, Robert E., James Hood, John E. Canham, Howerde E. Sauberlich & Eugene M. Baker, "Clinical manifestations of ascorbic acid deficiency in man", *Am. J. Clin. Nutr.*, vol. 24, 1971, s. 432–443
- Hoerschelmann, Ernst, "Zur Klinik des Skorbut in der russischen Armee", *Deutsche Medizinische Wochenschrift*, vol. 43, 1917, s. 1617–1619

- Hollingsworth, Mary F. & T. H. Hollingsworth, "Plague Mortality Rates by Age and Sex in the Parish of St. Botolphs", *Population Studies*, vol. 25, 1971, s. 131–146
- Holm, Teodor, *Sveriges allmänna postväsen*, del 5:1, Stockholm 1927
- Holmertz, Gert, "Gräshoppor tar udden av regnet", *SDS*, 31/5 2001
- Holmgren, Israel & Salén, Ernst B., *Invärtes sjukdomar. Del 1B. Om infektioner och infektionssjukdomar*, Stockholm 1933
- Hornig, Dietrich H., Ulrich Moser & Beat E. Glatthaar, "Ascorbic acid", *Modern Nutrition in Health and Disease*, Eds. Maurice E. Shils & Vernon R. Young, 7th ed. Philadelphia 1988, s. 417–435
- Hull, H.F., J.M. Montes & J.M. Mann, "Septicemic Plague in New Mexico", *J. Infect. Dis.*, vol. 155, 1987, s. 113–118
- Hult, O. T., "Lars Braunerskiöld (1657–1729)", *SBL*, Bd VI, Stockholm 1926, s. 128–135
- Hult, O. T., "Några anteckningar om pesten i Blekinge och på örlogsfloktan 1710–1711", *Tidskr. i sjöväsendet*, 1915, s. 371–393
- Hult, O. T., "Pesten i Sverige 1710", *Hyg. Tidsk.*, Bd 8 – 1915, tryckt 1916, s. 79–192. Finns också som särtryck med identiskt innehåll men annan sidnumrering, 1–114.
- Hwasser, Israel, *Digerdöden, Dess tidevarf och dess följder*, Uppsala 1845
- Hürlimann, R. & F. Salomon, "Skorbut – eine zu Unrecht vergessene Krankheit", *Schweiz. Med. Wochenschr.*, 1994; 124, s. 1373–1380
- Häkkinen, Antti, "Introduction", *Just a sack of potatoes? Crisis Experiences in European Societies, Past and Present*, Ed. Antti Häkkinen, *Studia Historica* 44, Helsinki 1992, s. 9–16
- Ibs, Jürgen Hartwig, *Die Pest in Schleswig-Holstein von 1350 bis 1547/48. Eine sozialgeschichtliche Studie über eine wiederkehrende Katastrophe*, Kieler Werkstücke. Reihe A: Beiträge zur schleswig-holsteinischen und skandinavischen Geschichte, 12, Frankfurt am Main 1994
- Ilmoni, Immanuel, *Bidrag till historien om Nordens sjukdomar*, Del 1–3, Helsingfors 1846–1853
- Imhof, Arthur E. & Bengt I. Lindskog, "Dödsorsakerna i Sydsverige 1749–1773", *Sydsv. Med.hist. Sällsk. Årsskr.* 1973, vol. 10, s. 120–143
- Inglesby, Thomas V., David T. Dennis et al, "Plague as a Biological Weapon. Medical and Public Health Management", *JAMA*, vol. 283, 2000, s. 2281–2290
- Isberg, A. U., *Bilder från det gamla Malmö*, Malmö 1898
- Jansson, Arne, Lennart Andersson Palm & Johan Söderberg, *Dagligt bröd i onda tider. Priser och löner i Stockholm och Västsverige 1500–1770*, Institutet för lokalhistorisk forskning, skriftserie nr 3, Göteborg 1991
- Jayaraman, K.S. & Declan Butler, "... as doubts over outbreak rumble on", *Nature*, vol. 372, 1994, s. 119

- Jayaraman, K.S., "India seeks source of plague 'peculiarities' ", *Nature*, vol. 374, 1995, s. 755
- Jayaraman, K.S., "Indian confirms identity of plague", *Nature*, vol. 373, 1995, s. 650
- Jeansson, Gabrielle, "Dop och kyrktagning", i Jeansson, Gabrielle & Inga Kindblom, *Kring livets högtider i Örskelljunga församling*, Skrifter från Folklivsarkivet i Lund, 10, 1968, (1968a), Lund s. 9–24
- Jeansson, Gabrielle, "Vigsel och giftermål", i Jeansson, Gabrielle & Inga Kindblom, *Kring livets högtider i Örskelljunga församling*, Skrifter från Folklivsarkivet i Lund, 10, 1968, (1968b), Lund s. 38–61
- Jensen, Birger, *Nordens däggdjur*, Stockholm 1994
- Johannesson, Gösta, *Helsingborg, stad i 900 år*, Stockholm 1980
- Johannesson, Gösta, *Hälsingborgs historia utgiven efter uppdrag av stadsfullmäktige i Hälsingborg*, del IV:1, *Försvenskningen*, Red. Gösta Johannesson, Helsingborg 1969, s. 102–103
- Johannesson, Gösta, *Skåne, Halland & Blekinge. Om Skånelandskapens historia*, Värnamo 1984
- Johannesson, Gösta, *Skånes historia*, 3 uppl., Malmö 1977
- Johannesson, Hans-Erik, "Camus, Albert", *NE*, bd 3, Höganäs 1990, s. 550–551
- Johannisson, Karin, *Det mätbara samhället. Statistik och samhällsdröm i 1700-talets Europa*, Arlov 1988
- Johannisson, Karin, *Medicinens öga. Sjukdom, medicin och samhälle – historiska erfarenheter*, Stockholm 1990
- Johannisson, Karin, *Nostalgia. En känslans historia*, Smedjebacken 2001
- Johansson, Inger, "Nödåren i Finland på 1690-talet i europeiskt perspektiv", *Ockuperat område. Stora ofreden i Finland och i synnerhet Åbolands historia*, Red. Nils Erik Villstrand, Åbo Akademi. Historiska institutionen. Meddelanden 7, Åbo, 1983, s. 23–37.
- Johansson, Ivar, "Stenbockstiden belyst av akter och tradition från Göinge", *Västra Göinge Hembygdsförenings Skrifiserie*, Vol. 17, 1979, s. 9–29.
- Johansson, Pehr, *Ur Willands härads sagokatt: Sagor och sägner*, Sölvesborg, 1912.
- Jón Ólafur Ísberg, "Sóttir og samfélag", *Saga Tímarit Sögufélags*, vol. XXXIV, 1996, s. 177–218.
- Jón Steffensen, "Islands folkemængde gennem tiderne", *Medicinsk Forum*, vol 16;5, 1963, s. 129–152
- Jón Steffensen, "Plague in Iceland", *Nordisk Med. hist. Årsbok*, 1974, s. 40–55
- Jonasson, Gustaf, "Spanska tronföljdskriget", *NE*, Bd.17, Höganäs 1995, s. 107
- Jorge, Ricardo, "SUMMA EPIDEMIOLOGICA de la peste. Epidémies anciennes et modernes", *Bull. Off. Intern. Hyg. Publ.*, vol. 25, 1933, s. 425–450

- Jutikkala, Eino, "Massdöd och ödeläggelse under katastrofåren 1696–1697 i Finland", *Plov og pen. Festskrift til Svend Gissel*, København 1991, s. 101–111
- Jägervall, Martin, *Nils Rosén von Rosenstein och hans lärobok i pediatrik*, Lund 1990
- Jönsson, Åke, *Historien om en stad, del I, Landskrona 1413–1804*, Landskrona 1993
- Jörberg, Lennart, *A History of Prices in Sweden 1732–1914*, Del 1, Lund 1972
- Karlsjö, Bertil & Göran Hallberg, *Skånes och Blekinges Riksgräns. Dokumentation av de två danska landskapens gräns mot svenska Småland*, Lund 1995
- Kellgren, K.G., "Pesten på Gotland 1710–12", *KFA*, 1930, s. 76–105
- Keys, Ancel, Josef Bro•ec, Austin Henschel, Olaf Mickelsen & Henry Longstreet Taylor, *The Biology of Human Starvation*, 2 vols., vol. 1, Minneapolis 1950
- Kim-Farley, Robert J., "Measles", *Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth Kiple, New York & Cambridge 1993, s. 871–875
- Kinsman, Robert A. & James Hood, "Some behavioral effects of ascorbic acid deficiency", *Am. J. Clin. Nutr.*, vol. 24, 1971, s. 455–464
- Klintberg, Bengt af, *Rättan i pizzen. Folksägner i vår tid*, Stockholm 1986
- Klintberg, Bengt af, *Svenska folksägner*, Stockholm 1972
- Knorr, Maximilian & Hans Schadewaldt, "Jahreszeitliche und Säkulare Rhythmik von Infektionskrankheiten", *Zbl. Bakt. Hyg., I. Abt. Orig. B.*, 168, 1979, s. 1–17
- Koch, Bertil, "Skånes enrolleringsbåtsmän", *Släkthist. Forum*, nr 1, 1997, s. 25
- Koelbing, Huldrych, "Pestsperre am Gotthard. Der mailändisch-schweizerische Vertrag von 1585 im Lichte neuerer Forschungen", *Schweiz. Rundschau Med. (PRAXIS)*, vol. 75:9, 1986, s. 228–231
- Konkola, Kari, "More than a coincidence? The arrival of arsenic and the disappearance of plague in early modern Europe", *J. Hist. Med. Allied Sci.*, vol. 47, 1992, s. 186–209
- Kortepeter, Mark G. & Gerald W. Parker, "Potential Biological Weapons Threats", *Emerg. Infect. Dis.*, vol. 5:4, 1999
- Krook, Hans, "Om Arvid Månsson och hans örtabok", i Arvid Månsson Rydaholm, *En mycket nyttigh Örta-Book*, faksimil, Stockholm 1987, s. 9–20
- Krönika över 20:e århundradet*, Red. Margareta Söderberg, Stockholm 1988
- Kupferschmidt, Hugo, *Die Epidemiologie der Pest. Der Konzeptwandel in der Erforschung der Infektionsketten seit der Entdeckung des Pesterregers im Jahre 1894*, Gesnerus Suppl. 43, Aarau 1993
- Kvillner, Gunnar Gabriel, "En studie i giftermålsfält", *Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok. 1969. Giftas – eller ej?*, Stockholm 1969, s. 61–72

- Lagerbring, Sven, *Dissertatio Gradualis, Blekingie partem specialem adumbrans de Listeria (Lister=Härad)*, Londini Gothorum, 1748.
Översatt: Bring, Sven, *Gradualavhandling, beskrivande en särskild del av Blekinge, Lister härad / vilken, med medgivande av den ärofulla filosofiska fakulteten vid Kungliga Karolinska Akademien, under preses Sven Bring, Petrus Mützell framlägger att försvara*, Sölvesborg 1996
- Lagerqvist, Lars O. & Ernst Nathorst-Böös, *Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar*, Borås 1985
- Landry, Yves & Renald Lessard, "Causes of Death in Seventeenth- and Eighteenth-Century Quebec as Recorded in the Parish Registers", *Historical Methods*, vol. 29;2, 1996, s. 49–57
- Le Roy Ladurie, Emmanuel, *Montaillou. En fransk by 1294–1324*, Stockholm 1980
- Lechleitner, R.R., J.V. Tileston & L. Kartman, "Die-off of a Gunnison's prairie dog colony in central Colorado. I. Ecological Observations and Description of the Epizootic", *Zoonoses Research*, vol. 1;11, 1962, s. 185–199
- Leide, Helga, "Ödeläggelse och uppodling efter skånska kriget", *Scandia*, vol. 37, 1971, s. 398–461
- Leijonhufvud, Karl A. K:son, *Ny svensk släktbok*, Stockholm 1906
- Leijonhufvud, Karl K:son, "Pesten 1710-11 och prästerskapet i Strängnäs stift", *KFÅ*, 1921, s. 156-195
- Lenski, Richard E., "Evolution of plague virulence", *Nature*, vol. 334, 1988, s. 473-474
- Lesky, Erna, "Die österreichische Pestfront an der k.k. Militärgrenze", *Saeculum, Jahrbuch für Universalgeschichte*, vol. 8, 1957, s. 82–106
- Letters to the Editor 1) Dar, Lalit, Rajeev Thakur & Veenita S. Dar samt 2) John, T. Jacob, "India: is it plague?", *Lancet*, vol. 344, 1994, s. 1359–1360
- Lext, Gösta, *Mantalsskrivningen i Sverige före 1860*, Göteborg 1987
- Lext, Gösta, *Studier i svensk kyrkobokföring 1600–1946*, Göteborg 1984
- Lignell, Anders, *Beskrifning öfver grefskapet Dal*, del 1, Stockholm 1851
- Lilja, Nils, "Andreas Ehrensand, en prest i Skåne för 130 år sedan", *När och Fjerran*, årg. 3;III, 1871, s. 198–203
- Lilja, Sven, "The Geography of Urbanization – Sweden and Finland, c.1570–1770", *Scand. Ec. Hist. Rev.*, vol. 42;3, 1994, s. 235–256
- Lindahl, B. Ingemar B., "Dödsorsaksstatistikens problem i modern tid", *Hälsa, sjukdom, dödsorsak*, Red. Lennart Nordenfelt, Malmö 1986, s. 135–158
- Lindberg, Anders, "Vad är en epidemi?", *Epidemiernas historia och framtid*, Red. Birgitta Evengård, Värnamo 1992, s. 31–36
- Lindeberg, Gösta, *Krigsfinansiering och krishushållning i Karl XII:s Sverige*, Svenska Historiska Föreningens folkskrifter 9, Uppsala 1946

- Lindow, John, "Personification and Narrative Structure in Scandinavian Plague Legends", *Arv*, vol. 29–30, 1973–74, s. 83–92
- Lindroth, Sten, "Hiärne, Block och Paracelsus. En redogörelse för Paracelsustriden 1708–1709", *Lychnos*, 1941, s. 191–229
- Lindroth, Sten, "Medicinen i Sverige under stormaktstiden", *Ciba-Journalen*, vol. 2, nr 22, 1950, s. 715–750
- Lindroth, Sten, *Magnus Gabriel von Block*, Stockholm 1973
- Lindroth, Sten, *Paracelsismen i Sverige till 1600-talets mitt*, Uppsala 1943
- Lindroth, Sten, *Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden*, Stockholm 1978
- Lindroth, Sten, *Svensk lärdomshistoria. Medeltiden/Reformationstiden*, Stockholm 1975 (1975a)
- Lindroth, Sten, *Svensk lärdomshistoria. Stormaktstiden*, Stockholm 1975 (1975b)
- Lindskog, Bengt I. & Bengt L. Zetterberg, "Kilian Stobæus och universitetskrisen i Lund 1711–1720", *Sydsv. Med.hist. Sällsk. Årsskr.* 1972, vol. 9, s. 121–130
- Lindskog, Bengt I., "Provinsialläkare i Skåne under 17:e och 18:e århundradena", *Sydsv. Med.hist. Sällsk. Årsskr.* 1973, vol. 10, s. 99–107
- Lindvall, J., "Beskrifning på den i Blekinge län uti Jemshög och Asarums socknar år 1785 i October och November månader gångbara Drag-Sjukan", *Veckoskrift för läkare och naturforskare*, Bd 7, 1786, s. 61–65
- Liston, W. Glen, "The Milroy Lectures, 1924, on The Plague. II. The Etiology of Plague", *BMJ*, vol. 1924:I, 1924 (1924a), s. 950–954
- Liston, W. Glen, "The Milroy Lectures, 1924, on The Plague. III. The Epidemiology of Plague", *BMJ*, vol. 1924:I, 1924 (1924b), s. 997–1001
- Lodge, Carina, "Fler gravar än väntat", *BLT*, 30 oktober 2000, (2000a), s. 21
- Lodge, Carina, "Utgrävningar visades", *BLT*, 14 november 2000, (2000b), s. 15
- Lopez, Barry Holstun, *Vargen och människan*, Stockholm 1981
- Lundberg, Anna, *Care and Coercion: medical knowledge, social policy and patients with venereal disease in Sweden 1785–1903*, Umeå 1999
- Lundh, Christer & Tommy Bengtsson, *Familjerekonstruktion på svenskt kyrkoboksmaterial. Problem och möjligheter*, Meddelande från Ekonomisk Historiska Institutionen, Lunds Universitet, Nr 59, Lund 1989
- Lyttkens, Aug., *Svenska växtnamn*. Del 1–3, Facsimilieuupplaga, Lund 1981
- Madan, T.N., "The plague in India, 1994. Editorial", *Soc. Sci. Med.*, vol. 40, 1995, s. 1167–1168
- Maddicott, J.R., "Plague in Seventh-Century England", *Past & Present*, nr 156, 1997, s. 7–54
- Magnusson, Lars, *Den bråkiga kulturen. Förläggare och smideshantverkare i Eskilstuna 1800–1850*, Vänersborg 1988
- Maladies et Société (XIIe - XVIIIe siècles)*, Eds. Neithard Bulst & Robert Delort, Paris 1989

- Mansa, F.V., *Bidrag til Folkesygdommenes og Sundhedspleiens Historie i Danmark fra de ældste Tider til Begyndelsen af det attende Aarhundrede*, Kjøbenhavn 1873
- Mansa, F.V., *Pesten i Helsingør og Kiøbenhavn 1710 og 1711*, København 1854
- Manson-Bahr, P.E.C. & D.R. Bell, "Plague and Melioidosis", *Manson's Tropical Diseases*, 19th ed., London 1987, s. 586–606
- Marmion, Barrie P., "Typhus fevers" – "Spotted fevers" – Ur Kap.3.35: "Rickettsial diseases of man and animals", *Topley & Wilson's Principles of bacteriology, virology and immunology*. 8th ed. Vol. 3. *Bacterial Diseases*, Eds. Geoffrey R. Smith & Charles S.F. Easman, London 1990, s. 674–689
- Martin, C. J., "Discussion on the spread of plague. 79th Annual meeting of the British medical Association, held in Birmingham on July 21st, 22nd, 24th to 28th. Proceedings of sections. Section of tropical medicine. Opening Paper", *BMJ*, 1911:II, 1911, s. 1249–1263
- Matossian, Mary Kilbourne, *Poisons of the Past. Molds, Epidemics and History*, New Haven 1989
- Mayer, Jean, "Management of Famine Relief", *Science*, vol. 188, 1975, s. 571–577
- McElroy, Ann, & Patricia Townsend, *Medical Anthropology in Ecological Perspective*, 3rd ed, Boulder, Colo. 1996
- McKeown, Thomas, *The modern rise of population*, London 1976
- McNeill, William H., *Farsoterna i historien*, Malmö 1984
- Medicinsk terminologi*, Red. Bengt I. Lindskog & Bengt L. Zetterberg, Stockholm 1975
- Mellegaard, Signe, *Kroppens natur. Sundhedsoplysning og naturidealer i 250 år*, København 1998
- Meselson, Matthew, Jeanne Gillemain, Martin Hugh-Jones, Alexander Langmuir, Ilona Popova, Alexis Shelokov & Olga Yampolskaya, "The Sverdlovsk Anthrax Outbreak of 1979", *Science*, vol. 266, 1994, s. 1202–1208
- Minnets av Poltava. Ögonvittnesskildringar från Karl XII:s ryska fälttåg*, Utg. Peter Englund, Stockholm 1998
- Molin, Gösta Gideon, "Pesten vid Uppsala universitet under 1600-talet. Några anteckningar", *Lychmos 1953*, s. 142–157
- Mollaret, Henri H. & Jacqueline Brossollet, "La peste, source méconnue d'inspiration artistique", *Jaarboek Koninklijk Museum voor schone Kunsten*, Antwerpen 1965, s. 3–112
- Mollaret, Henri H., "Conservation du bacille de la peste durant 28 mois en terrier artificiel: démonstration expérimentale de la conservation interépizootique de la peste dans ses foyers invétérés", *C.R. Acad. Sci. Par.*, vol. 267, 1968, s. 972–973

- Mollaret, Henri H., "Neue Kenntnisse auf dem Gebiet der Pestepidemiologie", *Med. Mschr.*, vol. 23, 1969, s. 338–344
- Mollaret, Henri H., "Tankar kring pestepidemierna", *Epidemiernas historia och framtid*, Red. Birgitta Evengård, Värnamo 1992, s. 151–166, 292
- Morris, Christopher, "The Plague in Britain", *Hist. J.*, vol. 14, 1971, s. 205–215
- Moseng, Ole Georg, "Gud, Pesten, Legekunsten, Mottiltakene og Staten. Kampen mot epidemiene som moderniseringsprosjekt", *HT (Oslo)*, 1996, (1996b) s. 454–473
- Müller, H. E., "Die Pest 1994 in Indien, die Melioidose war", *Med. Welt*, vol. 46, 1995, s. 173–176
- Myrdal, Janken, *Det svenska jordbrukets historia. Del 2. Jordbruket under feodalismen 1000 – 1700*, Borås 1999
- Mårtensson, Torsten, "Efterskörd från ett fältslag", *Hälsingborgs historia utgiven efter uppdrag av stadsfullmäktige i Hälsingborg*, del IV:1, *Försvenskningen*, Red. Gösta Johannesson, Helsingborg 1969, s. 113–117
- Mäntylä, Ilkka, "Kronan och undersåtarnas svält", *KFÅ 1988*, s. 47–66
- NE – Nationalencyklopedin*, Höganäs 1989–1996
- Nielsen, Lauritz, *Danske privatbiblioteker gennem tiderne. I. Indtil udgangen af det 17. aarhundrede*, København 1946
- Nielsen, Alf Ragnar, "Pest og geografi. Synspunkt på Lars Walløes artikel 'Pest og folketall 1350–1750'", *HT (Oslo)*, vol. 62, 1983, s. 216–226
- Nilsson (Eskeröd), Albert, "Vargskall", *Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok. 1940*, Stockholm 1940, s. 107–132
- Nilsson, Lennart, *Om Esphult & Linderöd. Del 4. Hällskjutsar och krogar*, Kristianstad 1997
- Nilsson, Per Olof, "Pesten 1713", *Hagestad i gammal tid*, Löderup 1989, s. 31–36
- Noordegraaf, Leo & Gerrit Valk, *De Gave Gods. De Pest in Holland vanaf de late middeleeuwen*, Bergen (NH) 1988
- Norborg, Lars-Arne, "Preussen", *NE*, Bd.15, Höganäs 1994, s. 272–273
- Nordenfelt, Lennart & Eva Nyström, "Sjukdomsklassifikation i historisk belysning", *Hälsa, sjukdom, dödsorsak. Studier i begreppens teori och historia*, Red. Lennart Nordenfelt, Malmö 1986, s. 75–106
- Nordensvan, C.O., "Svenska arméns regementen 1700–1718", *KFÅ 1920*, s. 62–94
- Nordholm, Uno, "Om pestfarsoter i Stockholm 1570–1660", *Farmacihist. Sällsk. Årsskrift*, 1975 (1975a), s. 2–9
- Nordholm, Uno, "Om pestskrifter och pestläkemedel", *Farmacihist. Sällsk. Årsskrift*, 1975 (1975b), s. 10–20
- Norman, Hans, "Svält och epidemier. Krisåren 1773 och 1808–1811 i Örebro, Stora Mellösa och Hällefors. Omfattning, dödsorsaker och demografiska följder", *Bebyggelsehist. Tidskr.*, 1983, s. 5–20

- Norris, John, "The 'Scurvy disposition': Heavy exertion as an exacerbating influence on scurvy in modern times", *Bull. Hist. Med.*, vol. 57, 1983, s. 325–338
- Nutton, Vivian, "Humoralism", *Companion Encyclopedia of the History of medicine*, Eds. W.F. Bynum & Roy Porter, London 1993, s. 281–291
- Nyström, Eva, "Den svenska dödsorsaksstatistikens framväxt och tidiga historia", *Hälsa, sjukdom, dödsorsak. Studier i begreppens teori och historia*, Red. Lennart Nordenfelt, Malmö 1986, s. 107–134
- Odhelius, Joh. L., "Företal", till Öller, Jöran, *Svar på Kongl. Vetenskaps Academiens fråga: Hwad må vara orsak til den i visse landsorter ofta gängse varande dragsjukan?* Stockholm 1806, s. 2–5
- Odstedt, Ella, *Varulven i svensk folktradition*, Uppsala 1943
- Oeding, Per, "Pest på Island i det 15. Århundre", *Tidsskr. Nor. Lægeforen.*, vol. 108, 1988, s. 3196–3201
- Oeding, Per, "Svartedauden i Norge", *Tidsskr. Nor. Lægeforen.*, vol. 110, 1990, s. 2204–2208
- Olander, Gunnar, *Studier över det inre tillstånd i Sverige under senare delen av Karl XII:s regering med särskild hänsyn till Skaraborgs län*, Göteborg 1946
- Olofsson, Leif, "När pesten kom...", *Släkthist. Forum*, nr 1, 1993, s. 1–3
- Olsson, Bror, *Kalmar stifts herdaminne. Det gamla Kalmarstiftets Klerus från äldsta tider till våra dagar*, del 1, Kalmar 1951
- Olsson, Herman, "Tog treåring i farstun", *Land*, nr 30/31, 1984, s. 11
- Olsson, Karl Erik, "Pestkyrkogård i Slottshagen", *Kring Kärnan. Helsingborgs museums årsbok*, vol. 18, 1989, s. 57–68
- Ordbok över svenska språket*, 20:e bandet, Lund 1954
- Ottosson, Mikael, *Sohlberg och surdegen. Sociala Relationer på Kosta Glasbruk 1820–1880*, Malmö 1999
- Ottosson, Per-Gunnar, "Ett faderligt ris och barnaga. Om synen på pest och pestbekämpning i andlig litteratur under reformations- och stormaktstid", *Lychmos 1992*, s. 25–69
- Ottosson, Per-Gunnar, "Fear of plague and burials of plague victims in Sweden 1710–1711", *Maladies et Société (XIIe - XVIIIe siècles)*, Eds. Neithard Bulst & Robert Delort, Paris 1989, s. 375–392
- Ottosson, Per-Gunnar, "Fighting the plague in 17th- and 18th-century Sweden: A survey", *Society, Health and Population During the Demographic Transition*, Red. Anders Brändström & Lars-Göran Tedebrand, Umeå 1988, (1988a) s. 309–322
- Ottosson, Per-Gunnar, "Pesten i Sverige", *Soc.med. Tidskr.*, 7–8/1988, (1988b), s. 327–332
- Ottosson, Per-Gunnar, *Pestskrifver i Sverige 1572–1711*, Tema Hälso- och sjukvård i samhället, Linköping 1986

- Ottosson, Per-Gunnar, *Synen på pesten – exempel och problem från svensk stormakstid*, Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Uppsala Universitet, Skrifter, Nr 6, Uppsala 1984
- Pallach, Ulrich-Christian, *Hunger. Quellen zu einem Alltagsproblem in Europa und der Dritten Welt 17. bis 20. Jahrhundert*, München 1986
- Panzac, Daniel, *Quarantaines et Lazarets. L'Europe et la peste d'Orient*, Aix-en-Provence 1986
- Parker, M. T., "Typhoid fever", *Topley & Wilson's Principles of Bacteriology, Virology and Immunology*, 8th ed., vol. 3, *Bacterial Diseases*, Eds. Geoffrey R. Smith & Charles S.F. Easman, 1990, s. 424–446
- Patterson, K. David, "Typhus and its control in Russia, 1870–1940", *Med. Hist.*, vol. 37, 1993 (1993b), s. 361–381
- Patterson, K. David, "Bacillary Dysentery", *Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth Kiple, New York & Cambridge 1993 (1993a), s. 604–606
- Pedersen, E.A., "Kommentar till Gerhard Flink: Ölands stensträngsområden och den justinianska pesten", *Bebyggelsehist. Tidskr.*, Nr 13, 1987, s. 199
- Pebr Wargentin 1717–1783. Den svenska statistikens fader. En minnesskrift med sju originaluppsatser ur Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens handlingar*, Red. Erland Hofsten, Stockholm 1983
- Perry, Robert D. & Jacqueline D. Fetherston, "Yersinia pestis – Etiologic Agent of Plague", *Clin. Microbiol. Rev.*, vol. 10, 1997, s. 35–66
- Persson, Bodil E. B., "Barnkvävning och plötslig spädbarnsdöd (SIDS)", *Scandia*, vol. 62, 1996, (1996a), s. 195–219 + 363–364
- Persson, Bodil E. B., "Drunknad eller dränkt? Plötsliga oväntade dödsfall i Skåne 1704–1718", *Den frivilliga döden. Samhällets hantering av självmord i historiskt perspektiv*, Birgitta Odén, Bodil E. B. Persson & Yvonne Maria Werner, Falun 1998, s. 101–208, 252–275
- Persson, Bodil E. B., "Dödsorsaker i Christianstad under 100 år", *Gamla Christianstad. Föreningen Gamla Christianstad*, Red. Leif Mårtensson, Kristianstad 1996, (1996b), s. 205–222
- Persson, Bodil E. B., "En epidemi av fruktan", *Humaniora och medicin*, Red. Ingrid Gottfries & Bodil E. B. Persson, Lund 1996, (1996c), s. 216–238
- Persson, Bodil E. B., "Niels Michelsson Aalborg, hans Läkebok och Hushållnings Calender", *Sydsv. Med.hist. Sällsk. Årsskr. 1996–97*, vol. 33, s. 127–151
- Persson, Bodil E. B., "Vila i vigd eller ovigd jord? Utredning av oväntade dödsfall i tidigt 1700-tal", *Humanistisk suicidprevention*, Red. Jan Beskow & Arne Jarrick, Uppsala 2000 (2000a), s. 49–62
- Persson, Bodil, "Flyktningarna på Lägerholmen", *HAVH 1999*, vol. 45, 2000 (2000b), s. 72–77

- Persson, Bodil, "Magnus Stenbocks 'cordon sanitaire' 1710–1712", *KFÅ* 1989, s. 7–37
- Petterson, Mats, "Litteratörer och läkare, guldmakare och kättare från Snäckestad – anteckningar om släkten Leopold i Vänga på 1700-talet", *HAVH* 1993, vol. 39, 1994, s. 52–72
- Philip, W. M. & L. Fabian Hirst, "A report of the outbreak of the plague in Colombo 1914–1916", *J. Hyg.*, vol. 15, 1917, s. 527–564
- Pitkänen, Kari J., "The road to survival or death? Temporary migration during the great Finnish Famine in the 1860s", *Just a sack of potatoes? Crisis Experiences in European Societies, Past and Present*, Ed. Antti Häkkinen, *Studia Historica* 44, Helsinki 1992, s. 87–118
- Pitkänen, Kari, "Pesten i Finland 1710–1711 – en tvivel underkastad historia", *HT (Finland)*, vol. 63, 1977, s. 201–214
- Plakans, Andrejs, *Kinship in the Past. An Anthropology of European Family Life 1500–1900*, Oxford 1984
- Platen, Carl Gustaf, *Kongl Skånska Dragonregementets historia*, del 2, Stockholm 1911
- Pleijel, Hilding i Carlquist, Gunnar, *Lunds stifts herlaminnen*, Serie 2:1, Arlööv 1980
- Pollitzer, R. & Karl F. Meyer, "The ecology of plague", *Studies in Disease Ecology*, Ed. Jaques May, New York 1961, s. 433–590
- Pollitzer, Robert, "Review of recent literature on plague", *Bull. WHO*, vol. 23, 1960, s. 313–400
- Pollitzer, Robert, *Plague and plague control in the Soviet Union. History and Bibliography through 1964*, New York 1966
- Pollitzer, Robert, *Plague*, WHO/Geneva 1954
- Post, John D., "Climatic Variability and the European Mortality Wave of the Early 1740s", *J. Interdiscipl. Hist.*, vol. 15, 1984, s. 1–30
- Post, John D., "Famine, Mortality, and Epidemic Disease in the Process of Modernization", *Ec. Hist. Review*, 2nd ser., vol. 29, 1976, s. 14–37
- Pousette, Evert, *De människoätande vargarna*, Gamleby 1989
- Pre-Industrial Population Change. The Mortality Decline and Short-Term Population Movements*, Eds. Tommy Bengtsson, Gunnar Fridlitzius & Rolf Ohlsson, Stockholm 1984
- Preinitz, Lars, "Befolkningsförlusten under pesten i Stockholm 1710–1711", *KFÅ* 1985, s. 20–61
- Preinitz, Lars, "Pesten i Stockholm 1710–1711", *Historielärarnas Förenings Årsskrift 1995/1996*, 1996, s. 55–63
- Preinitz, Lars, "Pesten i Stockholm 1710–1711", *Sydsv. Med.hist. Sällsk. Årsskr.* 1987, vol. 24, s. 157–179
- Preinitz, Lars, "Pesten och hantverkarna. Dödligheten bland hantverkare och andra ämbetsorganiserade yrkesutövare under pesten i Stockholm 1710–1711", *KFÅ* 1988, s. 92–122

- Pritchard, David G., "Spirochaetosis", *Topley & Wilson's Principles of bacteriology, virology and immunology*, 8th ed. Vol. 3. *Bacterial Diseases*, Eds. Geoffrey R. Smith & Charles S.F. Easman, 1990, s. 605–619, 634–640
- Puranen, Britt-Inger, *Tuberkulos. En sjukdoms förekomst och dess orsaker. Sverige 1750–1980*, Umeå 1984
- Ramel, O. M. F., "Fälttåget i Skåne 1709–1710 och de skånska kavalleriregementenas deltagande däri", *Svensk Militär Tidskrift*, 1915, s. 67–92
- Ramenofsky, Ann, "Diseases of the Americas, 1492–1700", *Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth Kiple, New York & Cambridge 1993, s. 317–328
- Raoult, D., V. Roux, J. B. Ndiokubwayo, G. Bise, D. Baudon, G. Martet & R. Birtles, "Jail Fever (Epidemic Typhus) Outbreak in Burundi", *Emerg. Infect. Dis.*, vol. 3:3, 1997.
- Rare and Important Books in the Library of the Swedish Society of Medicine*, Ed. Ove Hagelin, Stockholm 1989
- Rasmussen, Holger, *Fra sengehalm til silkelagen*, Herning 1994
- Regnéll, Gerhard, "Cuvier, Georges", *NE*, Bd.4, Höganäs 1990, s. 299
- Retief, François P. & Louise Cilliers, "The epidemic of Athens, 430–426 BC", *SAJM*, vol. 88, 1998, s. 50–53
- Reuterswärd, Elisabeth, "Kungörandet av Gustav III:s ryska krig 1788–1790", *Över gränser. Festskrift till Birgitta Odén*, Lund 1987, s. 317–337
- Reuterswärd, Elisabeth, *Ett massmedium för folket. Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle*, Studia Historica Lundensia 2, Lund 2001
- Review of Medical Microbiology*, Eds. Ernest Jawetz, Joseph L. Melnick & Edward A. Adelberg, 10th ed., Los Altos, Calif. 1972
- Rignell, Karl-Erik, "Ivö", *HAVH*, vol. 21, 1964
- Riley, James C., "Insects and the European Mortality Decline", *Am. Hist. Rev.*, vol. 91, 1986, s. 833–858
- Riley, James C., "Measuring Morbidity and Mortality", *Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth Kiple, New York & Cambridge 1993, s. 230–238
- Risse, G.B., "'A long pull, a strong pull, and all together': San Francisco and bubonic plague, 1907–1908", *Bull. Hist. Med.*, vol. 66, 1992, s. 260–286
- Rodenwaldt, Ernst, *Pest in Venedig 1575–1577. Ein Beitrag zur Frage der Infektkette bei den Pestepidemien West-Europas*, Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Mathematisch-naturwissenschaftliche Klasse. Jahrgang 1952, 2, Abhandlung, Heidelberg 1953
- Rosander, Eva, "Loppor och löss, råttor och möss", *Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok*. 1970, s. 101–114

- Rosén von Rosenstein, Nils, ”Tal om pesten och om dess utestängande ifrån ett land”, *KVAh, Presidietal*, 1772, s. 1–24
- Rosén, Jerker, ”Jacob Burenskiöld och faran för ett angrepp på Skåne 1713–1714”, *KFÅ 1953*, s. 197–213
- Rosén, Jerker, *Det Karolinska skedet. Karl XI:s och Karl XII:s tid*, Lund 1963
- Rosén, Jerker, *Lunds Universitets historia I. 1668–1709*, Lund 1968
- Rosén, Jerker, *Skånska privilegie- och reduktionsfrågor 1658–1686. Studier rörande Karl XI:s skånska råfstpolitik och Skånes försvenskning*, Lund 1944
- Rosenberg, C. M., *Geografiskt-statistiskt handlexikon öfver Sverige*, Band 1–4, Faksimil, Landsarkivet i Göteborg, 1982. (Urspr. utg. 1881–1883)
- Rosenberg, Charles E., ”What is an epidemic? AIDS in historical perspective”, *Dædalus*, vol. 118:2, 1989, s. 1–17
- Rosenberg, Charles E., *Explaining epidemics*, Cambridge 1992
- Rosqvist, Roland, Mikael Skurnik & Hans Wolf-Watz, ”Increased virulence of *Yersinia pseudotuberculosis* by two independent mutations”, *Nature*, vol. 334, 1988, s. 522–525
- Rothenberg, Gunther E., ”The Austrian Sanitary Cordon and the Control of the Bubonic Plague”, *J. Hist. Med. Allied Sci.*, vol. 28, 1973, s. 15–23
- Rödel, Walter G., ”Die Obrigkeiten und die Pest. Abwehrmassnahmen in der Frühen Neuzeit – dargestellt an Beispielen aus dem süddeutschen und Schweizer Raum”, *Maladie et Société (XIIe–XVIIIe siècles)*, Eds. Neithard Bulst & Robert Delort, Paris 1989, s. 187–205
- Sachs, Lisbeth, *Medicinsk antropologi*, Stockholm 1987
- Sacklén, Johan Fredrik, *Sveriges läkare-historia*, Andra afdelningen, Förra häftet, Nyköping 1823
- Sahlins, Peter, *Boundaries. The Making of France and Spain in the Pyrenees*, Los Angeles 1989
- Salomonsen, Martin, *Udsigt over Kjøbenhavns epidemier*, Kjøbenhavn 1854
- Salomonsson, Bengt, ”Om vargjakt och vargfångst i Skåne”, *Skånes Hembygdsförbunds Årsbok*, 1955, s. 63–86
- Sanguy, Charles, ”Rapport sur l'épidémie de peste survenue à Casablanca en 1944”, *Arch. Inst. Pasteur Maroc*, vol. 3, 1945, s. 355–381
- SAOB – Svenska Akademiens ordbok.*
- Schartau, Sigurd, ”Om ödeshemmanen i Älfsborgs län under det stora nordiska kriget”, *KFÅ 1912*, s. 258–289
- Schartau, Sigurd, ”Tillståndet i Jönköpings län 1697–1721”, *KFÅ 1915*, s. 207–246
- Schilling, John A., ”Wound Healing”, *Physiol. Rev.*, vol. 48, 1968, s. 374–423
- Schofield, Roger, ”An anatomy of an epidemic. Colyton, november 1645 to november 1646”, *The Plague Reconsidered. A new look at its origins and effects in 16th and 17th Century England, A LPS Suppl.*, Matlock, 1977, s. 95–126

- Schofield, Roger, "Crisis mortality", *LPS*, vol. 9, 1972, s. 10–22
- Schofield, Roger, "Microdemography and epidemic mortality: Two case studies", *Time, Space and Man. Essays on Microdemography*, Eds. Jan Sundin & Erik Söderlund, Stockholm 1979, s. 53–67
- Schön, Ebbe, *Folktrons år. Gammalt skrock kring årsfester, märkesdagar och fruktbarhet*, Kristianstad 1989
- Scott, S., C.J. Duncan & S.R. Duncan, "The plague in Penrith, Cumbria, 1597/8: its causes, biology and consequences", *Annals of Human Biology*, vol. 23, 1996, s. 1–21
- SDS – Sydsvenska Dagbladet Snällposten.*
- Shivaji, S., N. Vijaya Bhanu & R.K. Aggarwal, "Identification of *Yersinia pestis* as the causative organism of plague in India as determined by 16S rDNA sequencing and RAPD-based genomic fingerprinting", *FEMS Microbiology Letters*, vol. 189, 2000, s. 247–252
- Shrewsbury, J. F. D., "The Yellow Plague", *J. Hist. Med. Allied Sci.*, vol. 4, 1949, s. 5–47
- Shrewsbury, J. F. D., *A history of the bubonic plague in the British Isles*, Cambridge 1970
- Sikeborg, Urban, "Närsläktforskning blir historieförvanskning", *Släktforskarnas årsbok 1995*, Red. Håkan Skogsjö, Stockholm, Göteborg 1995, s. 79–92
- Sikkema, Daniel J. & Robert R. Brubaker, "Resistance to Pesticin, Storage of Iron, and Invasion of HeLa Cells by *Yersinia*", *Infect. Immun.*, vol. 55, 1987, s. 572–578
- Simpson, W. J. R., *A Treatise on Plague dealing with the historical, epidemiological, clinical, therapeutic, and preventive aspects of the disease*, Cambridge 1905
- Sjöberg, Sven G., "Bibliotheca Rostiana medica", *Sydsv. Med.hist. Sällsk. Årsskr. 1987*, vol. 24, s. 181–192
- Sjöberg, Sven G., "Magister Salomon Rummels Libri Medici. Reflexioner kring ett lärdomsbibliotek i 1600-talets Malmö", *Sydsv. Med.hist. Sällsk. Årsskr. 1982*, vol. 19, s. 119–136
- Sjöberg, Sven G., *Christopher Rostius 1620–1687. Läkare, polyhistor, professor i Lund och Bibliotheca Rostiana. Ett rekonstruktionsförsök*, Lund 1997
- Sjöborg, N. H., *Blekinges historia och beskrivning*, 1792. (Nyuppl., Malmö 1968)
- Sjöborg, N. H., *Utkast till Blekinges historia och beskrifning*, Lund 1792–1793
- Sjöström, Carl, *Blekingeska nationen 1697–1900*, Lund 1901
- Sjövall, Thorsten, "Psykosomatisk medicin. Historik, definitioner och framtidsperspektiv", *Psykosomatisk medicin. En helhetsyn på människan*, Red. Arne Mellgren, Stockholm 1987, s. 11–50
- Skansjö, Sten, *Skånes historia*, Lund 1997
- Sköld, Peter, *The two faces of smallpox. A Disease and its Prevention in Eighteenth- and Nineteenth-Century Sweden*, Umeå 1996

- Slack, Paul, "Introduction", *The Plague Reconsidered. A new look at its origins and effects in 16th and 17th Century England, A LPS Suppl.*, Matlock 1977, s. 5–10
- Slack, Paul, "The black death past and present. 2. Some historical problems", *Trans. Royal Soc. Trop. Med. & Hyg.*, vol. 83, 1989, s. 461–463
- Slack, Paul, "The Disappearance of Plague: An Alternative View", *Ec. Hist. Rev.*, 2:a ser., vol. 34, 1981, s. 469–476
- Slack, Paul, *The Impact of Plague in Tudor and Stuart England*, London 1985
SNA – Sveriges Nationalatlas.
- Sondén, Astrid, "Farsoter och dödlighet. Iakttagelser i skånska kyrkoböcker före år 1721", *KFÅ 1969*, s. 35–52
- Spoof, Axel R., *Om förgifningar med secale cornutum, förnämligast med hensyn till Dragsjukan i Finland*, Helsingfors 1872
- Sporrong, Ulf & Hans-Fredrik Wennström, *Sveriges kartor*, SNA, del I, 1990
- St John Brooks, Ralph, "The influence of saturation deficiency and of temperature on the course of epidemic plague", *J. Hyg., Suppl. V – Plague*, vol. 15, 1917, s. 881–899
- Stettler, Antoinette, "Der ärztliche Pestbegriff in historischer Sicht", *Gesnerus*, vol. 36, 1979, s. 127–139
- Sticker, Georg, *Abhandlungen aus der Seuchengeschichte und Seuchenlehre. I. Band: Die Pest. Erster Teil: Die Geschichte der Pest*, Giessen 1908
- Stille, Arthur, "Öfversikt af fälttåget i Skåne 1644", *Kungl. Krigsvetenskaps-Akademiens Tidskrift*, 1910, nr. 23, s. 561–578
- Stille, Arthur, *Kriget i Skåne 1709–10*, Stockholm 1903
- Stone, Lawrence, "Introduction", *An Imperial State at War. Britain from 1689 to 1815*, London 1994, s. 12–14
- Ström, Justus, *Akuta infektionssjukdomar*, 6:e uppl., Lund 1974
- Sundin, Jan & Lars-Göran Tedebrand, "Dödlighet och sjuklighet i svensk järnbruksmiljö 1750–1875", *Scandia*, vol. 47, 1981, s. 67–108
- Svanström, Leif, "Epidemiologin i samhällsmedicinen", *Samhällsmedicin – en lärobok för medicinsk och social personal*, Red. Lennart Köhler, Lund 1983, s. 190–204
- Svensson, Birgitta, *Bortom all ära och redlighet. Tattarnas spel med rättvisan*, Kristianstad 1993
- Svensson, Sigurd, "En dramatisk februarivecka i Hästveda 1710", *Västra Göinge Hembygdsförenings Skriftserie XL 1992*, s. 35–46
- Szabó, Mátyás, "Boskapsskötsel", *Arbete och redskap. Materiell folkkultur på svensk landsbygd före industrialismen*, Red. Nils-Arvid Bringéus, Lund 1971, s. 47–70
- Söderpalm, Kristina, "Skåniskt gästgiveri- och skjutsväsen", *Skånska Hembygdsförbunds Årsbok, 1967*, s. 39–54
- Tangherlini, Timothy R., "Ships, Fogs, and Traveling Pairs. Plague

- Legend Migration in Scandinavia”, *J. Am. Folklore*, vol. 101, 1988, s. 176–206
- Teperi, Jouko, ”Wölfe als Gefahr für die Bewohner der Kerngebiete im Finnland des 19. Jahrhunderts”, *Sudet. Suomen rintamaiden ihmisten uhkana 1800-luvulla*, Helsinki 1977, s. 170–175
- The great Mortalities: Methodological studies of demographic crises in the past*, Eds. Hubert Charbonneau & André Larose, Liège 1979
- The New Encyclopædia Britannica*, vol. 12, 1990
- Thomas, Keith, *Människan och naturen*, Stockholm 1988
- Thurén, Torsten, *Orientering i källkritik. Är det verkligen sant?* Stockholm 1986
- Thurnheer, U., A. Novak, M. Michel, Ch. Ruchti, H. Jutzi & M. Weiss, ”Septische Melioidose nach Aufenthalt im indischen Subkontinent”, *Schweiz. Med. Wochenschr.*, vol. 118, 1988, s. 558–564
- Thyresson, Nils, *Från Franzosor till Aids. Kapitel ur de veneriska sjukdomarnas historia i Sverige*, Trelleborg 1991
- Tidander, Lars Gustaf Teodor, *Anteckningar rörande Kongl. Kronobergs Regementes historia*, Karlshamn 1897
- Tiggert, W.D., recension av Graham Twigg, ”The Black Death. A Biological Reappraisal”, *J. Hist. Med. Allied Sci.*, vol. 41, 1986, s. 487–489
- Tillhagen, Carl-Herman, ”Sägner och folktro kring pesten”, *Fataburen*, Stockholm 1967, s. 215–230
- Tillhagen, Carl-Herman, *Allmogejakt i Sverige*, Stockholm 1987
- Tillhagen, Carl-Herman, *Barnet i folktron. Tillblivelse, födelse och fostran*, Falköping 1983
- Tillhagen, Carl-Herman, *Folklig läkekonst*, Falköping 1977
- Tomner, Lennart, ”Stadens historia 1500–1658”, *Malmö stads historia. Andra delen. 1500–1820*, Red. Oscar Bjurling, Malmö 1977, s. 1–188
- Troels-Lund, T.F., *Att dö i Norden. Föreställningar om livets slut på 1500-talet*, Malmö 1984
- Troels-Lund, T.F., *Dagligt liv i Norden i det sekstende aarhundrede*, Fjerde udgave. Bind I-XIV, København 1914
- Troels-Lund, Troels Frederik, *Sundhedsbegreber i Norden i det 16 aarhundrede*, København 1900
- Trout, Andrew P., ”The municipality of Paris confronts the plague of 1668”, *Med. Hist.*, vol. 17;4, 1973, s. 418–423
- Turner, Derek, ”Crisis mortality in nine Sussex parishes”, *LPS*, vol. 11, 1974, s. 40–43.
- Twigg, Graham, *The Black Death: A biological reappraisal*, London 1984
- Ulsig, Erik, ”Pest og befolkningsnedgang i Danmark i det 14. århundrede”, *HT (Danmark)*, vol. 91, 1991, s. 21–43
- Utterström, Gustaf, ”Two essays on population in eighteenth-century Scandinavia”, *Population in History*, London 1965, s. 523–548

- Waldis, Vera, "Hospitalisation und Absonderung in Pestzeiten - die Schweiz im Vergleich zu Oberitalien", *Gesnerus*, vol. 39, 1982, s. 71-78
- Waldis, Vera, "Obrigkeitliche Massnahmen gegen die Pest in Stadt und Herrschaft Rheinfelden im 16. und 17. Jahrhundert", *Gesnerus*, vol. 36, 1979, s. 206-227
- Wallin, Gunnar & Gunnar Lander, "Om vargjakt på Österlen i gamla tider", *Tomelilla Hembygdskets Årsbok 1984-1985*, Tomelilla 1985, s. 85-87
- Wallin, Gunnar, "Domböckerna berättar. Gunnar Wallin tolkade. (Göinge 1709-1730)", *Osby Hemb. fören. Årsbok*, vol. 31, 1990, s. 99-116.
- Wallin, Gunnar, "Mellan bron och byn. Februaridagar i Hasslaröd anno 1710", *Osby Hemb. fören. Årsbok*, vol. 17, 1976, s. 121-147
- Walløe, Lars, "Pest og folketall 1350-1750", *HT (Oslo)*, vol. 61, 1982, s. 1-45
- Walter, John & Roger Schofield, "Famine, disease and crisis mortality in early modern society", *Famine, disease and the social order in early modern society*, Eds. John Walter & Roger Schofield, Cambridge 1989, s. 1-73
- Van Zwanenberg, David, "The last epidemic of plague in England? Suffolk 1906-1918", *Med. Hist.*, vol. 14, 1970, s. 63-74
- Vasold, Manfred, *Pest, Not und schwere Plagen: Seuchen und Epidemien vom Mittelalter bis heute*, München 1991
- Webster, Charles, "Paracelsus Confronts the Saints: Miracles, Healing and the Secularization of Magic", *Soc. Hist. Med.*, vol. 8, 1995, s. 403-421
- Vedin, Hald, "Lufttemperatur", *Klimat, sjöar och vattendrag. SNA*, Stockholm 1995, s. 44-57
- Weibull, C. G., *Skånska jordbrukets historia*, Lund 1923
- Weibull, Jörgen, "Ödejord och ödemantal i 1680-talets Skåne", *Scandia*, vol. 24, 1958, s. 255-287
- Weibull, Jörgen, *Tionden i Skåne under senare hälften av 1600-talet*, Lund 1952
- Vejde, P.G., "Om pesten i Småland 1710-11", *Hylten-Cavallius-föreningen, Årsbok*, 1938, s. 161-195
- Wellin, Edward, "Theoretical orientations in medical anthropology: Continuity and Change Over the past Half-Century", *Culture, disease and healing*, Ed. David Landy, New York 1977, s. 47-58
- Velomirovic, Boris, "Comment on 'Three Days in October of 1630'", *Rev. Infect. Dis.*, vol. 11, 1989, s. 140-141
- Westman, Göran, "Den diagnostiska processen i primärvården", *Allmänläkarboken 2*, Red. Kramfors distriktsläkare, Lund 1983, s. 41-54
- Wilkinson, Lisa, recension av Graham Twigg, "The Black Death. A Biological Reappraisal", *Med. Hist.*, vol. 29;3, 1985, s. 326-328
- Wilkinson, Lise, "Anthrax", *Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth Kiple, New York & Cambridge, 1993, s. 582-584
- Willcox, W.H., "The Treatment and Management of Diseases due to Deficiency of Diet", *BMJ*, 1920:I, s. 73-77

- Villner, Katarina, *Blod, kryddor och sot. Läkekonst för 350 år sedan*, Stockholm 1986
- Wills, Christopher, *Plagues. Their origin, history and future*, London 1997
- Wilson, Leonard G., "Fevers and Science in Early Nineteenth Century Medicine", *J. Hist. Med. Allied Sci.*, vol. 33, 1978, s. 386–407
- Wilson, Mary E., "Travel and the Emergence of Infectious Diseases", *Emerg. Infect. Dis.*, vol. 1;2, 1995, s. 39–46
- Winberg, Christer, *Grenverket. Studier rörande jord, släktskapssystem och ståndsprivilegier*, Stockholm 1985
- Viseltear, A. J., "The pneumonic plague epidemic of 1924 in Los Angeles", *Yale J. Biol. and Med.*, 1:1974, s. 40–54
- Visor i Sverige. *Visor i Skåne*, UR-Utbildningsradion, odat.
- Wohlwill, Adolf, "Hamburg während der Pestjahre 1712–1714", *Jahrbuch der Hamburgischen Wissenschaftlichen Anstalten*, Årg.10:2, 1892, Hamburg 1893, s. 295–406
- Wu Lien-Teh, "Inaugural Address delivered at the Opening of the International Plague Conference, Mukden, 1911", *The Manchurian Plague Prevention Service. Memorial volume 1912–1932*, Ed. Wu Lien-Teh, Shanghai 1934, s. 13–20
- Wu Lien-Teh, *A treatise on pneumonic plague*, Geneva 1926
- Wählin, Anders M., "Om den i Småland gångbara Drag-Sjukan", *KVAh*, vol. 32, 1771, s. 14–41, 153–167
- Young, Allan, "The Anthropologies of Illness and Sickness", *Ann. Rev. Anthropol.*, vol. 11, 1982, s. 257–285
- Ziegler, Philip, *The Black Death*, 1969, 1984
- Zinsser, Hans, *Rats, Lice and History*, London 1935. (5th ed., 1943)
- Åberg, Alf, *Digerdöden*, Stockholm 1963
- Åman, Margareta, *Spanska sjukan. Den svenska epidemin 1918–1920 och dess internationella bakgrund*, Uppsala 1990
- Öberg, Lars, *Känsö Karantänsinrättning 1804–1933*, Göteborg 1968
- Öller, Jöran Johan, *Beskrifning öfwer Jemshögs sochn i Blekinge*, Wexiö 1800
- Öller, Jöran, *Svar på Kongl. Vetenskaps Academiens fråga: Hwad må vara orsak til den i visse landsorter ofta gängse varande dragsjukan?* Stockholm 1806
- Östenson, Stig, "Något om Carl Gustaf af Leopolds tyska fädernesläkt", *PHT*, vol. 66:3, 1968–69, s. 170–178

Studia Historica Lundensia

- Birgitta Odén *Rikets uppbörd och utgift. Statsfinanser och finansförvaltning under senare 1500-talet*. 1955 (BHL 1) Diss.
- Åke Ljungfors *Bidrag till svensk diplomatik före 1350*. 1955 (US) Diss.
- Per Nyström *Stadsindustrins arbetare före 1800-talet. Bidrag till kännedomen om den svenska manufakturindustrin och dess sociala förhållanden*. 1955 (US) Diss.
- Göran Rystad *Johan Gyllenstierna, rådet och kungamakten*. 1955 (BHL 2) Diss.
- Kjell-Gunnar Lundholm *Sten Sture den äldre och stormännen*. 1956 (BHL 3) Diss.
- Ola Lindqvist *Jakob Gyllenborg och reduktionen*. 1956 (BHL 4) Diss.
- Åke Sällström *Bologna och Norden intill Avignonpåvedömetts tid*. 1957 (BHL 5) Diss.
- Jörgen Weibull *Carl Johan och Norge 1810–1814*. 1957 (BHL 6) Diss.
- Lars-Arne Norborg *Storföretaget Vadstena kloster. Studier i senmedeltida godsolitik och ekonomiförvaltning*. 1958 (BHL 7) Diss.
- Allan Mohlin *Kristoffer II av Danmark. Välmaktstiden*. 1960 (US) Diss.
- Helle Stiegung *Ludvig XV:s hemliga diplomati och Sverige 1752–1774*. 1961 (BHL 8) Diss.
- Sven Tägil *Valdemar atterdag och Europa*. 1962 (BHL 9) Diss.
- Ingvar Elmroth *Nyrekryteringen till de högre ämbetena 1720–1809. En socialhistorisk studie*. 1962 (BHL 10) Diss.
- Kerstin Strömberg-Back *Lagen-Rätten-Läran. Politisk och kyrklig idédebatt i Sverige under Johan III:s tid*. 1963 (BHL 11) Diss.
- Lars-Olof Larsson *Det medeltida Varend, Studier i det småländska gränslandets historia fram till 1500-talets mitt*. 1964 (BHL 12) Diss.
- Olafia Einarasdóttir *Studier i kronologisk metode i tidlig islandsk historieskrivning*. 1964 (BHL 13) Diss.
- Sten Körner *The battle of Hastings. England and Europe 1035–1066*. 1964 (BHL 14) Diss.
- Tore Nyberg *Birgittinische Klostergründungen des Mittelalters*. 1965 (BHL 15) Diss.
- Carl-Axel Gemzell *Raeder, Hitler und Skandinavien. Der Kampf für einen maritimen Operationsplan*. 1965 (BHL 16) Diss.
- Ulf Sjödel *Kungamakt och högaristokrati. En studie i Sveriges inre historia under Karl XI*. 1966 (BHL 17) Diss.
- Alf Erlandsson *Skånska generalguvernementet 1658–1693 och dess arkiv. Förvaltnings- och arkivhistoriska undersökningar*. 1967 (BHL 18) Diss.
- Anna Christina Meurling *Den svenska domstolsförvaltningen i Livland 1634–1700*. 1967 (BHL 19) Diss.
- Arne Remgård *Carl Gustaf Tessin och 1746–1747 års riksdag*. 1968 (BHL 20) Diss.
- Sven-Anders Söderpalm *Storföretagarna och det demokratiska genombrottet. Ett perspektiv på första världskrigets svenska historia*. 1969 (BHL 21) Diss.
- H. Bertil A. Petersson *Anglo-Saxo Currency. King Edgar's Reform to the Norman Conquest*. 1969 (BHL 22) Diss.
- Lars Linge *Gränslandet i svensk politik under äldre Vasatid*. 1969 (BHL 23) Diss.
- Sverker Oredsson *Järnvägarna och det allmänna. Svensk järnvägsolitik fram till 1890*. 1969 (BHL 24) Diss.
- Sven Tägil *Deutschland und die deutsche Minderheit in Nordschleswig*. 1970 (LSIH 1)
- Sven Tägil *Probleme deutscher Zeitgeschichte*. 1970 (LSIH 2)
- Kerstin Malcus *Maktolitik och länsrättslig*

- förvaltning. *Den regalrättsliga doktrinen i Sverige under 1560-talet*. 1971 (BHL 25) Diss.
- Eva Österberg *Gränsbygd under krig. Ekonomiska, demografiska och administrativa förhållanden i sydvästra Sverige under och efter det nordiska sjuårskriget*. 1971 (BHL 26) Diss.
- Bengt Ankarloo *Trolldomsprocesserna i Sverige*. 1971 (US) Diss.
- Erik Sandstedt *Studier rörande Jöran Nordbergs Konung Carl XII:s historia*. 1972 (US) Diss.
- Lars-Olof Larsson *Kolonisation och befolkningsutveckling i det svenska agrarsamhället 1500–1640*. 1972 (BHL 27)
- Conny Blom *Förbindelsedikten och de medeltida rimkrönikorna. Studier kring omarbetningen av Erikskrönikan och tillkomsten av Förbindelsedikten samt dessa krönikedelars plats i den medeltida rimkröniketraditionen*. 1972 (BHL 28) Diss.
- Steven Koblik *Sweden: The Neutral Victor. Sweden and the Western Powers 1917–1918*. 1972 (LSIH 3)
- Nordal Åkerman *On the Doctrine of Limited War*. 1973 (US) Diss.
- Hans Petersson *Morgongåvoinstitutet i Sverige under tiden fram till omkring 1734 års lag*. 1973 (US) Diss.
- Göran Wensheim *Studier kring freden i Nystad*. 1973 (BHL 29) Diss.
- Carl-Axel Gemzell *Organization, Conflict and Innovation. A Study of German Naval Strategic Planning 1888–1940*. 1973 (LSIH 4)
- Lars Lundgren *Vattenförening. Debatten i Sverige 1890–1921*. 1974 (BHL 30) Diss.
- Sveinbjörn Rafnsson *Studier i Landnamabok. Kritiska bidrag till den isländska fristatidens historia*. 1974 (BHL 31) Diss.
- Göte Paulsson *Annales Suecici mediæevi. Svensk medeltidsannalistik kommenterad och utgiven*. 1974 (BHL 32) Diss.
- Bo Huldt *Sweden, the United Nations and Decolonization. A Study of Swedish Participation in the Fourth Committee of the General Assembly, 1946–69*. 1974 (LSIH 5) Diss.
- Lars H. Niléhn *Nyhumanism och medborgarfostran. Åsikter om läroverkets målsättning 1820–1880*. 1975 (BHL 33) Diss.
- Agnes Wirén *Uppbrott från ortagård. Utvandring från Blekinge till och med år 1870*. 1975 (BHL 34) Diss.
- Roland Persson *Rustningar i Sverige under det stora nordiska kriget. Studier rörande makten över krigsfinansieringen i det karolinska samhället 1700–1709*. 1975 (BHL 35) Diss.
- Erland Alexandersson *Bondeståndet i riksdagen 1760–1772*. 1975 (BHL 36) Diss.
- Leokadia Postén *De polska emigranternas agentverksamhet i Sverige 1862–1863*. 1975 (BHL 37) Diss.
- Ulf Sjödel *Riksråd och kungliga råd. Rådskarrären 1602–1718*. 1975 (BHL 38)
- Birgitta Odén *Lauritz Weibull och forskarsamhället*. 1975 (BHL 39)
- Göran Rystad *Ambiguous Imperialism. American Foreign Policy and Domestic Politics at the turn of the Century*. 1975 (LSIH 6)
- Sven G. Trulsson *British and Swedish Policies and Strategies in the Baltic after the Peace of Tilsit in 1807*. 1976 (BHL 40) Diss.
- Eva Block *Amerikabilden i svensk dagspress 1948–1968*. 1976 (BHL 41) Diss.
- Sven Rubenson *The Survival of Ethiopian Independence*. 1976 (LSIH 7) Diss.
- Rune Ivarsson *Jordförvärvslagen, socialdemokratien och bönderna. En studie över jordförvärvslagstiftningen i svensk politik 1945–1956*. 1977 (BHL 42) Diss.
- Eva Österberg *Kolonisation och kriser. Bebyggelse, skattetryck, odling och agrarstruktur i västra Värmland ca 1300–1600*. 1977 (BHL 43)
- Lars-Erik Nyman *Great Britain and Chinese Russian and Japanese Interests in Sinkiang 1918–1934*. 1977 (LSIH 8) Diss.
- Sven Tägil (coordinator) *Studying Boundary*

- Conflicts. A Theoretical Framework.* 1977 (LSIH 9)
- Anita Diehl *E. V. Ramaswami Naicker-Periyar. A Study of the Influence of a Personality in Contemporary South India.* 1977 (LSIH 10) Diss.
- Gunnel Rikardsson *The Middle East Conflict in the Swedish Press. A Content Analysis of Three Daily Newspapers, 1948–1973.* 1978 (LSIH 11) Diss.
- Birgitta Eimer *Cavour and Swedish Politics.* 1978 (LSIH 12) Diss.
- Bo Blomkvist *International i miniatyr. Studier i skånsk arbetarrörelse före 1880 och dess internationella kontakter.* 1979 (BHL 44) Diss.
- Kim Salomon *Konflikt i Grænseland. Sociale og nationale modsætninger i Sønderjylland 1920–33.* 1980 (US) Diss.
- Lars Olsson *Då barn var lönsamma. Om arbetsdelning barnarbete och teknologiska förändringar i några svenska industrier under 1800- och början av 1900-talet.* 1980 (US) Diss.
- Pau Puig i Scotoni *Att förstå revolutionen. En kritisk undersökning om historisk stabilitet och förändring.* 1980 (US) Diss.
- Jan Brunius *Bondebygd i förändring. Bebyggelse och befolkning i västra Närke ca 1300–1400.* 1980 (BHL 45) Diss.
- Anna-Brita Lövgren *Handläggning och inflytande. Beredning, föredragning och kontrasignering under Karl XI:s envælde.* 1980 (BHL 46) Diss.
- Hans-Albin Larsson *Partireformationen från bondeförbund till centerparti.* 1980 (BHL 47) Diss.
- Kjell Emanuelsson *Den svensk-norska utrikesförvaltningen 1870–1905. Dess organisations- och verksamhetsförändring.* 1980 (BHL 48) Diss.
- Eva Queckfeldt *Vietnam. Tre svenska tidningars syn på Vietnamfrågan 1963–1968.* 1981 (BHL 49) Diss.
- Ingvar Elmroth *För kung och fosterland. Studier i den svenska adelns demografi och offentliga funktioner 1600–1900.* 1981 (BHL 50)
- Göran Rystad (ed.) *Congress and American Foreign Policy.* 1981 (LSIH 13)
- Reda Mowafi *Slavery, Slave Trade and Abolition Attempts in Egypt and the Sudan, 1820–1882.* 1981 (LSIH 14) Diss.
- Joseph Zitomersky (ed.) *On Making Use of History.* 1982 (LSIH 15)
- Christer Olsson *Congress and the Executive. The Making of United States Foreign Policy 1933–1940.* 1982 (LSIH 16) Diss.
- Sten Skansjö *Söderslätt genom 600 år. Bebyggelse och odling under äldre historisk tid.* 1983 (US) Diss.
- Käthe Bååth *Öde sedan stora döden var... Bebyggelse och befolkning i Norra Vedbo under senmedeltid och 1500-tal.* 1983 (BHL 51) Diss.
- Imants Alksnis *Den marxistiska publicistiken i Lettland 1912–1914. En studie i effektiv propaganda.* 1983 (BHL 52) Diss.
- Christer Strahl *Nationalism & socialism. Fosterlandet i den politiska idédebatten i Sverige 1890–1914.* 1983 (BHL 53) Diss.
- Lars H. Niléhn *Peregrinatio Academica. Det svenska samhället och de utrikes studieresorna under 1600-talet.* 1983 (BHL 54)
- Anders Lindberg *Småstat mot stormakt. Beslutssystemet vid tillkomsten av 1911 års svensk-tyska handels- och sjöfartstraktat.* 1983 (BHL 55) Diss.
- Carl Gustaf Stenkula *Gammal i Lund. Utvecklingstendenser inom kommunal, kyrklig och enskild äldreomsorg i Lund 1900–1918.* 1983 (BHL 56) Diss.
- Ingemar Norrlid *Demokrati, skatterättsvisa och ideologisk förändring. Den kommunala självstyrelsen och demokratins genombrott i Sverige.* 1983 (BHL 57) Diss.
- Bengt Nilson *Handelspolitik under skärpt konkurrens. England och Sverige 1929–1939.* 1983 (BHL 58) Diss.
- Wilhelm Agrell & Bo Hult (eds.) *Clio Goes Spying. Eight Essays on the History of Intelligence.* 1983 (LSIH 17)

- Göran Rystad (ed.) *Europe and Scandinavia. Aspects of the Process of Integration in the 17th Century*. 1983 (LSIH 18)
- Terence Graham *The "Interests of Civilization"? Reaction in the United States Against the "Seizure" of the Panama Canal Zone 1903–1904*. 1983 (LSIH 19) Diss.
- Olof Åhlander *Staat, Wirtschaft und Handelspolitik. Schweden und Deutschland, 1918–1921*. 1983 (LSIH 20) Diss.
- Hans Sundström *Bönder bryter bygd. Studier i övre Norrlands äldre bebyggelsehistoria*. 1984 (US) Diss.
- Kristian Gerner *The Soviet Union and Central Europe in the Post-War Era. A Study in Precarious Security*. 1984 (LSIH 21) Diss.
- Sven Tägil (ed.) *Regions in Upheaval. Ethnic Conflict and Political Mobilization*. 1984 (LSIH 22)
- Wilhelm Agrell *Alliansfrihet och atombomber. Kontinuitet och förändring i den svenska försvarsdoktrinen från 1945 till 1982*. 1985 (US) Diss.
- Göran V. Johansson *Kristen demokrati på svenska. Studier om KDS tillkomst och utveckling 1964–1982*. 1985 (BHL 59) Diss.
- Bengt Sandin *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan. Folkundervisning och barnuppföstran i svenska städer 1600–1850*. 1986 (US) Diss.
- Christina Carlsson *Kvinnosyn och kvinnopolitik. En studie av svensk socialdemokrati 1880–1910*. 1986 (US) Diss.
- Lars J. Larsson *Sören Norby och Östersjöpolitiken 1523–1525*. 1986 (BHL 60) Diss.
- Ingemar Ottosson *Krig i fredens intresse eller neutralitet till varje pris? Sverige, NF och frågan om kollektiv säkerhet 1935–1936*. 1986 (BHL 61) Diss.
- Monica Braw *The Atomic Bomb Suppressed. American Censorship in Japan 1945–1949*. 1986 (LSIH 23) Diss.
- Marie Nordström *Pojkskola, flickskola, samskola. Samundervisningens utveckling i svenskt skolväsen 1866–1962*. 1987 (BHL 62) Diss.
- Hans-Olof Ericson *Vänmakt och styrka. Studier av arbetarrörelsens tillkomst och förutsättningar i Jönköping, Huskvarna och Norrahammar 1880–1909*. 1987 (US) Diss.
- Lars Edgren *Lärling gesäll mästare. Hantverk och hantverkare i Malmö 1750–1847*. 1987 (US) Diss.
- Klas-Göran Karlsson *Historieundervisning i klassisk ram. En didaktisk studie av historieämnets målfrågor i den ryska och sovjetiska skolan 1900–1940*. 1987 (US) Diss.
- Desirée Haraldsson *Skydda vår natur! Svenska Naturskyddsföreningens framväxt och tidiga utveckling*. 1987 (BHL 63) Diss.
- Bernt Ralfnert *Kvinnoprästdebatten i Sverige i perspektivet kyrka-stat*. 1988 (US) Diss.
- Karl Johan Krantz *Garnisonsstadens politik och ekonomi. Växjö, Jönköping och Eksjö inför bygderegementenas kasernerings*. 1988 (US) Diss.
- Rune Johansson *Small State in Boundary Conflict. Belgium and the Belgian-German Border 1914–1919*. 1988 (LSIH 24) Diss.
- Per Jonsson *Finntorparna i Mången. Jord, människor och rättsuppfattning i förproletär bergslagsmiljö*. 1989 (US) Diss.
- Stefan Håkansson *Konsulerna och exporten 1905–1921. Ett "Government failure"?* 1989 (BHL 64) Diss.
- Yvonne M. Werner *Svensk-tyska förbindelser kring sekelskiftet 1900. Politik och ekonomi vid tillkomsten av 1906 års svensk-tyska handels- och sjöfartstraktat*. 1989 (BHL 65) Diss.
- Per Bolin-Hort *Work, Family and the State. Child Labour and the Organization of Production in the British Cotton Industry, 1780–1920*. 1989 (BHL 66) Diss.
- Rune Johansson & Hans-Åke Persson (red.)

- Nordisk flyktingpolitik i världskrigens epok.* 1989 (CESIC 1)
- Björn Fryklund & Tomas Peterson *Vi mot dom. Det dubbla främlingskapet i Sjöbo.* 1989 (CESIC 2)
- Thorleifur Fridriksson *Den Gyldne Flue. De skandinaviske socialdemokratiers relationer til den islandske arbejderbevægelse 1916–56. Internationalisme eller inblandning?* 1990 (US) Diss.
- Ingrid Millbourn "Rätt till maklighet". *Om den svenska socialdemokratis lärprocess 1885–1902.* 1990 (US) Diss.
- Ralf Rönquist *Historia och Nationalitet. Skotsk etno-territorialitet i ett historiskt perspektiv.* 1990 (BHL 67) Diss.
- Göran Göransson *Virtus Militaris. Officersideal i Sverige 1560–1718.* 1990 (BHL 68) Diss.
- Göran Rystad (ed.) *The Uprooted. Forced Migration as an International Problem in the Post-War Era.* 1990 (LSIH 25)
- Gunnar Alsmark & Paula Uddman *Att möta främlingar. Vision och vardag.* 1990 (CESIC 3)
- Göran Rystad (ed.) *Looking inward – Looking outward. Aspects of American Foreign Policy in an Age of Uncertainty.* 1990 (CESIC 4)
- Lars Berggren *Ångvisslans och brickornas värld. Om arbete och facklig organisering vid Kockums mekaniska verkstad och Carl Lunds fabrik i Malmö 1840–1905.* 1991 (US) Diss.
- Birgitta Odén *Forskarutbildningens förändringar 1890–1975.* 1991 (BHL 69)
- Tommie Sjöberg *The Powers and the Persecuted. The Refugee Problem and the Intergovernmental Committee on Refugees (IGCR) 1938–1947.* 1991 (LSIH 26) Diss.
- Kim Salomon *Refugees in the Cold War. Toward a New International Refugee Regime in the Early Modern Postwar Era.* 1991 (LSIH 27)
- Eva Österberg *Mentalities and Other Realities. Essays in Medieval and Early Modern Scandinavian History.* 1991 (LSIH 28)
- Kerstin Nyström (red.) *Judarna i det svenska samhället. Identitet, integration etniska relationer.* 1991 (CESIC 5)
- Thomas Söderblom *Horan och batongen. Prostitution och repression i folkhemmet.* 1992 (US) Diss.
- Mats Greiff *Kontoristen. Från chefens högra hand till proletär.* 1992 (US) Diss.
- Sverker Oredsson *Gustav Adolf, Sverige och Trettioåriga kriget. Historiskskrivning och kult.* 1992 (BHL 70)
- Göran Blomqvist *Elfenbenstorn eller stats-skepp? Stat, universitet och akademisk frihet i vardag och vision från Agardh till Schüock.* 1992 (BHL 71) Diss.
- Peter Aronsson *Bönder gör politik. Det lokala själstyret som social arena i tre Smålandssocknar, 1680–1850.* 1992 (BHL 72) Diss.
- Conny Blom *Tiggare, tidstjuvar, lättingar och landstrykare. Studier av attityder och värderingar i skrän, stadgar, ordningar och lagförslag gällande den offentliga värden 1533–1664.* 1992 (BHL 73)
- Lars Edgren & Eva Österberg (red.) *Ut med historien! Sju historiker om historieundervisningens uppgifter idag.* 1992 (BHL 74)
- Göran Rystad (ed.) *Encounter with Strangers. Refugees and Cultural Confrontation in Sweden.* 1992 (CESIC 6)
- Anders Svensson *Ungrare i folkhemmet. Svensk flyktingpolitik i det kalla krigets skugga.* 1992 (CESIC 7) Diss.
- Sven Tägil (red.) *Konflikt och samarbete vid Persiska viken.* 1992 (CESIC 8)
- Karin Helmer *Arrendatorer och professorer. Lunds universitets jordegendomar under 325 år.* 1993 (BHL 75)
- Kerstin Sundberg *Resurser och sociala relationer. Studier av ett lokalsamhälle i förändring 1600–1800: Österhaninge och Västerhaninge socknar.* 1993 (BHL 76) Diss.
- Jan Samuelson *Aristokrat eller förädlad bonde? Det svenska frälsets ekonomi, politik och*

- sociala förbindelser under tiden 1523–1611*. 1993 (BHL 77) Diss.
- Dick Harrison *The Early State and the Towns. Forms of Integration in Lombard Italy AD 568–774*. 1993 (LSIH 29) Diss.
- Cecilia Ruthström-Ruin *Beyond Europe. The Globalization of Refugee Aid*. 1993 (LSIH 30) Diss.
- Hans-Åke Persson *Retorik och realpolitik. Storbritannien och de fördrivna tyskarna efter andra världskriget*. 1993 (CESIC 9) Diss.
- Sven Tägil (red.) *Den problematiska etniciteten – nationalism, migration och samhällsomvandling*. 1993 (CESIC 10)
- Rudolf Thunander *Hovrätt i funktion. Göta Hovrätt och brottmålen 1635–1699*. 1994 (US) Diss.
- Peter Billing (med Mikael Stigendal) *Hegemonins decennier. Lärdomar från Malmö om den svenska modellen*. 1994 (US) Diss.
- Monika Edgren *Tradition och förändring. Könrelationer, omsorgsarbete och försörjning inom Norrköpings underklass under 1800-talet*. 1994 (BHL 78) Diss.
- Ulla Rosén *Himlafjord och handelsvara. Ägobyten av egendom i Kumla socken 1780–1880*. 1994 (BHL 79) Diss.
- Mikael af Malmborg *Den ståndaktiga nationalstaten. Sverige och den västeuropeiska integrationen 1945–1959*. 1994 (BHL 80) Diss.
- Joseph Zitomersky *French Americans – Native Americans in Eighteenth Century French Colonial Louisiana. The Population Geography of the Illinois Indians, 1670–1760s. The Form and Function of French – Native Settlement Relations in the Eighteenth-Century Louisiana*. 1994 (LSIH 31) Diss.
- Kenneth Nyström (ed.) *Encounter with Strangers – The Nordic Experience*. 1994 (CESIC 11)
- David Edgerton, Björn Fryklund & Tomas Peterson *“Until the Lamb of God Appears ...” . The 1991 Parliamentary Election. Sweden Chooses a New Political System*. 1994 (CESIC 12)
- Bo Bjurulf & Björn Fryklund (red.) *Det politiska missnöjets Sverige. Statsvetare och sociologer ser på valet 1991*. 1994 (CESIC 13)
- Göran Rystad (ed.) *Encounter with Strangers – Aspects of the American Experience*. 1995 (CESIC 14)
- Hans Wallengren *Hyresvärlden. Maktrelationer på hyresmarknaden i Malmö ca 1880–1925*. 1995 (US) Diss.
- Per Bauhn, Christer Lindberg & Svante Lundberg *Multiculturalism and Nationhood in Canada*. 1995 (CESIC 15)
- Rune Bokholm *Städernas handlingsfrihet. En studie av expansionskedet 1900–1930*. 1995 (BHL 81) Diss.
- Lars I. Andersson *Kommunalskattefrågan under mellankrigstiden. Skatterättsvisa i och mellan kommuner*. 1995 (BHL 82) Diss.
- Bengt Åhsberg *Studenter och storpolitik. Sverige och det internationella studentsamarbetet 1919–1931*. 1995 (BHL 83) Diss.
- Anders Olsson *Borgmästare, bastioner och tullbommar. Göteborg och Halmbstad under statligt inflytande 1630–1660*. 1995 (BHL 84) Diss.
- Marcos Cantera Carlomagno *Ett folk av mänsklig granit. Sverige i den italienska utrikespolitiken 1932–1936*. 1995 (US) Diss.
- Ulf Bergman *Från bondelots till yrkesman. Lotsning i Östergötland 1537–1914*. 1995 (BHL 85) Diss.
- Lennart Johansson *Systemet lagom. Rusdrycker, intresseorganisationer och politisk kultur under förbudsdebattens tidevarv 1900–1922*. 1995 (BHL 86) Diss.
- Borhanedin A. Yassin *Vision or Reality? The Kurds in the Policy of the Great Powers 1941–1947*. 1995 (LSIH 32) Diss.
- Göran Rystad (ed.) *Encountering Strangers*.

- Responses and Consequences*. 1996 (CESIC 16)
- Hans Hägerdal *Väst om öst. Kinaforskning och kinasyn under 1800- och 1900-talen*. 1996 (BHL 87) Diss.
- Jasmine Aimaq *For Europe or Empire? French Colonial Ambitions and the European Army Plan*. 1996 (LSIH 33) Diss.
- Eva Helen Ulvros *Fruar och mamseller. Kvinnor inom sydsvensk borgerlighet 1790–1870*. 1996 (US) Diss.
- Dick Harrison *Medieval Space. The Extent of Microspatial Knowledge in Western Europe during the Middle Ages*. 1996 (LSIH 34)
- Marie Lindstedt-Cronberg *Synd och skam. Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680–1880*. 1997 (US) Diss.
- Hans-Åke Persson (ed.) *Encounter with Strangers. The European Experience*. 1997 (CESIC 17)
- Åke Sundell *Patriarkalism och föreningsrätt. Om produktion och facklig kamp inom trädgårdsnäringen i Malmö med omnejd fram till 1936*. 1997 (BHL 88) Diss.
- Eric Carlsson *Sverige och tysk motståndsrörelse under andra världskriget*. 1998 (BHL 89) Diss.
- Yngve Tidman *Spräng Amalthea! Arbete, facklig kamp och strejkbryteri i nordväst-europeiska hamnar 1870–1914*. 1998 (BHL 90) Diss.
- Magnus Persson *Great Britain, the United States, and the Security of the Middle East. The Formation of the Baghdad Pact*. 1998 (LSIH 35) Diss.
- Gunnar Dahl *Trade, Trust and Networks. Commercial Culture in Late Medieval Italy*. 1998 (US) Diss.
- Thomas Sörensen *Det blänkande eländet. En bok om Kronprinsens husarer i sekelskiftets Malmö*. 1998 (US) Diss.
- Magnus Perlestam *Den rotfaste bonden – myt eller verklighet? Brukaransvar i Ramkvilla socken 1620–1820*. 1998 (US) Diss.
- Olle Larsson *Biskopen visiterar. Den kyrkliga överhetens möte med lokalsamhället 1650–1760*. 1999 (US) Diss.
- Göran Rystad *Dream and Reality. The United States in Search of a Role in the Twentieth Century World*. 1999 (CESIC onumrerad)
- Marion Leffler *Böcker, bildning, makt. Arbetare borgare och bildningens roll i klassformeringen i Lund och Helsingborg 1860–1901*. 1999 (BHL 91) Diss.
- Malin Lennartsson *I säng och säte. Relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland*. 1999 (BHL 92) Diss.
- Roddy Nilsson *En välbyggd maskin, en mardröm för själen. Det svenska fängelse-systemet under 1800-talet*. 1999 (BHL 93) Diss.
- Fabian Persson *Servants of Fortune. The Swedish Court between 1598 and 1721*. 1999 (US) Diss.
- Mikael Ottosson *Sohlberg och surdegen. Sociala relationer på Kosta glasbruk 1820–1880*. 1999 (US) Diss.
- Sanimir Resic *American Warriors in Vietnam. Warrior Values and the Myth of the War Experience during the Vietnam War 1965–1973*. 1999 (US) Diss.
- Agneta Ljungh *Sedd, eller osedd? Kvinnskildringar i svensk historieforskning, mellan åren 1890 till 1995*. 1999 (US) Diss.
- Inger Hammar *Emancipation och religion. Den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860–1900*. 1999 (US) Diss.
- Mark Davies *A Perambulating Paradox. British Travel Literature and the Image of Sweden c. 1770–1865*. 2000 (US) Diss.
- Lars M Andersson *“En jude är en jude är en jude...”. Representationer av “juden” i svensk skämpress omkring 1900–1930*. 2000 (US) Diss.
- Sif Bokholm *En kvinnoröst i manssamhället. Agda Montelius 1850–1920*. 2000 (US) Diss.
- Mats Hellstenius *Krigen som inte blev av. Sveriges fredliga officerskår vid 1800-talets mitt*. 2000 (US) Diss.

Irene Andersson *Kvinnor mot krig. Aktioner och nätverk för fred 1914–1940*. 2001 (SHL 1) Diss.

Elisabeth Reuterswärd *Ett massmedium för folket. Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle*. 2001 (SHL 2) Diss.

Anna Lindberg *Experience and Identity. A Historical Account of Cast, Class and*

Gender among the Cashew Workers of Kerala. 2001 (SHL 3) Diss.

Per Göran Johansson *Gods, kvinnor och stickning. Tidig industriell verksamhet i Höks härad i södra Halland ca 1750–1870*. 2001 (SHL 4) Diss.

Bodil Persson *Pestens gåta. Farsoter i det tidiga 1700-talets Skåne*. 2001 (SHL 5) Diss.

Vilka egenskaper var det som gjorde just pesten så fruktad av alla sjukdomar? Hur skiljde den sig från andra samtidigt grasserande farsoter? Hur spreds den? Och hur passade den in i dåtidens samhälle socialt och kulturellt? Det är några av de frågor som denna undersökning med fokus på Skåne 1710–1713 vill besvara.

Mycket är fortfarande oklart om hur pesten uppträdde i Europa förr i tiden. Det bäddar för kontroverser och spekulationer, något som pestforskningen är överfull av. Titeln *Pestens gåta* anspelar just på detta det svåråtkomliga och gåtfulla. I denna studie hämtas pusselbitar från vitt skilda forskningsområden. Vi får följa pestens fortlevande ute i naturen, modern naturvetenskaplig pestforskning liksom vad vi tror oss veta om tidigare pestepidemier i Europa. Vi möter de dåtida prästerna som kyrkobokförare och diagnostiker. Vi konfronteras med fåltsjukan 1710, med andra farsoter som var vanliga i dåtiden liksom med effekterna av krig och dåligt skördeutfall mer generellt. Den dåtida befolkningens natursyn – inställningen till vilddjur, råttor, loppor och löss – utgör en pusselbit i dramat, sederna kring sjukdom, död och begravning en annan. Trots de bästa föresatser lyckades man inte hålla pesten borta från Skåne. Den kom från tre håll. Vi får följa dess ankomst och vandringar över landskapet, spridningen i socknen och byn och till sist också i några enskilda hårt drabbade familjer.